B
re.
library on the due date last stamped on the books A fine of 5 P. for general books, 25 P for text books and Re 1 00 for over-night books per day shall be charged from those who return them late.

are advised check the pages and illustrations in this book before taking it out You will be responsible for any damage done to the book and will have to replace it, if the same is detected at the time of return.

سلسلۂ دائرۃ الادب

آئینۂ قصص و حِکَم مثنوی مولوی معنوی

موسوم

به

مرآۃ المثنوی

از

تلمذ حسین

اعظم اسٹیم پریس حیدرآباد دکن ۱۳۵۵ھ

نیشنل بک ڈپو۔ امروہہ ضلع مرادآباد یوپی
ہر قسم کی قلمی و نادر مطبوعہ کتب کی خرید و فروخت کا مرکز

حدت اندر وحدت است این مثنوی
ز سمک رو تا سماک اے معنوی

محتویات الکتاب

نذر عقیدت

ج

۴۸۶

نذرِ عقیدت

بہ آستانۂ

حامل الشریعت، سالک الطریقت، عارف الحقیقت، بقیۃ السلف، نقیۃ الخلف

مرشدنا و شیخنا حضرت **برہان الدین ولد چلپی** ابن حضرت مولانا

اطال اللہ حیاتہ و ادام اللہ برکاتہ

صاحبِ سجادۂ سلسلۂ عالیہ مولویہ

از برائے سجدۂ عشق آستانے یافتم
سر زمینے بود مقصود آسمانے یافتم

"مُراُتم" اندر فروع و در اصول

جمله آن تست و کردستی قبول

در قبول تست عزّ و مُقبلی

زانکه شاه جان و سلطان ولی

در قبول آرند شاهان نیک و بد

چون قبول آرند، نبود هیچ رد

T. B. M. M.
Arasına mahsus

هو

مولانا العارف الکامل دامت افضاله

بعد از دعوات و تسلیمات، معروضهٔ این ناچیز است که به مکتوب معالی
مصحوب ایشان مشرف شدم و کتاب مستطاب (مرآة المثنوی) نیز
واصل شده روزها بدان تألیف لطیف مشغول و مشغوف گشتم و در
وحدتگاه خود در عالمی دیگر حیات گذرانیدم برای آنکه بعد از ارسال مکتوب
بزیارت بیت الله مشرف گشتن فرموده ایدها از خوف آنکه مکتوب من پیش از عودت
حضرت شما آنجا برود و جناب شما را نیافته ضایع گردد، تأخیر کردم و در قید
نوشتن جواب بودم که مکتوب دومین جناب عالی بیامد و بنده همان این جواب
نوشتم و آن نوشتجات که برای سرنامهٔ کتاب فرموده اید شکسته بسته
در یک دو کاغذ چیزها نوشتم و اگر همه چیزها که بنده بدین موضوع بداند برخی
ازان بنویسد: مثنوی هفتاد تا دفتر شود از مکارم اخلاق ایشان مستدعی است
که ازین ناچیز لچیز این معروضه ها را قبول فرمایند و نیاز بنده اینست که وصول
این مکتوب و ملفوف او را بعنایت نامهٔ دیگر بنویسند و هم باعث ازدیاد
فیض اخوت باشد و ان شاء الله گاه و بیگاه به تلطیف نامهٔ این فقیر را
مسعود و کامیاب گردانند بعونه و کرمه آمین

ولد چلبی

فی ۱۰ صفر ۱۳۵۲

نقل کرامت نامهٔ حضرت برهان الدین ولد چلبی زیدت اجلاله و دامت افضاله

جس مثال مبارک کی نقل زیب دو صفحہ ما سبق ہے، وہ ذی القوۃ القدسیہ المتصف بالسجایا الرضیہ خلاصۂ دودمان مولویہ صاحب ارشاد و تلقین حضرت آتان الدین ولد چلپی استغنا ایہ بہ کا صحیفہ عالیہ ہے جو اس ذرۂ بمقدار کے نام شرف صدور لایا ہے مولانا ممدوح رونق افزائے سجادہ مولویہ اور ترکی میں رافع لوائے شرعیہ ہیں۔ واقعہ یہ ہے کہ بنائے سلطنت عثمانیہ کے وقت سے مملکت ترکیہ میں سلاطین حامل قوت دنیاوی اور صاحبان سجادہ مولویہ کفیل قوت دینی رہے ہیں۔ حوادث عالم سے یہ بھی ایک حادثہ عجیبہ ہے کہ ان دونوں قوتوں کا خاتمہ ہوا تو ساتھ ساتھ ہوا۔ بابِ عالی کی مسدودی کے بعد ہی خانقاہیں بھی بند کردیگئیں مگر افادات باطنی نہ بند ہوئی ہیں اور نہ بند ہو سکتے ہیں، وہ بدستور جاری ہیں اور الے یوم القیام جاری رہیں گے، انشاء اللہ العزیز۔

اس اعزاز نامہ میں اس ناچیز کے متعلق کچھ الفاظ ایسے درج ہو گئے ہیں کہ اسے منظر عام پر لانا طعن خود نمائی کی زد میں آنا ہی الا چونکہ اسکے بعض فقرات پسندیدگی کتاب پر دال ہیں اور بجائے خود یہ نمیقہ گرامی اس امر کا ثبوت ہے کہ خاصان خدا کے اخلاق میں حسن ظن کو کس حد تک دخل ہوتا ہے اسلئے میں نے اسکی نقل شامل کتاب کردی کہ ناظرین بھی حضرت مولای و شیخی کے سواد خط سے اپنی آنکھوں کو منور کرسکیں۔

میں نے منظوری انتساب کی التجا کی تھی، حضرت ممدوح نے غایت کرم سے کتاب کے لئے ایک مقدمہ بھی لطف فرمایا جس کی پیشانی پر "دستور بانور" رقم تھا۔ یہ مقدمہ بصد ابتہاج و امتنان شامل کتاب کیا گیا، وکفے بہ فخرا۔ اس دستور بانور کی نسبت کسی اظہار رائے کی ضرورت نہیں ہے ؎

نور این گو ہر چو بیرون تافتہ است   از تسلسہا فراغت یافتہ است

دستور با نور

از

امام العارفین مقدام السالکین حضرت مولانا برہان الدین بیدت جلالہ

مثنوی معنوی کہ - چنانکہ لقب کردہ اند - درہمہ بنیاد مغز اسے خود مغزِ قرآنست .
یعنی ہم در شکل وصورت خود ترتیب و تبویب و اصول وفصول ندارد ، ہم در
محتویات ومضمونِ خویش مثل ہیچ یک مولفۂ از آثار دینیہ نیست . چنانکہ
قرآن یزدان ہیچ یک کتب سماویہ وارضیہ را مأخذ وسرمشق کردہ ہست
وحاشا کہ ہرگز نباشد مثنوی ہم ، در اثنائے تالیف بہ ہیچ کتابے اجعت
نشدہ حتے جناب مولوی ، از کتاب مثنوی بدست خود قلم و کاغذ گرفتہ یک
حرفے بہ بیاض کاغذ نہادہ است . چنانکہ در مناقب العارفین و دیگر مناقبہا
بنویسند : حضرت حسام الدین چلپی کہ خلیفۂ دوین ایشانست ، روزے
گفتہ است کہ : یا مولانا ! اخوان ویارانِ ما در خلوتگاہِ خویش الہی نامہ
حکیم سنائی را بخوانند . و دیوان غزلیات خداوندی از بسیاری در
فوق ہمہ دواوین حکما وعرفا شدہ است . اگر تنبیب فرمایند ، یک
کتاب مثنوی احسان فرمایند ، خوش باشد . درہماندم ورقے
از دستار شریف اخراج کردہ وبدست حسام الدین چلپی بدادہ گفتہ اند
کہ آندم کہ این معنی بر خاطر عاطر شما خطور کردہ ، این ہزدہ بیت مثنوی را
بدین فقیر از عالم بالا بخشیدہ اند اے حسام الدین کاغذ وقلم برگیر
وبنویس ودرہماندم بتألیف مثنوی آغاز کردہ اند بعد ازان در

مدرسهٔ سعادت و در خانهٔ ایشان و در باغ مرام و سے در حمام حضرت
مولانا مثنوی فرمودندے و حسام الدین چلپی ہمیشہ بنوشتے ۔ روزہا شدے
کہ شب ہمہ شب تا بوقتِ نمازِ صبح حضرت مولانا مثنوی گفتے و حسام الدین
بنوشتے ۔ چنانکہ این معنی را ہم در مثنوی در چند مقام بیان کردہ اند کہ :
اے حسام الدین ! زمامِ مثنوی در دست شماست کشندهٔ شمائید
ہر آن قدر کہ خواہید و ہر جا کہ روید بکشید ماہہا و سالہا و در ہمہ
اقطارہا خداوند کہ در کجا منزل نہد و اکنون بر چنین منوال
کتاب مثنوی شش مجلد شدہ است ۔ مولانا ہرگز بدست خود کتابے
و مآخذے و مولفهٔ اعاظم دین و کاغذ و قلم و سایرہ نگرفتند ہر آن
قدر کہ حسام الدین چلپی خواستے ، مولانا فرمودے و او بنوشتے
مثنوی خوانان یعنی آنانکہ مثنوی را تنہا در ہمہ عمر انیس خلوت و جلیس جلوت
خویش کردہ اند گویند کہ مثنوی در باب خود فرید است و بے مثل و ندیست
و آن معانی و معارف و حقایق کہ فرمایند ، در ہیچ کتابے و تالیفے
نظایر و امثال آن را دیدن ممکن نیست و آن مضامین غامضہ کہ از
یک حکایت بسیط و تخئیل سادہ استخراج کنند خوانندہ مدہوش و حیران
ماند کہ این چہ فکر دقیقت و این چہ احاطهٔ عمیقست یا مولانا دریا نیستی
و دنیا نیستی و در پنہاے عوالم معنی نیستی آیا چیستی حقا کہ آنہا کہ ما در آئینہ
نہ بینیم او آنرا و صد ہزار امثال آنرا در یک مشت گل بدیدہ اند ۔
درین مقدمہ مختصرہ ماہیت مثنوی لاہوتی را ضبط کردن ممکن نیست
و حال آنکہ در تعریف مثنوی یک رسالهٔ افراد کردن لازمست و واجبست کہ
عاشقان صادقان و آنانکہ تنہا در عالم مثنوی بپایان گشتن ایشانرا میسر نشود ،

بخوانندے و بدانندے و از انجملہ کسے - ندانم کہ کیست - کتابے تالیف کرد، بنام (جلد سابع) مثنوی و ہم در ہند طبع شد و عبد ناچیز را در رد این منظوم تسلیفے حاصل است . بنام (السیف القاطع فی الرد علی الجلد السابع) کہ در ہنگام جوانی حیرت کردہ بسیارے از نوادر علوم مولویہ بدانجا نوشتہ بودم الآن در گوشۂ کتابخانۂ خویش در خواب بیکراست

حیف صد حیف کہ ضعیت و قباحتہا ام نہادہ و سن و سال عمر بہ شصت و پنج رسیدہ این عبد ناچیز بہ مثل چنین تالیف شریف یعنی تعریف معارف مثنوی شریف موفق نشدم و ہمہ علوم قرآن و حدیث و آلہیات کہ در بسیاری عمر خویش خواندے و ماذون و مجاز گشتے ہمہ در پوشیدہ نسیان و اہمال ماندہ است انشاء اللہ جناب حضرت شما موفق شوید و بندہ نیز اگر دو یک جاے حاجت باشد، خدمت کنم و نام ناچیز ولد چلپی در قصباے ہندوستان کہ اقسلیم جسیم اہل علم و ایمانست، بماند

اما این کتاب مستطاب کہ این ناچیز بے چیز را ارسال فرمودہ اید سراسر بخواندم و تنویر عیون کردم و در نہایت خوبی دیدم حقا کہ از کتاب مثنوی این چنین تالیف لطیف استنباط کردن کار ہر مردان میدان کمال نیست چون درین زمان ہمہ عمرہا در جانب علم شریف کسب و منہمک شدن ہمان کہ ممکن نیست از یراکہ معیشت اہل و عیال بسیار مشکل شدہ است . بناءً علی ہذا : ہرکہ از عاشقان مولوی و محبان معنوی کہ از کتاب مثنوی در بابے از ابواب بسیار او خواہد خواند و یا خواہد نوشت مثلاً در باب عشق و شوق الٰہی و در باب عرفان محمّدی و در باب معارف و حقایق لاہوتی و در سخا و کرم و سعی و ہم و سایرہ و سایرہ . و یا آنکہ یکے از عاشقان بخواہد

ی

که آیات واحادیثی که جناب مولانا در مثنوی ایراد کرده، آیا آنها چندست و یا فلان حدیث که در جاهای ایراد کرده‌اند مجباً آنرا یافتن مشکلست

والحاصل همچنین بالجمله احکام ومعارف وحکایات وتراجم احوال برخی از یاران مولانا وسایره درباب وفصل خویش درج کرده‌اند چنانکه مثل ما قاصران عاشقان بی‌هیچ اضطراب درباب مخصوص خود بیابد وفواید بسیار دیگر هست که تفصیل موجب تطویل باشد

مولف حکیم کامل واستاد فاضل را تبریک کنم و بمعارفه حضرت ایشان تبرک کردم وبسبب یادکردن این خادم قدیم مولوی ومثنوی را از صمیم قلب دعا کردم جناب مولا ومولانا به فیوضات صوریه ومعنویه حضرت ایشان را کامیاب فرمایند آمین -

ابن حضرت مولانا
الشیخ مثنویخوان حجة الله
محمد برهان الدین ولد چلپی المولوی
الاثری کان الله له آمین

S

FROM PROFESSOR NICHOLSON, 12, HARVEY ROAD, CAMBRIDGE.

March 23. 1933.

Dear Sir,

I am much obliged for the sheets of your [illegible] which you have recently sent to me. The work seems to me to be very serviceable both for reading & for reference, & I willingly comply with your request that I should write a short foreword. This I now enclose, hoping you will regard it as suitable. May I add my congratulations on the completion of a work which must have cost you a great deal of labour.

Yours sincerely

R. A. Nicholson.

نقل گرامی نامہ دکتور رینولد الین نکلسون انفعنا اللہ بطول بقائہ

صفحۂ سابق جس تحریر کی نقل سے مزین ہے وہ سر آمد مستشرقین یورپ
ڈاکٹر آر۔ اے۔ نکلسن کا نامہ نامی ہے جو سرنامۂ کتاب کے ساتھ باعث افتخار
بندۂ ناچیز ہوا۔ علامہ موصوف جامعۂ کیمبرج میں عربی کے پروفیسر اور تصوف
اسلامی، خاصۃً حقایق و دقایق مثنوی شریف پر عبور رکھتے ہیں تمام علمائے یورپ
و امریکہ میں سند و امام ہیں۔ ۱۸۹۸ء میں اپنے مقالہ کے طور پر انتخاب
دیوانِ شمسؒ تبریز مرتب کر کے شایع فرمایا۔ بادۂ تصوف کی اتنی چاشنی کافی
تھی، ذوق برابر بڑھتا گیا تا آنکہ اپنی زندگی انہیں علوم شریفہ و معارف لطیفہ کی
تحقیق و تدقیق کے لئے وقف فرما دی۔ کتاب اللمع کو (جو شیخ ابو نصر السراجؒ کی
تصنیف اور فن تصوف کی ایک نادر کتاب ہے) تصحیح کامل کے ساتھ روشناس
عالم کیا۔ کشف المحجوب اور دوسری کئی کتابوں کو انگریزی میں منتقل فرمایا، ادب
عربی کی ایک جامع تاریخ لکھی اور اب دس بارہ برس سے مثنوی شریف کے
ایک صحیح ترین نسخہ کی تدوین میں مشغول ہیں۔ چار دفاتر مع ترجمہ انگریزی شایع ہو چکے
ہیں اور بقیہ دو دفتر بھی عنقریب شایع ہونیوالے ہیں۔ حق یہ ہے کہ جناب
ممدوح نے اس کار خطیر سے زبان فارسی اور علی الخصوص عاشقانِ مثنوی شریف
پر احسانِ عظیم فرمایا ہے۔ اسی اشاعت کے ذریعہ سے دنیا نے مثنوی شریف کو
اس کی اصلی ہیئت میں دیکھا، ورنہ جو نسخے اس وقت تک شایع ہوتے رہے
ہیں ان کی تصحیف و تحریف نے مثنوی شریف کو مسخ کر دیا ہے۔ خداوند کریم
علامہ موصوف کو ان کے مساعی کی جزائے خیر دے اور انہیں تا دیر
سلامت رکھے۔

ص

سرنامہ

از

عمدۃ العلما، قدوۃ الفضلاء، ڈاکٹر آر۔ اے۔ نکلسن مدظلہ

مرأۃ المثنوی کی سی قابلِ قدر کتاب کے لئے چند الفاظ بطور تقریب لکھنا میرے لئے موجب مسرت ہے، خاص کر اس وجہ سے کہ یہ کتاب ایک ایسے مبحث سے تعلق رکھتی ہے جس کا مطالعہ میں خود کئی برس سے کر رہا ہوں۔

عالمِ اسلامی میں (مولانا) جلال الدین الرومی کی مثنوی (شریف) کو وہی منزلت حاصل ہے جو یہی یورپ میں تو تک دانتے کی (Divina Comedia) کو حاصل رہی ہے، یہ دونوں شاعر تقریباً ہمعصر تھے اور دونوں میں بدرجہ کمال یہ قدرت موجود تھی کہ ہمیں تخصیص سے تعمیم کی طرف لے جائیں اور حیاتِ انسانی کی تغیر پذیر ہیئتوں میں جو امور حقیقی و دائمی اہمیت رکھتے ہیں ان کے مشاہدے کیلئے ہماری آنکھیں کھول دیں مگر نوعیت میں دونوں غیر مماثل ہیں۔ دانتے میں بہت کیا معنی بشاشت بھی نہیں پائی جاتی، برخلاف ازیں (مولانا) جلال الدین میں تا حدِ امکان تلطیف موجود ہے۔ انہیں ہر جگہ نیکی کی روح نظر آتی ہے اور یہی وجہ ہے کہ مثنوی (شریف) کا اثر جملہ اقسام و احوال کے لوگوں پر پڑتا ہے۔ جس طرح اخلاقیین و متصوفین اس سے متاثر ہوتے ہیں، اسی طرح آزاد مشرب ورد نیادار بھی اس سے لطف اندوز ہوتے ہیں لیکن خود کتاب ایسی ہے کہ اس کا مطالعہ خالی از دقت نہیں

ہے جس کی وجہ کچھ تو اس کی وسیع ضخامت اور بعض قطعات کا ابہام ہے اور کچھ وجہ یہ ہی کہ اس کی ترکیب اس درجہ مستر خیٔ الربط واقع ہوئی ہے کہ جو لوگ سلسلہ بحث کو قایم رکھنا چاہتے ہیں وہ اکثر اس راہ پرپیچ وخم میں حیران و سرگرداں رہ جاتے ہیں - طرز بیان میں بسط ہے اور بسا اوقات گراں ہوجاتا ہی لیکن اس نقص کی ذمہ داری تمامتر مصنف پر نہیں ہے - میں نے ایک دوسرے موقع پر ظاہر کردیا ہے کہ ایران اور ہندوستان میں مثنوی شریف کے جس قدر نسخے شایع ہوئے ہیں ان سب میں ایک کثیر تعداد ایسے اشعار کی شامل ہے جو اس نظم کے قدیم ترین اور بغایت مستند مخطوطات میں نہیں ملتے -

یہ زیر نظر مجموعۂ مختارات ترتیب وتقسیم کے ایک منظم طریق کا نتیجہ ہی اور مجھے یقین ہے کہ اسے پسندیدگی عام حاصل ہوگی - اجزائے منتخبہ کو پانچ بابوں میں تقسیم کرکے ادخال مباحث کو رفع کردیا گیا ہی - ہر باب ایک ہی نوع کے اقتباسات پر مشتمل ہی یعنی (۱) قصص، (۲) مقولات اخلاق، فلسفہ وتصوف، (۳) اشعار محتوی برمطالب قرآن شریف، (۴) اشعار ملتزم برمعانی احادیث نبوی، (۵) اشعار مشتمل بر مدح (حضرت) شمس الدینؒ (حضرت) حسام الدینؒ وغیرہما - پہلا باب، جو بالطبع سب سے زیادہ وسیع ہی ۵۳۹ صفحوں تک چلا گیا ہی - متعدد حکایات مختصر کردیئے گئی ہیں مگر بظاہر کوئی حکایت کلیتہً ترک نہیں کی گئی ہی - مذاق مختلف ہوتے ہیں، مجھے تو یہ یونانی مثل پسند ہی کہ "نصف کل سے زیادہ ہی" تاہم دوسرے نقطۂ نظر سے بھی دیکھا جائے تو حکایتوں کے بلاتکلف بڑھتے چلے جانے کی سہولت لائق قدر ہی - بہر طور، قاضی کی یہ تالیف اس نام کو بجا ثابت کرتی ہی جو اس کے لئے تجویز کیا گیا ہی، ان کی مرأۃ المثنوی اس نظم (یعنی مثنوی شریف) کی ہیئتوں کو بطریق احسن روشن کرکے واقعی آئینہ کا کام دیتی ہی - اس مفید و دلپذیر کتاب کا دلی خیرمقدم ہونا چاہیئے، اور مجھے امید ہے کہ ہوگا -

آر - اے - نکلسن -

دیباچہ

گوشۂ رونامہ را بکشا بخواں
بین کہ حرفش ہست درخورد شہاں
گر نباشد درخور او را پارہ کن
نامۂ دیگر نویس و چارہ کن

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ وَالصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ عَلٰی سَیِّدِ الْمُرْسَلِیْنَ وَآلِهٖ وَاَزْوَاجِهٖ وَاَصْحَابِهٖ اَجْمَعِیْنَ۔

مجھ جیسے ہیچمرز کے ہاتھ سے "مرآۃ المثنوی" کے تالیف پا جانے اور "صاحب المثنوی" اور "نقد المثنوی" کے تصنیف ہو جانے کو اگر مولانا رومیؒ کے فیضِ باطن کا اثر نہ سمجھا جائے تو بدرجۂ اقل اُس عقیدت کا نتیجہ سمجھنا چاہیے جو اس ہیچمدان کو بدِ شعور سے مولاناؒ کی ذات با برکات کے ساتھ رہا ہے۔ واقعہ یہ ہے کہ فارسی شعراء میں جس شاعر کا نام سب سے پہلے میرے گوشزد ہوا وہ "مولانا رومؒ" کا نام نامی تھا۔ میں جب اُردو کی ابتدائی کتابیں پڑھتا تھا اُس زمانہ میں حضرت والد ماجد (قاضی تصدق حسین صاحب) گاہ گاہ شب میں مثنوی شریف کا مطالعہ فرمایا کرتے اور حضرت ممدوح کے بعض احباب بھی شرکت فرماتے۔ "مولانا رومؒ" کا نام بار بار زبانوں پر آتا تھا اور میں سنا کرتا تھا، اُسی وقت سے اس نام کی ایک عجب ہیبت و حرمت دل میں پیدا ہو گئی اور جب کسی کی نسبت انتہائے جلیت و احترام کا اظہار مقصود

ہوتا تھا تو اُسے "مولانا رومؒ" کے لفظ سے تعبیر کرتا تھا کہ فلاں "مولانا رومؒ" ہیں مگر سلسلۂ درس میں مثنوی شریف کے داخل نہ ہونے کی وجہ سے دیگر فارسی خوانوں کے مانند میں بھی اوائل عمر میں اُس کے پڑھنے سے محروم رہا اور بعد چندے انگریزی کی جانب مشغول ہوگیا پھر ایک مدت تک یہ توفیق نہ ہوئی کہ اپنے طور پر مثنوی شریف کا مطالعہ کرتا، مگر مثنوی شریف کی جو عظمت دل میں قایم ہوگئی تھی وہ بدستور باقی رہی تاآنکہ مولانا شبلی مرحوم نے "سوانح مولانا رومؒ" شایع کی اور میں نے غایت شوق سے اُسے دیکھا۔ اس کتاب نے مثنوی شریف کا ایک مجمل تصور ذہن میں قایم کردیا۔ اس سے قریب ہی زمانہ میں مولانا احمد حسن صاحب مرحوم نے مثنوی شریف کے ایک اعلیٰ نسخہ کی اشاعت کا سلسلہ شروع کردیا۔ مولانا مرحوم کا جامع و کامل تحشیہ اور نامی پریس کانپور کا انطباع اس ایڈیشن کی شہرت کے لیے کافی سے زیادہ تھے۔ درحقیقت ۱۹۰۶ء میں یہ ہوا کہ میں نے اس ایڈیشن کی صورت میں مثنوی شریف کو اُس کی کامل ہیئت میں دیکھا مگر پھر بھی مسلسل مطالعہ کا موقع نہ ملا، ۱۹۱۱ء سے میں نے مثنوی شریف کو بامعانِ نظر دیکھنا شروع کیا اور کہنا چاہیے کہ اُسی وقت سے "مرأۃ المثنوی" کی تالیف کا آغاز ہوا جب ایک حکایت کے اندر دوسری حکایت اور دوسری کے اندر تیسری حکایت آنا شروع ہوئی اور بیچ بیچ میں دیگر مباحث سے طولانی وقفے پڑنے لگے تو ہر اُس شخص کے مانند جو اول بار مثنوی شریف کا مطالعہ کرتا ہے اور نہیں جانتا کہ مثنوی شریف کی ترتیب کس اصول پر ہے، میری طبیعت میں بھی خلش پیدا ہوئی مگر اس خلش کا نتیجہ یہ نہیں ہوا کہ میں مثنوی شریف کو ہاتھ سے رکھ دیتا بلکہ چند صفحات پڑھنے کے بعد دوبارہ ابتدا سے شروع

کیا اور اپ کے ہاتھ میں پنسل لے کر آغاز کیا، سلسلۂ حکایت میں جب
کوئی دوسری بحث آتی اُسے نشان کر کے چھوڑ دیتا اور سرسری نظر ڈالتا
ہوا حکایت کا جوڑ ملا لیتا، درمیان میں جب کوئی ضمنی حکایت آتی تو پہلی
خواندگی میں اُسے ترک کر دیتا اور جب اصل حکایت ختم ہو جاتی اس وقت
درمیانی حکایت یا حکایتوں کو دیکھتا۔ اس کے بعد نئی حکایت شروع کرتا۔
اسی طرح آخر تک کل حکایتوں کو دیکھ گیا، چونکہ مطالعہ کا شغل دیگر اشغال
کے ساتھ ساتھ تھا اور یہ بھی ضرور نہیں کہ جس قدر وقت مطالعۂ کتب
کے لیے مل سکے وہ کل مثنوی شریف ہی میں صرف ہو جائے، اس لیے
آخر تک پہنچنے میں کئی برس صرف ہو گئے۔ اس سرسری اور غیر مسلسل
مطالعہ سے میں مطالعہ کا حق نہیں ادا کر سکا مگر اتنا فائدہ ہوا کہ مثنوی شریف
ایک مرتبہ نظر سے گذر گئی اور کسی قدر سمجھ میں بھی آ گئی۔ اواخر ۱۹۱۸ء میں میرا
تعلق مستقلاً تالیف و ترجمہ جامعہ عثمانیہ سے ہو گیا اور اب قلم سے کام لینا ہی میرا
شغل ہو گیا، اُس وقت پھر مثنوی شریف کے مطالعہ کا ولولہ دل میں پیدا
ہوا اور یہ خیال گذرا کہ مثنوی کی حکایتوں کا ایک مجموعہ مرتب کروں، پہلی مرتبہ
میں نے سرسری طور پر نشان کر دیے تھے، اب دقتِ نظر سے دیکھنا شروع
کیا اور صحت کے ساتھ نشان لگائے۔ خدا کے فضل سے یہ کام تقریباً
دو برس میں ختم ہو گیا مگر اس کے بعد ۱۹۲۰ء اور ۱۹۲۱ء ذاتی علالت اور
خاندانی حوادث کی وجہ سے مجھ پر بہت سخت گذرے اور یہ کام کم و بیش
دو برس تک معلق رہا۔ ۱۹۲۲ء میں پھر اس جانب متوجہ ہوا، حکایات تو
مرتب ہو چکے تھے مگر اب خیال یہ پیدا ہوا کہ جو حقائق و معارف مثنوی شریف
میں بیان ہوئے ہیں ان کا ترک مناسب نہیں ہے، لہٰذا اس قسم کے حقائق

و معارف سے زیادہ صاف و موثر اشعار کو یکجا کرنا شروع کیا۔ یہ کام بھی برس سوا برس میں اتمام کو پہنچ گیا اور ایک معتد بہ حجم کا مجموعہ طیار ہو گیا۔ اس مجموعے پر نظر ڈالنے سے ایک اور خیال ذہن میں آیا کہ مولاناؒ نے جو حقایق و معارف اپنے طور پر بیان فرمائے ہیں ان کے علاوہ ایک معتد بہ حصّہ ان اشعار کا بھی ہے جن کی بنا تمام تر کلامِ خدا اور کلامِ رسولؐ پر ہے گویا آیاتِ قرآنی اور احادیثِ نبویؐ کا ترجمہ کر دیا ہے اور اس وجہ سے اُن اشعار کا ایک خاص انداز ہے جو اُنہیں حقایق و معارف کے دیگر اشعار سے بالکل ممیز کر دیتا ہے لہذا اب یہ رائے قایم ہوئی کہ اس قسم کے اشعار کو الگ کر لینا چاہیے۔ چنانچہ یہ بھی ہو گیا اور ۱۹۲۴ء میں اِس کام سے فراغت حاصل ہو گئی اس طرح یہ کُل مجموعہ از خود چار حصّوں میں منقسم ہو گیا :-

حکایات حقایق معارف منصوصاتِ ربانی ارشاداتِ نبویؐ

اور یہ چار حصے

یواقیت القصص

درر الحکم

جواہر القرآن

لآلی السنن

کے ناموں سے موسوم ہوئے۔ آخر میں ایک مختصر مجموعہ مرجانتہ المدیح کے نام سے اُن اشعار کا شامل کر دیا گیا جو مولاناؒ نے اپنے اصحاب اور بالخصوص حضرت حسام الدینؒ چلپی کی شان میں کہے ہیں کیونکہ یہ اشعار بھی مثنوی شریف کا جزو لاینفک ہیں۔ کتاب کا نام "مرآۃ المثنوی" قرار پایا اور یہ صریح اشارہ بلکہ تشوق اس امر کی طرف ہے کہ مثنوی شریف کے اس عکس کو دیکھ کر اصل کے دیکھنے کی

آرزو پیدا ہو۔

تالیف کی اس مجمل داستان کے بعد تالیف کی نوعیت کو کسی قدر تفصیل سے بیان کرنے کی ضرورت ہے۔ چونکہ ہر حصے کی نوعیت جداگانہ ہے اس لیے ہر ایک کی نوعیت کو اسی کے عنوان کے تحت بیان کرنا مناسب ہوگا۔ حصص کی کیفیت بیان کرنے کے قبل تمہید مثنوی شریف کی جانب مختصراً اشارہ کر دینا ضروری ہے۔ اس تمہید کا بھی ایک قصہ ہے مگر اس کا حال نقد المثنوی سے معلوم ہوگا۔ یہاں صرف اتنا کہنا ہے کہ عام طور پر مثنوی شریف کے جو نسخے مروج ہیں ان میں تمہید کے پچاس اشعار ہیں۔ واقعاً مولاناؒ کے اشعار صرف چونتیس ۳۴ ہیں اور سولہ شعر قدر دانانِ مثنوی شریف کے اضافے ہیں۔ ان سولہ شعروں کو قوسین میں رکھا گیا ہے۔ مولاناؒ کے چونتیس شعروں میں سے اٹھارہ شعر وہ ہیں جو مولاناؒ نے خود اپنے قلم سے لکھے تھے۔ ان اٹھارہ شعروں کو خطِ نسخ میں لکھا گیا ہے۔ ان کے اندر بھی پانچ شعر اضافی ہیں اور وہ خط نستعلیق میں بین القوسین درج ہوئے ہیں۔ بقیہ اشعار تمہید اور ہر شش دفاتر مثنوی مولاناؒ کے زبانی بیان پر حضرت حسام الدینؒ نے تحریر فرمائے ہیں۔ اس کی مفصل کیفیت نقد المثنوی میں دیکھنا چاہیے۔[1]

یواقیت القصص

مثنوی شریف میں حکایات اور حکم و معارف کے امتزاج کی کیفیت حکایات در حکایات کے اور خال کی نوعیت کے لیے نقد المثنوی کی طرف رجوع کرنا چاہیے۔ یہاں وہ اصول درج کیے جاتے ہیں جو مراۃ المثنوی کے (الف) انتخاب اور (ب) اس کی ترتیب میں مدنظر رکھے گئے ہیں۔

---

[1] صاحب الرشاد حضرت برہان الدین محقق بلخی اور امام فخر الدین رازی نے بھی اس کی کیفیت بجنسہٖ متواتر بیان فرمائی ہے۔ امروہ شائع کتاب ہے۔

الف

انتخاب

انتخاب یعنی اخذ و ترک کہنے کو ایک سہل کام ہے مگر عمل میں آکر نہایت دشوار ہو جاتا ہے، خاصکر اس صورت میں کہ داستان اپنے الفاظ میں بیان نہ کی جائے بلکہ مصنف ہی کے الفاظ کو قایم رکھا جائے۔ اخذ کے اصول کے متعلق تو مجملاً اتنا کہدینا کافی ہے کہ جو اشعار خالصتہً نفس حکایت سے متعلق تھے انہیں لے لیا گیا، ابقیہ کو ترک کر دیا گیا مگر سوال ابقیہ کا ہے؟ یہ ابقیہ کیا ہیں اور کیوں ہیں؟ اس کا جواب قطعی الفاظ میں دینا آسان نہیں ہے۔ عملاً اس میں مذاق طبیعت اور نظر انتخاب کو بڑا دخل ہے اور نظریۃً ان میں اختلاف کی بڑی گنجایش نکل سکتی ہے، مگر میں یقین رکھتا ہوں کہ یہ صرف حد قیاس تک ہے واقعاجب مرأۃ المثنوی کے حکایات کو خود مثنوی شریف سے مقابلہ کر کے دیکھا جائیگا تو اختلاف کی گنجائش ہی نہ رہیگی۔

حقیقت یہ ہے کہ اس معاملہ میں مذاق طبیعت اور نظر انتخاب کا کچھ دخل نہیں ہے، یہاں میں نے بالکل اسی طرح عمل کیا ہے جیسے کوئی ماہر حیوانات یا ماہر نباتات، اپنے زیر بحث مواضیع کے اصناف قرار دینے میں عمل کریگا۔

جو اشعار ترک کیے گئے ہیں وہ تین میں سے کسی ایک اصول کے تحت ترک کیے گئے ہیں:—

ا

جب کسی امر کی تمثیل میں کثیر اشعار آگئے ہیں اور مثنوی شریف میں

یہ بغایت عام ہے تو ایسے مواقع پر صرف اس ایک شعر یا چند اشعار
کو لیا گیا ہے جن سے نفس حکایت پر اثر پڑتا تھا، باقی کو ترک کر دیا گیا ہے۔
مثلاً پہلی ہی حکایت کے پہلے ہی صفحہ پر یہ شعر آیا ہے۔

چوں خرید او را و برخوردار شد　　آں کنیزک از قضا بیمار شد

اس کے بعد دو شعر تمثیلی آئے ہیں:-

آں یکے خر داشت پالانش نبود　　یافت پالاں گرگ خر را در ربود
کوزہ بودش آب می نامد بدست　　آب را چوں یافت خود کوزہ شکست

یہ دونوں شعر اگرچہ بغایت مشہور ہیں بلکہ زباں زد عام ہیں مگر میں نے اپنے
اصول کے مطابق ان دونوں اشعار کو ترک کر دیا ہے کیونکہ ان سے تمثیل کے
سوا اور کوئی فائدہ نہیں حاصل ہوتا تھا۔

لیکن اس کے چند اشعار کے بعد یہ دو شعر آئے ہیں کہ:-

ہر چہ کردند از علاج واز دوا　　رنج افزوں گشت حاجت ناروا
آں کنیزک از مرض چوں موے شد　　چشم شاہ از اشکِ خوں چوں جوے شد

اس کے بعد یہ دو شعر آئے ہیں:-

از قضا سرکنگبین صفرا فزود　　روغنِ بادام خشکی می نمود
از ہلیلہ قبض شد، اطلاق رفت　　آب آتش را مدد شد ہمچو نفت

یہ دونوں شعر بھی اگرچہ تمثیلی ہی ہیں مگر چونکہ ان سے نفس حکایت پر قریبی
نہیں تو بعیدی اثر پڑتا ہے اس لیے ان اشعار کو لے لیا گیا۔

اس سے ذرا آگے جب بادشاہ نے مہمان غیبی کا استقبال
کیا ہے وہاں یہ اشعار آئے ہیں:-

ضیفِ غیبی را چو استقبال کرد　　چوں شکر گوئی کہ پیوست او بورد

ہر دو بحرے آشنا آموختہ ہر دو جاں بے دوختن بر دوختہ

اس کے بعد ایک شعر تمثیلی آیا ہے :-

آں یکے چوں تشنہ واں دیگر چو آب آں یکے مخمور و آں دیگر شراب

اس شعر کو شامل رکھا گیا ہے کیونکہ علاوہ تمثیل کے اس سے بادشاہ کے والہانہ اشتیاق کا ثبوت ملتا ہے

۲

بعض مباحث نہایت طولانی ہو گئے ہیں اُن مباحث میں غایت اختصار سے کام لیا گیا ہے۔

(الف) یہ طولانی مباحث کہیں کُلّیۃً ترک کر دیے گئے ہیں مثلاً پہلی ہی حکایت میں طبیب غیبی نے جب کنیزک کو دیکھا اور اس پر یہ ظاہر ہو گیا کہ وہ بیماری دل میں مبتلا ہے، وہاں یہ شعر آیا ہے :-

دید از زاریش کو زارِ دل است تن خوش است و او گرفتارِ دل است

اس موقع پر مولاناؒ عشق کی توضیح و تشریح کی طرف مایل ہو گئے ہیں۔ دس گیارہ شعر عشق سے متعلق آئے ہیں یہ ٹکڑا تو درج الحکم میں گیا مگر اس کے بعد تیس اکتیس شعر شمس تبریزیؒ کے وصف اور رنجِ فراق میں آ گئے ہیں اس ٹکڑے کو کلّیۃً حذف کر دینا پڑا۔

(ب) بعض مواقع پر حسب ضرورت ایک یا دو شعر لیے گئے ہیں باقی ترک کر دیے گئے ہیں مثلاً شاہ جہودان کی حکایت میں جب وزیر نصاریٰ میں جا ملا اور ان کا ناصح و پیشوا بن گیا ہے وہاں یہ شعر آیا ہے ؎

نکتہا می گفت او آمیختہ در جلاب قند زہرے ریختہ

اس بحث سے متعلق دس شعر آئے ہیں مگر لُب لباب اُن دس شعروں کا

دیباچہ

یہ ہے کہ :-

ہاں مشو مغرور زاں گفت نکو　　زاں کہ باشد صد بدی در زیر او

یہاں اسی ایک شعر پر اکتفا کیا گیا ہے، باقی اشعار ترک کر دیے گئے ہیں۔

(ج) ان طولانی مباحث میں ایک نوع تکرار بھی ہے[1]۔ ان مواقع پر ایک یا دو شعر حسب ضرورت لے لیے گئے ہیں۔ اس قسم کی تکرار کی ایک بہت ہی نمایاں مثال دفتر دوم میں بادشاہ اور اس کے دو غلاموں کی ہے[2]۔ اس حکایت میں ایک غلام نے جب اپنے صدق کے متعلق قسم کھائی ہے تو یہ بحث چالیس شعروں تک چلی گئی ہے، ان میں سے صرف ایک شعر نفس مطلب کا لے لیا گیا ہے۔

(واضح رہے کہ جو ٹکڑے اس طرح حذف ہوئے ہیں ان میں سے اکثر و بیشتر کسی نہ کسی نوع سے درر الحکم میں آ گئے ہیں، کہیں مسلم ٹکڑے ہیں اور کہیں ان کا اقتباس ہے مثلاً اسی مذکورہ بالا ٹکڑے کے جو تیس شعر مختلف مقامات پر درر الحکم میں آ گئے ہیں)

۳

حکم و معارف دو نوعیت کے ہیں مستقل الحیثیت اور غیر مستقل الحیثیت۔ مستقل الحیثیت کی نسبت یہ کہنے کی ضرورت نہیں ہے کہ وہ سب درر الحکم کے لیے محفوظ رکھے گئے ہیں۔ غیر مستقل الحیثیت میں سے سلسلۂ حکایت کو منقطع کیے بغیر جو اشعار اس طرح سے شامل ہو سکے کہ اُن سے کسی حکمت یا معرفت کا کوئی نکتہ برمحل ذہن نشین ہو جاتا ہے وہ حکایت میں داخل کیے گئے ہیں۔

ب

ترتیب

ترتیب کے متعلق بطور اصول کُلّی اول یہ اشارہ کر دینا ضروری ہے کہ

---

[1] ملاحظہ ہو نقد المثنوی "بحث ایجاز و اطناب"　　[2] امتحان بادشاہ دو غلامان نو خرید را صفحہ ۹۶

مثنوی شریف کے اندر حکایت در حکایت محض اتفاقی امر نہیں ہے بلکہ قصداً ایسا ہے یعنی یہ حکایتیں تشبیہ و تمثیل اور سبب و نتیجہ کے ذریعے ایک دوسرے کے ساتھ مربوط ہیں، منقطع نہیں ہیں مگر مرأۃ المثنوی میں نہیں علٰحدہ کرنا پڑا ہے، اس کے ضمن میں یہ بھی ملحوظ رہنا چاہیے کہ مثنوی شریف میں حکایتیں دو قسم کی ہیں۔ قایم بالذات اور قایم بالغیر اول الذکر اپنی مستقل حیثیت رکھتی ہیں، ثانی الذکر محض تمثیل یا تشبیہ یا کسی نکتہ کو واضح کرنے کے لیے ہیں پس اس طرح ترتیب کا مسئلہ دو حصوں میں منقسم ہو جاتا ہے (۱) ظاہری (۲) باطنی۔

۱

ظاہری

۱۔ دفتر کے آغاز کی حکایت سے ابتدا کرنا ایک لازمی امر ہے، اگر یہ حکایت منفرد ہے تو اپنی جگہ ختم ہو گئی ہے۔ اس کے بعد دوسری حکایت شروع ہوئی ہے جب مرکب حکایت آئی تو پھر اس حکایت کے درمیان جو حکایتیں آتی گئیں وہ معلق ہوتی گئی ہیں تا آنکہ اصل حکایت ختم ہو گئی ہے۔ اس کے بعد درمیانی حکایتیں اسی ترتیب کے ساتھ درج ہوئی ہیں جس ترتیب سے وہ اصل حکایت میں آئی ہیں مثلاً دفتر اول کی حکایت ششم کے درمیان دو حکایتیں[۱] بسبیل تمثیل آگئی ہیں ان دو حکایتوں کو حکایت ششم کے بعد درج کیا گیا ہے اور جس محل پہ یہ حکایتیں آئی ہیں وہاں حاشیہ پر دائرہ کے اندر ان کا شمار، ۷ اور ۸ دیدیا گیا ہے۔ اس سے یہ واضح ہو جاتا ہے

---

[۱] ہلاک کردن خرگوشے شیرے را از مکر صہ ۲۷-۳۴

[۲] نگریستن عزرائیل بہ شخصے و گریختن آں شخص بہ ہندوستان صہ ۳۴-۳۹

طعنہ زدن زاغے در دعوائے ہدہد و جواب آں صہ ۳۵-۳۷

[illegible] حکایت کس موقع پر ہے اور کس امر کی تمثیل میں ہے۔

استثنا۔ بعض مواقع پر مجبوری اس میں استثنا بھی کرنا پڑا ہے اور یہ ان مواقع پر ہے جہاں کسی ایک حکایت کے ختم ہو جانے کے بعد کوئی دوسری حکایت اس طرح آئی ہے کہ وہ سابق حکایت کا ضمیمہ ہو گئی ہے۔ مذکورۂ بالا اصول کے بموجب یہ چاہیے تھا کہ مقدم حکایت کی ضمنی حکایتوں کو درج کر کے اس موخر حکایت کو رکھا جاتا مگر ضرورۃً اس کے خلاف کرنا پڑا۔ مثلاً دفتر اول کی تیسری حکایت[1] کے اندر ایک حکایت خلیفہ و لیلےٰ[2] کی آئی ہے مگر تیسری حکایت کے ختم ہونے کے بعد مولاناؒ ایک اور حکایت[3] لائے ہیں جسے اس تیسری حکایت کا ضمیمہ بنا دیا ہے:-

بعد ازیں خونریز درماں ناپذیر   کاندر افتاد از بلائے آں وزیر

یک شہے دیگر ز نسل آں جہود   در ہلاک قوم عیسےٰ رو نمود

لہٰذا اس حکایت کو بطور حکایت چہارم درج کر کے خلیفہ و لیلےٰ کی حکایت کو حکایت پنجم قرار دیکر درج کیا گیا ہے اور حکایت سوم میں اس کا شمار اسی اعتبار سے رکھا گیا ہے۔

(۲)۔ ایسے مواقع بھی کم نہیں ہیں جہاں درمیانی حکایتوں کے اندر دوسری حکایتیں آگئی ہیں بلکہ ان داخل در داخل حکایتوں کے اندر بھی حکایتیں آئی ہیں اس قسم کی حکایتوں کو اصل حکایت کی تمام درمیانی حکایتیں ختم کر دینے کے بعد درج کیا گیا ہے مثلاً

---

[1] تفرقہ انداختن وزیر شاہ جہوداں درمیان نصرانیاں از مکر و خدعہ ص ۱۷ - ۲۴

[2] ص ۲۰

[3] در آتش افگندن بادشاہے نصرانیاں را ص ۲۵ - ۲۶

دفتر سوم میں "طغیان وکفران اہل سبا" کی حکایت خود ایک درمیانی حکایت ہے۔ اس حکایت میں چند شعروں کے بعد دوسری حکایت آئی ہے اور وہ شمارہ ، قرار پائی ہے۔ اس کے بعد اہل سبا کی حکایت بہت دور جا پڑی ہے اور اس لیے اس حکایت کی دوسری درمیانی حکایت شمارہ ۲۰ ہو گئی ہے۔ اسی طرح دفتر چہارم میں "بنائے مسجد اقصیٰ" کی حکایت میں درمیانی حکایتوں کے شمارہ ۔۔۔۔ ۱۰ ہیں۔ ایسی مثالیں بکثرت موجود ہیں۔

(۳)۔ بعض مواقع پر فصل طویل واقع ہو گیا ہے۔ کوئی حکایت شروع ہوئی اور پھر پے در پے اتنی حکایتیں آتی رہیں کہ اصل حکایت کا سلسلہ مفقود سا ہو گیا۔ اس سلسلہ کو لانے کے لیے بہت وسیع درمیانی فصل طے کرنا پڑا ہے۔ مثلاً دفتر سوم کی پانچویں حکایت[۱] ایک مستقل حکایت ہے اس میں تین ضمنی حکایتیں آئی ہیں جن میں سے سب سے پہلی حکایت طغیان وکفران اہل سبا[۲] کی ہے اس میں چند ہی اشعار کے بعد ایک تمثیلی حکایت آگئی ہے[۳] اس حکایت کو ختم کر کے پھر اہل سبا کا قصہ شروع ہوا ہے مگر مولانا[۴] نے بہت جلد اصل حکایت شہری و روستائی کی طرف رجوع کیا ہے اور اہل سبا کو ایسا بھولے ہیں کہ اٹھارہ حکایتوں کے بعد انہیں یاد کیا ہے۔ اس قسم کے فصل کا اثر چند حکایتوں پر یہ پڑا ہے کہ وہ ناتمام سی رہ گئیں چنانچہ

(۱) دفتر اول میں ایک حکایت ہاروت ماروت[۵] کی ہے۔ یہ حکایت یہاں ناتمام رہ گئی ہے اور پھر دفتر سوم میں اس کا اعادہ ہوا ہے مگر

---

[۱] ۱۶۰-۱۶۳ [۲] زبیقین روستائے شہری را بدعوت ص ۱۶۰-۲۹۶ [۳] ص ۲۷۲-۲۷۳ [۴] جمع آمدن اہل آفت نزد عیسیٰ بہ شفا خواستن ص ۱۷۳-۱۷۵ [۵] ص ۹۳-۹۴

وہاں بھی چند شعروں سے زیادہ نہیں ہیں۔ (۲) دفتر پنجم میں ایاز کی حکایت بھی اسی نوع کی ہے۔ یہ حکایت ایک حد تک مکمل تو ہو گئی ہے مگر بعد میں پے در پے اس کی طرف اشارے ہوئے ہیں اور ان اشارات سے کسی مزید حکایتی تفصیل کا فائدہ نہیں حاصل ہوتا۔ اگر اس قسم کی حکایتوں کی نسبت یہ خیال کیا جائے کہ وہ دو حکایتیں ہیں تو یہ بھی کچھ بیجا نہیں ہے یعنی ایک واقعہ یا حکایت ہے اور اُسے دو جگہ دو ضرورتوں سے بیان کیا گیا ہے مگر مراۃ المثنوی میں اس قسم کے منفصل ٹکڑوں کو متصل کر دیا گیا ہے۔ ان منفصل ٹکڑوں کے علاوہ بعض حکایتیں ایسی بھی ہیں جو تشنہ سی رہ گئی ہیں چنانچہ اہم حکایتوں میں دفتر چہارم میں حکایت حلیمہ[1] اور دفتر ششم میں حکایت وام دار[2] اسی نوع کی ہیں ان کے علاوہ اور بھی متعدد حکایتیں اس قسم کی ہیں مگر بجائے خود اس میں کوئی نقص نہیں ہے کیونکہ مقصود کسی خاص نتیجہ پر پہنچنا تھا' جہاں وہ نتیجہ پیدا ہو گیا مقصود حاصل ہو گیا۔

ان دونوں اقسام کے علاوہ معدودے چند حکایتیں ایسی بھی ہیں جن میں خفیف سا سکتہ پڑ گیا ہے۔ اس کی وجہ ظاہر ہے کہ حکایتیں جب ٹکڑے ٹکڑے کر کے بیان ہوں اور بیچ میں دوسرے طویل مباحث آجائیں تو انکے سلسلہ جوڑنے میں کہیں کہیں ایسا ہونا ایک طبعی امر ہے مثلاً دفتر چہارم میں بلقیس کی حکایت میں

در بود شہوت' امیر شہو تم ۔۔۔ نے اسیر شہوت روئے تم

چوں سلیمان سوے مرغان سبا ۔۔۔ اور[3] یک صفیرے کرد بست آں جملہ را

---

[1] صفحہ ۲۲۹ [2] گم شدن محمد مصطفےٰ صلعم و یاری خواستن حلیمہؓ از بتاں صفحہ ۲۸۹

[3] آمدن مردے وام دار بہ تبریز و مردن بدرالدین عمر قبل از آمدنش صفحہ ۵۰۰، ۵۰۱ [4] صفحہ ۳۷۸

کے مابین خفیف سا سکتہ محسوس ہوتا ہے مگر واضح رہے کہ ایسا بہت ہی شاذ و نادر ہوا ہے۔

(۴)۔ مستقل بحیثیت اور ضمنی حکایتوں کے علاوہ سلسلۂ کلام میں بطور تکلم جابجا دو دو چار چار اشعار ایسے آ گئے ہیں جو بیان واقعہ کی نوعیت رکھتے ہیں اور اس اعتبار سے انہیں بھی حکایت کہنا چاہیے مگر واقعہ حکایت نہیں ہیں۔ اس قسم کے بیانات کو ترک کر دیا گیا ہے کیونکہ حقیقتاً یہ حکایت نہیں ہیں بلکہ محض بیانات تمثیلی ہیں۔ مثلاً دفتر اول کی حکایت چہارم کے اندر یہ بحث آ گئی ہے کہ عناصر اربعہ اپنا عمل واثر حکمِ خداوندی کے بموجب کرتے ہیں، بوقتِ ضرورت خدا انہیں قوت تمیزی عطا کر دیتا ہے، اس پر مولانا نے چند اشعار تمثیلی درج فرمائے ہیں ؎

ہودؑ گرد مومناں خطے کشید	نرم می شد باد کانجامی رسید
ہر کہ بیروں بود ازاں خط جملہ را	پارہ پارہ می شکست اندر ہوا
ہمچنیں شیبانِ راعی می کشید	گرد برگرد رمہ خطے پدید
چوں بجمعہ میشد او وقت نماز	تا نیارد گرگ آنجا ترکتاز
ہیچ گرگے در نرفتے اندر آں	گوسپندے ہم نگشتے زاں نشاں

لیکن بعض مواقع پر اس میں استثنا کرنا پڑا ہے مثلاً دفتر چہارم میں ایک حکایت[2] ایک شاعر کی ہے جو کسی بادشاہ کے پاس اشعار مدحیہ لے گیا تھا۔ بادشاہ نے ایک ہزار انعام کا حکم دیا مگر وزیر نے اُسے دس ہزار دلایا۔ دوسری مرتبہ پھر ایسا ہی ہوا اور اس مرتبہ دوسرا وزیر تھا اس نے ہزار کا

---

[1] در آتش افگندن بادشاہے نصرانیاں را صفحہ ۲۵-۲۹

[2] صلہ دادن شاہے شاعر را و خسارتِ وزیر صفحہ ۲۹۱-۲۹۲

پاسبان چھت ڈالا۔ تام دونوں وزیروں کا حسن تھا۔ اس موقع پر مولانا نے شاعر کی زبان سے کچھ تقییمی اشعار درج کیے ہیں جن کا آخری شعر یہ ہے کہ

چنیں صاحب چو خود اصفا کند ۔ شاہ دلکش را ابر رسوا کند

اس کے بعد فرعون و ہامان کا تذکرہ کچھ ایسے الفاظ میں آیا ہے جو بیان واقعہ کی حیثیت رکھتے ہیں اگرچہ واقعاً یہ اشعار محض تمثیلی ہیں مگر بعد کو جو نتیجہ اخذ کیا گیا ہے اس پر ان اشعار کا اثر پڑتا ہے، لہٰذا ان اشعار کو قایم رکھا گیا ہے۔

۲

باطنی

اوپر مذکور ہو چکا ہے کہ مثنوی شریف میں حکایتیں دو قسم کی ہیں، قایم بالذات اور قایم بالغیر، یہ آخری نوع کی حکایتیں یا تمثیلی ہیں یا کسی خاص نکتہ کو واضح کرنے کے لیے آئی ہیں، مثنوی شریف میں یہ حکایتیں ایک سلسلہ میں ہیں مگر مرآۃ المثنوی میں ان کا علیحدہ کرنا ضروری تھا۔ ان کی ظاہری ترتیب کی کیفیت قبل ازیں بیان ہو چکی ہے۔ یہاں باطنی حیثیت سے یہ کہنا ہے کہ مرآۃ المثنوی میں اس ربط کو کلیۃً ترک نہیں کیا گیا ہے۔ جو تمثیلات و نکات ان حکایتوں کے مورث ہوئے ہیں، ان کا اصل حکایات میں لانا علاوہ طول کے چنداں مفید بھی نہیں تھا اور ضمنی حکایتوں کے ساتھ ان کا تمام و کمال شامل کرنا حکایتی حیثیت کو مبدل کر دینا تھا، ان مواقع پر بین بین صورت اختیار کی گئی ہے، جہاں جہاں

۱؎ چنداں فرعون می شد نرم و رام ۔ چوں شنیدے او ز موسیٰ آں کلام
. . . .

ضرورت محسوس ہوئی ہے، اس قسم کے اشعار کو حکایت کے اشعار سے
میز عنوان حکایت کے تحت بخط خفی یک مصرعہ لکھ دیا گیا ہے۔ مثلاً
دفتر اول کی پہلی ضمنی حکایت شمارہ ۵ لہ کے عنوان کے نیچے بخط خفی
یہ شعر درج ہے :-

باز داں کز چیست ایں روپوشہا
ختم حق بر چشمہا و گوشہا

یہ شعر بنائے حکایت اور مقصود حکایت دونوں کو واضح کر دینے کے لیے
کافی ہے، چند صفحے بعد آٹھویں حکایت لہ کے زیر عنوان یہ دو شعر بخط باریک
درج ہوئے ہیں :-

چوں قضا آید نہ بینی غیر پوست
دشمناں را باز نشناسی ز دوست
چیست ہستی بند چشم از دید چشم
تا نماید سنگ گوہر پشم پشم

اس کے بعد ہُدہُد اور زاغ کی حکایت اسی نکتہ کی ایک حکایتی مثال ہے۔

اس اصول میں ایک اور رمز مدنظر رہنا چاہیے کہ بعض حکایتیں ایسی
ہیں کہ ان کا آخری شعر بعد کی حکایت کے لیے بمنزلہ تمہید کے ہو گیا ہے
ایسے مواقع پر مزید توضیحی اشعار نہیں دیے گئے ہیں، مثلاً پہلی حکایت
کے آخر میں یہ اشعار آئے ہیں :-

لہ "سوال کردن خلیفہ از لیلےٰ وجواب او" صفحہ ۲۷

لہ "طعنہ زدن زاغ در دعوائے ہدہد وجواب آں" صفحہ ۳۵-۳۶

تو قیاس از خویش میگیری ولیک
دور دور افتادۂ بنگر تو نیک
پیشتر آ تا بگویم قصۂ
بو کہ یابی از بیانم حصۂ

اس کے بعد طوطی اور صاحب دلق کی حکایت آئی ہے جو اسی مفہوم کی موضح ہے،

علیٰ ہذا، قزوینی کی حکایت کے آخر میں یہ شعر آیا ہے :-

گر ہمی خواہی کہ بفروزی چو روز
ہستئ ہمچوں شب خود را بسوز

اس کے بعد شیر و گرگ و روباہ کی حکایت میں اسی اصول کو ثابت کیا گیا ہے۔

مثنوی شریف میں مولاناؒ نے جس طرح حکایتوں سے نتائج اخذ کیے ہیں وہ بجائے خود ایک بہت نادر اور بےمثال طریق ہے۔ اس پر نقد المثنوی میں نہایت تفصیلی بحث کی گئی ہے مگر یہاں بقدر ضرورت صرف اتنا اشارہ کیا جاتا ہے کہ اکثر نتائج دقیق مباحث کی طرف پھر گئے ہیں اور حکایتیں انہیں مباحث پر ختم ہوئی ہیں مگر جا بجا ایسا بھی ہوا ہے کہ نتیجہ نفس حکایت ہی سے برآمد کیا گیا ہے۔ ایسے مواقع پر کہیں کہیں ایسا ہوا ہے کہ سابق حکایت کا نتیجہ صریح موخر حکایت کے لیے بمنزلۂ تمہید یا اصول کے ہو گیا ہے مثلاً دفتر اول کی اٹھارویں حکایت

لہ صفحہ ۱۹ ؎ صفحہ ۵۰ ؎ صفحہ ۶۱

میں نتیجہ یہ اخذ کیا گیا ہے کہ ؎

نیستی وقفِ ہر جائے کہ ہست
آئینہ خوبئے جملہ ہستہا ست

یہ نتیجہ مضمون حکایت سے متجاوز نہیں اور اس کے بعد کی حکایت نے اس نتیجہ کو بلند سے بلند تر کر دیا ہے۔

لیکن یہ بھی ملحوظ رہے کہ یواقیت القصص میں جن حکایتوں کے ساتھ تمہیدی اشعار بخطِ خفی نہیں دیے گئے وہاں بلا استثنا یہ سمجھ لینا چاہیے کہ تالی حکایت مقدم حکایت کا نتیجہ ہے۔

بہر طور' یواقیت القصص میں حکایتیں اگرچہ بظاہر منفصل ہیں مگر باطناً ان میں بہت کچھ ربط موجود ہے اور جو ہیئت اختیار کی گئی ہے اُس میں اس سے زیادہ ربط دشوار تھا۔

دررالحکم

یواقیت القصص کی ترتیب میں رائے کو کوئی دخل نہیں ہو سکتا تھا' ضرورت یہ تھی کہ جو اشعار خالصۃً نفس حکایت سے متعلق ہیں وہ اخذ کر لیے جائیں اور اپنی طبعی ترتیب سے رکھ دیے جائیں مگر دیگر حصص میں مسئلۂ ترتیب دقت طلب ثابت ہوا۔ مطالب قرآنی پر محتوی اشعار کے متعلق تو بادنیٰ تامل یہ فیصلہ ہو گیا کہ انہیں قرآنی ترتیب کے بموجب منتظم کیا جائے' احادیث نبویؐ پر مشتمل اشعار کے متعلق قدرے تردد رہا مگر امام عبدالمناوی کی کنوز الحقائق سے یہ مشکل بھی حل ہو گئی اور یہ رائے قرار پائی کہ ان اشعار کی ترتیب حروف تہجی کے اعتبار سے کی جائے۔ یہ دونوں حصے نسبتاً مختصر ہیں۔

۱؎ مرتد شدن کاتب وحی صفحہ ۲۲

بیشتر وہ حصہ انہی اشعار کا ہے جن میں مولاناؒ نے اپنے طور پر حقائق و معارف
بیان فرمائے ہیں ضمیمہ نقد المثنوی سے ظاہر ہو گا کہ مثنوی شریف کے خلاصے
کس کثرت سے مرتب ہوئے ہیں اور یہ خلاصے زیادہ تر انہیں اشعار
پر مشتمل ہیں جن میں حقائق و معارف کا بیان ہوا ہے لیکن گلشن توحید ایسے
ہی دو ایک اور خلاصوں کے علاوہ یہ تمام خلاصے کسی ایک مقصد کو
پیش نظر رکھکر مرتب کیے گئے ہیں۔ ان میں سے کسی کا موضوع جامعیت
نہیں ہے، لہذا جو مقصد پیش نظر تھا اُسی کے مراحل و مراتب کے اعتبار
سے اشعار اخذ کر لیے گئے مگر درالحکم میں کسی ایک مقصد کو زیر نظر رکھکر
انتخاب نہیں کیا گیا ہے بلکہ سعی یہ کی گئی ہے کہ حکم و معارف، مواعظ
و نصائح کے تمام صاف و صریح اشعار اس میں آجائیں یعنی "جامعیت"
کو اصول قرار دیا گیا ہے۔ اندریں صورت، اس کے سوا کوئی چارہ کار
نہیں تھا کہ فرہنگ کا طریق اختیار کیا جائے، لیکن غور طلب یہ تھا کہ اس
پر عمل کس طرح ہو، اگر اشعار کو باعتبار حروف تہجی ترتیب دیدیا جاتا تو
یہ ایک لاحاصل و بے معنی ترتیب ہوتی، لامحالہ اشعار کے لیے عنوانات
قایم کرنے کی ضرورت محسوس ہوئی، کہنے کو یہ دو لفظ ہیں مگر اس کی دشواری
کا اندازہ اس وقت ہوا جب اس پر عمل کرنے کا وقت آیا۔ خود مثنوی شریف
میں اس طرح کے عنوانات نہیں ہیں اور مثنوی شریف کے تسلسل کو قایم
رکھتے ہوئے عنوانات ہو بھی نہیں سکتے تھے، پس ضرورت ہوئی کہ بطور خود
عنوانات قایم کیے جائیں۔ اشعار کے لیے عنوان قایم کرنا اول تو فی نفسہ
ایک وقت طلب کام ہے، اس پر دشواری در دشواری یہ ہوئی کہ نہ صرف
منفرد اشعار ہی کے لیے ایسا کرنا نہیں تھا بلکہ قطعات بھی تھے اور بکثرت

قطعات ایسے تھے کہ ایک سے زائد مطالب پر محتوی تھے اور وہ مطالب اس طرح ایک دوسرے میں داخل تھے کہ ان کی تفریق دشوار تھی، یہ قطعات ایک سے زائد عنوانات کے تحت آسکتے تھے، اس پر مستزاد یہ کہ تصوف کے مسائل میں بہت سے مسائل ایسے ہیں کہ اُن میں فرق بہت ہی نازک ہے، اس لیے اُن کا کسی ایک عنوان کے تحت رکھنا اور دوسرے عنوان کے تحت نہ رکھنا بہت ہی دشوار طلب مسئلہ ہوگیا۔

غرض، ان تمام دشواریوں کو ملحوظ رکھ کر اشعار و قطعات کے لیے عنوانات تجویز کیے گئے۔ یہ عنوانات دو اصناف میں رکھے گئے، اول جہات مسائل کے لیے عنوانات قایم کیے گئے اور انہیں باعتبار حروف تہجی ترتیب دیا گیا، پھر اُن عنوانات کی زیر تقسیم کی گئی اور اس زیر تقسیم کو بھی بہ ترتیب تہجی رکھا گیا، اور اس طرح یہ حصہ گیارہ سو سے زائد عنوانات پر مشتمل مرتب ہوا۔

یواقیت القصص کے مانند اس حصے کے اخذ و ترک کے (۱) ظاہری (۲) باطنی اصول بھی مختصر الفاظ میں بیان کیے جاتے ہیں۔

ا

ظاہری

(۱)۔ حمد، نعت، مدح صحابۂ کبارؓ، منقبت آلِ اطہارؓ، مناجات، عام ترتیب سے خارج ہیں۔

(۲)۔ بکثرت ایسا ہے کہ جلی عنوان کے ساتھ ایک یا چند مزید الفاظ دیے گئے ہیں، مثلاً "آزادی" کے ساتھ "حریت" "اتصال" کے ساتھ "وصل"۔ یہ خط خفی کے الفاظ دو نوعیت کے ہیں۔ بعض تو ایسے ہیں کہ

دوسری جگہ خود بھی عنوان قرار پا گئے ہیں اور بعض محض ایضاح مفہوم یا الفاظ مترادف کے طور پر دیے گئے ہیں۔ چنانچہ "آزادی" کے ساتھ "حریت" ہے مگر "حریت" کا کوئی علیحدہ عنوان نہیں ہے لیکن "اتصال" کے ساتھ جو "وصل" لکھا گیا ہے وہ خود "وصل و فصل" کی حیثیت سے جلی عنوان ہو گیا ہے۔ اس سے مقصود یہ ہے کہ یہ خفی عنوانات بھی جلی عنوانات کے مطالب میں داخل ہیں اور ان میں سے اکثر اپنی جگہ پر مستقل حیثیت بھی رکھتے ہیں۔

(۳)۔ عنوان جلی میں جہاں دو الفاظ آئے ہیں خواہ بہ عطف ہوں خواہ بلا عطف، وہاں اصول کلی یہ ہے کہ ان میں بھی ترتیب تہجی کی رعایت کی رعایت کی گئی ہے مگر بعض مواقع پر اس کے خلاف بھی کرنا پڑا ہے اور اس کی دو وجہیں ہیں :—

اولاً یہ کہ یہ الفاظ خود ایک خاص ترتیب سے مستعمل ہیں، اس ترتیب کو بدلنا مناسب نہیں تھا۔ مثلاً تمکین و تلوین، جبر و اختیار، جمع و تفرقہ، زہد و تقویٰ، ستر و تجلی وغیرہا۔

ثانیاً یہ کہ اصل بحث کا جس لفظ سے زیادہ تعلق ہے اُسے مقدم رکھا گیا ہے مثلاً "تقلید و تحقیق" اسے "تحقیق و تقلید" بھی قرار دے سکتے تھے مگر جو اشعار دیے گئے ہیں اُن میں زیادہ بحث "تقلید" ہی کی ہے علیٰ ہذا "حس و ادراک" اس میں بحث تمامتر "حس" ہی کی ہے "ادراک" کا خفیف اشارہ ہے۔

(۴) بعض مقامات پر دو دو الفاظ کے دو یا زائد عنوانات میں ان میں جو زیادہ واضح و کثیر الاستعمال ہے اُسے مقدم رکھا گیا ہے۔ مثلاً

"جہد و کسب" کے ساتھ "توکل و تفویض" بھی ہے مگر "جہد و کسب" کو مقدم رکھا گیا ہے۔

۲

باطنی

(۱)۔ اس ضمن میں اصول کلی یہ ہے کہ جو عنوانات خالصۃً تصوف سے تعلق رکھتے ہیں یعنی جو عنوانات قطعی مصطلحات تصوف ہیں اُن کے تحت جو اشعار دیے گئے ہیں وہ بہر طور تصوف ہی کے معانی میں ہیں مثلاً انابت' تبتل' جمع و تفرقہ' وغیرہا لیکن اہل تصوف اور بالخصوص شارحین نے تمامتر توجہ اس پر مرکوز کر دی ہے کہ مثنوی شریف کے ہر شعر کو خواہ اس کا اطلاق ظاہر پر کتنا ہی صاف و صریح کیوں نہ ہوتا ہو' باطن کی طرف پھیر دیں' چنانچہ استقامت' توبہ' روزہ' شہادت' نماز اور اس طرح کے صدہا عنوانات ہیں جن کے تابع اشعار کو بہت ہی دقیق اصطلاحی معانی میں لیا گیا ہے مگر میں نے عنوان قایم کرنے میں محض ظاہری معانی کی رعایت کی ہے پڑھنے والے کو اختیار ہے کہ اشعار کو ظاہری معانی میں لے یا باطنی معانی میں' اس کی مثالیں دیکر بحث کو طول دینے کی ضرورت نہیں' صرف وضوح مطلب کے لیے ایک مثال دی جاتی ہے۔ "تخیل" کے زیر عنوان "کائنات تبع افکار" کا ایک قطعہ ہے:۔

خلق بے پایاں زیک اندیشہ بین ۔۔۔ گشتہ چوں سیلے روانہ بر زمیں

۱؎

....

ان اشعار کو بہت صاف طور پر ظاہری معنی میں لیا جا سکتا ہے مگر اہل تصوف

۱؎ صفحہ ۵۹۳

[illegible] "[illegible]" سے مراد "علم الٰہی" لیا ہے۔
[illegible] وہ مزید [illegible] ملحوظ رہنا چاہیے کہ اشعار و قطعات میں غالب عنصر [illegible] کے مقالات میں اس کی نوعیت بھی کہیں حکایتی و انتخابی ہے کہیں محض بیان واقعہ کی کیفیت ہے۔ یہ صورت ناگزیر تھی کیونکہ مثنوی شریف کی نوعیت ہی ایسی ہے اور مثنوی شریف کے جس قدر انتخابات کیے گئے ہیں کسی ایک میں بھی اس سے مفر نہیں ہے۔

(۳) اس سے ضمناً ایک نازک نکتہ پیدا ہو جاتا ہے کہ ان اشعار میں جن خیالات کا اظہار کیا گیا ہے انہیں بلا استثنا مولاناؒ کا مسلک نہیں قرار دیا جا سکتا کیونکہ بہت سے اشعار و قطعات ایسے بھی ہیں جو دوسروں کے بیانات ہیں یا مختلف جانب سے استدلالاً استعمال ہوئے ہیں۔ اس کی بہترین مثال "جہد و کسب" کے اشعار و قطعات ہیں۔ لہٰذا ہر خیال کو مولاناؒ کا ذاتی خیال نہ سمجھنا چاہیے۔ خود مثنوی شریف ہی میں یہ بحث نہایت پیچیدہ و دقیق ہو گیا ہے کہ کن اشعار سے مولاناؒ کے ذاتی آرا و خیالات کا اظہار ہوتا ہے مگر یہ موقع اس بحث کا نہیں ہے، اس کے لیے نقد المثنوی دیکھنا چاہیے۔

(۴) جیسا کہ اوپر مذکور ہو چکا ہے، چونکہ بہت سے قطعات ایسے ہیں جو ایک سے زائد مطالب پر محتوی ہیں اس لیے نتیجۃً بعض عنوانات قابل تبدل ہو سکتے ہیں مثلاً "اضداد" کے تحت "جمع ضدین" کے جو اشعار دیے گئے ہیں وہ ایک معنیٰ کر کے "ادب" کے تحت بھی آ سکتے ہیں۔ اس سے زیادہ واضح مثال ایک خاص مسئلہ کی ہے جو مثنوی شریف میں بکرات و مرات آیا ہے، یعنی جماد سے نبات، نبات سے حیوان، حیوان سے

انسان، انسان سے ملک، یہ خاص ارتقا کا مسئلہ ہے اور" ارتقا" میں ایک قطعہ" ترقی از جماد تا بہ ملک" کے تحت رکھا گیا ہے، بالکل اسی مفہوم کا ایک دوسرا قطعہ ہے اور اسے" اجل" کے تحت" تبدیل حیات" میں رکھا گیا ہے، دونوں جگہ جو نازک فرق ہے وہ قطعات کے ملاحظہ ہی سے واضح ہوگا۔

(۵)۔ علیٰ ہذا اسی اصول اجتماع مطالب مختلفہ کے تحت بعض قطعات میں تفرق اور اجتماع کا امکان بھی ہے یعنی کسی خاص قطعہ کے اشعار کو دو یا زائد جگہ تقسیم کیا جا سکتا ہے اور اسی طرح دو مختلف جگہوں کے اشعار یا قطعات یکجا کیے جا سکتے ہیں، ان مواقع پر خیال غالب کی پیروی کی گئی ہے۔

(۶)۔ بعض قطعات و اشعار مکرر ہو گئے ہیں، یہ سہواً نہیں ہے بلکہ قصداً ہے اس کی تین صورتیں واقع ہوئی ہیں :۔

(الف) کہیں تو قطعات یا اشعار مطلقاً مکرر آ گئے ہیں مثلاً "بہشت" کے تحت" گرمی عشق" کے تین اشعار" دوزخ" کے تحت" مردگی از گرمی عشق" کے طور پر آئے ہیں، یہاں قطعہ اول میں تکمیل کی ضرورت سے ایسا کیا گیا۔

(ب) کہیں کسی عنوان کے تحت کوئی ایک شعر ہے اور وہی شعر کسی دوسری جگہ کسی قطعہ کے اندر آ گیا ہے، وہ شعر درحقیقت اس قطعہ ہی کا ہے مگر چونکہ وہ شعر علیحدہ بھی قایم کیا جا سکتا تھا اس لیے اس کا ایک مستقل عنوان بھی رکھ دیا گیا مثلاً عنوان" متمع" ذیل" اثر متمع" میں یہ تین شعر ہیں۔

ایں سخن شیر است در پستان جاں	بے کشندہ خوش نمی گردد رواں
مستمع چوں تشنہ و جوئندہ شد	واعظ ار مردہ بود گویندہ شد
مستمع را چوں ازو آید ملال	صد زباں گردد بگفتن گنگ و لال

اس قطعہ کا شعر اول "نطق" کے تحت زیر عنوان "محرک" کا واحد شعر ہے۔

(ج) کہیں ایسا ہوا ہے کہ ایک قطعہ کا آخری شعر دوسرے قطعہ کا اول شعر ہو گیا ہے۔ یہ اس وجہ سے ہوا ہے کہ ایک ہی جگہ کے اشعار کو دو جگہ منقسم کرنا پڑا ہے، پہلے قطعہ میں وہ شعر ماحصل کلام ہے، دوسرے قطعہ میں تمہید مثلاً "قول و فعل" کے تحت "تطابق قول و فعل" کے دوسرے قطعہ کا آخری شعر ہے۔

آں دلیلے کو ترا مانع شود — از عمل آں نقمت صانع شود

یہ شعر "نصیحت" کے تحت "دیگراں را نصیحت و خود را فضیحت" کے قطعہ اول کا پہلا شعر ہے، دونوں جگہوں کا فرق ظاہر ہے۔

(د) یہ کہنے کی چنداں ضرورت نہیں کہ قطعات میں سے جا بجا درمیانی اشعار ضرورۃً حذف بھی کر دیے گئے ہیں۔ اس کے سوا کہیں کہیں تقدم و تاخر بھی ہو گیا ہے مگر یہ تقدم و تاخر بہت ہی کم ہے۔

آخر میں اس امر پر توجہ دلانا بس ضروری ہے کہ اگرچہ اس بحث میں جا بجا "انتخاب" کا لفظ استعمال ہوا ہے مگر اس سے نہ لغوی معنی "برگزیدن" مراد ہے اور نہ مروجہ معنی اچھے اشعار کا لینا اور خراب اشعار کا ترک کر دینا ہے بلکہ مقصود محض اخذ ہے۔ مثنوی شریف میں اعلیٰ اور ادنیٰ کی بحث ہی نہیں ہے۔ عبد اللطیفؒ نے اس بارے میں قول فیصل صادر کر دیا ہے کہ "ابیاتش ہمہ دست بگردن باہم دارد و تفرقہ

رطب و یابس و پست از بلند و اعلیٰ از ادنیٰ مانند سائر اشیا بعقل متعذر بل محال" جو کچھ کیا گیا وہ صرف یہ کہ خاص خاص مطالب پر مشتمل اشعار لیے گئے ہیں اور بس۔

جواہر القرآن

اس حصے کے متعلق دو اشارے کرنا ہیں:۔

اول یہ کہ جو آیتیں دی گئی ہیں اُن میں زیادہ تر تو ایسی ہیں کہ قرآن کریم میں ایک ہی موقع پر آئی ہیں۔ وہ اُسی سورۃ کے تحت بحوالہ رکوع درج کر دی گئی ہیں مگر کچھ آیتیں ایسی بھی ہیں جو ایک سے زائد مواقع پر آئی ہیں، ان میں اصول عام یہ ہے کہ جس سورۃ میں وہ آیت پہلے واقع ہے اُسی سورۃ کے تحت درج کی گئی ہے مگر کہیں کہیں اس کے خلاف بھی کرنا پڑا ہے اور یہ اس وجہ سے کہ موخر موقع پر توضیح زیادہ تھی یا مثنوی کے شعر کو اُس موقع سے زیادہ مناسبت تھی مثلاً لا تزر وازرۃ وزر اخری سورۂ انعام میں ہے اور سورۂ فاطر (ملائکہ) میں بھی[1] ہے۔ چونکہ آخر الذکر میں زیادہ تفصیل ہے اس لیے اس کا اندراج اِسی آخر سورۃ کے تحت کیا گیا۔ علیٰ ہذا بعض اشعار یا قطعات ایسے ہیں جن میں ایک سے زائد آیات کی طرف اشارہ ہے، ان مواقع پر اس شعر یا قطعہ کو متقدم آیت کے تحت رکھا گیا ہے اور موخر آیت کو بھی اسی موقع پر بحوالہ سورۃ درج کر دیا گیا ہے مثلاً

تاجِ کرمناست بر فرقِ سرت   طوقِ اعطیناک آویزِ برت[2]

---

[1] نیز سورۂ اسراء (بنی اسرائیل)، سورۂ زمر اور سورۂ نجم میں۔ [2] صفحہ ۵۴۲

اس شعر کو سورۃ بنی اسرائیل کے تحت درج کیا گیا ہے اور سورۃ الکوثر کا اضافہ بھی کر دیا گیا ہے۔

ثانیاً یہ کہ اس حصے کے اشعار کے متعلق بعد تمام یہ امر ملحوظ رکھنا چاہیے کہ یہ اشعار نہایت مختلف ہیں یعنی صرف اسی قدر اشعار لیے گئے ہیں جن کا تعلق آیت سے ہے تمام مثنوی شریف کے اس موقع خاص کے پورے مفہوم یا بحث کو واضح کرنے کی سعی نہیں کی گئی ہے۔

اس کہنے کی کوئی ضرورت نہیں کہ ایک آیت کے تحت مثنوی شریف کے جس قدر مختلف اشعار دستیاب ہوئے ہیں وہ سب یکجا کر دیے گئے اور اُن میں ترتیب محل وقوع کی رعایت رکھی گئی ہے۔

خود مثنوی شریف کے اندر آیات کے شمول و دخول کے جو اقسام و انواع ہیں اُن کے بحث کا یہ موقع نہیں ہے۔ اس بحث کو فصد المثنوی میں تضمین آیات قرآنی و احادیث نبویؐ کے ذیل میں دیکھنا چاہیے۔

لآلی السنن

اس حصے میں وہی اصول مدنظر ہے جو جواہر القرآن کا ہے، صرف یہ فرق ہے کہ احادیث کی ترتیب بہ رعایت لفظ اول باعتبار حروف تہجی رکھی گئی ہے، لفظ اول میں الف لام کا اعتبار نہیں کیا گیا ہے اور قال رسول اللہ صلعم مضمر سمجھ لیا گیا ہے۔

اِن دونوں حصص کے متعلق یہ ظاہر کر دینا ضروری ہے کہ مثنوی شریف میں آیات قرآنی اور احادیث نبویؐ کے جس قدر اشارات ہیں وہ سب ان حصص میں نہیں آسکے ہیں، عبد اللطیفؒ کا اندازہ ہے کہ

مثنوی شریف میں آیات قرآنی کا مجموعہ سوا تین پارے سے کچھ زائد ہے۔ اور احادیث نبوی اور اقوال اکابرؒ ۲۲۹ ہیں، آیات قرآنی سے متعلقہ اشعار جواہر القرآن میں بہت ہی کم چھوٹے ہیں۔ قصداً تو میں نے کچھ نہیں چھوڑا مگر سہواً کچھ چھوٹ گئے ہیں، لیکن احادیث نبویؐ کے اشارے جن اشعار میں ہیں ان میں سے بوجوہ مختلف میں نے قصداً بعض اشعار ترک کر دیے ہیں اور اس لیے وہ حدیثیں بھی نقل نہیں ہوئی ہیں۔ اس حصے میں کل ایک سو آٹھ حدیثیں لی گئی ہیں اور اس سے تقریباً نصف تعداد ان متروکات کی ہے جو احادیث پر مشتمل بتائے گئے ہیں مگر میں نے ان کو اخذ نہیں کیا ہے یا وہ سہواً ترک ہو گئے ہیں۔ اقوال اکابرؒ کے متعلق یہ کہنے کی ضرورت نہیں کہ وہ میرے موضوع سے خارج ہیں۔

مرجانۃ المدیح

مولاناؒ نے مثنوی شریف میں اپنے بعض اصحاب اور بالخصوص حضرت حسام الدینؒ کی مدح میں بہت کچھ فرمایا ہے، یہ مثنوی شریف کی ایک خصوصیت ہے اس کا ترک مناسب نہ تھا۔ لہذا، کچھ اقتباس اس کا بھی شامل کیا گیا۔ اس میں اول سہ اصحاب کی مدح کے اشعار تو مثنوی میں کچھ زیادہ نہیں ہیں جو ہیں وہ درج کر دیے گئے ہیں مگر حضرت حسام الدینؒ کی مدح کثیر ہے۔ اس میں سے صرف قدر قلیل لے لیا گیا ہے۔

ان تمام حصص کے مجموعی اشعار حسب ذیل ہیں:۔

یواقیت القصص	۹۹۵۹
درر الحکم	۲۵۸۸

جواہر القرآن	۵۳۱
لآلی الحسن	۱۹۶
مرجانة المدیح	۶۸
	۱۳۳۴۲

مگر اس میں یہ ملحوظ رہے کہ ایک حصے کے بعض اشعار دوسرے حصص میں بھی مکرر آگئے ہیں اور جواہر القرآن اور لآلی الحسن میں تو سابق حصص کے اشعار بکثرت آگئے ہیں۔ اسے تفریق کے ساتھ شمار نہیں کیا گیا ہے، تخمیناً یہ سمجھ لینا چاہیے کہ مرآۃ المثنوی میں کم و بیش ساڑھے تیرہ ہزار اشعار مثنوی ہیں جو مثنوی شریف کے نصف اشعار کے قریب ہیں۔

ان ہر پنج حصص میں صفحات کے حوالے بھی دیے گئے ہیں۔ بہ تبیت القصص میں صفحات کے حوالے حاشیہ پر درج ہوئے ہیں جن سے بیک نظر یہ ظاہر ہو جاتا ہے کہ کس قدر اشعار کس صفحے سے لیے گئے ہیں اور اشعار کے انتخابات میں کس قدر فصل واقع ہوا ہے۔ بقیہ چار حصص میں صفحات کے اعداد شعر یا قطعہ کے آخر میں نیچے بائیں جانب دیے گئے ہیں۔ یہ صفحات مثنوی شریف مطبوعہ نولکشور (لکھنؤ) کے "سپر رائل سائز اڈیشن" کے ہیں۔ مثنوی شریف کا ایک اڈیشن بمبئی میں ۱۲۶۶ھ / ۱۸۴۹ء میں طبع ہوا تھا۔ یہ اڈیشن ایران کے ایک مطبوعہ نسخہ کی بعینہٖ نقل تھا۔ مطبع نولکشور میں اسی بمبئی والے اڈیشن کی بجنسہٖ نقل اول بار ۱۲۸۲ھ / ۱۸۶۶ء میں طبع ہوئی اور اس کے بعد سے اس کی نقلیں برابر طبع ہوتی رہی ہیں۔ جو نسخہ میرے استعمال میں رہا وہ ۱۳۲۶ھ / ۱۹۰۸ء کا اڈیشن ہے اور یہ نواں اڈیشن ہے۔ حوالے کے لیے بالتخصیص اسی اڈیشن کو اختیار کرنے کی نسبت کچھ کہنے کی ضرورت نہیں۔ ہندوستان میں سب سے زیادہ کثیر الاشاعت اور کثیر الاستعمال اڈیشن یہی ہے۔ دوسرے اڈیشن جو

طبع ہوئے وہ کم و بیش وقتی نوعیت کے رہے اور ان کی اشاعت بھی محدود رہی۔

ضمیمہ

یہ ضمیمہ حسب ذیل تین حصص پر مشتمل ہے:-

نظم درر الحکم

کشف الابیات (درر الحکم)

فرہنگ

نظم درر الحکم

درر الحکم کے مطالب کی مکمل فہرست ابتدا میں دیدی گئی ہے' :
فہرست عنوانات جلی کے اعتبار سے ترتیب دی گئی ہے اور عنوانات خفی بہ ترتیب تہجی عنوانات جلی کے تحت رکھے گئے ہیں۔ یہ فہرست اگرچہ بجائے خود کافی و وافی ہے اور اس سے بادنے تامل مضامین کا پتہ چل سکتا ہے' مگر میں نے مناسب یہ سمجھا کہ ایک دوسری فہرست ایسی ترتیب دیجائے جس میں جلی و خفی عنوانات ایک ہی ترتیب میں آجائیں اور اخذ مضامین میں کلی سہولت پیدا ہو جائے۔ اسی اصول کے زیر نظر یہ نظم درر الحکم مرتب کیا گیا' اس نظم سے استفادہ کے لیے رموز ذیل کو مدنظر رکھنا چاہیے۔

۱۔ جلی عنوان جلی قلم سے لکھا گیا ہے۔

۲۔ جو عنوانات دو یا زائد لفظوں پر مشتمل ہیں ان میں ہر لفظ کو

[illegible]

[illegible] کیا گیا ہے ان میں سے

(الف) پہلا لفظ تنہا لکھا گیا ہے۔

(ب) دوسرے لفظ کے بعد پہلا لفظ بھی لکھ دیا گیا ہے تاکہ اصل کتاب میں اس کے دیکھنے میں سہولت ہو جائے۔

۳- جلی عنوانات کے ساتھ جو الفاظ خفی میں درج ہیں وہ خفی میں لکھے گئے ہیں اور ان کے بعد جلی عنوانات کے الفاظ جلی خط میں لکھ دیے گئے ہیں۔ ان خفی الفاظ کو انہیں جلی الفاظ کے تحت دیکھنا چاہیے۔

۴- خفی عنوانات میں بعض عنوانات ایسے ہیں کہ اپنے محل پر ان کے معانی بلا تکلف سمجھ میں آجاتے ہیں، لیکن اپنے محل سے اگر انہیں الگ کر لیا جائے تو فہم معانی میں دقت ہوتی ہے مثلاً "عقل" کے تحت ایک خفی عنوان "آخر بینی" کا ہے۔ موقع پر اس کا مفہوم صاف واضح ہے لیکن تنہا اشتباہ ہو جائیگا۔ ایسے مواقع پر وضوح مطلب کیلیے حسب ضرورت الفاظ بڑھا دئے گئے ہیں۔ یہ اضافی الفاظ ممیز طور پر خط نسخ میں لکھ دیے گئے ہیں، اس قسم کے الفاظ ماقبل، وسط، اور مابعد جس جگہ مناسب معلوم ہوئے ہیں بڑھا دیے گئے ہیں، وسط اور مابعد کے اضافہ سے ترتیب تہجی میں فرق نہیں آیا ہے مگر ماقبل کے اضافہ سے فرق آگیا ہے مثلاً

آزادی اولیاء اللہ از قیود

اجتماع خیال از سماع

احتما بہتر از دوا

ماسوا ازیں متعدد زیر عنوانات ایک سے زائد مواقع پر آئے ہیں ان میں ایضاح کی ضرورت لازمی تھی۔ چنانچہ ایسے مواقع پر بھی

ایضاحی الفاظ بڑھا دیے گئے ہیں۔ مثلاً شرطِ کار "جذب" اور "جہد و کسب" دونوں عنوانات کے تحت آیا ہے، نظم درر الحکم میں اس کی توضیح اس طرح ہو گئی۔

شرطِ کار در توکل

شرطِ کار در جذب

۵۔ چند مواقع پر عنوانات غنی میں بھی مرادف الفاظ آئے ہیں، ان الفاظ کو بھی دو جگہ کر دیا گیا ہے پہلا لفظ اپنی جگہ پر تنہا لکھا گیا ہے۔ دوسرا لفظ جہاں آیا ہے اس کے بعد پہلا لفظ بھی درج کر دیا گیا ہے اور اس پہلے لفظ کے نیچے خط کھینچ دیا گیا ہے۔ حوالہ اسی موخر الذکر سے ملیگا۔

کشف الابیات

فہرست اور نظم کے باوجود بھی مجھے تسکین نہیں ہوئی اور درر الحکم کے لیے مینے ایک کشف الابیات مرتب کیا کسی شعر کے ابتدائی دو الفاظ ذہن میں ہوں تو کشف الابیات کے ذریعہ سے اس شعر کا پتہ چل جائیگا۔ یہہ کشف الابیات خاص درر الحکم کے لیے ہے کل کتاب کے لیے نہیں ہے۔

یہ عرض کیا جا چکا ہے کہ مراۃ المثنوی کی تالیف سے اصل غایت تشویق مطالعہ مثنوی شریف ہے۔ درر الحکم کے لیے نظم اور کشف کا مزید اہتمام اسی خیال کے تابع ہے کہ ان حکم و معارف کے بیش از بیش اشعار مروج اور زبانزد ہو جائیں اور اس لیے باعتبار مضمون اور باعتبار لفظ دونوں طرح پر ان کے پتہ چلانے میں ہر ممکن سہولت مہیا کی گئی ہے۔

فرہنگ

جیسا کہ اوپر عرض کیا جا چکا ہے، مراۃ المثنوی میں از اول تا آخر

دیباچہ

ظاہری معانی کی رعایت کی گئی ہے' باطنی معانی کی طرف رجوع کرنا پڑھنے والے کے نقطۂ خیال پر منحصر ہے۔ یہ فرہنگ اسی اصول کے بموجب ترتیب دیا گیا ہے' یعنی الفاظ کے ظاہری معانی لیے گئے ہیں' اس اصول کلی کے تحت اس کے رموز حسب ذیل ہیں :-

(۱) اکثر و بیشتر الفاظ ایسے ہوتے ہیں جن کے معانی ایک سے زائد ہوتے ہیں اور اہل فرہنگ زائد از زائد معانی بتلانے کو اپنا شعار خاص سمجھتے ہیں مگر اس فرہنگ میں پورا لغت نہیں نقل کیا گیا ہے بلکہ موقع پر جو معانی چسپاں تھے وہی دیے گئے' ہیں۔

(۲) کہیں کہیں لغوی معانی سے انحراف بھی کرنا پڑا ہے مثلاً "اختیار" مصدر ہے اس کے معنی "برگزیدن" کے ہونگے مگر اے توار اختیار" میں برگزیدہ اور پسندیدہ کے معنی چسپاں ہونگے لہذا یہی معنی دیے گئے ہیں۔

(۳) اس خفیف انحراف کے علاوہ کہیں کہیں لغوی معانی سے کلی روگردانی کرنا پڑی ہے' اس کی بھی دو صورتیں ہیں (الف) اگر لغوی معانی کے علاوہ کوئی دوسرے معنی ایسے ہیں جو عام طور پر سمجھے جاتے ہیں' وہ اہل لغت کی اصطلاح میں مجاز کہلاتے ہیں' (ب) اگر صورت حال مجاز سے بھی متجاوز ہے تو وہاں مرادی معانی لیے گئے' ہیں اور ایسے موقع پر "مراد" لکھدیا گیا ہے اور زیادہ اہم مواقع پر صفحہ کا شمار بھی دیدیا گیا ہے' مثلاً نقیب جتر و دانندہ قوم مراد خدمتگار شاہی حراب ج حربۃ چوب دستی و تازیانہ مراد جنگ آزما نیز جنگ جدل۔

(۴) مرکب درگہی' زر جعفری وغیرہا کے مانند قصہ طلب الفاظ کی

کوئی تشریح نہیں کی گئی ہے بلکہ صرف معانی دے دیے گئے ہیں۔

(۵) بعض الفاظ مخفف استعمال ہوئے ہیں۔ یہ دو طرح کے ہیں ایک وہ جو عام طور پر رائج ہو گئے ہیں جیسے بگ بجائے بیگ سنی بجائے سیدی۔ دوسرے وہ جو خاص طور پر استعمال ہوئے جیسے با بجائے ابا (خورشس)۔ اسی کے ضمن میں ایک نوع ترخیم والی کی ہے جیسے ستم بجائے استم، جج بجائے حجاج، عیب بجائے عتاب، ان مواقع پر صرف مساوی کی علامت = بنادی گئی ہے، اگر ضرورت سمجھی گئی تو معانی دیے گئے ہیں ورنہ نہیں۔

(۶) جو الفاظ بصیغۂ جمع استعمال ہوئے ہیں ان کے لیے دستور لغت کے بموجب واحد دیکر جمع لکھنا چاہیے تھا مگر سہولت کے خیال سے ایسا نہیں کیا گیا بلکہ فرہنگ میں جمع لکھی گئی اور اس کے ساتھ واحد دیدیا گیا، معانی واحد کے دیے گئے ہیں۔

(۷) جو مرکب الفاظ ماضی، مضارع وغیرہ کی صورت میں آئے ہیں انکو اکثر مصدر کی صورت میں لکھدیا گیا ہے، مثلاً استشنا کنید (صفحہ ۲۱۶) کے بجائے فرہنگ میں استشنا کردن دیا گیا ہے، اس تغیر سے کوئی دشواری لاحق نہیں ہوتی، ہر شخص بلا تکلف مصدر کی طرف رجوع کر سکتا ہے۔

(۸) جو الفاظ مونث آئے ہیں اُن کو مونث ہی رکھا گیا ہے مثلاً غائبہ کے بجائے غائب نہیں دیا گیا۔

(۹) عربی عبارتیں خواہ فقرے ہوں یا جملے پورے نقل کر دیے گئے ہیں، اُن کے ٹکڑے نہیں کیے گئے ہیں، البتہ اگر پورا شعر عربی ہے تو دونوں مصرعوں کے اجتماع و تفرق میں ربط کا اعتبار کیا گیا ہے۔ آیات قرآنی اور

چونکہ جواہر القرآن اور لآلی السنن میں آیات قرآنی و احادیث نبوی
کے ترجمے دیدیے گئے ہیں اس لیے متعلقہ اشعار میں جس حد تک عبارتیں
بعینہا یا بتغیر خفیف انہیں آیات و احادیث کی ہیں اس حد تک ان
عبارتوں کو فرہنگ میں شامل نہیں کیا گیا ہے کیونکہ ان کے معانی برمحل
واضح ہیں۔ جن عبارتوں کے معانی ان آیات و احادیث کے ترجموں سے
مستنبط نہیں ہوتے ان میں سے جو لفظ، فقرہ یا جملہ تشریح طلب معلوم ہوا اسے
فرہنگ میں داخل کیا گیا لہٰذا ان دو حصص کے عبارات توضیح طلب کے لیے
فرہنگ دیکھنے کے قبل تراجم منقولہ پر نظر ڈال لینا چاہیے۔

[illegible] مثنوی دیے گئے اور ترجمہ صرف اسی حد تک دیا گیا
[illegible] بھی حل ہوئی [illegible] کا لفظ یا جملہ
[illegible] اسی طرح کیا گیا ہے مگر معانی میں ترتیب
[illegible] کیا گیا ہے

یہی [illegible] ہے کہ لآلی اسن کے برخلاف فرہنگ میں الف لام
کا اعتبار کیا گیا ہے کیونکہ معانی دیکھنے والے کے لیے اس میں زیادہ
سہولت ہے۔

ماحصل کلام یہ کہ میں نے مثنوی شریف کو ایک سہل الفہم صورت میں
اور اس سہل الفہم سے بہتر طور پر مستفید ہونے کے لیے اپنی سی کوشش
کی ہے مگر نہیں جانتا کہ یہ تمام کوشش مشکور ہوگی یا نامشکور۔

آخر میں مجھے چند اصحاب کا شکریہ ادا کرنا ضروری ہے ان میں سب سے
اول میرے محترم دوست مولانا عبداللہ العمادی صاحب ہیں ترتیب کے کام
میں مجھے جب کوئی دشواری پیش آئی میں نے مولانا سے استعانت کی
اور مولانا نے اپنے مشورے سے کبھی دریغ نہ فرمایا اس شکریہ کا وجوب
اس وجہ سے اور بھی زیادہ لازم آجاتا ہے کہ مولانا سے استفادہ آسان
کام نہیں ہے۔ اپنے رفیق شفیق ڈاکٹر عبدالستار صاحب صدیقی کا نام
بعد کو لیتا ہوں، مگر یہ بمصداق الآخرون السابقون ہے مجھے ان سے
جس قدر گوناگوں مدد ملی ہے ان کا شمار طول طلب اور مخلصانہ تعلقات
کے اعتبار سے غیر ضروری ہے۔ اسی قدر کافی ہے کہ ع

تکیہ بر امداد و بر اسعادِ اوست

مولانا سید عباس حسین صاحب (مہتمم کتب خانہ آصفیہ) نے کتبخانے سے

مستفید ہونے میں میرے لیے جو سہولت بہم پہنچائی وہ میرے انتہائی تشکر و امتنان کی مستحق ہے۔ منشی ہدایت اللہ خاں صاحب نے کتاب کی تسوید و تبییض میں گراں بہا مدد دی۔ حکیم عبد الصمد خاں صاحب نے مختلف کتابوں اور بالخصوص مثنوی شریف کے نسخوں کے فراہم کرنے میں سعی بلیغ کی۔ حکیم محمد عبد اللطیف صاحب اور مولوی محمد قاسم صاحب نے ترتیب کے کام میں بیش بہا اعانت کی۔ مولوی شیخ حسین صاحب نے کتابت میں جس قدر توجہ اور عرق ریزی سے کام لیا وہ خود عیاں ہے۔ آخر میں میرے کرم سید عبد القادر صاحب (مالک اعظم اسٹیم پریس) اور ان کے مہتمم مولوی عبد اللہ صاحب صدیقی ہیں ان دونوں صاحبوں نے طباعت میں شغف موفور کو کام فرمایا۔ طباعت میں اگرچہ تقریباً تین برس صرف ہو گئے مگر یہ تصور پریس میں یہ کوئی خلاف معمول امر نہیں ہے۔ جزاہم اللہ خیر الجزا۔

اس اعتراف کے بغیر میں اس دیباچہ کو ختم نہیں کر سکتا کہ میری تمام جانفشانی اور میرے احباب کی امداد و اعانت کے باوجود اس کتاب میں ظاہری و باطنی بہت سی خامیاں رہ گئی ہیں۔ ان میں سے تین خامیوں کے متعلق میں خود اشارہ کیے دیتا ہوں۔

(۱) اوپر ذکر ہو چکا ہے کہ بعض اشعار مکرر آئے ہیں۔ ان میں کہیں کہیں چند الفاظ کا فرق پایا جائیگا۔ یہ فرق اس وجہ سے واقع ہوا کہ دوران طباعت میں کوئی زیادہ قابل اعتماد نسخہ مثنوی شریف وقت پر دستیاب ہو گیا اور اس میں فرق نظر آیا تو میں نے الزام تضاد کو اپنے اوپر لینا اس سے سہل سمجھا کہ ایک لفظ کو زیادہ صحیح سمجھوں اور اسے ترک کر دوں، مگر واضح رہے کہ ایسا بہت ہی کم ہوا ہے اور اس سے

[illegible] ضمن میں کوئی فرق نہیں پیدا ہوا ہے۔

(۲) کسی کتاب کا غیر غلطی کے طبع ہو جانا تو تقریباً ناممکن ہے اور پھر پریس میں غلطیاں جس کثرت سے ہوتی ہیں وہ ظاہر ہے۔ اس کتاب میں بھی غلطیاں ہوئیں۔ زیادہ اہم غلطیوں کے لیے صحت نامہ دیا گیا ہے مگر واؤ اور دال کا فرق کاتب صاحبان اکثر ملحوظ نہیں رکھتے جہاں تک ممکن ہوا ہے وقت طباعت بنا دیا گیا ہے' صحت نامہ نہیں دیا گیا ہے۔ اس کے سوا میں نے یہ التزام کیا ہے' کہ اضافت میں جہاں اس قدر اشباع ہے کہ تقطیع میں وہ ایک متحرک اور ایک ساکن کا کام دیتا ہے وہاں نشان اضافت بنایا گیا ہے۔ اور جہاں صرف ساکن حرف متحرک ہو جاتا ہے وہاں ِ بنایا گیا ہے مگر میری شدید جد وجہد کے باوجود یہ التزام جیسا چاہیے ویسا قایم نہیں رہ سکا ہے' جابجا فرق واقع ہو گیا ہے مگر اس کا بھی صحت نامہ نہیں دیا گیا ہے۔

اس ضمن میں ایک تخصیصی اشارہ بھی ضروری ہے کسی لفظ کے آخر میں ے ہو اور ضرورت اضافت کی پیش آئے تو قاعدہ عام یہ ہے کہ ے کے نیچے صرف کسرہ بنا دیا جائے' مگر میں نے ایسی صورت میں ے پر ء کا اضافہ کیا ہے۔ ہائے مختفی کی اضافت کی صورت میں ء مسلم ہے اور یہ اس لیے کہ ایک حرف کا اضافہ ہو جاتا ہے۔ اضافت میں ے کی بھی یہی حالت ہے مثلاً ع

سستئ دل شد فزون وخواب کم

اصل لفظ سستی ہے' اضافت کی وجہ سے تائے ساکن متحرک ہو گئی اور

یائے معروف نے یائے مجہول میں مبدل ہو کر دو حرفوں کا کام دیا۔
اس موقع پر ہمزہ کا اضافہ رواجِ عام کے بموجب اگرچہ غلط ہے مگر اس
پڑھنے میں جو سہولت ہو جاتی ہے اس کے اعتبار سے ؎

ایں خطا از صد صواب اولیٰ تر است

(۳) کتاب کی طباعت تین برس میں ہوئی قبل طباعت کاغذ ایک
اندازے سے منگایا گیا تھا، جب کمی ہوئی تو پھر بعینہٖ وہی کاغذ دستیاب
نہ ہو سکا۔ مجبوراً کاغذ میں بھی کسی قدر فرق ہو گیا ہے۔

اربابِ کرم سے توقع ہے کہ درگزر سے کام لیں گے ؎
گر خطا کردیم اصلاحش تو کن

فہرست

جملہ بر فہرست قانع گشتہ ایم
زانکہ در حرص و ہوا آغشتہ ایم

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

یواقیت القصص

دفتر اول

دفتر دوم

دفترسوم

دفتر چہارم

دفتر پنجم

دفترِ ششم

دُرر الحکم
۵۴۱ — ۵۸۱

فہرست

فہرست

جواہرالقرآن

۷۸۳ – ۸۹۵

لآلی السُّنن

۸۹۷—۹۳۵

مرجانۃ المدیح

۹۴۳-۹۳۷

مرآۃ المثنوی

این خیالاتے کہ دام اولیاست

عکس مہرویانِ بستانِ خدا است

یواقیت القصص

اے برادر قصہ چون پیمانہ است

معنی اندر وے بسان دانہ است

دانۂ معنی بگیرد مرد عقل

ننگرد پیمانہ را گر گشت نقل

دفتر اوّل

این کتاب مستطاب مثنوی

دفتر اوّل بود از مثنوی

بسم الله الرحمن الرحیم

بشنو از نے چون حکایت می کند | از جدائیها شکایت می کند

کز نیستان تا مرا ببریده اند | از نفیرم مرد و زن نالیده اند

سینه خواهم شرحه شرحه از فراق | تا بگویم شرح درد اشتیاق

هر کسے کو دور ماند از اصل خویش | باز جوید روزگار وصل خویش

من بهر جمعیتے نالان شدم | جفت بدحالان و خوشحالان شدم

هر کسے از ظن خود شد یار من | از درون من نجست اسرار من

سر من از ناله من دور نیست | لیک چشم و گوش را آن نور نیست

تن ز جان و جان ز تن مستور نیست | لیک کس را دید جان دستور نیست

آتش است این بانگ نای و نیست باد | هر که این آتش ندارد نیست باد

آتش عشق است کاندر نے فتاد | جوشش عشق است کاندر مے فتاد

نے حریف هر که از یارے برید | پردهایش پردهاے ما درید

همچو نے زهرے و تریاقے که دید | همچو نے دمساز و مشتاقے که دید

نے حدیث راه پر خون می کند | قصهاے عشق مجنون می کند

(دو دهان داریم گویا همچو نے | یک دهان پنهانست در لبهاے وے)

(یک دہان نالان شدہ سوئے شما — ہائے و ہوئے در فگندہ در سما)

(لیک داند ہر کہ او را منظر است — کاین فغان این سری ہم زان سر است)

(دمدمہ این نائے از دمہائے اوست — ہائے وہوئے روح از ہیہائے اوست)

محرم این ہوش جز بیہوش نیست — مر زبان را مشتری جز گوش نیست

(گر نبودے نالۂ نے را ثمر — نے جہان را پر نکردے از شکر)

در غم ما روزہا بیگاہ شد — روزہا با سوزہا ہمراہ شد

روزہا گر رفت گو رو باک نیست — تو بمان اے آنکہ چون تو پاک نیست

ہر کہ جز ماہی ز آبش سیر شد — ہر کہ بے روزیست روزش دیر شد

در نیابد حالِ پختہ ہیچ خام — پس سخن کوتاہ باید والسلام

(بادہ در جوشش گدائے جوش ماست — چرخ در گردش اسیر ہوش ماست)

(بادہ از ما مست شد نے ما ازو — قالب از ما ہست شد نے ما ازو)

(بر سماع راست ہر تن چیر نیست — طعمۂ ہر مرغکے انجیر نیست)

بند بگسل باش آزاد اے پسر — چند باشی بندِ سیم و بندِ زر

گر بریزی بحر را در کوزۂ — چند گنجد قسمت یک روزۂ

کوزہ چشم حریصان پر نہ شد — تا صدف قانع نشد پر دُر نہ شد

ہر کرا جامہ ز عشقے چاک شد — او ز حرص و عیب کلی پاک شد

شاد باش اے عشق خوش سودائے ما — اے طبیب جملہ علتہائے ما

اے دوائے نخوت و ناموسِ ما — اے تو افلاطون و جالینوسِ ما

جسم خاک از عشق بر افلاک شد — کوہ در رقص آمد و چالاک شد

عشق جانِ طور آمد عاشقا — طور مست و خر موسیٰ صعقا

(سر پنہان است اندر زیر و بم — فاش اگر گویم جہان برہم زنم)

با لب دمساز خود گر جفتمی — همچو نی من گفتنیها گفتمی

هر که او از همزبانی شد جدا — بینوا شد گرچه دارد صد نوا

چونکه گل رفت و گلستان درگذشت — نشنوی زان پس ز بلبل سرگذشت

(چونکه گل رفت و گلستان شد خراب — بوی گل را از که جوییم؟ از گلاب)

جمله معشوق است و عاشق پرده‌ئی — زنده معشوق است و عاشق مرده‌ئی

چون نباشد عشق را پروای او — او چو مرغی ماند بی پر وای او

(پر و بال ما کمند عشق اوست — مو کشانش میکشد تا کوی دوست)

من چه گونه هوش دارم پیش و پس — چون نباشد نور یارم پیش و پس

(نور او در یمن و یسر و تحت و فوق — بر سر و بر گردنم مانند طوق)

عشق خواهد کاین سخن بیرون بود — آئینه غماز نبود، چون بود

آئینه‌ات دانی، چرا غماز نیست — زانکه زنگار از رخش ممتاز نیست

(آئینه کز زنگ و آلایش جداست — پر شعاع نور خورشید خداست)

(رو تو زنگار از رخ او پاک کن — بعد از آن آن نور را ادراک کن)

(این حقیقت را شنو از گوش دل — تا برون آئی بکلی ز آب و گل)

(فهم اگر دارید، جان را ره دهید — بعد از آن از شوق پا در ره نهید)

۱
بادشاه و کنیزک

بشنوید، ای دوستان این داستان — خود حقیقت نقد حال ماست آن

نقد حال خویش را گر پی بریم — هم ز دنیا، هم ز عقبی، برخوریم

بود شاهی در زمانی پیش ازین — ملک دنیا بودش و هم ملک دین

اتفاقاً شاه روزی شد سوار — با خواص خویش از بهر شکار

بهر صیدی میشد او در کوه و دشت — ناگهان در دام عشق او صید گشت

یک کنیزک دید شه در شاهراه — شد غلام آن کنیزک جان شاه

مرغ جانش در قفس چون می طپید — داد مال و آن کنیزک را خرید

چون خرید او را و برخوردار شد — آن کنیزک از قضا بیمار شد

شه طبیبان جمع کرد از چپ و راست — گفت جان هر دو در دست شماست

جان من سهل است جان جانم اوست — دردمند و خسته ام درمانم اوست

هرکه درمان کرد مر جان مرا — برد گنج و دُر و مرجان مرا

جمله گفتندش که جانبازی کنیم — فهم گرد آریم و انبازی کنیم

هر یکی از ما مسیح عالمیست — هر الم را در کف ما مرهمیست

گر خدا خواهد نگفتند از بطر — پس خدا بنمود شان عجز بشر

هرچه کردند از علاج و از دوا — گشت رنج افزون و حاجت ناروا

آن کنیزک از مرض چون موی شد — چشم شاه از اشک خون چون جوی شد

از قضا سرکنگبین صفرا فزود — روغن بادام خشکی می نمود

از هلیله قبض شد اطلاق رفت — آب آتش را مدد شد همچو نفت

سستی دل شد فزون و خواب کم — سوزش چشم و دل پر درد و غم

شربت و ادویه و اسباب او — از طبیبان ریخت یکسر آب رو

شه چو عجز آن طبیبان را بدید — پابرهنه جانب مسجد دوید

رفت در مسجد سوی محراب شد — سجده گاه از اشک شه پرآب شد

چون بخویش آمد ز غرقاب فنا — خوش زبان بگشاد در مدح و ثنا

ای کمینه بخششت ملک جهان　　من چه گویم چون تو میدانی نهان

حال ما و این طبیبان سربسر　　پیش لطف عام تو باشد هدر

ای همیشه حاجت ما را پناه　　بار دیگر ما غلط کردیم راه

لیک گفتی گرچه میدانم سرت　　زود هم پیدا کنش بر ظاهرت

چون برآورد از میان جان خروش　　اندر آمد بحر بخشایش بجوش

درمیان گریه خوابش در ربود　　دید در خواب او که پیرے رو نمود

گفت ای شه مژده حاجاتت رواست　　گر غریبے آیدت فردا ز ماست

چونکه آید او حکیم حاذق است　　صادقش دان کو امین و صادق است

در علاجش سحر مطلق را ببین　　در مزاجش قدرت حق را ببین

خفته بود این خواب دید آگاه شد　　گشته مملوک کنیزک شاه شد

چون رسید آن وعده گاه و روز شد　　آفتاب از شرق اخترسوز شد

بود اندر منظره شه منتظر　　تا ببیند آنچه بنمودند سر

دید شخصے کاملے پرمایۂ　　آفتابے درمیان سایۂ

میرسید از دور مانند هلال　　نیست بود و هست بر شکل خیال

آن ولئ حق چو پیدا شد ز دور　　از سراپایش همی میریخت نور

شه بجائے حاجبان در پیش رفت　　پیش آن مهمان غیب خویش رفت

ضیف غیبی را چو استقبال کرد　　چو شکر گوئی که پیوست او به ورد

هر دو بحرے آشنا آموخته　　هر دو جان بے دوختن بر دوخته

آن یکے لب تشنه وان دیگر چو آب　　آن یکے مخمور وآن دیگر شراب

گفت معشوقم تو بودستی نه آن　　لیک کار از کار خیزد در جهان

اے مرا تو مصطفٰے من چو عمر　　از برائے خدمتت بندم کمر

شه چو پیش میهمان خویش رفت   شاه بود و لیک بس درویش رفت

دست بگشاد و کنارانش گرفت   همچو عشق اندر دل و جانش گرفت

دست و پیشانیش بوسیدن گرفت   وز مقام و راه پرسیدن گرفت

پرس پرسان میکشیدش تا بصدر   گفت گنجی یافتم آخر بصبر

صبر تلخ آمد و لیکن عاقبت   میوهٔ شیرین دهد پر منفعت

چون گذشت آن مجلس و خوان کرم   دست او بگرفت و برد اندر حرم

قصهٔ رنجور و رنجوری بخواند   بعد ازان در پیش رنجورش نشاند

رنگ روی و نبض و قاروره بدید   هم علامات و هم اسبابش شنید

گفت هر دارو که ایشان کرده اند   آن عمارت نیست ویران کرده اند

دید رنج و کشف شد بروی نهفت   لیک پنهان کرد و با سلطان نگفت

رنجش از صفرا و از سودا نبود   بوئے هر هیزم پدید آید ز دود

دید از زاریش کو زار دل است   تن خوش است و او گرفتار دل است

چون حکیم ازین سخن آگاه شد   وز درون همداستان شاه شد

گفت اے شه خلوتے کن خانه را   دور کن هم خویش و هم بیگانه را

کس ندارد گوش در دهلیزها   تا بپرسم از کنیزک چیزها

خانه خالی کرد شاه و شد برون   تا بخواند بر کنیزک او فسون

خانه خالی کرد و یک دیار نه   جز طبیب و جز همان بیمار نه

نرم نرمک گفت شهر تو کجاست   که علاج اهل هر شهرے جداست

اندران شهر از قرابت کیست   خویشئی و پیوستگی با چیست

دست بر نبضش نهاد و یک بیک   باز می پرسید از جور فلک

زان کنیزک بر طریق داستان   باز می پرسید حال دوستان

با حکیم او رازها میگفت فاش / از مقام و خواجگان و شهرتاش

سوی قصه گفتنش میداشت گوش / سوی نبض و جستنش میداشت هوش

تا که نبض از نام کی گردد جهان / او بود مقصود جانش در جهان

دوستان شهر او را برشمرد / بعد از آن شهری دگر را نام برد

گفت چون بیرون شدی از شهر خویش / در کدامین شهر بودستی تو بیش

نام شهری گفت و زان هم درگذشت / رنگ روی و نبض او دیگر نگشت

خواجگان و شهرها را یک به یک / باز گفت از جای و از نان و نمک

شهر شهر و خانه خانه قصه کرد / نی رگش جنبید و نی رخ گشت زرد

نبض او بر حال خود بد بی گزند / تا بپرسید از سمرقند چو قند

آه سردی برکشید آن ماهروی / آب از چشمش روان شد همچو جوی

گفت بازرگانم آنجا آورید / خواجهٔ زرگر در آن شهرم خرید

در بر خود داشت شش ماه و فروخت / چون بگفت این ز آتش غم برفروخت

نبض جست و روی سرخ و زرد شد / کز سمرقندی زرگر فرد شد

چون ز رنجور آن حکیم این راز یافت / اصل آن درد و بلا را بازیافت

گفت کوی او کدامست در گذر / او سرپل گفت و کوی غاتفر

گفت آنگه آن حکیم با صواب / آن کنیزک را که رستی از عذاب

چونکه دانستم که رنجت چیست زود / در علاجت سحرها خواهم نمود

هان و هان این راز را با کس مگوی / گرچه شاه از تو کند بس جستجوی

آن حکیم مهربان چون راز یافت / صورت رنج کنیزک بازیافت

بعد از آن برخاست و عزم شاه کرد / شاه را زان شمه‌ای آگاه کرد

شاه گفت اکنون بگو تدبیر چیست / در چنین غم موجب تأخیر چیست

گفت تدبیر آن بود کان مرد را — حاضر آریم از پی این درد را
قاصدی بفرست کاخبارش کند — طالب این فضل و ایثارش کند
مرد زرگر را بخوان زان شهر دور — با زر و خلعت بده او را غرور
تا شود محبوب تو خوشدل بدو — گردد آسان این همه مشکل بدو
چون ببیند سیم و زر آن بینوا — بهر زر گردد ز خان و مان جدا
چونکه سلطان از حکیم آنرا شنید — پند او را از دل و از جان گزید
گفت فرمان ترا فرمان کنیم — هرچه گوئی آنچنان کن، آن کنیم
پس فرستاد آن طرف یک دو رسول — حاذقان و کافیان بس عدول
تا سمرقند آمدند آن دو امیر — پیش آن زرگر ز شاهنشه بشیر
کای لطیف استاد کامل معرفت — فاش اندر شهرها از تو صفت
نک فلان شه از برای زرگری — اختیارت کرد زیرا مهتری
اینک این خلعت بگیر و زر و سیم — چون بیائی خاص باشی و ندیم
مرد مال و خلعت بسیار دید — غره شد، از شهر و فرزندان برید
اندر آمد شادمان در راه مرد — بیخبر کان شاه قصد جانش کرد
اسپ تازی برنشست و شاد تاخت — خونبهای خویش را خلعت شناخت
چون رسید از راه آن مرد غریب — اندر آوردش به پیش شه طبیب
پیش شاهنشاه بردش خوش بناز — تا بسوزد بر سر شمع طراز
شاه دید او را و بس تعظیم کرد — مخزن زر را بدو تسلیم کرد
پس بفرمودش که برسازد ز زر — از سوار و طوق و خلخال و کمر
هم ز انواع اوانی بیعدد — کانچنان در بزم شاهنشه سزد
زر گرفت آن مرد و شد مشغول کار — بیخبر از حالت این کارزار

پس حکیمش گفت کای سلطان مه　　آن کنیزک را باین خواجه بده

تا کنیزک در وصالش خوش شود　　آب وصلش دفع این آتش شود

شه بدو بخشید آن مهروی را　　جفت کرد آن هر دو صحبت جوی را

مدت ششماه میراندند کام　　تا بصحت آمد آن دختر تمام

بعد ازان از بهر او شربت بساخت　　تا بخورد و پیش دختر میگداخت

چون ز رنجوری جمال او نماند　　جان دختر در وبال او نماند

چونکه زشت و ناخوش و رخ زرد شد　　اندک اندک در دل او سرد شد

خون دوید از چشم همچون جوی او　　دشمن جان وی آمد روی او

چونکه زرگر از مرض بدحال شد　　در گداز شخص او چون نال شد

گفت من آن آهوم کز ناف من　　ریخت آن صیاد خون صاف من

آنکه کشتستم پئے مادون من　　می نداند که نخسپد خون من

بر منست امروز و فردا بر ویست　　خون چون من کس چنین ضائع کیست

این بگفت و رفت در دم زیر خاک　　آن کنیزک شد ز درد و رنج پاک

زانکه عشق مردگان پاینده نیست　　چونکه مرده سوئے ما آینده نیست

عشق زنده در روان و در بصر　　هر دمے باشد ز غنچه تازه تر

عشق آن زنده گزین کو باقیست　　وز شراب جانفزایت ساقیست

عشق آن بگزین که جمله انبیا　　یافتند از عشق او کار و کیا

تو مگو ما را بدان شه بار نیست　　بر کریمان کارها دشوار نیست

کشتن آن مرد بر دست حکیم　　نے پئے امید بود و نے ز بیم

او نکشتش از برائے طبع شاه　　تا نیامد امر و الهام اله

شاه آن خون از پئے شهوت نکرد　　تو رها کن بدگمانئ و نبرد

تو گمان کردی که کرد آلودگی — در صفا غش کی هلد پالودگی

بگذر از ظن خطا ای بدگمان — ان بعض الظن اثم را بخوان

پاک بود از شهوت و حرص و هوا — نیک کرد او لیک نیک بدنما

گر بدی خون مسلمان کام او — کافرم گر بردمی من نام او

شاه بود و شاه بس آگاه بود — خاصه بود و خاصهٔ الله بود

تو قیاس از خویش میگیری ولیک — دور دور افتادهٔ بنگر تو نیک

پیشتر آ تا بگویم قصهٔ — بو که یابی از بیانم حصهٔ

٢

قیاس کردن طوطئ صاحب دلق را ہمچو خود

بود بقالی مر او را طوطئ — خوش نوا و سبز و گویا طوطئ

بر دکان بودی نگهبان دکان — نکته گفتی با همه سوداگران

در خطاب آدمی ناطق بدی — در نوای طوطیان حاذق بدی

خواجه روزی سوی خانه رفته بود — بر دکان طوطی نگهبانی نمود

گربهٔ برجست ناگه از دکان — بهر موشی طوطیک از بیم جان

جست از صدر دکان سوی گریخت — شیشهای روغن بادام ریخت

از سوی خانه بیامد خواجه اش — بر دکان بنشست فارغ شاد و خوش

دید پر روغن دکان و جامه چرب — بر سرش زد گشت طوطی کل ز ضرب

روزکی چندی سخن کوتاه کرد — مرد بقال از ندامت آه کرد

ریش بر میکند و میگفت ای دریغ — کافتاب دولتم شد زیر میغ

دست من بشکسته بودی آن زمان ... چون زدم من بر سرِ آن خوش‌زبان

هدیه‌ها میداد هر درویش را ... تا بیابد نطقِ مرغِ خویش را

بعد سه روز و سه شب حیران و زار ... بر دکان بنشسته بد نومیدوار

۱۱

با هزاران غصه و غم گشته جفت ... کای عجب این مرغ کی آید بگفت

ناگهانی جولقیی میگذشت ... با سرِ بی‌مو چو پشتِ طاس و طشت

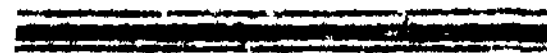
طوطی اندر گفت آمد در زمان ... بانگ بر درویش زد چون عاقلان

کز چه ای کل با کلان آمیختی ... تو مگر از شیشه روغن ریختی

از قیاسش خنده آمد خلق را ... کو چو خود پنداشت صاحب‌دلق را

کارِ پاکان را قیاس از خود مگیر ... گرچه باشد در نوشتن شیر شیر

جمله عالم زین سبب گمراه شد ... کم کسی ز ابدالِ حق آگاه شد

۱۲

۳

تفرقه انداختنِ وزیرِ شاهِ جهودان درمیانِ نصرانیان از مکر خدعه

بود شاهی در جهودان ظلم‌ساز ... دشمنِ عیسیٰ و نصرانی‌گداز

عهدِ عیسیٰ بود و نوبت آنِ او ... جانِ موسیٰ او و موسیٰ جانِ او

شاهِ احول کرد در راهِ خدا ... آن دو دمسازِ خدائی را جدا

شاه از حقدِ جهودانه چنان ... گشت احول کالامان یا رب امان

صد هزاران مومنِ مظلوم کشت ... که پناهم دینِ موسیٰ را و پشت

او وزیری داشت رهزن عشوه‌ده ... کو بر آب از مکر بربستی گره

گفت ترسایان پناهِ جان کنند ... دینِ خود را از ملک پنهان کنند

با ملک گفت ای شہ اسرار جو — کم کُش ایشان را و دست از خون بشو

کم کُش ایشان را کہ کشتن سود نیست — دین ندارد بوئے مشک و عود نیست

سرِّ پنہان است اندر صد غلاف — ظاہرش با تست و باطن بر خلاف

شاہ گفتش پس بگو تدبیر چیست — چارۂ این مکر و این تزویر چیست

تا نماند در جہان نصرانئے — نے ہویدا دین و نے پنہانئے

گفت ای شہ گوش و دستم را ببر — بینیم بشگاف و لب از حکمِ مُر

بعد از ان در زیرِ دار آور مرا — تا بخواہد یک شفاعتگر مرا

بر منادی گاہ کن این کار تو — بر سرِ راہے کہ باشد چار سو

آنگہم از خود بران تا شہرِ دور — تا در اندازم در ایشان صد فتور ۱۳

پس بگویم من بسر نصرانیم — اے خدائے راز دان میدانیم

شاہ واقف گشت از ایمانِ من — وز تعصب کرد قصدِ جانِ من

خواستم تا دین ز شہ پنہان کنم — انچہ دینِ اوست ظاہر آن کنم

شاہ بوئے برد از اسرارِ من — متہم شد پیشِ شہ گفتارِ من

گر نبودے جانِ عیسیٰ چارہ ام — او جہودانہ بکردے پارہ ام

بہرِ عیسیٰ جان سپارم سر دہم — صد ہزاران منتش بر جان نہم

جان دریغم نیست از عیسیٰ ولیک — واقفم بر علمِ دینش نیک نیک

حیف می آید مرا کان دینِ پاک — در میانِ جاہلان گردد ہلاک

شکر یزدان را و عیسیٰ را کہ ما — گشتہ ایم این دینِ حق را رہنما

چون شمارندم امین و مقتدا — سر نہندم جملہ جویند اہتدا

چون شوند آن قوم از من دین پذیر — کارِ ایشان سر بسر شوریدہ گیر

در میانشان فتنہ و شور افگنم — کاہرمن حیران بماند در فنم

از جهل بغض هم ایشان رهم / واندر ایشان افگنم صد دمدمه
تا بدست خویش خونِ خویشتن / بر زمین ریزند کوته شد سخن
چون وزیر این مکر را بر شه شمرد / از دلش اندیشه را کلی ببرد
کرد با وے شاه آن کارے که گفت / خلق حیران ماندزان رازِ نهفت
کرد رسوایش میانِ انجمن / تا که واقف شد ز حالش مرد و زن
راند او را جانبِ نصرانیان / کرد در دعوت شروع او بعد ازان
چون چنان دیدند ترسایانش زار / میشدند اندر غم او اشکبار
صد هزاران مردِ ترسا سوئے او / اندک اندک جمع شد در کوئے او
او بیان میکرد با ایشان براز / سرِّ انگلیون و زنار و نماز
او بیان میکرد با ایشان فصیح / دائماً ز اقوال و افعالِ مسیح
او بظاهر واعظِ احکام بود / لیک در باطن صفیر و دام بود
دل بدو دادند ترسایان تمام / خود چه باشد قوتِ تقلیدِ عام
در درونِ سینه مهرش کاشتند / نائبِ عیسیش می پنداشتند
ناصحِ دین گشته آن کافر وزیر / کرده او از مکر در لوزینه سیر
هرِ که صاحب ذوق بود از گفتِ او / لذتے می دید و تلخی جفت او
نکتها میگفت او آمیخته / در جلابِ قند زہرے ریخته
ہان مشو مغرور زان گفتِ نکو / زانکه باشد صد بدی در زیرِ او
هر که جز آگاه و صاحب ذوق بود / گفتِ او در گردنِ او طوق بود
مدتِ شش سال در ہجرانِ شاه / شد وزیر اتباعِ عیسیٰ را پناه
دین و دل را کل بدو بسپرد خلق / پیشِ امر و نهیِ او می مرد خلق
در میانِ شاه و او پیغامها / شاه را پنہان بدو آرامها

(۵) ۱۵

آخر الامر از برای آن مراد — تا دهد چون خاک ایشان را بباد

پیش او بنوشته شه کای مقبلم — وقت آمد زود فارغ کن دلم

ز انتظارم دیده و دل بر رهست — زین غمم آزاد کن گر وقت هست

گفت اینک اندر آن کارم شها — کافکنم در دین عیسی فتنه‌ها

قوم عیسی را بد اندر دار و گیر — حاکمانشان ده امیر و دو امیر ۱۶

هر فریقی مر امیری را تبع — بنده گشته میر خود را از طمع

این ده و آن دو امیر و قومشان — گشته بنده آن وزیر بدنشان

اعتماد جمله بر گفتار او — اقتدای جمله بر رفتار او

پیش او در وقت و ساعت هر امیر — جان بدادی گر بدو گفتی بمیر

چون زبون کرد آن جهودک جمله را — فتنه انگیخت از مکر و دها

ساخت طوماری بنام هر یکی — نقش هر طومار دیگر مسلکی

حکمهای هر یکی نوعی دگر — این خلاف آن ز پایان تا بسر

در یکی راه ریاضت را و جوع — رکن توبه کرده و شرط رجوع

در یکی گفته ریاضت سود نیست — اندرین ره مخلصی جز جود نیست

در یکی گفته که جوع و جود تو — شرک باشد از تو با معبود تو

جز توکل جز که تسلیم تمام — در غم و راحت همه مکرست و دام

در یکی گفته که واجب خدمت است — ورنه اندیشه توکل تهمت است

در یکی گفته که امر و نهیهاست — بهر کردن نیست شرح عجز ماست

تا که عجز خود ببینیم اندران — قدرت حق را بدانیم آن زمان

در یکی گفته که عجز خود مبین — کفر نعمت کردن است آن عجز هین

قدرت خود بین که این قدرت ازوست — قدرت خود نعمت او دان که هوست

در یکی گفته کزین دو در گذر　　بت بود هر چه بگنجد در نظر

در یکی گفته که عجز و قدرتست　　بگذر و ز هر چه اندر فکرتست

از هوای خویش در هر سلّتی　　گشته هر قومی اسیر زلّتی

در یکی گفته مکش این شمع را　　کاین نظر چون شمع آمد جمع را

از نظر چون بگذری و از خیال　　کشته باشی نیم شب شمع وصال

در یکی گفته بکش باکی مدار　　تا عوض بینی یکی را صد هزار

در یکی گفته که آنچت داد حق　　بر تو شیرین کرد در ایجاد حق

بر تو آسان کرد و خوش آن را بگیر　　خویشتن را در میفگن در زحیر

در یکی گفته که این جمله یکیست　　هر که او دو بیند احول مردکیست

در یکی گفته که صد یک چون بود　　این کی اندیشد مگر مجنون بود

زین نمط زین نوع ده طومار و دو　　بر نوشت آن دین عیسی را عدو

او ز یکرنگی عیسی بو نداشت　　وز مزاج خم عیسی خو نداشت

چون وزیر ماکر بد اعتقاد　　دین عیسی را بدل کرد از فساد　　۱۸

مکر دیگر آن وزیر از خود ببست　　وعظ را بگذاشت، در خلوت نشست

در مریدان درفگند از شوق سوز　　بود در خلوت چهل پنجاه روز

خلق دیوانه شدند از شوق او　　از فراق حال و قال و ذوق او

لابه و زاری همی کردند و او　　از ریاضت گشته در خلوت دوتو

گفت، جانم از محبان دور نیست　　لیک بیرون آمدن دستور نیست

آن امیران در شفاعت آمدند　　وان مریدان در ضراعت آمدند

گفت، هان ای سخرگان گفتگو　　وعظ و گفتار زبان و گوش جو

پنبه اندر گوش حس دون کنید　　بند حس از چشم خود بیرون کنید

پنبهٔ آن گوش سر گوش سرست　　تا نگردد این کر آن باطن کرست

بی حس و بی گوش و بی فکرت شوید　　تا خطاب ارجعی را بشنوید

جمله گفتند ای حکیم رخنه جو　　این فریب و این جفا با ما گو

ما اسیرانیم تا کی زین فریب　　بیدل و جانیم تا کی زین عتیب

چون پذیرفتی تو ما را ز ابتدا　　مرحمت کن همچنین تا انتها

ضعف و عجز و فقر ما دانستهٔ　　درد ما را هم دوا دانستهٔ

۱۹ الله الله یک نظر بر ما فگن　　لا تقنطنا فقد طال الحزن

گفت حجتهای خود کوته کنید　　پند را در جان و در دل ره کنید

گر امینم متهم نبود امین　　گر بگویم آسمان را من زمین

گر کمالم با کمال انکار چیست　　ور نیم این زحمت و آزار چیست

من نخواهم شد ازین خلوت برون　　زانکه مشغولم باحوال درون

جمله گفتند ای وزیر انکار نیست　　گفت ما چون گفتهٔ اغیار نیست

اشک دیده است از فراق تو دوان　　آه آه است از میان جان روان

طفل با دایه نه استیزد ولیک　　گرید او گرچه نه بد داند نه نیک

۲۰ آن وزیر از اندرون آواز داد　　کای مریدان از من این معلوم باد

که مرا عیسیٰ چنین پیغام کرد　　کز همه یاران و خویشان باش فرد

روی بر دیوار کن تنها نشین　　وز وجود خویش هم خلوت گزین

بعد ازین دستوری گفتار نیست　　بعد ازین با گفتگویم کار نیست

الوداع ای دوستان من مرده ام　　رخت بر چارم فلک بر برده ام

تا بزیر چرخ ناری چون حطب　　می نسوزم در عنا و در عطب

پهلوی عیسیٰ نشینم بعد ازین　　بر فراز آسمان چارمین

واگهانی هر امیری را بخواند — یک به یک تنها بهر یک حرف راند

گفت هر یک را بدین عیسوی — نائب حق و خلیفهٔ من توی

وان امیران دگر اتباع تو — کرد عیسیٰ جمله را اشیاع تو

هر امیری کو کشد گردن بگیر — یا بکش یا خود همیدارش اسیر

لیک تا من زنده‌ام این را مگو — تا نمیرم این ریاست را مجو

هر امیری را چنین گفت او جدا — نیست نائب جز تو در دین خدا

هر یکی را کرد اندر سر عزیز — هر چه آنرا گفت اینرا گفت نیز

هر یکی را او یکی طومار داد — هر یکی ضد دگر بد المراد

جملگی طومارها بد مختلف — همچو شکل حرفها یا تا الف

بعد ازان چل روز دیگر در ببست — خویش را کشت از وجود خود برست

چونکه خلق از مرگ او آگاه شد — بر سر گورش قیامتگاه شد

جمله از درد فراقش در فغان — هم شهان و هم کهان و هم مهان

بعد ماهی خلق گفتند اے مهان — از امیران کیست بر جایش نشان

تا بجائے او شناسیمش امام — تا که کار ما ازو گردد تمام

سر همه بر اختیار او نهیم — دست بر دامان و دست او زنیم

یک امیرے زان امیران پیش رفت — پیش آن قوم وفا اندیش رفت ۲۱

گفت اینک نائب آن مرد من — نائب عیسیٰ منم اندر زمن

اینک این طومار برهان من است — کاین نیابت بعد ازو آن من است

آن امیر دیگر آمد از کمین — دعوئے او در خلافت بد همین

از بغل او نیز طومارے نمود — تا برآمد هر دو را خشم و جحود

آن امیران دگر یک یک قطار — برکشیده تیغهائے آبدار

هر یکے را تیغ و طومارے بدست | در ہم افتادند چون پیلان مست
ہر امیرے داشت خیلِ بیکران | تیغہا را برکشیدند آن زمان
صد ہزاران مرد ترسا کشتہ شد | تا ز سرہائے بریدہ پشتہ شد
خون روان شد ہمچو سیل از چپ و راست | کوہ کوہ اندر ہوا زین گرد خاست
تخمہائے فتنہا کو کشتہ بود | آفتِ سرہائے ایشان گشتہ بود

۲۲

بود در انجیل نامِ مصطفیٰ | آن سرِ پیغمبران، بحرِ صفا
بود ذکرِ حلیہا و شکلِ او | بود ذکرِ غزو و صوم و اکلِ او
طائفہ نصرانیان بہرِ صواب | چون رسیدندے بدان نام و خطاب
بوسہ دادندے بران نامِ شریف | رو نہادندے بران وصفِ لطیف
اندرین فتنہ کہ گفتم آن گروہ | ایمن از فتنہ بدند و از شکوہ
ایمن از شرِ امیران و وزیر | در پناہِ نامِ احمد مستجیر
نسلِ ایشان نیز ہم بسیار شد | نورِ احمد ناصر آمد یار شد
وان گروہِ دیگر از نصرانیان | نامِ احمد داشتندے مستہان
مستہان و خوار گشتند از فتن | از وزیرِ شوم رائے، شوم فن
مستہان و خوار گشتند آن فریق | گشتہ محروم از خود و شرطِ طریق
ہم مخبّط دین شان و حکمِ شان | از پئے طومارہائے کژ بیان
نامِ احمد این چنین یاری کند | تا کہ نورش چون مددگاری کند

نامِ احمد چون حصارے شد حصین
تا چہ باشد ذاتِ آن روح الامین

۴

در آتش افگندن بادشاہے نصرانیان را ۲۲

بعد ازین خونریز درمان ناپذیر ‌‌ ‌‌ کاندر افتاد از بلائے آن وزیر

یک شہ دیگر ز نسل آن جہود ‌‌ ‌‌ در ہلاک قوم عیسیٰ رو نمود

آن جہود سگ ببین چہ رائے کرد ‌‌ ‌‌ پہلوئے آتش بتے بر پائے کرد ۲۳

کانکہ این بت را سجود آرد برست ‌‌ ‌‌ ور نیارد، در دل آتش نشست

چون سزائے آن بت نفس او نداد ‌‌ ‌‌ از بت نفسش بتے دیگر بزاد

یک زنے با طفل آورد آن جہود ‌‌ ‌‌ پیش آن بت، و آتش اندر شعلہ بود

گفت اے زن پیش این بت سجدہ کن ‌‌ ‌‌ ورنہ در آتش بسوزی بے سخن

بود آن زن پاک دین و مومنہ ‌‌ ‌‌ سجدۂ آن بت نکرد آن موقنہ

طفل ازو بستد، در آتش درفگند ‌‌ ‌‌ زن بترسید و دل از ایمان بکند

خواست تا او سجدہ آرد پیش بت ‌‌ ‌‌ بانگ زد آن طفل، کانی لم امت

اندر آ مادر، کہ من اینجا خوشم ‌‌ ‌‌ گرچہ در صورت میان آتشم

اندر آ مادر، کہ اقبال آمدست ‌‌ ‌‌ اندر آ مادر، مدہ دولت ز دست

قدرت آن سگ بدیدی اندر آ ‌‌ ‌‌ تا ببینی قدرت فضل خدا

من ز رحمت می کشایم پائے تو ‌‌ ‌‌ کز طرب خود نیستم پروائے تو ۲۴

اندر آ و دیگران را ہم بخوان ‌‌ ‌‌ کاندر آتش شاہ بنہادست خوان

اندر آئید اے ہمہ پروانہ وار ‌‌ ‌‌ اندرین آتش کہ دارد صد بہار

اندر آئید اے مسلمانان ہمہ ‌‌ ‌‌ غیر عذب دین عذابست آن ہمہ

مادرش انداخت خود را اندرو ‌‌ ‌‌ دست او بگرفت طفل مہر جو

اندر آمد مادر آن طفل خرد — اندر آتش گوی دولت را ببرد

مادرش هم زان نسق گفتن گرفت — دُرِ وصف لطف حق سفتن گرفت

بانگ میزد در میان آن گروه — پر همی شد جان خلقان از شکوه

نعره میزد خلق را کای مردمان — اندر آتش بنگرید این بوستان

خلق خود را بعد از آن بیخویشتن — میفگندند اندر آتش مرد و زن

تا چنان شد کان عوانان خلق را — منع میکردند کاتش در میا

آن یهودی شد سیه روی و خجل — شد پشیمان زین سبب بیماردل

کاندر آتش خلق عاشقتر شدند — در فنای جسم صادق تر شدند

رو به آتش کرد شه کای تندخو — آن جهان سوز طبیعی خوت کو

چون نمی سوزی چه شد خاصیتت — یا ز بخت ما دگر شد نیتت

گفت آتش من همانم آتشم — اندر آ تا تو ببینی تابشم

طبع من دیگر نگشت و عنصرم — تیغ حقم هم بدستوری برم

۲۵

ناصحان گفتند از حد مگذران — مرکب استیزه را چندین مران

بگذر از گشتن مکن این فعل بد — بعد ازین آتش مزن در جان خود

ناصحان را دست بست و بند کرد — ظلم را پیوند در پیوند کرد

بانگ آمد کار چون اینجا رسید — پای دار ای سگ که قهر ما رسید

بعد از آن آتش چهل گز بر فروخت — حلقه گشت و آن جهودان را بسوخت

اصل ایشان بود ز آتش ز ابتدا

سوی اصل خویش رفتند انتها

۵

سوال کردنِ خلیفہ از لیلیٰ وجوابِ او

باز دان، کز چیست این روپوشہا
ختم حق بر چشمہا و گوشہا

گفت لیلیٰ را خلیفہ، کان توئی ۔۔۔ کز تو مجنون شد پریشان و غوی
از دگر خوبان تو افزون نیستی ۔۔۔ گفت، خامش چون تو مجنون نیستی
دیدۂ مجنون اگر بودے ترا ۔۔۔ ہر دو عالم بیخطر بودے ترا
با خودی تو لیک مجنون بیخود است ۔۔۔ در طریقِ عشق بیداری بد است

۶

ہلاک کردنِ خرگوشے شیرے را از مکر

از کلیلہ باز خوان این قصہ را ۔۔۔ وندران قصہ طلب کن حصّہ را
در کلیلہ خواندہ باشی لیک آن ۔۔۔ قشر و افسانہ بود، نے مغزِ جان
طائفہ نخچیر در وادے خوش ۔۔۔ بود شان با شیر دائم کشمکش
بسکہ آن شیر از کمین در میربود ۔۔۔ آن چرا بر جملہ ناخوش گشتہ بود
حیلہ کردند، آمدند ایشان بہ شیر ۔۔۔ کز وظیفہ ما ترا داریم سیر
جز وظیفہ در پئے صیدے میا ۔۔۔ تا نگردد تلخ بر ما این گیا
گفت آرے، گر وفا بینم نہ مکر ۔۔۔ مکرہا دیدم بسے از زید و بکر
من ہلاکِ قول و فعلِ مردمم ۔۔۔ من گزیدہ زخمِ مار و کژدمم

جملہ گفتند اے حکیم باخبر / الحذر دع لیس یغنی عن قدر

در حذر شوریدن شور و شر است / رو، توکل کن، توکل بہتر است

گفت آرے گر توکل رہبر است / این سبب ہم سنت پیغمبر است

گفت پیغمبر بآواز بلند / با توکل زانوے اشتر ببند

رمز الکاسب حبیب اللہ شنو / از توکل در سبب کاہل مشو

قوم گفتندش کہ کسب از ضعف خلق / لقمۂ تزویر دان بر قدر حلق

پس بدانکہ کسبہا از ضعف خاست / در توکل تکیہ بر غیرے خطاست

نیست کسبے از توکل خوبتر / چیست از تسلیم خود محبوب تر

۲۷

ما عیال حضرتیم و شیرخواہ / گفت الخلق عیال للالہ

آنکہ او از آسمان باران دہد / ہم تواند کو برحمت نان دہد

گفت شیر آرے ولے رب العباد / نردبانے پیش پاے ما نہاد

پایہ پایہ رفت باید سوے بام / ہست جبری بودن اینجا طمع خام

پاے داری چون کنی خود را تو لنگ / دست داری چون کنی پنہان تو چنگ

گر توکل میکنی، در کار کن / کسب کن پس تکیہ بر جبار کن

جملہ با وے بانگہا برداشتند / کان حریصان این سببہا کاشتند

صد ہزاران در ہزاران مرد و زن / پس چرا محروم ماندند از زمن

صد ہزاران قرن ز آغاز جہان / ہمچو اژدرہا کشادہ صد دہان

مکرہا کردند آن دانا گروہ / کہ ز بن برکندہ شد زان مکر کوہ

کردہ مکر و حیلہ آن قوم خبیث / ور ز ما باور نداری این حدیث

کرد وصف مکرشان را ذو الجلال / لتزول منہ اقلال الجبال

جز کہ آن قسمت کہ رفت اندر ازل / روے ننمود از شکال و از عمل

۷ / ۱۸

جمله افتادند از تدبیر کار — ماند کار و حکمهائے کردگار

کسب جز نامے مدان اے نامدار — جهد جز وهمے مپندار اے عیار

شیر گفت آرے ولیکن هم ببین — جهدهاے انبیا و مرسلین

سعی ابرار و جهاد مومنان — تا بدین ساعت ز آغاز جهان

حق تعالی جهد شان را راست کرد — آنچه دیدند از جفا و گرم و سرد

کسب کن سعیے نما و جهد کن — تا بدانی سر علم من لدن

گرچه جمله این جهان بر جهد شد — جهد کے در کام جاهل شهد شد

زین نمط بسیار برهان گفت شیر — کز جواب آن جبریان گشتند سیر

روبه و خرگوش و آهو و شغال — جبر را بگذاشتند و قیل و قال

عهدها کردند با شیر ژیان — کاندرین بیعت نیفتد در زیان

قسم هر روزش بیاید بے جگر — حاجتش نبود تقاضاے دگر

عهد چون بستند رفتند آن زمان — سوئے مرعے ایمن از شیر ژیان

جمع بنشستند یکجا آن وحوش — اوفتاده در میان جمله جوش

هر کسے تدبیر و رائے میزدے — هر کسے در خون هر یک میشدے

عاقبت شد اتفاق جمله شان — تا بیاید قرعهٔ اندر میان

قرعه بر هر که فتد او طعمه است — بے سخن شیر ژیان را لقمه است

هم برین کردند آن جمله قرار — قرعه آمد سر بسر را اختیار

قرعه بر هر که فتادے روز روز — سوئے آن شیر او دویدے همچو یوز

چون بخرگوش آمد این ساغر بدور — بانگ زد خرگوش کاخر چند جور

قوم گفتندش که چندین گاه ما — جان فدا کردیم در عهد و وفا

تو مجو بدنامئے ما اے عنود — تا نرنجد شیر رو رو زود زود

گفت، اے یاران، مرا مهلت دهید — تا بمکرم از بلا ایمن شوید

تا امان یابد ز مکرم جانِ تان — ماند این میراث فرزندانِ تان

۲۹ قوم گفتندش که اے خرگوش دار — خویش را اندازهٔ خرگوش دار

هین چه لافست این که از تو بهتران — در نیاوردند اندر خاطر آن

معجبی یا خود قضامان در پے است — ورنه این دم لائق چون تو کے است

گفت، اے یاران، حقم الهام داد — مر ضعیفے را قوی راے فتاد

بعد از آن گفتند کاے خرگوش چست — در میان نه آنچه در ادراکِ تست

ایکه با شیرے تو در پیچیدهٔ — باز گو راے که اندیشیدهٔ

مشورت ادراک و هشیاری دهد — عقلها مر عقل را یاری دهد

گفت، هر رازے نشاید باز گفت — جفت طاق آید گہے گہ طاق جفت

۳۰ حاصل آن خرگوش رائے خود نگفت — مکر اندیشید با خود طاق و جفت

با وحوش از نیک و بد نگشاد راز — سرِ خود در جانِ خود میراند باز

ساعتے تاخیر کرد اندر شدن — بعد از آن شد پیشِ شیرِ پنجه زن

زان سبب کاندر شدن او ماند دیر — خاک را می‌کند و می‌غرید شیر

گفت، میگفتم که عهدِ آن خسان — خام باشد خام و سست و نارسان

دمدمهٔ ایشان مرا از خر فگند — چند بفریبد مرا این دهر چند

۳۱ شیر میگفت از سرِ تیزی و خشم — کز رهِ گوشم عدو بربست چشم

مکرهاے جبریانم بسته کرد — تیغِ چوبینِ شان تنم را خسته کرد

زین سپس من نشنوم آن دمدمه — بانگِ دیوان است و غولان آن همه

در شدن خرگوش بس تاخیر کرد — مکر را با خویشتن تقریر کرد

در ره آمد بعدِ تاخیرِ دراز — تا بگوشِ شیر گوید یک دو راز

۳۲

شیر اندر آتش و در خشم و شور / دید کان خرگوش می آید ز دور

می دود بے دہشت و گستاخ او / خشمگین و تند و تیز و ترش رو

کز شکسته آمدن تہمت بود / وز دلیری دفع ہر ریبت بود

چون رسید او پیشتر نزدیک صف / بانگ بر زد شیر ہان اے ناخلف

من که گاوان را ز ہم بدریدہ ام / من که گوش شیر نر مالیدہ ام

نیم خرگوشے چه باشد کو چنین / امر ما را افگند اندر زمین

ترک خواب و غفلت خرگوش کن / غرّش این شیر اے خر گوش کن

گفت خرگوش الامان عذریم ہست / گر دہد عفو خداوندیت دست

باز گویم چون تو دستوری دہی / تو خداوندی و شاہ و من رہی

گفت چه عذر اے قصور ابلہان / این زمان آیند در پیش شہان

مرغ بیوقتی سرت باید برید / عذر احمق را نمی باید شنید

گفت اے شه ناکسے را کس شمار / عذر استم دیدگان را گوش دار

خاص از بہر زکوٰۃ جاہ خود / گمرہے را تو مران از راہ خود

گفت وارم من کرم بر جائے او / جامهٔ ہر کس برم بالائے او

گفت بشنو گر نباشد جائے لطف / سر نہادم پیش اژدرہاے عنف

من بوقت چاشت در راہ آمدم / با رفیق خود سوئے شاہ آمدم

با من از بہر تو خرگوشے دگر / جفت و ہمرہ کردہ بودند آن نفر

شیرے اندر راہ قصد بندہ کرد / قصد ہر دو ہمرہ آیندہ کرد

گفتمش ما بندهٔ شاہنشہیم / خواجه تاشان یکے آن درگہیم

۳۳

گفت شاہنشه که باشد شرم دار / پیش من تو یاد ہر ناکس میار

ہم ترا و ہم شہت را بر درم / گر تو با یارت بگردی از برم

گفتمش، بگذار تا بار دگر ... روی شه بینیم، بریم از تو خبر
گفت، همره را گرو کن پیش من ... ورنه قربانی تو اندر کیش من
لابه کردیمش بسے، سودے نکرد ... یار من بستد، مرا بگذاشت فرد
ماند آن همره گرو در پیش او ... خون روان شد از دل بےخویش او
یارم از زفتی سه چندان بد ز من ... هم به لطف و هم به خوبی، هم به تن
بعد ازین زان شیر آن ره بسته شد ... حال ما این بد که با تو گفته شد
از وظیفه بعد ازین امید بر ... حق، همی گویم ترا والحق مر
گر وظیفه بایدت، ره پاک کن ... هین بیا و دفع آن بیباک کن
گفت، بسم الله بیا تا او کجاست ... پیش در شو، گر همی گوئی تو راست
تا سزاے او و صد چون او دهم ... ور دروغ است این سزاے تو دهم
اندر آمد چون قلاوزے به پیش ... تا برد او را بسوئے دام خویش
سوئے چاہے کو نشانش کرده بود ... چاهِ مغ را دامِ جانش کرده بود
میشدند آن هر دو تا نزدیک چاه ... اینت خرگوشے چو آب زیر کاه
(۸) آب، کاہے را بهامون میبرد ... آب کوہے را عجب چون میبرد
دامِ مکرِ او کمند شیر بود ... طرفه خرگوشے که شیرے را ربود

۳۵ شیر با خرگوش چون همراه شد ... پر غضب پر کینه بدخواه شد
بود پیشاپیش خرگوش دلیر ... ناگهان، پا را کشید از پیش شیر
چونکه نزدِ چاه آمد، شیر دید ... کز ره آن خرگوش ماند و پا کشید
گفت، پا واپس کشیدی تو چرا ... پاے را واپس مکش، پیش اندر آ
گفت، کو پایم که دست و پاے رفت ... جانِ من لرزید و دل از جاے رفت
رنگ رویم را نمی بینی چو زر ... ز اندرون خود میدهد رنگم خبر

شیر گفتش تو ز اسباب مرض	این سبب گو خاص کاینستم غرض	۳۶
پاے را واپس کشیدی تو چرا	میکنی بازیچه اے واے	
گفت آن شیر اندرین چه ساکن است	اندرین قلعه ز آفات ایمن است	
پای بستهٔ زمن، درچاه برد	برگرفتش از ره و همراه برد	
گفت پیش آ زخم او را قاهر است	تو ببین کان شیر در چه حاضر است	
گفت، من سوزیده ام زان آتشے	تو مگر اندر بر خویشم کشے	
تا به پشتے، تو اے کان کرم	چشم بکشایم، بچه در بنگرم	
من به پشتے تو تانم آمدن	که نگهدارم دران چه بیرسن	
چونکه شیر اندر بر خویشش کشید	در پناه شیر تا چه می دوید	
چونکه در چه بنگریدند اندر آب	اندر آب از شیر و او در تافت تاب	
شیر عکس خویش دید از آب تفت	شکل شیر و در برش خرگوش زفت	
چونکه خصم خویش را در آب دید	مر ورا بگذاشت، اندر چه دوید	
در فتاد اندر چہے کو کنده بود	زانکه ظلمش بر سرش آینده بود	
چونکه خرگوش از رهائی شاد گشت	سوئے نخجیران روان شد تا بدشت	۳۷
شیر را چون دید محو ظلم خویش	سوئے قوم خود دوید او پیش پیش	
شیر را چون دید کشته ظلم خود	می دوید او شادمان و بار شد	
شیر را چون دید در چه گشته زار	چرخ میزد شادمان تا مرغزار	
سوئے نخجیران دوید آن شیرگیر	کابشروا یا قوم اذ جاء البشیر	
مژده مژده، اے گروه عیش ساز	کان سگ دوزخ بدوزخ رفت باز	
آنکه جز ظلمش دگر کارے نبود	آه مظلومش گرفت و کوفت زود	
گردنش بشکست و مغزش بر درید	جانِ ما از قیدِ محنت وارهید	

گم شد و نابود شد از فضل حق | برہم دشمن شمارا شد سبق
جمع گشتند آن زمان جملہ وحوش | شاد و خندان از طرب در ذوق و جوش
حلقہ کردند او چو شمعے درمیان | سجدہ کردندش ہمہ صحرائیان
تو فرشتہ آسمانی یا پری | یا تو عزرائیل شیران نری
ہر چہ ہستی جانِ ما قربان تست | دست بردی دست و بازویت درست
باز گو آن قصہ کان شادی فزاست | روح ما را قوتست و دل را غذاست
گفت تائید خدا بود اے مہان | ورنہ خرگوشے چہ باشد در جہان
قوتم بخشید و دل را نور داد | نورِ دل مر دست و پا را زور داد
جملہ فضلِ اوست دانید اینچنین | سجدہ اش از جان و دل آرید ہین
اے شہان کشتیم ما خصم برون | ماند خصمے زان بتر در اندرون
کشتنِ این کار عقل و ہوش نیست | شیرِ باطن سخرۂ خرگوش نیست
دوزخ است این نفس و دوزخ اژدہاست | کو بدریاہا نگردد کم و کاست
ہفت دریا را در آشامد ہنوز | کم نگردد سوزشِ آن خلق سوز

۷

نگریستن عزرائیل بشخصے و گریختنِ آن شخص بہ ہندوستان

۲۷

سادہ مردے چاشتگاہے در رسید | در سرا عدلِ سلیمانی دوید
رویش از غم زرد و ہر دو لب کبود | پس سلیمان گفتش اے خواجہ چہ بود
گفت عزرائیل در من اینچنین | یک نظر انداخت پر از خشم و کین
گفت این اکنون چہ میخواہی بخواہ | گفت فرما باد را اے جان پناہ

تا مرا زینجا بہندوستان برد	بو کہ بندہ کان طرف شد جان برد
چون سلیمان کرد با باد این برات	برد باد او را بسوے سومنات
روز دیگر وقت دیوان و لقا	شہ سلیمان گفت عزرائیل را
کاین مسلمان را بخشم از چہ سبب	بنگریدی باز گو اے پیک رب
اے عجب این کردہ باشی بہر آن	تا شود آوارہ او از خان و مان
گفتش اے شاہ جہان بیزوال	فہم کژ کردہ نمود او را خیال
من درو از خشم کے کردم نظر	از تعجب دیدمش در رہگذر
کہ مرا فرمود حق کامروز ہان	جان او را تو بہندوستان ستان
دیدمش اینجا و بس حیران شدم	در تفکر رفتہ سرگردان شدم
از عجب گفتم گر او را صد پر است	زو بہندوستان شدن دور اندر است
چون بامر حق بہندوستان شدم	دیدمش آنجا و جانش بستدم
تو ہمہ کار جہان را ہمچنین	کن قیاس و چشم بگشا و ببین
از کہ بگریزیم از حق این محال	از کہ برتابیم از حق این وبال
یک ز درویشی گریزانند خلق	لقمۂ حرص و امل زانند خلق
ترس درویشی مثال آن ہراس	حرص و کوشش را تو ہندوستان شناس

۸

طعنہ زدن زاغ در دعوے ہدہد و جواب آن

چون قضا آید نہ بینی غیر پوست

دشمنان را باز نشناسی ز دوست

چیست مستی؟ بند چشم از دید چشم
تا نماید سنگ گوهر پشم پشم

چون سلیمان را سراپرده زدند — جمله مرغانش بخدمت آمدند
همزبان و محرم خود یافتند — پیش او یک یک بجان بشتافتند
جمله مرغان ترک کرده چیک چیک — با سلیمان گشته افصح من عیک
جمله مرغان، هر یکی ز اسرار خود — از هنر وز دانش و از کار خود
با سلیمان یک بیک وا می‌نمود — از برای عرضه خود را می‌ستود
از تکبر نے واز هستی خویش — بهر آن تا ره دهد او را به پیش
نوبت هدهد رسید و پیشه‌اش — وان بیان صنعت و اندیشه‌اش
گفت، ای شه! یک هنر کان کهترست — بازگویم، گفت، کوته بهتر است
گفت، برگو، تا کدام است آن هنر — گفت، من آنگه که باشم اوج بر
بنگرم از اوج با چشم یقین — می ببینم آب در قعر زمین
تا کجایست و چه عمقش، چه رنگ — از چه می‌جوشد، ز خاکے، یا ز سنگ
اے سلیمان بهر لشکرگاه را — در سفر می دار این آگاه را
پس سلیمان گفت، شو ما را رفیق — در بیابانهاے بے آب، اے شفیق
همرهٔ ما باش و هم پیشوا — تا کنی تو آب پیدا بهر ما
بعد ازان هدهد همراه بود — زانکه از آب نهان آگاه بود
زاغ چون بشنود، آمد در حسد — با سلیمان گفت، کو کرد گفت بد
از ادب نبود به پیش شه مقال — خاصه خود لاف دروغین محال
گر مرادرا این نظر بودے مدام — چون ندیدے زیر مشت خاک دام
چون گرفتار آمدے در دام او — چون قفس اندر شدے ناکام او

۳۴

چون سلیمان گفت کاے ہدہد رواست　　کز تو در اول قدح این درد خاست

چون نمائی مستی اے تو خوردہ دوغ　　پیش من لافے زنی آنگہ دروغ

گفت اے شہ بر من عورِ گدا　　قولِ دشمن مشنو از بہرِ خدا

گر ببطلان است دعوی کردنم　　نک نہادم سر ببر این گردنم

من ببینم دام را اندر ہوا　　گر نپوشد چشمِ عقلم را قضا

چون قضا آید شود دانش بخواب　　مہ سیہ گردد بگیرد آفتاب

از قضا این تعبیہ کے نادرست　　از قضا دان کو قضا را منکرست

بوالبشر کو علم الاسما بگست　　صد ہزاران علمش اندر ہر رگست

اسم ہر چیزے چنان کان چیز ہست　　تا بپایان جان او را داد دست

ہر لقب کو داد آن مبدل نشد　　آنکہ چستش خواند او کاہل نشد

چشمِ آدم چون بنورِ پاک دید　　جان و سرِّ نامہا گشتش پدید

این ہمہ دانست چون آمد قضا　　دانشِ یک نہی شد بروے خطا

کاے عجب نہی از پئے تحریم بود　　یا بتاویلے بد و توہیم بود

در دلش تاویل چون ترجیح یافت　　طبع در حیرت سوئے گندم شتافت

چون ز حیرت رست باز آمد براہ　　دید بردہ دزد رخت از کارگاہ

ربنا انا ظلمنا گفت و آہ　　یعنی آمد ظلمت و گم گشت راہ

من اگر دامے نہ بینم گاہِ حکم　　من نہ تنہا جاہلم در راہِ حکم　　۳۵

۹

آمدنِ رسولِ قیصر نزدِ عمرؓ　　۳۸

بر عمرؓ آمد ز قیصر یک رسول — در مدینه از بیابان نغول
گفت کو قصر خلیفه اے حشم — تا من اسپ و رخت را آنجا کشم
قوم گفتندش که او را قصر نیست — مر عمرؓ را قصر جان روشنیست
گرچه از میری ورا آوازه ایست — همچو درویشان مر او را کازه ایست
اے برادر چون ببینی قصر او — چونکه در چشم دلت رست است مو
چشم دل از موے علت پاک آر — وانگهان دیدار قصرش چشم دار
چون رسول روم این الفاظ تر — در سماع آورد شد مشتاق تر
دیده را بر جستن عمرؓ گماشت — رخت را و اسپ را ضائع گذاشت
هر طرف اندر پے آن مرد کار — میشدے پرسان او دیوانه وار
کاینچنین مردے بود اندر جهان — وز جهان مانند جان باشد نهان
جست او را تاش چون بنده بود — لاجرم جوینده یابنده بود
۳۹
دید اعرابی زنے او را دخیل — گفت عمرؓ اینک بزیر آن نخیل
زیر خرما بن ز خلقان او جدا — زیر سایه خفته بین سایه خدا
آمد او آنجا و از دور ایستاد — مر عمرؓ را دید و در لرزه فتاد
هیبتے زان خفته آمد بر رسول — حالتے خوش کرد بر جانش نزول
مهر و هیبت هست ضد یکدگر — این دو ضد را دید جمع اندر جگر
گفت با خود من شهان را دیده‌ام — پیش سلطانان خوش و بگزیده‌ام
از شهانم هیبت و ترسے نبود — هیبت این مرد هوشم در ربود
رفته‌ام در بیشهٔ شیر و پلنگ — روے من زیشان نگردانید رنگ
بس شدستم در مصاف و کارزار — همچو شیر آندم که باشد کارزار
بسکه خوردم بس زدم زخم گران — دل قوی تر بوده ام از دیگران

بی سلاح این مرد خفته بر زمین / من بهفت اندام لرزان چیست این

هیبت حق است این از خلق نیست / هیبت این مرد صاحب دلق نیست

اندرین فکرت بحرمت دست بست / بعد یکساعت عمرؓ از خواب جست

کرد خدمت مر عمرؓ را و سلام / گفت پیغمبرؐ سلام آنگه کلام

پس علیکش گفت و او را پیش خواند / ایمنش کرد و بنزد خود نشاند

خاطر ویرانش را آباد کرد / آن دل از جا رفته را دلشاد کرد

بعد از آن گفتش سخنهای دقیق / در صفات پاک حق نعم الرفیق

وز نوازشهای حق ابدال را / تا بداند او مقام و حال را

چون عمرؓ اغیار رو را یار یافت / جان او را طالب اسرار یافت

شیخ کامل بود و طالب مشتهی / مرد چابک بود و مرکب درگهی

دید آن مرشد که او ادراک داشت / تخم پاک اندر زمین پاک داشت

مرد گفتش کای امیرالمؤمنینؓ / جان ز بالا چون درآمد در زمین

مرغ بی اندازه چون شد در قفص / گفت حق بر جان فسون خواند و قصص

بر عدمها کان ندارد چشم و گوش / چون فسون خواند همی آید بجوش

از فسون او عدمها زود زود / خوش معلق میزند سوی وجود

باز بر موجود افسونی چو خواند / زود او را در عدم دو اسپه راند

از عمرؓ چون آن رسول این را شنید / روشنی در دلش آمد پدید

محو شد پیشش سوال و هم جواب / گشت فارغ از خطا و از صواب

اصل را دریافت بگذشت از فروع / بهر حکمت کرد در پرسش رجوع

با عمرؓ گفت او چه حکمت بود و سر / حبس آن صافی درین خاک کدر

آب صافی در گلی پنهان شده / جان باقی بسته ابدان شده

فائده فرما که این حکمت چه بود
مرغ را اندر قفس کردن چه سود

گفت تو بحث شگرفی میکنی
معنئ را بندِ حرفی میکنی

حبس کردی معنئ آزاد را
بند حرفی کردهٔ تو باد را

از برای فائده این کردهٔ
تو که خود از فائده در پردهٔ

آنکه از وی فائده زائیده شد
چون نه بیند آنچه ما را دیده شد

صد هزاران فائده است و هر یکی
صد هزاران پیش آن یک اندکی

آن دم نطقش که جان جانهاست
چون بود خالی ز معنی گوی راست

آن دم نطقت که جزو جزوهاست
فائده شد کل و کل خالی چراست

تو که جزوی کار تو با فائده است
پس چرا در طعنِ کل آری تو دست

گفت را گر فائده نبود مگو
ور بود هل اعتراض و شکر جو

آن رسول اینجا رسید و شاد شد
واله اندر قدرت الله شد

آن رسول از خود بشد زین یک دو جام
نی رسالت یاد ماندش نی پیام

سیل چون آمد بدریا بحر گشت
دانه چون آمد بمزرع کشت گشت

روحهائی کز قفصها رسته اند
انبیا و رهبر شایسته اند

از برون آوازشان آید برین
که ره رستن ترا اینست این

۴۲ ما برین رستیم زین تنگین قفس
غیر این ره نیست چاره این قفس

خویش را رنجور سازو زار زار
تا ترا بیرون کنند از اشتهار

کاشتهار خلق بندی محکم است
در ره این از بند آهن کی کم است

۹

پیغام فرستادنِ طوطیِ محبوس بہ طوطیانِ ہندوستان و بر دن از فعلِ طوطیِ ہند

۴۲

بود بازرگانے و اورا طوطیئے　　در قفس محبوس زیبا طوطیئے

چونکہ بازرگان سفر را ساز کرد　　سوئے ہندستان شدن آغاز کرد

ہر غلام و ہر کنیزک را ز جود　　گفت بہر تو چہ آرم گوے زود

ہر یکے از وے مرادے خواست کرد　　جملہ را وعدہ بداد آن نیکمرد

گفت طوطی را چہ خواہی ارمغان　　کارمت از خطۂ ہندوستان

گفتش آن طوطی کہ آنجا طوطیان　　چون بہ بینی کن ز حالِ من بیان

کہ فلان طوطی کہ مشتاقِ شماست　　از قضائے آسمان در حبسِ ماست

بر شما کرد او سلام و داد خواست　　وز شما چارہ و رہ ارشاد خواست

گفت می شاید کہ من در اشتیاق　　جان دہم اینجا بمیرم در فراق

این روا باشد کہ من در بندِ سخت　　گہ شما بر سبزہ گاہے بر درخت

اینچنین باشد وفائے دوستان　　من درین حبس و شما در بوستان

مرد بازرگان پذیرفت آن پیام　　کو رساند سوئے جنس از وے سلام

۴۳

چونکہ در اقصائے ہندستان رسید　　در بیابان طوطئے چندین بدید

مرکب استانید و پس آواز داد　　آن سلام و آن امانت باز داد

طوطئے از طوطیان لرزید و پس　　اوفتاد و زود بگسستش نفس

شد پشیمان خواجہ از گفتِ خبر　　گفت رفتم در ہلاکِ جانور

این مگر خویش است با آن طوطیک　　این مگر دو جسم بود و روح یک

این چرا کردم چرا دادم پیام　　سوختم بیچارہ را زین گفتِ خام

۴۴ کرد بازرگان تجارت را تمام — باز آمد سوئے منزل شادکام

هر غلامے را بیاورد ارمغان — هر کنیزک را ببخشید او نشان

گفت طوطی ارمغانِ بنده کو — انچه دیدی انچه گفتی بازگو

گفت نے من خود پشیمانم ازان — دست خود خایان و انگشتان گزان

که چرا پیغامِ خامے از گزاف — بردم از بیدانشئ و از نشاف

گفت اے خواجه پشیمانی ز چیست — چیست این کین خشم و غم را مقتضی ست

گفت گفتم آن شکایتہائے تو — با گروه طوطیان همتائے تو

آن یکے طوطی ز دردت بوئے برد — زهره اش بدرید و لرزید و بمرد

من پشیمان گشتم این گفتن چه بود — لیک چون گفتم پشیمانی چه سود

۴۵ چون شنید آن مرغ کان طوطی چه کرد — هم بلرزید و فتاد و گشت سرد

خواجه چون دیدش فتاده این چنین — بر جهید و زد کله را بر زمین

چون بدین رنگ و بدین حالش بدید — خواجه بر جست و گریبان را درید

گفت اے طوطی خوب و خوش حنین — هے چه بودت این چرا گشتی چنین

اے دریغا مرغِ خوش آوازِ من — اے دریغا همدم و همرازِ من

اے دریغا مرغ خوش الحانِ من — راحِ روح و روضه رضوانِ من

گر سلیمان را چنین مرغے بدے — کے دگر مشغولِ آن مرغان شدے

۴۷ خواجه اندر آتش و درد و حنین — صد پراگنده همی گفت اینچنین

گه تناقض گاه ناز و گه نیاز — گاه سودائے حقیقت گه مجاز

۴۸ بعد از انش از قفس بیرون فگند — طوطیک پرید تا شاخ بلند

طوطئ مرده چنان پرواز کرد — کافتاب از شرق ترکی تاز کرد

خواجه حیران گشت اندر کارِ مرغ — بیخبر ناگه بدید اسرار مرغ

روئے بالا کرد و گفت اے عندلیب — از بیانِ حالِ خود مان دہ نصیب

او چہ کرد آنجا کہ تو آموختی — چشمِ ما از مکرِ خود بر دوختی

ساختی مکرے و ما را سوختی — سوختی ما را و خود افروختی

گفت طوطی کو بفعلم پند داد — کہ رہا کن نطق و آواز و کشاد

زانکہ آوازت ترا در بند کرد — خویش را مردہ پئے این پند کرد

یعنی اے مطرب شدہ با عام و خاص — مردہ شو چون من کہ تا یابی خلاص

یک دو پندش داد طوطی بے نفاق — بعد ازان گفتش سلام الفراق

الوداع اے خواجہ کردی مرحمت — کردی آزادم ز قیدِ مظلمت

الوداع اے خواجہ رفتم تا وطن — ہم شوی آزاد روزے ہمچو من

خواجہ گفتش فی امان اللہ برو — مر مرا اکنون نمودی راہِ نو

سوئے ہندستانِ اصلی رو نہاد — بعد شدت از فرج دل گشتہ شاد

خواجہ با خود گفتہ این پند من است — راہِ او گیرم کہ این رہ روشن است

جانِ من کمتر ز طوطی کے بود — جان چنین باید کہ نیکو پے بود

۵۰ معنئ مردن ز طوطی بد نیاز — در نیاز و فقر خود را مردہ ساز

تا دمِ عیسیٰ ترا زندہ کند — ہمچو خویشت خوب و فرخندہ کند

در بہاران کے شود سرسبز سنگ — خاک شو تا گل بروید رنگ رنگ

سالہا تو سنگ بودی دلخراش — آزمون را یکزمانے خاک باش

۱۱

۵۰

چنگ زدنِ پیرِ چنگئے در گورستان از بہرِ خدا

این شنیدستی که در عهد عمرؓ بود چنگی مطربی با کر و فر
بلبل از آواز او بیخود شدی یک طرب ز آواز خوبش صد شدی
مجلس و مجمع دمش آراستی وز نوای او قیامت خاستی
مطربی کز وی جهان بد پر طرب رسته ز آوازش خیالات عجب
از نوایش مرغ دل پران شدی وز صدایش هوش جان حیران شدی
چون بر آمد روزگار و پیر شد باز جانش از عجز پشه گیر شد
پشت او خم گشت همچون پشت خم ابروان بر چشم همچون پاردم
گشت آواز لطیف و جانفزاش ناخوش و مکروه و زشت و دلخراش
آن نوا کز حسرت زهره بده همچو آواز خر پیری شده
چونکه مطرب پیرتر گشت و ضعیف شد ز بیکسبی رهین یک رغیف
گفت عمر و مهلتم دادی بسی لطفها کردی خدایا با خسی
معصیت ورزیده ام هفتاد سال باز نگرفتی ز من روزی نوال
نیست کسب امروز مهمان توام چنگ بهر تو زنم کان توام
چنگ را برداشت شد الله جو سوی گورستان یثرب آه گو
گفت خواهم از حق ابریشم بها کو به نیکوئی پذیرد قلبها
چنگ زد بسیار و گریان سر نهاد چنگ بالین کرد و برگوری فتاد
خواب بردش مرغ جان از حبس رست چنگ و چنگی را رها کرد و بجست
گشت آزاد از تن و رنج جهان در جهان ساده و صحرای جان
آن زمان حق بر عمرؓ خوابی گماشت تا که خویش از خواب نتوانست داشت
در عجب افتاد کاین معهود نیست این ز غیب افتاد بی مقصود نیست
سر نهاد و خواب بردش خواب دید کامدش از حق ندا جانش شنید

(۱۲) ۵۴

بانگ آمد مر عمر را کای عمر   بندهٔ ما را ز حاجت باز خر

بندهٔ داریم خاص و محترم   سوی گورستان تو رنجه کن قدم

ای عمر برجه ز بیت المال عام   هفت صد دینار در کف نه تمام

پیش او بر کای تو ما را اختیار   این قدر بستان کنون معذور دار

این قدر از بهر ابریشم بها   خرج کن چون خرج شد اینجا بیا

پس عمر زان هیبت آواز جست   تا میان را بهر این خدمت ببست

سوی گورستان عمر بنهاد رو   در بغل همیان دوان در جستجو

گرد گورستان دوان شد او بسی   غیر آن پیر او ندید آنجا کسی

گفت این نبود دگر باره دوید   مانده گشت و غیر آن پیر او ندید

گفت حق فرمود ما را بنده‌ایست   صافی و شایسته و فرخنده‌ایست

پیر چنگی کی بود خاص خدا   حبذا ای سر پنهان حبذا

بار دیگر گرد گورستان بگشت   همچو آن شیر شکاری گرد دشت

چون یقین گشتش که غیر از پیر نیست   گفت در ظلمت دل روشن بسیست

آمد و با صد ادب آنجا نشست   بر عمر عطسه فتاد و پیر جست

مر عمر را دید و ماند اندر شگفت   عزم رفتن کرد و لرزیدن گرفت

گفت در باطن خدایا از تو داد   محتسب بر پیرکی چنگی فتاد

چون نظر اندر رخ آن پیر کرد   دید او را شرمسار و روی زرد

پس عمر گفتش مترس از من مرم   کت بشارتها ز حق آورده‌ام

چند یزدان مدحت خوی تو کرد   تا عمر را عاشق روی تو کرد

پیش من بنشین و مهجوری مساز   تا بگوشت گویم از اقبال راز

حق سلامت میکند می‌پرسدت   چونی از رنج و غمان بیحدت

نک قراضه چند ابریشم بها — خرج کن اینرا و باز اینجا بیا

پیر لرزان گشت چون این را شنید — دست می خائید و بر خود می طپید

بانگ میزد کاے خدائے بے نظیر — بس که از شرم آب شد بیچاره پیر

چون بسے بگریست واز حد رفت درد — چنگ راز د بر زمین و خُرد کرد

گفت اے بوده حجابم از اله — اے مرا تو راهزن از شاهراه

اے بخورده خونِ من هفتاد سال — اے ز تو رویم سیه پیش از کمال

اے خدائے با عطاؤ باوفا — رحم کن بر عمرِ رفته بر جفا

۵۷ همچنین در گریه و در ناله او — می شمردی جرم چندین ساله او

پس عمر گفتش که این زارئے تو — هست هم آثارِ هشیارئے تو

بعد ازان او را ازان حالت براند — ز اعتذارش سوئے استغراق خواند

هست هشیاری زیادِ ما مضیٰ — ماضی و مستقبلت پردهٔ خدا

آتشے برزن بهر دو تا بکے — پرگره باشی ازین هر دو چو نے

چونکه فاروق آئینهٔ اسرار شد — جانِ پیر از اندرون بیدار شد

همچو جان بے گریه و بے خنده شد — جانش رفت و جانِ دیگر زنده شد

حیرتے آمد درونش آن زمان — که برون شد از زمین و آسمان

چونکه قصهٔ حالِ پیر اینجا رسید — پیر و حالش روے در پرده کشید

پیر دامن را ز گفت و گو فشاند — نیم گفته در دهانِ او بماند

از پئے این عیش و عشرت ساختن — صد هزاران جان بشاید باختن

در شکارِ بیشهٔ جان باز باش
همچو خورشید جهان جانباز باش

۱۲

باران غیب

۵۲

هست بارانها جزاین باران جان
که نمی بیند ورا جز چشم جان
چشم جانرا پاک کن نیکو نگر
تا ازان باران عیان بینی خضر

مصطفی روزے بگورستان برفت
با جنازه مردے از یاران برفت

خاک را در گور او آگنده کرد
زیر خاک آن دانه اش را زنده کرد

چون زگورستان پیمبرؐ بازگشت
سوئے صدیقهؓ شد و همراز گشت

چشم صدیقهؓ چو بر رویش فتاد
پیش آمد دست بر روے می نهاد

بر عمامه و بر رخ و بر موے او
بر گریبان و بر و بازوے او

گفت پیغمبرؐ چه میجوئی شتاب
گفت باران آمد امروز از سحاب

جامه هایت می بجویم در طلب
تر نمی بینم ز باران اے عجب

۵۳

گفت چه بر سر فگندی از ازار
گفت کردم آن ردایت را خمار

گفت بهر آن نمود اے پاک جیب
چشم پاکت را خدا باران غیب

نیست آن باران ازین ابر سما
هست ابر دیگر و دیگر سما

اینچنین باران ز ابر دیگرست
رحمت حق در نزولش مضمرست

پس سوالش کرد صدیقهؓ ز صدق
با خشوع و با ادب از جوش عشق

کاے خلاصه هستی و زبده وجود
حکمت باران امروزی چه بود

این ز بارانهائے رحمتهاست یا
بهر تهدید است و عدل کبریا

این از آن لطف بهاریات بود — یا ز پائیز پر آفات بود
گفت این از بهر تسکین غم است — کز مصیبت بر نژاد آدم است
گر بر آن آتش بماندے آدمی — بس خرابی اوفتادے و کمی
این جهان ویران شدے اندر زمان — حرصها بیرون شدے از مردمان
استن این عالم اے جان غفلت است — هوشیاری این جهان را آفت است
۵۴ هوشیاری زان جهان است و چو آن — غالب آید پست گردد این جهان
هوشیاری آفتاب و حرص یخ — هوشیاری آب و این عالم وسخ
زان جهان اندک ترشح میرسد — تا نغرد در جهان حرص و حسد
گر ترشح بیشتر گردد ز غیب — نے هنر ماند درین عالم نه عیب

۱۳

۵۸ بهدیه بردن اعرابئ شوراب را به خلیفهٔ بغداد و پذیرفتن خلیفه آنرا

یک خلیفه بود در ایام پیش — کرده حاتم را گدائے جود خویش
رایت اکرام و جود افراشته — فقر و حاجت از جهان برداشته
بحر و کان از بخششش صاف آمده — داد او از قاف تا قاف آمده
اندر ایام چنین سلطان داد — بشنو اکنون داستانے باگشاد
یک شب اعرابی زنے مر شوئے را — گفت و از حد برد گفت و گوے را
کین همه فقر و جفا ما میکشیم — جمله عالم در خوشی ما ناخوشیم
نان ما نے نانخورش مان درد و رشک — کوزه مان نے آب مان از دیده اشک
جامهٔ ما روز تاب آفتاب — شب نهالین و لحاف از ماهتاب

قرص مه را قرص نان پنداشته — دست سوی آسمان برداشته

ننگ درویشان ز درویشی ما — روز و شب از روی اندیشهٔ ما

خویش و بیگانه شده از ما رمان — بر مثال سامری از مردمان

۵۹

شوی گفتش چند جویی دخل و کشت — خود چه ماند از عمر افزون‌تر گذشت

عاقل اندر بیش و نقصان ننگرد — زانکه هر دو همچو سیلی بگذرد

خواه صاف و خواه سیل تیره رو — چون نمی‌پاید دمی از وی مگو

اندرین عالم هزاران جانور — می‌زید خوش عیش بی زیر و زبر

چون ز جنس و مرگ نتوانی گریخت — دانکه گلش بر سرت خواهند ریخت

دردها از مرگ می‌آید رسول — از رسولش رو مگردان ای فضول

هرکه شیرین می‌زید او تلخ مرد — هرکه او تن را پرستد جان نبرد

جفت مایی جفت باید هم صفت — تا برآید کارها با مصلحت

جفت باید بر مثال همدگر — در دو جفت کفش و موزه درنگر

من روم سوی قناعت دل قوی — تو چرا سوی شناعت میروی

مرد قانع از سر اخلاص و سوز — زین نسق میگفت با زن تا بروز

۶۰

زن برو زد بانگ کای ناموس کیش — من فسون تو نخواهم خورد بیش

ترهات از دعوی و دعوت مگو — رو سخن از کبر و از نخوت مگو

چند حرف طمطراق و کار و بار — کار و حال خود ببین و شرم دار

از قناعت کی تو جان افروختی — از قناعتها تو نام آموختی

تو مخوانم جفت کمتر زن بغل — جفت انصافم نیم جفت دغل

چون قدم با میر و با بک میزنی — چون مگس را در هوا رگ میزنی

با سگان در استخوان در چالشی — چون نی اشکم تهی در نالشی

تو بنامِ حق فریبی مر مرا | تا کنی رسوائے شور و شر مرا
نامِ حقم بست، نے آن رائے تو | نامِ حق را دام کردی وائے تو
نامِ حق بستاند از تو دادِ من | من بنامِ حق سپردم جان و تن
تا بزخمِ من رگِ جانت برد | یا ترا چون من بزندانے برد
زن ازین گونہ خشن گفتارہا | خواند بر شوئے خود اوطومارہا
مرد چون این طعنہا از زن شنفت | مستمع شد بعد ازان بین تا چہ گفت
گفت، اے زن، تو زنی یا بو الحزن | فقر فخر آمد، مرا طعنہ مزن
مال و زر سر را بود ہمچون کلاہ | کل بود آن، کز کلہ سازد پناہ
آنکہ زلف و جعدِ رعنا باشدش | چون کلاہش رفت، خوشتر آیدش
مردِ حق باشد بمانندِ بصر | پس برہنہ بہ کہ پوشیدہ نظر
حاش للہ طمعِ من از خلق نیست | از قناعت در دلِ من عالمیست
اے زن، ار طلّاع می بینی مرا | زین تحرّیئے زنانہ بر تر آ
آن طمع را مائدہ رحمت بود | کو طمع آنجا کہ آن نعمت بود
امتحان کن فقر را روزے دو تو | تا بفقر اندر غنا بینی دو تو
صبر کن با فقر و بگذار این ملال | زانکہ در فقر است عزّ ذو الجلال
گر جہان را پر درِ مکنون کنند | روزئے تو چون نباشد، چون کنند
گر بیابان پر شود زر و نقود | بے رضائے حق جوے نتوان ربود
ترکِ جنگ و سرزنش اے زن بگو | ور نمی گوئی، بترکِ من بگو
مر مرا چہ جائے جنگِ نیک و بد | کاین دلم از صلحہا ہم میرمد
بر سرِ این ریشہا، نیشم مزن | زخمہا بر جانِ بے خویشم مزن
گر خمش گردی، وگر نہ آن کنم | کہ ہمین دم ترکِ خان و مان کنم

٦١

پا تهی گشتن به است از کفش تنگ … رنج غربت به که اندر خانه جنگ
زن چو دید او را که تند و توسن است … گشت گریان، گریه خود دام زن است
زن درآمد از طریق نیستی … گفت من خاک شمایم، نی ستی
گفت از تو کی چنین پنداشتم … از تو من امید دیگر داشتم
جسم و جان و هرچه هستم آن تست … حکم و فرمان جملگی فرمان تست
گر ز درویشی دلم از صبر جست … بهر خویشم نیست، این بهر تو است ٦٢
تو مرا در دردها بودی دوا … من نمی خواهم که باشی بینوا
جان تو کز بهر خویشم نیست این … از برای تست این بانگ و حنین
از فراق تلخ میگویی سخن … هرچه خواهی کن ولیکن این مکن
در تو از من عذر خواهی هست سر … با تو بی من او شفیعی مستمر
زین نسق میگفت با لطف و گشاد … در میان گریه بر روی اوفتاد
شد از آن باران یکی برقی پدید … ز و شراره بر دل مرد وحید
مرد از آن گفتن پشیمان شد چنان … کز عوانی ساعت مردن عوان
گفت خصم جان جان چون آمدم … بر سر جان من لگدها چون زدم
مرد گفت، ای زن پشیمان میشوم … گر بدم کافر مسلمان میشوم ٦٣
من گنهکار توام رحمی بکن … عذر من بپذیر و بشنو این سخن
مرد گفت، اکنون گذشتم از خلاف … حکم داری، تیغ برکش از غلاف ٦٧
هرچه گویی مر ترا فرمان برم … در بد و نیک آید او ننگرم
در وجود تو شوم من منعدم … چون محبم، حب یعمی و یصم ٦٨
گفت زن آهنگ برم میکنی … یا بحیلت کشف سترم میکنی
گفت والله عالم السر الخفی … کآفرید از خاک آدم را صفی

گر به پیشت امتحانست این هوس | امتحان را امتحان کن یک نفس

سر مپوشان تا پدید آید سرم | امر کن تا هر چه بر وی قادرم

دل مپوشان تا پدید آید دلم | تا قبول آرم هر آنچه قابلم

چون کنم در دست من چه چاره است | در نگر تا جان من چه کاره است

گفت زن یک آفتابی تافته است | عالمی زو روشنائی یافته است

نائب رحمن خلیفه کردگار | شهر بغداد است از وی نوبهار

گر بپیوندی بدان شه شه شوی | سوی هر ادبار تا کی میروی

دوستی مقبلان چون کیمیاست | چون نظرشان کیمیائی خود کجاست

چشم احمد بر ابوبکری زده | او ز یک تصدیق صدیقی شده

گفت من شه را پذیرا چون شوم | بی بهانه سوی او من چون روم

نسبتی باید مرا یا حیلتی | هیچ پیشه راست شد بی آلتی

گفت زن صدق آن بود کز بود خویش | پاک برخیزی تو با مجهود خویش

آب باران است ما را در سبو | ملکت و سرمایه و اسباب تو

این سبوی آب را بردار و رو | هدیه ساز و پیش شاهنشاه شو

گو که ما را غیر ازین اسباب نیست | در مفازه هیچ به زین آب نیست

گر خزانه‌اش پر متاع فاخر است | اینچنین آبش نباشد نادر است

مرد گفت ای زن سبو را سر ببند | بین که این هدیه است ما را سودمند

در نمد در دوز تو این کوزه را | تا گشاید شه بهدیه روزه را

کاینچنین اندر همه آفاق نیست | جز رحیق و مایهٔ اذواق نیست

پس سبو برداشت آن مرد عرب | در سفر شد میکشیدش روز و شب

بر سبو لرزان بد از آفات دهر | میکشیدش از بیابان تا بشهر

زن مصلی باز کرد از نیاز / رب سلم ورد کرد در نماز

که نگهدار آب ما را از خسان / یا رب این گوهر بدان دریا رسان

گرچه شویم آگه است و پرفن است / لیک گوهر را هزاران دشمن است

از دعاهای زن و زاری او / وز غم مرد و گرانباری او

سالم از دزدان و از آسیب سنگ / برد تا دارالخلافه بی‌درنگ

دید درگاهی پر از انعامها / اهل حاجت گسترانیده دامها — ۷۰

دمبدم هر سوی صاحب حاجتی / یافته زان در عطا و خلعتی

آن عرابی از بیابان بعید / بر در دارالخلافه چون رسید

پس نقیبان پیش اعرابی شدند / بس گلاب لطف بر رویش زدند — ۷۱

حاجت او فهمشان شد بی‌مقال / کارشان بد عطا پیش از سؤال

پس بدو گفتند یا وجه العرب / از کجایی چونی از رنج و تعب

گفت وجهم گر مرا وجهی دهید / بی‌وجوهم چون پس پشتم نهید

ای که در روتان نشان مهتریست / فرتان خوشتر ز زر جعفریست

من غریبم از بیابان آمدم / بر امید لطف سلطان آمدم

بوی لطف او بیابانها گرفت / ذره‌های ریگ هم جانها گرفت

تا بدینجا بهر دینار آمدم / چون رسیدم مست دیدار آمدم

من برین در طالب چیز آمدم / صدر گشتم چون بدهلیز آمدم

آب آوردم بتحفه بهر نان / بوی نانم برد تا صدر جهان

با نقیبان حال خود را آن عرب / چون بگفت و دید هنگام طلب — ۷۲

آن سبوی آب را در پیش داشت / تخم خدمت را در آن حضرت بکاشت

گفت این هدیه بر سلطان برید / سائل شه را ز حاجت واخرید

آبِ شیرین و سبوئے تیز بو | زآب بارانے کہ جمع آمد بگو
خندہ می آمد نقیبان را ازان | لیک پذرفتند آنرا ہمچو جان
زانکہ لطفِ شاہِ خوبِ باخبر | کردہ بود اندر ہمہ ارکان اثر
(۱۴) ← چون خلیفہ دید و احوالش شنید | آن سبو را پر ز زر کرد و مزید
داد بخششہا و خلعتہائے خاص | آن عرب را کرد از فاقہ خلاص
پس نقیبے را بفرمود آن قباد | آن جہانِ بخشش و آن بحرِ داد
۷۳ کاین سبو پر زر بدستِ او دہند | چونکہ واگردد سوئے دجلش برند
از رہِ خشک آمد است و آن سفر | از رہِ دجلش بود نزدیکتر
چون بکشتی در نشیند رنجِ راہ | خود فراموشش شود آن جائگاہ
ہمچنان کردند و دادندش سبو | پُر زر و بردند تا دجلہ دو تو
چون بکشتی در نشست و دجلہ دید | سجدہ میکرد از حیا و می خمید
کای عجب لطفِ آن شہِ وہاب را | وین عجب تر کو ستد آن آب را
چون پذیرفت از من آن دریائے جود | آنچنان جنسِ دغل را زود زود
کلِّ عالم را سبو دان اے پسر | پر شدہ از لطف و خوبی تا بسر
آن عرب را بینوائی می کشید | تا بدان درگاہ و آن دولت رسید
در حکایت گفتہ ایم احسانِ شاہ | در حقِ آن بینوائے بے پناہ
ہرچہ گوید مردِ عاشق بوئے عشق | از دہانش میجہد در کوئے عشق
گر بگوید فقہ، فقر آید ہمہ | بوئے فقر آید ازان خوش دمدمہ
ور بگوید کفر آید بوئے دین | آید از گفتِ شکش بوئے یقین
۷۴ ہم عرب ما ہم سبو ما ہم ملک | جملہ ما یؤفک عنہ من افک
عقل را شو دان و زن این نفس و طمع | این دو ظلمانی و منکر عقل و شمع

۱۴

۷۲

نحوی و کشتیبان

پیشِ استادے که او نحوی بود
جانِ شاگردش از او نحوی شود
باز استادے که آن محوِ ره است
جانِ شاگردش ازان محوِ شه است
زین همه انواعِ دانش روزِ مرگ
دانشِ فقر است سازِ راه و برگ

آن یکے نحوی بکشتی در نشست — رو بکشتیبان نمود آن خود پرست
گفت، هیچ از نحو خواندی؟ گفت، لا — گفت، نیم عمرِ تو شد بر فنا
دل شکسته گشت کشتیبان ز تاب — لیک آن دم گشت خاموش از جواب
باد کشتی را بگردابے فگند — گفت کشتیبان، بدان نحوی بلند
هیچ دانی آشنا کردن، بگو — گفت، نے از من تو سبّاحی مجو
گفت، کلّ عمرت اے نحوی فناست — زانکه کشتی غرق در گردابهاست
محو می باید نه نحو اینجا بدان — گر تو محوی بے خطر در آب ران
آبِ دریا مرده را بر سر نهد — ور بود زنده ز دریا کے رهد
چون بمردی تو ز اوصافِ بشر — بحرِ اسرارت نهد بر فرقِ سر

۱۵

۷۶

کبودی زدن قزوینیے و نیاوردن تابِ زخمِ سوزن

این حکایت بشنو از صاحب بیان / در طریق و عادت قزوینیان

بر تن و دست و کتفها بیدرنگ / میزنند از صورت شیر و پلنگ

چنان صورت بیاپے بیگزند / از سر سوزن کبودیها زنند

سوے دلاکے بشد قزوینیے / که کبودم زن ستان شیرینیے

گفت چه صورت زنم اے پهلوان / گفت برزن صورت شیر ژیان

طالعم شیر است نقش شیر زن / جهد کن رنگ کبودی سیر زن

گفت بر چه موضعت صورت زنم / گفت بر شانه گهم زن آن رقم

تا شود پشتم قوی در رزم و بزم / با چنین شیر ژیان در عزم و جزم

چونکه او سوزن فرو بردن گرفت / درد آن در شانگه مسکن گرفت

پهلوان در ناله آمد کاے سنی / مر مرا کشتی چه صورت میزنی

گفت آخر شیر فرمودی مرا / گفت از چه عضو کردی ابتدا

گفت از دمگاه آغازیده ام / گفت دم بگذار اے دو دیده ام

از دم و دمگاه شیرم دم گرفت / دمگه او دمگهم محکم گرفت

شیر بے دم باش گو اے شیرساز / که دلم سستی گرفت از زخم گاز

جانب دیگر گرفت آن شخص زخم / بیمحابا بے مواساتے و رحم

بانگ زد او کاین چه اندام است ازو / گفت او گوش است این اے نیکخو

گفت تا گوشش نباشد اے همام / گوش را بگذار و کوته کن کلام

جانب دیگر خلش آغاز کرد / باز قزوینی فغانے ساز کرد

کاین سوم جانب چه اندام است نیز / گفت اینست اشکم شیر اے عزیز

گفت گو اشکم نباشد شیر را / تا نباشد درد من بے منتها

درد افزون گشت کم زن زخمها / اشکمے چه شیر را بهر خدا

خیره شد دلاک و بس حیران بماند	تا به دیر انگشت در دندان بماند
بر زمین زد سوزن آن دم اوستاد	گفت در عالم کسی را این فتاد
شیر بی دم و سر و اشکم که دید	اینچنین شیری خدا هم نافرید
چون نداری طاقت سوزن زدن	از چنین شیر ژیان پس دم مزن
ای برادر صبر کن بر درد نیش	تا رهی از نیش نفس گبر کیش
کان گروهی که رهیدند از وجود	چرخ و مهر و ماه‌شان آرد سجود
هر که مرد اندر تن او نفس گبر	مر ورا فرمان برد خورشید و ابر
چیست تعظیم خدا افراشتن	خویشتن را خوار و خاکی داشتن
چیست توحید خدا آموختن	خویشتن را پیش واحد سوختن
گر همی خواهی که بفروزی چو روز	هستی همچون شب خود را بسوز

۱۶

رفتن شیر و گرگ و روباه برای شکار و امتحان شیر گرگ و روباه را

۷۶

شیر و گرگ و روبهی بهر شکار	رفته بودند از طلب در کوهسار
کان سه با هم اندران صحرای ژرف	صیدها گیرند بسیار و شگرف
تا به پشت همدگر از صیدها	سخت بربندند بار و قیدها
گرچه ز ایشان شیر نر را ننگ بود	لیک کرد اکرام و همراهی نمود
اینچنین شه را ز لشکر زحمت است	لیک همره شد جماعت رحمت است
چونکه رفتند آن جماعت سوی کوه	در رکاب شیر با فر و شکوه
گاو کوهی و بز و خرگوش زفت	یافتند و کار ایشان پیش رفت

هر که باشد در پئے شیر حراب — کم نیاید روز و شب او را کباب

چون ز کُه در بیشه آوردند شان — کشتهٔ و مجروح و اندر خون کشان

گرگ و روبه را طمع بود اندران — که رود قسمت بعدل خسروان

۷۷ عکس طمع هر دوشان بر شیر زد — شیر دانست آن طمعها را سند

شیر چون دانست آن وسواس شان — وانگفت و داشت آندم پاس شان

لیک با خود گفت بنمایم سزا — من شما را اے خسیسان گدا

مر شما را بس نیامد رائے من — ظن تان اینست در اعطائے من

اے وجود و رائے تان از رائے من — از عطاهائے جهان آرائے من

گفت شیر اے گرگ این را بخش کن — معدلت را نو کن اے گرگ کهن

نائب من باش در قسمتگری — تا پدید آید که تو چه گوهری

گفت اے شه گاو وحشی بخش تست — آن بزرگ و تو بزرگ و زفت و چست

بز مرا که بز میانه است و وسط — روبها خرگوش بستان بے غلط

شیر گفت اے گرگ چون گفتی بگو — چونکه من باشم تو گوی ما و تو

گرگ خود چه سگ بود کو خویش دید — پیش چون من شیر بے مثل و ندید

گفت پیش آ اے خرے کو خود خرید — پیشش آمد پنجه زد او را درید

چون ندیدش مغز و تدبیر رشید — در سیاست پوستش از سر کشید

گفت چون دید منت از خود نبرد — اینچنین جان را بباید زار مرد

چون نبودی فانی اندر پیش من — فرض آمد مر ترا گردن زدن

⑰ ۷۸ گرگ را بر کند سر آن سرفراز — تا نماند دو سرئے و امتیاز

بعد ازان رو شیر با روباه کرد — گفت اینرا بخش کن از بهر خورد

سجده کرد و گفت کاین گاو سمین — چاشت خورت باشد اے شاه مهین

وین بز از بهر میانه روز را　　یخنیی باشد شه فیروز را
وان دگر خرگوش بهر شام هم　　شبچره، ای شاه با لطف و کرم
گفت، ای روبه تو عدل افروختی　　اینچنین قسمت، ز که آموختی
از کجا آموختی این، ای بزرگ　　گفت، ای شاه جهان، از حال گرگ
گفت چون در عشق ما گشتی گرو　　هر سه را برگیر و بستان و برو
روبها، چون جملگی ما را شدی　　چونت آزاریم، چون تو ما شدی
ما ترا و جمله اشکاران ترا　　پای بر گردون هفتم نه، برآ
چون گرفتی عبرت از گرگ دنی　　پس تو روبه نیستی شیر منی
روبه آن دم بر زبان صد شکر راند　　که مرا شیر از پی آن گرگ خواند
گر مرا اول بفرمودی که تو　　بخش کن این را که بردی جان ازو
پس سپاس او را که ما را در جهان　　کرد پیدا از پس پیشینیان
تا شنیدیم، این سیاستهای حق　　بر قرون ماضیه اندر سبق
تا که ما از حال آن گرگان پیش　　همچو روبه، پاس خود داریم بیش
امت مرحومه زین رو خواندمان　　آن رسول حق و صادق در بیان
استخوان و پشم گرگان عیان　　بنگرید و پند گیرید، ای مهان
عاقل از سر بنهد این هستی و باد　　چون شنید انجام فرعونان و عاد　　۷۹

ور نه بنهد، دیگران از حال او
عبرتی گیرند از اضلال او

۱۷

کوفتن شخصے درِ یار و گفتن کہ منم

ہر کہ بر در او من و ما میزند
ردِ باب است او و بر لا میزند

آن یکے آمد درِ یارے بزد — گفت یارش کیستی اے معتمد
گفت من گفتش برو ہنگام نیست — بر چنین خوانے مقام خام نیست
خام را جز آتشِ ہجر و فراق — کے پزد کہ وا رہاند از نفاق
چون توئے تو ہنوز از تو نرفت — سوختن باید ترا در نارِ تفت
رفت آن مسکین و سالے در سفر — در فراقِ دوست سوزید از شرر
پختہ گشت آن سوختہ پس بازگشت — باز گردِ خانۂ آن یار گشت
حلقہ زد بر در بصد ترس و ادب — تا نہ بجہد بے ادب لفظے زلب
بانگ زد یارش کہ بر در کیست آن — گفت بر در ہم توئی اے دلستان
گفت اکنون چون منی اے من درآ — نیست گنجائے دو من در یک سرا
چون یکے باشد ہمہ نبود دوئی — ہم منی برخیزد آنجا ہم توئی

۱۸

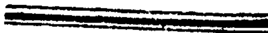
آمدن آشنائے بدیدن یوسفؑ و ارمغان طلب کردن یوسفؑ از وے

۸۰

آمد از آفاق یارے مہربان — یوسفؑ صدیق را شد میہمان
کآشنا بودند وقتِ کودکی — بر وسادہ آشنائی متکی

یاد داد ش جور اخوان و حسد | گفت آن زنجیر بود و ما اسد
عار نبود شیر را از سلسله | ما نداریم از قضائے حق گله
شیر را بر گردن ار زنجیر بود | بر همه زنجیر داران میر بود
گفت چون بودی تو در زندان و چاه | گفت همچون در محاق و کاست ماه
بعد قصه گفتنش گفت اے فلان | هین چه آوردی تو ما را ارمغان
بر در یاران تهیدست آمدن | هست بے گندم سوئے طاحون شدن
گفت یوسف هین بیاور ارمغان | او ز شرم این تقاضا زد فغان
گفت من چند ارمغان جستم ترا | ارمغانے در نظر نامد مرا
حبه را جانب کان چون برم | قطره را سوئے عمان چون برم
زیره را من سوئے کرمان آورم | گر به پیش تو دل و جان آورم
نیست تخمے کاندرین انبار نیست | غیر حسن تو که آن را یار نیست
لائق آن دیدم که من آئینهٔ | پیش تو آرم چو نور سینهٔ
تا به بینی روئے خوب خود دران | اے تو چون خورشید شمع آسمان
آئینه آوردمت اے روشنی | تا چو بینی روئے خود یادم کنی
آئینه بیرون کشید او از بغل | خوب را آئینه باشد مشتغل
آئینهٔ هستی چه باشد نیستی | نیستی بگزین گر ابله نیستی
هستی اندر نیستی بتوان نمود | مالداران بر فقیر آرند جود
آئینهٔ صافیٔ نان خود گرسنه است | سوخته هم آئینهٔ آتش زنه است

نیستی و نقص هر جائے که خاست
آئینهٔ خوبے جمله هستهاست

۸۱

۱۹

مرتد شدن کاتبِ وحی

پیش از عثمان رضہ یکے نساخ بود / کو بنسخِ وحی جدّے می نمود
چون نبیؐ از وحی فرمودے سبق / او ہمان را وا نوشتے بر ورق
پرتوِ آن وحی بر وے تافتے / او درونِ خویش حکمت یافتے
عینِ آن حکمت بفرمودے رسولؐ / زین قدر گمراہ شد آن بوالفضول
کانچہ میگوید رسولِ مستنیر / مر مرا ہست آن حقیقت در ضمیر
پرتو اندیشہ اش زد بر رسولؐ / قہرِ حق آورد بر جانش نزول
پرتو آن ناگہش بر دل بتافت / در درونِ خویشتن حرفے نیافت
ہم ز نساخی برآمد ہم ز دین / شد عدوئے مصطفیٰ از روے کین
مصطفیٰ فرمود کاے گبرِ عنود / چون سیہ گشتی اگر نور از تو بود
گر تو ینبوعِ الٰہی بودۂ / اینچنین آبِ سیہ نگشودۂ
اندرون می سوختش ہم زین سبب / توبہ کردن می نیارستش اے عجب
تا کہ ناموسش بہ پیشِ این و آن / نشکند بربست از توبہ دہان
آہ میکرد و نبودش آہ سود / چون درآمد تیغ سر را در ربود
کردہ حق ناموس را صد من حدید / اے بسا بستہ بہ بندِ ناپدید
کبر و کفر آنسان ببندد راہ را / کو نیارد کرد ظاہر آہ را ۸۲
اے بسا کفار را سوداے دین / بندشان ناموس و کبر آن و این
بندِ پنہان لیک از آہن بتر / بندِ آہن را کند پارہ تبر
بندِ آہن را توان کردن جدا / بندِ غیبی را نداند کس دوا

۲۰

اعتماد هاروت و ماروت بر عصمتِ خویش

۸۳

بلعم باعور را، خلقِ جهان
سغبه شد مانند عیسیِٰ زمان
سجده ناوردند کس را دونِ او
صحت رنجور بود، افسونِ او
پنجه زد با موسیٰ از کبر و کمال
آنچنان شد که شنیدستی تو حال

همچو هاروت و چو ماروتِ شهیر — از بطر، خوردند زهرآلود تیر
اعتمادے بودشان، بر قدسِ خویش — چیست بر شیر، اعتمادِ گاومیش
گرچه او با شیر صد چاره کند — شاخ شاخش شیرِ نر پاره کند
چون گناه و فسقِ خلقانِ جهان — می‌شدے روشن بایشان آن زمان

۸۴

دست خائیدن گرفتندے ز خشم — لیک عیبِ خود ندیدندے بچشم
گفت حق شان، گر شما روشنگرید — در سیه کارانِ مغفّل منگرید
شکر گوئید اے سپاه و چاکران — رسته اید، از شهوت و از چاکِران
گر از آن معنی نهم من، بر شما — مر شما را، بیش نپذیرد سما
عصمتے که مر شما را در تن است — آن ز عکسِ عصمت و حفظِ من است
آن ز من بینید، نز خود، هین و هین — تا نچربد بر شما دیوِ لعین

(۲۱)

هر دو گفتند اے خدا فرمان تراست — بے امانِ تو، امانے خود کجاست
این همه گفتند و دل شان می‌طپید — بد کجا آید ز ما نعم العبید

۸۶
پس ہمی گفتند کائے ارکانیان — بیخبر از پاسکۓ روحانیان
ما برین گردون تتقہا می تنیم — بر زمین آئیم و شادروان زنیم
ہر دو شان گفتند ما را باک نیست — کہ سرشت ما ز آب و خاک نیست
عدل ورزیم و عبادت آوریم — باز ہر شب سوے گردون بر پریم
تا شویم اعجوبۂ دور زمان — تا نہیم اندر زمین امن و امان

۲۰۶ (دفتر سوم)
ست بودند و رہیدہ از کمند — ہائے و ہوئے عاشقانہ میزدند
یک کمین و امتحان در راہ بود — صرصرش چون کاہ کہ رامی ربود
امتحان میکردشان زیر و زبر — کے بود سرمست را زینہا خبر
پس ز مستیہا بگفتند اے دریغ — بر زمین باران بدادیمے چو میغ
گستریدیمے دران بیداد جا — عدل و انصاف و عبادات و وفا
این بگفتند و قضا می گفت بایست — پیش پایت دام ناپیدا بسیست

۲۰۷
این قضا میگفت لیکن گوش شان — بستہ بود اندر حجاب جوش شان
چشمہا و گوشہا را بستہ اند — جز مگر آنہا کہ از خود رستہ اند
جز عنایت کہ کشاید چشم را — جز محبت کہ نشاند خشم را
جہد بے توفیق جان کندن بود — زار زنی کم گرچہ صد خرمن بود

۲۱

۸۴ عیادت کردن کرے ہمسایہ را و جوابہا دادن از قیاس

لحنِ مرغان را اگر واصف شوی
بر ضمیرِ مرغ کے واقف شوی

گر بیاموزی صفیر بلبلے
تو چه دانی کو چه گوید با گلے
ور بدانی باشد آن هم از گمان
چون ز لب جنبان گمانهای کران

آن کرے را گفت افزون مایهٔ | که ترا رنجور شد همسایهٔ
گفت با خود کر که با گوش گران | من چه دریابم ز گفت آن جوان
خاصه رنجور و ضعیف آواز شد | لیک باید رفت آنجا نیست بد
چون ببینم کان لبش جنبان شود | من قیاسے گیرم آنرا از خرد
چون بگویم چونی اے محنت کشم | او بخواهد گفت نیکم یا خوشم
من بگویم شکر چه خوردی ابا | او بگوید شربتے یا آش با
من بگویم صحّ نوشت باد آن | از طبیبان پیش تو گوید فلان
من بگویم بس مبارک پاست او | چونکه او آید شود کارت نکو
پاے او را آزمودستیم ما | هر کجا شد می شود حاجت روا
این جوابات قیاسی راست کرد | پیش آن رنجور شد آن نیکمرد
گویا رنجور را خاطر ز کر | اندکے رنجیده بود اے پرهنر
کر درآمد پیش رنجور و نشست | بر سر او خوش همی مالید دست
گفت چونی گفت مردم گفت شکر | شد ازان رنجور پرآزار و نکر
کاین چه شکرست این عدوے ما بدست | کر قیاسے کرد وآن کج آمده ست
بعد ازان گفتش چه خوردی گفت زهر | گفت نوشت باد افزون گشت قهر
بعد ازان گفت از طبیبان کیست او | کو همی آید بچاره پیش تو
گفت عزرائیل می آید برو | گفت پایش بس مبارک شاد شو

این زمان از نزد او آیم برت … گفتم او را تا که گردد غمخورت

٨٥ چون برون آمد، بگفت او، شادمان … شکر که کردم مراعات این زمان

خود گمانش از کری معکوس بود … که زیان محض را، پنداشت شود

او بره میگفت با خود از عما … شکر، که کردم عیادت جار را

گفت رنجور این عدوی جان ماست … ما ندانستیم، کو کان جفاست

خاطر رنجور گویان صد سقط … تا که پیغامش کند از هر نمط

این قیاس خویش را، رو ترک کن … کز قیاس است نو شود ریش کهن

گوشش حس تو بحرف ار درخورست … دان که گوشش عیب گیر تو کر است

اول آنکس کاین قیاسها نمود … پیش انوار خدا، ابلیس بود

۲۲

مقابلهٔ چینیان و رومیان در صنعت نقاشی

٨٦

چینیان گفتند، ما نقاش تر … رومیان گفتند ما را کرّ و فر

گفت سلطان، امتحان خواهم درین … کز شما خود کیست در دعوی مبین

چینیان گفتند، ما خدمت کنیم … رومیان گفتند، در حکمت تنیم

اهل چین و روم در بحث آمدند … رومیان، در علم واقف تر بدند

چینیان گفتند یک خانه بما … خاص بسپارید و یک آن شما

بود دو خانه مقابل در بدر … زان یکی چینی ستد، رومی دگر

چینیان، صد رنگ از شه خواستند … پس خزانه باز کرد آن ارجمند

هر صباحی، از خزینه رنگها … چینیان را، راتبه بود و عطا

رومیان گفتند نی نقش و نه رنگ　　درخور آید کار را جز دفع زنگ

در فرو بستند و صیقل میزدند　　همچو گردون ساده و صافی شدند

چینیان چون از عمل فارغ شدند　　از پئے شادی دهلها میزدند

شه درآمد دید آنجا نقشها　　می ربود آن عقل را و فهم را

بعد ازان آمد بسوئے رومیان　　پرده را بالا کشیدند از میان

عکس آن تصویر و آن کردارها　　زد برین صافی شده دیوارها

هرچه آنجا بود اینجا به نمود　　دیده را از دیده خانه می ربود

رومیان آن صوفیان اند اے پسر　　بے ز تکرار کتاب و بے هنر

لیک صیقل کرده اند آن سینها　　پاک ز آز و حرص و بخل و کینها

آن صفائے آئینه وصف دل است　　صورت بے منتها را قابل است

اهل صیقل رسته اند از بو و رنگ　　هر دمے بینند خوبی بیدرنگ

نقش دفتر علم را بگذاشتند　　رایت عین الیقین افراشتند

رفت فکر و روشنای یافتند　　بحر و بر را آشنای یافتند

۸۷

۲۳

سوال کردن پیغمبرؐ از زیدؓ که چونی و جواب او

گفت پیغمبرؐ صباحے زیدؓ را　　کیف اصبحت اے رفیق باصفا

گفت عبداً مومناً باز اوش گفت　　کو نشان از باغ ایمان گر شگفت

گفت تشنه بوده ام من روزها　　شب نخفتستم ز عشق و سوزها

تا ز روز و شب گذر کردم چنان　　که ز اسپر بگذرد نوک سنان

که از آن سو روز و شب جمله یکیست — صد هزاران سال و یکساعت یکیست

هست ازل را و ابد را اتحاد — عقل را ره نے سوائے افتقاد

گفت ازین ره کو ره آوردی بیار — درخور فهم و عقول این دیار

گفت خلقان چون ببینند آسمان — من ببینم عرش را با عرشیان

هشت جنت هفت دوزخ پیش من — هست پیدا همچو بت پیش شمن

یک بیک وا می‌شناسم خلق را — همچو گندم من ز جو در آسیا

که بهشتی کیست و بیگانه کیست — پیش من پیدا چو مار و ماهیست

جمله را چون روز رستاخیز من — فاش می‌بینم عیان از مرد و زن

هین بگویم یا فرو بندم نفس — لب گزیدش مصطفیؐ یعنی که بس

یا رسول اللهؐ بگویم سر حشر — در جهان پیدا کنم امروز نشر

هل مرا تا پرده‌ها را بر درم — تا چو خورشیدے بتابد گوهرم

تا کسوف آید ز من خورشید را — تا نمایم نخل را و بید را

وا نمایم راز رستاخیز را — نقد را و نقد قلب آمیز را

دستها ببریده اصحاب شمال — وا نمایم رنگ کفر و رنگ آل

وا گشایم هفت سوراخ نفاق — در ضیائے ماه بے خسف و محاق

وا نمایم من پلاس اشقیا — بشنوانم طبل و کوس انبیا

همچنین میگفت سرمست و خراب — داد پیغمبرؐ گریبانش بتاب

گفت هین درکش که اسپت گرم شد — عکس حق لا یستحی زو شرم شد

گفت پیغمبرؐ که اصحابی نجوم — رهروان را شمع و شیطان را رجوم

هر کسے را گر بدے آن چشم و زور — که گرفتے ز آفتاب چرخ نور

کے ستاره حاجتستے اے ذلیل — که بدے بر نور خورشید او دلیل

۹۱

هیچ ماه و اختری حاجت نبود — که بود بر آفتاب حق شهود

نیست حکمت گفتن این اسرار را — چون قیامت میرسد اظهار را

زنده را اکنون نیابی کو گریخت — جست از صف نعال و نعل بریخت

تو که باشی زنده هم خود را نیافت — همچو اختر که بر خورشید تافت

نے ازو نقشی بیابی نے نشان — نے کہی یابی براہ کہکشان

شد حواس و نطق بے پایانِ ما — محوِ نورِ دانشِ سلطانِ ما

۲۴

متهم کردن غلامانِ خواجه لقمان را که میوه‌ہائے خوب خورده است و تدبیر لقمان در انکشاف حال

آئینه تو جست بیرون از غلاف
آئینه و میزان کجا گوید خلاف
آئینه و میزان کجا بندد نفس
بهرِ آزار و حیائے ہیچ کس

بود لقمان پیشِ خواجه خویشتن — در میانِ بندگانش خوار تن

میفرستاد او غلامان را بباغ — تا که میوه آیدش بہرِ فراغ

بود لقمان با غلامان چون طفیل — پر معانی تیره صورت همچو لیل

آن غلامان میوه‌ہائے جمع را — خوش بخوردند از نهیبِ طمع را

خواجه را گفتند لقمان خورد آن — خواجه بر لقمان ترش گشت و گران

چون تفحص کرد لقمان آن سبب — در عتابِ خواجه اش بگشاد لب

گفت لقمان سیدا پیش خدا — بندهٔ خائن نباشد مرتجی
امتحان را کار فرما اے کیا — شربت گرم آب ده بهر بلا
امتحان کن جمله ما را اے کریم — سیرمان در ده تو از آب حمیم
بعد ازان ما را بصحرائے بران — تو سوار و ما پیاده بردوان
آنگهان بنگر تو بدکردار را — صنعهائے کاشف اسرار را
گشت ساقی خواجه از آب حمیم — مر غلامان را و خوردند آن زبیم
بعد ازان میراندشان در دشتها — میدویدندے میان کشتها
قے در افتادند ایشان از عنا — آب می آورد ز ایشان میوها
چونکه لقمان را در آمد قے زناف — می برآمد از درونش آب صاف
حکمت لقمان چو تاند این نمود — پس چه باشد حکمت رب الوجود

۲۵

آتش افتادن بشهرے در عهد عمرؓ

۹۲

آتشے افتاد در عهد عمرؓ — همچو چوب خشک میخورد او حجر
در فتاد اندر بنا و خانها — تا زد اندر پر مرغ و لانها
نیم شهر از شعلها آتش گرفت — آب می ترسید ازان و می شگفت
مشکهائے آب و سرکه میزدند — بر سر آتش کسان هوشمند
آتش از استیزه افزودے لهب — میرسید او را مدد از صنع رب
خلق آمد جانب عمرؓ شتاب — کاتش ما می نمیرد هیچ ز آب
گفت این آتش ز آیات خداست — شعلهٔ از آتش بخل شماست

آب بگذارید و نان قسمت کنید / بخل بگذارید اگر آلِ منید

خلق گفتندش که در بگشوده ایم / ما سخی و اهلِ فتوت بوده ایم

گفت نان بر رسم و عادت داده اید / از برائے حق درے نگشاده اید

بهرِ فخر و بهرِ بوش و بهرِ ناز / نز برائے ترس و تقوے و نیاز

مال تخم است و بهر شوره منه / تیغ را در دستِ هر رهزن مده

اهلِ دین را باز دان از اهلِ کین / همنشینِ حق بجو با او نشین

هر کسے بر قومِ خود ایثار کرد / خواجه پندارد که او خود کار کرد

۲۶

خدو انداختن کافرے بر روئے علیؓ و باز ماندن حضرتؓ از قتلِ او

۹۲

از علیؑ آموز اخلاصِ عمل / شیرِ حق را دان منزه از دغل

در غزا بر پهلوانے دست یافت / زود شمشیرے بر آورد و شتافت

او خدو انداخت بر روئے علیؑ / افتخارِ هر نبی و هر ولی

او خدو انداخت بر روئے که ماه / سجده آرد پیشِ او در سجده گاه

افتخارِ هر ولی و هر صفی / کرد نارِ غیظ بر خود منطفی

در زمان انداخت شمشیر آن علیؑ / کرد او اندر غزایش کاهلی

گشت حیران آن مبارز در عمل / از نمودِ عفو و رحمِ بے محل

گفت بر من تیغِ تیز افراشتی / از چه افگندی مرا بگذاشتی

آن چه دیدی بهتر از پیکارِ من / تا شدی تو سست در اشکارِ من

۹۴ گفت من تیغ از پی حق میزنم — بندهٔ حقم نه مامور تنم

شیر حقم نیستم شیر هوا — فعل من بر دین من باشد گوا

خشم بر شاهان شه و ما را غلام — خشم را من بسته ام زین و لگام

تیغ حلمم گردن خشمم زده ست — خشم حق برمن چو رحمت آمده ست

۹۵ گفت پیغمبر بگوش چاکرم — کو برد روزی ز گردن این سرم

کرد آگه آن رسولؐ از وحی دوست — که هلاکم عاقبت بر دست اوست

او همی گوید بکش پیشین مرا — تا نیاید از من این منکر خطا

من همی گویم چو مرگ من ز تست — با قضا من چون توانم حیله جست

۹۷ گفت دشمن را همی بینم به چشم — روز و شب بر وی ندارم هیچ خشم

زانکه مرگم همچو جان خوش آمده ست — مرگ من در بعث چنگ اندر زده ست

مرگ بی مرگی بود ما را حلال — برگ بی برگی بود ما را نوال

آمد و در خاک پیشم او فتاد — دمبدم بر پای من سر می نهاد

باز آمد کی علیؓ زودم بکش — تا نه بینم آن دم و وقت ترش

من حلالت میکنم خونم بریز — تا نه بیند چشم من آن رستخیز

گفتم ار هر ذره خونی شود — خنجر اندر کف بقصد تو بود

یک سر مو از تو نتواند برید — چون قلم بر تو چنین خطی کشید

لیک بی غم شو شفیع تو منم — خواجهٔ روحم نه مملوک تنم

۹۸ گفت امیر المومنینؓ با آن جوان — که بهنگام نبرد ای پهلوان

چون خدو انداختی بر روی من — نفس جنبید و تبه شد خوی من

نیم بهر حق شد و نیمی هوا — شرکت اندر کار حق نبود روا

تو نگاریدهٔ کف مولیستی — آن حقی کردهٔ من نیستی

نقشِ حق را هم بامرِ حق شکن — بر زجاجهٔ دوست سنگِ دوست زن

گبر این بشنید و نورے شد پدید — در دلِ او تا کہ زنارے برید

گفت من تخمِ جفا میکاشتم — من ترا نوعے دگر پنداشتم

تو ترازوے احد خو بودهٔ — بل زبانهٔ ہر ترازو بودهٔ

تو تبار و اصل و خویشم بودهٔ — تو فروغِ شمعِ کیشم بودهٔ

من غلام آن چراغِ شمعِ خو — کہ چراغت روشنی پذرفت ازو

من غلامِ موجِ آن دریاے نور — کہ چنین گوہر برآرد در ظهور

عرضه کن بر من شهادت را کہ من — مر ترا دیدم سرافرازِ زمن

قربِ پنجه کس ز خویش و قومِ او — عاشقانه سوے دین کردند رو

او بہ تیغِ علم چندین خلق را — وا خرید از تیغ، چندین حلق را

تیغِ حلم از تیغِ آہن تیز تر — بل ز صد لشکر، ظفر انگیز تر

اے دریغا لقمهٔ دو خورده شد — جوششِ فکرت ازان افسرده شد

سخت خاک آلود می آید سخن — آب تیره شد، سرِ چہ بند کن

تا خدایش باز صاف و خوش کند — او کہ تیره کرد، ہم صافش کند

صبر آرد آرزو را نہ شتاب — صبر کن واللہ اعلم بالصواب

تمام شد دفتر اول

دفتر دوم

مدتے این مثنوی تاخیر شد

مہلتے بایست تا خون شیر شد

چون ضیاء الحق حسام الدین عنان

بازگردانید ز اوج آسمان

چون ز دریا سوئے ساحل بازگشت

چنگ شعر مثنوی با ساز گشت

مثنوی که صیقل ارواح بود

بازگشتش روز استفتاح بود
۱۵ رجب

مطلع تاریخ این سودا و سود

سال ہجرت ششصد و شصت و دو بود
۶۶۲ء

بسم اللہ الرحمن الرحیم

آئینۂ دل چون شود صافی و پاک / نقشہا بینی برون از آب و خاک

ہم ببینی نقش و ہم نقاش را / فرش دولت را و ہم فراش را

تا یکے مو باشد از تو پیش چشم / در خیالت گوہرے باشد چو یشم

یشم را آنگہ شناسی از گہر / کز خیال خود کنی کلی عبر

یک حکایت بشنو اے گوہرشناس / تا بدانی تو عیان را از قیاس

۱

ہلال پنداشتن شخصے خیال را در عہد عمرؓ

۱۰۲

ماہ روزہ گشت در عہد عمرؓ / بر سر کوہے دویدند آن نفر

تا ہلال روزہ را گیرند فال / آن یکے گفت اے عمرؓ اینک ہلال

چون عمرؓ بر آسمان مہ را ندید / گفت کاین مہ از خیال تو دمید

ورنہ من بیناترم افلاک را / چون نمی بینم ہلال پاک را

گفت تر کن دست و برابرو بمال / آنگہان تو برنگر سوئے ہلال

چونکہ او تر کرد ابرو مہ ندید / گفت اے شہ نیست مہ شد ناپدید

گفت آری سوی ابرو شد کمان — سوی تو افگند تیری از گمان
چون یکی مو کژ شد از ابروی او — شکلِ ماهِ نو نمود آن موی او
چون یکی مو کژ شد او را راه زد — تا بدعوی لاف دید ماه زد
موی کژ چون پردهٔ گردون شود — چون همه اجزات کژ شد چون بود
راست کن اجزات را از راستان — سرمکش ای راست‌رو زان آستان
هم ترازو را ترازو راست کرد — هم ترازو را ترازو کاست کرد
هر که با ناراستان هم‌سنگ شد — در کمی افتاد و عقلش دنگ شد
برسر اغیار چون شمشیر باش — هین مکن روباه بازی شیر باش
تا ز غیرت از تو یاران نگسلند — زانکه آن خاران عدوی این گلند

۲

۱۰۳

دزدیدن مارگیری ماری را از مارگیری دیگر

گر برد مالت عدوی پرفنی
رهزنی را برده باشد رهزنی

دزدکی از مارگیری مار برد — ز ابلهی آن را غنیمت می‌شمرد
وارهید آن مارگیر از زخمِ مار — مار کشت آن دزد را بس زار زار
مارگیرش دید و پس بشناختش — گفت از جان مارِ من پرداختش
در دعا میخواستی جانم ازو — کش بیابم مار بستانم ازو
شکر حق را کان دعا مردود شد — من زیان پنداشتم آن سود شد
بس دعاها کان زیان است و هلاک — وز کرم می‌نشنود یزدانِ پاک

مصلح است و مصلحت را داند او — کان دعا را باز می گرداند او
این دعا گوینده شاکی میشود — می برد ظن بد آن بد بود
می نداند کو بلاے خویش خواست — وز کرم حق آن بدو ناورد راست

۳

التماس همراہئے عیسیٰؑ بزندہ کردن استخوانہا

۱۰۲

گشت با عیسیٰؑ یکے ابلہ رفیق — استخوانہا دید در گور عمیق
گفت، روح اللہ آن نام سنی — کہ بدان تو مردہ زندہ میکنی
مر مرا آموز تا احسان کنم — استخوانہا را بدان باجان کنم
گفت، خامش کن کہ آن کار تو نیست — لائق انفاس و گفتار تو نیست
کان نفس خواہد ز باران پاک تر — وز فرشتہ در روش چالاک تر
گفت اگر من نیستم اسرار خوان — ہم تو برخوان نام را بر استخوان
گفت عیسیٰؑ یارب این اسرار چیست — میل این ابلہ درین گفتار چیست
چون غم خود نیست این بیمار را — چون غم جان نیست این مردار را
مردۂ خود را رہا کردست او — مردۂ بیگانہ را جوید رفو
گفت حق ادبار ہم ادبار جواست — خار روئیدن جزائے کشت اوست
چونکہ عیسیٰؑ دید کان ابلہ رفیق — جز کہ استیزہ نمیداند طریق
می نگیرد پند را از ابلہی — بخل می پندارد او از گمرہی
خواند عیسیٰؑ نام حق بر استخوان — از برائے التماس آن جوان
حکم یزدان از پئے آن خام مرد — صورت آن استخوان را زندہ کرد

۵/۴

از میان بر جست یک شیر سیاه — پنجه بر زد کرد نقشش را تباه
کله اش بر کند و مغزش ریخت زود — همچو جوزی کاندرو مغزی نبود
گر ورا مغزی بدی زاشکستنش — خود نبودی نقص الا بر تنش
گفت عیسیٰ چون شتابش کوفتی — گفت زان بود که تو زو آشوفتی
گفت عیسیٰ چون نخوردی خون مرد — گفت در قسمت نبودم رزق خورد
گفت آن شیر ای مسیحا آن شکار — بود خالص از برای اعتبار
گر مرا روزی بدی اندر جهان — خود چه کارستی مرا با مردگان
این سزای آنکه یابد آب صاف — همچو خر در جو بمیزد از گزاف
گر بداند قیمت آن جوی خر — او بجای پا نهد در جوی سر
او بیابد آن چنان پیغمبری — میر آبی زندگانی پروری
چون نمیرد پیش او از امر کن — ای امیر آب ما را زنده کن
این سگ این نفس را زنده مخواه — کو عدوی جان تست از دیرگاه
خاک بر سر استخوانی را که آن — مانع این سگ بود از صید جان

۴

سپردن صوفئ بهیمهٔ خود را بخادمی باندرز بسیار

۱۰۳

صوفئ میگشت در دور افق — تا شبی در خانقاهی شد قنق
یک بهیمه داشت در آخر به بست — او بصدر صفه با یاران نشست
پس مراقب گشت با یاران خویش — دفتری باشد حضور یار بیش
دفتر صوفی سواد و حرف نیست — جز دل اسپید همچون برف نیست

زادِ دانشمند آثارِ قلم — زادِ صوفی چیست آثارِ قدم

حلقهٔ آن صوفیانِ مستفید — چونکه در وجد و طرب آخر رسید

خوان بیاوردند بهرِ میهمان — از بهیمه یاد آورد آن زمان

گفت خادم را که در آخر برو — راست کن بهرِ بهیمه کاه و جو

گفت لاحول این چه افزون گفتن است — از قدیم این کارها کارِ من است

گفت تر کن آن جوش را از نخست — کان خرک پیر است و دندانهاش سست

گفت لاحول این چه می‌گویی مها — از من آموزند این تدبیرها

گفت پالانش فرو نه پیش پیش — داروی منبل بنه بر پشت ریش

گفت لاحول آخر این حکمت گذار — جنسِ تو مهمانم آمد صد هزار

جمله راضی رفته اند از پیش ما — هست مهمان جانِ ما و خویش ما

گفت آبش ده ولیکن شیر گرم — گفت لاحول از توام بگرفت شرم

گفت اندر جو تو کمتر کاه کن — گفت لاحول این سخن کوتاه کن

گفت جایش را بروب از سنگ و پشک — ور بود تر ریز بر وی خاکِ خشک

گفت لاحول ای پدر لاحول کن — با رسول اهل کمتر گو سخن

گفت بستان شانه پشتِ خر بخار — گفت لاحول ای پدر شرمی بدار

گفت دُم افسار را کوته ببند — تا ز غلطیدن نیفتد او به بند

گفت لاحول ای پدر چندین منال — بهرِ خر چندین مرو اندر جوال

گفت بر پشتش فگن جل زود تر — زانکه شب سرد است ای کانِ هنر

گفت لاحول ای پدر چندین مگو — استخوان در شیر نبود تو مجو

من ز تو استاترم در فنِ خود — میهمان آید مرا از نیک و بد

لایقِ هر میهمان خدمت کنم — من ز خدمت چون گل و چون سوسنم

خادم این گفت و میان بربست چست | گفت رفتم کاه و جو آرم نخست
رفت و از آخر نکرد او هیچ یاد | خواب خرگوشی بدان صوفی فتاد
رفت خادم جانب اوباش چند | کرد بر اندرز صوفی ریشخند
صوفی از ره مانده بود و شد دراز | خوابها میدید با چشم فراز
کان خرش در چنگ گرگی مانده بود | پارها از پشت و رانش می‌ربود
گفت لاحول این چه مالیخولیاست | ای عجب آن خادم مشفق کجاست
باز میدید آن خرش در راهرو | گه بچاهی می‌فتاد و گه بگو
گونه‌گون میدید ناخوش واقعه | فاتحه میخواند او والقارعه
گفت چاره چیست یاران خفته اند | رفته اند و جمله درها بسته اند
باز میگفت ای عجب آن خادمک | نی که با ما گشت هم نان و نمک
من نکردم با وی الا لطف و لین | او چرا با من کند بر عکس کین
هر عداوت را سبب باشد سند | ورنه جنسیت وفا تلقین کند
باز میگفت آدم با لطف و جود | کی بر آن ابلیس جوری کرده بود
آدمی مر مار و کژدم را چه کرد | که همیخواهند او را مرگ و درد
گرگ را خود خاصیت بدریدن است | وین حسد در خلق آخر روشن است
باز میگفت این گمان بد خطاست | بر برادر این چنین ظنم کجاست
باز گفتی حزم سوء الظن تست | هر که بدظن نیست کی ماند درست
صوفی اندر وسوسه و آن خر چنان | که چنان بادا جزای دشمنان
آن خر مسکین میان خاک و سنگ | کژ شده پالان دریده پالهنگ
خسته از ره جمله شب بی علف | گاه در جان کندن و گه در تلف
خر همه شب ذکر گویان کای اله | جو رها کردم کم از یک مشت کاه

باز با آن حال میگفت ای شیوخ　　رحمتی که سوختم زین خام شوخ

آنچه آن خر دید از رنج و عذاب　　مرغ خاکی بیند اندر سیل آب

پس به پهلو گشت آن شب تا سحر　　آن خر بیچاره از جوع البقر

تاله میکرد از فراق کاه و جو　　مستمند از اشتیاق کاه و جو

همچنین در محنت و در درد و سوز　　ناله‌ها میکرد از شب تا بروز

روز شد خادم بیامد بامداد　　زود پالان جست و بر پشتش نهاد

خر فروشانه دو سه زخمش بزد　　کرد با خر آنچه با سگ می سزد

خر جهنده گشت از تیزی نیش　　کو زبان تا خر بگوید حال خویش

چونکه صوفی بر نشست و شد روان　　رو در افتادن گرفت آن ناتوان

هر زمانش خلق می برداشتند　　جمله رنجورش همی پنداشتند

آن یکی گوشش همی پیچید سخت　　وان دگر در زیر کامش جست لخت

وان دگر در نعل او میجست سنگ　　وان دگر در چشم او میدید زنگ

باز می گفتند ای شیخ این ز چیست　　دی همیگفتی که شکر این خر قویست

گفت آن خر کو بشب لا حول خورد　　جز بدین شیوه نتاند راه برد

چونکه قوت خر بشب لا حول بود　　شب مسبح بود و روز اندر سجود

چون ندارد کس غم تو ممتحن　　خویش کار خویش باید ساختن

آدمی خوارند اغلب مردمان　　از سلام علیکشان کم جو امان

خانهٔ دیو است دلهای همه　　کم پذیر از دیو مردم دمدمه　　۱۰۶

از دم دیو آنکه او لا حول خورد　　همچو آن خر در سر آید در نبرد

همچو شیری صید خود را خویش کن　　ترک عشوهٔ اجنبی و خویش کن

همچو خادم دان مراعات خسان　　بیکسی بهتر ز عشوهٔ ناکسان

کیست بیگانہ، تن خاکۓ تو | کز برائے اوست غمناکۓ تو
تا تو تن را چرب و شیرین میدہی | جوہر جان را نہ بینی فربہی

۵

حلوا خریدن شیخ احمد خضرویہ جہت غریمان ۱۰۸

رحمتم موقوفِ آن خوش گریہ است
چون گریست از بحرِ رحمت موج خاست
تا نگرید ابر کے خندد چمن
تا نگرید طفل، کے جوشد لبن

بود شیخے دائما او وامدار | از جوانمردی کہ بود او نامدار
دہ ہزاران وام کردے از مہان | خرج کردے بر فقیرانِ جہان
ہم بوامِ او خانقاہے ساختہ | جان و مال و خانقہ در باختہ
احمدِ خضرویہ بودے نامِ او | خدمتِ عشاق بودے کامِ او
وامِ او را، حق ز ہر جا میگزارد | کرد حق بہرِ خلیل از ریگ آرد
شیخ وامی سالہا این کار کرد | می ستد میداد ہمچون پایمرد
تخمہا میکاشت تا روزِ اجل | تا بود روزِ اجل میرِ اجل
۱۰۹ چونکہ عمرِ شیخ در آخر رسید | در وجودِ خود نشانِ مرگ دید
وامداران گرد او بنشستہ جمع | شیخ در خود خوش گدازان ہمچو شمع
وامداران گشتہ نومید و ترش | دردِ دلہا یار شد با دردِ شش
شیخ گفت، این بدگمانان را نگر | نیست حق را چار صد دینارِ زر

کودکی حلوا ز بیرون بانگ زد ‌ ‌ لاف حلوا بر امید دانگ زد

شیخ اشارت کرد خادم را بسر ‌ ‌ که برو آن جمله حلوا را بخر

تا غریمان چونکه از حلوا خورند ‌ ‌ یکزمانی تلخ در من ننگرند

در زمان خادم برون آمد ز در ‌ ‌ تا خرد آن جمله حلوا زان پسر

گفت او را کین همه حلوا بچند ‌ ‌ گفت کودک نیم دینار است واند

گفت نه از صوفیان افزون مجو ‌ ‌ نیم دینارت دهم دیگر مگو

او طبق بنهاد اندر پیش شیخ ‌ ‌ تو ببین اسرار سراندیش شیخ

کرد اشارت با غریمان کین نوال ‌ ‌ نک تبرک خوش خورید این را حلال

بهر فرمان جملگی حلقه زدند ‌ ‌ خوش همیخوردند حلوا همچو قند

چون طبق خالی شد آن کودک ستد ‌ ‌ گفت دینارم بده ای پیر مرد

شیخ گفتا از کجا آرم درم ‌ ‌ وام دارم میروم سوی عدم

کودک از غم زد طبق را بر زمین ‌ ‌ ناله و گریه برآورد و حنین

ناله میکرد و فغان و هایهای ‌ ‌ که مرا بشکسته بودی هر دو پای

کاشکی من گرد گلخن گشتمی ‌ ‌ بر در این خانقه نگذشتمی

از غریو کودک آنجا خیر و شر ‌ ‌ گرد آمد گشت بر کودک حشر

پیش شیخ آمد که ای شیخ درشت ‌ ‌ تو یقین دان که مرا استاد کشت

گر روم من پیش او دست تهی ‌ ‌ او مرا بکشد اجازت میدهی

وان غریمان هم بانکار وجود ‌ ‌ رو بشیخ آورده کاین بازی چه بود

مال ما خوردی مظالم میبری ‌ ‌ از چه بود این ظلم دیگر بر سری

تا نماز دیگر آن کودک گریست ‌ ‌ شیخ دیده بست و بروی ننگریست

شیخ فارغ از جفا و از خلاف ‌ ‌ در کشیده روی چون مه در لحاف

هم شدے توزیع کودک دانگ چند ‌‌ همت شیخ آن سخا را کرد بند

تا کسے ندہد بکودک ہیچ چیز ‌‌ قوت پیران ازان بیش است نیز

شد نماز دیگر آمد خادمے ‌‌ یک طبق بر سر ز پیش حاتمے

صاحب مالے و حالے پیش پیر ‌‌ ہدیہ بفرستاد کز وے بد خبیر

چار صد دینار بر گوشہ طبق ‌‌ نیم دینار دگر اندر ورق

خادم آمد شیخ را اکرام کرد ‌‌ وان طبق بنہاد پیش شیخ فرد

چون طبق پوشش از طبق برداشت او ‌‌ خلق دیدند آن کرامت را ازو

آہ و افغان از ہمہ برخاست زود ‌‌ کاے سر شیخان و شاہان این چہ بود

این چہ سر است این چہ سلطانیست باز ‌‌ اے خداوند خداوندان راز

ما ندانستیم ما را عفو کن ‌‌ بس پراگندہ کہ رفت از ما سخن

ما کہ کورانہ عصاہا می زنیم ‌‌ لاجرم قندیلہا را بشکنیم

ما چو کران ناشنیدہ یک خطاب ‌‌ ہرزہ گویان از قیاس خود جواب

شیخ فرمود آن ہمہ گفتار و قال ‌‌ من بحل کردم شما را آن حلال

سر آن این بود کز حق خواستم ‌‌ لاجرم بنمود راہ راستم

گفت این دینار اگرچہ اندک است ‌‌ لیک موقوف غریو کودک است

تا نگرید کودک حلوا فروش ‌‌ بحر بخشایش نمی آید بجوش

اے برادر طفل طفل چشم تست ‌‌ کام خود موقوف زاری دان نخست

کام تو موقوف زارئے دل است ‌‌ بے تضرع کامیابی مشکل است

گر ہمیخواہی کہ مشکل حل شود ‌‌ خار محرومی بگل مبدل شود

گر ہمیخواہی کہ آن خلعت رسد ‌‌ پس بگریان طفل دیدہ بر جسد

۱۱۰

۶

خاریدنِ روستائی شیر را در تاریکی

۱۱۱

الله الله میزنی از بے‌زبان
بے طمع پیش آئی و الله را بجوان
گر بدانستے کہ از گفتے خویش
پیش چشم او نکم ماندے بیش

روستائی گاوٗ در آخر بہ بست — شیر گاوش خورد و بر جایش نشست
روستائی شد در آخر سوئے گاوٗ — گاوٗ را میجست شب آن کنجکاوٗ
دست می مالید بر اعضائے شیر — پشت و پہلو گاہ بالا گاہ زیر
گفت شیر ار روشنی افزون بدے — زہرہ اش بدریدے و دل خون شدے
ایچنین گستاخ زان می خاردم — کو درین شب گاوٗ می پندار دم
حق ہمیگوید کہ اے مغرور کور — نے ز نامم پارہ پارہ گشت طور
از پدر وز مادر این بشنیدۂ — لاجرم غافل درین پیچیدۂ
گر تو بے تقلید از و واقف شوی — بے نشان بجائے چون ہاتف شوی

۷

فروختن صوفیان بہیمۂ صوفی مسافر را

۱۱۱

بشنو این قصۂ پئے تہدید را — تا بدانی آفت تقلید را
صوفئے در خانقاہ از رہ رسید — مرکب خود برد و در آخر کشید

آبکش داد و علف از دستِ خویش — نے چو آن صوفی کہ ما گفتیم پیش
احتیاطش کرد از سہو و خباط — چون قضا آید چہ سود است احتیاط
صوفیان درویش بودند و فقیر — کاد فقرٌ ان یکن کفراً یبیر
اے توانگر تو کہ سیری ہین مخند — بر کژیِ آن فقیرِ دردمند
از سرِ تقصیر آن صوفی رمہ — خر فروشی درگرفتند آن ہمہ
کز ضرورت ہست مردارے مباح — بس فسادے کز ضرورت شد صلاح
ہم در آن دم آن خرک بفروختند — لوت آوردند و شمع افروختند
ولولہ افتاد اندر خانقہ — کامشبان لوت و سماع است و ولہ
چند ازین صبر و ازین سہ روزہ چند — چند ازین زنبیل و این دریوزہ چند
ما ہم از خلقیم و جان داریم ما — دولت امشب میہمان داریم ما
تخم باطل را از آن میکاشتند — کانکہ آن جان نیست جان پنداشتند
وان مسافر نیز از راہِ دراز — خستہ بود و دید آن اقبال و ناز
صوفیانش یک بیک بنواختند — نردِ خدمتہاش خوش می باختند
آن یکے پایش ہمی مالید دست — وان یکے پرسیدش از جائے نشست ۱۱۲
وان یکے افشاند گرد از رختِ او — وان یکے بوسید دستش را و رو
گفت چون میدید میلان شان بوے — گر طرب امشب نخواہم کرد کے
لوت خوردند و سماع آغاز کرد — خانقہ تا سقف شد پر دود و گرد
دودِ مطبخ گردِ آن پا کوفتن — ز اشتیاق و وجد جان آشوفتن
گاہ دست افشان قدم میکوفتند — گہ بسجدہ صفّہ را می روفتند
چون سماع آمد ز اول تا کران — مطرب آغازید یک ضربِ گران
خر برفت و خر برفت آغاز کرد — زین حرارت جملہ را انباز کرد

زین چراره پاے کوبان تا سحر　　کف زنان خر رفت و خر رفت اے پسر

از رہ تقلید آن صوفی همین　　خر برفت آغاز کرد اندر حنین

چون گذشت آن نوش و جوش و آن سماع　　روز گشت و جملہ گفتند الوداع

خانقہ خالی شد و صوفی بماند　　گرد از رخت آن مسافر می فشاند

رخت از حجرہ برون آورد او　　تا بخر بر بندد آن ہمراہ جو

تا رسد در ہمرہان او می شتافت　　رفت در آخر خر خود را نیافت

گفت آن خادم بآبش بردہ است　　زانکہ آب او دوش کمتر خوردہ است

خادم آمد گفت صوفی خر کجاست　　گفت خادم ریش بین جنگی بخاست

گفت خر را من بتو بسپردہ ام　　من ترا بر خر موکل کردہ ام

بحث با توجیہ کن حجت میار　　وانچہ من بسپردمت واپس سپار

از تو خواہم آنچہ من دادم بتو　　باز دہ آنچہ کہ بسپردم بتو

گفت پیغمبر کہ دستت انچہ برد　　بایدش در عاقبت واپس سپرد

ور نہ از سرکشی راضی باین　　نک من و تو خانۂ قاضی دین

گفت من مغلوب بودم صوفیان　　حملہ آوردند بودم بیم جان

تو جگر بندے میان گربگان　　اندر اندازی و جوئی زان نشان

در میان صد گرسنہ گردۂ　　پیش صد سگ گربۂ پژمردۂ

گفت گیرم کز تو ظلما بستدند　　قاصد جان من مسکین شدند

تو نیائی و نگوئی مر مرا　　کہ خرت را می برند اے بینوا

تا خر از ہر کہ برد من واخرم　　ور نہ توزیعے کنند ایشان زرم

صد تدارک بود چون حاضر بدند　　این زمان ہر یک باقلیمے شدند

من کرا گیرم کرا قاضی برم　　این قضا خود از تو آمد بر سرم

چون نیائی ونگوئی اے غریب — پیش آمد اینچنین ظلم مهیب

گفت واللہ آمدم من بارها — تا ترا واقف کنم زین کارها

تو همی گفتی که خر رفت اے پسر — از همه گویندگان با ذوق تر

باز می گشتم که او خود واقف است — زین قضا راضیست مرد عارف است

گفت آنرا جمله میگفتند خوش — مر مرا هم ذوق آمد گفتنش

مر مرا تقلیدِ شان بر باد داد — که دو صد لعنت برین تقلید باد

خاصه تقلید چنین بیحاصلان — کآبرو را ریختند از بهرِ نان

عکسِ ذوقِ آن جماعت میزدے — وین دلم از عکس ذوقین میشدے

عکسِ چندان باید از یاران خوش — که شوی از بحرِ بے عکس آبکش

عکس کاول زد تو آن تقلید دان — چو پیاپے شد شود تحقیق آن

تا نشد تحقیق از یاران مبُر — از صدف مگسل نگشته قطره دُر

صاف خواهی چشمِ عقل و سمع را — بر دران تو پردهاے طمع را

۸

۱۱۳ زندانیِ مفلس و اعلان افلاس او

هرکه از دیدار برخوردار شد
این جهان در چشمِ او مردار شد
لیک آن صوفی زمستی دور بود
لاجرم در حرصِ او شب کور بود

صد حکایت بشنود مدهوشِ حرص
در نیاید نکته در گوشِ حرص

بود شخصی مفلسی بی خان و مان | ماندہ در زندان و بند بی امان
لقمۂ زندانیان خوردی گزاف | بر دل خلق از طمع چون کوہ قاف
زہرہ نی کس را کہ لقمۂ نان خورد | زانکہ آن لقمہ ربا چابک برد
با وکیل قاضی ادراک مند | اہل زندان در شکایت آمدند
کہ سلام ما بقاضی بر کنون | باز گو آزار ما زین مرد دون
کاندرین زندان بماند او مستمر | یاوہ تاز و طبل خوارست و مضر
مرد زندانی نیابد لقمۂ | ور بصد حیلت کشاید طعمۂ
در زمان پیش آید آن دوزخ گلو | حجتش اینکہ خدا گفتہ کلوا
چون مگس حاضر شود بر ہر طعام | از وقاحت بی صلا و بی سلام
پیش او ہیچ است لوت شصت کس | کر کند خود را اگر گوئیش بس
زین چنین قحط سہ سالہ داد داد | ظل مولانا ابد پایندہ باد
گو ز زندان تا رود این گاومیش | یا وظیفہ کن ز وقفی لقمہ ایش
ای ز تو خوش ہم ذکور و ہم اناث | داد کن المستغاث المستغاث
سوی قاضی شد وکیل با نمک | گفت با قاضی شکایت یک بیک
خواند او را قاضی از زندان بہ پیش | پس تفحص کرد از اعیان خویش
گشت ثابت پیش قاضی آن ہمہ | کہ نمودند از شکایت آن رمہ
گفت قاضی خیز زین زندان برو | سوی خانہ مردہ ریگ خویش شو
گفت خان و مان من احسان تست | ہمچو کافر جنتم زندان تست
گر ز زندانم برانی تو برد | خود بمیرم من ز درویشی و کد
گفت قاضی مفلسی را وانما | گفت اینک اہل زندانت گوا
گفت ایشان متہم باشند چون | میگریزند از تو میگریند خون

۴

وز تو میخواهند تا هم وارهند   زین غرض باطل گواهی میدهند

جمله اهل محکمه گفتند ما   هم بر ادبار و بر افلاسش گوا

هرکرا پرسید قاضی حالِ او   گفت، مولا دست ازین مفلس بشو

گفت قاضی، کش بگردانید فاش   گردِ شهر، این مفلس است و بس قلاش

کو بکو، او را منادیها کنید   طبلِ افلاسش عیان هر جا زنید

هیچکس نسیه بنفروشد بدو   قرض ندهد، هیچکس او را تسو

هر که دعوی آردش اینجا بفن   هیچ زندانش نخواهم کرد من

پیشِ من افلاس او ثابت شده است   نقد و کالا نیستش چیزے بدست

حاضر آوردند چون فتنه فروخت   اشترِ کردے که هیزم میفروخت

کُرد بیچاره، بسے فریاد کرد   هم موکل را، بدانگے شاد کرد

اشترش بردند از هنگامِ چاشت   تا شب و افغانِ او سودے نداشت

بر شتر بنشست آن قحطِ گران   صاحبِ اشتر پیٔ اشتر دوان

سو بسو و کو بکو می تاختند   تا همه شهرش عیان بشناختند

پیشِ هر حمام و هر بازارگه   کرده مردم جمله در شکلش نگه

۱۱۵

ده منادی گر بلند آوازیان   ترک و کرد و رومیان و تازیان

جملگان، آوازها برداشته   کاین همه تخمِ جفاها کاشته

بینوائے، بد ادائے، بیوفا   نان ربائے، زر گدائے، بیحیا

مفلس است این و ندارد هیچ چیز   قرض ندهد کس مر او را یک پشیز

ظاهر و باطن ندارد حبهٔ   مفلسے، قلبے، دغائے، دبهٔ

هان و هان با او حریفی کم کنید   چونکه او آید، گره محکم زنید

ور بحکم آرید این پژمرده را   من نخواهم کرد زندان، مرده را

خوش تهیدست و گلویش بس فراخ	با شعار نو شما بر شاخ شاخ
گر بپوشد بهر مکر آن جامه را	عاریه است آن تا فریبد عامه را
چون شبانگه از شتر آمد بزیر	کرد گفتش منزلم دورست و دیر
بر نشستی اشترم را از پگاه	جو رها کردم، کم از اخراج کاه
گفت، تا اکنون چه میکردیم پس	هوش تو کو؟ نیست اندر خانه کس
طبل افلاسم بچرخ سابعه	رفت تو نشنیدهٔ این واقعه
گوش تو پر بوده است از طمع خام	پس طمع کر میکند کور ای غلام
تا کلوخ و سنگ بشنید این بیان	مفلس است و مفلس است، این قلتبان
تا بشب گفتند و در صاحب شتر	بر نزد کو از طمع پر بود پر

۱۱۷

۹

کشتن شخصی مادر را به تهمت

نفس‌ش اندر خانهٔ تن نازنین
بر دگر کس دست میخاید بکین

آن یکی از خشم مادر را بکشت	هم بزخم خنجر و هم زخم مشت
آن یکی گفتش که از بدگوهری	یاد ناوردی تو حق مادری
هی تو مادر را چرا کشتی، بگو	او چه کرد آخر بتو ای زشت خو
هیچکس کشت است مادر، ای عنود	می نگوی کو چه کرد آخر چه بود
گفت، کاری کرد، کان عار ویست	کشتمش کان خاک ستار ویست
متهم شد با یکی، زان کشتمش	غرق خون در خاک گور آغشتمش

گفت آنکس را بکش اے محتشم — گفت پس هر روز مردے را کشم
کشتم او را رستم از خونهاے خلق — ناے او ببرم به است از ناے خلق
نفس تست آن مادر بد خاصیت — که فساد اوست در هر ناحیت
پس بکش او را که بهر آن دنی — هر دمے قصد عزیزے میکنی
از وے این دنیاے خوش بر تست تنگ — از پئے او با حق و با خلق جنگ
نفس کشتی باز رستی ز اعتذار — کس ترا دشمن نماند در دیار

۹

۱۱۸ امتحان پادشاہے دو غلامان نوخرید را

پادشاہے دو غلام ارزان خرید — با یکے زان دو سخن گفت و شنید
یافتش زیرک دل و شیرین جواب — از لب شکر چه زاید شکر آب
۱۱۹ آدمی مخفیست در زیر زبان — این زبان پرده است بر درگاهِ جان
آن غلامک را چو دید اهل ذکا — آن دگر را کرد اشارت که بیا
چون بیامد آن دوم در پیش شاه — بود او گنده دهان دندان سیاه
گرچه شه ناخوش شد از دیدار او — جستجوے کرد هم از کار او
گفت با این شکل و این گنده دهان — دور بنشین لیک زین سو تر مران
تا علاج این دهان تو کنیم — تو مریض و ما طبیب پرفنیم
آن ذکی را پس فرستاد او بکار — سوئے حمامے که رو خود را بخار
وین دگر را گفت، تو چه زیرکی — صد غلامی در حقیقت نے یکی
آن نه که خواجه تاشت تو نمود — از تو ما را سرد میکرد آن حسود

گفت او دزد و کژست و کژنشین — حیز و نامرد و چنان است و چنین

گفت پیوسته بده است او راست‌گو — راست‌تر من کس ندیدستم از او

راست‌گویی در نهادش خلقتیست — هرچه گوید من نگویم تهمتیست

کژ نگویم آن نکو اندیش را — متهم دارم وجود خویش را

باشد او در من ببیند عیب‌ها — من نبینم در وجود خود شها

گفت تو هم عیب او گو مو بمو — آن چنان که گفت او از عیب تو

تا بدانم که تو غمخوار منی — کدخدای ملکت و کار منی

گفت ای شه من بگویم عیب‌هاش — گرچه هست او مر مرا خوش خواجه‌تاش

عیب او مهر و وفا و مردمی — عیب او صدق و صفا و همدمی

کمترین عیبش جوامردی و داد — آن جوامردی که جان را هم بداد ۱۲۰

عیب دیگر آنکه خودبین نیست او — هست او در هستی خود عیب‌جو

عیب‌گوی و عیب‌جوی خود بدست — با همه نیکو و با خود بد بدست

گفت شه جلدی مکن در مدح یار — مدح خود در ضمن مدح او میار

زانکه من در امتحان آرم ورا — شرمساری آیدت در ماجرا

گفت نی والله بالله العظیم — مالک الملک و برحمن و رحیم

که صفات خواجه‌تاش و یار من — هست صد چندانکه این گفتار من ۲۱

آنچه می‌دانم ز وصف آن ندیم — باورت ناید چه گویم ای کریم

شاه گفت اکنون از آن خود بگو — چند گویی آن این و آن او

تو چه داری و چه حاصل کرده‌ای — از تگ دریا چه دُر آورده‌ای

روز مرگ این حس تو باطل شود — نور جان داری که یار دل شود

در لحد کین چشم را خاک آگند — هستت آنچه گور را روشن کند

نقل نتوان کرد، مر اعراض را — لیک از جوهر برند امراض را

تا مبدل گشت جوهر زین عرض — چون ز پرهیزے که زائل شد مرض

گفت شاها بے قنوطا عقل نیست — گر تو فرمائی عرض را نقل نیست

بادشاها، جز که یأس بنده نیست — هر عرض کان رفت باز آینده نیست

گر نبودے مر عرض را نقل و حشر — فعل بودے باطل و اقوال قشر

۱۲۲ گفت، شاهنشه چنین گیر، المراد — این عرضهائے تو یک جوهر نزاد

گفت مخفی داشت است آن زا خرد — تا بود غیب این جهان نیک و بد

زانکه گر پیدا شدے اشکال فکر — کافر و مومن نگفتے غیر ذکر

گفت شه پوشید حق پاداش بد — لیک از عامه نه از خاصان خود

گر بدامے افگنم من یک امیر — از امیران خفیه دارم نز وزیر

تو نشانے ده که من دانم تمام — ماه را بر من نمی پوشد غمام

گفت پس از گفت من مقصود چیست — چون تو میدانی که آنچه بود چیست

گفت شه حکمت در اظهار جهان — آنکه دانسته برون آید عیان

شاه با او در سخن اینجا رسید — تا بدید از وے نشانے یا ندید

گر بدید آن شاه جویا دور نیست — لیک مارا ذکر آن دستور نیست

چون ز گرما به بیامد آن غلام — سوئے خویشش خواند آن شاه همام

گفت، صحاک نعیم دائم — بس لطیفے و ظریفے و خوبرو

پس سوئے کارے فرستاد آن دگر — تا ازین دیگر شود او با خبر

پیش بنشاندش بصد لطف و کرم — بعد ازان گفت اے چو ماه اندر ظلم

ماهروئی، جعد موئی، مشکبو — نیکوئی، نیکخوئی، نیکخو

اے دریغا گر نبودے در تو آن — که همیگوید برائے تو، فلان

شاد گشتے ہر کہ رویت دیدۂ دیدنت مُلکِ جہان ارزیدۂ

گفت رمزے زان بگو اے بادشاہ کز برائے من بگفت آن دین تباہ

گفت اول وصفِ و رُویت کرد کاشکارا تو دوائی خفیہ درد

خبثِ یارش اچو از شہ گوش کرد درزمان دریائے خشمش جوش کرد

کف برآورد آن غلام و سرخ گشت تا کہ موج ہجو او از حد گذشت

کز اول دم کہ با من یار بود ہمچو سگ در قحط سرگین خوار بود

چون دمادم کرد ہجوش چون جرس دست بر لب زد شہنشاہش کہ بس

گفت دانستم ترا از وے بدان از تو جان گندہ است و از یارت دہان

پس نشین اے گندہ جان از دور تو تا امیر او باشد و مامور تو

بہر این گفتند اکابر در جہان راحۃ الانسان فی حفظ اللسان

در خبر آمد کہ تسبیح از ریا ہمچو سبزہ گولخن دان اے کیا

پس بدان کہ صورتِ خوب و نکو با خصائل بد نیرزد یک تسو

ور بود صورت حقیر و ناپذیر چون بود خلقش نکو در پاش میر

چند بازی عشق با نقشِ سبو بگذر از نقشِ سبو و آب جو ۱۲۳

چند باشی عاشقِ صورت بگوئے طالبِ معنی شو و معنی بجوئے

۱۱

کلوخ انداختن تشنہ از سرِ دیوار در جوئے آب ۱۲۶

برلبِ جو بود دیوارے بلند بر سرِ دیوار تشنہ دردمند

تشنۂ مستسقئ زار و نزار عاشقے مستے غریبے بیقرار

مانعش از آب آن دیوار بود ‌‌ ‌‌ از پئے آب او چو ماهی زار بود
شد حجاب آب آن دیوار او ‌‌ ‌‌ بر فلک میشد فغان زار او
ناگهان انداخت او خشتے در آب ‌‌ ‌‌ بانگ آب آمد بگوشش چون خطاب
چون خطاب یار شیرین و لذیذ ‌‌ ‌‌ مست کرد آن بانگ آبش چون نبیذ
از سماع بانگ آب آن ممتحن ‌‌ ‌‌ گشت خشت انداز و از انجا خشت کن
آب میزد بانگ یعنی هے ترا ‌‌ ‌‌ فائده چه زین زدن خشتے مرا
تشنه گفت آیا مرا دو فائده است ‌‌ ‌‌ من ازین صنعت ندارم هیچ دست
فائده اول سماع بانگ آب ‌‌ ‌‌ کو بود مر تشنگان را چون رباب
بانگ او چون بانگ اسرافیل شد ‌‌ ‌‌ مرده را زین زندگی تحویل شد
فائده دیگر که هر خشتے کزین ‌‌ ‌‌ بر کنم آیم سوئے ماء معین
کز کمی خشت دیوار بلند ‌‌ ‌‌ پست تر گردد بهر دفعه که کند
پستے دیوار قربے می شود ‌‌ ‌‌ فصل او درمان وصلے می شود
سجده آمد کندن خشت لزب ‌‌ ‌‌ موجب قربت که واسجد واقترب
تا که این دیوار عالی گردن است ‌‌ ‌‌ مانع این سر فرود آوردن است
سجده نتوان کرد بر آب حیات ‌‌ ‌‌ تا نیابی زین تن خاکی نجات
اے خنک آنرا که او ایام پیش ‌‌ ‌‌ مغتنم دارد گزارد وام خویش
اندران ایام کش قدرت بود ‌‌ ‌‌ صحت و زور دل و قوت بود
وان جوانی همچو باغ سبز و تر ‌‌ ‌‌ میرساند بیدریغے بار و بر
هین غنیمت دان جوانی اے پسر ‌‌ ‌‌ سر فرو آور بکن خشت و مدر
پیش ازان کایام پیری در رسد ‌‌ ‌‌ گردنت بندد بحبل من مسد
خانه ویران کار بیابان شده ‌‌ ‌‌ دل پر افغان همچو نے انبان شده

بیخهاے خوے بد محکم شده | قوت برکندن آن کم شده

۱۲

نشاندن شخصے خاربن بر سرِ راه و گفتن کہ فردا اینرا بکنم

۱۲۷

همچو آن شخص درشت خوش سخن | در میان ره نشاند او خاربن
ره گذریانش ملامت گر شدند | پس بگفتندش بکن او برنکند
هر دمے آن خاربن افزون شدے | پاے خلق از زخم او پرخون شدے
جامهاے خلق بدریدے ز خار | پاے درویشان بخستے زار زار
چونکه حاکم را خبر شد زین حدیث | یافت آگاهی ز فعل آن خبیث
چون بجد حاکم بدو گفت این بکن | گفت آرے برکنم روزیش من
مدتے فردا و فردا وعده داد | شد درخت خار او محکم نهاد
گفت روزے حاکمش اے وعده کژ | پیش آ در کار ما واپس مغژ
تو که میگوئی که فردا این بدان | که بهر روزے که می آید زمان
آن درخت بد جوان تر میشود | وین کننده پیر و مضطر میشود
خاربن در قوت و برخاستن | خارکن در پیری و در کاستن
خاربن هر روز و هر دم سبز و تر | خارکن هر روز زار و خشک تر
او جوان تر میشود تو پیرتر | زود باش و روزگار خود مبر

۱۲۸

خاربن دان هر یکے خوے بدت | بارها در پاے خار آخر زدت
بارها از فعلِ خود نادم شدی | بر سرِ راهِ ندامت آمدی
بارها از خوے خود خسته شدی | حس نداری سخت بیحس آمدی

گر ز خسته گشتنِ دیگر کسان	که ز خلقِ زشت تو هست آن نشان
غافلی باری ز زخمِ خود نهٔ	تو عذابِ خویش و هم بیگانهٔ
یا تبر بردار و مردانه بزن	تو علی‌وار این درِ خیبر بکن
ورنه چون صدیق و فاروقِ مهین	هین طریقِ دیگران را برگزین
یا بگلبن وصل کن این خار را	وصل کن با نار نورِ یار را
تا که نورِ او کشد نارِ ترا	وصلِ او گلبن کند خارِ ترا

١٤

دیوانه ساختن ذوالنونِ مصری خود را و آمدن دوستان بجهت پرسش

١٣١

باز دیوانه شدم من ای طبیب
باز سودائی شدم من ای حبیب
حلقه‌های سلسلهٔ تو ذوفنون
هر یکی حلقه دهد دیگر جنون
دادِ هر حلقه فنونی دیگر است
پس مرا هر دم جنونی دیگر است
پس جنون باشد فنون این شد مثل
خاصه در زنجیرِ آن میرِ اجل
آنچنان دیوانگی بگسست بند
که همه دیوانگان پندم دهند

اینچنین ذوالنونِ مصری را فتاد	کاندرو شور و جنونِ نو بزاد

شور چندان شد که تا فوق فلک — می‌رسد از وی جگرها را نمک

خلق را تاب جنون او نبود — آتش او ریشهاشان می‌ربود

چونکه در ریش عوام آتش فتاد — بند کردندش بزندان المراد

نیست امکان واکشیدن این لگام — گرچه زین ره تنگ می‌آیند عام

حکم چون بر دست رندان اوفتاد — لاجرم ذوالنون بزندان اوفتاد

چون قلم در دست غداری بود — لاجرم منصور بر داری بود

چون سفیهان راست این کار و کیا — لازم آمد یقتلون الانبیا

چونکه ذوالنون سوی زندان رفت شاد — بند بر پا دست بر سر زافتقاد ۱۳۲

دوستان از هر طرف بنهاده رو — بهر پرسش سوی زندان نزد او

دوستان در قصهٔ ذوالنون شدند — سوی زندان و دران رایی زدند

کاین مگر قاصد کند یا حکمتیست — کو درین ره قبله است و آیتیست

دور باد از عقل چون دریای او — تا جنون باشد سفه فرمای او

حاش لله از کمال جاه او — کابر بیماری بپوشد ماه او

او ز شر عامه اندر خانه شد — او ز ننگ عاقلان دیوانه شد

چون رسیدند آن نفر نزدیک او — بانگ بر زد هی کیانید اتقوا

با ادب گفتند ما از دوستان — بهر پرسش آمدیم اینجا بجان

چونی ای دریای عقل ذوفنون — اینچه بهتانست بر عقلت جنون

وا مگیر از ما بیان کن این سخن — ما محبانیم با ما این مکن

مر محبان را نشاید دور کرد — یا برو پوشش دغل مهجور کرد

راز را اندر میان نه با محب — ای که بحر علم و عقلی استجب

ما محب صادق و دلخسته‌ایم — در دو عالم دل بتو بربسته‌ایم

راز را از دوستان پنهان مکن | در میان نه راز و قصد جان مکن
چونکه ذوالنون این سخن ایشان شنید | جز طریق امتحان مخلص ندید
فحش آغازید و دشنام از گزاف | گفت او دیوانگانه زی وقاف
برجهید و سنگ پران کرد و چوب | جملگان بگریختند از بیم کوب
قهقهه خندید و جنبانید سر | گفت با درویش این یاران نگر
دوستان بین کو نشان دوستان | دوستان را رنج باشد همچو جان
کے گران گیرد ز رنج دوست دوست | رنج مغز و دوستی او را چو پوست
نه نشان دوستی باشد خوشی | در بلا و محنت و آفت کشی
دوست همچون زر بلا چون آتش است | زر خالص در دل آتش خوش است

۱۴

امتحان خواجہ لقمان را

۱۳۲

نے کہ لقمان را کہ بندہ پاک بود | روز و شب در بندگی چالاک بود
خواجہ اش میداشتے در کار پیش | بہترش دیدے ز فرزندان خویش
زانکہ لقمان گرچہ بندہ زادہ بود | بندہ بود و از ہوا آزادہ بود
خواجۂ لقمان بظاہر خواجہ وش | در حقیقت بندہ لقمان خواجہ اش ۱۳۳
در جہان باژگونہ زین بسیست | در نظر شان گوہرے کم از خسیست
بود لقمان بندہ شکلے خواجۂ | بندگی بر ظاہرش دیباچۂ
خواجۂ لقمان براحوال نہان | بود واقف دیدہ بود از وے نشان
راز میدانست خوش میراند خر | از برائے مصلحت آن راہبر

مر ورا آزاد کردی از نخست — لیک خوشنودیِ لقمان را بجست

زانکه لقمان را مراد این بود تا — کس نداند سرّ آن شیر فتا

خواجهٔ لقمان چو لقمان را شناخت — بنده بود او را و با او عشق باخت

هر طعامی کآوریدندی بوی — کس سوی لقمان فرستادی ز پی

تا که لقمان دست سوی آن برد — قاصداً تا خواجه پس خوردش خورد

سور او خوردی و شور انگیختی — هر طعامی کو نخوردی ریختی

ور بخوردی بی‌دماغ و بی‌اشتها — این بود پیوستگی بی‌منتها

خربزه آورده بودند ارمغان — لیک غائب بود لقمان آن زمان

گفت خواجه با غلامی کای فلان — زود رو فرزند لقمان را بخوان

چونکه لقمان آمد و پیشش نشست — خواجه پس برگرفت سکینی بدست

چون برید و داد او را یک برین — همچو شکر خوردش و چون انگبین

از خوشی که خورد داد او را دوم — تا رسید آن گرچها تا هفدهم

ماند گرچی گفت این را من خورم — تا چه شیرین خربزه است این بنگرم

او چنان خوش میخورد کز ذوق او — طبعها شد مشتهی و لقمه جو

چون بخورد از تلخیش آتش فروخت — هم زبان کرد آبله هم حلق سوخت

ساعتی بیخود شد از تلخی آن — بعد از آن گفتش که ای جان جهان

نوش چون کردی تو چندین زهر را — لطف چون انگاشتی این قهر را

اینچه صبرست این صبوری از چه روست — یا مگر پیش تو این جانت عدوست

چون نیاوردی بحیلت حجتی — که مرا عذریست بس کن ساعتی

گفت من از دست نعمت بخش تو — خورده ام چندانکه از شرمم دوتو

شرمم آمد که یکی تلخ از کفت — می ننوشم ای تو صاحب معرفت

۱۳۴

چون ہمہ اجزایم از انعام تو ۔ رستہ اند و غرق دانہ و دام تو

گر ز یک تلخی کنم فریاد و داد ۔ خاک صد رہ بر سر اجزام باد

لذت دست شکر بخش تو داشت ۔ اندرین بطیخ تلخی کے گذاشت

۱۵

۱۳۸

انکار موسیٰ بر مناجات شبان

دید موسیٰ یک شبانے را براہ ۔ کو ہمیگفت اے گزینندہ الٰہ

تو کجائی تا شوم من چاکرت ۔ چارقت دوزم کنم شانہ سرت

تو کجائی تا کہ خدمتہا کنم ۔ جامہ ات را دوزم و بخیہ زنم

جامہ ات شویم شپشہایت کشم ۔ شیر پیشت آورم اے محتشم

ور ترا بیمارئے آید بہ پیش ۔ من ترا غمخوار باشم ہمچو خویش

دستکت بوسم بمالم پایکت ۔ وقت خواب آید بروبم جایکت

گر بہ بینم خانہ ات را من دوام ۔ روغن و شیرت بیارم صبح و شام

ہم پنیر و نانہائے روغنین ۔ خمرہا جغراتہائے نازنین

سازم و آرم بہ پیشت صبح و شام ۔ از من آوردن ز تو خوردن طعام

اے فدائے تو ہمہ بزہائے من ۔ وے بیادت ہے ہے و ہیہائے من

زین نمط بیہودہ میگفت آن شبان ۔ گفت موسیٰ با کیست این اے فلان

گفت با آن کس کہ ما را آفرید ۔ این زمین و چرخ ازو آمد پدید

گفت موسیٰ ہائے خیرہ سر شدی ۔ خود مسلمان ناشدہ کافر شدی

این چہ ژاژ است و چہ کفر است و فشار ۔ پنبہ اندر دہان خود فشار

گند کفر تو جهان را گنده کرد — کفر تو دیبای دین را ژنده کرد

چارق و پاتابه لائق مر تراست — آفتابی را چنینها کی رواست

گر نه بندی زین سخن تو حلق را — آتشی آید بسوزد خلق را

آتشی گر نامدست این دود چیست — جان سیه گشته روان مردود چیست

گر همی‌دانی که یزدان داورست — ژاژ و گستاخی ترا چون باورست

دوستی بی‌خرد خود دشمنیست — حق تعالی زین چنین خدمت غنیست

با کی میگوئی تو این با عم و خال — جسم و حاجت در صفات ذوالجلال

شیر او نوشد که در نشو و نماست — چارق او پوشد که او محتاج پاست

گفت ای موسی دهانم دوختی — وز پشیمانی تو جانم سوختی

جامه را بدرید و آهی کرد تفت — سر نهاد اندر بیابانی و رفت

وحی آمد سوی موسی از خدا — بندهٔ ما را چرا کردی جدا

تو برای وصل کردن آمدی — نی برای فصل کردن آمدی

تا توانی پا منه اندر فراق — ابغض الاشیاء عندی الطلاق

هر کسی را سیرتی بنهاده ایم — هر کسی را اصطلاحی داده ایم

در حق او مدح و در حق تو ذم — در حق او شهد و در حق تو سم

در حق او نور و در حق تو نار — در حق او ورد و در حق تو خار

در حق او نیک و در حق تو بد — در حق او خوب و در حق تو رد

ما بری از پاک و ناپاکی همه — از گرانجانی و چالاکی همه

من نکردم خلق تا سودی کنم — بلکه تا بر بندگان جودی کنم

هندیان را اصطلاح هند مدح — سندیان را اصطلاح سند مدح

من نگردم پاک از تسبیحشان — پاک هم ایشان شوند و درفشان

ما برون را ننگریم و قال را | ما درون را بنگریم و حال را
موسیا آداب دانان دیگر اند | سوخته جان و روانان دیگر اند
۱۴۰ چونکه موسیٰ این عتاب از حق شنید | در بیابان در پئے چوپان دوید
بر نشان پاسے آن سرگشته راند | گرد از پرہ بیابان بر فشاند
گام پاسے مردم شوریده خود | هم ز گام دیگران پیدا بود
عاقبت دریافت او را و بدید | گفت مژده ده که دستوری رسید
هیچ آدابے و ترتیبے مجو | هرچه میخواهد دل تنگت بگو
کفر تو دین است و دینت نور جان | ایمنی وز تو جہانے در امان
اے معاف یفعل الله ما یشا | بے محابا رو زبان را برگشا
گفت اے موسیٰ ازان بگذشته ام | من کنون در خون دل آغشته ام
من ز سدرہ منتهیٰ بگذشته ام | صد هزاران ساله زانسو گشته ام
تازیانه بر زدی اسپم بگشت | گنبدے کرد و ز گردون برگذشت
محرم ناسوت ما لاهوت باد | آفرین بر دست و بر بازوت باد
حال من اکنون برون از گفتن است | اینچه میگویم نه احوال من است
هان و هان گر حمد گوئی ور سپاس | همچو نافرجام آن چوپان شناس
حمد تو نسبت بتو گر بهتر است | لیک آن نسبت بحق هم ابتر است
کاشکے بهتر نبودے مر ترا | درد او دلسوز بودے مر ترا
این قبول ذکر تو از رحمت است | چون نماز مستحاضه رخصت است
با نماز او بیالودست خون | ذکر تو آلودۂ تشبیه و چون
خون پلید است و بآبے میرود | این پلیدی جهل قائم تر بود
کان بغیر آب لطف کردگار | کم نگردد از درون مرد کار

۱۶

رنجانیدن امیرے خفته را که مار در دهانش رفته بود

۱۳۲

گفت پیغمبر عداوت از خرد
بهتر از مهرے که از جاهل رسد
دوستی با مردم دانا نکوست
دشمن دانا به از نادان دوست

عاقلے بر اسپ می آمد سوار / در دهان خفته می رفت مار
آن سوار آنرا بدید و میشتافت / تا رماند خفته را فرصت نیافت
چونکه از عقلش فراوان بد مدد / چند دبوسے قوی بر خفته زد
خفته از خواب گران چون برجهید / یک سوار ترک با دبوس دید
بیحابا ترک دبوسے گران / چونکه او زان کوفت او را شد دوان
برد او را زخم آن دبوس سخت / زو گریزان تا بزیر یک درخت
سیب پوسیده بسے بد ریخته / گفت زین خور اے بدرد آویخته
سیب چندان مر ورا در خورد داد / کز دهانش باز بیرون می فتاد
بانگ میزد کاے امیر آخر چرا / قصد من کردی چه کردم من ترا
گر ترا ز اصل است با جانم ستیز / تیغ زن یکبارگی خونم بریز
شوم ساعت که شدم بر تو پدید / اے خنک آنرا که روئے تو ندید
بے خیانت بیگنه بے بیش و کم / ملحدان جائز ندارند این ستم
میچکد خون از دهانم با سخن / اے خدا آخر مکافاتش تو کن
هر زمان میگفت او نفرین نو / اوش میزد کاندرین صحرا بدو

زخم دبوس سوار ہمچو باد ‏ میدوید و باز بر رو می فتاد

ممتلی و خوابناک و سست شد ‏ برسر و پایش ہزاران زخم شد

تا شبانگہ می کشید و می کشاد ‏ تا ز صفرا قے شدن بر وے فتاد

زو بر آمد خوردہا زشت و نکو ‏ مار با آن خوردہ بیرون جست ازو

چون بدید از خود برون آن مار را ‏ سجدہ آورد آن نکوکردار را

سہم آن مار سیاہ زشت و زفت ‏ چون بدید آن دردہا از وے برفت

گفت تو خود جبرئیل رحمتی ‏ یا خداوند و ولئ نعمتی

اے مبارک ساعتے کہ دیدیم ‏ مردہ بودم جان نو بخشیدیم

اے خداوند و شہنشاہ و امیر ‏ من نگفتم جہل من گفت آن مگیر

شمۂ زین حال اگر دانستمے ‏ گفتن بیہودہ نتوانستمے

پس ثنایت گفتمے اے خوش خصال ‏ گر مرا یک رمز میگفتی ز حال

لیک خامش کردہ می آشوفتی ‏ خامشانہ بر سرم میکوفتی

عفو کن اے خوبروئے و خوبکار ‏ انچہ گفتم از جنون اندر گزار

گفت اگر من گفتمے رمزے ازان ‏ زہرۂ تو آب گشتے آن زمان

گر ترا من گفتمے اوصاف مار ‏ ترس از جانت بر آوردے دمار

۱۴۳

گر ترا من گفتمے این ماجرا ‏ آندم از تو جان تو گشتے جدا

مر ترا نے قوت خوردن بُدے ‏ نے رہ و پروائے قے کردن بدے

می شنیدم فحش و خر می راندم ‏ رب یسر زیر لب می خواندم

از سبب گفتن مرا دستور نے ‏ ترک تو کردن مرا مقدور نے

سجدہا میکرد آن رستہ ز رنج ‏ کاے سعادت وے مرا اقبال و گنج

از خدا یابی جزاہائے شریف ‏ قوت شکرت ندارد این ضعیف

شکرِ حق گوید ترا ای پیشوا — آن لب و چانہ ندارم وان نوا
دشمنی عاقلان زینسان بود — زہرِ ایشان ابتہاجِ جان بود
دوستیِ ابلہان رنج و ضلال — این حکایت بشنو از بہرِ مثال

۱۷

اعتمادِ ابلہے بر دوستیِ خرس

۱۴۳

اژدہائے خرس را در می کشید — شیرمردے رفت و فریادش رسید

۱۴۴

خرس چون فریاد کرد از اژدہا — شیرمردے کرد از چنگش رہا
حیلت و مردی بہم دادند پشت — اژدہا را او بدین قوت بکشت
اژدہا را او بدین حیلت بہ بست — تا کہ آن خرس از ہلاکِ تن برست
اژدہا را ہست قوت حیلہ نیست — لیک فوقِ حیلۂ تو حیلہ ایست

۱۴۵

خرس ہم از اژدہا چون وا رہید — وان کرم زان مرد مردانہ بدید
چون سگِ اصحابِ کہف آن خرس زار — شد ملازم در پئے آن یارِ غار
آن مسلمان سر نہاد از خستگی — خرس حارس گشت از دلبستگی
آن یکے بگذشت گفتش حال چیست — اے برادر مر ترا این خرس کیست
قصہ وا گفت و حدیثِ اژدہا — گفت بر خرسے منہ دل ابلہا
دوستیِ ابلہ بتر از دشمنیست — او بہر حیلہ کہ دانی راندنیست
گفت واللہ از حسودی گفت این — ورنہ خرسے چہ نگری این مہر بین
گفت مہرِ ابلہان عشوہ دہ است — این حسودی من از مہرش بہ است
ہے بیا با من بران این خرس را — خرس را مگزین مہل ہمجنس را

گفت رو رو کار خود کن ای حسود | گفت کارم این بد و بختت نبود
من کم از خرسی نباشم ای شریف | ترک او کن تا منت باشم حریف
بر تو دل می لرزدم ز اندیشهٔ | با چنین خرسی مرو در بیشهٔ
این دلم هرگز نلرزید از گزاف | نور حق است این نه دعوی و نه لاف
مؤمنم ینظر بنور الله شده | هان و هان بگریز ازین آتشکده
این همه گفت و بگوشش در نرفت | بدگمانی مرد را سدیست زفت
دست او بگرفت و دست از وی کشید | گفت رفتم چون نهٔ یار رشید
گفت رو بر من تو غمخواره مباش | بو الفضولا معرفت کمتر تراش
باز گفتش من عدوی تو نیم | لطف باشد گر بیائی در پیم
گفت خوابستم مرا بگذار رو | گفت آخر یار را منقاد شو
تا بخسپی در پناه مقبلی | در جوار دوستی صاحبدلی
در خیال افتاد مرد از جد او | خشمگین شد زود گردانید رو
کین مگر قصد من آمد خونی است | یا طمع دارد گدا و تونی است
یا گرو بست است با یاران بدین | که بترساند مرا زین همنشین
یا حسد دارد ز همره یار من | کاینچنین جد میکند در کار من
خود نیامد هیچ از خبث سرش | یک گمان نیک اندر خاطرش
ظن نیکش جملگی بر خرس بود | او مگر مر خرس را همجنس بود
بدگمان و ابله و نا اهل بود | وز شقاوت او مطیع جهل بود
بدرگ و خودرائی و بدبخت ابد | گمره و مغرور و کور و خوار و رد
خرس را بگزیده بر صاحب کمال | روسیه حاصل تبه فاسد خیال
عاقلی را از سگی تهمت نهاد | خرس را دانست اهل مهر و داد

آن مسلمان ترک آن ابله گرفت — زیر لب لاحول گویان راه گرفت ۱۴۶

گفت چون از جد و پند و از جدال — در دل او بیش می‌زاید خیال

پس ره پند و نصیحت بسته شد — امر اعرض عنهم پیوسته شد (۱۸)

شخص خفت و خرس می‌راندش مگس — وز ستیز آمد مگس زو باز پس ۱۴۷

چند بارش راند از روی جوان — آن مگس پس باز می‌آمد دوان

خشمگین شد با مگس خرس و برفت — برگرفت از کوه سنگی سخت زفت

سنگ آورد و مگس را دید باز — بر رخ خفته گرفته جای ساز

برگرفت آن آسیا سنگ و بزد — بر مگس تا آن مگس واپس خزد

سنگ روی خفته را خشخاش کرد — این مثل بر جمله عالم فاش کرد

مهر ابله مهر خرس آمد یقین — کین او مهرست و مهر اوست کین

۱۸

تملق دیوانه با جالینوس

۱۴۶

گفت جالینوس با اصحاب خود — مر مرا تا آن فلان دارو دهید

پس بدو گفت آن یکی کای ذوفنون — این دوا خواهند از بهر جنون

دور از عقلت بگو این گفتگو — گفت در من کرد یک دیوانه رو

ساعتی در روی من خوش بنگرید — چشمکم زد آستین من درید ۱۴۷

گر نه جنسیت بدی در من ازو — کی رخ آوردی به من آن زشت‌رو

گر ندیدی جنس خود کی آمدی — کی به غیر جنس خود را برزدی

چون دو کس برهم زند بی‌هیچ شک — در میانشان هست قدر مشترک

کے پرد مرغے بجز با جنس خود | صحبت نا جنس گور است و لحد

تمثیل

آن حکیمے گفت دیدم در تگے | در بیابان زاغ را با لکلکے
در عجب ماندم بجستم حال شان | تا چہ قدر مشترک یابم نشان
چون شدم نزدیک من حیران و دنگ | خود بدیدم ہر دو آن بودند لنگ

۱۹

۱۴۸ بیمار شدن صحابیؓ و رفتن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بعیادت او

از صحابہؓ خواجۂ بیمار شد | و اندران بیماری او چون تار شد
مصطفیٰؐ آمد عیادت سوئے او | چون ہمہ لطف و کرم بد خوئے او
(۲۰) (۲۱) ۱۴۹ در عیادت شد رسولؐ بے ندید | آن صحابیؓ را بحال نزع دید
چون پیمبر دید آن بیمار را | خوش نوازش کرد یار غار را
زندہ شد او چون پیمبر را بدید | گوئی آندم حق مر او را آفرید
گفت بیماری مرا این بخت داد | کامد این سلطان بر من بامداد
تا مرا صحت رسید و عافیت | از قدوم این شہ پر خاصیت
(۲۴) (۲۵) اے خجستہ رنج و بیماری و تب | اے مبارک درد و بیدارئے شب
۱۵۵ گفت پیغمبر مر آن بیمار را | چون عیادت کرد یار زار را
کہ مگر نوعے دعائے کردۂ | از جہالت زہربائے خوردۂ
یاد آور چہ دعا می گفتۂ | چون ز مکر نفس می آشفتۂ
گفت یادم نیست الا ہمتے | دار با من یا دم آید ساعتے

ہے

از حضور نور بخش مصطفی | پیش خاطر آمد او را آن دعا

هست پیغمبر روشنکده | پیش خاطر آمدش آن گم شده

تافت زان روزن که از دل تا دل است | روشنی کو فرق حق و باطل است

گفت اینک یادم آمد ای رسول | آن دعا که گفته ام من از فضول

چون گرفتار گنه می آمدم | غرقه گشته دست و پایی میزدم

پر گنه باب کشایش میزند | غرقه دست اندر حشایش میزند

از تو تهدید و وعیدی می رسید | مجرمان را از عذابات شدید

مضطرب میگشتم و چاره نبود | بند محکم بود و قفل ناگشود

نی مقام صبر و نی راه گریز | نی امید توبه نی جای ستیز

نی بغیر حق تعالی یار من | اینچنین دشوار آمد کار من

من همیگفتم که یا رب آن عذاب | هم درین عالم بران بر من شتاب

تا دران عالم فراغت باشدم | در چنین درخواست حلقه میزدم

اینچنین رنجوریی پیدام شد | جان من از رنج بی آرام شد

مانده ام از ذکر و از اوراد خود | بیخبر گشتم ز خویش و نیک و بد

گر نمی دیدم کنون من روی تو | ای خجسته وی مبارک خوی تو

میشدم از دست من یکبارگی | کردیم شاهانه این غمخوارگی

گفت هی هی این دعا دیگر مکن | بر مکن تو خویش را از بیخ و بن

تو چه طاقت داری ای مور سقیم | که نهد بر تو چنان کوه عظیم

گفت توبه کردم ای سلطان که من | از سر جلدی نه لافم هیچ فن

اینجهان تیه است و تو موسی و ما | از گنه در تیه مانده مبتلا

سالها ره میرویم و در اخیر | همچنان در منزل اول اسیر

۱۵۶ عهدِ ما بشکست صد بار و هزار — عهدِ تو چون کوه ثابت بر قرار

عهدِ ما کاه و بهر بادے زبون — عهدِ تو کوه و ز صد کُه هم فزون

حقِ آن قوت که بر تلوینِ ما — رحمتے کن اے امیرِ لونها

خویش را دیدیم و رسوائے خویش — امتحانِ ما مکن اے شاه بیش

۱۵۷ گفت پیغمبر مر آن بیمار را — این بگو که سهل کن دشوار را

آتنا فی دار دنیانا حسن — آتنا فی دار عقبانا حسن

راه را بر ما چو بستان کن لطیف — منزلِ ما خود تو باشی اے شریف

۳۰

۱۴۸ وحی آمدن از حق بموسیٰ علیه السلام که چرا بعیادت من نیامدی

آمد از حق سوئے موسیٰ این عتیب — کاے طلوعِ ماه دیده تو ز جیب

مشرقت کردم ز نورِ ایزدی — من حقم رنجور گشتم نامدی

گفت سبحانا تو پاکی از زیان — اینچه رمز است این بکن یا رب بیان

باز فرمودش که در رنجوریم — چون نپرسیدی تو از روئے کرم

گفت یا رب نیست نقصانے ترا — عقل گم شد این گره را بر گشا

گفت آرے بندهٔ خاصِ گزین — گشت رنجور او منم نیکش ببین

هست رنجوریش رنجورئے من — هست معذوریش معذورئے من

هر که خواهد همنشینی با خدا — گو نشیند در حضورِ اولیا

از حضورِ اولیا گر بگسلی — تو هلاکی زانکه جزوی بے کلی

هر کرا دیو از کریمان وابرد — بے کسش یابد سرش را او خورد

نک بد بہشت انجمع رفتن یکزمان   کز شیطان ہاشد او نیکو بدان

۲۱

۱۴۸

جدا کردن باغبانے صوفئے و فقیہے و علویئے را از یکدگر

باغبانے، چون نظر در باغ کرد   دید چون دزدان بباغ خود سہ مرد
یک فقیہ و یک شریف و صوفیئے   ہر یکے شوخے، بدے لا یوفئے
گفت، با اینہا مرا صد حجت است   لیک جمع اند و جماعت قوت است
بر نیایم یک تنہ، با سہ نفر   پس ببرم شان نخست از یکدگر
ہر یکے را من بسوئے افگنم   چونکہ تنہا شان کنم سر بر کنم
حیلہ کرد و کرد صوفی را براہ   تا کند یارانش را با او تباہ
گفت صوفی را برو سوئے وثاق   یک گلیم آور برائے این رفاق
رفت صوفی، گفت خلوت با دو یار   تو فقیہی وین شریف نامدار
ما بفتوائے تو نانے میخوریم   ما بہ پر دانش تو می پریم
وین دگر، شہزادۂ سلطان ماست   سید است، از خاندان مصطفی است
کیست آن صوفی شکمخوار خسیس   تا بود با چون شما شاہان جلیس
چون بیاید مر ورا پنبہ کنید   ہفتۂ، بر باغ و راغ من زنید
باغ چہ بود، جان من آن شماست   اے شما، بودہ مرا چون چشم راست
وسوسہ کرد و مر ایشان را فریفت   آہ کز یاران نمی باید شکیفت
چون برہ کردند صوفی را و رفت   خصم شد اندر پیش با چوب زفت
گفت، اے سگ صوفئے گو از ستیز   اندر آئی باغ مردم تیز تیز

این جنیدست و رهنمود و بایزید — از کدامین شیخ و پیرت این رسید

کوفت صوفی را چو تنها یافتش — نیم کشتش کرد و سر بشکافتش

گفت صوفی آن من بگذشت لیک — ای رفیقان پاس خود دارید نیک

مر مرا اغیار دانستید هان — نیستم اغیارتر زین قلتبان

آنچه من خوردم شما را خوردنیست — وانچنین ضربت جزای هر دنیست

چون ز صوفی گشت فارغ باغبان — یک بهانه کرد زان پس جنس آن ۱۴۹

کای شریف من برو سوی وثاق — که ز بهر چاشت پختم من رقاق

بر در خانه بگو قیماز را — تا بیارد آن رقاق و قاز را

چون بره کردش بگفت ای مرد دین — تو فقیهی ظاهرست این و یقین

او شریفی میکند دعوای سرد — مادر او را که داند تا چه کرد

بر زن و بر فعل زن دل می‌نهید — عقل ناقص وانگهانی اعتمید

خویشتن را بر علیؓ و بر نبیؐ — بسته است اندر زمانه هر غبی

آنچه گفت آن باغبان بوالفضول — حال او بد دور از اولاد رسولؐ

گر نبودی او نتیجهٔ مرتدان — کی چنین گفتی برای خاندان

خواند افسونها شنید آن را فقیه — در پیش رفت آن ستمگار سفیه

گفت ای خر اندرین باغت که خواند — از پیمبر وزدیت میراث ماند

شیر را بچه همی ماند بدو — تو به پیغمبر چه می مانی بگو

با شریف آن کرد آن دون از کژی — که کند با آل یاسین خارجی

شد شریف از زخم آن ظالم خراب — با فقیه او گفت با چشم پر آب

پای دار اکنون که ماندی فرد و کم — چون دهل شو زخم میخور بر شکم

گر شریف و لایق و همدم نیم — از چنین ظالم ترا من کم نیم

مر مرا دادی بدین صاحب غرض | احمقی کردی ترا ابرس العوض
شد ازو فارغ بیامد کای فقیه | چه فقیهی ای تو ننگ هر سفیه
فتوی‌ات اینست ای ببریده دست | کاندر آیی و نگویی امر هست
بوحنیفهؒ داد این فتوی ترا | شافعیؒ گفت است این ای ناسزا
اینچنین رخصت بخواندی در وسیط | یا بدست این مسئله اندر محیط
این بگفت و دست بروی برکشاد | دست او کین دشش را داد داد
گفت حقستت بزن دستت رسید | این سزای آنکه از یاران برید
من سزاوارم باین و صد چنین | تا چرا ببریدم از یاران کمین
گوش کردم آنچه افسوس تو | میزنم بر سر که شد ناموس تو
زدورا القصه بسیار و بخست | کرد بیرونش ز باغ و در ببست
هر که تنها ماند از یاران خود | اینچنین آید مر او را جمله بد

۲۲

۱۴۹

رفتن بایزیدؒ بطرف کعبه و ملاقات پیرمردی و گفتن او که گرد من طواف کن

چون شوی دور از حضور اولیا
در حقیقت گشته دور از خدا
تا توانی ز اولیا رو بر متاب
جهد کن والله اعلم بالصواب

سوی کعبه شیخ امت بایزیدؒ | از برای حج و عمره می‌دوید

او بهر شهری که رفتی از نخست — مر عزیزان را بکردی بازجست

گرد میگشتی که اندر شهر کیست — کو بر ارکان بصیرت متکیست

گفت حق اندر سفر هر جا روی — باید اوّل طالب مردی شوی

(۴۳) بایزیدؒ اندر سفر جستی بسی — تا بیابد خضرؑ وقت خود کسی

دید پیری با قدی همچون هلال — دید در وی فرّ و گفتار رجال

دیده نابینا و دل چون آفتاب — همچو پیلی دیده هندستان بخواب

بایزیدؒ او را چو از اقطاب یافت — مسکنت بنمود و در خدمت شتافت

پیش او بنشست و می‌پرسید حال — یافتش درویش و هم صاحب عیال

گفت عزم تو کجا ای بایزیدؒ — رخت غربت را کجا خواهی کشید

گفت قصد کعبه دارم از وله — گفت هین با خود چه داری زاد ره

گفت دارم از درم نقره دویست — نک ببسته سخت بر گوشهٔ رِدیست

گفت طوفی کن بگردم هفت بار — وین نکوتر از طواف حج شمار

وان درمها پیش من نه ای جواد — دانکه حج کردی و حاصل شد مراد

عمره کردی عمر باقی یافتی — صاف گشتی بر صفا بشتافتی

حق آن حقی که جانت دیده است — که مرا بر بیت خود بگزیده است

کعبه را یکبار بیتی گفت یار — گفت یا عبدی مرا هفتاد بار

بایزیدؒ آن نکته‌ها را هوش داشت — همچو زرین حلقه‌اش در گوش داشت

آمد از وی بایزیدؒ اندر مزید

منتهی در منتهی آخر رسید

۲۳

۱۵۰

خانۂ نو ساختن مریدے و امتحان پیر مرید را

سیّد الاعمال بالنیات گفت
نیت خیرت بسے گلہا شگفت
نیت مومن بود بہ از عمل
این چنین فرمود سلطانِ دول

خانۂ نو ساخت روزے یک مرید — پیر آمد خانۂ او را بدید
گفت شیخ آن نو مرید خویش را — امتحان کرد آن نکو اندیش را
روزن از بہر چہ کردی اے رفیق — گفت تا نور اندر آید زین طریق
گفت آن فرع است این باید نیاز — تا ازین رہ بشنوی بانگ نماز
نورِ خود اندر تبع می آیدت — نیت آن را کن کہ آن می بایدت

۲۴

۱۵۲

عذر دلقک کہ فاحشہ را بنکاح آوردہ بود

ایمنی بگزار و جائے خوف باش
بگذر از ناموس و رسوا باش فاش
آزمودم عقلِ دور اندیش را
بعد ازین دیوانہ سازم خویش را

گفت با دلقک شبے سید اجل — قحبہ را خواستی تو از عجل

با من اینرا بازمی بایست گفت تات میکردم بیک مستوره جفت
گفت، نے مستوره صالح خواستم قحبه گشتند وزغم تن کاستم
خواستم این قحبه را با معرفت تا ببینم چون شود این عاقبت
عقل را من آزمودم هم بسے زین سپس جویم جنون رامغرسے

۲۵

بحیلت در سخن آوردن سایلے بهلول را

۱۵۲
آن یکے میگفت، خواهم عاقلے مشورت آرم بدو در مشکلے
آن یکے گفتش، که اندر شهر ما نیست عاقل جز که آن مجنون نما
بر نئے گشته سواره نک فلان می دواند درمیان کودکان
گو ئے میبازد بروزان وشبان در جهان، گنج نهان، جان جهان
صاحب رایست، و آتش پاره آسمان قدر است و اختر باره
فر او کرو بیان را جان شده است او درین دیوانگی پنهان شده است
لیک هر دیوانه را جان نشمری سر مشو گوساله راچون سامری
۱۵۳
مشورت جوینده آمد پیش او کاے اب کودک شده رازے بگو
گفت، رو زین حلقه کین در باز نیست بازگرد، امروز روز راز نیست
گر مکان را ره بدے در لامکان همچو شیخان بودمے من بردکان
گفت آن سائل که آخر یک نفس اے سواره بر نئے، این سو ران فرس
راند سوئے او که هان زو تر بگو کاسپ من بس توسن است و تند خو
تا نکوبد بر تو نکو بد زود باش از چه می پرسی، بیانش کن تو فاش

او مجال راز دل گفتن ندید　　زو برون شو کرد و در لاغش کشید
گفت میخواهم درین کوچه زنی　　کیست لائق از برائے چون منے
گفت سه گونه زنند اندر جهان　　آن دو رنج و این یکے گنج روان
آن یکے را چون بخواهی کل تراست　　وین دگر نیمے ترا نیمه جداست
وان سوم هیچ او ترا نبود بدان　　این شنیدی دور شو رفتم روان
که ترا اسپم نپراند لکد　　که بیفتی بر نخیزی تا ابد
شیخ راند اندر میان کودکان　　بانگ زد بار دگر او را جوان
که بیا آخر بگو تفسیر این　　این زنان سه نوع گفتی برگزین
راند سوئے او و گفتش بکر خاص　　کل ترا باشد ز غم یابی خلاص
وانکه نیمے آن تو بیوه بود　　وآن که هیچ است آن عیال با ولد
چون ز شوئے اولش کودک بود　　مهر و کل خاطرش آنسو رود
دور شو تا اسپ نندازد لکد　　سم اسپ توسنم بر تو رسد
هائے و هوئے کرد شیخ و باز راند　　کودکان را باز سوئے خویش خواند
باز بانگش کرد آن سائل بیا　　یک سوالم ماند اے شاه کیا
باز راند این سو بگو زد تر چه بود　　که ز میدان آن بچه گویم ربود
گفت اے شه با چنین عقل و ادب　　این چه شیدست این چه فعل است اے عجب
تو ورائے عقل کلی در بیان　　آفتابی در جنون چونی نهان
گفت این اوباش رائے میزنند　　تا درین شهر خودم قاضی کنند
دفع می گفتم مرا گفتند نے　　نیست چون تو عالمے صاحب فنے
با وجود تو حرام است و خبیث　　که کم از تو در قضا گوید حدیث
در شریعت نیست دستوری که ما　　کمتر از تو شه کنیم و پیشوا

زین ضرورت، گیج و دیوانه شدم / زین گروه از عجز بیگانه شدم
ظاهرا شوریدهٔ و شیدا شدم / لیک در باطن همانم که بدم
عقل من گنج است و من ویرانه ام / گنج اگر پیدا کنم دیوانه ام
اوست دیوانه که دیوانه نشد / این عسس را دید و در خانه نشد
دانش من جوهر آمد نی عرض / این بهائے نیست بهر هر غرض
کان قندم، نیستان شکرم / هم ز من میروید و من میخورم
علم تقلیدی و تعلیمی است آن / کز نفور مستمع، دارد فغان

۲۶

۱۵۳ خواندن محتسب مستے را بزندان و جواب او

محتسب در نیم شب جائے رسید / در بن دیوار مردے خفته دید
گفت، هے مستی، چه خوردستی بگو / گفت ازان خوردم که هست اندر سبو
گفت، آخر در سبو واگو که چیست / گفت، ازانکه خورده ام، گفت این خفیست
گفت، آنچه خوردهٔ آن چیست آن / گفت آنکه در سبو مخفیست آن
دور میشد این سوال و این جواب / ماند چون خر محتسب اندر خلاب
گفت او را محتسب، هین آه کن / مست هوهو کرد هنگام سخن
گفت، گفتم آه کن، هو میکنی / گفت من شاد و تو از غم منحنی
آه از درد و غم و بیدادیست / هوئے هوئے میخوران از شادیست
محتسب گفت، این ندانم خیز خیز / معرفت متراش و بگذار این ستیز
گفت، رو تو از کجا من از کجا / گفت مستی، خیز تا زندان بیا

گفت ای محتسب بگذار و رو　　از برہنہ کے توان بردن گرو
گر مرا خود قوت رفتن بدے　　خانۂ خود رفتمے وین کے شدے
من اگر با عقل و با امکانمے　　ہمچو شیخان بر سرِ دکانمے

۲۷

۱۵۸

بیدار کردن ابلیس معاویہؓ را برائے نماز

نفس خس گر جویدت کسبِ شریف
حیلہ و مکرے بود آنرا ردیف

در خبر آمد کہ آن معاویہؓ　　خفتہ بد در قصر در یک زاویہ
قصر را از اندرون در بستہ بود　　کز زیارتہائے مردم خستہ بود
ناگہان مردے ورا بیدار کرد　　چشم چون بکشاد پنہان گشت مرد
گفت اندر قصر کس را رہ نبود　　کیست کاین گستاخئے و جرأت نمود
گرد برگشت و طلب کرد آن زمان　　تا بیابد زان نہان گشتہ نشان
در پس در او یکے را دید کو　　در پس پردہ نہان میکرد رو
گفت ہے تو کیستی نام تو چیست　　گفت نامم فاش ابلیس شقیست
گفت بیدارم چرا کردی بجد　　راست گو با من مگو بر عکس و ضد
گفت ہنگام نماز آخر رسید　　سوئے مسجد زود می باید دوید
عجلوا الطاعات قبل الفوت گفت　　مصطفےٰ چون دُرِّ وحدت را بسفت
گفت نے نے این غرض نبود ترا　　کہ بخیرے رہنما باشی مرا
دزد آید از نہان در مسکنم　　گویدم کہ پاسبانی میکنم

من کجا باور کنم آن دزد را / دزد کے داند ثواب مزد را

خاصه دزدے چون تو قطاع الطریق / از چه رو گشتی چنین بر من شفیق

گفت ما اول فرشته بوده ایم / راهِ طاعت را بجان پیموده ایم

سالکانِ راه را محرم بدیم / ساکنانِ عرش را همدم بدیم

پیشۂ اول کجا از دل رود / مهرِ اول کے ز دل زائل شود

در سفر گر روم بینی یا ختن / از دلِ تو کے رود حب الوطن

ما هم از مستانِ این مے بوده ایم / عاشقانِ درگهِ وے بوده ایم

نافِ ما بر مهرِ او ببریده اند / عشقِ او در جانِ ما کاریده اند

گر عتابے کرد دریاے کرم / بسته کے کرد در هاے کرم

اصل نقدش داد و لطف و بخشش است / قهر بر وے چون غبارے از غش است

لطفِ سابق را نظاره میکنم / وانچه او حادث دو پاره میکنم

۱۵۹

گفت امیرؑ او را که اینها راست است / لیک بخشِ تو ازینها کاست است

صد هزاران را چو من تو ره زدی / حفره کردی در خزینه آمدی

آتش و نفطی نسوزی چاره نیست / کیست کز دستِ تو جامه اش پاره نیست

طبعت اے آتش چو سوزانیده ایست / تا نسوزانی تو چیزے چاره نیست

لعنت این باشد که سوزانت کند / اوستادِ جمله دزدانت کند

با خدا گفتی شنیدی روبرو / من چه باشم پیش مکرت اے عدو

بس مسلمان کز تو دین درباخته / سرنگون تا قعر دوزخ تاخته

بس چو ملعم از تو نومید آمده / بس چو برصیصا ز تو کافر شده

گفت ابلیسش کشا این عقده را / من محک ام قلب را و نقد را

امتحانِ شیر و کلبم کرد حق / امتحانِ نقد و قلبم کرد حق

قلب را من کی سیه رو کرده ام — صیرفیم قیمت او کرده ام

نیکوان را رہنمائی میکنم — مر بدان را پیشوائی میکنم

صالحان را مقتدا و مامنم — طالحان را نیز یاری میکنم

گر ترا بیدار کردم بهر دین — خوئے اصل من همین است و همین

گفت امیرا ے راہزن حجت مگو — مر ترا رہ نیست در من رہ مجو

رہزنی تو من غریب و تاجرم — ہر لباساتے کہ آری کے خرم

گرد رخت من مگرد از کافری — تو نه رخت کسے را مشتری

مشتری نبود کسے را راہزن — ور نماید مشتری مکراست و فن

تا چہ دارد این حسود اندر کدو — اے خدا فریاد رس از ین عدو

گر یکے فصلے دگر در من دمد — در رباید از من این رہزن نمد

این حدیثش ہمچو دود است اے اله — رحم کن ورنہ گلیمم شد سیاه

من بحجت بر نیایم با بلیس — کوست فتنہ ہر شریف و ہر خسیس

اے بلیس خلق سوز فتنہ جو — بر چیم بیدار کردی راست گو

زانکہ حیلت در نگنجد با منے — هین غرض را در میان نہ بے سخنے

گفت ہر مردیکہ باشد بدگمان — نشنود او راست را با صد نشان

ہر درونے کو خیال اندیش شد — چون دلیل آری خیالش بیش شد

تو ز من با حق چہ نالی اے سلیم — تو بنال از شر این نفس لئیم

تو خوری حلوا ترا دُمّل شود — تب بگیرد طبع تو مختل شود

بے گنہ لعنت کنی ابلیس را — چون نبینی از خود این تلبیس را

گفت غیر راستی نرهاندت — داد سوئے راستی میخواندت

راست گو تا وارہی از چنگ من — مکر ننشاند غبار جنگ من

گفت چون دانی دروغ و راست را / ای خیال اندیش و پُر اندیشها

گفت پیغمبر نشانی داده است / قلبِ نیکو را محک بنهاده است

گفته است الکذب ریبٌ فی القلوب / باز الصدق طمانینٌ طروب

دل نیارامد ز گفتار دروغ / آب و روغن هیچ نفروزد فروغ

در حدیثِ راست آرامِ دل است / راستیها دانهٔ دامِ دل است

از هوا من خوی را واکرده ام / لقمهای شهوتی کم خورده ام

چاشنی گیرِ دلم شد با فروغ / راست را داند حقیقت از دروغ

ای سگِ ملعون جواب من بگو / راست گو و در دروغی ره مجو

تو چرا بیدار کردی مر مرا / دشمنِ بیداری تو ای دغا

همچو خشخاشی همه خواب آوری / همچو خمری عقل و دانش می بری

چار میخت کرده ام هین راست گو / راست را دانم تو حیلتها مجو

من ز هر کس آن طمع دارم که او / صاحبِ آن باشد اندر طبع و خو

۱۶۲

من ز شیطان این نجویم کوست غیر / کو مرا بیدار گرداند بخیر

گفت بسیار آن بلیس از مکر و عذر / میر از و نشنید و کرد استیز و زجر

از بنِ دندان بگفتش بهرِ آن / کردمت بیدار میدان ای فلان

تا رسی اندر جماعت در نماز / از پیِ پیغمبرِ دولت فراز

گر نماز از وقت رفتی مر ترا / این جهان تاریک گشتی بی ضیا

از غبین و درد رفتی اشکها / از دو چشمِ تو مثالِ مشکها

ذوق دارد هر کسی بر طاعتی / لاجرم نشکیبد از وی ساعتی

آن غبین و درد بودی صد نماز / کو نماز و کو فروغِ آن نیاز

۲۸

پس عزازیلش بگفت ای میر راد / مکرِ خود اندر میان باید نهاد

گر نمازت فوت میشد آن زمان / میزدی از درد دل آه و فغان

آن تأسف و آن فغان و آن نیاز / درگذشتی از دو صد ذکر و نماز

من ترا بیدار کردم از نهیب / تا نسوزاند چنان آهی حجیب

تا چنان آهی نباشد مر ترا / تا بدان راهی نباشد مر ترا

من حسودم از حسد کردم چنین / من عدوم، کار من مکر است و کین

گفت، اکنون راست گفتی صادقی / از تو این آید تو این را لایقی

عنکبوتی، تو مگس داری شکار / من نیم ای سگ مگس زحمت میار

باز اسپیدم شکارم شه کند / عنکبوتی کی بگرد من تند

تو مرا بیدار کردی خواب بود / تو نمودی کشتی آن گرداب بود

تو مرا در خیر از آن میخواندی / تا مرا از خیر بهتر راندی

۲۹

حسرت خوردن شخصی بر فوت نماز جماعت

آن یکی میرفت در مسجد درون / مردم از مسجد همی آمد برون

گشت پرسان که جماعت را چه بود / که ز مسجد می برون آیند زود

آن یکی گفتش که پیغمبر نماز / با جماعت کرد و فارغ شد ز راز

تو کجا در میروی ای مرد خام / چونکه پیغمبر بداد است السلام

گفت آه و دود زان آمد برون / آه او میداد از دل بوی خون

آن یکی گفتا بده این آه را / وین نماز من ترا بادا عطا

گفت، دادم آه و پذرفتم نماز / او ستد آن آه را، با صد نیاز

باتیاز و با تضرع بازگشت | بازبود و در پئے شہباز گشت
شب بخواب اندر بگفتش ہاتفے | کہ خریدی آب حیوان و شفے
دست این اختیار و این دخول | شد منازِ جملۂ خلقان قبول

۲۹

گریختن دزدے از دست صاحب خانہ

۱۶۲

اینعہ بدان ماند کہ شخصے دزد دید | در وثاق اندر پئے اوی دوید
تا دو سہ میدان دوید اندر پیش | تا در افگند از تعب اندر خویش
اندران حملہ کہ نزدیک آمدش | تا بدو اندر جہد دریابدش
دزدِ دیگر بانگ کردش کہ بیا | تا ببینی این علامات بلا
زود باش و بازگرد اے مرد کار | تا ببینی حال اینجا زار زار
چون شنید این مرد گشت اندیشہ ناک | گفت باخود گشتہ گیر این جامہ چاک
گفت باشد کان طرف دزدے بود | گر نگردم زود این بر من دود
در زن و فرزند من دستے زند | کشتن این دزد سودم کے کند
این مسلمان از کرم میخواندم | گر نگردم زود پیش آید بدم
بر امید شفقت آن نیک خواہ | دزد را بگذاشت باز آمد براہ

۱۶۳

گفت اے یار نکو احوال چیست | این فغان و بانگ تو از دست کیست
گفت اینک بین نشان پاے دزد | کین طرف رفت است دزد زن بمزد
نک نشان پائے دزد قلتبان | در پئے او رو بدین نقش و نشان
گفت اے ابلہ چہ میگوئی مرا | من گرفتہ بودم آخر دزد را

عہ متعلق بہ آخر شعر حکایت امیر معاویہؓ۔ تو مرا در خیر ازان میخواندی تا مرا از خیر بہتر راندی۔

دزد را از بانگ تو بگذاشتم | من تو خر را آدمی پنداشتم
این چه ژاژ است و چه هرزه ای فلان | من حقیقت یافتم چه بود نشان
گفت من از حق نشانت می‌دهم | این نشان است از حقیقت آگهم
گفت طراری تو خود یا ابلهی | بلکه تو دزدی و زین حال آگهی
خصم خود را می‌کشیدم من کشان | تو رهانیدی ورا کاینک نشان
تو جهت گو من برونم از جهات | در وصال آیات کو یا بینات
واصلان چون غرق ذات اند ای پسر | کی کنند اندر صفات او نظر
طاعت عامه گناه خاصگان | وصلت عامه حجاب خاص دان

۳۰

۱۶۳

مسجد ضرار ساختن منافقان

یک مثال دیگر اندر کژروی | شاید ار از نقل قرآن بشنوی
این چنین کژ بازئی در جفت و طاق | با نبی می‌باختند اهل نفاق
کز برای عز دین احمدی | مسجدی سازیم و بود آن مرتدی
فرش و سقف و قبه‌اش آراستند | لیک تفریق جماعت خواستند
نزد پیغمبر به لابه آمدند | همچو اشتر پیش او زانو زدند
کای رسول حق برای محسنی | سوی آن مسجد قدم رنجه کنی
تا مبارک گردد از اقدام تو | تا قیامت تازه بادا نام تو
مسجد روز گل است و روز ابر | مسجد روز ضرورت وقت فقر
تا غریبی یابد آنجا خیر و جا | تا فراوان گردد این خدمت سرا

ای دریغا کان سخن از دل بدی ‌ ‌ ‌ تا مراد آن نفر حاصل شدی

بر رسول حق فسونها خواندند ‌ ‌ ‌ رخش دستان و حیل می‌راندند

چاپلوسی و فسونها خواندند ‌ ‌ ‌ نزل خدمت سوی حضرت راندند

آن رسول مهربان رحم‌کیش ‌ ‌ ‌ جز تبسم جز بلی ناورد پیش

شکرهای آن جماعت یاد کرد ‌ ‌ ‌ در اجابت قاصدان را شاد کرد

می‌نمود آن مکر ایشان پیش او ‌ ‌ ‌ یک بیک زانسان که اندر شیر مو

۱۶۴ موی را نادیده میکرد آن لطیف ‌ ‌ ‌ شیر را شاباش میگفت آن ظریف

چون بران شد تا روان گردد رسول ‌ ‌ ‌ غیرت حق بانگ زد مشنو ز غول

کاین خبیثان مکر و حیلت کرده‌اند ‌ ‌ ‌ جمله مقلوب است آنچه آورده‌اند

قصد ایشان جز سیه‌روئی نبود ‌ ‌ ‌ خیر دین کی جست ترسا و یهود

مسجدی بر جسر دوزخ ساختند ‌ ‌ ‌ با خدا نرد دغل می‌باختند

قصدشان تفریق اصحاب رسول ‌ ‌ ‌ فضل حق را کی شناسد هر فضول

تا جهودی را ز شام اینجا کشند ‌ ‌ ‌ که بوعظ او جهودان سرخوشند

گفت پیغمبر که آری لیک ما ‌ ‌ ‌ بر سر راهیم و بر عزم غزا

زین سفر چون باز گردم آنگهان ‌ ‌ ‌ سوی آن مسجد روان گردم روان

دفع شان کرد و بسوی غزو تاخت ‌ ‌ ‌ با دغایان از دغا نردی بباخت

چون بیامد از غزا باز آمدند ‌ ‌ ‌ طالب آن وعدهٔ ماضی شدند

گفت حقش کای پیمبر فاش گو ‌ ‌ ‌ غدر را ور جنگ باشد باش گو

گفت ای قوم دغل خامش کنید ‌ ‌ ‌ تا نگویم رازهاتان تن زنید

گفتتان بس بد درون و دشمنید ‌ ‌ ‌ من نخواهم آمد از من بگذرید

چون نشانی چند از اسرارشان ‌ ‌ ‌ در بیان آورد بد شد کارشان

قاصدان زو بازگشتند آن زمان — حاش لله حاش لله دم زنان
هر منافق مصحفی زیر بغل — سوی پیغمبر بیاورد از دغل
بهر سوگندان که ایمان جنتیست — زانکه سوگندان کژان را سنتیست
چون ندارد مرد کژ در دین وفا — هر زمانی بشکند سوگند را
گفت پیغمبر که سوگند شما — راست گیرم یا که سوگند خدا
باز سوگندی دگر خوردند قوم — مصحف اندر دست و بر لب مهر صوم
که بحق این کلام پاک و راست — کین بنای مسجد از بهر خداست
اندر اینجا هیچ مکر و حیله نیست — قصد ما زان صدق و ذکر یاربیست
گفت پیغمبر که آواز خدا — میرسد در گوش من همچون صدا
مهر بر گوش شما بنهاد حق — تا بآواز خدا نارد سبق
نک صریح آواز حق می آیدم — همچو صاف از درد می پالایدم
چون ز نور وحی در می ماندند — باز نو سوگندها می خواندند
چون خدا سوگند را خوانده سپر — کی نهد اسپر ز کف پیکارگر
باز پیغمبر بتکذیب صریح — قد کذبتم گفت با ایشان فصیح
چون پدید آمد که آن مسجد نبود — خانهٔ حیلت بد و دام جهود
پس نبی فرمود کان را برکنید — مطرحهٔ خاشاک و خاکستر کنید
صاحب مسجد چو مسجد قلب بود — دانها بر دام ریزی نیست جود
گوشت کاندر شست تو ماهی رباست — آن چنان لقمه نه بخشش نه سخاست
مسجد اهل قبا کان بد جماد — آنچه کفو او نبد راهش نداد
پس حقایق را که اصل اصلهاست — وانکه آنجا فرقها و فصلهاست
نه حیاتش چون حیات او بود — نه مماتش چون ممات او بود

۱۶۷

بر محک زن کارِ خود ای مرد کار
تا نسازی مسجدِ اهلِ ضرار

پس بران مسجدکنان تسخر زدی
چون نظر کردی تو خود زیشان بدی

۳۱

سخن گفتن چهار هندو در نماز

۱۶۷

چار هندو، در یکی مسجد شدند
بهرِ طاعت راکع و ساجد شدند

هر یکی بر نیتی تکبیر کرد
در نماز آمد به مسکینی و درد

موذن آمد، زان یکی لفظی بجست
کای موذن بانگ کردی وقت هست

گفت آن هندوی دیگر از نیاز
هی سخن گفتی و باطل شد نماز

آن سوم گفت آن دوم را کای عمو
چه زنی طعنه باو، خود را بگو

آن چهارم گفت، حمد الله که من
در نیفتادم به چه چون این سه تن

پس نماز هر چهاران شد تباه
عیب گویان بیشتر گم کرده راه

ای خنک جانی که عیب خویش دید
هر که عیبی گفت، آن بر خود گزید

گر همان عیبت نبود، ایمن مباش
بو که آن عیب از تو گردد نیز فاش

۳۲

قصد کردن غزان بکشتن یکی از دو مردان برائے نشان دادن خزینه

۱۶۸

آن غزانِ ترکِ خونریز آمدند
بهرِ یغما بر دهی ناگه زدند

دو کس از اعیان آن ده یافتند
در هلاک آن یکی بشتافتند

دست بستندش که قربانش کنند
گفت ای شاهان و ارکان بلند

قصد خون من بچه رو میکنید
از چه آخر تشنه خون منید

چیست علت چه غرض در کشتنم
چون که من درویشم و عریان تنم

گفت تا هیبت برین یارت زند
تا بترسد او و زر پیدا کند

گفت آخر او ز من مسکین تر است
گفت قاصد کرده است او را زر است

گفت چون وهم است ما هم در دو کیم
در مقام احتمال و در شکیم

خود ورا بکشید اول ای شهان
تا بترسم من دهم زر را نشان

پس کرمهای الهی بین که ما
آمدیم آخر زمان در انتها

آخرین قرنها پیش از قرون
در حدیث است آخرون السابقون

تا هلاک قوم نوح و قوم هود
نادئ رحمت بجان ما نمود

کشت ایشان را که ما ترسیم ازو
ور خود این بر عکس کردی وای تو

۳۴

شکایت پیری پیش طبیبی از رنجوریها و جواب طبیب

۱۶۹

گفت پیری مر طبیبی را که من
در زحیرم از دماغ خویشتن

گفت از پیریست آن ضعف دماغ
گفت بر چشمم ز ظلمت هست داغ

گفت از پیریست ای شیخ قدیم
گفت پشتم درد می آید عظیم

گفت از پیریست ای شیخ نزار
گفت هر چه میخورم نبود گوار

گفت ضعف معده هم از پیریست
گفت وقت دم مرا دم گیریست

گفت آری انقطاع دم بود
چون رسد پیری دو صد علت شود

گفت اگم سشد شهوتم یکبارگی — گفت از پیریست این بیچارگی
گفت، پایم سست شد از رہ بماند — گفت، از پیریست، در کنجت نشاند
گفت، پشتم چون کمانے شد دوتا — گفت، از پیریست این رنج و عنا
گفت، تاریکست چشمم اے حکیم — گفت، کز پیریست، اے پیر حلیم
گفت، اے احمق، برین بر دوختی — از طبیبی تو ہمین آموختی
اے مدمغ، عقلت این دانش نداد — کہ خدا ہر درد را درمان نہاد
تو خر احمق، ز اندک مایگی — بر زمین ماندی زکوتہ پایگی
پس طبیبش گفت کاے عمر تو شصت — این غضب، وین خشم ہم از پیریست
چون ہمہ اجزا و اعضا شد نحیف — خویشتن داری و صبرت شد ضعیف
بر نتابد در سخن، زان سہے کند — تاب یک جرعہ ندارد، قے کند
جز مگر پیرے کہ از حق است مست — در درون او حیات طیب است
از برون پیر است و در باطن صبی — خود چہ چیز است، آن ولی و آن نبی

۳۴

نالیدن کودکے در پیش تابوت پدر و سخن جوحی

تا دل مرد خدا نامد بدرد
ہیچ قومے را خدا رسوا نکرد
قصد جنگ انبیا می داشتند
جسم دیدند آدمی پنداشتند
در تو ہست اخلاق آن پیشینیان

چون نمی ترسی که تو باشی همان

آن نشانیها همه چون در تو هست

چون تو زایشانی کجا خواهی برست

کودکی در پیش تابوت پدر / زار می نالید و بر میکوفت سر

کای پدر آخر کجایت می برند / تا ترا در زیر خاکی بفشرند

می برندت خانهٔ تنگ و زحیر / نی درو قالی و نه در وی حصیر

نی چراغی در شب و نی روز نان / نی درو بوی طعام و نی نشان

نی درش معمور نی در بام راه / نی یکی همسایه کو باشد پناه

جسم تو که بوسه گاه خلق بود / چون رود در خانهٔ کور و کبود

خانهٔ بی زینهار و جای تنگ / که درو نه روی می ماند نه رنگ

زین نسق اوصاف خانه می شمرد / وز دو دیده اشک خونین می فشرد

گفت جوحی با پدر ای ارجمند / والله اینرا خانهٔ ما می برند

گفت جوحی را پدر ابله مشو / گفت ای بابا نشانیها شنو

این نشانیها که گفت او یک بیک / خانهٔ ماراست بی تردید و شک

نی حصیر و نی چراغ و نی طعام / نه درش معمور و نه صحن و نه بام

زین نمط دارند بر خود صد نشان / لیک کی بینند آنرا طاغیان

خانهٔ آن دل که ماند بی ضیا / از شعاع آفتاب کبریا

تنگ و تاریک است چون جان جهود / بینوا از ذوق سلطان ودود

گور خوشتر از چنین دل مر ترا

آخر از گور دل خود برتر آ

۳۵

اعرابیئے که ریگ در جوال کرده بود برائے وزن

۱۷۱

چون مبارک نیست بر تو این علوم

خویشتن گولے کن و بگذر ز شوم

چون ملائک گو که لا علم لنا

یا الٰہی غیر ما علمتنا

یک حکایت بشنو اے صاحب قبول — در بیان جہل و عقل بو الفضول

یک عرابی بار کرده اشترے — یک جوال زفت از دانه پرے

یک جوال دیگرش از ریگ پر — ہر دو را او بار کرده بر شتر

او نشسته بر سر ہر دو جوال — یک حدیث انداز کرد او را سوال

از وطن پرسید و آورد ش بگفت — و ندران پرسش بسے درہا بسفت

بعد ازان گفتش که این ہر دو جوال — چیست آگنده بگو مصدوق حال

گفت اندر یک جوالم گندم است — در دگر ریگے نه قوت مردم است

گفت تو چون بار کردی این رمال — گفت تا تنہا نماند آن جوال

گفت نیم گندم آن تنگ را — در دگر ریز از پئے پاسنگ را

تا سبک گردد جوال و ہم شتر — گفت شاباش اے حکیم اہل و حر

اینچنین فکر دقیق و رائے خوب — تو چنین عریان پیاده در لغوب

رحمش آمد بر حکیم و عزم کرد — کش بر اشتر برنشاند نیکمرد

باز گفتش اے حکیم خوش سخن — شمّهٔ از حال خود ہم شرح کن

این چنین عقل و کفایت که تراست | تو وزیری یا شهی؟ بر گو سے راست
گفت: این هر دو نیم از عامه ام | بنگر اندر حال و اندر جامه ام
گفت: اشتر چند داری؟ چند گاؤ | گفت: نے این و نه آن، ما را مکاؤ
گفت: رخت چیست بارے در دکان | گفت: ما را کو دکان و کو مکان
نیست قوت و نے رخوت و نے قماش | نے مطاع و نیست مطبخ، نیست آش
گفت: پس از نقد پرسم نقد چند | که توئی تنہا رو و محبوب پند
کیمیائے مس عالم با تو است | عقل و دانش را گهر تو بر تو است
گنجہا بنہادہ باشی در مکان | نیست عاقل تر ز تو کس در جہان
گفت: واللہ نیست یا وجہ العرب | در ہمہ ملکم، وجوہ قوت شب
پا برہنہ، تن برہنہ، می روم | ہر کہ نانے می دہد آنجا روم
مر مرا زین حکمت و فضل و ہنر | نیست حاصل جز خیال و درد سر
پس عرب گفتش که شو دور از برم | تا نبارد شومے تو بر سرم
دور بر آن حکمت شومت ز من | نطق تو شوم است بر اہل زمن
یا تو آن سو رو، من این سو میروم | ور ترا رہ پیش، من واپس شوم
یک جوالم گندم و دیگر ز ریگ | بہ بود زین حیلہائے مردہ ریگ
کین جوال گندم و ریگم یقین | بہ بود زان حکمت تو اے ہمین
احمقے ام، بس مبارک احمقیست | کہ دلم با برگ و جانم متقیست
گر تو خواہی کاین شقاوت کم شود | جہد کن تا از تو حکمت کم شود
حکمتے کز طبع زاید وز خیال | حکمتے بے فیض نور ذوالجلال
حکمت دنیا فزاید ظن و شک | حکمت دینی برد فوق فلک

۳۶

کرامات ابراہیمؒ ادہم برلبِ دریا

۱۷۰۱

ذکر آن باشد کہ بگشاید رہے
راہ آن باشد کہ پیش آید شہے
شاہ آن باشد کہ از خود شہ بود
نہ بمخزنہا و لشکر شہ بود
تا بماند شاہیِ او سرمدی
ہمچو عزِ ملکِ دینِ احمدی

ہم ز ابراہیمؒ ادہم آمدست   کو ز راہے برلبِ دریا نشست
دلقِ خود میدوخت، بر ساحل روان   یک امیرے آمد آنجا ناگہان
آن امیر از بندگان شیخؒ بود   شیخ را بشناخت، سجدہ کرد زود
خیرہ شد در شیخ و اندر دلق او   شکل دیگر گشتہ، خلق و خلق او
کو رہا کرد آنچنان ملکِ شگرف   برگزید از فقر، بس باریک حرف
ترک کرد او ملکِ ہفت اقلیم را   میزند بر دلق سوزن چون گدا
ملکِ ہفت اقلیم ضائع میکند   چون گدا بر دلق سوزن میزند
شیخؒ واقف گشت از اندیشہ اش   شیخؒ چون شیر است، دلہا بیشہ اش
چون رجا و خوف در دلہا روان   نیست مخفی بر وے اسرارِ نہان

۱۷۳

شیخ، سوزن زود در دریا فگند   خواست سوزن را بآوازِ بلند
صد ہزاران ماہئے اللّٰہیے   سوزنِ زر بر لبِ ہر ماہیے
سر برآوردند از دریائے حق   کہ بگیر اے شیخ سوزنہائے حق

گفت آهی سوزن خود خواستم — داده از فضلت نشان راستم
ماهیئے دیگر برآمد در زمان — سوزن او را گرفته در دهان
رو بدو کرد و بگفتش اے امیر — ملکِ دل به یا چنین ملک حقیر
این نشان ظاهرست این هیچ نیست — باطنے جوئی بظاهر بر مایست
چون نفاذ امرِ شیخ آن میر دید — ز آمد ماهی شدش وجدے پدید
گفت آه ماهی ز پیران آگه است — شه تنے را کو لعین درگه است
ماهیان از پیر آگه ما بعید — ما شقی زین دولت و ایشان سعید
سجده کرد و رفت گریان و خراب — گشت دیوانه ز عشق فتحیاب
پس تو اے ناشسته رو در چیستی — در نزاع و در حسد با کیستی
با دمِ شیرے تو بازی میکنی — بر ملایک ترکتازی میکنی

۳۷

۱۷۳

طعنه زدن بیگانه در شانِ شیخے و جواب مرید شیخ

آن یکے یک شیخ را تهمت نهاد — کو بدست و نیست بر راه رشاد
شارب خمرست و سالوس و خبیث — مر مریدان را کجا باشد مغیث
آن یکے گفتش ادب را هوش دار — خورد نبود اینچنین ظن بر کبار
دور ازو و دور از آن اوصافِ او — که ز سیلے تیره گردد صافِ او
اینچنین بهتان منه بر اهلِ حق — کاین خیالِ تست برگردان ورق
این نباشد ور بود اے مرغِ خاک — بحرِ قلزم را ز مردارے چه باک
آن مریدِ شیخ بدگوینده را — آن بکفر و گمرهی آگنده را

گفت خود را تو مزن بر تیغ تیز — هین مکن با شاه و با سلطان ستیز

حوض با دریا اگر پهلو زند — خویش را از بیخ هستی بر کند

۱۷۵ آن خبیثی از شیخ می لائید ژاژ — کژ نگر باشد همیشه چشم کاژ

کو منم بر حال زشتش او گواه — خمر خوار است و بد و کارش تباه

دیدمش اندر میان مجلسی — او ز تقوی عاری است و مفلسی

۱۷۶ ور که باور نیستت خیز امشبان — تا ببینی فسق شیخت را عیان

شب ببردش بر سر یک روزنی — گفت بنگر فسق و عشرت کردنی

بنگر آن سالوس روز و فسق شب — روز همچون مصطفیٰ شب بولهب

روز عبدالله او را گشته نام — شب نعوذ بالله و در دست جام

دید شیشه در کف آن شیخ پر — گفت شیخا مر ترا هم هست غر

تو نمی گفتی که در جام شراب — دیو می ریزد بجد هر دم شتاب

گفت جامم را چنان پر کرده اند — کاندرونش می نگنجد یک سپند

بنگر اینجا هیچ گنجد ذره — این سخن را کژ شنیده غره

شیخ گفت این خود نه جام است و نه مے — هین بزیر آ منکرا بنگر بوی

آمد و دید انگبین خاص بود — کور شد آن دشمن کور و کبود

گفت پیر آن دم مرید خویش را — رو برای من بجو مے اے کیا

که مرا رنجیست مضطر گشته ام — من ز رنج از مخمصه بگذشته ام

در ضرورت هست هر مردار پاک — بر سر منکر ز لعنت باد خاک

گرد خمخانه بر آمد آن مرید — بهر شیخ از هر خمے مے میچشید

در همه خمخانها او مے ندید — گشته بد پر از عسل خم نبید

گفت اے رندان چه حال است اینچه کار — هیچ خمے در نمی بینم عقار

جمله رندان نزد آن شیخ آمدند　　چشم گریان دست بر سر میزدند
در خرابات آمدی شیخ اجل　　جمله میها از قدومت شد عسل
کرده‌ٔ مے را تو مبدل از حدث　　جان ما را هم بدل کن از خبث
گر شود عالم پر از خون مال مال　　کے خورد بندهٔ خدا الا حلال

۳۸

دعوے کردن شخصے کہ حق مرا نمی گیرد بگناہ و جواب شعیبؑ

در وصل تا دل رخصت میکنی
چون نمی خواہی کزان دل برکنی
کین روا باشد مرا من مضطرم
حق نہ گیرد عاجزے را از کرم

آن یکے میگفت در عہد شعیبؑ　　کہ خدا از من بسے دیدست عیب
چند دید از من گناہ و جرمہا　　وز کرم یزدان نمیگیرد مرا
حق تعالی گفت در گوش شعیبؑ　　در جواب او فصیح از راہ غیب
کہ بگفتی چند کردم من گناہ　　وز کرم نگرفت در جرمم الہ
عکس میگوئی و مقلوب اے سفیہ　　اے رہا کردہ رہ و بگرفتہ تیہ
چند چندت گیرم و تو بیخبر　　در سلاسل ماندۂ پا تا بہ سر
زنگ تو بر توت اے دیگ سیاہ　　کرد سیمائے درونت را تباہ
بر دلت زنگار بر زنگار ہا　　جمع شد تا کور شد ز اسرار ہا
مرد آہنگر کہ او زنگی بود　　دود را با روش ہمرنگی بود

مرد رومی کو کند آهنگری ‌ ‌ ‌ رویش ابلق گردد از دود آوری

پس بداند زود تاثیر گناه ‌ ‌ ‌ تا بنالد زود گوید اے اله

چون کند اصرار و بد پیشه کند ‌ ‌ ‌ خاک اندر چشم اندیشه کند

توبه نندیشد دگر شیرین شود ‌ ‌ ‌ بر دلش آن جرم تا بیدین شود

آن پشیمانی و یارب رفت ازو ‌ ‌ ‌ شست بر آئینه زنگ شصت تو

آهنش را زنگها خوردن گرفت ‌ ‌ ‌ گوهرش را زنگ کم کردن گرفت

چون شعیب آن نکتها با وے بگفت ‌ ‌ ‌ زان دم جان در دل او گل شگفت

جان او بشنید وحئ آسمان ‌ ‌ ‌ گفت اگر بگرفت ما را کو نشان

گفت یارب دفع من میگوید او ‌ ‌ ‌ آن گرفتن را نشان میجوید او

گفت ستارم نگویم رازهاش ‌ ‌ ‌ جز یکے رمزے براے ابتلاش

یک نشان آنکه میگیرم ورا ‌ ‌ ‌ آنکه طاعت دارد از صوم و دعا

وز نماز و از زکوٰة و غیر آن ‌ ‌ ‌ لیک یک ذره ندارد ذوق جان

میکند طاعات و افعال سنی ‌ ‌ ‌ لیک یک ذره ندارد چاشنی

طاعتش نغز است و معنی نغز نے ‌ ‌ ‌ جوزها بسیار و در وے مغز نے

ذوق باید تا دهد طاعات بر ‌ ‌ ‌ مغز باید تا دهد دانه شجر

دانهٔ بے مغز کے گردد نهال ‌ ‌ ‌ صورت بیجان نباشد جز خیال

چون شعیب این نکتها بروے بخواند
از تفکر هیچ خر در گل بماند

۳۹

۱۷۶

گفتن عائشہؓ پیغمبرؐ را کہ تو بہر جائے نماز میکنی

عائشہؓ روزے بہ پیغمبرؐ بگفت | یا رسول اللہ تو پیدا و نہفت
ہر کجا یابی نمازے میکنی | میدود در خانہ ناپاک و دنی
بے مصلے میگزاری تو نماز | ہر کجا روئے زمین بگشائے راز
مستحاضہ و طفل و آلودہ پلید | کردہ مستعمل بہر جا کہ رسید
گفت پیغمبرؐ کہ از بہر جہان | حق نجس را پاک گرداند بدان
سجدہ گاہم را از انرو لطف حق | پاک گردانید تا ہفتم طبق
ان و ہان ترک حسد کن با شہان | ورنہ ابلیسے شوی اندر جہان
کو اگر زہرے خورد شہدے شود | تو اگر شہدے خوری زہرے بود
کو بدل گشت و بدل شد کار او | لطف گشت و نور شد ہر نار او
ور کنی با او مرے وہمسری | کافرم دان گر تو زایشان سربری

۴۰

۱۷۶

کشیدن موشے مہار شتر را

موشکے در کف مہار اشترے | در ربود و شد روان او از مرے
اشتر از چستی کہ با او شد روان | موش غرہ شد کہ ہستم پہلوان
بر شتر زد پرتو اندیشہ اش | گفت بنمایم ترا تو باش خوش
تا بیامد بر لب جوئے بزرگ | کاندرو گشتے زبون پیل سترگ

موش آنجا ایستاد و خشک گشت / گفت اشتر ای رفیق کوه و دشت

این توقف چیست و حیرانی چرا / پا بنه مردانه اندر جو درآ

تو قلاوزی و پیش آهنگ من / در میان ره مباش و تن مزن

گفت این آب شگرف است و عمیق / من همی ترسم ز غرقاب ای رفیق

گفت اشتر تا ببینم حد آب / پا درو بنهاد آن اشتر شتاب

گفت تا زانوست آب ای کور موش / از چه حیران گشتی و رفتی ز هوش

گفت مور تست و ما را اژدهاست / که ز زانو تا بزانو فرقهاست

گر ترا تا زانو است ای پر هنر / مر مرا صد گز گذشت از فرق سر

گفت گستاخی مکن بار دگر / تا نسوزد جسم و جانت زین شرر

تو مری با مثل خود موشان بکن / با شتر مر موش را نبود سخن

گفت توبه کردم از بهر خدا / بگذران زین آب مهلک مر مرا

رحم آمد مر شتر را گفت هین / برجه و بر گردبان من نشین

این گذشتن شد مسلم مر مرا / بگذرانم صد هزاران چون ترا

چون پیمبر نیستی پس رو براه / تا رسی از چاه روزی سوی جاه

تو رعیت باش چون سلطان نهٔ / خود مران چون مرد کشتیبان نهٔ

خدمت اکسیر کن مس وار تو / جور میکش ای دل از دلدار تو

کیست دلدار اهل دل نیکو بدان / که چو روز و شب جهانند از جهان

عیب کم گو بندهٔ الله را
متهم کم کن بدزدی شاه را

۱۴۱

۱۷۷

متهم کردن اہل کشتی شیخی را بدزدی

بود درویشے درون کشتیے　　ساختہ از رخت مردی پشتیے
یاوہ شد ہمیانِ زر او خفتہ بود　　جملہ را جستند او را ہم نمود
کین فقیر خفتہ را جوئیم ہم　　کرد بیدارش ز غم صاحب درم
کاندرین کشتی حرمدان گم شدہ ست　　جملہ را جستیم نتوانی تو رست
دلق بیرون کن برہنہ شو ز دلق　　تا ز تو فارغ شود اوہام خلق
گفت یا رب مر غلامت را خسان　　متہم کردند فرمان در رسان
چون بدرد آمد دل درویش ازان　　سر برون کردند ہر سو در زمان
صد ہزاران ماہی از دریائے ژرف　　در دہان ہر یکے درے شگرف
ہر یکے درے خراج ملکتے　　کز الٰہ است این ندارد شرکتے
در چند انداخت در کشتی و جست　　مر ہوا را ساخت کرسی و نشست
خوش مربع چون شہان بر تخت خویش　　او فراز اوج و کشتی اش بہ پیش
گفت او کشتی شما را حق مرا　　تا نباشد با شما دزد گدا
تا کرا باشد خسارت زین فراق　　من خوشم جفت حق و با خلق طاق
نے مرا او تہمت دزدی نہد　　نے مہارم را بغمازے دہد
بانگ کردند اہل کشتی کاے ہمام　　از چہ دادندت چنین عالی مقام
گفت از تہمت نہادن بر فقیر　　وز حق آزاری پئے چیزے حقیر
حاش للہ بل ز تعظیم شہان　　کہ نبودم بر فقیران بدگمان

۱۰۹

۴۲

۱۷۸

تشنیع صوفیان بر صوفئ بسیار خوار و جواب او

صوفیان بر صوفئ شنعت زدند
پیشِ شیخ خانقاہے آمدند

شیخ را گفتند داد جانِ ما
تو ازین صوفی بخواہ اے پیشوا

گفت آخر چہ گلہ است اے صوفیان
گفت این صوفی سہ خو دارد گران

در سخن بسیار گو ہمچو جرس
در خورش افزون خورد از بست کس

ور بخسپد ہست چون اصحابِ کہف
صوفیان کردند پیشِ شیخ زحف

شیخ رو آورد سوئے آن فقیر
کہ ز ہر حالیکہ ہست اوساط گیر

در خبر خیر الامور اوساطہا
نافع آمد ز اعتدال اخلاطہا

پس فقیر آن شیخ را احوال گفت
عذر را با آن غرامت کرد جفت

ہر سوال شیخ را داد او جواب
چون جواباتِ خضر خوب و صواب

گفت راہ اوسط ارچہ حکمت است
لیک اوسط نیز ہم بانسبت است

آبِ جو نسبت باشتر ہست کم
لیک باشد موش را او ہمچو یم

ہر کرا باشد وظیفہ چار نان
دو خورد یا سہ خورد ہست اوسط آن

ور خورد ہر چار دور از اوسط است
او اسیر حرص مانند بط است

ہر کہ او را اشتہا دہ نان بود
شش خورد میدان کہ اوسط آن بود

چون مرا پنجاہ نان ہست اشتہے
مر ترا شش گردہ ہمدستیم نے

تو بدہ رکعت نماز آئی ملول
من بپانصد در نیایم در نحول

۱۷۹

این وسط در با نہایت میرود
کہ مر آنرا اول و آخر بود

اول و آخر بباید تا در آن
در تصور گنجد اوسط یا میان

بے نہایت چون ندارد دو طرف　　کے بود آن را بیانے منصرف

این ہمہ حبر و قلم فانی شود　　وین حدیث بے عدد باقی بود

حالت من خواب را ماند گہے　　خواب پندارد مرا او را گمرہے

چشم من خفتہ دلم بیدار دان　　شکل بیکار مرا برکار دان

گفت پیغمبر کہ خسپد چشم من　　لیک کے خسپد دلم اندر وسن

چشم تو بیدار و دل خفتہ بخواب　　چشم من خفتہ دلم در فتح باب

مر دلم را پنج حس دیگر است　　حس دل را ہر دو عالم منظر است

تو ز ضعف خود مکن در من نگاه　　بر تو شب بر من ہمان شب چاشتگاه

چونکہ در تو می شود لقمہ گہر　　تن مزن چندانکہ بتوانی بخور

شیخ روزے بہر دفع سوء ظن　　در لگن قے کرد و پر در شد لگن

گوہر معقول را محسوس کرد　　پیر بینا بہر کم عقلے مرد

چونکہ در معده شود پاکت پلید　　قفل نہ بر حلق و پنہان کن کلید

ہر کہ در وے لقمہ شد نور جلال　　ہر چہ خواہد گو بخور او را حلال

۴۳

۱۸۱

جستن پادشاہے درختے را کہ ہر کہ میوهٔ او خوردے نمیرد

گفت داناے برائے داستان　　کہ درختے ہست در ہندوستان

ہر کسے کز میوهٔ او خورد و برد　　نے شود او پیر و نے ہرگز بمرد

بادشاہے این شنید از صادقے　　بر درخت و میوه اش شد عاشقے

قاصدے دانا ز دیوانِ ادب — سوئے ہندستان روان کرد از طلب

سالہا میگشت آن قاصد ازو — گرد ہندستان برائے جستجو

شہر شہر از بہرِ این مطلوب گشت — نے جزیرہ ماند نے کوہ و نہ دشت

ہر کرا پرسید کردش ریشخند — کاین بجوید جز مگر مجنونِ بند

قاصد شہ بستہ در جستن کمر — می شنید از ہر کسے نوعے دگر

بس سیاحت کرد آنجا سالہا — می فرستادش شہنشہ مالہا

چون بسے دید اندران غربت تعب — عاجز آمد آخر الامر از طلب

ہیچ از مقصود اثر پیدا نشد — زان غرض غیر خبر پیدا نشد

رشتۂ امیدِ او بگستہ شد — جستۂ او عاقبت ناجستہ شد

کرد عزمِ بازگشتن پیشِ شاہ — اشک می بارید و می برّید راہ

بود شیخے عالمے قطبے کریم — اندران منزل کہ آیس شد ندیم

گفت من نومید پیشِ او روم — ز آستانِ او براہ اندر شوم

تا دعائے او بود ہمراہِ من — چونکہ نومیدم من از دلخواہِ من

رفت پیشِ شیخ با چشمِ پر آب — اشک می بارید مانندِ سحاب

گفت شیخا وقتِ رحم و رافت است — ناامیدم وقتِ لطف این ساعت است

گفت واگو کز چہ نومیدیستت — چیست مطلوبِ تو رو با کیستت

گفت شاہنشاہ کردم اختیار — از برائے جستنِ یک شاخسار

کہ درختے ہست نادر در جہات — میوۂ او مایۂ آبِ حیات

سالہا جستم ندیدم زو نشان — جز کہ طنز و تسخرِ این سرخوشان

شیخ خندید و بگفتش اے سلیم — این درختِ علم باشد اے علیم

بس بلند و بس شگرف و بس بسیط — آبِ حیوانے ز دریائے محیط

تو بصورت رفتهٔ اے بیخبر   زان ز شاخ معنیٔ بے بار و بر

تو بصورت رفتۂ گم گشتهٔ   زان نمی یابی که معنی هشتهٔ

گه درخش نام شد گه آفتاب   گاه بحرش نام شد گاهے سحاب

آن یکے کش صد هزار آثار خاست   کمترین آثار او عمر بقاست

گرچه فرد است او اثر دارد هزار   آن یکے را نام باشد بیشمار

صورت ظاهر چه جوئی اے جوان   رو معانی را طلب اے پهلوان

صورت ظاهر بود چون قشر و پوست   معنی اندروے چو مغز اے یار دوست

درگذر از نام و بنگر در صفات   تا صفاتت ره نماید سوئے ذات

اختلاف خلق از نام اوفتاد   چون بمعنی رفت آرام اوفتاد

اندرین معنی مثالے خوش شنو   تا نمانی تو اسامی را گرو

۴۴

منازعت چهار کس جهت انگور از سبب نادانستن زبان یکدیگر

۱۸۲

چار کس را داد مردے یک درم   هر یکے از شهرے افتاده بهم

فارسی و ترک و رومی و عرب   جمله با هم در نزاع و در غضب

فارسی گفتا ازین چون وا رهیم   هین بیا کاین را بانگورے دهیم

آن عرب گفتا معاذ الله لا   من عنب خواهم نه انگور اے دغا

آن یکے کز ترک بد گفت اے گزم   من نمیخواهم عنب خواهم ازم

آن که رومی بود گفت این قیل را   ترک کن خواهم من استافیل را

در تنازع آن نفر جنگی شدند   که ز سر نامها غافل بدند

مشت بر ہم میزنند از ابلہی | پُر بُدند از جہل و از دانش تہی
صاحب سِرّ عزیزے صد زبان | گر بُدے آنجا بدادے صلح شان
پس بگفتے او کہ من زین یکدرم | آرزوئے جملہ تان را میخرم
چونکہ بسپارید دل را بے دغل | این درم تان میکند چندین عمل
یکدرم تان میشود چار المراد | چار دشمن میشود یک زاتحاد

۴۵

۱۸۵ نماز کردن شیخے در بادیۂ خشک و حیران ماندن کاروانیان

آنکہ بیند او مسبب را عیان
کے نہد دل بر سببہائے جہان

زاہدے بُد درمیان بادیہ | در عبادت غرق چون عبادیہ
حاجیان آنجا رسیدند از بلاد | دیدہ شان بر زاہد خشک اوفتاد
جائے زاہد خشک بود او تر مزاج | از سموم بادیہ بودش علاج
حاجیان حیران شدند از وحدتش | وان سلامت درمیان آفتش
در نماز استادہ بد بر روئے ریگ | ریگ کز تفش بجوشد آب دیگ
گفتئے سرمست در سبزہ و گل است | یا سوارہ بر براق و دلدل است
یا کہ پایش بر حریر و حلہاست | یا سموم او را بہ از باد صباست
ایستادہ تازہ روئے اندر نماز | با خضوع و با خشوع و با نیاز
با حبیب خویشتن میگفت راز | ماندہ بُد استادہ با فکر دراز
پس بماندند آن جماعت با نیاز | تا شود درویش فارغ از نماز

چون ز استغراق، باز آمد فقیر | زان جماعت، زندہ روشن ضمیر
دید کابش می‌چکید از دست درو | جامہ اش تر بود زآثار وضو
پس بپرسیدش کہ آبت از کجاست | دست را برداشت کو سوئے سماست
گفت، ہر گاہے کہ خواہی می‌رسد | یا گہے باشد اجابت گاہ رد
مشکل ما حل کن، اے سلطانِ دین | تا ببخشد حال تو ما را یقین
وانما سرے ز اسرارت بما | تا ببریم از میان زنارہا
چشمہا را کرد سوئے آسمان | کہ اجابت کن دعائے حاجیان
رزق جوئی را ز بالا خوگرم | تو ز بالا برکشودستی درم
اے نمودہ تو مکان از لامکان | فی السماء رزقکم کردہ عیان
درمیان این مناجات، ابرِ خوش | زود پیدا شد، چو پیل آبکش
ہمچو آب از مشک باریدن گرفت | در گو و در غارہا مسکن گرفت
ابری بارید چون مشک اشکہا | حاجیان جملہ کشادہ مشکہا
یک عجائب، در بیابان وانمود | ابر چون مشکے دہن را برکشود
یک جماعت، زان عجائب کارہا | می بریدند از میان زنارہا
قوم دیگر را یقین در ازیاد | زین عجب، واللہ اعلم بالرشاد
قوم دیگر ناپذیرا، ترش و خام
ناقصانِ سرمدی تم الکلام

تمام شد دفتر دوم

دفتر سوم

ای ضیاء الحق حسام الدین بیار

این سوم دفتر که سنت شد سه بار

برگشا گنجینهٔ اسرار را

در سوم دفتر بهل اعذار را

بسم الله الرحمن الرحیم

۱۸۹

این جهان و ساکنانش منتشر — وان جهان و ساکنانش مستمر

این جهان و عاشقانش منقطع — اهل آن عالم مخلد مجتمع

....

همچنانکه خلق عام اندر جهان — زان جهان ابدال میگویندشان

کین جهان چاهیست بس تاریک و تنگ — هست بیرون عالمی بی بو و رنگ

هیچ در گوشش کسی زایشان نرفت — کین طمع آمد حجاب ژرف زفت

گوش را بندد طمع از استماع — چشم را بندد غرض از اطلاع

بشنو اکنون قصهٔ تمثیل آن — تا بیابی در حقیقت نور جان

۱

خورندگان بچهٔ پیل خلاف صلاح دانائی

۱۹۰

آن شنیدی تو که در هندوستان — دید دانائی گروهی دوستان

گرسنه مانده، شده بی برگ و عور — میرسیدند از سفر وز راه دور

مهر دانائیش جوشید و بگفت — خوش سلامی شان و چون گل برشگفت

گفت دانم کز تجوع وز خلا — جمع آمد رنج تان زین کربلا

لیک الله الله ای قوم جلیل — تا نباشد خوردِ تان فرزند پیل

پیل هست این سو که اکنون میروید — پندِ من از جان و از دل بشنوید

پیل بچگانند اندر راهِ تان — صیدِ ایشان هست بس دلخواهِ تان

بس ظریف اند و لطیف اند و سمین — لیک مادرشان بود اندر کمین

از پیِ فرزند صد فرسنگِ راه — او بگردد در حنین و آه آه

آتش و دود آید از خرطومِ او — الحذر زان کودکِ مرحومِ او

هر دهان را پیل بوی میکند — گردِ معده هر بشر بر می‌تند

تا کجا یابد کبابِ پورِ خویش — تا نماید انتقام و زورِ خویش

تا کجا بوی کبابِ بچه را — یابد و زخمش زند اندر جزا

گفت ناصح بشنوید این پندِ من — تا دل و جان تان نگردد ممتحن ۱۹۱

با گیاه و برگها قانع شوید — در شکارِ پیل بچگان کم روید

من برون کردم ز گردن وامِ نصح — جز سعادت کی بود انجامِ نصح

من به تبلیغِ رسالت آمدم — تا رهانم مر شما را از ندم

هین مبادا که طمع رهتان زند — طمعِ برگ از بیخهاتان برکند

این بگفت و خیربادی کرد و رفت — گشت قحط و جوعِ شان در راه زفت

ناگهان دیدند سوی جاده‌ای — پورِ پیلی فربهی نوزاده‌ای

اندر افتادند چون گرگانِ مست — پاک خوردند و فرو شستند دست

آن یکی همره نخورد و پند داد — که حدیثِ آن فقیرش بود یاد

از کبابش مانع آمد آن سخن — بختِ نو بخشد ترا عقلِ کهن

پس بخفتند و بخفتند آن همه　　وان گرسنه پاسبان آن رمه

دید پیلے سہمناکے می رسید　　اولاً آمد سوئے حارس بدید

بوے میکرد آن دہانش را سہ بار　　ہیچ بوئے زو نیامد ناگوار

چند بارے گرد او برگشت و رفت　　مر ورا نازرد آن شہ پیل زفت

پس لب ہر خفتۂ را بوے کرد　　بوے می آمد ورا زان خفتہ مرد

کز کباب پیل زادہ خوردہ بود　　بر درانید و بکشتش پیل زود

در زمان او یک بیک زان گروہ　　میدرانید و نبودش زان شکوہ

بر ہوا انداخت ہر یک از گزاف　　تا ہمی زد بر زمین میشد شگاف

اے خورندہ خونِ خلق از رہ بگرد　　تا نیارد خونِ ایشانت نبرد

مالِ ایشان خونِ ایشان دان یقین　　زانکہ مال از زور آید در یمین

بوئے رسوا کرد مکر اندیش را　　پیل داند بوئے بچہ خویش را

۱۹۲

آنکہ یابد بوئے حق را از یمن　　چون نیابد بوے باطل را ز من

مصطفےٰ چون بوئے برد از راہ دور　　چون نیابد از دہانِ ما بخور

ہم بیابد لیک پوشاند ز ما　　بوئے نیک و بد برآید بر سما

تو ہمی خسپی و بوئے آن حرام　　میزند بر آسمانِ سبزفام

ہمرہ انفاسِ زشتت میشود　　تا بوگیرانِ گردون میرود

بوئے کبر و بوئے حرص و بوئے آز
در سخن گفتن بیاید چون پیاز

۲

خواندن بلالؓ حی براہی

۱۹۲

گر حدیثت کژ بود معنیت راست
آن کژی لفظ مقبول خداست
ور بود معنی کژ و لفظت نکو
آنچنان معنی نیرزد یک تسو

آن بلالؓ صدق در بانگ نماز　　حیّ را ہی خواند از روے نیاز
تا بگفتند اے پیمبرؐ نیست راست　　این خطا اکنون که آغاز بناست
اے نبیؐ واے رسولؐ کردگار　　یک مؤذّن کو بود افصح بیار
عیب باشد اول دین و صلاح　　لحن خواندن لفظ حیّ علی الفلاح
خشم پیغمبرؐ بجوشید و بگفت　　یک دو رمزے از عنایات نهفت
کاے خسان نزد خدا ہیّ بلالؓ　　بہتر از صد حی و حی قیل و قال
وا مشورانید تا من رازتان　　وانگویم زآخر و آغاز تان

۳

امر کردن حق تعالیٰ به موسیٰؑ که مرا بدہانے خوان که بدان دہان گناه نکرده باشی

گر نداری تو دم خوش در دعا
رو دعا میخواه ز اخوان صفا

بہر این فرمود با موسیٰ خدا　　وقت حاجت خواستن اندر دعا

کای کلیم الله ز من می جو پناه | با دهانی که نکردی تو گناه
گفت موسی من ندارم آن دهان | گفت ما را از دهان غیر خوان
از دهان غیر کی کردی گناه | از دهان غیر برخوان کای اله
از دهانی که نکردستی گناه | آن دهان غیر باشد عذرخواه
آن چنان کن که دهانها مر ترا | در شب و در روزها آرد دعا
یا دهان خویشتن را پاک کن | روح خود را چابک و چالاک کن
ذکر حق پاکست چون پاکی رسید | رخت بربندد برون آید پلید
میگریزد ضدها از ضدها | شب گریزد چون برافروزد ضیا
چون درآید نام پاک اندر دهان | نے پلیدی ماند و نے آن دهان

۴

۱۹۲

الله گفتن نیازمند عین لبیک خدا است

آن یکی الله می گفتی شبی | تا که شیرین گردد از ذکرش لبی
گفت شیطانش خموش ای سخت رو | چند گوئی آخر ای بسیارگو
این همه الله گوئی از عتو | خود یکی الله را لبیک کو
می نیاید یک جواب از پیش تخت | چند الله میزنی با روی سخت
او شکسته دل شد و بنهاد سر | دید در خواب او خضر را در خضر
گفت هین از ذکر چون وا ماندهٔ | چون پشیمانی ازان کش خواندهٔ
گفت لبیکم نمی آید جواب | زان همی ترسم که باشم رد باب
گفت خضرش که خدا گفت این بمن | که برو با او بگو ای ممتحن

گفت آن الله تو لبیک ماست — وان نیاز و سوز و دردت پیک ماست

نی ترا در کار من آورده ام — نی که من مشغول ذکرت کرده ام

حیلها و چاره جوئیهای تو — جذب ما بود و کشاد این پای تو

ترس و عشق تو کمند لطف ماست — زیر هر یارب تو لبیکهاست

جان جاهل زین دعا جز دور نیست — زانکه یارب گفتنش دستور نیست

بر دهان و بر دلش قفل است و بند — تا ننالد با خدا وقت گزند

۵

فریفتن روستائی شهری را بدعوت

۱۹۳

هر طرف غولی همی خواند ترا
کای برادر راه خواهی هین بیا
حزم آن باشد که نفریبد ترا
چرب و نوش و دامهای این سرا
حزم آن باشد که چون دعوت کنند
تو نگوئی مست و خواهان منند

ای برادر بود اندر ما مضی — شهرئی با روستائی آشنا

روستائی چون سوی شهر آمدی — خرگه اندر کوی آن شهری زدی

دو مه و سه ماه مهمانش بدی — بر دکان او و بر خوانش بدی

هر حوائج را که بودیش آن زمان — راست کردی مرد شهری رایگان

رو به شهری کرد و گفت ای خواجه تو — هیچ می نائی سوی ده فرجه جو

الله الله جمله فرزندان بیار — کاین زمان گلشن است و نوبهار

یا بتابستان بیا وقت ثمر — تا ببندم خدمتت را من کمر

خیل و فرزندان و قومت را بیار — در ده ما باش خوش ماهی سه چار

در بهاران خطهٔ ده خوش بود — کشت زار و لاله دلکش بود

وعده دادی خواجه او را دفع حال — تا برآمد بعد وعده هشت سال

او بهر سالی همی‌گفتی که کی — عزم خواهی کرد کامد ماه دی

او بهانه ساختی کامسال‌مان — از فلان خطه بیامد میهمان

سال دیگر گر توانم وارهید — از مهمات آن طرف خواهم دوید

گفت هستند آن عیالم منتظر — بهر فرزندان تو ای اهل بر

باز هر سالی چو لکلک آمدی — تا مقیم قبهٔ شهری شدی

خواجه هر سالی ز زر و مال خویش — خرج او کردی گشودی بال خویش

آخرین کرت سه ماه آن پهلوان — خوان نهادش بامدادان و شبان

از خجالت باز گفت او خواجه را — چند وعده چند بفریبی مرا

گفت خواجه جسم و جانم وصل جوست — لیک هر تحویل اندر حکم اوست

آدمی چون کشتی است و بادبان — تا کی آرد باد را آن بادران

باز سوگندش بداد کای کریم — گیر فرزندان بیا بنگر نعیم

دست او بگرفت سه کرت بعهد — کالله الله زو بیا بنمای جهد

بعد ده سال و بهر سالی چنین — لابه‌ها و وعده‌های شکرین

کودکان خواجه گفتند ای پدر — ماه و ابر و سایه هم دارد سفر

حقها بر وی تو ثابت کرده‌ای — رنجها در کار او بس برده‌ای

او همی خواهد که بعضی حق آن — واگزارد چون شوی تو میهمان

بس وصیت کرد ما را او نهان — که کشیدش سوی ده لابه‌کنان

گفت حق است این ولی ای سیبویه — اِتَّقِ من شرِّ من احسنتَ الیه

دوستی تخم دم آخر بود — ترسم از وحشت که او فاسد شود (۶)

۱۹۷ روستایی در تملق شیوه کرد — تا که حزم خواجه را کالیوه کرد

از پیام اندر پیام او خیره شد — تا زلال حزم خواجه تیره شد

هم ازینجا کودکانش در پسند — نرتع و نلعب بشادی می‌زدند

۱۹۷ خواجهٔ حازم بسی عذر آورید — بس بهانه کرد با دیو مرید

گفت اینک دم کارها دارم مهم — گر بیایم آن نگردد منتظم

شاه کاری نازکم فرموده است — ز انتظارم شاه شب نغنوده است

من نیارم ترک امر شاه کرد — من نتانم شد بر شه روی زرد

هر صباح و هر مسا سرهنگ خاص — می‌رسد از من همی جوید مناص

تو روا داری که آیم سوی ده — تا برابرو افکند سلطان گره

بعد ازان درمان خشمش چون کنم — زنده خود را زین مگر مدفون کنم

زین نمط او صد بهانه باز گفت — حیله‌ها با حکم حق نفتاد جفت

چون قضا آهنگ نیرنجات کرد — روستائی شهریئے را مات کرد

با هزاران حزم خواجه مات شد — زان سفر در معرض آفات شد

۱۹۹ اعتمادش بر ثبات خویش بود — گرچه کُه بُد نیم سیلش در ربود

خواجه در کار آمد و تجهیز ساخت — مرغ عزمش سوی ده اشتاب تاخت

اهل و فرزندان سفر را ساختند — رخت را بر گاو عزم انداختند

شادمانان و شتابان سوی ده — که بری خوردیم از ده مژده ده

مقصد ما را چراگاه خوش است — یار ما آنجا کریم و دلکش است

با هزاران آرزو مان خوانده است — بهر ما غرس کرم بنشانده است

تا ذخیرهٔ ده زمستانی بساز — از بر او سوی شهر آریم باز

بلکه باغ ایثار راه ما کند — در میان جان خود مان جا کند

خواجه و بچگان جهازی ساختند — بر ستوران جانب ده تاختند ۲۰۰

شادمانان سوی صحرا راندند — سافروا کی تغنموا برخواندند

روز رو از تاب خور میسوختند — شب ز اختر راه می آموختند

خوب گشته پیش ایشان راه زشت — از نشاط ده شده ره چون بهشت

همچنین خندان و رقصان میشدند — سوی آن دولاب چرخی میزدند

چون همی دیدند مرغی می پرید — جانب ده صبر جامه می درید

هر که می آمد ز ده از سوی او — بوسه می دادند خوش بر روی او

که تو روی یار ما را دیدهٔ — پس تو جان جان ما را دیدهٔ ⑧

بعد ماهی چون رسیدند آن طرف — بینوا ایشان ستوران بی علف ۲۰۱

روستایی بین که از بدنیتی — میکند بعد اللتیا والتی

روی پنهان میکند زایشان بروز — تا سوی باغش نه بگشایند پوز

چون بپرسیدند خانه اش یافتند — همچو خویشان سوی در بشتافتند

در فرو بستند اهل خانه اش — خواجه شد زین کژروی دیوانه وش

لیک هنگام درشتی هم نبود — چون در افتادی بچه تیزی چه سود

بر درش ماندند ایشان پنج روز — شب بسرما روز خود خورشید سوز

نی ز غفلت بود ماندن نی خری — بلکه بود از اضطرار و بی زری

با لئیمان بسته نیکان ز اضطرار — شیر مرداری خورد از جوع زار

او همی دیدش همی کردش سلام — که فلانم من مرا اینست نام

گفت باشد من چه دانم تو کئی / یا پلیدی یا قرین پاکئی
والهم روز و شب اندر صنع هو / هیچگونه نیستم پروائے تو
۲۰۲ از خودی خود ندارم هم خبر / نیست از هستی سر مویم اثر
هوش من از غیر حق آگاه نیست / در دل و جانم بجز الله نیست
گفت این دم با قیامت شد شبیه / تا برادر شد یفر من اخیه
شرح میکردش که من آنم که تو / لوتها خوردی ز خوان من دو تو
آن فلان روزت خریدم آن متاع / کل سر جاوز الاثنین شاع
سر مهر ما شنیدستند خلق / شرم دار از روی نعمت خورد حلق
او همی گفتش چه گوئی ترهات / نے ترا دانم نه نام تو نه جات
پنجمین شب ابر و باران درگرفت / کآسمان از بارشش شد در شگفت
چون رسیدش کارد اندر استخوان / حلقه زد خواجه که مهتر اخوان
چون بعد الحاح آمد سوئے در / گفت آخر چیست اے جان پدر
گفت من آن حقها بگذاشتم / ترک کردم آنچه من پنداشتم
پنج ساله رنج دید این پنج روز / جان مسکینم درین سرما و سوز
گفت اے خورشید مهرت در زوال / گر تو خونم ریختی کردم حلال
امشب باران بما ده گوشهٔ / تا بیابی در قیامت توشهٔ
گفت یک گوشه است آن باغبان / هست اینجا گرگ را او پاسبان
در کفش تیر و کمان از بهر گرگ / تا زند چون آید آن گرگ سترگ
گر تو آن خدمت کنی جا آن تست / ور نه جائے دیگرے فرمائے جست
گفت صد خدمت کنم تو جائے ده / وان کمان و تیر در کفم بنه
من نخسپم حارسی رز کنم / گر برآرد گرگ سر تیرش زنم

بہر حق بگزارم امشب اے ددل | آب باران بر سر و در زیر گل
گوسفندے خالی بد و او با عیال | رفت آنجا جائے تنگ بے مجال
چون ملخ برہم دگر گشتہ سوار | از نہیب سیل اندر کنج غار
شب ہمہ شب جملہ گویان کاے خدا | این سزاے ما سزاے ما سزا
این سزاے آنکہ شد یار خسان | یا کسی کرد از براے ناکسان
این سزاے آنکہ اندر طمع خام | ترک گوید خدمت خاک کرام
آن کمان و تیر اندر دست او | گرگ را جویان ہمہ شب سو بسو
گرگ بروے خود مسلط چون شرر | گرگ جویان و ز گرگ او بیخبر
ہر پشہ ہر کیک چون گرگے شدہ | اندران ویرانہ شان زخمے زدہ
فرصت آن پشہ راندن ہم نبود | از نہیب حملہ گرگ عنود
تا نیاید گرگ آسیبے زند | روستائی ریش خواجہ بر کند
ہمچنین دندان کنان تا نیم شب | جان شان از ناف می آمد بلب
ناگہان تمثال گرگ ہشتہ | سر بر آورد از فراز پشتہ
تیر را بکشاد آن خواجہ ز شست | زد بران حیوان کہ تا افتاد پست
اندر افتادن ز حیوان باد جست | روستائی ہاے کرد و کوفت دست
ناجوانمردا کہ خر کرہ من است | گفت نے این گرگ چون آہرمن است
اندرو اشکال گرگے ظاہر است | شکل او از گرگئے او مخبر است
گفت نے بادے کہ جست از فرج وے | می شناسم ہمچنان کآب از مے
کشتہ خر کرہ ام را در ریاض | کہ مبادا بسط ہرگز ز انقباض
گفت نیکو تر تفحص کن شب است | شخصہا در شب ز ناظر محجب است
شب غلط بنماید و مبدل بسے | دید شب صائب ندارد ہر کسے

هم شب و هم ابر و هم باران ژرف	این سه تاریکی غلط آرد شگرف
گفت آن بر من چو روز روشن است	میشناسم باد خر کره من است
در میان بیست باد آن باد را	می شناسم چون مسافر زاد را
خواجه بر جست و بیامد ناشگفت	روستائی را گریبانش گرفت
کای طرار اشتر آورده	بنگ و افیون هر دو با هم خورده
در سه تاریکی شناسی باد خر	چون ندانی مر مرا اے خیره سر
آنکه داند نیم شب گوساله را	چون نداند همره ده ساله را
خویشتن را عارف و واله کنی	خاک در چشم مروت میزنی
که مرا از خویش هم آگاه نیست	در دلم گنجا بجز الله نیست
آنچه دی خوردم از آنم یاد نیست	این دل از غیر تحیر شاد نیست
عاقل و مجنون حقم یاد آر	در چنین بیخویشیم معذور دار
آنکه مرداری خورد یعنی نبید	شرع او را سوئے معذوران کشید
لاف درویشی زنی و بیخودی	های و هوئے عاشقان ایزدی
که زمین را من ندانم ز آسمان	امتحانت کرد غیرت امتحان
باد خر کره چنین رسوات کرد	هستی نفیت ترا اثبات کرد
اینچنین رسوا کند حق شید را	اینچنین گیرد رمیده صید را
ساختی خود را جنید و بایزید	رو که نشناسم تبر را از کلید
بد رگی و منبلی و حرص و آز	چون کنی پنهان بشید اے مکرساز
خویش را منصور حلاجی کنی	آتشے در پنبهٔ یاران زنی
که نه بشناسم عمر از بولهب	باد خر کره شناسم نیم شب
اے خرسے این از تو خر باور کند	خویش را بهر تو کور و کر کند

خویشتن را از رهروان کمتر شمر	تو حریف رهزنانی، گه مخور
....	....
آنچنان مستے مباش اے بیخرد	کہ بعقل آید پشیمانی خورد ۲۰۴
بلکه زان مستان کہ چون مے میخورند	عقلہائے پختہ حسرت میبرند ⑨

۶

طغیان و کفران اہل سبا

۱۹۴

تو نخواندی قصۂ اہل سبا	یا بخواندی و ندیدی جز صدا
داد حق اہل سبا را بس فراغ	صد ہزاران قصر و ایوانہا و باغ
شکر حق نگزاردند آن بدرگان	در وفا بودند کمتر از سگان ⑦
آن سبا ز اہل صبا بودند خام	کار شان کفران نعمت باکرام ۱۹۶
پس سبا گفتند باعد بیننا	شیننا خیر لنا خذ زیننا
ما نیخواہیم این ایوان و باغ	نے زنان خوب نے امن و فراغ
چون ز حد بردند اصحاب سبا	کہ بہ پیش ما وبا بہ از صبا
ناصحان شان در نصیحت آمدند	از فسوق و کفر مانع میشدند
قصد خون ناصحان میداشتند	تخم فسق و کافری میکاشتند ۳۷
اصل شان بد بود زان اہل سبا	می رمیدندے ز اصحاب لقا ۲۴۹
داد شان چندین ضیاع و باغ و راغ	از چپ و از راست از بہر فراغ
بسکہ می افتاد از پری ثمار	تنگ می شد معبر بر رہگذار
آن نثار میوہ رہ را میگرفت	از پرے میوہ رہرو در شگفت

سد بہ بستر بر درختستان شان | پر شدے نا خواست از میوہ فشان
با دآن میوہ فشا ندے بیکسے | پر شدے زان میوہ دامنہا بسے
خوشہہاے زفت تا زیر آمدہ | بر سر روے روندہ می زدہ
مرد گلخن تاب از پرّئے زر | بستہ بودے بر میان زرین کمر
سگ کلیچہ کو فتے در زیر پا | تخمہ بودے گرگ صحرا از نوا
گشتہ ایمن شہر و دہ از دزد و گرگ | بز نترسیدے ہم از گرگ سترگ
جامۂ ایشان اگر چرکیں شدے | آتش سوزندۂ شان صابون بدے
در تنور انداختندے جامہ را | بعد یک ساعت شدے خوش باصفا
چون ز حد بردند ناشکری چنان | غیرت حق کارگر شد در زمان
سیزدہ پیغمبر آنجا آمدند | گمرہان را جملہ رہبری شدند
کہ ہلا نعمت فزون شد، شکر گو | مرکب شکر ار بخنبد، حرکو
شکرِ منعم واجب آمد در خرد | ورنہ بکشاید درِ خشم ابد
ہین کرم بینید و این خود کس کند | کز چنین نعمت بشکرے بس کند
سر ببخشد، شکر خواہد سجدۂ | پا ببخشد، شکر خواہد قعدۂ
شکر نعمت نعمتت افزون کند | صد ہزاران گل ز خارے سر کند
قوم گفتہ، شکرِ ما را برُد غول | ما شدیم از شکر و ز نعمت ملول
نعمتے چہ، سیر شد جانہا ازین | شکر چہ گوئیم، بر گوئید ہین
پیش ما این نعمت آرد محنتے | شکرِ محنت کس نگفتہ است اے فتے
ما چنان پژمردہ گشتیم از عطا | کہ نہ طاعت مان خوش آید نے خطا
ما نمی خواہیم نعمتہا و باغ | ما نمی خواہیم اسباب فراغ
انبیا گفتند در دل علتیست | کہ ازان در حق شناسی آفتیست

نعمت او سے جملگی علت شود　　طعمه در بیمار کے قوت شود

۲۵۰ ما طبیبانیم شاگردان حق　　بحر قلزم دید ما را فانفلق

آن طبیبان طبیعت دیگر اند　　که بدل از راه نبضے بنگرند

ما بدل بے واسطه خوش بنگریم　　کز فراست ما بعالی منظریم

آن طبیبان را بود بولے دلیل　　وین دلیل ما بود وحے جلیل

دست مزدے می نخواهیم از کسے　　دست مزد ما رسد از حق بسے

هین صلا بیمار ناسور را　　داروئے ما یک بیک رنجور را

قوم گفتند اے گروه مدعی　　کو گواه علم طب و نافعی

چون شما بستهٔ همین خواب و خورید　　همچو ما باشید و در ده می چرید

چون شما در دام این آب و گلید　　کے شما صیاد سیمرغ دلید

حب جاه و سروری دارد بران　　که شمارد خویش از پیغمبران

ما نخواهیم اینچنین لاف و دروغ　　کردن اندر گوش و افتادن بدوغ

انبیا گفتند کاین زان علت است　　مایهٔ کوری حجاب رویت است

دعوئے ما را شنیدید و شما　　می نه بینید این گهر در دست ما

امتحان است این گهر مر خلق را　　ماکشش گردانیم گرد چشمها

هر که گوید کو گواه گفتش گواست　　کو نمی بیند گهر حبس عماست

آفتابے در سخن آمد که خیز　　که برآمد روز و برجه کم ستیز

تو بگوئی آفتابا کو گواه　　گویدت اے کور از حق دیده خواه

۲۵۱ قوم گفتند این همه زرق است و مکر　　که خدا نائب کند از زید و بکر

هر رسول شاه باید جنس او　　آب و گل کو خالق افلاک کو

مغز خر خوردیم تا ما چون شما　　پشه را داریم همراز هما

کو هما، کو پشه، کو گل، کو خدا ‌‌ ز آفتاب چرخ چه بود ذره را

این چه نسبت وین چه پیوندے بود ‌‌ تا که در عقل و دماغے در رود

ما کجا، وین گفتِ بیهوده کجا ‌‌ این چه زرق است و چه شید است و دغا

خود کجا، کو آسمان، کو ریسمان ‌‌ می نگیرد مغز ما، این داستان

غالباً ما عقل داریم این قدر ‌‌ گندنا را می شناسیم از گزر

(۲۸)

انبیا گفتند، آوه پندِ مان ‌‌ سخت تر کرد، اے سفیهان بندِ تان

اے دریغا که دواے رنجِ تان ‌‌ گشت زهرِ جانِ قهر آهنج تان

ظلمت افزود این چراغ آن چشم را ‌‌ چون خدا بگماشت بر دل خشم را

چه رئیسی جست خواهیم از شما ‌‌ که ریاست مان فزون است از سما

چه شرف یابد ز کشتی بحرِ دُر ‌‌ خاصه کشتیئے ز سرگین گشته پر

چون بتِ سنگین شما را قبله شد ‌‌ لعنت و کوری شما را ظله شد

چون بشاید سنگِ تان انبازِ حق ‌‌ چون نشاید عقل و جان همراز حق

پشهٔ مرده هما را شد شریک ‌‌ چون نشاید زنده همراز ملیک

یا مگر مرده، تراشیده شماست ‌‌ پشهٔ زنده، تراشیده خداست

قوم گفتند، اے نصوحان بس بود ‌‌ آنچه گفتید ار درین ده کس بود ‌‌ ۲۵۵

قفل بر دلهاے ما بنهاد حق ‌‌ کس نداند برد بر خالق سبق

نقش ما این کرد آن تصویر گر ‌‌ این نخواهد شد بگفت و گو دگر

سنگ را صد سال گوئی لعل شو ‌‌ کهنه را صد بار گوئی باش نو

خاک را گوئی صفاتِ آب گیر ‌‌ آب را گوئی عسل شو یا که شیر

نار را گوئی که نورِ محض شو ‌‌ پشه را گوئی که سوے باد رو

قلب را گوئی که عینِ پاک شو ‌‌ یا که اکسیرے شو و چالاک شو

چون ازان اوصاف دیگر گون شوند ۔ آب کے گردد عسل اے ارجمند

خالق افلاک وہم افلاکیان ۔ خالق آب وتراب وخاکیان

آسمان را داد دوران وصفا ۔ آب وگل را تیرہ روئی ونما

کے تواند آسمان دُردی گزید ۔ کے تواند آب وگل صفوت خرید

قسمتے کرد است ہریک را رہے ۔ کے کُہے گردد بجہد چون کہے

انبیا گفتند آرے آفرید ۔ وصفہائے کہ نتان زان سر کشید

وافرید او وصفہائے عارضی ۔ کہ کسے مبغوض میگردد رضی

سنگ را گوئی کہ زر شو بیہدہ است ۔ مس را گوئی کہ زر شو راہ ہست

ریگ را گوئی کہ گل شو عاجز است ۔ خاک را گوئی کہ گل شو جائز است

رنجہا داد است کانرا چارہ نیست ۔ آن بمثل لنگی وفطس وعمی است

رنجہا دادہ است کان را چارہ ہست ۔ آن بمثل لقوہ ودرد سر است

این دواہا ساخت بہر ائتلاف ۔ نیست این درد ودواہا از گزاف

بلکہ اغلب رنجہا را چارہ ہست ۔ چون بجد جوئی بیاید آن بدست

قوم گفتند اے گروہ این رنج ما ۔ نیست زان رنجے کہ بپذیرد دوا

سالہا گفتید زین افسون وپند ۔ سخت تر میگشت زان ہر لحظہ بند

گر دوا را این مرض قابل بدے ۔ آخر از وے ذرہ زائل شدے

سدہ چون شد آب ناید در جگر ۔ گر خورد دریا رود جائے دگر

لاجرم آماس گیرد دست وپا ۔ تشنگی را نشکند آن استقا

انبیا گفتند نومیدی بد است ۔ فضل ورحمتہائے باری بیحد است

از چنین محسن نشاید ناامید ۔ دست در فتراک این رحمت زنید

اے بسا کارے کہ اول صعب گشت ۔ بعد ازان بکشادہ شد سختی گذشت

بعد نومیدی، بسے امیدہاست | از پس ظلمت، بسے خورشیدہاست
خود گرفتم کہ شما سنگین شدید | قفلہا بر گوش و بر دل بر زدید
ہیچ ما را با قبولی کار نیست | کارِ ما تسلیم و فرمان بردنیست
او بفرمود است ماں این بندگی | نیست ما را از خود این گویندگی
جان برائے امر او داریم ما | گر بریگے گوید او کاریم ما
امرِ حق را ما گرو بے ریا | می رسانم این رسالت با شما
غیرِ حق، جان نبی را یار نیست | با قبول و ردِ خلقش کار نیست
مزدِ تبلیغ رسالاتش از وست | زشت و دشمن رو شدیم از بہرِ دوست
راہہائے صعب پایان بردہ ایم | رہ بر اہلِ خویش آسان کردہ ایم
ہین بجوئید از نجوم سعد راہ | زانکہ در ظلمت در یدہ قعرِ چاہ
ہرکہ ما را گشت پیرو باز رست | از عذاب نار و در جنت نشست
وانکہ نشنید از شقاوت پندِ ما | در عذاب جاودان شد مبتلا
قوم گفتند ار شما سعد خودید | نحس مائید و ضدید و مرتدید
جانِ ما فارغ بد از اندیشہا | در غم افگندید ما را و عنا
ذوقِ جمعیت کہ بود و اتفاق | شد ز فالِ زشت تان، صد افتراق
طوطئ نقل و شکر بودیم ما | مرغِ مرگ اندیش گشتیم از شما
ہر کجا افسانۂ غم گستریست | ہر کجا آوازۂ مستنکریست
ہر کجا اندر جہان فالِ بدیست | ہر کجا مسخے نکالے فاسدیست
در مثالِ قصہ و فالِ شماست | در غم انگیزئ شما را مشتہاست
انبیا گفتند، فالِ زشت و بد | از میان جان تان دارد مدد
گر تو جائے خفتہ باشی باخطر | اژدہا در قصد تو آید بسر

۲۵۶

همرها جستے مر ترا آگاه کرد — که بچه رو وار نه از دریات خورد
تو بگوئی فال بد چون میزنی — فال چه بر چه بین در روشنی
از میان فال بد من خود ترا — میرهانم می برم سوے سرا
ایکه نصح ناصحان را نشنوی — فال بد با تست هر جا میروی
انبیا گفتند با خاطر که چند — مید هیم این را و آن را وعظ و پند

۲۵۹

چند کوبیم آهن سردے زغے — در دمیدن در قفس هین تا بکے
جنبش خلق از قضا و وعده است — تیزئے دندان ز سوز معده است
نفس اول راند بر نفس دوم — ماهی از سر گنده باشد نے ز دم
لیک هم میران وخر میران چو تیر — چونکه بلغ گفت حق شد ناگزیر
تو نمیدانی کزین دو کیستی — جهد کن چندانکه بینی چیستی
چون نهی بر پشت کشتی بار را — بر توکل میکنی آن کار را
تو نمیدانی کزین هر دو کئی — غرقه اندر سفر یا ناجئی
گر بگوئی تا ندانم من کیم — در نخواهم تاخت بر کشتی و یم
من درین ره ناجیم یا غرقه ام — کشف گردان کز کدامین فرقه ام
من نخواهم رفت این ره با گمان — بر امید خشک همچون دیگران
هیچ بازرگانئے ناید ز تو — زانکه در غیب است سر این دو رو
تاجر ترسنده طبع شیشه جان — در طلب نے سود دارد نے زیان
بل زیان دارد که محروم است و خوار — نور او یابد که باشد شعله خوار
چونکه بر بوک است جمله کارها — کار دین اولے کزان یابی رها
نیست دستوری درینجا قرع یاب — جز امید الله اعلم بالصواب

۷

جمع آمدن اہل آفت نزد عیسیٰ به شفا خواستن

۱۹۵

از دِر دل و اہلِ دل آب حیات
چند نوشیدی و وا شد چشمہات
پس غذائے سکر و وجد و بیخودی
از در اہل دلان بر جان زدی
باز این در را رہا کردی ز حرص
گرد ہر دکان ہمی گردی چو خرس

صومعۂ عیسیٰست خوان اہلِ دل — ہان و ہان اے مبتلا این در مہل
جمع گشتندے ز ہر اطراف خلق — از ضریر و لنگ و شل و اہل دلق
بر در آن صومعۂ عیسیٰ صباح — تا بدم شان وا رہاند از جناح
او چو فارغ گشتے از اوراد خویش — چاشتگہ بیرون شدے آن خوب کیش
جوق جوق آن مبتلا دیدے نزار — شستہ بر در در امید و انتظار
پس دعا کردے و گفتے اے خدا — حاجت و مقصود جملہ کن روا
گفتے اے اصحاب آفت از خدا — حاجت این جملگان تان شد روا
ہین روان گردید بے رنج و عنا — سوئے غفاری و اکرام خدا
جملگان چون اشتران بستہ پائے — کہ کشائی زانوے ایشان براے
جملہ صحت یافتہ گشتہ روان — از دم جان بخش عیسیٰ در زمان
شد روا آن حاجت جملہ علیل — زامرِ حق و از دم نیک جلیل
سبے توقف جملہ شادان فرامان — از دعاے وے شدندے پا دوان

جمله پیدا درد والم بے رنج وغم | تندرست و شادمان و محترم
سوئے خانہ خویش گشتند بے روان | از دم میمون آن صاحبقران
آزمودی تو بسے آفات خویش | یافتی صحت ازین شاہان کیش
چندآن لنگئے تو رہوار شد | چند جانت بے غم و آزار شد
ناسپاسئے و فراموشئے تو | یاد ناورد آن عسل نوشئے تو
لاجرم آن راہ بر تو بستہ شد | چون دل اہل دل از تو خستہ شد
زود شان دریاب و استغفار کن | ہمچو ابرے گریہائے زار کن
تا گلستان شان سوئے تو بشگفد | میوہائے پختہ بر تو واکفد

٨

نواختن مجنون سگِ کوے لیلیٰ را

۲۰۰

کلب را مجنون وشے خاطر نواز
میکند در پیش او سوز و گداز

ہمچو مجنون کو سگے رامی نواخت | بوسہ اش میداد و پیشش میگداخت
گرد او میگشت خاضع در طواف | ہمچو حاجی گرد کعبہ بے گزاف

۲۰۱

ہم سر و پایش ہمی بوسید و ناف | ہم جلاب و شکرش میداد صاف
بوالفضولے گفت کاے مجنون خام | اینچہ شیداست اینکہ می آری مدام
پوز سگ دائم پلیدی میخورد | مقعد خود را بلب می استرد
عیبہائے سگ بسے او می شمرد | عیبدان از غیبدان بوے نبرد
گفت مجنون تو ہمہ نقشی و تن | اندر آ بنگر تو از چشمان من

کاین طلسم بستهٔ مولیست این | پاسبان کوچهٔ لیلیست این
همتش بین و دل و جان و شناخت | کو کجا بگزید و سگنگاه ساخت
و سگ فرخ رخ کهف من است | بلکه او هم در دوهم لهف من است
آن سگے کہ گشت در کویش مقیم | خاکِ پایش بہ ز شیرانِ عظیم
آن سگے کہ باشد اندر کوئے او | من بشیران کے دہم یکموئے او
ایکہ شیران مر سگانش را غلام | گفتن امکان نیست خامش والسلام
گر ز صورت بگذرید اے دوستان | جنت است و گلستان در گلستان

۹

۲۰۴ **دعوئے طاؤسی کردن شغالے کہ در خم رنگ افتادہ بود**

کام از ذوق تو ہم خوشش کنی
در دمی در خیالِ خود پرشش کنی
پس بیک سوزن تہی گردد ز باد
این چنین فربہ تن عاقل مباد

آن شغالے رفت اندر خمِ رنگ | اندران خم کرد یکساعت درنگ
پس برآمد پوستش رنگین شدہ | کہ منم طاؤسِ علیین شدہ
پشمِ رنگین رونقِ خوش یافتہ | آفتاب آن رنگہا بر تافتہ
دید خود را سرخ و سبز و بور و زرد | خویشتن را بر شغالان عرضہ کرد
جملہ گفتند اے شغالک حال چیست | کہ ترا در سر نشاطے ملتویست
از نشاط از ما کرانہ کردۂ | این تکبر از کجا آوردۂ

یک شغالی پیش او شد کای فلان　　شید کردی یا شدی از خوش‌دلان

شید کردی تا به منبر برجهی　　تا ز لاف این خلق را حسرت دهی

بس بجوشیدی ندیدی گرمیی　　پس ز شید آوردهٔ بی‌شرمیی

آن شغال رنگ رنگ آمد نهفت　　بر بناگوش ملامت‌گر بگفت

(۱۰) ۲۰۵

بنگر آخر در من و در رنگ من　　یک صنم چون من ندارد خود شمن

چون گلستان گشته‌ام صدرنگ و خوش　　مر مرا سجده کن از من سر مکش

کر و فر و آب و تاب و رنگ بین　　فخر دنیا خوان مرا و رکن دین

مظهر لطف خدائی گشته‌ام　　لوح شرح کبریائی گشته‌ام

ای شغالان هین مخوانیدم شغال　　کی شغالی را بود چندین جمال

آن شغالان آمدند آنجا بجمع　　همچو پروانه بگرداگرد شمع

پس چه خوانیمت بگو ای جوهری　　گفت طاؤس نر چون مشتری

پس بگفتندش که طاؤسان جان　　جلوه‌ها دارند اندر گلستان

تو چنان جلوه کنی گفتا که نه　　بادیه نارفته چون گویم منه

بانگ طاؤسان کنی گفتا که لا　　پس نه‌ای طاؤس خواجه بوالعلا

خلعت طاؤس آید ز آسمان　　کی رسی از رنگ و دعویها بدان

۱۰

چرب کردن مرد لافی لب و سبلت خود را به پارهٔ دنبه

۲۰۴

صدق و گرمی خود شعار اولیاست

باز بی‌شرمی پناه هر دغاست

کالتفات خلق سوئے خود کشند

کہ خوشیم و از درون بس ناخوش اند

پوستِ دنبہ یافت شخصے مستہان | ہر صباحے چرب کردے سبلتان
درمیانِ منعمان رفتے کہ من | لوت چربی خوردہ ام در انجمن
دست بر سبلت نہادے در نوید | رمز یعنی سوئے سبلت بنگرید
کاین گواہِ صدقِ گفتارِ من است | وین نشانِ چرب و شیرین خوردن است
اشکمش گفتے جواب بے طنین | کہ اباد اللہ کید الکافرین
لافِ تو ما را بر آتش بر نہاد | کان سبالِ چربِ تو بر کندہ باد
گر نبودے لافِ زشتت اے گدا | یک کریمے رحم آوردے بما
او بدعوے میلِ دولت میکند | معدہ اش نفرینِ سبلت میکند
کاے خدا رسوا کن این لافِ لئام | تا بجنبد سوئے ما رحمِ کرام
مستجاب آمد دعائے آن شکم | سوزشِ حاجت بزد بیرون علم
گفت حق گر فاسقی و اہلِ صنم | چون مرا خوانی اجابتہا کنم
چون شکم خود را بحضرت در سپرد | گربہ آمد پوستِ آن دنبہ ببرد
از پس گربہ دویدند او گریخت | کودک از ترسِ عتابش رنگ ریخت
آمد اندر انجمن آن طفلِ خرد | آبروئے مردِ لافی را ببرد
گفت آن دنبہ کہ ہر صبحے بدان | چرب میکردی لبان و سبلتان
گربہ آمد ناگہانش در ربود | بس دویدیم و نکرد آن جہد سود
پہلوان در لاف گرم و ذوقناک | چون شنید این قصہ گشت از غم ہلاک
منفعل شد درمیانِ انجمن | سر فرو بردہ خمش گشت از سخن
خندہ آمد حاضران را از شگفت | رحمہا شان باز جنبیدن گرفت

۲۰۵

دوستش کردند و پیرش داشتند — تخم رحمت در زمینش کاشتند

او چو ذوقِ راستی دید از کرام — بے تکبر راستی را شد غلام

راستی را پیشهٔ خود کن مدام — تا شوی در ہر دو عالم نیکنام

۱۱

مجادلاتِ فرعون و موسیٰ

۲۰۵

ہمچو فرعونے مرصع کردہ ریش — برتر از عیسیٰ[۴] پریدہ از خریش

او ہم از نسلِ شغال مادہ زاد — در خم مالے و جاہے او فتاد

ہر کہ دید آن جاہ و مالش سجدہ کرد — سجدۂ افسوسیان را او بخورد

گشت مستک آن گدائے ژندہ دلق — از سجود و از تحیرہائے خلق

مال مار آمد کہ در وے زہرہاست — وآن قبول و سجدۂ خلق اژدہاست

۲۰۷

جز قیامت کہ گشاید چشم را — جز محبت کہ نشاند خشم را

جہد بے توفیق جان کندن بود — زار زنی کم چہ صد خرمن بود

جہد فرعونی چو بے توفیق بود — ہر چہ او میدوخت آن تفتیق بود

از منجم بود در حکمش ہزار — وز معبر نیز و ساحر بے شمار

مقدم موسیٰ نمودندش بخواب — کہ کند فرعون و ملکش را خراب

با معبر گفت و با اہلِ نجوم — چون بود دفعِ خیال و خوابِ شوم

جملہ گفتندش کہ تدبیرے کنیم — راہِ زادن را چو رہزن میزنیم

تا رسید آن شب کہ مولد بود آن — رائے این دیدند آن فرعونیان

کہ برون آرند آن روز از پگاہ — سوئے میدان بزم و تخت پادشاہ

---

[۴] ملاحظہ شعر آخر حکایت نہم

پس بفرمودند در شهر آشکار — که منادیها کنند از شهریار
الصلا ای جمله اسرائیلیان — شاه میخواند شما را زان مکان
تا شما را رو نماید بی نقاب — بر شما احسان کند بهر ثواب
کان اسیران را بجز دوری نبود — دیدن فرعون دستوری نبود
گر فتادندی بره در پیش او — بهر آن یاسه بخفتندی برو
یاسه آن بد که نبیند هیچ اسیر — در گه و بیگه لقای آن امیر
بانگ چاوشان چو در ره بشنود — تا نبیند رو بدیواری کند
ور ببیند روی او مجرم شود — آنچه بدتر بر سر او آن رود
بودشان حرص لقای ممتنع — که حریص است آدمی فیما منع
شد منادی در محلتها روان — بانگ میزد کو بکوشادی کنان
کای اسیران سوی میدان که روید — کز شهنشه دیدن وجودست امید
چون شنیدند مژده اسرائیلیان — تشنگان بودند بس مشتاق آن
زین خبر گشتند جمله شادمان — راه میدان برگرفتند آن زمان
حیله را خوردند آن سو تاختند — خویشتن را بهر جلوه ساختند
تا روند آنجا ببیند بار او — تا چه خاصیت دهد دیدار او
از غرض غافل بدند و بیخبر — وز طمع رفتند بیرون بر بسر
پس بجوشیدند اسرائیلیان — از پگه تا جانب میدان روان
چون بحیلت شان بمیدان برد او — روی خود بنمودشان بس تازه رو
کرد دلداری و بخششها بداد — هم عطا هم وعدها کرد آن قباد
بعد از آن گفتا ز بهر جان تان — جمله در میدان بخسپید امشبان
پاسخش دادند که خدمت کنیم — گر تو خواهی یک مه اینجا ساکنیم

شه شبانگه باز آمد شادمان	کامشبان حملست دور اندازنان	۲۰۸
خازنش عمران بد اندر خدمتش	هم بشهر آمد قرین صحبتش	
گفت ای عمران برین در خسپ تو	هین مرو سوی زن ای مرد نکو	
گفت خسپم هم برین درگاه تو	هیچ نندیشم بجز دلخواه تو	
بود عمران هم ز اسرائیلیان	لیک مر فرعون را دل بود و جان	
کی گمان بردی که او عصیان کند	آنچه خوف جان فرعون آن کند	
این از عمران بد و افعال او	لیک خود آن بد جزای حال او	
خود کجا در خاطر فرعون بود	اینچنین تقدیر چون عاد و ثمود	
شه برفت او بران درگاه خفت	نیم شب آمد پی دیدنش جفت	
زن برو افتاد بوسید آن لبش	بر جهانیدش ز خواب اندر شبش	
گشت بیدار او و زن را دید خوش	بوسه باران کرد از لب بر لبش	
گفت عمران این زمان چون آمدی	گفت از شوق و قضای ایزدی	
در کشیدش در کنار از مهر مرد	بر نیامد با خود آندم در نبرد	
جفت شد با او امانت را سپرد	پس بگفت ای زن نه این کاریست خرد	
آهنی بر سنگ زد زاد آتشی	آتشی از شاه و ملکش کین کشی	
من چو ابرم تو زمین موسی نبات	حق شه شطرنج و ما مات مات	
مات و بردار از شه و میدان ای عروس	آن مدان از ما مکن بر ما فسوس	
آنچه این فرعون می ترسد ازو	هست شد اینندم که گشتم جفت تو	
باز گرد و هیچ زین مهادم مزن	تا نیاید بر من و تو صد حزن	
عاقبت پیدا شود آثار این	چون علامتها رسد ای نازنین	
در زمان از سوی میدان نعرها	میرسید از خلق و می شد بر هوا	

شاه ازان هیبت برون جست آن زمان | پا برهنه کین چه غلغلهاست هان
از سوی میدان چه بانگ است و غریو | کز نهیبش می رمد جنی و دیو
گفت عمران شاه مارا عمر باد | قوم اسرائیلیانند از تو شاد
از عطای شاه شادی میکنند | رقص می آرند و کفها میزنند
گفت باشد کاین بود اما ولیک | وهم واندیشه مرا پر کرد نیک
این صدا جان مرا تغییر کرد | از غم و اندوه تلخم پیر کرد
پیش می آمد سپس میرفت شه | جمله شب همچو حامل وقت زه
هر زمان میگفت ای عمران مرا | سخت از جا برده است این نعرها
زهره نی عمران مسکین را که تا | باز گوید اختلاط جفت را
که زن عمران بعمران در خزید | تا که شد استارهٔ موسی پدید
هر پیمبر که در آید در رحم | نجم او بر چرخ گردد منتجم
بر فلک پیدا شد این استاره اش | کوری فرعون و مکر و چاره اش
روز شد گفتش که ای عمران برو | واقف آن غلغل و آن بانگ شو
راند عمران جانب میدان و گفت | اینچه غلغل بود شاهنشه نخفت
هر منجم سر برهنه جامه پاک | همچو اصحاب عزا پاشیده خاک
همچو اصحاب عزا آواز شان | بدگرفته از فغان و ساز شان
ریش و مو بر کنده رو بدریدگان | خاک بر سر کرده پر خون دیدگان
گفت خیر است اینچه آشوبست حال | بد نشانی میدهد منحوس سال
عذر آوردند و گفتند ای امیر | کرد مارا دست تقدیرش اسیر
این همه کردیم و دولت تیره شد | دشمن شه هست گشت و چیره شد
شب ستارهٔ آن پسر آمد عیان | کوری ما بر جبین آسمان

زد ستاره آن پیغمبر بر سما　　ما ستاره بار گشتیم از بکا
با دل خوش شاد عمران وز نفاق　　دست بر سر می زد کاه الفراق
کرد عمران خویش پر خشم و ترش　　رفت چون دیوانگان بی عقل و هش
خویشتن را اعجمی کرد و براند　　گفتهای بس خشن بر جمع خواند　　۲۰۹
خویشتن را ترش و غمگین ساخت او　　نردهای بازگونه باخت او
گفت شان شاه مرا بفریفتید　　از خیانت وز طمع نشکیفتید
سوی میدان شاه را انگیختید　　آبروی شاه ما را ریختید
دست بر سینه نهاد ند از ضمان　　شاه را ما فارغ آریم از غمان
شاه هم بشنید و گفت ای خائنان　　من بر آویزم شما را بی امان
خویش را در مضحکه انداختیم　　مالها با دشمنان در باختیم
تا که امشب جمله اسرائیلیان　　دور ماندند از ملاقات زنان
مال رفت و آبرو در کار خام　　این بود یاری و افعال کرام
سالها ادرار و خلعت می برید　　ملکتها را مسلم می خورید
از برائے آنکه در روزے چنین　　فهم گرد آرید و گردیدم معین
رائے تان این بود و فرهنگ و نجوم　　طبل خوارانید و مکارید و شوم
من شما را بر درم و آتش زنم　　گوش و بینی و لبان تان برکنم
عیش رفته بر شما ناخوش کنم　　من شما را هیزم آتش کنم
سجده کردند و بگفتند اے خدیو　　گر یکے کرت ز ما چربید دیو
سالها دفع بلاها کرده ایم　　وهم حیران زانچه ما ها کرده ایم
فوت شد از ما و حملش شد پدید　　نطفه اش جست و رحم اندر خزید
لیک استغفار این روز ولاد　　ما نگهداریم اے شاه و قباد

روز میلادش رصد بندیم ما — تا نگردد فوت و نجهد این قضا

گر نداریم این نگه ما را کشش — ای غلام رای تو افکار و هش

تا به نه مه می شمرد او روز روز — تا نپرد تیر حکم خصم دوز

بعد نه مه شه برون آورد تخت — سوی میدان و منادی کرد سخت

بار دیگر شد منادی سوی شهر — کای زنان از دهر می یابید بهر

ای زنان با طفلگان میدان روید — تا ز داد و بخششم شادان شوید

آن چنانکه پار مردان را رسید — خلعت و هر کس از ایشان زر کشید

هین زنان امسال اقبال شماست — تا بیابد هر کسی چیزی که خواست

مر زنان را خلعت و صلت دهند — کودکان را هم کلاه زر نهند

هر که او این ماه زائیده است هین — گنجها گیرد ز من بیشک یقین

آن زنان با طفلگان بیرون شدند — شادمان تا خیمهٔ شاه آمدند

هر زنی نوزاده بیرون شد ز شهر — سوی میدان غافل از دستان قهر

چون زنان جمله بدو گرد آمدند — هرچه بود آن نر ز ما در بستدند

سر بریدندش که اینست احتیاط — تا نزاید خصم و نفزاید خباط

چون زن عمران که موسی زاده بود — دامن اندر چید زان آشوب زود

بعد ازان دستان که آن سگ با زنان — کرد دیگر بین چه آورد آن زمان

آن زنان قابله در خانها — بهر جاسوسی فرستاد آن دغا

غمز کردندش که اینجا کودکیست — نامد او میدان که در وهم و شکیست

اندرین کوچه یکی زیبا زنیست — کودکی دارد و لیکن پرفنیست

چون عوانان آمدند او طفل را — در تنور انداخت از امر خدا

وحی آمد سوی زن از دادگر — که ز نسل آن خلیل است این پسر

٢١٠
در تنور انداز موسی را تو زود　　تا نگهداریمش اندر نار و دود
زن بوحی انداخت او را در شرر　　بر تن موسی نکرد آتش اثر
پس عوانان خانه را جستند زود　　هیچ طفلی اندران خانه نبود
پس عوانان همره آنسو شدند　　باز غمازان کزان واقف بدند
با عوانان ماجرا برداشتند　　پیش فرعون از برائے دانگ چند
کاے عوانان بازگردید آن طرف　　نیک نیکو بنگرید اندر غرف
بازگشتند آن عوانان جملگان　　تا که موسی را بجویند آن زمان
باز وحی آمد که در آبش فکن　　روی در امید دار و مو مکن
در فکن در نیلش و کن اعتمید　　من ورا با تو رسانم رو سفید
مادرش انداخت اندر رود نیل　　کار را بگذاشت با نعم الوکیل
این سخن پایان ندارد مکرهاش　　جمله می پیچید هم در ساق و پاش
صد هزاران طفل میکشت او برون　　موسی اندر صدر خانه در درون
از جنون میکشت هر جا بد جنین　　از حیل آن کور چشم دوربین
اژدها بد مکر فرعون عنود　　مکر شاهان جهان را خورده بود
لیک از و فرعون تر آمد پدید　　هم ورا هم مکر او را درکشید
اژدها بود و عصا شد اژدها　　این بخورد آن را بتوفیق خدا ← (١٢)
٢١٢
گفت فرعونش چرا تو اے کلیم　　خلق را کشتی و افگندی تو بیم
در هزیمت از تو افتادند خلق　　در هزیمت کشته شد مردم ز زلق
لاجرم مردم ترا دشمن گرفت　　کین تو در سینه مرد و زن گرفت
خلق را میخواندی بر عکس شد　　از خلافت مردمان را نیست بد
من هم از شرت اگر پس می خرم　　در مکافات تو دیگی می پزم

دل ازين بر کن که بفسريبي مرا | يا بحر بسے فے پسروسے گردم ترا
تو بدان غره و مشوكين ساختي | در دل خلقان هراس انداختي
صد چنين آري و هم رسوا شوي | خوار گردي ضحکهٔ غوغا شوي
همچو تو سالوس بسياران بدند | عاقبت در مصر ما رسوا شدند
گفت با امر حقم اشراك نيست | گر بريزد خونم امرش باك نيست
اضيم من شاكرم من اے حريف | اين طرف رسوا و پيش حق شريف
پيش خلقان خوار و زار و ريشخند | پيش حق محبوب و مطلوب و پسند
از سخن ميگويم اين ورنه خدا | از سيه رويان کند فردا ترا
عزت آن اوست و آن بندگانش | ز آدم و ابليس بر مي خوان نشانش
شرح حق پايان ندارد همچو حق | هان و هان بر بند و بر گردان ورق
گفت فرعونش ورق در حکم ماست | دفتر و ديوان و حکم اين دم مراست
مر مرا بخريده اند اهل جهان | کز همه عاقل تري تو اے فلان
موسيا خود را خريدي هين برو | خويشتن کم بين بخود غره مشو
جمع آرم ساحران دهر را | تا که جهل تو نمايم شهر را
اين نخواهد شد بروزے يا دو روز | مهلتم ده تا چهل روز تموز
گفت موسیٰ مر مرا دستور نيست | بنده ام امهال تو مامور نيست
گر تو چيرسے و مرا خود يار نيست | بنده فرمانم بدانم کار نيست
مي زنم با تو بجد تا زنده ام | من چه کاره نصرتم من بنده ام
مي زنم تا در رسد حکم خدا | که کند هر خصم از خصمے جدا
گفت نے نے مهلتم بايد نهاد | عشو ها کم ده تو کم پيماے باد
حق تعالیٰ وحي کردش در زمان | مهلتے ده مر ورا مهراس ازان

۲۱۳

این چنین روزش بده مهلت بطوع　　تا سگالد مکرها او نوع نوع

تا بکوشد او کہ نفی من خفتہ ام　　تیز رو گو پیش رہ بگرفتہ ام

حیلہاشان را ہمہ برہم زنم　　وآنچہ افزایند من برکم زنم

تو مترس و مہلتش دہ دراز　　گو سپہ گردآر و صد حیلت بساز

گفت امر آمد برو مہلت ترا　　من بجائے خود شدم رستی ہلا

او ہمی شد اژدہا اندر عقب　　چون سگ صیاد دانا و محب

چون سگ صیاد جنبان کردہ دم　　سنگ را میکرد ریگ او زیر سم

سنگ و آہن را بدم در می کشید　　خرد می خائید آہن را پدید

در ہوا میکرد سر بالاے برج　　کہ ہزیمت می شد از وے روم و گرج

کفک می انداخت چون اشتر بکام　　قطرۂ زان بر ہر کہ می زد شد جذام

ز غژغژ دندان او دل می شکست　　جان شیران سیہ میشد ز دست

چون بقوم خود رسید آن مجتبی　　شدق او بگرفت و باز او شد عصا

تکیہ بر وے کرد و میگفت اے عجب　　پیش ما خورشید و پیش خصم شب

چونکہ موسےٰ بازگشت و او بماند　　اہل رائے و مشورت را پیش خواند

مجتمع گشتند و بفشردند پاے　　ہر کسے کردند عرض فکر و رائے

عاقبت با مانِ بے سامانِ دون　　رائے پیش آورد و گردش نہون

کاسے شہ صاحب ظفر چون غم فزود　　ساحران را جمع باید کرد زود

در ممالک ساحران داریم ما　　ہر یکے در سحر فرد و پیشوا

مصلحت آنست کز اطراف مصر　　جمع آرد شان شہ و صراف مصر

او بسے مردم فرستاد آن زمان　　ہر نواحے بہر جمع جادوان

ہر طرف کہ ساحرے بد نامدار　　کرد پرّان سوئے او دہ پیک کار

۲۱۴

دو جوان بودند ساحر مشتهر — سحر ایشان در دل شه مستمر
چون بدیشان آمد آن پیغام شاه — کز شما شاه است اکنون چاره خواه
از پئے آنکه دو درویش آمدند — بر شه و بر قصر او موکب زدند
نیست با ایشان بغیر یک عصا — که همی گردد بامرش اژدها
شاه و لشکر جمله بیچاره شدند — زین دو کس جمله بافغان آمدند
چاره جویان بنده را پیش شما — شاه ازان ارسال فرموده است تا
چارهٔ سازید اندر دفع شان — گنجها بخشد عوض شه بیکران
چارهٔ می باید اندر ساحری — تا بود که زین دو ساحر جان بری
۲۱۵ آن دو ساحر را چو این پیغام داد — ترس و مهرے در دل هر دو فتاد
عرق جنسیت چو جنبیدن گرفت — سر بزانو بر نهادند از شگفت
چون دبیرستان صوفی زانوست — حل مشکل را دو زانو جادوست
بعد ازان گفتند اے مادر بیا — گور بابا کو تو ما را ره نما
بردشان بر گور او بنمود راه — پس سه روزه داشتند از بهر شاه
بعد ازان گفتند اے بابا بما — شاه پیغامے فرستاد از وجا
که دو مرد او را بتنگ آورده اند — آبرویش پیش لشکر برده اند
نیست با ایشان سلاح و لشکرے — جز عصا و در عصا شور و شرے
تو جهان راستان در رفتهٔ — گرچه در صورت بخاکے خفتهٔ
آن اگر سحر است ما را ده خبر — ور خدائی باشد اے جان پدر
هم خبر ده تا که ما سجده کنیم — خویش را بر کیمیائے بر زنیم
ناامیدانیم امیدے رسد — در شب دیجور خورشیدے رسد
از ضلال آئیم در راه رشد — راندگانیم و کرم ما را کشد

گفت شان در خواب کاے اولادِ من — نیست ممکن ظاهر این را دم زدن
فاش و مطلق گفتنم دستور نیست — لیک از از پیش چشم دور نیست
یک بنمایم نشانے با شما — تا شود پیدا شما را این خفا
نورِ چشمانم چو آن جاگه روید — از مقامِ خفتنش آگه شوید
آن زمان که خفته باشد آن حکیم — آن عصا را قصد کن بگذاریم
گر بدزدید آن عصا او ساحر است — چارهٔ ساحر شما را حاضر است
ور نتوانید هان آن ایزدیست — او رسولِ ذوالجلال و مهتدیست
گر جهان فرعون گیرد شرق و غرب — سرنگون آید خدا را آگاه حرب
این نشان راست دادم جانِ باب — بر نویس الله اعلم بالصواب
جانِ بابا چون بخسپد ساحرے — سحر و مکرش را نباشد رهبرے
جادوے که حق کند حق است و راست — جادوئے خواندن مر آن حق را خطاست
جانِ بابا این نشانِ قاطع است — گر بمیرد نیز حقش رافع است
جانِ بابا چونکه ساحر خواب شد — کارِ او بے رونق و بے آب شد
هر دو بوسیدند گورش را و رفت — تا به مصر از بهرِ آن پیکار زفت
چون به مصر از بهرِ آن کار آمدند — طالبِ موسیٰ و جاے او شدند
اتفاق افتاد کان روز ورود — موسیٰ اندر زیرِ نخلے خفته بود
پس نشان دادند شان مردم بدو — که برو آن سوئے نخلستان بجو
چون بیامد دید در خرما بنان — خفته کو بود بیدار جهان
بهر نازش بسته او دو چشم سر — عرش و فرشش جمله در زیرِ نظر
چون بدیدندش که خفته است او دراز — بهر دزدیدن عصا کردند ساز
ساحران قصدِ عصا کردند زود — کز پسش باید شدن وا انزار بود

۲۱۶

اندکے چون بیشتر کردند ساز اندر آمد آن عصا در اهتزاز
آنچنان بر خود بلرزید آن عصا کان دو بر جا خشک گشتند از وجا
بعد ازان شد اژدہا و حملہ کرد ہر دو آن بگریختند و روے زرد
رو در افتادن گرفتند از نہیب غلط غلطان منہزم اندر نشیب
پس یقین شان شد کہ ہست از آسمان زانکہ مے دیدند حد ساحران
بعد ازان اطلاق و تب شان شد پدید کار شان تا نزع و جان کندن رسید
پس فرستادند مردے در زمان سوے موسیٰؑ از براے عذر آن
کامتحان کردیم و ما را کے رسد امتحان تو اگر نبود حسد
مجرم شاہیم و ما را عذر خواہ اے تو خاص الخاص درگاہ الٰہ
در گزر از ما کہ ما کردیم بد اے ترا الطاف و فضل بیعدد
عفو کرد و در زمان نیکو شدند پیش موسیٰؑ بر زمین سر می زدند
گفت موسیٰؑ عفو کردم اے کرام گشت بر دوزخ تن و جان تان حرام
من شما را خود ندیدم اے دو یار اعجمی سازید خود را زا عتذار
ہمچنان بیگانہ شکل و آشنا در نبرد آئید پیش پادشا
آنچہ باشد مر شما را از فنون جمع آرید از درون و از برون
پس زمین را بوسہ دادند و شدند انتظار وقت فرصت می بدند
تا بفرعون آمدند آن ساحران داد شان تشریفہاے بیکران
وعدہا شان کرد و پیشین ہم بداد بندگان و اسپان و نقد و جنس و زاد
بعد ازان شان گفت ہین اے سابقان گر فزون آئید اندر امتحان
برفشانم بر شما چندین عطا کہ بدرد پردۂ جود و سخا
پس بگفتندش باقبال تو شاہ غالب آئیم و شود کارش تباہ

ما درین فن صفدریم و پهلوان — کس ندارد پائے ما اندر جهان

ساحران در عهد فرعون لعین — چون مری کردند با موسیٰ بکین — ۴۲

لیک موسیٰ را مقدم داشتند — ساحران او را مکرم داشتند

زانکه گفتندش که فرمان آن تست — گر تو میخواهی عصا بفگن نخست

گفت نے اول شما اے ساحران — افگنید آن مکرها را در میان

اینقدر تعظیم دین شان را خرید — وز مری آن دست و پاهاشان برید

ساحران را نے که فرعون لعین — کرد تهدید و سیاست بر زمین — ۲۲۸

که ببرم دست و پاتان از خلاف — پس در آویزم ندارم تان معاف

او چنان پنداشت کایشان در همان — وهم و تخویف اند و وسواس و گمان

که بودشان لرزه و تخویف و ترس — از توهمها و تهدیدات نفس

او نمیدانست کایشان رسته اند — بر دریچهٔ نور دل بنشسته اند

سایهٔ خود را از خود دانسته اند — چابک و چست و گش و برجسته اند

ذکر موسیٰ بند خاطرها شد است — کاین حکایتهاست که پیشین بد است — ۲۱۶

ذکر موسیٰ بهر روپوش است لیک — نور موسیٰ نقد تست اے یار نیک

موسیٰ و فرعون در هستی تست — باید این دو خصم را در خویش جست — ۲۱۷

۱۲

آوردن مارگیرے اژدهائے افسرده را به بغداد — ۲۱۰

آنچه در فرعون بد اندر تو هست — لیک اژدرهات محبوس چه است

مارگیری رفت سوی کوهسار | تا بگیرد او بافسونهاش مار
گر گران و گر شتابنده بود | آنکه جوینده است یابنده بود
او همی جستی یکی ماری شگرف | گرد کوهستان و در ایام برف ۲۱۱
اژدهائی مرده دید آنجا عظیم | که دلش از شکل او شد پر ز بیم
مارگیر اندر زمستان شدید | مار می‌جست اژدهای مرده دید
مارگیر از بهر حیرانی خلق | مار گیرد اینت نادانیِ خلق
مارگیر آن اژدها را بر گرفت | سوی بغداد آمد از بهر شگفت
اژدهائی چون ستون خانهٔ | می‌کشیدش از پیِ دانگانهٔ
کاژدهای مردهٔ آورده ام | در شکارش من جگرها خورده ام
او همی مرده گمان بردش ولیک | زنده بود و او ندیدش نیک نیک
او ز سرماها و برف افسرده بود | زنده بود و شکل مرده می‌نمود
تا به بغداد آمد آن هنگامه جو | تا نهد هنگامهٔ بر چارسو
بر لب شط مرد هنگامه نهاد | غلغله در شهر بغداد اوفتاد
مارگیری اژدها آورده است | بوالعجب نادر شکاری کرده است
جمع آمد صد هزاران خام ریش | صیدِ او شد هر یک آنجا از خریش
منتظر ایشان و او هم منتظر | تا که جمع آیند خلق منتشر
مردم هنگامه افزون‌تر شود | کدیه و توزیع نیکوتر رود
جمع آمد صد هزاران ژاژ خا | حلقه کرده پشتِ پا بر پشت پا
مرد را از زن خبر نے زازدحام | رفته درهم چون قیامت خاص و عام
چون همی حراقه جنبانید او | میکشیدند اهلِ هنگامه گلو ۲۱۲
اژدها کز زمهریر افسرده بود | زیر صد گونه پلاس و پرده بود

بسته بودش بارسنهاے غلیظ — احتیاطے کرده بودش آن حفیظ

در درنگ و اتفاق و انتظار — وز رہا ہوے و فغان بیشمار

وز غلوئے خلق و مکث و طمطراق — تافت بر آن مار خورشید عراق

آفتاب گرم سیرش گرم کرد — رفت از اعضاے او خلاط سرد

مرده بود و زنده گشت او از شگفت — اژدہا بر خویشتن جنبیدن گرفت

خلق را از جنبش آن مرده مار — گشتشان آن یک تحیر صد ہزار

با تحیر نعره ہا انگیختند — جملگان از جنبشش بگریختند

می شکست او بند و زان بانگ بلند — ہر طرف میرفت چاقا چاق بند

بند ہا بشکست و بیرون شد ز زیر — اژدہاے زشت غران ہمچو شیر

در ہزیمت بس خلائق کشته شد — از فتاده و کشتگان صد پشته شد

مارگیر از ترس برجا خشک گشت — که چه آوردم من از کہسار و دشت

گرگ را بیدار کرد آن کور میش — رفت نادان سوے عزرائیل خویش

اژدہا یک لقمه کرد آن گیج را — سہل باشد خون خوری حجاج را

خویش را بر استنے پیچید و بست — استخوان خورده را درہم شکست

نفس اژدرہاست او کے مرده است — از غم بے آلتی افسرده است

گر بیابد آلت فرعون او — که بامر او ہمی رفت آب جو

آنگہ او بنیاد فرعونی کند

راه صد موسیٰ و صد ہارون زند

۱۳

اختلاف کردن مردمان در چگونگی و شکل پیل در شب تار

۲۱۷

از نظر گاه است اے مغز وجود

اختلاف مومن و گبر و جہود

پیل اندر خانۂ تاریک بود — عرضہ را آوردہ بودندش ہنود

از برائے دیدنش مردم بسے — اندران ظلمت ہمی شد ہر کسے

دیدنش با چشم چون ممکن نبود — اندران تاریکیش کف می بسود

آن یکے را کف بخرطوم او فتاد — گفت ہمچون ناودان است این نہاد

آن یکے را دست بر گوشش رسید — آن برو چون بادبیزن شد پدید

آن یکے را کف چو بر پایش بسود — گفت شکل پیل دیدم چون عمود

آن یکے بر پشتِ او بنہاد دست — گفت خود این پیل چون تختے بداست

ہمچنین ہریک بجزوے کو رسید — فہم آن میکرد ہر جا می تنید

از نظر گہ گفتِ شان شد مختلف — آن یکے دالش لقب داد این الف

در کف ہر کس اگر شمعے بدے — اختلاف از گفتِ شان بیرون شدے

چشم حس ہمچون کف دست است و بس — نیست کف را بر ہمہ او دسترس

جسم دریا دیگر است و کف دگر — کف بہل وز دیدہ در دریا نگر

جنبش کفہا ز دریا روز و شب

کف ہمی بینی و دریائے عجب

۲۱۸

۱۴

سرکشیدن کنعان از دعوت نوح

دم مزن تا دم زند بہر تو روح
آشنا بگذار در کشتیٔ نوح

ہمچو کنعان کاشنا می کرد او　　　کہ نخواہم کشتیٔ نوحِ عدد
ہین بیا در کشتیٔ بابا نشین　　　تا نگردی غرق طوفان اے مہین
گفت نے من آشنا آموختم　　　من بجز شمع تو شمع افروختم
ہین مکن کاین موج طوفان بلاست　　　دست و پا را آشنا امروز لاست
بادِ قہر است و بلاے شمع کش　　　جز کہ شمعِ حق نمی پاید خمش
گفت نے رفتم بران کوہِ بلند　　　عاصم است آن کُہ مرا از ہر گزند
ہین مکن کہ کوہ کاہ است این زمان　　　جز حبیبِ خویش را ندہد امان
گفت من کے پندِ تو بشنودہ ام　　　کہ طمع کردی کہ من زین دودہ ام
خوش نیامد گفتِ تو ہرگز مرا　　　من بریم از تو در ہر دو سرا
ہین مکن بابا کہ روزِ ناز نیست　　　مر خدا را خویشۂ و انباز نیست
تا کنون کردی و ایندم ناز کیست　　　اندرین درگاہ گیرا نازِ کیست
گفت بابا سالہا این گفتۂ　　　باز میگوئی بجہل آشفتۂ
چند ازینہا گفتۂ با ہر کسے　　　تا جوابِ سرد بشنودی بسے
این دمِ سرد تو در گوشم نرفت　　　خاصہ اکنون کہ شدم دانا و زفت
گفت بابا چہ زیان دارد اگر　　　بشنوی یکبار تو پندِ پدر
ہمچنین میگفت او پندِ لطیف　　　ہمچنان میگفت او دفعِ عنیف

سے نے پدر از نصح کنعان سیر شد | سے نے دمے در گوش آن ادبیر شد
اندرین گفتن بُدند و موج تیز | بر سر کنعان زد و شد ریز ریز
نوح گفت اے بادشاہ بردبار | مر مرا خر مرد و سیلت برد بار
وعدہ کردی مر مرا تو بارہا | کہ بیابد اہلت از طوفان رہا
دل نہادم برامیدت من سلیم | پس چرا برود سیل از من گلیم
گفت او از اہل و خویشانت نبود | خود ندیدی تو سفیدی از کبود
چونکہ در دندان تو کرم اوفتاد | نیست دندان بر کنش اے اوستاد
تاکہ باقی تن نگردد زار ازو | گرچہ بود آن تو شو بیزار ازو
گفت بیزارم زغیر ذات تو | غیر نبود آنکہ او شد مات تو
تو ہمیدانی کہ چونم با تو من | بیست چندانم کہ باران چمن
من بگویم او نگردد یار من | بے صدا ماند دم و گفتار من
بازمین آن بہ کہ ہموارش کنی | نیست ہمدم با قدم یارش کنی
گفت اے نوح ار تو خواہی جملہ را | حشر گردانم برآرم از ثرے
بہر کنعانے دل تو نشکنم | لیکت از احوال او آگہ کنم
گفت نے نے راضیم کہ تو مرا | ہم کنی غرقہ اگر باید ترا
ہر زمانم غرقہ میکن من خوشم | حکم تو جان است چون جان میکشم
ننگرم کس را وگر ہم بنگرم | او بہانہ باشد و تو منظرم

عاشق صنع خدا با فر بود
عاشق مصنوع او کافر بود

۱۵

۲۱۹

بودن حیرت مانع بحث و فکرت

آن یکے مردِ دو مو آمد شتاب　　　　پیش یک آئینه دارِ مستطاب

گفت از ریشم سفیدی کن جدا　　　　که عروسِ نو گزیدم اے فتے

ریش او ببرید و کل پیشش نهاد　　　　که تو بگزین چون مرا کارے فتاد

این سوال و این جواب است اے گزین　　　　که سر اینها ندارد مردِ دین

این یکے زد سیلئ مرزید را　　　　حمله کرد او هم برائے کید را

گفت سیلی زن سوالت میکنم　　　　پس جوابم گوئے وآنگه میزنم

بر قفائے تو زدم آمد طراق　　　　یک سوالے دارم اینجا در وفاق

این طراق از دستِ من بوده است یا　　　　از قفاگاهِ تو اے فخرِ کیا

گفت از درد این فراغت نیستم　　　　که درین فکر و تامل بیستم

تو که بیدردی همی اندیش این　　　　نیست صاحب درد را این فکر هین

دردمندان را نباشد فکرِ غیر　　　　خواه در مسجد برو خواهی بدیر

غفلت و بیدردیت فکر آورد　　　　در خیالت نکتهٔ بکر آورد

۱۶

۲۲۰

خواندن عاشقے نامه را در حضورِ معشوق

چون بمطلوبت رسیدی اے ملیح

شد طلبگارئ علم اکنون قبیح

پیش سلطان خوش نشسته در قبول
زشت باشد جستن نامه و رسول

آن یکی را یار پیش خود نشاند / نامه بیرون کرد و پیش یار خواند
بیتها در نامه و مدح و ثنا / زاری و مسکینی و بس لابها
گریه و افغان و حزن و درد خویش / خواری و بیزاری با اهل خویش
دوری و رنجوری از هجران دوست / ذکر پیغام و رسول از مغز و پوست
همچنین میخواند با معشوق خود / تا که بیرون شد ز حصر و حد و عد
گفت معشوق این اگر بهر من است / گاه وصل این عمر ضائع کردن است
من به پیشت حاضر و تو نامه خوان / نیست این باری نشان عاشقان
گفت اینجا حاضری اما ولیک / می نیابم نصیب خویش نیک
آنچه میدیدم ز تو پارینه سال / نیست ایندم گرچه می بینم وصال
من ازین چشمه زلالی خورده ام / دیده و دل ز آب تازه کرده ام
چشمه می بینم و لیکن آب نی / راه آبم را اگر زد رهزنی
گفت پس من نیستم معشوق تو / من به بلغار و مرادت در قتو
عاشقی تو بر من و بر حالتی / حالت اندر دست نبود ای فتی
پس نیم کلی مطلوب تو من / جزو مقصودم ترا اندر زمن
خانهٔ معشوقه ام معشوق نی / عشق بر نقد است بر صندوق نی
هست معشوق آنکه او یکتو بود / مبتدا و منتهایت او بود
چون بیابی اش نباشی منتظر / هم هویدا او بود هم نیز سر
عاشق حالی نه عاشق بر منی / بر امید حال بر من می تنی

۱۷

۲۲۱

طلبیدن مردی روزی حلال را بی رنج کسب

آن یکی در عهد داود نبی — نزد هر دانا و پیش هر غبی

این دعا میکرد دائم کای خدا — ثروتی بی رنج روزی کن مرا

چون مرا تو آفریدی کاهلی — زخم خواری سست جنبی تنبلی

بر خران پشت ریش بی مراد — بار اسپان و اشتران نتوان نهاد

کاهلم چون آفریدی ای ملی — روزیم ده هم ز راه کاهلی

روزیی خواهم بناگه بی تعب — که ندارم من ز کوشش جز طلب

مدتی بسیار میکرد این دعا — روز تا شب شب همه شب تا ضحی

خلق می خندید بر گفتار او — بر طمع خامی و بر بیگار او

که چه میگوید عجب این سست ریش — یا کسی دادست بنگ بیهشیش

راه روزی کسب و رنج است و تعب — هرگز این نادر نشد ور شد عجب

شاه و سلطان و رسول حق کنون — هست داود نبی ذو فنون

هست در فرمان او از وحش و طیر — در همه روی زمین او راست سیر

۲۲۲

با چنان عزی و نازی کاندروست — که گزیدستش عنایتهای دوست

با همه تمکین خدا روزی او — کرده باشد بسته اندر جستجو

بی زره بافی و رنجی روزیش — می نیاید با همه پیروزیش

اینچنین مخذول و واپس مانده — خانه کنده دون و گردون رانده

اینچنین مدبر همی خواهد که او — گنج یابد تا رود پایش فرو

زاحمقی خواهد که بی رنجش زود — بی تجارت پر کند دامن زسود

انچنین گنجے نیاید در جہان — کہ برآید بر فلک بے نردبان

این ہمی گفتش بتسخر رو بگیر — کہ رسیدت روزئے وآمد بشیر

وان ہمی خندید ما را ہم بدہ — زانچہ یابی ہدیہ اے سالار دہ

او ازین تشنیع مردم وین فسوس — کم نمی کرد از دعا و چاپلوس

تا کہ شد در شہر معروف و شہیر — کو ز انبان تہی جوید پنیر

شد مثل در خامِ طمعی آن گدا — او ازین خواہش نمی آمد جدا

کم نمی کرد از دعا و ابتہال — کرد اجابت مستعانِ ذو الجلال

گر گران و گر شتابندہ بود — عاقبت جویندہ یابندہ بود

تا کہ روزے ناگہان در چاشتگاہ — این دعا میکرد با زاری و آہ

ناگہان در خانہ اش گاوے دوید — شاخ زد بشکست دربند و کلید

گاو گستاخ اندران خانہ بجست — مرد برجست و قوائمہاش بست

پس گلوے گاو ببرید آن زمان — بے توقف بے تامل بے امان

چون سرش ببرید شد سوئے قصاب — تا اہابش بر کند در دم شتاب

صاحب گاوش بدید و گفت ہین — اے بظلمت گاو من گشتہ رہین

ہین چرا کشتی بگو گاو مرا — ابلہ طرار انصاف اندر آ

گفت من روزی ز حق میخواستم — قبلہ را از لابہ می آراستم

سالہا بودہ است کار من دعا — تا کہ بفرستاد گاوے را خدا

چون بدیدم گاو را برخاستم — روزئے من بود کش میخواستم

آن دعائے کہنہ ام شد مستجاب — روزئے من بود کشتم نک جواب

او ز خشم آمد گریبانش گرفت — چند مشتے زد برویش ناشگفت

می کشیدش تا بہ داود نبی — کہ بیا اے ظالم گیج غبی

۱۴۱ ۲
۱۸ ۱۹ ۲۰ ۲۱ ۲۲ ۲۳ ۲۴ ۲۵

حجت بارد رها کن ای دغا　　عقل در تن آور و با خویش آ

این چه میگوئی دعا چه بد مخند　　بر سر و ریش من و خویش ای لوند

گفت من با حق دعاها کرده ام　　اندرین لابه بسی خون خورده ام

من یقین دارم دعا شد مستجاب　　سر بزن بر سنگ ای منکر خطاب

گفت گرد آیید هین ای مسلمین　　ژاژ بینید و فشار این مهین

ای دغا تا چند خائی ژاژ را　　حجت قاطع بگو چه بود دعا

ای مسلمانان دعا مال مرا　　چون از آن او کند بهر خدا

گر چنین بودی همه عالم بدین　　یک دعا املاک بردندی بکین

گر چنین بودی گدایان ضریر　　محتشم گشته بدندی و امیر

روز و شب اندر دعااند و ثنا　　لابه گویان که تو مان ده ای خدا

تا تو ندهی هیچکس ندهد یقین　　ای گشاینده تو بگشا بند این

مکسب کوران بود لابه دعا　　جز لب نانی نیابند از عطا

خلق گفتند این مسلمان راست گوست　　وین فروشنده دعاها ظلم جوست

این دعا کی باشد از اسباب ملک　　کی کشد این را شریعت خود بسلک

بیع و بخشش یا وصیت یا عطا　　یا ز جنس این شود ملکی ترا

در کدامین دفتر است این شرع تو　　گاو را تو باز ده یا حبس رو

اندر آور حبس و در زندان او　　ورنه گاوش را بده حجت مگو

او بسوی آسمان میکرد رو　　کای خداوند کریم لطف خو

من دعاها کرده ام زین آرزو　　واقعه ما را نداند غیر تو

در دل من آن دعا انداختی　　صد امید اندر دلم افراختی

من نمیکردم گزافه آن دعا　　همچو یوسف دیده ام بس خوابها

۲۴۲ گفت کورم خواند زین جرم آن دغا پس بلیسانه قیاس است ای خدا

من دعا کورانه کی می‌کرده‌ام جز بخالق کدیه کی آورده‌ام

کور از خلقان طمع دارد ز جهل من ز تو کز تست هر دشوار سهل

می نداند خلق اسرار مرا ژاژ می دانند گفتار مرا

حق شان است و که داند راز غیب غیر علام سر و ستار عیب

خصم گفتش رو بمن کن حق بگو رو چه سوی آسمان کردی عمو

شید می آری غلط می افگنی لاف عشق و لاف قربت میزنی

با کدامین روی چون دل مردهٔ روی سوی آسمانها کردهٔ

غلغلی در شهر افتاده ازین آن مسلمان می نهد رو بر زمین

کای خدا این بنده را رسوا مکن گر بدم هم سر من پیدا مکن

تو همیدانی که شبهای دراز که همیخوانم ترا با صد نیاز

پیش خلق این را اگر خود قدر نیست پیش تو همچون چراغ روشنیست

گاو میخواهد از من ای خدا چون فرستادی نکردم من خطا

چونکه داؤد نبی آمد برون گفت هین چونست این احوال چون

مدعی گفت ای نبی الله داد گاو من در خانهٔ او در فتاد

کشت گاوم را بپرسش که چرا گاو من کشت او بیان کن ماجرا

گفت داؤدش بگو ای بو الکرم چون تلف کردی تو ملک محترم

هین پراگنده مگو حجت بیار تا بیکسو گردد این دعوی و کار

گفت ای داؤد بودم هفت سال روز و شب اندر دعا و در سؤال

این همی جستم ز یزدان کای خدا روزیی خواهم حلال و بی عنا

مرد و زن بر نالهٔ من واقف اند کودکان این ماجرا را واصف اند

تو بپرس از هر که خواهی این خبر　　تا بگوید بی شکنجه و بی ضرر

هم هویدا پرس و هم پنهان ز خلق　　کز چه میگفت این گدای ژنده دلق

بعد از آن جمله دعا و این فغان　　گاو اندر خانه دیدم ناگهان

چشم من تاریک شد نی بهر قوت　　شادی آن که قبول آمد قنوت

کشتم این را تا دهم در شکر آن　　که دعای من شنید آن غیب‌دان

گفت داود این سخنها را بشو　　حجت شرعی درین دعوی بگو

تو روا داری که من بی حجتی　　بنهم اندر شرع باطل سنتی

اینکه بخشیدت خریدی وارثی　　ریع را چون میستانی حارثی

رو بده مال مسلمان کژ مگو　　رو بجو وام و بده باطل مجو

گفت ای شه تو همین میگوئیم　　که همی گویند اصحاب ستم

پس ز دل آهی برآورد و بگفت　　کای خدای هر کجا طاقی و جفت

سجده کرد و گفت ای دانای سوز　　در دل داود انداز آن فروز

در دلش نه آنچه تو اندر دلم　　اندر افگندی به راز ای مفضلم

این بگفت و گریه در شد های های　　تا دل داود بیرون شد ز جای

گفت هین امروز ای خواهان گاو　　مهلتم ده وین دعاوی را مکاو

تا روم من سوی خلوت در نماز　　پرسم این احوال از دانای راز

خوی دارم در نماز آن التفات　　معنی قرة عینی فی الصلوات

رفتنم سوی نماز و آن خلا　　بهر تعلیم است ره مر خلق را

کژ نهم تا راست گردد این جهان　　حرب خدعه این بود ای پهلوان

نیست دستوری وگرنه ریختی　　گرد از دریای راز انگیختی

همچنین میگفت داود این نسق　　خواست گشتن عقل خلقان محترق

۲۴۳

پس گریبانش کشید از پس یکی / که ندارم در یکی اش من شکی
باخود آمد گفت را کوتاه کرد / لب ببست و عزم خلوتگاه کرد
در فرو بست و برفت آنگه شتاب / سوی محراب و دعای مستجاب
حق نمودش آنچه بنمودش تمام / گشت واقف بر سزای انتقام
دید احوالی که کس واقف نبود / راز پنهانی که حیرانی فزود
روز دیگر جمله خصمان آمدند / پیش داؤد پیمبر صف زدند
همچنین این ماجرا باز رفت / زود زد آن مدعی تشنیع زفت
زود گاوم را بده ای نابکار / از خدای خویشتن شرمی بدار
کاینچنین ظلم صریح ناسزا / میرود در عهد پیغمبر ملا
گاو کشته خورده بی ترس و بیم / در جواب افزوده تزویر آن لئیم
که چه چندین سال بودم در دعا / من طلب کردم ز حق داد او مرا
ای رسول حق چنین باشد روا / ملک من بد گاو چون دادش خدا
گفت داؤدش خمش کن رو بهل / این مسلمان راز گاوت کن بحل
چون خدا پوشید بر تو ای جوان / رو خمش کن حق ستاری بدان
گفت واویلا چه حکم است این چه داد / از پی من شرع نو خواهی نهاد
رفته است آوازهٔ عدلت چنان / که معطر شد زمین و آسمان
بر سگان کور این استم نرفت / زین تعدی سنگ و که بشگافت تفت
همچنین تشنیع میزد بر ملا / کالصلا هنگام ظلم است الصلا
اینچنین ظلم و جفا بر من مکن / یا نبی الله مگو زینسان سخن ۲۴۴
بعد از آن داؤد گفتش ای عنود / جمله مال خویش او را بخش زود
ورنه کارت سخت گردد گفتمت / تا نگردد ظاهر از وی استمت

خاک بر سر کرد و جامه بردرید ‌ ‌ ‌ ‌ که بهردم میکنی ظلمی مزید

یکدمی دیگر بدین تشنیع راند ‌ ‌ ‌ ‌ باز داودش به پیش خویش خواند

گفت چون بختت نبود ای بخت کور ‌ ‌ ‌ ‌ ظلمت آمد اندک اندک در ظهور

دیدهٔ انکار صدر و پیشگاه ‌ ‌ ‌ ‌ ای دریغ از چون تو خر خاشاک راه

زین سخن داود زو شد خشمناک ‌ ‌ ‌ ‌ گفت تا خود را نگردانی هلاک

رو که فرزندانِ تو با جفتِ تو ‌ ‌ ‌ ‌ بندگانِ او شدند افزون مگو

سنگ بر سینه همی زد با دو دست ‌ ‌ ‌ ‌ میدوید از جهل خود بالا و پست

خلق هم اندر ملامت آمدند ‌ ‌ ‌ ‌ کز ضمیر کار او غافل بدند

روی در داود کردند آن فریق ‌ ‌ ‌ ‌ کای نبی مجتبی بر ما شفیق

این نشاید از تو کین ظلم است فاش ‌ ‌ ‌ ‌ قهر کردی بیگناهی را به لاش

گفت ای یاران زمان آن رسید ‌ ‌ ‌ ‌ کان سر مکتوم او گردد پدید

جمله برخیزید تا بیرون رویم ‌ ‌ ‌ ‌ سوی صحرا و بدان هامون شویم

مرد و زن از خانها بیرون روید ‌ ‌ ‌ ‌ تا بران سر نهان واقف شوید

در فلان صحرا درختی هست زفت ‌ ‌ ‌ ‌ شاخهایش انبه و بسیار جفت

سخت راسخ خیمه گاه و میخ او ‌ ‌ ‌ ‌ بوی خون می آیدم از بیخ او

خون شده است اندر بن آن خوش درخت ‌ ‌ ‌ ‌ خواجه را کشته است این منحوس بخت

مالِ او برداشت است این قلتبان ‌ ‌ ‌ ‌ وین غلام اوست ای آزادگان

این جوان مر خواجه را باشد پسر ‌ ‌ ‌ ‌ طفل بود و او ندارد زین خبر

تا کنون حلم خدا پوشید آن ‌ ‌ ‌ ‌ آخر از ناشکری این قلتبان

که عیال خواجه را روزی ندید ‌ ‌ ‌ ‌ نی به نوروز و نه موسمهای عید

بی نوایان را بیک لقمه نجست ‌ ‌ ‌ ‌ یاد ناورد او ز حقهای نخست

تاکنون از بهرِ یک گاو آن لعین | میزند فرزند او را بر زمین
او بخود برداشت پرده از گناه | ورنه می پوشید جرمش را اله
کافر و فاسق درین دورِ گزند | پردهٔ خود را بخود بر می درند
ظلم مستور است در اسرارِ جان | می نهد ظالم به پیش مردمان

۲۴۵ چون برون رفتند سوے آن درخت | گفت دستش را ز پس بندید سخت
تا گناه و جرمِ او پیدا کنم | تا لواے عدل بر صحرا زنم
گفت اے سگ جدِّ اینرا کشتهٔ | تو غلام خواجه زین رو گشتهٔ
خواجه را کشتی و بردی مالِ او | کرد یزدان آشکارا حالِ او
آن زنت، او را کنیزک بوده است | با همین خواجه جفا بنموده است
هر چه او زائید ماده یا که نر | ملکِ وارث باشد آنها سر بسر
تو غلامی کسب و کارت ملکِ اوست | شرع جستی، شرع بستان رو نکواست
خواجه را کشتی باستم زار زار | هم بر اینجا خواجه گویان زینهار
کارد از اشتاب کردی زیر خاک | از خیالے که بدیدی سهمناک
نک سرش با کارد در زیرِ زمین | باز کاوید این زمین را همچنین
نام این سگ هم نوشته کارد بر | کرد با خواجه چنین مکر و ضرر
همچنین کردند و چون بشگافتند | در زمین آن کارد با سر یافتند
ولوله در خلق افتاد آن زمان | هر یکے زنار ببرید از میان
جمله از داد او گشته عذر خواه | زانکه بد ظن گشته بودند و تباه
بعد از ان گفتش بیا اے دادخواه | داد خود بستان ازین روے سیاه
هم بدان تیغش بفرمود او قصاص | کے کند مکرش ز حلمِ حق خلاص
حلمِ حق گرچه مواساها کند | چونکه از حد بگذرد رسوا کند

خون نخسپد درفتد در هر دلے　　میل جست و جوے و کشف مشکلے

اقتضاے داورے رب دین　　سر برآرد از ضمیر آن و این

چونکه پیدا گشت سر کار او　　معجزه داود شد فاش و دو تو

خلق جمله سر برهنه آمدند　　سر بسجده بر زمینها میزدند

ما همه کوران اصلی بوده ایم　　وانچه می فرمود نشنوده ایم

وز تو ما صد گون عجائب دیده ایم　　لیک معذوریم چون بے دیده ایم

کشته شد ظالم جهانے زنده شد　　هر یکے از نو خدا را بنده شد

نفس خود را کش جهانے زنده کن　　خواجه را کشتست او را بنده کن

مدعی گاو نفس تست هین　　خویشتن را خواجه کردست و مهین

آن کشنده گاو عقل تست رو　　بر کشنده گاو تن منکر مشو

عقل اسیر است و همیخواهد ز حق　　روزئے بے رنج و نعمت بر طبق

روزئے بے رنج او موقوف چیست　　آنکه بکشد گاو را کاصل بدیست

نفس گوید چون کشی تو گاو من　　زانکه گاو نفس باشد نقش تن

خواجه زاده عقل مانده بینوا　　نفس خونی خواجه گشت و پیشوا

روزئے بیرنج میدانی که چیست　　قوت ارواح است و ارزاق نبیست

لیک موقوف است بر قربان گاو　　گنج قتل گاو دان اے گنج کاو　　۲۴۶

۱۸

رنجور گردانیدن کودکان استاد را بوهم　　۲۲۳

کودکان مکتبی از اوستاد　　رنج دیدند از ملال اجتهاد

مشورت کردند در تعویقِ کار — تا معلم درفتد در اضطرار

چون نمی آید ورا رنجوریئے — کہ بگیرد چند روز او دوریئے

تا رہیم از حبس و از تنگئ کار — ہست او چون سنگ خارا برقرار

آن یکے زیرک تر این تدبیر کرد — کہ بگوید اوستا چونی تو زرد

خیر باشد، رنگِ تو برجاے نیست — این اثر یا از ہوا یا از تپیست

اندکے اندر خیال افتد ازین — تو برادر ہم مدد کن اینچنین

چون در آئی از درِ مکتب بگو — خیر باشد، اوستاد احوالِ تو

آن خیالش اندکے افزون شود — کز خیالے عاقلے مجنون شود

آن سوم وان چارم و پنجم چنین — در پئے ما غم نمایند و حنین

تا چو سی کودک پیاپے این خبر — متفق گویند، یابد مستقر

ہر یکے گفتش کہ شاباش اے ذکی — باد بختت بر عنایت متکی

متفق گشتند در عہدِ وثیق — کہ نگرداند سخن را یک رفیق

بعد ازان سوگند داد او جملہ را — تا کہ غمازے نگوید ماجرا

راے آن کودک بچربید از ہمہ — عقل او در پیش میرفت از رمہ

آن تفاوت ہست در عقلِ بشر — کہ میانِ شاہدان اندر صور

روز گشت و آمدند آن کودکان — برہمین فکرت بمکتب شادمان

جملہ استادند بیرون منتظر — تا در آید اول آن یارِ مُصر

زانکہ منبع او بدست این راے را — سر امام آمد ہمیشہ پاے را

او در آمد، گفت استا را سلام — خیر باشد رنگِ رویت زردفام

گفت اُستا نیست رنجے مر مرا — تو برو بنشین مگو یاوہ ہلا

نفی کرد اما غبارِ وہمِ بد — اندکے اندر دلش ناگاہ زد

اندر آمد دیگرے گفت اینچنین | اندکے آن وهم افزون شد برین

هم چنین تا وهم او قوت گرفت | ماند اندر حال خود بس در شگفت

گشت استا سست از وهم و بیم | بر جهید و می کشانید او گلیم

خشمگین با زن که مهر اوست سست | من بدین حالم نپرسید و نجست

خود مرا آگه نکرد از رنگ من | قصد دارد تا رهد از ننگ من

او بحسن و جلوه خود مست گشت | بیخبر کز بام من افتاد طشت

آمد و در را بتندی برگشاد | کودکان اندر پئے آن اوستاد

گفت زن خیر است چون زود آمدی | که مبادا ذات نیکت را بدی

گفت کوری رنگ و حال من ببین | از غم بیگانگان اندر حنین

تو درون خانه از بغض و نفاق | می نه بینی حال من در احتراق

گفت زن اے خواجه رنجے نیستت | وهم و ظن لاشش بے معنیست

گفت اے غر تو هنوزی در لجاج | می نه بینی این تغیر و ارتجاج

گر تو کور و کر شدی ما را چه جرم | ما درین رنجیم و در اندوه گرم

گفت اے خواجه بیارم آئینه | تا بدانی که ندارم من گنه

گفت رو رو چه تو چه آئینه ات | دائما در بغض و کینه و عنت

جامه خواب مرا رو گستران | تا بخسپم که سر من شد گران

زن توقف کرد مردش بانگ زد | کاے عدو زوتر ترا این می سزد

جامه خواب آورد و گسترد آن عجوز | گفت امکان نے و باطن پر ز سوز

گر بگویم متهم دارد مرا | ور نگویم جد شود این ماجرا

فال بد رنجور گرداند همی | آدمی را که نبودستش غمی

قول پیغمبر قبوله یفرض | ان تمارضتم لدنیا تمرضوا

گر بگویم او خیالے بر زند | فعل دارد زن که خلوت میکند
مر مرا از خانه بیرون میکند | بہرِ فسقے فعل و افسون میکند
جامه خواب افگند و استا او فتاد | آه آه و ناله از وے می بزاد
کودکان آنجا نشستند و نهان | درس میخواندند با صد اندهان
کاین همه کردیم و هم زندانیم | بد بنائے بود ما بد بانیم
بین دگر اندیشهٔ باید نمود | تا ازین محنت فرح یابیم زود
گفت آن زیرک که اے قوم پسند | درس خوانید و کنید آوا بلند
چون همیخواندند گفت اے کودکان | بانگِ ما استاد را دارد زیان
درد سر افزاید استا را ز بانگ | ارزد این کو درد یابد بهرِ دانگ
گفت استا راست میگوید روید | دردِ سر افزون شدم بیرون شوید
سجده کردند و بگفتند اے کریم | دور بادا از تو رنجوری و بیم
پس برون جستند سوے خانها | همچو مرغان در هوائے دانها
مادران شان خشمگین گشتند و گفت | روزِ کتّاب و شما با لهو جفت
وقت تحصیل است اکنون و شما | میگریزید از کتاب و اوستا
عذر آوردند کاے مادر تو ایست | این گناه از ما و از تقصیر نیست
از قضائے آسمان استادِ ما | گشت رنجور و سقیم و مبتلا
مادران گفتند مکر است و دروغ | صد دروغ آرید بهرِ طمعِ دوغ
ما صباح آئیم پیش اوستا | تا ببینیم اصلِ این مکرِ شما
کودکان گفتند بسم الله روید | بر دروغ و صدقِ ما واقف شوید
بامدادان آمدند آن مادران | پرسشِ استا زهر گوشه روان
خفته استا همچو بیمارِ گران | دردِ سر را سر ببسته چون زنان

۲۲۵

هم عرق کرده ز بسیاری لحاف   سر ببسته رو کشیده در سجاف

آه آهی میکند آهسته او   جملگان گشتند هم لاحول گو

خیر باشد اوستا این درد سر   جان تو ما را نبوده زین خبر

گفت من هم بیخبر بودم ازین   آگهم این کودکان کردند هین

من بدم غافل بشغل قال و قیل   بود در باطن چنین رنجی ثقیل

چون بجد مشغول باشد آدمی   او ز دید رنج خود باشد عمی

اے بسا مرد شجاع اندر حراب   که ببرد دست و پایش را ضراب

او همان دست آورد در گیر و دار   بر گمان آنکه هست او برقرار

خود ببیند دست رفته در ضرر   خون ازو بسیار رفته بیخبر

۱۹

۲۲۵

خلوت گزیدن زاهدے و نذر کردنش که میوه از درخت باز نگیرم و نقض عهد از اضطرار

یک حکایت گویمت گر بشنوی   در حقیقت بر حقیقت بگروی

بود درویشے بکهسارے مقیم   خلوت او را بود همخواب و ندیم

چون ز خالق میرسید او را شمول   بود از انفاس مرد و زن ملول

همچنان که سهل شد ما را حضر   سهل شد هم قوم دیگر را سفر   (۳۰)

۲۲۶

اندران کُه بود اشجار و ثمار   سیب و امرود و انار بیشمار

قوت آن درویش بود آن میوها   غیر آن چیزے نخوردے دائما

گفت آن درویش یا رب با تو من   عهد کردم زین نچینم در زمن

خود نچینم میوهٔ در کل حین | نیز غیرے را نگویم که بچین

جز ازان میوه که باد اندازدش | نے ازان میوه که شاخ افرازدش

مدتے بر نذر خود بودش وفا | تا در آمد امتحانات قضا

زین سبب فرمود استثنا کنید | که خدا خواهد به پیمان بر زنید

زانکه حکم کار در دست من ست | اختیار جملگان پست من است

پنج روز آن باد امرودے نریخت | ز آتش جوعش صبوری میگریخت

بر سر شاخے امرودے چند دید | باز صبرے کرد و خود را واکشید

باد آمد شاخ را سر زیر کرد | طبع را بر خوردن آن چیر کرد

جوع و ضعف و قوت جذب قضا | کرد زاهد را ز نذرش بیوفا

چونکه از امرود بن میوه شکست | گشت اندر نذر و عهد خویش سست

هم در ان دم گوشمال حق رسید | چشم او بگشاد و گوش او کشید

مخلصان باشند دائم در خطر | امتحانها هست در راه اے پسر

عهد را باید وفا اے جان من | تا نمانی شرمسار و ممتحن

یا مکن نذرے که نتوانی وفا | بر خطر منشین و بیرون جه بلا

نذر را باید وفا در راه حق | لیک حق تا خود کرا بدهد سبق

غیرت حق گوشمالش داد زود | زانکه فرمودست اوفوا بالعقود

جمع از دزدان بدند آنجا مگر | در میان آورده بے بر سیم و زر

اتفاقا دزد چندے تاختند | واندران کهسار منزل ساختند

بیست از دزدان بدند آنجا و بیش | بخش میکردند سرقات خویش

شحنه را غماز آگه کرده بود | مردم شحنه در افتادند زود

شحنه جائے عزم آن کهسار کرد | جمله را بگرفت و بست آن شیرمرد

پس بفرمود از غضب جلاد را — دست و پاے هر یکے زتن کن جدا

هم بدانجا پاے چپ و دستِ راست — جمله را ببرید و غوغاے بخاست

دستِ زاهد هم بریده شد غلط — پاش را میخواست هم کردن سقط

در زمان آمد سوارے بس گزین — بانگ برزد بر عوان کاے سگ ببین

این فلان شیخ است و ابدالِ خدا — دستِ او را تو چرا کردی جدا

آن عوان بدرید جامه تیز رفت — پیش شحنه داد آگاهیش تفت

شحنه آمد پابرهنه عذر خواه — که ندانستم خدا بر من گواه

هین بحل کن مر مرا زین کارِ زشت — اے کریم و سرورِ اهلِ بهشت

گفت می دانم سبب این نیش را — می شناسم من گناهِ خویش را

من شکستم حرمتِ ایمانِ او — پس یمینم برد دادستانِ او

من شکستم عهد و دانستم بد است — تا رسید آن شومِ جرأت بدست

دستِ ما و پاے ما و مغز و پوست — باد اے والی فداے حکمِ دوست

قسمِ من بود این ترا کردم حلال — تو ندانستی ترا نبود وبال

وانکه او دانست او فرمانرواست — با خدا سامانِ پیچیدن کی است

چون بریده شد براے حلق دست — مرد زاهد را در شکوے ببست

اینچنین باشد چو یکدر بسته شد — صد درِ دیگر بروا شکسته شد

شیخ اقطع گشت نامش پیشِ خلق — کرد معروفش بدین القاب خلق

در عریشش او را یکے زایر بیافت — کو بهر دو دستِ خود زنبیل بافت

گفت او را اے عدوِ جانِ خویش — در عریشم آمدی سر کرده پیش

این چرا کردی شتاب اندر سباق — گفت از افراطِ مهر و اشتیاق

پس تبسم کرد و گفت اکنون بیا — لیک مخفی دار این را اے کیا

تا نمیرم من مگو این با کسے ‌ نے قرینے نے حبیبے نے خسے

بعد ازان قوم دگر از روزنش ‌ مطلع گشتند بر بافیدنش

گفت حکمت را تو دانی کردگار ‌ من کنم پنهان تو کردی آشکار

آمد الهامش که یکچندے بدند ‌ کاندرین غم بر تو منکر می شدند

که مگر سالوس بود او در طریق ‌ که خدا رسوائیش کرد اندر فریق

من نخواهم کان رمه کافر شوند ‌ وز ضلالت در گمانِ بد روند

این کرامت را بکردیم آشکار ‌ که دهیمت دست اندر وقتِ کار

تا که این بیچارگانِ بدگمان ‌ رد نگردند از جنابِ آسمان

من ترا بے این کراماتها ز پیش ‌ خود تسلی داده ام از ذاتِ خویش

این کرامت بهر ایشان دادمت ‌ وین چراغ از بهر این بنهادمت

تو ازان بگذشته کز مرگِ تن ‌ ترسی از تفریقِ اجزائے بدن

۲۰

۲۲۵ ترازوے خواستن شخصے از زرگرے و جوابِ زرگر

آن یکے آمد به پیشِ زرگرے ‌ که ترازو ده که بر سنجم زرے

گفت رو خواجه مرا غربال نیست ‌ گفت میزان ده برین تسخر مایست

گفت جاروبے ندارم در دکان ‌ گفت بس بس این مضاحک را بمان

من ترازوے که میخواهم بده ‌ خویشتن را کر مکن هر سو مجه

گفت بشنیدم سخن کر نیستم ‌ تا نپنداری که بے معنیستم

این شنیدم لیک پیری مرتعش ‌ دست لرزان جسم تو نا منتعش

فهم کردم لیک پیری ناتوان		دستت از ضعف است لرزان زان

وان زر تو هم قراضه خورد و مرد		دست لرزد پس بریزد زر خرد

پس بگوئی خواجه جاروب بیار		تا بجویم زر خود را از غبار

چون بروبی خاک را جمع آوری		گوئیم غربال خواهم ای جری

تا به بیزم خاک و زر جویم از آن		که بود غربال ما را در دکان

من ز اول دیدم آخر را تمام		جای دیگر رو از اینجا والسلام

هر که اول بین بود اعمی بود		هر که آخر بین چه با معنی بود		۲۲۶

هر که اول بنگرد پایان کار		اندر آخر او نگردد شرمسار

۲۱

## جزع ناکردن شیخی بر مرگ فرزندان		۲۲۹

بود شیخی رهنمائی پیش از این		آسمانی شمع بر روی زمین

چون پیمبر در میان امتان		در گشای روضهٔ دار الجنان

گفت پیغمبر که شیخ رفته پیش		چون نبی باشد میان قوم خویش

یک صباحی گفتش اهل بیت او		سخت دل چونی بگو ای نیکخو

ما ز هجر و مرگ فرزندان تو		نوحه میداریم با پشت دوتو

تو نمی گریی نمی زاری چرا		یا که رحمت نیست در دل ای کیا

چون ترا رحمی نباشد در درون		پس چه امید است مان از تو کنون

ما به امید تو ایم ای پیشوا		که نه بگذاری تو ما را در عنا

چون بیارایند روز حشر تخت		خود شفیع ما توئی آن روز سخت

در چنان روز و شب بے زینہار | ما باکرامِ تو ئیم امیدوار
دستِ ما و دامنِ تست آن زمان | که نماند ہیچ مجرم را امان
ما ہمہ اُمیدوارانِ توئیم | ریزہ چینِ خوانِ احسانِ توئیم
یک با این جملہ چون بے شفقتی | بہرِ فرزندان چرا بے رقتی
یا مگر خود دل نمی سوزد ترا | باز گو اے شیخ مارا ماجرا
شیخ گفت اورا مپندار اے رفیق | کہ ندارم رحم و مہر و دل شفیق
بر ہمہ کفار مارا رحمت است | گرچہ جانِ جملہ کافر نعمت است
گفت پس چون رحم داری بر ہمہ | ہمچو چوپانے بگرد این رمہ
چون نداری نوحہ بر فرزندِ خویش | چونکہ فصادِ اجل شان زد بہ نیش
چون گواہِ رحم اشکِ دیدہ ہاست | دیدۂ تو بے نم و گریہ چراست
شیخ دانا زین عتابش گرم شد | در سخن یکبارہ بے آزرم شد
رو بزن کرد و بگفتش اے عجوز | خود نباشد فصلِ دی ہمچون تموز
جملہ گر مردند ایشان ور حے اند | غائب و پنہان ز چشم دل کے اند
من چو بینم شان معین پیشِ خویش | از چہ رو رو را کنم ہمچون تو ریش
گرچہ بیرون اند از دورِ زمان | با من اند و گردِ من بازی کنان
گریہ از ہجران بود یا از فراق | با عزیزانم وصال است و عناق
خلق اندر خواب می بیندشان | من بہ بیداری ہمی بینم عیان

زین جہان خود را دمے پنہان کنم
برگِ حس را از درخت افشان کنم

۲۳۰

۲۲

۲۳۰

خواندن شیخ ضریر قرآن را از روے مصحف

دید در ایام آن شیخ فقیر　　مصحفے در خانۂ پیر ضریر

گشت ضیفش در تموز پر ز سوز　　هر دو زاہد جمع گشته چند روز

گفت اینجا اے عجب مصحف چراست　　چونکه نابیناست این درویش راست

اندرین اندیشه تشویشش فزود　　که جز او را نیست اینجا باش بود

اوست تنها مصحفے آویخته　　من نیم گستاخ یا آمیخته

تا بپرسم نے خمش صبرے کنم　　تا بصبرے بر مرادے برزنم

صبر کرد و بود چندے در حرج　　کشف شد کالصبر مفتاح الفرج

مرد مهمان صبر کرد و ناگهان　　کشف گشتش حال مشکل در زمان

نیم شب آواز قرآن را شنید　　جست از خواب آن عجائب را بدید

که ز مصحف کور میخواند درست　　گشت بےصبر و ز کور آن حال جست

گفت چون کوری عجب بے چشم و نور　　چون همی خوانی و می بینی سطور

آنچه میخوانی بران افتاده　　دست را بر حرف آن بنهاده

اصبعت در سیر پیدا میکند　　که نظر بر حرف داری مستند

گفت اے گشته زجهل تن جدا　　این عجب می داری از صنع خدا

من ز حق در خواستم کاے مستعان　　بر قرأت من حریصم همچو جان

نیستم حافظ مرا نورے بده　　در دو دیده وقت خواندن بےگره

باز ده دو دیده ام را آن زمان　　که بگیرم مصحف و خوانم عیان

آمد از حضرت ندا کاے مرد کار　　اے بهر رنجے بما امیدوار

(۲۳) ۲۳۱

حسن ظن است و امیدے خوش ترا | تا فروخوانی معظم جوہرا
ہمچنان گردد، ہر آنگاہے کہ من | وا کشایم مصحف اندر خواندن
آن خبیرے گشت غافل زِ کار | آن گرامی بادشاہ کردگار
باز بخشد بینشم آن شاہ فرد | در زمان ہمچون چراغ شب نورد
زین سبب نبود ولی را اعتراض | ہر چہ بستاند فرستد زاعتیاض
گر بسوزد باغت، انگورے دہد | در میان ماتمت سورے دہد

۲۳

بازماندن لقمان از سوال دربارۂ صنعت زرّادی

۲۳۰
رفت لقمان سوئے داؤد از صفا | دید کو میکرد ز آہن حلقہا
۲۳۱
جملہ را با ہمدگر در میفگند | ز آہن پولاد آن شاہ بلند
صنعت زرّاد، او کم دیدہ بود | در عجب می ماند و وسواسش فزود
کاین چہ شاید بود، وا پرسم ازو | کہ چہ می سازی ز حلقہ تو بتو
باز با خود گفت، صبر اولے تر است | صبر تا مقصود زوتر رہبر است
چون نپرسی، زودتر کشفت شود | مرغ صبر از جملہ پران تر بود
پس زرہ سازید و در پوشید او | پیش لقمان حکیم صبر خو
گفت، این نیکو لباس است اے فتے | در مصاف و جنگ، دفع زخم را
گفت لقمان صبر ہم نیکو دمیست | کو پناہ و دافع ہر جا غمیست
صبر را با حق قرین کن اے فلان | آخر والعصر را آگہ بخوان
صد ہزاران کیمیا حق آفرید | کیمیائے ہمچو صبر آدم ندید

۲۴

۲۳۳

سوالِ بہلول از درویشے و تفسیرِ رضا بقضا

زاولیا اہلِ دعا خود دیگرند
گہ ہمی دوزند و گاہے میدرند
قوم دیگر میشناسم زاولیا
کہ دہان شان بستہ باشد از دعا
از رضا کہ ہست رامِ آن کرام
جستن دفعِ قضا شان شد حرام
در قضا ذوقے ہمی بینند خاص
کفر شان آید طلب کردن خلاص
حسنِ ظنے بر دلِ ایشان کشود
کہ نپوشند از غمے جامہ کبود

گفت بہلول آن یکے درویش را
چونی اے درویش واقف کن مرا
گفت چون باشد کسے کہ جاودان
بر مرادِ او رود کارِ جہان
سیل جوہا بر مرادِ او روند
اختران زانسان کہ او خواہد شوند
زندگے و مرگ سرہنگانِ او
بر مرادِ او روانہ کو بکو
ہر کجا خواہد فرستد تعزیت
ہر کجا خواہد بہ بخشد تہنیت
سالکان راہ ہم برگامِ او
ماندگان از راہ ہم در دامِ او
ہیچ دندانے نخندد در جہان
بے رضا و امرِ آن فرمانروان
بے رضائے او نیفتد ہیچ برگ
بے قضائے او نیاید ہیچ مرگ

بے مراد او نجنبد ہیچ برگ | در جہان ز اوج ثریا تا سمک

گفت اے شہ راست گفتی ہمچنین | در فرو سیماے تو پیداست این

این وصد چندین اے صادق ولیک | شرح کن این را بیان کن نیک نیک

آن چنان کہ فاضل و مرد فضول | چون بگوشش او رسد آرد قبول

آن چنانش شرح کن اندر کلام | کہ ازان ہم بہرہ یابد عقل عام

نطق کامل چو خوان پاشے بود | بر سرِ خوانش زہر آشے بود

کہ نماند ہیچ مہمان بے نوا | ہر کسے یابد غذاے خود جدا

ہمچو قرآن کہ بمعنی ہفت توست | خاص را و عام را مطعم دروست

گفت این بارے یقین شد پیشِ عام | کہ جہان در امرِ یزدان ست رام

ہیچ برگے در نیفتد از درخت | بے قضا و حکمِ آن سلطانِ بخت

از دہان لقمہ نشد سوئے گلو | تا نگوید لقمہ را حق کادخلو

میل و رغبت کان زمامِ آدمیست | جنبش و آرامِ امرِ آن غنیست

در زمینہا و آسمانہا ذرۂ | پر نجنباند نگردد پرّۂ

جز بفرمانِ قدیمِ نافذش | شرح نتوان کرد و جلدی نیست خوش

کاشمرد برگِ درختان را تمام | بے نہایت کے شود در نطق رام

این قدر بشنو کہ چون کلّی کار | می نگردد جز بامرِ کردگار

چون قضاے حق رضاے بندہ شد | حکمِ او را بندۂ خواہندہ شد

بے تکلف نے پئے مزد و ثواب | بلکہ طبعِ او چنین شد مستطاب

زندگی خود نخواہد بہرِ خود | نے پئے ذوقِ حیاتِ مستند

ہر کجا امرِ قِدَم را مسلکیست | زندگی و مردگی پیشش یکیست

بہرِ یزدان می زید نے بہرِ گنج | بہرِ یزدان می مرد نز خوف و رنج

هست ایمانش برای خواهِ او — نی برای جنت و اشجار و جو

ترکِ کفرش هم برای حق بود — نی ز بیم آنکه در آتش شود

اینچنین آمد ز اصل آن خوی او — نی ریاضت نی بجستجوی او

آنگهان خندد که او بیند رضا — همچو حلوای شکر او را قضا

بنده‌ئی کش خوی و خلقت این بود — نی جهان بر امر و فرمانش رود

پس چرا لابه کند او یا دعا — که بگردان ای خداوند این قضا

مرگِ او و مرگِ فرزندانِ او — بهرِ حق پیشش چو حلوا در گلو

نزعِ فرزندان بر آن باوفا — چون قطائف پیشِ شیخِ بینوا

پس چرا گوید دعا الا مگر — در دعا بیند رضائے دادگر

آن شفاعت وان دعا نز رحم خود — میکند آن بندهٔ صاحب رشد

رحم خود را او همان دم سوخته است — که چراغ عشقِ حق افروخته است

دوزخِ اوصافِ او عشق است و او — سوخت مر اوصافِ او را مو بمو

هر طروقے این فروقے کے شناخت — جز دقوقی تا درین دولت بتاخت

۲۵

دقوقی و انکار جماعت بر دعا

۲۳۲

آن دقوقی داشت خوش دیباچهٔ — عاشق و صاحب کرامت خواجهٔ

بر زمین میشد چو مه بر آسمان — شب روان را گشته زو روشن روان

در مقامے مسکنے کم ساختے — کم دو روز اندر دہے انداختے

گفت در یک خانه باشم گر دو روز — عشقِ آن مسکن کند در من فروز

۲۳۳

آنکه در فتوی امام خلق بود گوی تقوی از فرشته می ربود

آنکه اندر سیر مہ را مات کرد ہم ز دینداری او دین رشک خورد

با چنین تقوی و اوراد و قیام طالبِ خاصانِ حق بودی مدام

در سفر معظم مرادش آن بُدی کہ دمی با بندۂ خاصی زدی

این ہمیگفتی چو میرفتی براه کن قرین خاصگانم ای الٰہ

آن دقوقی رحمۃ اللہ علیہ گفت سافرت مدی فی خافقیہ

۲۳۴ سال و مہ رفتم سفر از عشقِ ماه بیخبر از راه و حیران در الٰہ

پا برہنہ رفتہ ام بر خار و سنگ زانکہ من حیرانم و بیخویش و دنگ

گفت روزی میشدم مشتاق وار تا ببینم در بشر انوارِ یار

تا ببینم قلزمی در قطرۂ آفتابی درج اندر ذرۂ

چون رسیدم سوی یک ساحل بگام بود بیگہ گشتہ روز و وقتِ شام

ہفت شمع از دور دیدم ناگہان اندران ساحل شتابیدم بدان

نور شعلہ ہر یکی شمعی ازان بر شده خوش تا عنانِ آسمان

خیره گشتم خیرگی ہم خیره گشت موجِ حیرت عقل را از سر گذشت

کاین چگونہ شمعہا افروختہ است کاین دو دیده خلق زینہا دوختہ ست

خلق جویانِ چراغی گشتہ بود پیشِ آن شمعی کہ بر مہ می فزود

چشم بندی بد عجب بر دیدہا بندشان میکرد یہدی من یشا

باز میدیدم کہ میشد ہفت یک می شگافد نورِ او جیبِ فلک

باز آن یکبار دیگر ہفت شد مستی و حیرانئ من زفت شد

اتصالاتی میانِ شمعہا کہ نیاید بر زبان و گفتِ ما

ہفت شمع اندر نظر شد ہفت مرد نورِ شان می شد بسقفِ لاجورد

پیش آن انوار نور روز درد ‌ ‌ ‌ ‌ از صلابت نورها را می سترد

باز حیران گشتم اندر صنع رب ‌ ‌ ‌ ‌ کاینچنین چون شد چگونه است ای عجب

پیشتر رفتم که نیکو بنگرم ‌ ‌ ‌ ‌ تا چه حال است اینکه میگردد سرم

باز هر یک مرد شد شکل درخت ‌ ‌ ‌ ‌ چشم از سبزی ایشان نیکبخت

ز انبهی برگ پیدا نیست شاخ ‌ ‌ ‌ ‌ برگ هم گم گشته از میوه فراخ

هر درختی شاخ بر سدره زده ‌ ‌ ‌ ‌ سدره چه بود از خلا بیرون شده

بیخ هر یک رفته در قعر زمین ‌ ‌ ‌ ‌ زیرتر از گاو و ماهی بد یقین

بیخ شان از شاخ خندان روی تر ‌ ‌ ‌ ‌ عقل از آن اشکال شان زیر و زبر

میوهٔ که بر شکافیدی ز زور ‌ ‌ ‌ ‌ همچو آب از میوه جستی برق نور

این عجب تر که بر ایشان میگذشت ‌ ‌ ‌ ‌ صد هزاران خلق از صحرا و دشت

ز آرزوی سایه جان می باختند ‌ ‌ ‌ ‌ از گلیمی سایبان می ساختند

سایهٔ آن را نمی دیدند هیچ ‌ ‌ ‌ ‌ صد تفو بر دیدهای پیچ پیچ

ختم کرده قهر حق بر دیدها ‌ ‌ ‌ ‌ که نبیند ماه را بیند سها

گر کسی میگفت شان کاین سو روید ‌ ‌ ‌ ‌ تا ازین اشجار مستسعد شوید

جمله میگفتند کاین مسکین مست ‌ ‌ ‌ ‌ از قضاء الله دیوانه شدست

مغز این مسکین ز سودای دراز ‌ ‌ ‌ ‌ وز ریاضت گشته فاسد چون پیاز

او عجب می ماند یا رب حال چیست ‌ ‌ ‌ ‌ خلق را این پرده و اضلال چیست

گفت راندم پیشتر من نیکبخت ‌ ‌ ‌ ‌ باز شد آن هفت جمله یک درخت

هفت می شد فرد میشد هر دمی ‌ ‌ ‌ ‌ من چسان میگشتم از حیرت همی

بعد از آن دیدم درختان در نماز ‌ ‌ ‌ ‌ صف کشیده چون جماعت کرده ساز

یک درخت از پیش مانند امام ‌ ‌ ‌ ‌ دیگران اندر پس او در قیام

آن قیام و آن رکوع و آن سجود — از درختان بس شگفتم می نمود
یاد کردم قولِ حق را آن زمان — گفت والنجم والشجر یسجدان
این درختان را نه زانو نے میان — این چه ترتیب نماز است آن چنان
آمد الہام خدا کاے با فروز — می عجب داری ز کار ما ہنوز
بعد دیرے گشتہ آنہا ہفت مرد — جملہ در قعدہ پئے یزدان فرد
چشم می مالم کہ آن ہفت ارسلان — تا کیانند و چہ دارند از جہان
چون بنزدیکی رسیدم من ز راہ — کردم ایشان را سلام از انتباہ
قوم گفتندم جواب آن سلام — اے دقوقی مفخر و تاج کرام
گفتم آخر چون مرا بشناختند — پیش ازین بر من نظر نند اختند
از ضمیر من بدانستند زود — یکدگر را بنگریدند از فرود
پاسخم دادند خندان کاے عزیز — این ہپوشیدہ است اکنون بر تو نیز
بر دلے کو در تحیر با خداست — کے شود پوشیدہ راز چپ و راست
گفتم از سوئے حقائق بشگفید — چون ز اسم و حرف رسمی واقفید
این سخن چون آمد از من در خطاب — آن شہان در حال گفتندم جواب
گفت اگر اسمے شود غیبانہ ولی — آن ز استغراق دان نز جاہلی
بعد ازان گفتند مارا آرزوست — اقتدا کردن بتو اے پاک دوست
گفتم آرے لیک یک ساعت کہ من — مشکلاتے دارم از دور زمن
تا شود آن حل بصحبتہائے پاک — کہ بہ صحبت روید انگورے ز خاک
ساعتے با آن گروہ مجتبیٰ — چون مراقب گشتم و از خود جدا
ہم دران ساعت ز ساعت رست جان — زانکہ ساعت پیر گرداند جوان
جملہ تلوینہا ز ساعت خاستہ است — رست از تلوین کہ از ساعت برست

۲۳۶

وین سخن پایان ندارد، تیز رو　　　هین نماز آمد، دقوقی پیش رو

ای یگانه هین دوگانه برگزار　　　تا مزین گردد از تو روزگار

ای امام چشم روشن در صلا　　　چشم روشن باید اندر پیشوا

پیش در شد آن دقوقی در نماز　　　قوم همچون اطلس آمد او طراز

اقتدا کردند آن شاهان قطار　　　در پی آن مقتدای نامدار

چونکه با تکبیرها مقرون شدند　　　همچو قربان از جهان بیرون شدند

۲۳۸　آن دقوقی در امامت کرد ساز　　　اندر آن ساحل درآمد در نماز

وآن جماعت در پی او در قیام　　　اینت زیبا قوم و بگزیده امام

ناگهان چشمش سوی دریا فتاد　　　چون شنید از سوی دریا داد داد

در میان موج دید او کشتیی　　　در قضا و در بلا و زشتیی

هم شب و هم ابر و هم موج عظیم　　　آن سه تاریکی و از غرقاب بیم

تند بادی همچو عزرائیل خاست　　　موجها آشوفت اندر چپ و راست

اهل کشتی از مهابت کاسته　　　نعره و واویلها برخاسته

دستها در نوحه بر سر میزدند　　　کافر و ملحد همه مخلص شدند

با خدا با صد تضرع آن زمان　　　عهدها و نذرها کرده بجان

سر برهنه در سجود آنها که هیچ　　　روی شان قبله ندید از پیچ پیچ

۲۳۹　چون دقوقی آن قیامت را بدید　　　رحم او جوشید و اشک او دوید

گفت، یا رب منگر اندر فعلشان　　　دست شان گیر ای شه نیکونشان

خوش سلامتشان بساحل باز بر　　　ای رسیده دست تو در بحر و بر

ای کریم و ای رحیم سرمدی　　　درگزار از بدسگان این بدی

حرمت آن که دعا آموختی　　　در چنین ظلمت چراغ افروختی

دستگیر و رهنما، توفیق ده / جرم بخش و عفو کن، بگشا گره

همچنین می‌رفت بر لفظش دعا / آن زمان چون مادران باوفا

اشک می‌رفت از دو چشمش، وان دعا / بیخود از وی می‌برآمد بر سما

آن دعای بیخودان خود دیگر است / آن دعا زو نیست، گفت داور است

رست کشتی از دم آن پهلوان / واهل کشتی را بجهد خود گمان

که مگر بازوی ایشان در حذر / بر هدف انداخت تیری از هنر

پا رهاند روبهان را در شکار / وان ز دم دانند روباهان غرار

چون رهید آن کشتی و آمد بکام / شد نماز آن جماعت هم تمام ۲۴۰

فجفجی افتادشان با همدگر / کین فضولی کیست از ما، ای پدر

هر یکی با همدگر گفتند سر / از پس پشت دقوقی مستتر

گفت، هر یک من نکردستم کنون / این دعا نی از برون نی از درون

گفت، مانا کاین امام ما ز درد / بوالفضولانه مناجاتی بکرد

گفت آن دیگر که ای یار یقین / مر مرا هم می‌نماید همچنین

او فضولی بوده است از انقباض / کرد بر مختار مطلق اعتراض

چون نگه کردم سپس تا بنگرم / که چه میگویند آن اهل کرم

یک از ایشان را ندیدم در مقام / رفته بودند از مقام خود تمام

نی چپ، نی راست، نی بالا و زیر / چشم تیز من نشد بر قوم چیر

درها بودند گوئی آب گشت / نی نشان پا و نی گرد بدشت

در قباب حق شدند آن دم همه / در کدامین روضه رفتند آن همه

در تحیر مانده ام کاین قوم را / چون بپوشانید حق از چشم ما

آن چنان پنهان شدند از چشم او / مثل غوطهٔ ماهیان در آبجو

سالها در حسرت ایشان بماند　　عمرها در شوق ایشان اشک راند
تو نگوئی مرد حق اندر نظر　　کے در آرد با خدا ذکر بشر
خر ازین می خسپد اینجا اے فلان　　که بشر دیدی تو ایشان را نه جان　۲۴۱
کار ازین ویران شده ست اے مرد خام　　که بشر دیدی تو ایشان را چو عام

۲۶

گریختن عیسیٰ از احمقان　۲۴۷

عیسیٰ مریمؑ بکوہے میگریخت　　شیر گوئی خون او میخواست ریخت
آن یکے در پے دوید و گفت خیر　　در پیت کس نیست چه گریزی چو طیر
با شتاب او آنچنان می تاخت جفت　　کز شتاب خود جواب او نگفت
یک دو میدان در پئے عیسیٰ براند　　پس بجد و جهد عیسیٰ را بخواند
کز پئے مرضات حق یک لحظه ایست　　که مرا اندر گریزت مشکلیست
از که اینسو میگریزی اے کریم　　نے پیت شیر و نه خوف خصم و بیم
گفت از احمق گریزانم برو　　می رهانم خویش را بندم مشو
گفت آخر آن مسیحا نه توئی　　که شود کور و کر از تو مستوی
گفت آرے گفت آن شه نیستی　　که فسون غیب را ماویستی
چون بخوانی آن فسون بر مردهٔ　　بر جهد چون شیر صید آوردهٔ
گفت آرے آن منم گفتا که تو　　نے ز گل مرغان کنی اے خوبرو
بردمی بروے سبک تا جان شود　　در هوا اندر زمان پران شود
گفت آرے گفت پس اے روح پاک　　هرچه خواهی میکنی از کیست باک

با چنین برهان که باشد در جهان — که نباشد مر ترا از بندگان

گفت عیسی که بذات پاکِ حق — مبدعِ تن خالقِ جان در سبق

حرمتِ ذات و صفاتِ پاکِ او — که بود گردون گریبان چاکِ او

کان فسون و اسمِ اعظم را که من — بر کر و بر کور خواندم شد حسن

بر کهِ سنگین بخواندم شد شگاف — خرقه را بدرید بر خود تا بناف

بر تنِ مرده بخواندم گشت حی — بر سرِ لاشی بخواندم گشت شی

خواندم آن را بر دلِ احمق به وُد — صد هزاران بار و درمانی نشد

سنگِ خارا گشت و زان خو بر نگشت — ریگ شد کز وی نروید هیچ کشت

گفت حکمت چیست کانجا اسمِ حق — سود کرد اینجا نبود آن را سبق

آن همان رنجست و این رنجی چرا — او نشد این را و آن را شد دوا

گفت رنجِ احمقی قهرِ خداست — رنجِ کوری نیست قهر آن ابتلاست

ابتلا رنجیست کان رحم آورد — احمقی رنجیست کان زخم آورد

ز احمقان بگریز چون عیسی گریخت — صحبتِ احمق بسی خونها بریخت

اندک اندک آب را دزدد هوا — دین چنین دزدد هم احمق از شما

گرمیت را دزدد و سردی دهد — همچنان کو زیر خود سنگی نهد

آن گریزِ عیسوی نز بیم بود — ایمن ست او آن پیِ تعلیم بود

زمهریر ار پر کند آفاق را
چه غم آن خورشید با اشراق را

۲۷

کور دوربین و کر تیز شنو و عور دراز دامن　۲۴۷

کودکان افسانها می آورند　　درج در افسانه شان بس سر و پند
هزلها گویند در افسانها　　گنج میجو در همه ویرانها
بود شهرے بس عظیم و مه و لے　　قدر او چون قدر سکره بیش نے
بس عظیم و بس فراخ و بس دراز　　سخت زفت زفتِ اندازهٔ پیاز　۲۴۸
مردم ده شهر مجموع اندرو　　لیک جمله سه تن ناشسته رو
اندرو نوع خلائق بے شمار　　لیک آن جمله سه خام پخته کار
جان ناکرده بجانان تاختن　　گر هزاران است باشد نیم تن
آن یکے بس دوربین و دیده کور　　از سلیمان کور و دیده پائے مور
آن دگر بس تیزگوش و سخت کر　　گنج در وے نیست یکجو سنگِ زر
وان دگر عور و برهنهٔ لاشه تاز　　لیک دامنهائے جامهٔ او دراز
گفت کور اینک گروهے میرسند　　من همی بینم که چه قوم اند و چند
گفت کر آرے شنیدم بانگ شان　　که چه میگویند پیدا و نهان
آن برهنه گفت ترسان زان منم　　که ببرند از درازی دامنم
کور گفت اینک بنزدیک آمدند　　خیز بگریزیم پیش از زخم و بند
کر همیگوید که آرے مشغله　　میشود نزدیک تر یاران هله
آن برهنه گفت آوه دامنم　　از طمع برند و من ناامنم
شهر را هشتند بیرون آمدند　　وز هزیمت در دهے اندر شدند
اندران ده مرغ فربه یافتند　　لیک ذره گوشت بر وے نے نژند

کر بدید و آن کر آوازش شنید   عور بگرفت و بدامن درکشید

مرغ مرده، خشک، وز زخم کلاغ   استخوانها زار گشته چون پناغ

پس طلب کردند دیگی یافتند   بے سر و بے بن، بُد آن بشتافتند

بر سر آتش نهادند آن ستن   مرغ فربه را بدیگ اندر زفن

آتشش کردند چندان، اے پسر   کاستخوان شد پخته، لحمش بیخبر

زان همیخوردند چون از صید شیر   هر یکے از خوردنش چون پیل سیر

هر سه زان خوردند پس فربه شدند   چون سه پیل بس بزرگ و مه شدند

آنچنان کز فربهی هر یک جوان   در نگنجیدے ز زفتی در جهان

با چنین گبزی، و هفت اندام زفت   از شگاف در، برون جستند تفت

راه مرگ خلق، ناپیدا رهیست   در نظر ناید عجائب مخرجیست

نک پیاپے کاروانها مقتفی   زین شگاف در که هست آن مختفی

بر در ار جوئی، نیابی آن شگاف   سخت ناپیدا و زو چندین زفاف

کر امل را دان که مرگ ما شنید   مرگ خود نشنید و نقل خود ندید

حرص نابیناست، بیند مو بمو   عیب خلقان را بگوید کو بکو

عیب خود یک ذره چشم کور او   می نه بیند گرچه هست او عیبجو

عور میترسد که دامانش برند   دامن مرد برهنه کے درند

مرد دنیا مفلس است و ترسناک   هیچ او را نیست از دزدانش باک

او برهنه آمد و عریان رود   وز غم دزدش جگر خون میشود

وقت مرگش که بود صد نوحه بیش   خنده آید جانش را زین ترس خویش

آن زمان داند غنی کش نیست زر   هم ذکی داند که بود او بے هنر

جان جمله علمها اینست این   که بدانی من کیم در یوم دین

آن اصول دین ندانستی ولیک　　بنگر اندر اصل خود کو هست نیک
از اصولیت اصول خویشش به　　که بدانی اصل خود ای مرد به

۲۸

ترسانیدن خرگوشے پیلان را از اضطراب ماه در چشمه

۲۵۱

این بدان ماند که خرگوشے بگفت　　من رسول ماہم و با ماه جفت
کز رمه پیلان بران چشمه زلال　　جمله نخچیران بدند اندر وبال
جمله محروم و ز خوف از چشمه دور　　حیله کردند چون کم بود زور
از سر که بانگ زد خرگوش زال　　سوے پیلان در شب غره هلال
که بیا رابع عشر اے شاه پیل　　تا درون چشمه یابی این دلیل
شاه پیلا من رسولم پیش بیت　　بر رسولان بند و زجر و خشم نیست
ماه میگوید که اے پیلان روید　　چشمه آن ماست زان یکسو شوید
ور نه من تان کور گردانم ستم　　گفتم از گردن برون انداختم
ترک این چشمه بگوئید و روید　　تا ز زخم تیغ من ایمن شوید
نک نشان آنست کاندر چشمه ماه　　مضطرب گردد ز پیل آب خواه
آن فلان شب حاضر آ اے شاه پیل　　تا درون چشمه یابی آن دلیل
چونکه هفت و هشت از مه بگذرید　　شاه پیل آمد ز چشمه میچرید
چونکه زد خرطوم پیل آنشب در آب　　مضطرب شد آب و مه کرد اضطراب
پیل باور کرد از وے آن خطاب　　چون درون چشمه مه کرد اضطراب
ترس ترسان بازگشتند آن رمه　　بعد از آن نامد یکے زایشان همه

۲۵۳ اضطراب ماه گفتی در زلال / که بترسانید پیلان را شغال
قصهٔ خرگوش و پیل آری و آب / خشیت پیلان زمه در اضطراب
این چه باشد آخر اے کوران خام / باسے ہے که شد زبونش خاص و عام
چه مه و چه آفتاب و چه فلک / چه عقول و چه نفوس و چه ملک
چه وحوش و چه طیور و چه جماد / چه ملوک و چه گدا، چه کیقباد
چه بلاد و چه جبال و چه بحار / چه مه و چه سال و چه لیل و نهار
چه تراب و آب و چه باد و چه نار / چه خریف و صیف و چه دے چه بہار
جمله اندر حکم و در فرمان او / ہمچو گوئے در خم چوگان او

۲۹

۲۵۸ غلامے که از مسجد بیرون نمی آمد

آن یکے در مرغزار جوئے آب
وان یکے پہلوے او اندر عذاب
او عجب مانده که ذوق آن ز چیست
وین عجب مانده که این در حبس کیست
یک مثل آمد درین معنی بگفت
بو که یابی زین بیان سر نهفت

۲۵۹ در زمانے بود امیرے از کرام / بود سنقر نام او را یک غلام
میر شد محتاج گرمابه سحر / بانگ زد سنقر هلا بردار سر
طاس و مندیل و گل از التون بگیر / تا بگرمابه رویم اے ناگزیر

سنقر آمد، طاس و مندیلی نکو		برگرفت و رفت با او دو بدو
مسجدی در رہ بد و بانگ صلا		آمد اندر گوش سنقر بر ملا
بود سنقر سخت مولع در نماز		گفت ای میر من، ای بنده نواز
تو برین دکان زمانی صبر کن		تا گزارم فرض و خوانم لم یکن
رفت سنقر، میر بر دکان نشست		منتظر، از بادهٔ پندار مست
میر از بہر دل آن زنده جان		کرد یک ساعت توقف بر دکان
چون امام و قوم بیرون آمدند		از نماز و وردها فارغ شدند
سنقر آنجا ماند تا نزدیک چاشت		میر سنقر را زمانی چشم داشت
گفت ای سنقر چرا نائی برون		گفت می نگزاردم ای ذو فنون
صبر کن نک آمدم ای روشنی		نیستم غافل که در گوشم منی
هفت نوبت صبر کرد و بانگ کرد		تا که عاجز گشت از تیباش مرد
پاسخش این بود، می نگزاردم		تا برون آیم ہنوز ای محترم
گفت آخر مسجد اندر کس نماند		کیست وا میدارد آنجا کت نشاند
گفت آنکه بسته است از برون		بسته است او هم مرا از اندرون
آنکه نگذارد ترا کائی درون		می نه بگذارد مرا کایم برون
آنکه نگذارد کزین سو پا نہی		او بدین سو بست پای این رہی
ماہیان را بحر نگذارد برون		خاکیان را بحر نگذارد درون
اصل ماہی ز آب و حیوان از گل است		حیله و تدبیر اینجا باطل است
قفل زفت است و کشاینده خدا		دست در تسلیم زن و اندر رضا
ذره ذره گر شود مفتاحها		این کشایش نیست جز از کبریا

۳۰

مندیل در تنور انداختن انس بن مالک و ناسوختن آن

۲۶۰

گر گریے گویدت آتش درا
اندر آ زود و مگو سوز د مرا
کوز آتش نرگس و نسرین کند
وز میانش غنچہا سر بر زند
در حقیقت آتش از ہیبت چو مات
گاز پر دستارخوان انبیاست

از انس فرزند مالک آمدہ است — کہ بمہمانیئے او شخصے شدہ است
او حکایت کرد کز بعد طعام — دید انس دستارخوان را زرد فام
چرکن و آلودہ گفت اے خادمہ — اندر افگن در تنورش یکدمہ
در تنور پر ز آتش در فگند — آن زمان دستارخوان را ہوشمند
جملہ مہمانان دران حیران شدند — انتظار دود و کندوری بدند
بعد یک ساعت برآورد از تنور — پاک و اسپید و ازان اوساخ دور
قوم گفتند اے صحابی عزیز — چون نسوزید و منقے گشت نیز
گفت زانکہ مصطفےٰ دست و دہان — بس بمالید اندرین دستارخوان
اے دل ترسندہ از نار و عذاب — با چنان دست و لبے کن اقتراب
چون جمادی را چنین تشریف داد — جان عاشق را چہا خواہد کشاد
مر کلوخ کعبہ را چون قبلہ کرد — خاک مردان باش اے جان در نبرد
بعد ازان گفتند با آن خادمہ — تو نگوئی حال خود با این ہمہ

چون فگندی زود این از گفت وے　　گیرم او بُرد است در اسرار پے

ایچنین دستار خوان قیمتی　　چون فگندی اندر آتش اے ستی

گفت دارم بر کریمان اعتمید　　از عباد الله دارم بس امید

میزرے چه بود اگر او گو یدم　　در روا اندر مین آتش بے ندم

اندر افستم از کمال اعتقید　　نیستم ز اکرام ایشان نا امید

سر در اندام نه این دستار خوان　　ز اعتماد هر کریم راز دان

اے برادر خود برین اکسیر زن　　کم نباید صدق مرد از صدق زن

آن دل مردے که از زن کم بود　　آن دلے باشد که کم ز اشکم بود

۳۱

سیراب شدن کاروان از یک مشک معجزه رسول الله صلی الله علیه وسلم

اندر آن وادی گروهے از عرب　　خشک شد از قحطِ باران شان قِرَب

درمیان آن بیابان مانده　　کاروانے مرگ خود بر خوانده

ناگهانے آن مغیثِ هر دو کون　　مصطفیٰ پیدا شد از ره بهر عون

دید کانجا کاروانے بس بزرگ　　بر تفِ ریگ و ره صعب و سترگ

اشتران شان را زبان آویخته　　خلق اندر ریگ هر سو ریخته

رحمش آمد گفت هین زوتر روید　　چند یارے سوئے آن کثبان دوید

کہ سیاهے بر شتر مشک آورد　　سوئے میرِ خود بزودی می برد

آن شتربان سیه را با شتر　　سوئے من آرید با فرمانِ مُر

سوئے کثبان آمدند آن طالبان　　بعد یک ساعت بدیدند آن چنان

بندهٔ دیدند سیه با اشترے راویہ پر آب چون ہدیہ برے
پس بدو گفتند میخوانند ترا این طرف فخر البشر خیر الورے
گفت من نشناسم او را کیست او گفت او آن ماہ روئے قندخو
سید و سرور محمد نورِ جان مہتر و بہتر شفیع مجرمان
نوعہا تعریف کردندش کہ ہست گفت ماناؔ او مگر آن ساحر است
کہ گروہے را زبون کرد او بسحر من نیایم جانبِ او نیم شبر
کشکشانش آوریدند آن طرف او فغان برداشت پر تشنیع وتف
چون کشیدندش بہ پیش آن عزیز گفت نوشید آب و برداریدنیز
جملہ را زان مشک او سیراب کرد اشتران و ہر کسے زان آب خورد
راویہ پر کرد و مشک از مشکِ او ابر گردون خیرہ ماند از رشکِ او
قافلہ حیران شدند از کارِ او یا محمد چیست این اے بحرِ خو
کردۂ روپوش مشکِ خرد را غرقہ کردی ہم عرب ہم کرد را
اے غلام اکنون تو پربین مشکِ خود تا نگوئی در شکایت نیک و بد
آن سیہ حیران شد از برہانِ او مید مید از لامکان ایمانِ او
چشمۂ دید از ہوا ریزان شدہ مشکِ او روپوش فیض آن شدہ
زان نظر روپوشہا ہم بردرید تا معین چشمۂ غیبی رسید
چشمہا پر آب کرد آندم غلام شد فراموشش ز خواجہ وز مقام
دست و پایش ماند از رفتن براہ زلزلہ افگند در جانش آلہ
باز بہرِ مصلحت بازش کشید کہ بخویش آ باز رو اے مستفید
وقتِ حیرت نیست حیرت پیش تست این زمان در رہ درآ چالاک و چست
دستہائے مصطفےٰ بر رو نہاد بوسہائے عاشقانہ بس بداد

مسخ کے دست مبارک بر رخش | آن زمان مالید و کرد او فرخش
شد پدید آن زنگئے زاد و حبش | ہمچو بدر و روز روشن شد شبش
یوسفے شد در جمال و در دلال | گفتش اکنون زو بدہ وا گوے حال
او ہمی شد بے سر و بے پا مست | پاے می نشناخت در رفتن ز دست
پس بیامد باز و مشک پر روان | سوے خواجہ از نواحی کاروان
خواجہ بر رہ منتظر بنشستہ بود | کان غلامش دیر می آمد نہ زود
خواجہ از دورش بدید و خیرہ ماند | از تحیر اہل آن دہ را بخواند
روایہ ما اشتر ما ہست این | پس کجا شد بندہ زنگی جبین

آن یکے بدریست می آید ز دور | میزند بر نور روز از روش نور
کو غلام ما مگر سر گشتہ شد | یا بدو گرگے رسید و کشتہ شد
یا مگر او را بکشت این بدگہر | اشتر ش آورد اینجا از قدر
چون بیامد پیش گفتش کیستی | از یمن زادی و یا ترکیستی
گو غلام را چہ کردی راست گو | گر بکشتی وانما حیلت مجو
گفت گر کشتم بتو چون آمدم | چون بپاے خود درین خون آمدم
گفت نے نے در مگیر و بامنت | راست باید گفت سر راست این فنت
کو غلام من بگفت اینک منم | کرد دست فضل یزدان روشنم
دیدہ ام صدرے و بدرے گشتہ ام | صاحب فضلے و قدرے گشتہ ام
ہے چہ میگوئی غلام من کجاست | ہین نخواہی رست از من جز براست
گفت اسرار ترا با آن غلام | جملہ وا گویم یکایک من تمام
زان زمانے کہ خریدی تو مرا | تا باکنون باز گویم ماجرا
تا بدانی کہ ہمانم در وجود | گرچہ از شدیز من صبحے کشود

رنگ دیگر شد ولیکن جانِ پاک | فارغ از رنگ است و از ارکانِ خاک
تن شناسان زود مارا گم کنند | آب نوشان ترکِ مشک و خم کنند
جان شناسان از عددہا فارغند | غرقهٔ دریائے بیچونند و چند
جان شو و از راہِ جان جان را شناس | یارِ بینش شو، نہ فرزندِ قیاس
چون ملک با عقل سررشتہ اند | بہرِ حکمت، بر دو صورت گشتہ اند

۳۲

۲۶۲ ناطق شدن طفلِ دو ماہہ بحضور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم

ہم ازان دہ یک زنے از کافران | سوئے پیغمبر دوان شد زامتحان
پیشِ پیغمبر در آمد با خمار | کودکے دو ماہہ زن را در کنار
گفت کودک، سلّم اللہ علیک | یا رسول اللہ قد جئنا الیک
مادرش از خشم گفتش، ہین خموش | کیت افگند این شہادت را بگوش
این کیت آموخت اے طفلِ صغیر | کہ زبانت گشت در طفلی جریر
گفت، حق آموخت وانگہ جبرئیلؑ | در بیان با جبرئیلم من رسیل
گفت، کو گفتا کہ بالائے سرت | می نہ بینی، کن ببالا منظرت
ایستادہ بر سرِ تو جبرئیلؑ | مر مرا گشتہ بصد گونہ دلیل
گفت، می بینی تو گفتا کہ بلے | بر سرت تابان چو بدرِ کاملے
می بیاموزد مرا وصفِ رسولؐ | زان علوّم می رہاند زین سفول
پس رسولش گفت، اے طفلِ رضیع | چیست نامت بازگو و شو مطیع
گفت، نامم پیشِ حق عبد العزیز | عبدِ عزّی پیشِ این یکمشت حیز

من زدوکے پاک و بیزار و بری | حق آنکه دادست این پیغمبری
کودکی دو ماهه همچون ماه بدر | درس بالغ گفته چون اصحاب صدر
پس حنوط آدم زجنت در رسید | تا دماغ طفل و مادر بو کشید
هر دو می گفتند کز خوف سقوط | جان سپردن به برین بوسے حنوط
آنکه تعریفش شهنشه خود کند | جامد و نامیش صد مروق زند
آن کسے راکش معرف حق بود | جامد و نامیش صد صدق زند
آن کسے راکش خدا حافظ بود | مرغ و ماهی مر ورا حارس شود

۳۳

ربودن عقاب موزه رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم

۲۶۳

اندرین بودند کآواز صلا | مصطفی بشنید از سوئے علا
خواست آبے و وضو را تازه کرد | دست و رو را شست او زان آب سرد
هر دو پا شست و بموزه کرد راۓ | موزه را بربود یکے زه ربائے
دست سوئے موزه برد آن خوش خطاب | موزه را بربود از دستش عقاب
موزه را اندر هوا برد او چو باد | پس نگون کرد او از ان مارے فتاد
در فتاد از موزه یک مارے سیاه | زان عنایت شد عقابش نیکخواه
پس عقاب آن موزه را آورد باز | گفت این بستان و رو سوئے نماز
از ضرورت کردم این گستاخئے | من ز ادب دارم شکسته شاخئے
وائے کو گستاخ پائے می نهد | بی ضرورت کش هوا فتوئے دهد
پس رسولش شکر کرد و گفت ما | این جفا دیدیم و بود آن خود وفا

موزه بربودی و من در هم شدم | تو غمم بردی و من در غم شدم

گرچه هر غیبی خدا ما را نمود | دل در آن لحظه بخود مشغول بود

گفت دور از تو که غفلت از تو رست | دیدنم آن غیب را هم عکس تست

مار در موزه ببینم در هوا | نیست از من عکس تست ای مصطفیٰ

عکس نورانی همه روشن بود | عکس ظلمانی همه گلخن بود

عبرت است این قصه ای جان مر ترا | تا شوی راضی تو در حکم خدا

تا که زیرک باشی و نیکوگمان | چون ببینی واقعهٔ بد ناگهان

دیگران گردند زرد از بیم آن | تو چو گل خندان گه سود و زیان

زانکه گل گر تو برگش میکنی | خنده نگذارد نگردد منثنی

گوید از خاری چرا افتم بغم | خنده را من خود ز خار آورده ام

هرچه از تو یاوه گردد از قضا | تو یقین دان که خریدت از بلا

۲۶۴ گر بلا آید ترا اندہ مبر | ور زیان بینی غم آن هم مخور

کان بلا دفع بلاهای بزرگ | وان زیان منع زیانهای سترگ

راحت جان آمد ای جان فوت مال | مال چون جمع آمد ای جان شد وبال

۳۴

آموختن شخصی زبان بهایم از موسیٰ ۲۶۴

گفت موسیٰ را یکی مرد جوان | که بیاموزم زبان جانوران

تا بود کز بانگ حیوانات و دد | عبرتی حاصل کنم در دین خود

چون زبانهای بنی آدم همه | در پی آبست و نان و دمدمه

بو که حیوانات را ور دگر　　　باشد از تدبیر هنگام گذر
گفت موسیٰ درگذر کن زین هوس　　　کاین خطر دارد بسے در پیش و پس
عبرت و بیداری از یزدان طلب　　　نه از کتاب و از مقال و حرف و لب
گرم تر شد مرد زان منعش که کرد　　　گرم تر گردد همی از منع مرد
گفت اے موسیٰ چو نور تو بتافت　　　هر چه چیزے بود از تو چیز یافت
مر مرا محروم کردن زین مراد　　　لائق لطفت نباشد اے جواد
این زمان قائم مقام حق توئی　　　یاس باشد گر مرا مانع شوی
گفت موسیٰ یارب این مرد سلیم　　　سخره کردستش مگر دیو رجیم
گر بیاموزم زیان کارش بود　　　ور نیاموزم دلش بد میشود
گفت اے موسیٰ بیاموزش که ما　　　رد نکردیم از کرم هرگز دعا
گفت یارب او پشیمانی خورد　　　دست خاید جامها را بردرد
نیست قدرت هر کسے را سازوار　　　عجز بهتر مایهٔ پرهیزگار
فقر زین رو فخر آمد جاودان　　　که بتقوے ماند دست نارسان
زان غنا و زان غنی مردود شد　　　که ز قدرت صبرها پدرود شد
آدمی را عجز و فقر آمد امان　　　از بلائے نفس پر حرص و غمان
بعد از آن وحی آمد از حضرت که رو　　　هر چه میگوید بلطف خود شنو
گفت یزدان که بده بایست او　　　برگشا در اختیار آن دست او
باز موسیٰ داد پند او را بمهر　　　که مرادت زرد خواهد کرد چهر
ترک این سودا بگو وز حق بترس　　　دیو دادستت برائے مکر درس
هین برو در درد سر خود کم طلب　　　کاین مرادت افگند در صد تعب
گفت بارے نطق سگ کو بر درست　　　نطق مرغ خانگی کاهل پرست

گفت موسیٰ یعنی تو دانی در رسید نطق این هر دو شود بر تو پدید

بامدادان از برائے امتحان ایستاد او منتظر بر آستان

۲۶۵ خادمه سفره بیفشاند و فتاد پارهٔ نانِ بیاتِ آثارِ زاد

در ربود آن را خروسے چون گرو گفت سگ کردی تو بر ما ظلم رو

دانهٔ گندم توانی خوردو من عاجزم در دانه خوردن در وطن

گندم و جو را و باقیٔ حبوب می توانی خورد و من نے اے طروب

این لب نانے که قسم ماست آن می ربائی این قدر را از سگان

پس خروسش گفت تن زن غم مخور که خدا بدهد عوض زین به دگر

اسپِ این خواجه سقط خواهد شدن روز فردا سیر خور کم کن حزن

مر سگان را عید باشد مرگِ اسپ روزیئِ وافر بود بے جهد و کسب

اسپ را بفروخت چون بشنید مرد پیشِ سگ شد آن خروسک روے زرد

روز دیگر همچنان نان را ربود آن خروس و سگ برو لب برکشود

کاے خروس عشوه ده چندین دروغ ظالمی و کاذبی و بے فروغ

اسپ کش گفتی سقط گردد کجاست کور اختر گوئے محرومی و راست

گفت او را آن خروس باخبر که سقط شد اسپِ او جاے دگر

اسپ را بفروخت جست او از زیان آن زیان انداخت او بر دیگران

لیک فردا اشترش گردد سقط مر سگان را باشد این نعمت فقط

زود اشتر را فروشید آن حریص یافت از غم وز زیان آندم محیص

روز ثالث گفت سگ با آن خروس اے امیرِ کاذبان با طبل و کوس

تا بکے گوئی دروغ اے بے فروغ دوغی، اے نااہل دغی دوغ دوغ

گفت، او بفروخت اشتر را شتاب لیک فردا ایش غلام آید مصاب

چون غلام او بمیرد نانها — بر سگ و خواهنده ریزند اقربا

این شنید و آن غلامش را فروخت — رست از خسران و رخ را بر فروخت

شکرها میکرد و شادیها که من — رستم از سه واقعه اندر زمن

تا زبان مرغ و سگ آموختم — دیدهٔ سوء القضا را دوختم

روز دیگر آن سگ محروم گفت — کای خروس ژاژخا کو طاق و جفت

چند چند آخر دروغ و مکر تو — خود نپرد جز دروغ از وکر تو

گفت حاشا از من و از جنس من — که بگردیم از دروغ ممتحن

ما خروسان چون موذن راستگو — هم رقیب آفتاب و وقت جو

پاسبان آفتابیم از درون — گر کنی بالای ما طشتی نگون

آن غلامش مرد پیش مشتری — شد زیان مشتری آن یکسری

او گریزانید مالش را ولیک — خون خود را ریخت اندر یاب نیک

یک زیان دفع زیانها میشدی — جسم و مال ماست جانها را فدی

پیش شاهان در سیاست گستری — می دهی تو مال و سر را می خری

اعجمی چون گشته اندر قضا — میگریزانی ز داور مال را

زانکه مالت بر تو گر صدقه شود — آن زیانے هست سود تو بود

لیک فردا خواهد او مردن یقین — گاو خواهد کشت وارث در حنین

صاحب خانه بخواهد مرد و رفت — روز فردا نک رسیدت لوت زفت

پارهای نان و لالنگ و طعام — در میان کوی یابد خاص و عام

گاو قربانی و نانهای تنک — بر سگان و سائلان ریزد سبک

مرگ اسپ و اشتر و مرگ غلام — بد قضا گردان این مغرور خام

از زیان مال و درد آن گریخت — مال افزون کرد و خون خویش ریخت

۲۶۶

گوش بنهاده بد آن مرد خبیث — می شنید او از خروسش این حدیث

چون شنید اینها دوان شد تیز و تفت — بر در موسیٰ کلیم الله رفت

رو همی مالید بر خاک او ز بیم — که مرا فریاد رس زین ای کلیم

گفت رو بفروش خود را و بره — چونکه استا گشتهٔ بر جه ز چه

بر مسلمانان زیان انداز تو — کیسه و همیانها را کن دو تو

من درون خشت دیدم این قضا — که در آئینه عیان شد مر ترا

عاقل اول بیند آخر را بدل — اندر آخر بیند از دانش مقل

باز زاری کرد کای نیکو خصال — مر مرا بر سر مزن بر رو ممال

از من آن آمد که بودم ناسزا — ناسزایم را تو ده حسن الجزا

گفت تیری جست از شست ای پسر — نیست سنت کاید آن واپس دگر

لیک درخواهم ز نیکو داوری — تا که ایمان آن زمان با خود بری

چونکه ایمان برده باشی زندهٔ — چونکه با ایمان روی پایندهٔ

هم در آندم حال بر خواجه بگشت — تا دلش شورید آوردند طشت

شورش مرگ است نه هیضه طعام — قی چه سودت دارد ای بدبخت عام

چار کس بردند تا سوی وثاق — ساق می مالید او بر پشت ساق

گفت موسیٰ در مناجات آن سحر — کای خدا ایمان ازو مستان مبر

پادشاهی کن برو بخشا که او — سهو کرد و خیره روئی و غلو

گفتمش این علم نے درخورد تست — دفع پندارید قولم را و سست

کرد اجابت آن دعا را کردگار — رحم فرمودش بعجز و افتقار

گفت بخشیدم باو ایمان نعم — ور تو خواهی این زمان زندش کنم

بلکه جمله مردگان خاک را — زنده سازیم این زمان بهر ترا

گفت موسیٰ کاین جهان مردن است | آن جهان انگیز کانجا روشن است
این فنا جا چون جهان بود نیست | بازگشت عاریت بس سود نیست
رحمتے افشان بر ایشان هم کنون | در نهانخانه لدینا محضرون
تا بدانند که زیان جسم و مال | سود جان باشد رهاند از وبال
پس ریاضت را بجان شو مشتری | چون سپردی تن بخدمت جان بری
ور ریاضت آیدت بے اختیار | سر بنه شکرانه ده اے کامیار
چون حقت داد آن ریاضت شکر کن | تو نکردی او کشیدت زامر کن ۲۶۷
این ریاضتہائے درویشان چرا | کان بلا بر تن بقائے جانہاست
تا بقائے خود نه بیند سالکے | چون کنند تن را سقیم و ہالکے

۳۵

نالیدن زنے بحق تعالیٰ از نازیستن فرزندان خود و جواب او ۲۶۷

این حکایت بشنو و وعظے شمر | تا نگردی خسته از نقص و ضرر
آن زنے ہر سال زائیدے پسر | بیش از شش مه نبودے عمر ور
یا سه مه یا چار مه گشتے تباه | ناله کرد آن زن که افغان اے اله
نه مهم بار است و سه ماہم فرح | نعمتم زوتر رو از قوس قزح
پیش مردان خدا کردے نفیر | این شکایت آن زن از درد نذیر
بیست فرزندش چنین در گور رفت | آتشے در جان او افتاد تفت
تا شبے بنمود او را جنتے | باغکے سبزے خوشے بے ضنتے
حاصل آن زن دید آن را مست شد | زان تجلی آن ضعیف از دست شد

دید در قصه نبشته نامِ خویش | آن خود دانستش آن محبوب کیش
بعد ازان گفتند کاین نعمت وراست | کو بجان بازی بجز صادق نخواست
خدمت بسیاری بایست کرد | مر ترا تا برخوری زین چاشت خورد
چون تو کاهل بودی اندر التجا | آن بصیبها عوض دادست خدا
گفت یارب تا بصد سال و فزون | این چنینم ده بریز از من تو خون
اندران باغ او چو آمد پیش پیش | دید در وے جمله فرزندانِ خویش
گفت از من گم شد از تو گم نشد | بے دو چشم غیب کس مردم نشد
تو نکردی قصد و از بینی دوید | خون افزون تا ز تب جانت رهید

۳۶

آمدن حمزه رض بے زره در حرب

۲۶۷

در جوانی حمزه رض عمّ مصطفیٰ | با زره می شد مدام اندر وغا
اندر آخر چونکه در غزو آمدے | بے زره خود را بصفها بر زدے
اندر آخر حمزه رض چون در صف شدے | بے زره سرمست در غزو آمدے
سینه باز و تن برهنه پیش پیش | در فگندے در صف شمشیر خویش
خلق پرسیدند کاے عمِّ رسول | اے هزبرِ صف شکن شاهِ فحول
نے تو لا تلقوا بایدیکم الے | تهلکه خواندی ز پیغامِ خدا
پس چرا تو خویش را در تهلکه | می در اندازی چنین در معرکه
چون جوان بودی و زفت و سخت زه | تو نمی رفتی سوئے صف بے زره
چون شدی پیر و ضعیف و منحنی | پردهائے لاابالی می زنی

لاابالی وار با تیغ و سنان   می نمائی وا رگیرد امتحان

تیغ حرمت می ندارد پیر را   کے بود تمییز تیغ و تیر را

کے روا باشد که شیرے همچو تو   کشته گردد زار بر دست عدو

زین نسق غمخوارگان بیخبر   پند میدادند او را از عبر

گفت حمزہؓ چونکه بودم من جوان   مرگ میدیدم وداع این جهان

سوئے مردن کس برغبت کے رود   پیش اژدرها برهنه کے شود

لیک از نور محمدؐ من کنون   نیستم این شهر فانی را زبون

از برون حس ز لشکرگاه شاه   پر همی بینم ز نور حق سپاه

خیمه در خیمه طناب اندر طناب   شکر آنکه کرد بیدارم ز خواب

آنکه مردن پیش چشمش تهلکه است   امر لا تلقوا بگیرد او بدست

آنکه مردن پیش او شد فتح باب   سارعوا آید مرا او را در خطاب

۳۷

۲۷۳

گریختن وکیل صدر جهان و باز آمدنش از کشش عشق

بعض عاشق بے ادب بر می جهد

خویش را در کفه و شه می نهد

بے ادب ترنیست زو کس در جهان

با ادب ترنیست زو کس در نهان

بے ادب باشد چو ظاهر بنگری

که بود دعوئے عشقش همسری

چون بباطن بنگری دعوئے کجاست

او و دعوئے پیش آن سلطان فناست

در بخارا بندۂ صدرِ جہان — متہم شد گشت از صدرش نہان

مدت دہ سال سرگردان بگشت — گہ خراسان گہ قہستان گاہ دشت

از پس دہ سال او از اشتیاق — گشت بیطاقت ز ایام فراق

گفت تاب فرقتم زین پس نماند — صبر کے داند خلاعت را نشاند

۲۷۵ فرقت صدر جہان در جانِ او — پارہ پارہ کردہ بود ارکانِ او

گفت برخیزم ہمانجا وا روم — کافر ار گشتم دگرہ بگروم

وا روم آنجا بیفتم پیشِ او — پیشِ آن صدرِ نکو اندیشِ او

گویم افگندم بہ پیشت جانِ خویش — زندہ کن یا سر ببر مارا چو میش

کشتہ و مردہ بہ پیشت اے قمر — بہ کہ شاہِ زندگان جائے دگر

آزمودم من ہزاران بار بیش — بے تو شیرین می نہ بینم عیشِ خویش

۲۷۶ گفت او را ناصحے کاے بیخبر — عاقبت اندیش اگر داری ہنر

درنگر پس را بعقل و پیش را — ہمچو پروانہ مسوزان خویش را

چون بخارا میروی دیوانۂ — لائقِ زنجیر و زندان خانۂ

او ز تو آہن ہمی خاید ز خشم — او ہمی جوید ترا با بیست چشم

میکند او تیز از بہرِ تو کارد — او سگِ قحط است و تو انبانِ آرد

چون رہیدی و خدایت راہ داد — سوئے زندان میروی چونت فتاد

گفت اے ناصح خمش کن چند چند — پند کم دہ زانکہ بس سخت است بند

سخت تر شد بندِ من از پندِ تو — عشق را نشناخت دانشمندِ تو

آن طرف کہ عشق می افزود درد — بو حنیفہؒ و شافعیؒ درسے نکرد

تو مکن تہدیدم از کشتن کہ من — تشنۂ زارم بخونِ خویشتن

گر بریزد خونِ من آن دوست رو — پائے کوبان جان برفشانم برو

آزمودم مرگ من در زندگیست　　چون رهم زین زندگی پایندگیست

رو نهاد آن عاشق خونابه ریز　　دل طپان سوی بخارا گرم و تیز　　۲۷۷

ریگ آمون پیش او همچون حریر　　آب جیحون پیش او چون آبگیر

آن بیابان پیش او چون گلستان　　می فتاد از خنده او چون گل ستان

چون سواد آن بخارا را بدید　　در سواد غم بیاضی شد پدید

ساعتی افتاد بیهوش و دراز　　عقل او پرید در بستان راز

بر سر و رویش گلابی می زدند　　از گلاب عشق او غافل بدند

او گلستانی نهانی دیده بود　　غارت عشقش ز خود ببرید بود

اندر آمد در بخارا شادمان　　شهر معشوق خود و دار الامان

همچو آن مستی که پرد بر اثیر　　مه کنارش گیرد و گوید که گیر

هر که دیدش در بخارا گفت خیز　　پیش از پیدا شدن منشین گریز

که ترا میجوید آن شه خشمگین　　تا کشد از جان تو ده ساله کین

الله الله در میا در خون خویش　　تکیه کم کن بر دم و افسون خویش

شحنهٔ صدر جهان بودی و راد　　معتمد بودی مهندس اوستاد

هم شیرش بودی و هم محترم　　گشتی از بهر گناهی متهم

غدر کردی وز جزا بگریختی　　رسته بودی باز چون آویختی

از بلا بگریختی با صد حیل　　ابلهی آوردت اینجا یا اجل

گفت من مستسقیم آبم کشد　　گرچه میدانم که هم آبم کشد　　۲۷۸

هیچ مستسقی نه بگریزد ز آب　　گر دو صد بارش کند مات و خراب

گر بیاماسد مرا دست و شکم　　عشق آب از من نخواهد گشت کم

خویش را بر نخل او آویختم　　عذر آن را که از و بگریختم

همچو گوی سجده کن بر روی و سر — جانب آن صدر شد با چشم تر
با رخ چون زعفران، اشک روان — رفت آن بیدل سوی صدر جهان
هم کفن هم تیغ اندر دست او — چونکه بود او عاشق سرمست او
جمله خلقان منتظر، سر در هوا — کش بسوزد یا بر آویزد ورا
این زمان، این احمق یک لخت را — آن نماید که زمان بدبخت را
همچو پروانه شرر را نور دید — احمقانه در فتاد، از جان برید

(۲۸) ۲۸۹

آن بخاری نیز خود بر شمع زد — گشته بود از عشق آسان آن کبد
آه سوزانش سوی گردون شده — در دل صدر جهان مهر آمده
گفت با خود در سحرگه کای احد — حال آن آوارهٔ ما چون بود
او گناهی کرد و ما دیدیم لیک — رحمت ما را امید اوست نیک
خاطر مجرم ز ما ترسان شود — لیک صد امید در ترسش بود
من بترسانم وقیح و یاوه را — آنکه ترسد من چه ترسانم ورا
بهر دیگ سرد آذر می رود — نی بدان که جوشش از سر برود
ایمنان را من بترسانم بعلم — خائفان را ترس بردارم ز حلم
پاره دوزم، پاره در موضع نهم — هر کسی را شربت اندر خور دهم
موج میزد در دلش عفو گنه — زانکه از دل تا دل آمد روزنه
که ز دل تا دل یقین روزن بود — نی جدا و دور چون دو تن بود
متصل نبود سفال دو چراغ — نور شان ممزوج باشد در مساغ
هیچ عاشق خود نباشد وصل جو — که نه معشوقش بود جویای او

۲۹۴

چون بدید او چهرهٔ صدر جهان — گوئیا پرید از تن مرغ جان
جان بجانان داد از خود باز رست — بر سریر ملک جاویدان نشست

همچو چوب خشک افتاد آن تنش	سرد شد از فرق سر تا ناخنش
هر چه کردند از بخور و از گلاب	نے بجنبید و نے آمد در خطاب
کار ناید در بخارا هر بخور	جز که بوئے آن شه با فر و نور
شاه چون دید آن مزعفر روے او	پس فرود آمد ز مرکب سوئے او
گفت عاشق دوست جوید تیز و تفت	چونکه معشوق آمد آن عاشق برفت
عاشق حقی و حق آنست کو	چون بیاید از تو نبود تار مو
صد چو تو فانیست پیش آن نظر	عاشقی بر نفئ خود خواجه مگر
میکشید از بیهشی اش در بیان	اندک اندک از کرم صدر جهان
برگرفتش سر نهاد اندر کنار	بر رخش میکرد اشک تر نثار
بانگ زد در گوش او شه کاے گدا	زر نثار آوردمت دامن کشا
جان تو کاندر فراقم می طپید	چونکه زنهارش رسیدم چون رمید
اے بدیده در فراقم گرم و سرد	با خود آ از بیخودی و باز گرد
چون صلائے وصل بشنیدن گرفت	اندک اندک مرده جنبیدن گرفت
بر جهید و بر طپید او شاد شاد	یک دو چرخے زد سجود اندر فتاد
بشگفید از روے او و شاد شد	در وصال از بند هجر آزاد شد
گفت اے عنقاے حق جان را مطاف	شکر که باز آمدی زان کوه قاف
اے سرافیل قیامتگاه عشق	اے تو عشق عشق و اے دلخواه عشق
اولین خلعت که خواهی دادنم	گوش خواهم که نهی بر روزنم
گرچه میدانی بصفوت حال من	بنده پرور گوش کن اقوال من
صد هزاران بار اے صدر فرید	ز آرزوے گوش تو هوشم پرید
آن سمیعی تو و آن اصغاے تو	وان تبسمهاے جان افزاے تو

(۳۹) ۲۹۵

آن نبوشیدن کم و بیش مرا — عشوهٔ جان بد اندیش مرا
قلبهای من که آن معلوم تست — بس پذیرفتی تو چون نقد درست
بهر گستاخئ و شوخ غرهٔ — حلمها در پیش حلمت ذرهٔ
اولاً بشنو که چون ماندم ز شست — اول و آخر ز پیشم من بجست
ثانیاً بشنو تو اے صدر ودود — که بجستم ترا ثانی نبود
ثالثاً تا از تو بیرون رفته ام — گوئیا ثالث ثلاثه گفته ام
رابعاً چون سوخت ما را مزرعه — می ندانم خامسه از رابعه
خامساً در هجرت اے صدر جهان — از حواس خمسه بودم در زیان
سادساً از شش جهت بے روئے تو — گوئیا بارید بر من غم دو دو تو
سابع از تا من ندانم ضاله ام — خون همیگرید فلک از ناله ام
هر کجا یابی تو خون بر خاکها — پے بری باشد یقین از چشم ما
گفت من رعد است این بانگ و حنین — ز ابر خواهد تا ببارد بر زمین
من میان گفت و گریه می تنم — یا بگریم یا بگویم چون کنم
گر بگویم فوت میگردد بکا — در بگریم چون کنم شکر و ثنا ۲۹۷
می فتد از دیده خون دل شها — بین چه افتاد است از دیده مرا
این بگفت و گریه در شد آن نحیف — که برو بگریست هم دون هم شریف
از دلش چندان بر آمد هائے هو — حلقه کرد اهل بخارا گرد او
خیره گویان خیره گریان خیره خند — مرد و زن خرد و کلان حیران شدند
شهر هم همرنگ او شد اشک ریز — مرد و زن درهم شده چون رستخیز
با دو عالم عشق را بیگانگی — اندرو هفتاد و دو دیوانگی
سخت پنهان است و پیدا حیرتش — جان سلطانان جان در حسرتش

غیر ہفتاد و دو ملت کیش او　　تخت شاهان تخته بندی پیش او
مطرب عشق این زند وقت سماع　　بندگی بند و خداوندی صداع
پس چه باشد عشق دریای عدم　　در شکسته عقل را آنجا قدم
بندگی و سلطنت معلوم شد　　زین دو پرده عاشقی مکتوم شد

۳۸

مسجد مهمان کش

۲۷۸

یک حکایت گوش کن ای نیک پی　　مسجدی بد بر کنار شهر ری
هیچ کس در وی نخفتی شب ز بیم　　که نه فرزندش شدی آن شب یتیم
هر که در وی بی خبر چون کور رفت　　صبحدم چون اختران در گور رفت
هر کسی گفتی که پریانند تند　　اندرو مهمان کشان با تیغ کند
وان دگر گفتی که سحر است و طلسم　　کین رصد باشد عدو جان و جسم
آن دگر گفتی که بر نه نقش فاش　　بر درش کای میهمان اینجا مباش
شب مخسپ اینجا اگر جان بایدت　　ورنه مرگ اینجا کمین بگشایدت
وان دگر گفتی که شب قفلی نهید　　غافلی کاید شما ره کم دهید
تا یکی مهمان در آمد وقت شب　　کو شنیده بود آن صیت عجب
از برای آزمون می آزمود　　زانکه بس مردانه و جانباز بود

۲۷۹

گفت کم گیرم سر و اشکمبه‌ای　　رفته گیر از گنج جان یک حبه‌ای
صورت تن گو برو من کیستم　　نقش کم ناید چو من باقیستم
قوم گفتندش که هین اینجا مخسپ　　تا نکوبد جانستانت همچو کسب

که غریبی و نمیدانی تو حال — کاندرین جا هر که خفت آمد زوال

اتفاقی نیست این ما بارها — دیده‌ایم و جمله اصحاب نهی

هر که این مسجد شبی مسکن شدش — نیم شب مرگ هلاهل آمدش

از یکی ما تا بصد این دیده‌ایم — نه بتقلید از کسی بشنیده‌ایم

گفت الدین النصیحة آن رسول — آن نصیحت در لغت ضد غلول

این نصیحت راستی در دوستی — در غلولی خائن و سگ پوستی

گفت او ای ناصحان من بی ندم — از جهان زندگی سیر آمدم

منبلم بی زخم ناساید تنم — عاشقم بر زخمها بر می‌تنم

منبلی ام زخم جو و زخم خواه — عافیت کم جوی از منبل براه

۲۸۰ قوم گفتندش مکن جلدی برو — تا نگردد جامه و جانت گرو

آن ز دور آسان نماید به نگر — که به آخر سخت باشد رهگذر

۲۸۲ هین مکن جلدی برو ای بوالکرم — مسجد و ما را مکن زین متهم

گر بگوید دشمنی از دشمنی — آتشی در ما زند فردا دنی

که بتاسانید او را ظالمی — بر بهانهٔ مسجد او بد سالمی

تا بهانهٔ قتل بر مسجد نهد — چونکه بدنام است مسجد او جهد

تهمتی بر ما منه ای سخت جان — که نه‌ایم ایمن ز مکر دشمنان

هین برو جلدی مکن سودا مپز — که نتان پیمود گردون را بگز

چون تو بسیاران بلافیده ز بخت — ریش خود بر کنده یک یک لخت لخت

هین برو کوتاه کن این قیل و قال — خویش و ما را در میفکن در وبال

گفت ای یاران از آن دیوان نیم — که ز لاحولی ضعیف آید پیم

کودکی کو حارس کشتی بدی — طبلکی در دفع مرغان میزدی

تا رسیدے مرغ از آن طبلک ز کشت | کشت از مرغان بد بے خوف گشت

چونکه سلطان شاه محمود کریم | بر گذر زد آن طرف خیمه عظیم

با سپاہے ہمچو استاره اثیر | انبه و فیروز و صفدر ملک گیر

اشترے بد کو بدے حمال کوس | بختے بد پیشرو ہمچون خروس

بانگ کوس و طبل بر وے روز و شب | میزدندے در رجوع و در طلب

اندران مزرع درآمد آن شتر | کودک آن طبلک بزد در حفظ بر

عاقلے گفتش مزن طبلک که او | پختهٔ طبل است و با آنست خو

پیش او چه بود تبوراک تو طفل | که کشد او طبل سلطان بیست کفل

عاشقم من کشتهٔ قربان لا | جان من نوبتگه طبل بلا

خود تبوراک است این تهدیدها | پیش آنچه دیده است این دیدها

اے حریفان من از آنها نیستم | کز خیالاتے درین ره بیستم

آن غریبے شهر سر بالا طلب | گفت می خسپم درین مسجد بشب

مسجدا گر کربلاے من شوی | کعبهٔ حاجت رواے من شوی

هین مرا بگذار اے بگزیده یار | تا رسن بازی کنم منصور وار

گر شدید اندر نصیحت جبرئیل | می نخواهد غوث در آتش خلیل

۲۸۸

خفت در مسجد خود او را خواب کو | مرد غرقه گشته چون خسپد بجو

خواب مرغ و ماهیان باشد همی | عاشقان را زیر غرقابے غمی

نیم شب آواز با هولے شنید | کایم آیم بر سرت اے مستفید

پنج کرت اینچنین آواز سخت | می رسید و دل همی شد لخت لخت

گفت چون ترسم چو هست آن طبل عید | تا دهل ترسد که زخم او را رسید

چونکه بشنود آن دهل آن مرد دید | گفت چون ترسد دلم از طبل عید

گفت با خود این ملزان دل گزین — مرد جان بد دلان بے یقین
وقت آن آمد که حیدر رو از من — ملک گیرم یا بپردازم بدن
چهید و بانگ برزد کاے کیا — حاضرم اینک اگر مردی بیا
در زمان بشکست ز آواز آن طلسم — زر همی ریزید هر سو قسم قسم
ریخت چندان زر که ترسید آن پسر — تا نگیرد زر ز پری راه در
پر شد آن مسجد ز زر هر جایگاه — مرد حیران شد ز تقدیر اله
بعد از آن برخاست آن شیر عتید — تا سحرگه زر به بیرون میکشید
دفن میکرد و همی آمد بزر — با جوال و توبره بار دگر
گنجها بنهاد آن جانباز ازان — کورے و ترسانئے و اپس خزان
این زر ظاهر بخاطر آمده است — در دل هر کور دون زر پرست
کودکان اسفالهار اشکنند — نام زر بنهند و در دامن کنند
اندران بازی چو گوئی نام زر — آن کند در خاطر کودک گذر
بل زر مضروب ضرب ایزدی — کو نگردد کاسد آمد سرمدی
آن زرے کاین زر از آن زر تاب یافت — گوهر و تابندگی و آب یافت
آن زرے که دل ازو گردد غنی — غالب آید بر قمر در روشنی
شمع بود آن مسجد و پروانه او — خویشتن در باخت آن پروانه خو
سوخت پرش را و لیکن ساختش
بس مبارک آمد آن انداختش

۳۹

دادخواستن پشه از باد بحضرت سلیمانؑ

پشه آمد از حدیقه وز گیاه وز سلیمانؑ نبی شد دادخواه
کای سلیمانؑ معدلت میگستری بر شیاطین و آدمی زاد و پری
مرغ و ماهی در پناه عدل تست کیست آن گم گشته کش فضلت نجست
داد ده ما را که بس زاریم ما بے نصیب از باغ و گلزاریم ما
پس سلیمانؑ گفت اے انصاف جو داد انصاف از که میخواهی بگو
کیست آن ظالم که از باد بروت ظلم کرده است و خراشیده است روت
اے عجب در عهد ما ظالم کجاست کو نه اندر حبس و در زنجیر ماست
گفت پشه داد من از دست باد کو دو دست ظلم بر ما برگشاد
ما ز ظلم او به تنگی اندریم با لب بسته ازو خون میخوریم
ظلم او بر ما صریح است و عیان نیست ما را چاره جز کردن بیان
داد ما و انصاف ما بستان ازو اے کریم عادل اکرام خو
پس سلیمانؑ گفت اے زیبا دوی امر حق باید که از جان بشنوی
حق بمن گفته است هان اے دادور مشنو از خصمے تو بے خصمے دگر
تا نیاید هر دو خصم اندر حضور حق نیاید پیش حاکم در ظهور
خصم تنها گر برآرد صد نفیر هان و هان بے خصم قول او مگیر
من نیارم رو ز فرمان تافتن خصم خود را رو بیاور سوے من
گفت قول تست برهان درست خصم من باد است و او در حکم تست
بانگ زد آن شه که اے باد صبا پشه افغان کرد از ظلمت بیا

هین مقابل شو تو با خصم و بگو — پاسخ خصم و بکن دفع عدو

باد چون بشنید آمد تیز تیز — پشه بگرفت آن زمان راه گریز

پس سلیمان گفت اے پشه کجا — باش تا بر هر دو رانم من قضا

گفت اے شه مرگِ من از بودِ اوست — خود سیاه این روزِ من از دودِ اوست

او چو آمد من کجا یابم قرار — کو بر آرد از نهادِ من دمار

همچنین جویاے درگاهِ خدا — چون خدا آید شود جوینده لا

گرچه آن وصلت بقا اندر بقاست — لیک ز اول آن بقا اندر فناست

۴۰

۲۹۷ گریختن عاشقے در باغ از خوفِ عسس و یافتن معشوقِ خود را در باغ

یک جوانے بر زنے مجنون شده است — روز و شب بے خواب و بے خور آمده است

بیدل و شوریده و مجنون وست — می ندادش روزگارِ وصل دست

بس شکنجه کرد عشقش بر زمین — خود چرا دارد ز اول عشق کین

عشق از اول چرا خونی بود — تا گریزد آنکه بیرونی بود

چون فرستادے رسولے پیشِ زن — آن رسول از رشک گشتے راهزن

ور بسوے زن نبشتے کاتبش — نامه را تصحیف خواندے نایبش

راههاے چاره را غیرت ببست — لشکرِ اندیشه را رایت شکست

بود اول مونسِ غم انتظار — آخرش بشکست که هم انتظار

گاه گفتے کاین بلاے بے دواست — گاه گفتے کاین حیاتِ جانِ ماست

گاه هستی زو برآوردے سرے — گاه او از نیستی خوردے برے

گاه فریادش بگردون بر شدے　　گہ خیال دلبرش ہمدم بدے
چونکہ بروے سرد گشتے این نہاد　　جوش کردے گرم چشمہ اتحاد
چونکہ با بے برگئ غربت بساخت　　برگ بے برگی بسوے او بتاخت
کان جوان درجست جو بد ہفت سال　　از خیال وصل گشتہ چون خیال
سایۂ حق بر سر بندہ بود　　عاقبت جوئندہ یابندہ بود
گفت پیغمبر کہ چون کوبی درے　　عاقبت زان در برون آید سرے
چون نشینی بر سر کوئے کسے　　عاقبت بینی تو ہم روئے کسے

۲۹۹

چون درے میکوفت او از سلوتے　　عاقبت دریافت روزے خلوتے
جست از بیم عسس او شب بباغ　　یار خود را یافت چون شمع وچراغ
گفت سازندہ سبب را آن نفس　　اے خدا تو رحمتے کن بر عسس
ناشناسا تو سببہا کردۂ　　از در دوزخ بہشتم بردۂ

گر تو خواہی باقئ این گفتگو
اے اخی در دفتر چہارم بجو

تمام شد دفتر سوم

دفتر چهارم

اے ضیاء الحق حسام الدین توئی
کہ گذشت از مہ بنورت مثنوی

روشنی بر دفتر چارم بریز
کآفتاب از چرخ چارم کرد خیز

ہین ز چارم نور دہ خورشیدوار
تا بتابد بر بلاد و بر دیار

بسم اللہ الرحمن الرحیم

٣٠٢

زان ضیا گفتم حسام الدین ترا — کہ تو خورشیدی و این دو وصفہا

ہمت عالئ تو اے مرتجے — می کشد این را خدا داند کجا

گردن این مثنوی را بستۂ — میکشی آن سو کہ تو دانستۂ

مثنوی پویان کشندہ ناپدید — ناپدید از جاہلی کش نیست دید

مثنوی را چون تو مبدا بودۂ — گر فزون گردد تواش افزودۂ

چون چنین خواہی خدا خواہد چنین — مید ہد حق آرزوے متقین

ہر کش افسانہ بخواند افسانہ است — وانکہ دیدش نقد خود مردانہ است

آب نیل است و بہ قبطی خون نمود — قوم موسیٰ را نہ خون بدّ آب بود

دشمن این حرف این دم در نظر — شد ممثل سرنگون اندر سقر

اے ضیاء الحق تو دیدی حال او — حق نمودت پاسخ افعال او

دیدۂ غیبت چو غیب است اوستاد

کم مباد از زین جہان این دید و داد

۱

۳۰۲
بقیہ قصہ گریختن عاشقے در باغ از خوف عسس و یافتن معشوق خود را در ان باغ

این حکایت را کہ نقد حال ماست
گر تمامش میکنی اینجا رواست
ناکسان را ترک کن بہر کسان
قصہ را پایان برو مخلص رسان
این حکایت گر نشد آنجا تمام
چارمین جلد است آرش در نظام

۳۰۳ اندران بودیم کان شخص از عسس — راند اندر باغ از خوفے فرس
بود اندر باغ آن صاحب جمال — کز غمش این در عنا بد ہشت سال
سایہ او را نبود امکان دید — ہمچو عنقا وصف او را می شنید
جز یکے لقیہ کہ اول از قضا — بر وے افتاد و شد او را دلربا
بعد ازان چندانکہ میکوشید او — خود مجالش می نداد آن تند خو
نے بہ لابہ چارہ بودش نے بہ مال — سیر چشم و بے طمع بود آن نہال
۳۰۴ (۲) چونکہ تنہایش بدید آن سادہ مرد — زود او قصد کنار و بوسہ کرد
بانگ بر وے زد بہیبت آن نگار — کہ مرو گستاخ، ادب را ہوش دار
گفت آخر خلوت است و خلق نے — آب حاضر، تشنہ ہمچون منے
کس نمی جنبد درینجا جز کہ باد — کیست حاضر، چیست مانع زین کشاد

گفت اے شیدا تو ابله بودهٔ　　　ابلهی، وز عاقلان نشنودهٔ
باد را دیدی که می جنبد بدان　　　باد جنبانیست اینجا بادران
پس همه دانسته اند این را یقین　　　که فرستد باد رب العالمین
پس یقین در عقل هر داننده هست　　　اینکه با جنبنده جنباننده هست
گر تو او را می نبینی در نظر　　　فهم کن آن را باظهار اثر
تن بجان جنبد نمی بینی تو جان　　　لیک از جنبیدن تن جان بدان
گفت او گر ابلهم من در ادب　　　زیرکم اندر وفا و در طلب
گفت ادب این بود که خود دیده شد　　　آن دگر را خود همی دانی تو لد
خود ادب این بود آن دیگر دفین　　　زین بتر باشد که دیدمش یقین
هرچه زین کوزه تراود بعد ازین　　　یک نمط خواهد بدن جمله چنین
هشت سالت جوش دادم در فراق　　　کم نشد یک ذره خامیت از نفاق
خامی و هرگز نخواهی پخت تو　　　گر هزاران بار جوشی اے عتو
غورهٔ تو سنگ بسته از سقام　　　غورها اکنون مویزند و تو خام
گفت عاشق امتحان کردم مگیر　　　تا ببینم تو حریفی یا ستیر
من همی دانستمت بے امتحان　　　لیک کے باشد خبر همچون عیان
آفتابی، نام تو مشهور و فاش　　　چه زیان است ار بکردم ابتلاش
تو منی، من خویشتن را امتحان　　　میکنم هر روز در سود و زیان
انبیا را امتحان کرده عدات　　　تا شده ظاهر از ایشان معجزات
گر شدم در راهِ حرمت راهزن　　　آمدم اے مه بشمشیر و کفن
جز بدست خود مبرم پا و سر　　　که ازین دستم نه از دست دگر
امتحان کردم، مرا معذور دار　　　چون ز فعلِ خویش گشتم شرمسار

(۳) (۴) ۳۰۹

جز بشمشیر خود ای شاهم مکش
بیش ازینم از دوری ای ماهم مکش

از جدائی باز میرانی سخن
هرچه خواهی کن ولیکن این مکن

درجوابش برکشاد آن ماه لب
که سوئے ما روز و سوئے تست شب

حیلهائے تیره اندر داوری
پیش بینایان چرا می آوری

گر بپوشیمش ز بنده پروری
تو چرا بیرونی از حد می بری

کے رسد همچو توئے را کز منی
امتحان همچو من یارے کنی

هرچه در دل داری از مکر و رموز
پیش ما رسوا و پیدا همچو روز

حاجت خود عرض کن حجت مجو
همچو ابلیس لعین سخت رو

۲

دعا کردن واعظ بر بدان

۳۰۴

هرچه مکروه است چون او شد دلیل
پیش محبوبت حبیب است و خلیل

آن یکے واعظ چو بر تخت آمدے
قاطعان راه را داعی شدے

دست بر میداشتے یا رب رحم ران
بر بدان و مفسدان و طاغیان

بر همه تسخرکنان و اهل خیر
بر همه کافر دلان و اهل دیر

می نکردے او دعا بر اصفیا
می نکردے جز خبیثان را دعا

مر ورا گفتند کاین معهود نیست
دعوت اهل ضلالت جود نیست

گفت نیکوئی ازینها دیده ام
من دعاشان زین سبب بگزیده ام

خبث و ظلم و جور چندان ساختند
که مرا از شر بخیر انداختند

[illegible] که رو به خیا کردمے — من ز ایشان زخم و ضربت خوردمے

گر مسے از زخم آن جانب پناه — باز آوردندمے گرگان براه

چون سبب ساز صلاح من شدند — پس دعاشان بر من است اے ہوشمند

در حقیقت ہر عدو داروے تست — کیمیا و نافع و دلجوے تست

که ازو اندر گریزی در خلا — استعانت جوی از لطف خدا

در حقیقت دوستانت دشمن اند — که ز حضرت دور و مشغولت کنند

٣

آمدن صوفئے بخانه و دیدن زن را به بیگانه

٣٠٥

صوفئے آمد بسوئے خانه روز — خانه یک در بود و زن با کفش دوز

جفت گشته با حریف خویش زن — اندران یک حجره از وسواس تن

چون بزد صوفی بجد در چاشتگاه — ہر دو درماندند نے حیلت نه راه

ہیچ معہودش نه بد کو آن زمان — سوئے خانه باز گردد از دکان

قاصدا آن روز بے وقت آن مروع — از خیالے کرد تا خانه رجوع

اعتماد زن بران کو ہیچ بار — این زمان تا خانه ناید روزگار

اعتمادش بود از روے قیاس — خانه نتوان ساخت در کوے قیاس

آن قیاسش راست نامد از قضا — گرچه ستار است ہم بدہد سزا

چونکه بد کردی بترس آمن مباش — زانکه تخم است و برویاند خداش

گفت صوفی با دل خود کاے دو گبر — از شما کینه کشم لیکن بصبر

لیک نادانسته آرم این نفس — تا نگردد مطلع زین حال کس

از شما کینہ کشد پنہان محق — اندک اندک ہمچو بیماری دق

مرد دق باشد چو یخ ہر لحظہ کم — لیک پندارد بہر دم بہترم

ہیچ پنہان خانہ آن زن را نبود — سمج و دہلیز و رہ بالا نبود

نے تنورے کہ دران پنہان شود — نے جوالے کہ حجاب آن شود

ہمچو عرصہ ہین روز رستخیز — نے گو و نے پشتہ نے جائے گریز

چادر خود را برو افگند زود — مرد را زن کرد و در را بر کشود

زیر چادر مرد رسوا و عیان — سخت پیدا چون شتر بر نردبان

از تعجب گفت صوفی چیست این — ہرگز این را من ندیدم کیست این

گفت خاتونیست از اعیان شہر — مرد را از مال و اقبال است بہر

در ببستم تا کسے بیگانہ — در نیاید زود نادانانہ

گفت صوفی چیستش ہین خدمتے — تا بر آرم بے سپاس و منتے

گفت میلش خویشی و پیوستگیست — نیک خاتونیست حق داند کہ کیست

یک پسر دارد کہ اندر شہر نیست — خوب و زیرک چابک و مکسب کنیست

خواست دختر را بہ بیند زیر دست — اتفاقاً دختر اندر مکتب است

باز گفت ار آرد باشد یا سبوس — می کنم او را بجان و دل عروس

گفت صوفی ما فقیر و زار و کم — قوم خاتون مالدار و محتشم

کے بود این کفو ایشان در زواج — یک در از چوب و دگر زجاج

کے بود ہم تنگ فقر و احتشام — چون شود ہمجنس یاقوت و رخام

جامہ نیمے اطلس و نیمے پلاس — عیب باشد نزد ارباب شناس

باکبوتر باز کے شد ہمنفس — کے شود ہمراز عنقا با مگس

کفو باید ہر دو جفت اندر نکاح — ورنہ تنگ آید نماند ارتیاح

گفت گفتم من چنین عذری وداد — گفت نی من نیستم اسباب جو
ما ز مال و زر ملول و تخمه‌ایم — ما بحرص و جمع نی چون عامه‌ایم
ما ملولیم از قماشش وز زر و سیم — فارغیم و تخمه از مال عظیم
قصد ما ستر است و پاکی و صلاح — در دو عالم خود بدان باشد فلاح
باز صوفی عذر درویشی بگفت — وان مکرر کرد تا نبود نهفت
گفت زن من هم مکرر کرده‌ام — بی جهازی را مقرر کرده‌ام
اعتقاد اوست راسخ تر ز کوه — که ز فقرش هیچ می ناید شکوه
او همی گوید مرادم عفت است — از شما مقصود صدق و همت است
گفت صوفی خود جهاز و مال ما — دیدی و بیند هویدا نی خفا
خانهٔ تنگی مقام یک تنی — که درو پنهان نماند سوزنی ۳۰۷
باز ستر و پاکی و زهد و صلاح — او ز ما به داند اندر انتصاح
به ز ما می‌داند او احوال ستر — وز پس و پیش و سر و دنبال ستر
بی جهازی خود عیان همچون خور است — وز صلاح و ستر او واقف‌تر است
ظاهرا او بی جهاز و خادم است — وز صلاح و ستر او خود عالم است
شرح مستوری ز بابا شرط نیست — چون برو پیدا چون روز روشنیست
این حکایت را بدان گفتم که تا — لاف کم بافی چو رسوا شد خطا
بر ترآئی هم بدعوی مستزاد — این بدستت اجتهاد و اعتقاد
چون زن صوفی تو خاین بوده — دام مکر اندر دغا بگشوده

که ز هر ناشسته روی کپی
شرم داری وز خدای خویش نی

۴

بیهوش شدنِ دباغ در بازارِ عطاران و معالجه کردنِ برادرش به سرگینِ سگ

۳۰۸

آنکه در تون زاد و پاکی را ندید
بوی مشک آرد برو رنجی پدید

آن یکی دبّاغ در بازار شد ‌ تا خرد آنچه ورا در کار بُد
چونکه در بازارِ عطاران رسید ‌ ناگهان افتاد بیهوش و خمید
بوی عطرش زد ز عطارانِ راد ‌ تا بگردیدش سر و بر جا فتاد
همچو مردار اوفتاد و بیخبر ‌ نیم روز اندر میانِ رهگذر
جمع آمد خلق بر وی آن زمان ‌ جملگان لاحول گو، درمان کنان
آن یکی کف بر دلِ او می براند ‌ وز گلاب آن دیگری بر وی فشاند
او نمیدانست کاندر مرتعه ‌ از گلاب آمد ورا این واقعه
آن یکی دستش همی مالید و سر ‌ وان دگر کہگل همی آورد تر
آن بخورِ عود و شکّر زد بهم ‌ وان دگر از پوششش میکرد کم
وان شده خم، تا نفس چون می کشد ‌ وان دگر بو از دهانش می شمد
وان دگر نبضش گرفته از خرد ‌ منتظر تا نبضِ او چون می جهد
تا که می خورد است یا بنگ و حشیش ‌ خلق درماندند اندر بیهشیش
پس خبر بردند خویشان را شتاب ‌ که فلان افتاده است آنجا خراب
کس نمی داند که چون مصروع گشت ‌ یا چه شد، کو را فتاد از بام طشت
یک برادر داشت آن دباغ زفت ‌ گربز و دانا بیامد زود تفت
اندکی سرگینِ سگ در آستین ‌ خلق را بشکافت و آمد با چنین

گفت من رنجش ہمیدانم ز چیست — چون سبب دانی دوا کردن جلیست

گفت با خود ہستش اندر مغز و رگ — تو بتو بوے آن سرگین سگ

تا میان اندر حدث او تا بہ شب — غرق دباغیست او روزی طلب

با حدث کردہ است عادت سال و ماہ — بوے عطرش لاجرم سازد تباہ

خلق را می راند از وے آن جوان — تا علاجش را نبینند آن کسان

سر بگوشش برد ہمچون راز گو — پس نہاد آن چیز بر بینیٔ او

کو بکف سرگینِ سگ سائیدہ بود — داروے مغزِ پلیدان دیدہ بود

چونکہ بوئے آن حدث را وا کشید — مغز زشتش بوئے ناخوش را مزید

ساعتے شد مردہ جنبیدن گرفت — خلق گفتند این فسونے بد شگفت

کاین بخواند افسون بگوش او دمید — مردہ بود افسون بفریادش رسید

جنبشِ اہلِ فساد آن سو بود — کہ زنا و غمزہ و ابرو بود

ہر کرا مشکِ نصیحت سود نیست — لاجرم با بوئے بد خو کردنیست ٣٠٩

مشرکان را زان نجس خواندہ است حق — کاندرونِ پشک زادند از سبق

۵

گفتن جہودے علیؓ را کہ اگر بر خدا اعتماد داری ازین بام خود را بینداز ٣١٠

مرتضیؓ را گفت روزے یک عنود — کو ز تعظیمِ خدا آگہ نبود

بر سرِ بامے و قصرے بس بلند — حفظِ حق را واقفی اے ہوشمند

گفت آرے او حفیظ است و غنی — ہستئ ما را ز طفلی و منی

گفت رو این در افگن تو زبام — اعتمادے کن بجناح تسلم
تا یقین گردد مرا ایقانِ تو — واعتقادِ خوب با برہانِ تو
پس امیرش گفت خامش کن برو — تا نگردد جانت زین جرأت گرو
کے رسد مر بندہ را کو با خدا — آزمایش پیش آرد ز ابتلا
بندہ را کے زہرہ باشد کز فضول — امتحانِ حق کند اے گیج گول
آن خدا را میرسد کو امتحان — پیش آرد ہر دمے با بندگان
تا بما ما را نماید آشکار — کہ چہ داریم از عقیدہ در سرار
آنکہ او افراشت سقفِ آسمان — تو چہ دانی کردن او را امتحان
اے ندانستہ تو شرّ و خیر را — امتحان خود را کن آنگہ غیر را
۳۱۱ آن زمان کت امتحان مطلوب شد — مسجدِ دینِ تو پر خرّوب شد

٦

۳۱۱ بنائے مسجدِ اقصٰے و رستن خرّوب

چون در آمد عزمِ داؤدی بہ تنگ — کہ بسازد مسجدِ اقصٰے بہ سنگ
وحی کردش حق کہ ترکِ این بخوان — کہ ز دستت بر نیاید این مکان
نیست در تقدیرِ ما آنکہ تو این — مسجدِ اقصٰے بر آری اے گزین
گفت جرمم چیست اے دانائے راز — کہ مرا گوئی کہ مسجد را مساز
گفت بے جرمے تو خونہا کردۂ — خونِ مظلومان بگردن بردۂ
کہ ز آوازِ تو خلقے بیشمار — جان بدادند و شدند آنرا شکار
خون بسے رفت است بر آوازِ تو — بر صدائے خوبِ جان پروازِ تو

گفت مغلوب تو بودم مست تو — دست من بربسته بود از دست تو

نی که هر مغلوب شه مرحوم بود — نی که المغلوب کالمعدوم بود

گفت ای مغلوب معدومیت کو — جز به نسبت نیست معدوم ایقنوا

همچنین معدوم کو از خویش رفت — بهترین هستها افتاد و زفت

او به نسبت با صفات حق فناست — در حقیقت در فنا او را بقاست

پس خطاب آمد به داود از خدا — کای گزین پیغمبر نیکو لقا

دل مدار اندر تفکر زین خبر — ره مده در دل ملال و غم مخور

گرچه برناید بجهد و زور تو — لیک مسجد را برآرد پور تو

گرچه برناید بجهدت این مقام — لیک پور تو کند آنرا تمام

کردهٔ او کردهٔ تست ای حکیم — مومنان را اتصالی دان قدیم

چون سلیمان کرد آغاز بنا — پاک چون کعبه همایون چون منیٰ ۳۱۳

در بنایش دیده می‌شد کر و فر — نی فسرده چون بناهای دگر

در بنا هر سنگ کز که می‌شکست — فاش سیروا بی همی گفت از نخست

همچو از آب و گل آدم کده — نور زان که پاره‌ها تابان شده

سنگ بی حمال آینده شده — وان در و دیوارها زنده شده

چونکه گشت آن مسجد اقصی تمام — ز اهتمامات سلیمان والسلام

چون سلیمان در شدی هر بامداد — مسجد اندر بهر ارشاد عباد

پند دادی گه بگفت و لحن و ساز — گه بفعل اعنی رکوع یا نماز

چون سلیمان نبی شاه انام — ساخت مسجد را و فارغ شد تمام ۳۲۰

هر صباح او را وظیفه این بدی — کامدی در مسجد اقصی شدی

نوگیاهی رسته دیدی اندرو — پس بگفتی نام و نفع خود بگو

تو چہ داروے ونچے نامت چیست | تو زیان بر کہ و نفعت بر کیست
پس بگفتے ہر گیاہے فعل و نام | کہ من آن را جانم و این را حمام
من مر اینرا زہرم و آنرا شکر | نام من اینست بر لوح قدم
پس سلیمان با حکیمان زان گیا | شرح کردے نفع و ضرر لٔ لے گیا
پس طبیبان از سلیمان زان گیا | عالم و دانا شدند و مقتدا
تا کتبہائے طبیبی ساختند | جسم را از رنج می پرداختند
۴۴۴ ہم بران عادت سلیمان سنی | رفت در مسجد میان روشنی
قاعدہ ہر روز رامی جست شاہ | کہ بہ بیند مسجد اندر نو گیا
نو گیاہے دید اندر گوشۂ | رستہ بر روے دانہ ہچون خوشۂ
دید بس نادر گیاہے سبز و تر | می ربود آن سبزیش نور از بصر
پس سلامش کرد در دم آن حشیش | او جوابش گفت و بشگفت از خویش
گفت نامت چیست برگو ئید ہان | گفت خروب است اے شاہ جہان
گفت اندر تو چہ خاصیت بود | گفت من رستم مکان ویران شود
منکہ خروبم خراب منزلم | ہادم بنیاد این آب و گلم
پس سلیمان آن زمان دانست زود | کہ اجل آمد سفر خواہد نمود
گفت تا من ہستم این مسجد یقین | در خلل ناید ز آفات زمین
تا کہ من باشم وجود من بود | مسجد اقصےٰ مخلخل کے شود
پس خراب مسجد ما بیگمان | نبود الا بعد مرگ ما بدان
مسجد است این دل کہ جسمش ساجد است | یار بد خروب ہر جا مسجد است
بر کن از بیخش کہ گر سر بر زند | مر ترا و مسجدت را بر کند

۷

خاموش ماندن عثمانؓ بر منبر

پند فعلی خلق را جذاب تر
که رسد در جان ہر با گوش و کر
و اندر آن وہم امیری کم بود
در حشم تاثیر آن محکم بود

قصۂ عثمانؓ که بر منبر برفت
چون خلافت یافت، بشتابید تفت

منبر مہتر، که سہ پایہ بدہ است
رفت بوبکرؓ و دوم پایہ نشست

بر سوم پایہ عمرؓ در دور خویش
از برائے حرمت اسلام و کیش

دور عثمانؓ آمد و بالائے تخت
بر شد و بنشست آن مسعود بخت

پس سوالش کرد مردے بوالفضول
کان دو ننشستند بر جائے رسولؐ

پس تو چون جستی از ایشان برتری
چون برتبت تو از ایشان کمتری

گفت، اگر پایہ سوم را بسپرم
وہم آید که مثال عمرؓم

در دوم پایہ شوم من جائے جو
گوئیم مثل ابوبکرؓ است او

ہست این بالا مقام مصطفیٰؐ
وہم مثلے نیست با آن شہ مرا

بعد از ان بر جائے خطبه آن ودود
تا بقرب عصر لب خاموش بود

زہرہ نے کس را که گوید ہین بخوان
یا برون آید ز مسجد آن زمان

ہیبتے بنشسته ید بر خاص و عام
پر شد از نور خدا آن صحن و بام

ہر که بینا، ناظر نورش بدے
کور زان خورشید ہم گرم آمدے

پس ز گرمی فہم کردے چشم کور
که بر آمد آفتابے بے فتور

لیک این گرمی گشاید دیده را تا ببیند عین هر بشنیده را

۸

ایمان آوردن بلقیس

۳۱۵

هدیهٔ بلقیس چل اشتر بده است بار آنها جمله خشت زر بده است

چون به صحرای سلیمانی رسید فرش آن را جمله زر پخته دید

بر سر زر تا چهل منزل براند تا که زر را در نظر آبی نماند

بارها گفتند زر را وا بریم سوی مخزن ما چه بیکار اندریم

عرصه کش خاک زر ده دهیست زر بهدیه بردن آنجا ابلهیست

ای ببرده عقل هدیه تا اله عقل آنجا کمتر است از خاک راه

چون کساد هدیه آنجا شد پدید شرمساری شان همی واپس کشید

باز گفتند از کساد و از روا چیست بر ما بنده فرمانیم ما

گر زر و گر خاک ما را بردنیست امر فرماینده بجا آوردنیست

گر بفرمایند که واپس برید هم بفرمان تحفه را باز آورید

امر و فرمان را همی باید شنید تا بدانجا هدیه را باید کشید

پس روان گشتند هدیه آوران تا به تخت آن سلیمان جهان

خنده اش آمد چو آن سلیمان بدید کز شما من کی طلب کردم مزید

من نمی گویم مرا هدیه دهید بلکه گفتم لایق هدیه شوید

که مرا از غیب نادر هدیه هاست که بشر آن را نیارد نیز خواست

می پرستید اختری کو زر کند رو باو آرید کو اختر کند

آن پرستید آفتاب چرخ را — خوار کردہ جان عالی نرخ را

سوے حق گر راستانہ خم شوی — وا رہی از اختران محرم شوی

چون شوی محرم گشایم با تو لب — تا ببینی آفتابے نیم شب

جز روان پاک او را شرق نے — در طلوعش روز و شب را فرق نے

بازگردید اے رسولان خجل — زر شما را دل بما آرید دل

(۹) ۳۱۶

این زر من بر سر آن زر نہید — کورے تن فرج استر را دہید

فرج استر لائق حلقہ زر است — زر عاشق روے زرد اصفر است

کہ نظرگاہ خداوند است آن — کز نظر انداز خورشید است کان

اے رسولان میفرستم تان رسول — رد من بہتر شما را از قبول

(۱۰) ۳۱۷

پیش بلقیس آنچہ دیدید از عجب — باز گوئید از بیابان ذہب

کہ چہل منزل بروے زر بدید — وز چنین ہدیہ خجل چوں می شدید

تا بداند کہ بزر طامع نہ ایم — ما زر از زر آفرین آوردہ ایم

آنکہ گر خواہد ہمہ خاک زمین — سر بسر زر گردد و در ثمین

حق براے آن کند اے زرگزین — روز محشر این زمین را نقرہ گین

فارغیم از زر کہ ما بس پرفنیم — خاکیان را سر بسر زرین کنیم

از شما کے کدیہ زر میکنیم — ما شما را کیمیاگر میکنیم

(۱۱) ۳۱۸

پس سلیمان گفت اے پیکان روید — سوے بلقیس و بدین دین بگروید

پس بگوئیدش بیا اینجا تمام — زود کان اللہ یدعو بالسّلام

ہین بیا اے طالب دولت شتاب — کہ فتوح است این زمان و فتح باب

اے کہ تو طالب نۂ تو ہم بیا — تا طلب یابی ازان یار وفا

(۱۲) ۳۲۰

ہین بیا بلقیس ورنہ بد شود — لشکرت خصمت شود مرتد شود

پرده دار تو درت را بر کند / جانِ تو با تو بجان خصمی کند
جمله ذرات زمین و آسمان / لشکرِ حق اندگاهِ امتحان
هین بیا که من رسولم دعوتی / چون اجل شهوت کشم نے شهوتی
ور بود شهوت امیرِ شهوتم / نے اسیرِ شهوتِ روئے بتم
۳۲۱ چون سلیمانؑ سوئے مرغانِ سبا / یک صفیرے کرد بست آنجمله را
۳۲۲ جز مگر مرغے که بد بے جان و پر / یا چو ماهی گنگ بود از اصل کر
نے غلط گفتم که کر گر سر نهد / پیشِ وحیِ کبریا سمعش دهد
چونکه بلقیس از دل و جان عزم کرد / بر زمانِ رفته هم افسوس خورد
ترکِ مال و ملک کرد او آنچنان / که بترکِ نام و ننگ آن عاشقان
آن غلامان و کنیزانِ بناز / پیشِ چشمش همچو پوسیده پیاز
باغها و قصرها و آبِ رود / پیشِ چشم از عشق گلخن می نمود
هیچ مال و هیچ مخزن هیچ رخت / می دریغش نامد الا جز که تخت
پس سلیمان از دلش آگاه شد / کز دلِ او تا دلِ او راه بد
دید از دورش که آن تسلیم کیش / تلخش آمد فرقتِ آن تختِ خویش
از بزرگی تخت کز حد می فزود / نقل کردن هیچ نوع امکان نبود
خرده کاری بود تفریقش خطر / همچو اوصالِ بدن با یکدگر
پس سلیمان گفت گرچه فی الاخیر / سرد خواهد شد برو تاج و سریر
چون ز وحدت جان برون آرد سرے / جسم را با فرِّ او نبود فرے
تا نگردد خسته هنگامِ لقا / کودکانه حاجتش گردد روا
هست بر ما سهل و او را بس عزیز / تا بود در خوانِ حوران دیو نیز
عبرتِ جانش شود آن تختِ ناز / همچو دلق و چارقے پیشِ ایاز

تا بداند در چه بود آن مبتلا / از کجاها در رسید او تا کجا

پس سلیمان گفت با شکر عیان / تخت او را حاضر آرید این زمان

گفت عفریتی که تختش را بفن / حاضر آرم تا تو زین مجلس شدن

گفت آصف من باسم اعظمش / حاضر آرم پیش تو در یکدمش

گرچه عفریت اوستاد سحر بود / لیک آن از نفخ آصف رو نمود

حاضر آمد تخت بلقیس آن زمان / لیک ز آصف نز فن عفریتیان ۳۲۳

گفت حمد الله برین و صد چنین / که بدیدستم ز رب العالمین

پس نظر کرد آن سلیمان سوی تخت / گفت آری گول گیری ای درخت ⑭

خیز بلقیسا بیا و ملک بین / بر لب دریای یزدان در بچین

خواهرانت ساکن چرخ سنی / تو بمرداری چه سلطانی کنی

خواهرانت را ز بخششهای راد / هیچ میدانی که آن سلطان چه داد

تو ز شادی چون گرفتی طبل زن / که منم شاه و رئیس گولخن

خیز بلقیسا بیا دولت نگر / جاودان از دولت ما برخور

خیز بلقیسا بیا در بحر جود / هر دمی بردار بی سرمایه سود

خواهرانت جمله در عیش و طرب / بر تو چون خوش گشت این رنج و تعب

خیز بلقیسا سعادت یار شو / وز همه ملک سبا بیزار شو ۳۲۶

تو ز شادی چون گدای طبل زن / که منم شاه و رئیس گولخن

خیز بلقیسا که بازاریست تیز / زین خسیسان کساد افکن گریز ۳۲۷

خیز بلقیسا کنون با اختیار / پیش از انکه مرگ آرد گیر و دار

خیز بلقیسا بیا پیش از اجل / در نگر شاهی و ملک بی دغل

خیز بلقیسا بجاه خود مناز / اندرین درگه نیاز آور نه ناز

خیز بلقیسا، ومستہ با قضا — ورنہ مرگ آید، کشد گوشش ترا
بعد ازان گوشت کشد مرگ آنچنان — کہ چو دزد آئی بشحنہ جان کنان
زین خران، تا چند باشی نعل دزد — گر همی دزدی، بیا و لعل دزد
خواہرانت یافتہ ملک خلود — تو گرفتہ ملکت کور و کبود
اے خنک آنجان، کزین ملکت بجست — کہ اجل این ملک را ویران گرست
خیز بلقیسا، بیا بارے ببین — ملکت شاہان وسلطانانِ دین
شستہ در باطن میان گلستان — ظاہرا حادی، میان دوستان
تو ز خود کے گم شوی اے خوش خصال — چونکہ عین تو ترا شد ملک و مال

۹

کرامات عبداللہ مغربی

۳۱۶

دیدۂ حسی زبون آفتاب
دیدۂ ربانئے جو و بیاب

گفت عبداللہ، شیخ مغربی — شصت سال از شب ندیدم من شبے
من ندیدم ظلمتے، در شصت سال — نے بروز و نے بہ شب از اعتدال
صوفیان گفتند، صدق قال او — شب ہمی رفتیم در دنبالِ او
در بیابانہاے پر از خار و گو — او چو ماہِ بدر مارا پیش رو
روے پس ناکردہ میگفتے بشب — ہین، گو آمد میل کن بردست چپ
باز گفتے بعد یکدم، سوئے راست — میل کن زیرا کہ خارے پیش پاست
روز گشتے پاش را پاپائے بوس — گشتہ پاہایش، چو پاہائے عروس

نے ز خاک و نے ز گل بر وے اثر　　نز خراشِ خار و آسیبِ حجر

مغربی را مشرقی کرده خدائے　　کرده مغرب را چو مشرق نور زائے

نور این شمس شموسے فارس است　　روز خاص و عام را او حارس است

چون نباشد حارس آن نورِ مجید　　که هزاران آفتاب آرد پدید

تو بنورِ او همی رو در امان　　در میانِ اژدها و کژدمان

پیش پیش میرود آن نورِ پاک
میکند هر رهزنے را چاک چاک

۱۰

۳۱۶

خوردن گلخوارے گل سنگ ترازوئے عطار

آن نظرها که بدانه میکند
آن گره دان کو بپا بر میزند

پیش عطارے یکے گلخوار رفت　　تا خرد ابلوج قندِ خاص زفت

پس بر عطار طرارِ دو دل　　موضعِ سنگِ ترازو بود گل

گفت عطار اے جوان ابلوج من　　هست نیکو نے تکلف بے سخن

لیک گل سنگ ترازوے من است　　گر ترا میلِ شکر بخریدن است

گفت هستم در مهمے قند جو　　سنگِ میزان هرچه خواهی باش گو

گفت با خود پیش آنکه گل خور است　　سنگ چه بود گل ز شکر بهتر است

گر نداری سنگ و سنگت از گل است　　این بد و به گل مرا میوه دل است

اندران کهنه تراز و ز اعتداد او بجای سنگ آن گِل را نهاد
پس برای کهنه دیگر بدست هم بقدر آن شکر را می شکست
چون نبودش تیشه او دیر ماند مشتری را منتظر آنجا نشاند
رویش آن سو بود گِل خور ناشگفت گِل ازو پوشیده دزدیدن گرفت
ترس ترسان که نباید ناگهان چشم او بر من فتد از امتحان
دید عطار آن و خود مشغول کرد که فزون تر دزد هین ای روی زرد
گر بدزدی وز گِل من می بری رو که هم از پهلوی خود می خوری
تو همی ترسی ز من لیک از خری من همی ترسم که تو کمتر خوری
گرچه مشغولم چنان احمق نیم که شکر افزون کشی تو از نیم ۳۱۷
چون ببینی مر شکر را آزمود پس بدانی احمق و عاقل که بود
مرغ زان دانه نظر خوش میکند دانه هم از دور راهش میزند
مال دنیا دام مرغان ضعیف ملک عقبی دام مرغان شریف

۱۱

زر شدن هیزم از همتِ درویشی ۳۱۷

وقت بازی کودکان از اختلال
می نماید آن خزفها زرّ و مال
عارفانش کیمیا گشته اند
تا که شد کانها بر ایشان نژند

آن یکی درویش گفت اندر سمر خضریان را من بدیدم خواب در

گفتم ایشان را که روزی حلال / از کجا نوشم که نبود آن وبال

مر مرا سوی کهستان راندند / میوه‌ها زان بیشه می افشاندند

که خدا شیرین بگردان میوه را / در دهان تو بهمتهای ما

هین بخور پاک و حلال و بی حسیب / بی صداع و نقل بالا و نشیب

پس مرا زان رزق لطفی رو نمود / ذوق گفت من خرد را می‌ربود

گفتم این فتنه است ای رب جهان / بخششی ده از همه خلقان نهان

شد سخن از من دل خوش یافتم / چون انار از ذوق می‌بشگافتم

۳۱۸

گفتم ار چیزی نباشد در بهشت / غیر این شادی که دارم در سرشت

هیچ نعمت آرزو ناید دگر / زین نپردازم بحوز و نیشکر

مانده بود از کسب یک دو حبه‌ام / دوخته در آستین جبه‌ام

آن یکی درویش هیزم می‌کشید / خسته و مانده ز بیشه در رسید

پس بگفتم من ز روزی فارغم / زین سپس از بهر رزقم نیست غم

میوهٔ مکروه بر من خوش شده است / رزق خاصی جسم را آمد بدست

چونکه من فارغ شدستم از گلو / حبهٔ چندست من بدهم بدو

بدهم این زر را بدین تکلیف کش / تا دو سه روزک شود از قوت خوش

خود ضمیرم را همی دانست او / زانکه سمعش داشت نور از شمع هو

بود پیشش سر هر اندیشهٔ / چون چراغی در درون شیشهٔ

هیچ پنهان می‌نشد از وی ضمیر / بود بر مضمون دلها او امیر

پس همی منکید با خود زیر لب / در جواب فکرتم آن بوالعجب

که چنین اندیشی از بهر ملوک / کیف تلقی الرزق ان لم یرزقوک

من نمی‌کردم سخن را فهم لیک / بر دلم میزد عتابش نیک نیک

سوئے من آمد بہ ہیبت ہمچو شیر | تنگ ہیزم را نہاد از پشت زیر
پرتو حالے کہ او ہیزم نہاد | لرزہ بر ہفت عضو من فتاد
گفت یارب گر ترا خاصان ہے اند | کہ مبارک دعوت و فرخ پئے اند
لطف تو خواہم کہ میناگر شود | این زمان این تنگ ہیزم زر شود
در زمان دیدم کہ زر شد ہیزمش | ہمچو آتش بر زمین میتافت خوش
من در آن بیخود شدم تا دیرگہ | چونکہ با خویش آمدم من از ولہ
بعد ازان گفت اے خدا گر آن کبار | بس غیور ند و گریزان ز اشتہار
باز این را بند ہیزم ساز زود | بے توقف ہمران حالے کہ بود
در زمان ہیزم شد آن اغصان زر | مست شد در کار او عقل و نظر
بعد ازان برداشت ہیزم را و رفت | سوئے شہر از پیش من او تیز و تفت
خواستم تا در پئے آن شہ روم | پرسم از وے مشکلات و بشنوم
بستہ کرد آن ہیبت او مر مرا | پیش خاصان رہ نباشد عامہ را
ور کسے را رہ شود گو سر فشان | کان بود از رحمت و از جذب شان
پس غنیمت دار آن توفیق را | چون بیابی صحبت صدیق را

۱۲

۳۱۸ سبب ترک کردن ابراہیم ادہم تخت و تاج را

ملک برہم زن تو ادہم وار زود
تا بیابی ہمچو او ملک خلود

خفتہ بود آن شہ شبانہ بر سریر | حارسان بر بام اندر دار و گیر

قصد شه از حارسان آن هم نبود — که کند زان دفع دزدان و رنود

او همی دانست کان کو عادل است — فارغ است از واقعه ایمن دل است

۱۳

بر سر تختی شنید آن نیکنام — طقطقی و های و هوئی شب ز بام

گامهای تند بر بام سرا — گفت با خود این چنین زهره کرا

بانگ زد بر روزن قصر او که کیست — این نباشد آدمی مانا پریست

سر فرو کردند قومی بو العجب — ما همی گردیم شب بهر طلب

هین چه می جوئید گفتند اشتران — گفت اشتر بام بر کی جست هان

پس بگفتندش که تو بر تخت جاه — چون همی جوئی ملاقات اله

خود همان بد دیگر او را کس ندید — چون پری از آدمی شد ناپدید

معنیش پنهان و او در پیش خلق — خلق کی بینند غیر ریش و دلق

چون ز چشم خویش و خلقان دور شد — همچو عنقا در جهان مشهور شد

۱۳

ریختن تشنه جوز را در آب

پس غذای عاشقان آمد سماع

که درو باشد خیال اجتماع

قوتی گیرد خیالات ضمیر

بلکه صورت گردد از بانگ صفیر

آتش عشق از نواها گشت تیز

آنچنانکه آتش آن جوزریز

در غوے بود آب آن تشنہ راند | بر درخت جوز جوزے می فشاند

می فتاد از جوز بن جوز اندر آب | بانگ می آمد همی دید او حباب

عاقلے گفتش کہ بگذار اے فتا | جوزها خود تشنگی آرد ترا

بیشتر در آب می افتد ثمر | آب در پستی است از تو دور مر

بیشتر در آب می افتد بہ بین | می برد آبش ترا چہ سود ازین

تا تو از بالا فرود آئی بزور | آب جویش بردہ باشد تا بدور

گفت قصدم زین فشاندن جوز نیست | تیز تر بنگر برین ظاہر مایست

قصد من آنست کاید بانگ آب | ہم ببینم بر سر آب این حباب

تشنہ را خود شغل چہ بود در جہان | گرد پاے حوض گشتن جاودان

گرد جو و گرد آب و بانگ آب | ہمچو حاجی طائف کعبہ صواب

ہمچنین مقصود من زین مثنوی | اے ضیاء الحق حسام الدین توی

۱۴

گم شدن محمد مصطفیٰ و یاری خواستن حلیمہ از بتان

۳۲۴

پیش چوب و پیش سنگ نقش کند

اے بسا گولان کہ سرہا می نہند

ساجد و مسجود از جان بیخبر

دیدہ از جان جنبشے و اندک اثر

قصہ راز حلیمہ گوئیت | تا زداید داستان او غمت

مصطفیٰ را چون ز شیر او باز کرد | بر کفش برداشت چون ریحان و ورد

می گریزانیدش از هر نیک و بد تا سپارد آن شهنشه را بجد

چون همی آورد امانت را ز بیم شد بکعبه و آمد او اندر حطیم

از هوا بشنید بانگی کای حطیم تافت بر تو آفتابی بس عظیم

ای حطیم امروز آید بر تو زود صد هزاران نور از خورشید جود

ای حطیم امروز آرد در تو رخت محتشم شاهی که پیک اوست بخت ۳۱۶

ای حطیم امروز بی‌شک از نوی منزل جانهای بالایی شوی

جان پاکان طلب طلب و جوق جوق آیدت از هر نواحی مست شوق

گشت حیران آن حلیمه زان صدا نی کسی در پیش نی سوی قفا

شش جهت خالی ز صورت وین ندا شد پیاپی آن ندا را جان فدا ۳۱۷

مصطفی را بر زمین بنهاد او تا کند آن بانگ خوش را جستجو

چشم می انداخت آن دم سو بسو که کجایست آن شه اسرارگو

اینچنین بانگ بلند از چپ و راست میرسد یا رب رساننده کجاست

چون ندید او خیره و نومید شد جسم لرزان همچو شاخ بید شد

باز آمد سوی آن طفل رشید مصطفی را بر مکان خود ندید

حیرت اندر حیرت آمد بر دلش گشت بس تاریک از غم منزلش

سوی منزلها دوید و بانگ داشت که که بر دردانه ام غارت گماشت

مکیان گفتند ما را علم نیست ما ندانستیم کانجا کودکیست ۳۱۸

ریخت چندان اشک و کرد او بس فغان که ازو گریان شدند آن دیگران

سینه کوبان آنچنان بگریست خوش کاختران گریان شدند از گریه‌اش

پیرمردی پیشش آمد با عصا کای حلیمه چه فتاد آخر ترا

که چنین آتش ز دل افروختی وین جگرها را ز ماتم سوختی ۳۲۰

گفت احمد را رضیعم معتمد | پس بیاوردم کہ بسپارم بجد
چون رسیدم در حطیم آوازہا | می رسید و می شنیدم از ہوا
من چو آن الحان شنیدم از ہوا | طفل را بنہادم آنجا زان صدا
تا ببینم این ندا آواز کیست | کہ ندائے بس لطیف و بس شہیست
نے کسے دیدم بگرد خود نشان | نہ ندائے منقطع شد یکزمان
چونکہ واگشتم ز حیرتہائے دل | طفل را آنجا ندیدم وائے دل
گفتش اے فرزند تو اندہ مدار | کہ نمایم من ترا یک شہریار
کہ بگوید گر بخواہد حال طفل | او بداند منزل و ترحال طفل
پس حلیمہ گفت اے جانم فدا | مر ترا اے شیخ خوب و خوش ندا
ہین مرا بنمائے آن شاہ نظر | کش بود از حال طفل من خبر
برد او را پیش عزّیٰ کاین صنم | ہست در اخبار غیبی مغتنم
ما ہزاران گم شدہ زو یافتیم | چون بخدمت سوئے او بشتافتیم
پیر کرد او را سجود و گفت زود | اے خداوند عرب اے بحر جود
گفت اے عزّیٰ تو بس اکرامہا | کردۂ تا رستہ ایم از دامہا
بر عرب حق است از اکرام تو | فرض گشتہ تا عرب شد رام تو
۳۲۴ این حلیمہ سعدیے از امید تو | آمد اندر طفل شاخ بید تو
کہ ازو فرزند طفلے گم شدہ است | نام آن کودک محمد آمدہ است
چون محمد گفت آن جملہ بتان | سرنگون گشتند و ساجد آن زمان
کہ برو اے پیر این چہ جستجو است | آن محمد را کہ عزل ما ازوست
ما نگون و سنگسار آئیم ازو | ما کساد و بے عیار آئیم ازو
آن خیالاتے کہ دیدندے زما | وقت فترت گاہ گاہ اہل ہوا

گم شود چون بارگاه او رسید	آب آمد مر تیمم را درید
دور شو ای پیر فتنه‌کم‌فروز	هین ز رشک احمدی ما را مسوز
دور شو بهر خدا ای پیر تو	تا نسوزی ز آتش تقدیر تو
این چه دم اژدها افشردن است	هیچ دانی چه خبر آوردن است
زین خبر جوشد دل دریا و کان	زین خبر لرزان شود هفت آسمان
چون شنید از سنگها پیر این سخن	پس عصا انداخت آن پیر کهن
پس ز لرزه و خوف و بیم آن ندی	پیر دندانها بهم بر می‌زدی
آنچنان کاندر زمستان مرد عور	او همی لرزید و می‌گفت ای ثبور
چون در آن حالت بدید آن پیر را	زان عجب گم کرد زن تدبیر را
گفت پیرا گرچه من در محنتم	حیرت اندر حیرت اندر حیرتم
ساعتی بادم خطیبی می‌کند	ساعتی سنگم ادیبی می‌کند
باد با حرفم سخنها می‌دهد	سنگ و کوهم فهم اشیا می‌دهد
گاه طفلم را ربوده غیبیان	غیبیان سبزپوش آسمان
از که نالم با که گویم این گله	من شدم سودائی اکنون صد دله
غیرتش از شرح غیبم لب ببست	این قدر گویم که طفلم گم شده است
گر بگویم چیز دیگر من کنون	خلق بندندم به زنجیر جنون
گفت پیرش کای حلیمه شاد باش	سجدهٔ شکر آر و رو را مخراش
غم مخور یاوه نگردد او ز تو	بلکه عالم یاوه گردد اندر او
هر زمان از رشک و غیرت پیش و پس	صد هزاران پاسبانست و حرس
آن ندیدی کان بتان ذوفنون	چون شدند از نام طفلت سرنگون
این عجب قرنیست بر روی زمین	پیر گشتم من ندیدم جنس این

چون خبر یابید جدِ مصطفی — از حلیمه وز فغانش بر ملا

وز چنان بانگ بلند و نعرہا — کہ بمیلے میرسد از وے صدا

زود عبد المطلب دانست چیست — دست بر سینہ ہمی زد می گریست

آمد از غم بر درِ کعبہ بسوز — کاے خبیر از سرِ شب وز رازِ روز

خویشتن را من نمی بینم فنے — تا بود ہمرازِ تو ہمچون منے

خویشتن را من نمی بینم ہنر — تا شوم مقبولِ این مسعودِ در

یا سر و سجدہ مرا قدرے بود — یا باشکم دولتے خندان شود

لیک در سیمائے آن درِ یتیم — دیدہ ام آثارِ لطفت اے کریم

کہ نمی ماند بما گرچہ ز ماست — ما ہمہ مسیم و احمد کیمیاست

آن عجائبہا کہ من دیدم برو — من ندیدم بر ولے و بر عدو

انچہ فضلِ تو درین طفلیش داد — کس نشان ندہد بصد سالہ جہاد

چون یقین دیدم عنایتہاے تو — آن یکے دریست از دریائے تو

من ہم او را می شفیع آرم بتو — حالِ او اے حالِ دان با ما بگو

از درونِ کعبہ آمد بانگ زود — کہ ہم اکنون رخ بتو خواہد نمود

با دو صد اقبال او محفوظِ ماست — با دو صد طلبِ ملک محفوظِ ماست

ظاہرش را شہرۂ گیہان کنیم — باطنش را از ہمہ پنہان کنیم

طفلِ تو گرچہ کہ کودک خو بُدہ است — ہر دو عالم خود طفیلِ او بُدہ است

ما جہانے را بدو زندہ کنیم — چرخ را در خدمتش بندہ کنیم

گفت عبد المطلب کاین دم کجاست — اے علیم السر نشان دہ راہ راست

از درونِ کعبہ آوازش رسید — گفت اے جویندۂ طفلِ رشید

در فلان وادیست زیر آن درخت — پس روان شد زود پیرِ نیکبخت

در رکاب او امیران قریش — زانکه جد ششس بود زاعیان قریش
تا به پشت آدم اسلافش همه — بهتران رزم و بزم و ملحمه
زین نسب خود پوست او را بوده است — کز شهنشاهان بسی پالوده است
مغز او خود از نسب دور است و پاک — نیست جنبش از سمک کس تا سماک
نور حق را کس نجوید زاد و بود — خلعت حق را چه حاجت تار و پود
کمترین خلعت که بدهد در ثواب — بر فزاید بر طراز آفتاب

۱۵

صله دادن شاهے شاعرے را و خسارت وزیر

۳۲۸

شاعرے آورد شعرے پیش شاه — بر امید خلعت و اکرام و جاه
شاه مکرم بود فرمودش هزار — از زر سرخ و کرامات و نثار
پس وزیرش گفت کاین اندک بود — ده هزارش ده که تا وا ارد دو
از چو او شاعر پس از تو بحر دست — ده هزارے که بگفتم اندک است
قصه گفت آن شاه را و فلسفه — تا برآمد عشر خرمن از کفه
ده هزارش داد و خلعت در خورش — خانه شکر و ثنا گشت آن هشش
پس تفحص کرد کاین سعئ که بود — شاه را اهلیت من که نمود
پس بگفتندش فلان الدین وزیر — آن حسن نام و حسن خلق و ضمیر
در ثنائے او یکے شعرے دراز — بر نوشت و سوئے خانه رفت باز
بے زبان و لب همان نعمائے شاه — مدح شه میکرد و خلعتهائے شاه
بعد سالے چند بهر رزق و کشت — شاعر از فقر و عوز محتاج گشت

گفت وقت فقر و تنگیٔ دو دست — جست و جوے آزموده بهتر است

درگهے را کازمودم از کرم — حاجت نو را بدان جانب برم

بار دیگر شاعر از سودائے داد — رو بسوئے آن شه محسن نهاد

هدیهٔ شاعر چه باشد شعر نو — پیش محسن آرد و بنهد گرو

محسنان با صد عطا و جود و بر — زر نهاده شاعران را منتظر

پیش شان شعرے به از صد تنگ شکر — خاصه شاعر کو گهر آرد ز قعر

باز شه بر خوے خود گفتش هزار — چون چنین بد عادت آن شهریار

لیک این بار آن وزیر پر ز جود — بر براق عز ز دنیا رفته بود

بر مقام او وزیر نو رئیس — گشته لیکن سخت بیرحم و خسیس

گفت اے شه خرجها داریم ما — شاعرے را نبود این بخشش سزا

من بربع عشر این اے مغتنم — مرد شاعر را خوش و راضی کنم

خلق گفتندش که او از پیش دست — ده هزاران زین دلاور برده است

بعد شکر کلک خائی چون کند — بعد سلطانی گدائی چون کند

گفت بفشارم ورا اندر فشار — تا شود زار و نزار از انتظار

آنگه ار خاکش دهم از راه من — در رباید همچو گلبرگ از چمن

این بمن بگذار کاستادم درین — گر تقاضاگر بود هم آتشین

از ثریا گر بپرد تا ثرے — نرم گردد چون ببیند او مرا

گفت سلطانش برو فرمان تراست — لیک شادش کن که نیکوگوے ماست

گفت او را و دو صد چون او گدا — تو بمن بگذار و فارغ شو شها (۳۴۰)

جنس او را و چو او سه صد هزار — تو رها کن با من و بر من گذار

پس فکندش صاحب اندر انتظار — شد زمستان و دی و آمد بهار

شاعرش چندانکه حاجت می‌نمود / صاحبش در وعده حیله میفزود

شاعر اندر انتظارش پیر شد / پس ز دادن این عمو وتدبیر شد

گفت اگر زر نه که دشنامم دهی / تا رهد جانم ترا باشم رهی

انتظارم کشت باری گو برو / تا رهد این جان مسکین از گرو

بعد از آنش داد بیع عشر آن / ماند شاعر اندر اندیشه گران

کان چنان نقد و چنان بسیار بود / این که دیر اشگفت دسته خار بود

پس بگفتندش که آن دستور راد / رفت از دنیا خدا مزدش دهاد

که مضاعف زو همی شد آن عطا / کم همی افتاد در بخشش خطا

این زمان او رفت و احسان ببرد / او بمرد آنکس ولی احسان نمرد

رفت از ما صاحب راد و رشید / صاحب ما نیز درویشان رسید

رو بگیر این را و زینجا شب گریز / تا نگیرد با تو این صاحب ستیز

ما بصد حیلت ز دو این جیره را / بستدیم ای بیخبر از بهر ما

رو بدیشان کرد و گفت ای مشفقان / از کجا آمد بگوئید این عوان

چیست نام این وزیر جامه کن / قوم گفتندش که نامش هم حسن

گفت یارب نام آن و نام این / چون یکی آمد دریغ ای رب دین

آن حسن نامی که از یک کلک او / صد وزیر و صاحب آمد جود جو

این حسن کز ریش زشت این حسن / میتوان بافید ای جان صد رسن

بر چنین صاحب چو شه صغی کند / شاه و ملکش را ... رسوا کند

چند آن فرعون میشد نرم و رام / چون شنیدی او ز موسی آن کلام

آن کلامی که بدادی سنگ شیر / از خوشی آن کلام بی نظیر

چون به هامان که وزیرش بود او / مشورت کردی که کینش بود خو

پس بگفتے، تا کنون بودی خدیو | بندہ گردی ژندہ پوشے را بریو
ہمچو سنگ منجنیقے آمدے | آن سخن بر شیشہ خانہ او زدے
ہر چہ صدرہ زآن کلیم خوش خطاب | ساختے، در یکدم او کردے خراب
عقل تو دستور مغلوبِ ہواست | در وجودت رہزنِ راہِ خداست
ناصحے ربانیے پندت دہد | آن سخن را او بفن طرحے نہد
کاین نہ بر جایست، ہین از جا مشو | نیست چندان، با خود آ، شیدا مشو
وائے آن شہ کہ وزیرش این بود | جائے ہر دو، دوزخ پر کین بود
شاد آن شاہے کہ او را دستگیر | باشد اندر کار چون آصف وزیر
شاہِ عادل چون قرینِ او شود | نام او نورٌ علےٰ نور بود
چون سلیمان شاہ و چون آصف وزیر | نور بر نور است عنبر بر عبیر

۱۶

۳۳۵ کم کردنِ بادشاہے جرائے غلامے و رقعہ نوشتن غلام بحضور شاہ

چون جواب احمق آمد خامشی
این درازی در سخن چون میکشی
از کمال رحمت و موج کرم
میدہد ہر شورہ را بارانِ نم

بادشاہے بود، او را بندۂ | مردہ عقلے بود و شہوت زندۂ
۳۳۶ خردہائے خدمتش بگذاشتے | بد سگالیدے، نکو پنداشتے
گفت شاہنشہ، جرایش کم کنید | ور بجنگد، نامش از خط برزنید

عقل او کم بود و حرص او فزون   چون جرا کم دید شد تند و حرون
عقل بودی گرد خود کردی طواف   تا بدیدی جرم خود گشتی معاف
رقعهٔ پر جنگ و پر هستی و کین   میفرستد پیش شاه نازنین   ۳۳۰
کالبد نامه است اندر وی نگر   هست لایق شاه را آنگه ببر
گوشهٔ رو نامه را بگشا بخوان   بین که حرفش هست درخورد شهان
گر نباشد درخور آنرا پاره کن   نامهٔ دیگر نویس و چاره کن   (۱۷)
رفت پیش از نامه پیش مطبخی   کای بخیل از مطبخ شاه سخی   ۳۴۱
دور از او وز همت او کاین قدر   از جریٔ ام آیدشش اندر نظر
گفت بهر مصلحت فرموده است   نی برای بخل و نی تنگی دست
گفت دهلیزیست والله این سخن   پیش شه خاک است هم زر کهن
مطبخی ده گونه حجت برفراشت   او همه رد کرد از حرصی که داشت
چون جری کم آمدش در وقت چاشت   زد بسی تشنیع او سودی نداشت
گفت قاصد میکنید اینها شما   گفت نی که بنده فرمانیم ما
این مگیر از فرع این از اصل گیر   برکمان کم زن که از بازوست تیر
ما رمیت اذ رمیت ابتلاست   بر نبی کم نه گنه کان از خداست
آب از سر تیره است ای خیره‌چشم   پیشتر بنگر یکی بگشای چشم
شد ز خشم و غم درون بقعهٔ   سوی شه بنوشت خشمین رقعهٔ
اندران رقعه ثنای شاه گفت   گوهر جود و سخای شاه سفت
کای ز بحر و ابر افزون کف تو   در قضای حاجت حاجات جو
زانکه ابر آنچه دهد گریان دهد   کف تو خندان پیاپی خوان نهد
ظاهر رقعه اگرچه مدح بود   بوی خشم از مدح اثرها می‌نمود

(۱۹) (۱۰

۳۴۴ رقعه اش بردند پیش شاه راد — خواند آن رقعه، جوابے وا نداد

گفت، او را نیست الا دردِ قوت — پس جوابِ احمق اولیٰ تر سکوت

نیستش درد فراق و وصل، ہیچ — بندِ فرع است و نجوید اصل، ہیچ

احمق ست و مردهٔ ماؤ منے — کز غم فرعش فراغ اصل نے

۳۴۵ چون جوابِ نامه نامد خیره گشت — وز غم او آب صافی تیره گشت

نے قرارش ماند و نے خواب نے جنون — روز و شب بد در تفکر سرنگون

کاے عجب چونم ندا آن شه جواب — یا خیانت کرد رقعه بر زتاب

رقعه پنهان کرد و ننمود آن بشاه — کو منافق بود و آبے زیر کاه

رقعهٔ دیگر نویسم زآزمون — دیگرے جویم رسولے ذوفنون

بر امیر و مطبخیّ و نامه بر — عیب بنهاده، ز جهل آن بیخبر

ہیچ گرد خود نمی گردد که من — کژ روی کردم چو اندر دین شمن

۳۴۶ نامهٔ دیگر نوشت آن بدگمان — پر ز تشنیع و نفیر و پر فغان

که یکے رقعه نوشتم پیشِ شاه — اے عجب آنجا رسید و یافت راه

آن دگر را خواند هم آن خوب خد — هم ندا او را جواب و تن بزد

خشک می آورد او را شهریار — او مکرر کرد رقعه پنج بار

گفت حاجب آخر او بنده شماست — گر جوابش بر نویسی هم رواست

از شهی تو چه کم گردد اگر — بر غلام و بنده اندازی نظر

گفت، این سهل ست اما احمق ست — مرد احمق زشت و مردود حق است

گرچه آمرزم گناه و زلتش — هم کند در من سرایت عِلتش

صد کس از گرگین همه گرگین شوند — خاصه این گرگِ خبیثِ عقل بند

گرِ کم عقلے مبادا گبر را — شومیش بے آب دارد ابر را

ہم نبار دابر از شوئے او شہر شد ویرانہ از بوئے او

۱۷

ژندہا پیچیدن فقیہے در دستار

۳۳۸

یک فقیہے ژندہا در چیدہ بُو در عمامہ خویش در پیچیدہ بود
تا نمود زفت و نماید آن عظیم چون در آید سوئے محفل در حطیم
ژندہا از جامہا پیرا ستہ ظاہر دستار زان آراستہ
ظاہر دستار چون حلۂ بہشت چون منافق اندرون رسوا و زشت
پارہ پارہ دلق و پنبہ پوستین در درون آن عمامہ بد دفین
روئے سوئے مدرسہ کردہ صبوح تا بدین ناموس یابد او فتوح
در رہ تاریک مردے جامہ کن منتظر استادہ بود از بہر فن
در ربود او از سرش دستار را پس دوان شد تا بسازد کار را
پس فقیہش بانگ برزد کاے پسر باز کن دستار را آنگہ ببر
اینچنین کہ چار پرہ میپری باز کن آن ہدیہ را کہ می بری
باز کن آنرا بہ دست خود بمال آنگہان خواہی ببر کردم حلال
چونکہ بازش کرد آنکو می گریخت صد ہزارش ژندہ اندر رہ بریخت
زان عمامہ زفت نابایست او ماند یک گز کہنہ در دستِ او
بر زمین زد خرقہ را کاے بے عیار زین دغل ما را بر آوردی ز کار
این چہ مکرست و چہ تزویرات و شید کہ فگندی مر مرا در قیدِ صید
شرم نامد مر ترا زین ژندہا از دغل بفگندیم اے پُر دغا

گفت بنمودم دغل لیکن ترا — از نصیحت باز گفتم ماجرا
همچنین دنیا اگرچه خوش شگفت — عیب خود را بانگ زد با جل گفت
اندرین کون و فساد اے اوستاد — آن دغل کون و نصیحت آن فساد
کون می گوید بیا من خوش پیم — وان فسادش گفت رو من لاشیم
اے ز خوبے بهاران لب گزان — بنگر آن سردی و زردے خزان
روز دیدی طلعت خورشید خوب — مرگ او را یاد کن وقت غروب
بدر را دیدی برین خوش چارطاق — حسرتش را هم ببین اندر محاق

18

لاف زدن شخصے از عطایا شاہ و مخالفت حال او

۳۴۱

اے دل از کین و کراهت پاک شو
وانگهان الحمد خوان چالاک شو
بر زبان الحمد و اکراه درون
از زبان تلبیس باشد یا فسون

آن یکے با دلق آمد از عراق — باز پرسیدند یاران از فراق
گفت آرے بد فراق الا سفر — بود بر من بس مبارک مژده ور
کو خلیفه داد ده خلعت مرا — که قرینش باد صد مدح و ثنا
شکرها و حمدها بر میشمرد — تا که شکر از حد و اندازه ببرد
پس بگفتندش که احوال نژند — بر دروغ تو گواهی میدهند
تن برهنه سر برهنه سوخته — شکر را دزدیده یا آموخته

کو نشانِ شکر و حمدِ میرِ تو　　　　بر سر و بر پائے بے توفیرِ تو
گر زبانت مدحِ آن شہ می تند　　　　ہفت اندامت شکایت می کند
در سخائے آن شہِ سلطان جود　　　　مر ترا کفشے و شلوارے نبود
گفت من ایثار کردم انچہ داد　　　　میر تقصیرے نکرد از افتقاد
بستدم جملہ عطا ہا از امیر　　　　بخش کردم بر یتیم و بر فقیر
مال دادم بستدم عمرِ دراز　　　　در جزا زیرا کہ بودم پاکباز
پس بگفتندش مبارک مال رفت　　　　چیست اندر باطنت این دود تفت
صد کراہت در درونِ تو چو خار　　　　کے بود اندوہ نشانِ ابتشار
کو نشانِ عشق و ایثار و رضا　　　　گر درست است انچہ گفتی ما مضے
کو نشانِ پاکبازی اے ترش　　　　بوسے لاف کژ ہمی آید خمش
صد نشان باشد درون ایثار را　　　　صد علامت ہست نیکو کار را
مال در ایثار اگر گردد تلف　　　　در درون صد زندگی آید خلف
گلشکر خوردم ہمیگوئی و بوے　　　　میزند از سیر کہ یاوہ مگوے
ہست دل مانندۂ خانہ کلان　　　　خانۂ دل را نہان ہمسائگان
از شگافِ روزن و دیوار ہا　　　　مطلع گردند بر اسرار ہا
از شگافے کہ ندارد ہیچ وہم　　　　صاحبِ خانہ ندارد ہیچ ہم
این طبیبانِ بدن دانشور اند　　　　بر سقامِ تو ز تو واقف تر اند
پس طبیبانِ الٰہی در جہان
چون ندانند از تو اسرارِ نہان

١٩

مژده دادن بایزیدؒ از زادن ابوالحسن خرقانیؒ

٣٤٣

آن شنیدی داستان بایزیدؒ — کو ز حال بوالحسنؒ پیشین چه دید
روزے آن سلطان تقوے میگذشت — با مریدان جانب صحرا و دشت
بوئے خوش آمد مر او را ناگهان — در سواد رے ز سوئے خارقان
هم بدانجا نالهٔ مشتاق کرد — بوئے را از باد استنشاق کرد
بوئے خوش را عاشقانه می کشید — جان او از باد باده می چشید
چون درو آثار مستی شد پدید — یک مرید او را ازان دم در رسید
پس بپرسیدش که این احوال خوش — که برونست از حجاب پنج و شش
گاه سرخ و گاه زرد و گه سفید — میشود رویت چه حالست و نوید
میکشی بوئے و بظاہر نیست گل — بیشک از غیبست و از گلزار کل
اے تو کام جان هر خودکامهٔ — هر دم از غیبت پیام و نامهٔ
هر دمے یعقوب وار از یوسفے — میرسد اندر مشام تو شفے
قطرهٔ بر ریز بر ما زان سبو — شمهٔ زان گلستان با ما بگو
خو نداریم اے جمال مهتری — که لب ما خشک و تو تنها خوری
گفت زین سو بوئے یارے میرسد — کاندرین ده شهریارے میرسد

٣٤٤

بعد چندین سال می زاید شهے — میزند بر آسمانها خرگہے
رویش از گلزار حق گلگون بود — از من او اندر مقام افزون بود
چیست نامش گفت نامش بوالحسن — حلیه اش وا گفت ز ابرو تا ذقن
قدّ او و رنگ او و شکل او — یک بیک وا گفت از گیسو و رو

علیهاے روح اورا ہم نمود — از صفات و از طریق جا و بود

بر نبشتند آن زمان تاریخ را — از لباب آن راستند آن بیخ را

چون رسید آن وقت و آن تاریخ راست — زان زمین آن شاه پیدا گشت و خاست

زاده شد آن شاه و نرد ملک باخت — از عدم پیدا شد و مرکب بتاخت

از پس آن سالها آمد پدید — بو الحسن بعد از وفات بایزید

جمله خو ہاے او ز امساک و جود — آن چنان آمد که آن شه گفته بود

لوح محفوظ است او را پیشوا — از چه محفوظ است محفوظ از خطا

نے نجوم است و نہ رمل است و نہ خواب — وحی حق و الله اعلم بالصواب

ہمچنان آمد که او فرموده بود — بو الحسن از مردمان آن را شنود ۳۴۶

که حسن باشد مرید و امتم — درس گیرد ہر صباح از تربتم

ہر صباحے تیز رفتے بے فتور — بر سر گورش نشستے با حضور

گفت من ہم نیز خوابش دیده ام — وز روان شیخ این بشنیده ام

ہر صباحے رو نہادے سوے گور — ایستادے تا ضحے اندر حضور

تا مثال شیخ پیشش آمدے — تا که بے گفتے شکالش حل شدے

تا یکے روزے بیامد با سعود — گورہا را برف نو پوشیده بود

توے بر تو برفها ہمچون علم — قبه قبه دید و شد جانش بغم

بانگش آمد از حظیره شیخ حے — ہا انا ادعوک کے تسعے الی

ہین بیا این سو بر آوازم شتاب — عالم از برف است رو از من متاب

حال او زان روز شد خوب و بدید
آن عجائب را که اول می شنید

۲۰

۳۴۷

مشورت کردن شخصے با دشمنِ عاقل

گفت پیغمبر کہ احمق ہر کہ ہست
او عدوے ماست وغولِ رہزن است
ہر کہ او عاقل بود او جانِ ماست
روح او و ریحِ او ریحانِ ماست

مشورت میکرد شخصے با کسے — کز تردد وا رہد وز محبسے
گفت اے خوشنام غیر من بجوے — ماجرائے مشورت با او بگوے
من عدوم من ترا با من مپیچ — نبود از راے عدو فیروز ہیچ
رو کسے جو کہ ترا او ہست دوست — دوست بہر دوست لاشک خیر جو ست
من عدوم چارہ نبود کز منی — کژ روم با تو نمایم دشمنی
گفت من دانم ترا اے بوالحسن — کہ توئی دیرینہ دشمن دارِ من
لیک مردے عاقلے و معنوی — عقلِ تو نگذاردت کہ کج روی
طبع خواہد تا کشد از خصم کین — عقل بر نفس است بندِ آہنین
آید و منعش کند وا داردش — عقل چون شحنہ است در نیک و بدش
عقلِ ایمانی چو شحنہ عادل است — پاسبان و حاکمِ شہرِ دل است
عقل در تن حاکمِ ایمان بود — کہ ز بیمش نفس در زندان بود
عقلِ عقل و جان اے جانِ توی — عقل و جانِ خلق را سلطان توی
عقلِ کل سرگشتہ و حیرانِ تست — کلِ موجودات در فرمانِ تست

۲۱

امیر گردانیدن رسول الله صلی الله علیه وسلم جوانی هذیلی را بر سریه

۳۴۷

یک سریه می فرستادے رسول ... بهر جنگ کافر و دفع فضول

یک جوانے را گزیدا و از هذیل ... میر لشکر کردش و سالار خیل

اصل لشکر بیگمان سرور بود ... قوم بے سرور تن بے سر بود

۳۴۸

چون پیمبر سرورے کرد از هذیل ... از برائے لشکر منصور خیل

بوالفضولے از حسد طاقت نداشت ... اعتراض و لا تسلم بر فراشت

گفت نے نے یا رسول الله مکن ... سرور لشکر مگر شیخ کهن

یا رسول الله جوان ار شیر زاد ... غیر مرد پیر سر لشکر مباد

هم تو گفتستی و گفت تو گوا ... پیر باید پیر باید پیشوا

یا رسول الله درین لشکر نگر ... هست چندین پیر از وے پیشتر

همچنین پیوسته کرد آن بے ادب ... پیش پیغمبر سخن زان سرد لب

دست میداد اش سخن او بے خبر ... که خبر هرزه بود پیش نظر

۳۴۹

در حضور مصطفی قند خو ... چون زحد برد آن عرب آن گفتگو

آن شه و النجم و سلطان عبس ... لب گزیدا آن سرد دم را گفت بس

دست میزد بهر منعش بر دهان ... چند گوئی پیش دانائے نهان

پیش بینا برده سرگین خشک ... که بخر این را بجائے ناف مشک

(۳۲) ←

۳۵۱

اعتبارے گیر تا یابی صفا ... از درون انبیاء و اولیاء

پر تو مستے بجسم نبی ... چون بزد هم مست خوش گشت آن غبی

گفت پیغمبر که اے ظاهر نگر ... تو مبین او را جوان بے هنر

اے بسا ریش سیاہ و مرد پیر — اے بسا ریش سفید و دل چو قیر
عقل او را آزمودم بارہا — کرد پیری آن جوان در کارہا
پیر پیر عقل باشد اے پسر — نے سفیدی موئے اندر ریش و سر

۲۲

سبحانی ما اعظم شانی گفتن بایزیدؒ

۳۴۹

با مریدان، آن فقیر محتشم — بایزیدؒ آمد کہ نک یزدان منم
۳۵۰ گفت مستانہ عیان آن ذو فنون — لا الٰہ الا انا، ہا فاعبدون
چون گذشت آن حال گفتندش صباح — تو چنین گفتی و این نبود صلاح
گفت این بار ار کنم این مشغلہ — کاردہا در من زنید آندم ہلہ
حق منزہ از تن و من با تنم — چون چنین گویم، ببایدکشتنم
چون وصیت کرد آن آزاد مرد — ہر مریدے کاردے آمادہ کرد
مست گشت او باز ازان سغراق زفت — آن وصیتہاش از خاطر برفت
عشق آمد عقل او آوارہ شد — صبح آمد، شمع او بیچارہ شد
چون ہمائے بیخودی پرواز کرد — آن سخن را بایزیدؒ آغاز کرد
عقل را سیل تحیر در ربود — زان قوی تر گفت، کاول گفتہ بود
نیست اندر جبہ ام الا خدا — چند جوئی بر زمین و بر سما
آن مریدان، جملہ دیوانہ شدند — کاردہا بر جسم پاکش میزدند
ہر یکے چون ملحدان گردکوہ — کارد میزد پیر خود را بے ستوہ
ہر کہ اندر شیخؒ تیغے می خلید — باز گونہ بر تن خود می درید

یک اثر نی بر تن آن ذو فنون | وان مریدان خسته و غرقاب خون
هر که او سوی گلویش زخم برد | حلق خود ببریده دید و زار مرد
وانکه او را زخم اندر سینه زد | سینه اش بشکافت و شد مرده ابد
وانکه آگه بود زان صاحبقران | دل ندادش که زند زخم گران
نیم دانش دست او را بسته کرد | جان ببرد الا که خود را خسته کرد
روز گشت و آن مریدان کاسته | نوحه‌ها از خانشان برخاسته
پیش او آمد هزاران مرد و زن | کای دو عالم درج در یک پیرهن
این تن تو گر تن مردم بدی | چون تن مردم ز خنجر گم شدی
با خودی با بیخودی دو چار زد | با خود اندر دیدهٔ خود خار زد
ای زده بر بیخودان تو ذوالفقار | بر تن خود میزنی آن هوش دار
زانکه بیخود فانیست و ایمن است | تا ابد در ایمنی او ساکن است

۲۳

قصه سه ماهیان که یکی عاقل و یکی نیم عاقل و یکی مغرور ابله بود

۳۵۲

عاقل آن باشد که او با مشعله است
او دلیل و پیشوای قافله است
پیرو نور خود است آن پیشرو
تابع خویش است آن بیخویش رو
دیگری که نیم عاقل آمد او
عاقلی را دیدهٔ خود داند او

دست در دوسی زد چو کور اندر دلیل
تا بدو بینا شد و چست و جلیل
وان خری کز عقل جو سنگی نداشت
خود نبودش عقل و عاقل را گذاشت
جان کورش گام هر سو می‌نهد
عاقبت نه جهد و لی بر می‌جهد

قصهٔ آن آبگیرست ای عنود — که درو سه ماهی اشگرف بود
در کلیله خوانده باشی لیک آن — صورت قصه بود وین مغز جان
چند صیادی سوی آن آبگیر — برگذشتند و بدیدند آن ضمیر
پس شتابیدند تا دام آورند — ماهیان واقف شدند و هوشمند
آنکه عاقل بود عزم راه کرد — عزم راه مشکل ناخواه کرد
گفت با اینها ندارم مشورت — که یقین سستم کنند از مقدرت
مهر زاد و بود بر جانشان تند — کاهلی و جهل‌شان بر من زند
(۴۴) ۲۵۴
گفت آن ماهی زیرک ره کنم — دل ز رای و مشورت‌شان برکنم
سینه را پا ساخت می‌رفت آن حذور — از مقام با خطر تا بحر نور
رفت آن ماهی ره دریا گرفت — راه دور و پهنهٔ پهنا گرفت
رنجها بسیار دید و عاقبت — رفت آخر سوی امن و عافیت
خویشتن افگند در دریای ژرف — که نیابد حد آن را هیچ طرف
پس چو صیادان بیاوردند دام — نیم عاقل را ازان شد تلخ کام
گفت آه من فوت کردم وقت را — چون نگشتم همره آن رهنما

تا گمان رفت او ولیکن چون رفت　　می ببایستم شدن در پے بہ تفت

این زمان سودے ندارد حسرتم　　چونکہ چون فوت شد آن فرصتم (۲۵)

نیم عاقل گشت در وقت بلا　　چونکہ ماند از سایهٔ عاقل جدا

کو سوئے دریا شد و از غم عتیق　　فوت شد از من چنان نیکو رفیق

لیک زان نندیشم و بر خود زنم　　خویشتن را این زمان مرده کنم

پس بر آرم اشکم خود بر زبر　　پشت زیر و میروم بر آب بر

میروم بر وے چنانکہ خس رود　　نے بسباحی چنانکہ کس رود

مرده گردم خویش بسپارم بآب　　مرگ پیش از مرگ امنست از عذاب

همچنان مرد و شکم بالا فگند　　آب گہ بردش نشیب و گہ بلند

هر یکے زان قاصدان بس غصه خورد　　کہ دریغا ماهیے بهتر بمرد

شادمی شد او ازان گفت دریغ　　پیش رفت این بازیم رستم ز تیغ

پس گرفتش یک سیاد ارجمند　　پس برو تف کرد و بر خاکش فگند

غلط غلطان رفت پنهان اندر آب　　ماند آن احمق همی کرد اضطراب

از چپ و از راست میجست آن سلیم　　تا بجهد خویش برهاند گلیم

دام افگندند و اندر دام ماند　　احمقی او را دران آتش نشاند

بر سر آتش به پشت تابه　　با حماقت گشت او همخوابه

او همی جوشید از تفت سعیر　　عقل میگفتش الم یاتک نذیر

او همی گفت از شکنجه و ز بلا　　همچو جان کافران قالوا بلے

باز میگفت او کہ گر این بار من　　وا رهم از محنت گردن شکن

من نسازم جز بدریائے وطن　　آبگیرے را نسازم من سکن

آب بیحد جویم و ایمن شوم　　تا ابد در امن و در صحت روم

همچنین میکرد باخود عهدها — کز چنین ورطه اگر گردم رها

دامن عاقل بگیرم روز و شب — تا نیفتم در چنین رنج و تعب

عقل میگفتش حماقت با تو هست — با حماقت عهد را آید شکست

عقل را باشد وفای عهدها — تو نداری عقل رو ای خربها

۲۴

گفتن شخصی دعای استنشاق بوقت استنجا

۳۵۲

از دم حب الوطن بگذر مایست

که وطن آن سو است جان این سوی نیست

گر وطن خواهی گذر زان سوی شط

این حدیث راست را کم خوان غلط

در وضو هر عضو را وردی جدا — آمده است اندر خبر بهر دعا

آن یکی در وقت استنجا بگفت — که مرا با بوی جنت دار جفت

گفت شخصی خوب ورد آورده — لیک سوراخ دعا گم کرده

رائحه جنت ز بینی یافت حر — رائحه جنت کی آید از دبر

کی ازاینجا بوی خلد آید ترا — بوز موضع جو اگر باید ترا

همچنین حب الوطن باشد درست

تو وطن بشناس ای خواجه نخست

۲۵

پند دادن مرغ صیّاد را

۳۵۳

برگذشته حسرت آوردن خطاست
باز ناید رفته یاد آن هباست

آن یکی مرغی گرفت از مکر و دام / مرغ او را گفت ای خواجه همام
تو بسی مرغ ضعیفی همچو من / صید کردی خورده‌ئی برای تن
تو بسی گاوان و میشان خورده‌ئی / تو بسی اشتر بقربان کرده‌ئی
تو نگشتی سیر زانها در زمن / هم نگردی سیر از اجزای من
مر مرا آزاد گردان از کرم / ای جوانمرد کریم محتشم
هل مرا تا که سه پندت بر دهم / تا بدانی زیرکم یا ابلهم
اوّل آن پندت دهم بر دست تو / بدهمت ای جان و دل سرمست تو
بر سر دیوار بدهم ثانیش / تا شوی زان پند شاد و خوب‌کش
وان سوم پندت دهم من بر درخت / که ازین سه پند گردی نیکبخت
آنچه بر دست است اینست آن سخن / که محالی را ز کس باور مکن
بر کفش چون گفت اوّل پند زفت / گشت آزاد و بر آن دیوار رفت
گفت دیگر بر گذشته غم مخور / چون ز تو بگذشت زان حسرت مبر
بعد از آن گفتش که در جسمم کتیم / ده درم سنگ است یک درّ یتیم
دولت تو بخت فرزندان تو / بود آن گوهر بحق جان تو
فوت کردی دُر که روزیت نبود / که نباشد مثل آن دُر در وجود
آنچنان که وقت زادن حامله / ناله دارد خواجه شد در غلغله

گشت غمناک و ہمی گفت آہ آہ
این چرا کردم کہ شد کارم تباہ

من چرا آزاد کردم مر ترا
زین جہل از راہ بردی مر مرا

مرغ گفتش نے نصیحت کردمت
کہ مبادا بر گذشتہ دغمی ہت

چون گذشت و رفت غم چون میخوری
یا نکردی فہم پندم یا کری

وان دوم پندت بگفتم کز ضلال
ہیچ تو باور مکن قول محال

من نیم خود سہ درم سنگ اے اسد
دہ درم سنگ اندرونم چون بود

خواجہ باز آمد بخود گفتا کہ ہین
باز گو پند سوم اے نازنین

گفت آرے خوش عمل کردی بآن
تا بگویم پند ثالث رایگان

این بگفت و بر پرید و شاد رفت
سوئے صحرا سرخوش و آزاد رفت

پند گفتن با جہول خوابناک
تخم افگندن بود در شورہ خاک

چاک حمق و جہل نپذیرد رفو
تخم حکمت کم دہش اے پند گو

زانکہ جاہل جہل را بندہ بود
چونکہ تو پندش دہی او نشنود

۲۶

مجاوبات موسےٰ و فرعون

۳۵۴

وہم مر فرعون عالم سوز را
عقل مر موسےٰ جان افروز را

رفت موسےٰ بر طریق نیستی
گفت فرعونش بگو تو کیستی

گفت من عقلم رسول ذو الجلال
حجۃ اللہ ام امانم از ضلال

گفت نے خامش رہاکن ہاے ہو
نسبت و نام قدیمت را بگو

گفت موسی نسبتم از خاکدانش — نام اصلم کمترین بندگانش

بنده زادهٔ آن خداوند وحید — زاده از پشت جواری و عبید

نسبت اصلم ز خاک و آب و گل — آب و گل را داد یزدان جان و دل

مرجع این جسم خاکم هم بخاک — مرجع تو هم بخاک ای سهمناک

گفت غیر این نسب نامیت هست — مر ترا آن نام خود اولیٰ تر است

بندهٔ فرعون و بندهٔ بندگانش — که ازو پرورد اول جسم و جانش

بندهٔ یاغی و طاغی و ظلوم — زین وطن بگریخته از فعل شوم

خونیی و غداری و حق ناشناس — هم برین اوصاف خود میکن قیاس

در غریبی خوار و درویش و خلق — که ندانستی سپاس ما و حق

گفت حاشا که بود با آن ملیک — در خداوندی کسی دیگر شریک

واحد اندر ملک او را یار نے — بندگانش را جز او سالار نے

نیست خلقش را دگر کس مالکے — شرکتش دعوی کند جز هالکے

نقش او کرده است و نقاش من اوست — غیر اگر دعوی کند او ظلم جوست

تو نتانی ابروی من ساختن — چون توانی جان من بشناختن

بلکه آن غدار و آن طاغی توی — که کنی با حق تو دعوی دوی

گر بکشتم من عوانی را بسهو — نے برای نفس کشتم نے بلهو

من زدم مشتی و ناگاه اوفتاد — آنکه جانش خود نبد جانے بداد

من سگی کشتم تو مرسل زادگان — صد هزاران طفل بی جرم و زیان

کشته و خونشان در گردنت — تا چه آید بر تو زین خون خوردنت

کشته ذریت یعقوب را — بر امید قتل من مطلوب را

کوری تو حق مرا خود برگزید — سرنگون شد آنچه نفست می پزید

گفت اینہا را بہل بے ہیچ شک — این بود حقِ من و نان و نمک

کہ مرا پیشِ حشر خوارے کنی — روز روشن بر دلم تارے کنی

گفت خوارےِ قیامت صعب‌تر — گر نداری پاسِ من در خیر و شر

این تقاضا کرد آن نان و نمک — کہ ز شستت وارہانم اے سمک

گر پذیری پندِ موسیٰ وارہی — از چنین زشتے بہ نا منتہی

بسکہ خود را کردۂ بندہ ہوا — کرمکے را کردۂ تو اژدہا

اژدہا را اژدہا آوردہ ام — تا باصلاح آورم من دم بدم

تا دمِ آن، از دمِ این بشکند — مارِ من آن اژدہا را بر کند

گر رضا دادی، رہیدی از دو مار — ورنہ، از جانت برآرد آن دمار

۳۵۶ گفت، الحق سخت اُستا جادوئی — کہ درافگندی بمکر اینجا دوئی

خلقِ یکدل را تو کردی دو گروہ — جادوئے رخنہ کند در سنگ و کوہ

گفت، ہستم غرقِ پیغامِ خدا — جادوئے کہ دید با نامِ خدا

غفلت و کفر است مایہ جادوئی — مشعلہ دینست جانِ موسوی

من بجادویان چہ مانم اے وقیح — کز دمم پر رشک می گردد مسیح

چون تو با پرِّ ہوا بر می پری — لاجرم بر من گمان آن می بری

۳۵۸ باکمالِ تیرگی، حق واقعات — می نمودت تا روی راہِ نجات

زآہنِ تیرہ بقدرت می نمود — واقعاتے کہ در آخر خواست بود

تا کنی کمتر تو آن ظلم و بدی — آن ہمی دیدی و بدتر میشدی

نقشہاے زشت خوابت می نمود — میرمیدی زان و آن نقشِ تو بود

ہمچو آن زنگی کہ در آئینہ دید — روئے خود را زشت و بر آئینہ رید

کہ چہ زشتی لائق اینی و بس — زشتیم آنِ توست اے کور خس

این جفا بر روی زشتت میکنی　　نیست بر من زانکه هستم روشنی
گاه میدیدی لباست سوخته　　گه دهان و چشم تو بر دوخته
گاه حیوان قاصد خونت شده　　گه سر خود را بدندان دده
گه نگون اندر میان آبریز　　گه غریق سیل خون آمیز تیز
گه ز بام اوفتاده گشته پست　　گاه در اشکنجه و بسته دو دست
گاه دیده خویش در زنجیر و غل　　گاه مغزت را زده چون دهل
گه ندا آمد ازین چرخ نقی　　گه شقی و گه شقی و گه شقی
گه ندا آمد صریحا از جبال　　گه برو هستی ز اصحاب شمال
گه صدای آمدت از هر جماد　　تا ابد فرعون در دوزخ فتاد
گه خطاب آمد ترا از هر نبات　　گشت مطرود ابد فرعون و مات
زین بتر ها که نمی گویم ز شرم　　تا نگردد طبع معکوس تو گرم
اندکی گفتم بتو ای ناپذیر　　ز اندکی دانی که هستم من خبیر
خویشتن را کور میکردی و مات　　تا نیندیشی ز خواب و واقعات
چند بگریزی نک آمد پیش تو　　کوری ادراک مکر اندیش تو
هین مکن زین پس فراگیر احتراز　　که ز بخشایش در توبه است باز
توبه را از جانب مغرب دری　　باز باشد تا قیامت بر وری
تا ز مغرب بر زند سر آفتاب　　باز باشد آن در از وی رو متاب
هین ز من بپذیر یک چیز و بیار　　پس ز من بستان عوض آن را چهار
گفت ای موسی کدام است آن یکی　　شرح کن با من از آن یک اندکی
گفت آن یک که بگوئی آشکار　　که خدائی نیست غیر از کردگار
خالق افلاک و انجم بر علا　　مردم و دیو و پری و مرغ را

خالق دریا و کوه و دشت و تیه — ملکت او بی حد و او بی شبیه

گفت ای موسی کدام است آن چهار — که عوض بدهی مرا بر گو بیار

تا بود کز لطف آن وعده حسن — سست گردد چارمیخ کفر من

۳۶۰ هین بگو با من کدام است آن چهار — که عوض خواهیم دادن بر شمار

گفت موسی کاولین آن چهار — صحتی باشد تنت را پایدار

این عللهایی که در طب گفته‌اند — دور باشد از تنت ای ارجمند

ثانیاً باشد ترا عمر دراز — که اجل دارد ز عمرت احتراز

وین نباشد بعد عمر مستوی — که بناکام از جهان بیرون روی

بلکه خواهان اجل چون طفل شیر — نه ز رنجی که ترا دارد اسیر

مرگ جو باشی ولی نز عجز رنج — بلکه بینی در خراب خانه گنج

۳۶۱ پس کن ای موسی بگو وعده سوم — که دل من ز اضطرابش گشت گم

گفت موسی آن سوم ملک دو تو — دو جهانی خالص از خصم و عدو

بیشتر زان ملک کاکنون داشتی — کان بد اندر جنگ و این در آشتی

آنکه در جنگت چنان ملکی دهد — بنگر اندر صلح خوانت چون نهد

آن کرم کاندر جفا آنهات داد — در وفا بنگر چه باشد افتقاد

گفت ای موسی چهارم چیست زود — باز گو صبرم شد و حرصم فزود

گفت چارم آنکه مانی تو جوان — موی همچون قیر و رخ چون ارغوان

رنگ و بو در پیش ما بس کاسد است — لیک تو پستی سخن کردیم پست

افتخار از رنگ و بو و از مکان — هست شادی و فریب کودکان

چونکه با کودک سر و کارم فتاد — هم زبان کودکان باید گشاد

گفت احسنت نکو گفتی ولیک — تا کنم من مشورت با یار نیک

باز گفت او این سخن با آسیه — گفت جان افشان برین ای دل سیه
بس عنایتهاست متن این مقال — زود دریاب ای شه نیکوخصال
وقت کشت آمد زهی پر سود کشت — این بگفت و گریه کرد و گرم گشت
برجهید از جا و گفتا بخ لک — آفتابی تاج گشتت ای کلک
همدر آن مجلس که بشنیدی تو این — چون نگفتی آری و صد آفرین
این سخن در گوش خورشید ار شدی — سرنگون بر بوی آن زیر آمدی
هیچ میدانی چه وعده است و چه داد — میکند ابلیس را حق افتقاد
چون بدین لطف آن کریمت باز خواند — ای عجب چون زهره‌ات برجا بماند
الله الله با چنین کنز و دو تو — چون ترا دولت میکند اکرام او
لطف اندر لطف او گم میشود — کاسفلش بر چرخ هفتم میشود
هین که یکبازی فتادت بوالعجب — هیچ طالب این نیابد در طلب
در پذیر این چار خلعت زود زود — تا ببینی در عوض صد عز و سود
گفت با هامان بگویم ای ستیر — شاه را لازم بود رای وزیر
گفت با هامان مگو این راز را — کور کمپیرک چه داند باز را
آن ستیزه رو بسختی عاقبت — گفت با هامان برای مشورت
وعده‌های آن کلیم الله را — گفت و محرم ساخت آن گمراه را
گفت با هامان چو تنهااش بدید — جست هامان و گریبان را درید
بانگها زد گریه‌ها کرد آن لعین — کوفت دستار و کله را بر زمین
که چگونه گفت اندر روی شاه — اینچنین گستاخ آن حرف تباه
جمله عالم را مسخر کرده تو — کار را با بخت چون زر کرده تو
از مشارق وز مغارب بی لجاج — سوی تو آرند سلطانان خراج

٣٦٢

(٢٧) ←

٣٦٤

پادشاهان لب همی مالند شاد / بر ستانهٔ خاک تو ای کیقباد

اسپ یاغی چون ببیند اسپ ما / رو بگرداند گریزد بی عصا

تا کنون معبود و مسجود جهان / بودی و گردی کمینه بندگان

در هزار آتش شدن زین خوشتر است / که خداوندی شود بنده پرست

نی بکش اول مرا ای شاه چین / تا نه بیند چشم من بر شاه این

خسروا اول مرا گردن بزن / تا نه بیند این مذلت چشم من

خود نبوده است و مبادا اینچنین / که زمین گردون شود گردون زمین

بندگانمان خواجه تاش ما شوند / بیدلانمان دلخراش ما شوند

چشم روشن دشمنان و دوست کور / گشت ما را پس گلستان قعر گور

حاصل آن هامان بدان گفتار بد / اینچنین راهی بران فرعون زد

لقمهٔ دولت رسیده تا دهان / از گلوی او بریده ناگهان

خرمن فرعون را داد او بباد / هیچ شه را اینچنین صاحب مباد

از چنین همراه بد دوری گزین / زینهار الله اعلم بالیقین

گفت موسی لطف بنمودم وجود / خود خداوندیت را روزی نبود

آن خداوندی که نبود راستین / مر ورا نی دست دان نی آستین

آن خداوندی که دزدیده بود / بیدل و بیجان و بی دیده بود

آن خداوندی که دادندت عوام / باز بستانند از تو همچو وام

آن خداوندی تو از بندگی / کمتر است از باز دانی اندکی

ده خداوندی عاریت بحق / تا خداوندیت بخشد متفق

(۲۸) ۳۶۶ گر ترا عقل است کردم لطفها / ور خری آورده ام خر را عصا

آنچنان زین آخرت بیرون کنم / کز عصا گوش و سرت پر خون کنم

اندرین آخر خران و مردمان / می نیابند از جفای تو امان

نک عصا آورده ام بهر ادب / هر خری را کو نباشد مستجب

اژدهایی میشود در قهر تو / کاژدهایی گشتهٔ در فعل و خو

اژدهایی کوهی تو بی امان / لیک بنگر اژدهای آسمان

این عصا از دوزخ آمد چاشنی / بر تو و بر مومن آمد دشمنی

مر ترا گوید که ای گبر دنی / که هلا بگریز اندر روشنی

ورنه در مانی تو در دندان من / مخلصت نبود ز دربندان من

باز گرد از کفر سوی دین حق / ورنه در نار ابد مانی قلق

باز گرد ای گمره بدبخت دون / ورنه در دوزخ در افتی سرنگون

این عصا یک بود این دم اژدهاست / تا نگویی دوزخ یزدان کجاست

۳۸۴ آمدش پیغام از دست نهم / که کژی بگذار اکنون فاستقم

این درخت تن عصای موسی است / کامرش آمد که بیندازش ز دست

تا ببینی خیر او و شر او / بعد از آن برگیر او را ز امر هو

پیش ز افگندن نبود او غیر چوب / چون بامرش برگرفتی شد جذوب

اول او بد برگ افشان بره را / گشت معجز این گروه غره را

گشت حاکم بر سر فرعونیان / آبشان خون کرد و کف بر سر زنان

از مزارعشان بر آمد قحط و مرگ / از ملخهایی که می خوردند برگ

تا بر آمد بیخود از موسی دعا / چون نظر افتادش اندر منتهی

کاین همه اعجاز و کوشیدن چراست / چون نخواهند این جماعت گشت راست

امرش آمد کاتباع نوح کن / ترک پایان بینی و مشروح کن

منگر آخر که تو داعی رهی / امر بلّغ هست نبود آن تهی

کمترین حکمت کزین الحاحِ تو — جلوه گردد آن لجاج و آن عتو

تا کند ره زن و اضلال حق — فاش گردد بر همه اہلِ فرق

چونکه مقصود از وجود اظہار بود — بایدش از پند و اغوا آزمود

چون پیاپے گشت آن امر شجون — نیل می آمد سراسر جملہ خون

تا بنفسِ خویش فرعون آمدش — لابہ میکرد و دوتا گشتہ قدش

کانچہ ما کردیم اے سلطان مکن — نیست ما را روے ایراد سخن

پارہ پارہ گردمت فرمان پذیر — من بعزت خوگرم سختم مگیر

ہین بجنبان لب برحمت اے امین — تا ببندد این دہانِ آتشین

گفت یا رب می فریبد او مرا — می فریبد او فریبندہ ترا

بشنوم یا من دہم ہم خدعہ اش — تا بداند اصل را آن فرع کش

کاصلِ ہر مکرے و حیلت پیش ماست — ہرچہ بر خاک است اصلش بر سماست

گفت حق آن سگ نیرزد ہم بآن — پیشِ سگ انداز از دور استخوان

ہین بجنبان آن عصا تا خاکہا — وا دہد ہر چہ ملخ کردش فنا

وان ملخہا در زمان گردد تباہ — تا ببیند خلق تبدیلِ الٰہ

کہ سببہا نیست حاجت مر مرا — آن سبب بہر اجابت و عطا

ہمچنان کرد و ہم اندر دم زمین — سبزہ گشت از سنبل و حب و ثمین ۳۸۵

اندر افتادند در لوت آن نفر — قحط دیدہ مردہ از جوع البقر

چند روزے سیر خوردند از عطا — آن دمی و آدمی و چارپا

چون شکم پر گشت و بر نعمت زدند — وان ضرورت رفت پس طاغی شدند

نفس فرعونیست ہان سیرش مکن — تا نیارد یاد زان کفرِ کہن

بے تفِ آتش نگردد نفس خوب — تا نشد آہن چو اخگر ہین مکوب

بی مجاعت نیست تن جنبش کنان　　آهن سردیست می‌کوبی بدان
گر بگرید ور بنالد زار زار　　او نخواهد شد مسلمان، هوش‌دار
او چو فرعونست در قحط آنچنان　　پیش موسی سر نهد لابه‌کنان
چونکه مستغنی شد او طاغی شود　　خر چو بار انداخت اسکیزه زند

۲۷

یاری خواستن زنی از علی (کرم الله وجهه) دربارهٔ طفل خود که بر سر ناودان رفته بود　　۳۶۶۳

جنس سوی جنس صد پره پرد
بر خیالش بندها را بر درد

یک زنی آمد به پیش مرتضی　　گفت شد بر ناودان طفلی مرا
گرش می‌خوانم نمی‌آید به دست　　ور هلم ترسم که افتد بر پست
نیست عاقل تا که دریابد چو ما　　گر بگویم کز خطر سوی من آ
هم اشارت را نمی‌داند به دست　　ور بداند نشنود، این هم بدست
بس نمودم شیر و پستان را بدو　　او همی گرداند از من چشم و رو
از برای حق شمایید ای مهان　　دستگیر این جهان و آن جهان
زود درمان کن که می‌لرزد دلم　　که بدرد از میوهٔ دل بگسلم
گفت طفلی را برآور هم به بام　　تا ببیند جنس خود را آن غلام
سوی جنس آید سبک زان ناودان　　جنس بر جنس است عاشق جاودان
زن چنان کرد و چو دید آن طفل او　　جنس خود، خوش خوش بدو آورد رو
سوی بام آمد ز متن ناودان　　جاذب هر جنس را هم جنس دان

غژ غژان آید بسوئے طفل طفل
وارہید از اوفتادن سوئے سفل

زان بود جنس بشر پیغمبران
تا بجنسیت رہند از ناودان

پس بشر فرمود خود را مثلکم
تا بجنس آیند و کم گردند گم

زانکہ جنسیت عجائب جاذبیست
جاذبش جنس است ہر جا طالبیست

۲۸

منازعت امیران عرب با رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم

۳۶۶

آن امیران عرب گرد آمدند
نزد پیغمبر منازع میشدند

کہ تو میری ہر یک از ما ہم امیر
بخش کن این ملک و بخش خود بگیر

ہر یکے در بخش خود انصاف جو
تو ز بخش ما دو دست خود بشو

گفت میری مر مرا حق داده است
سروری و امر مطلق داده است

کاین قران احمد است و دور او
ہین بگیرید امر او را اتقو

قوم گفتندش کہ ما ہم زان قضا
حاکمیم و داد امیری ما خدا

گفت لیکن مر مرا حق ملک داد
مر شما را عاریہ از بہر زاد

میری من تا قیامت باقیست
میری عاریتی خواہد شکست

قوم گفتندش کہ افزونی مجو
چیست حجت بر فزون جوئی بگو

در زمان ابرے بر آمد ز امر مر
سیل آمد گشت آن اطراف پر

رو بشہر آورد سیلے بس مہیب
اہل شہر افغان کنان جملہ رعیب

گفت پیغمبر کہ وقت امتحان
آمد کنون تا نہان گردد عیان

ہر امیرے نیزهٔ خود در فگند
تا شود در امتحان آن سیل بند

نیزہا را ہم چو خاشاکے ربود
آب تیز سیل پر جوش و عنود

پس قضیب انداخت در وی مصطفی / آن قضیب معجز فرمان روا

نیزه ها گم گشت جمله و آن قضیب / بر سر آب ایستاده چون رقیب

ز اهتمام آن قضیب آن سیل زفت / رو بگردانید و در وی نیزه رفت

چون بدیدند از وی آن امر عظیم / پس مقر گشتند آن قوم از بیم

جز سه کس که حقد ایشان چیره بود / ساحرش گفتند و کاهن از جحود

بود ابوجهل لعین و بولهب / و آن سوم بد بوسفیان ب

ملک بربسته چنان باشد ضعیف / ثابت بربسته چنان بند شریف

نیزه ها را گر ندیدی با قضیب / نامشان بین نام او بین ای نجیب

نامشان را سیل تیره مرگ برد / نام او و دولت تیزش نمرد

پنج نوبت میزنندش بر دوام / همچنین هر روز تا روز قیام

۲۹

بحث فلسفی و سنی

۳۶۰

دی یکی میگفت عالم حادث است / فانی است این چرخ و حقش وارث است

فلسفی گفتا چه دانی حدوث / حادثی ابر چون داند غیوث

ذره خود نیستی از انقلاب / تو چه میدانی حدوث آفتاب

کرمکی کاندر حدث باشد دفین / کی بداند آخر و بدو زمین

این بتقلید از پدر بشنیده / از حماقت اندرین پیچیده

چیست برهان بر حدوث این بگو / ورنه خامش کن فزون گویی مجو

گفت دیدم اندرین بحر عمیق / بحث می کردند روزی دو فریق

در جدال و در خصام و در شکوه — گشته هنگامه بران دو کس گروه

سوی آن هنگامه گشتم من روان — تا بیابم اطلاع از حالشان

من بسوی جمع هنگامه شدم — اطلاع از حال ایشان بستدم

آن یکی میگفت گردون فانیست — بی گمانی این بنارا بانیست

وان دگر گفت این قدیم و بی کیست — نیستش بانی و پایانی ویست

گفت منکر گشته خلاق را — روز و شب آرنده و رزاق را

گفت بی برهان نخواهم من شنید — انچه گوئی آن بتقلیدی گزید

هین بیاور حجت و برهان که من — نشنوم بی حجت این را در زمن

گفت حجت در درون جانم است — در درون جان نهان برهانم است

تو نمی بینی هلال از ضعف چشم — من همی بینم مکن بر من تو خشم

گفتگو بسیار گشت و خلق گیج — در سر و پایان این چرخ بسیج

گفت یارا در درونم حجتیست — بر حدوث آسمانم آیتیست

من یقین دانم نشانش آن بود — مر یقین دان را که در آتش رود

در زبان می ناید آن حجت بدان — همچو حال و سر عشق عاشقان

نیست پیدا سر گفت و گوی من — جز که زردی و نزاری روی من

اشک خون بر رخ روانه میدود — حجت حسن و جمالش میشود

گفت من اینها ندانم حجتی — که بود در پیش عامه آیتی

گر بیاری من کنم آنرا قبول — ورنه کوته کن حدیث عرض و طول

گفت چون قلبی و نقدی دم زنند — که تو قلبی من نکویم وارهند

هست آتش امتحان آخرین — کاندر آتش درفتند آن دو قرین

عام و خاص از حالشان عالم شوند — از گمان و شک سوی ایقان روند

آب و آتش آمد ای جان امتحان	نقد و قلبی را که آن باشد نهان
یا من و تو هر دو در آتش رویم	حجت باقی حیرانان شویم
یا من و تو هر دو در بحر اوفتیم	کین دو دعوی من و تو کوفتیم
همچنان کردند و در آتش شدند	هر دو خود را بر تف آتش زدند
فلسفی را سوخت خاکستر بکرد	متقی را ساخت تازه تر بکرد
آن خداگوینده مرد مدعی	رست و سوزید اندر آتش آن دعی
از مؤذن بشنو این اعلام را	کوری افزون روان خام را
که نسوزیده است این نام از اجل	کش مسمی صدر بوده است و اجل
حجت منکر هماره زرد رو	یک نشان بر صدق این انکار کو
منبری کو که در انجا مخبری	یاد آرد روزگار منکری
یک منار و در ثنای منکران	کو درین عالم که تا باشد عیان
سکه شاهان همی گردد دگر	سکه احمد ببین تا مستقر
بر رخ نقره و یا روی زری	وانما بر سکه نام منکری
خود مگیر این معجزه چون آفتاب	صد زبان و نام او ام الکتاب
زهره نی کس را که یک حرفی ازان	یا بدزدد یا فزاید در بیان
یار غالب شو که تا غالب شوی	یار مغلوبان مشو هین ای غوی
حجت منکر همین آمد که من	غیر این ظاهر نمی‌بینم وطن
هیچ نندیشد که هر جا ظاهریست	آن ز حکمتهای پنهان مخبریست
فائده هر ظاهری خود باطن است	همچو نفع اندر دواها کامن است
این تفاوت حق نهاد اندر زمان	تا بدانند اهل عرفان در جهان
هر چه پیدا کرد بهر معنی ایست	باطنش بنگر برین ظاهر مایست

۳۰

خشم گرفتن پادشاهی بر ندیمی و آزردن آن ندیم از شفیع خود

۳۶۹

هست ایاک نستعین هم بهر حصر
حصر کرده استعانت را و قصر
که عبادت مر ترا آریم و بس
طمع یاری هم ز تو داریم و بس

پادشاهی بر ندیمی خشم کرد — خواست تا از وی برآرد دود و گرد

کرد شه شمشیر بیرون از غلاف — تا زند بر وی جزای آن خلاف

هیچ کس را زهره نی تا دم زند — یا شفیعی بر شفاعت بر تند

جز عماد الملک نامی از خواص — در شفاعت مصطفی وارانه خاص

برجهید و زود در سجده فتاد — در زمان شه تیغ قهر از کف نهاد

گفت اگر دیو است من بخشیدمش — ور بلیسی کرد من پوشیدمش

چونکه آمد پای تو اندر میان — راضیم گر کرد مجرم صد زیان

صد هزاران خشم را تانم شکست — که ترا آن فضل و آن مقدار هست

۳۷۰

لابه‌ات را هیچ نتوانم شکست — زانکه لابهٔ تو یقین لابهٔ من است

گر زمین و آسمان برهم زدی — ز انتقام این مرد بیرون نامدی

ور شدی ذره بذره لابه‌گر — او نبردی این زمان از تیغ سر

بر تو می ننهیم منت ای کریم — لیک شرح عزت تست ای ندیم

این نکردی تو که من کردم یقین — ای صفاتت در صفات ما دفین

وان ندیم رسته از زخم و بلا — زین شفیع آزرده و برگشت از ولا

دوستی ببرید زان مخلص تمام　　رو بحائط کرد تا نارد سلام

زین شفیع خویشتن بیگانه شد　　زین تعجب خلق در افسانه شد

گر نه مجنون است یاری چون برید　　از کسے که جان او را وا خرید

وا خریدش آندم از گردن زدن　　خاک نعل پاش بایستے شدن

باز گونه رفت و بیزاری گرفت　　با چنین دلدار کین داری گرفت

پس ملامت کرد او را ناصحے　　کاین جفا چون میکنی با مصلحے

جان تو خرید آن دلدار خاص　　آندم از گردن زدن کردت خلاص

گر جفا کردے نبایستے رمید　　خاصه نیکی کرد آن یار حمید

گفت بهر شاه مبذول است جان　　او چرا آمد شفیع اندر میان

من نخواهم رحمتے جز زخم شاه　　من نخواهم غیر آن شه را پناه

غیر شه را بهر آن لا کرده ام　　که بسوے شه تولا کرده ام

گر ببرد او بقهر خود سرم　　شاه بخشد شصت جان دیگرم

کار من سر بازی و بیخویشی است　　کار شاهنشاه ما سر بخشی است

فخر آن سر که کف شاهش برد　　ننگ آن سر کو بغیرے سر برد

شب که شاه از قهر در قیرش کشید　　ننگ دارد از هزاران روز عید

خود طواف آنکه او شه بین بود　　فوق قهر و لطف و کفر و دین بود

۳۱

پرسیدن موسے از حق تعالے که چرا بعد از خلق هلاک کنی

هرچه بینی در جهان از آیتے
هست بهر معنئ و حکمتے

۳۰۱

گفت موسیٰ اے خداوند حساب　　نقش کردی باز چون کردی خراب

نر و ماده نقش کردی جانفزا　　وانگہے ویران کنی اینرا چرا

گفت حق دانم که این پرسش ترا　　نیست از انکار و غفلت وز هوا

ورنه تادیب و عتابت کردمے　　بهر این پرسش ترا آزردمے

لیک می خواهی که در افعال ما　　باز جوئی حکمت و سرّ بقا

تا ازان واقف کنی مر عام را　　پخته گردانی بدین هر خام را

قاصدا سائل شدی در کاشفی　　بهر عامه ارچه تو زان واقفی

زانکه نیم علم آمد این سوال　　هر برونی را نباشد این مجال

هم سوال از علم خیزد هم جواب　　همچنانکه خار و گل از خاک و آب

هم ضلال از علم خیزد هم هدے　　همچنانکه تلخ و شیرین از ندے

پس بفرمودش خدا اے ذولباب　　چون بپرسیدی بیا بشنو جواب

موسیا تخمے بکار اندر زمین　　تا تو خود هم وادهی انصاف این

چونکه موسیٰ کشت شد کشتش تمام　　خوشهایش یافت خوبی و نظام

داس بگرفت و مر آنرا می برید　　پس ندا از غیب در گوشش رسید

که چرا کشتے کنی و پروری　　چون کمالے یافت آنرا می بری

گفت یارب زان کنم ویران و پست　　که درینجا دانه هست و کاه هست

دانه لائق نیست در انبار کاه　　کاه در انبار گندم هم تباه

نیست حکمت این دو را آمیختن　　فرق واجب می کند در بیختن

گفت این دانش تو از که یافتی　　که بدانش بیدرے بر ساختی

گفت تمییزم تو دادی اے خدا　　گفت پس تمییز چون نبود مرا

در خلائق روحهاے پاک هست　　روحهاے تیره و گلناک هست

این صدد فهانیست در یک مرتبه　　　　در یکے در راست و در دیگر شبه

واجب است اظهار این نیک و تباه　　　　همچنانکه اظهار گندمها ز کاه

بهر اظهار است این خلق جهان　　　　تا نماند گنج حکمتها نهان

۳۲

روئے نمودن پادشاہے حقیقی بپادشاہزادہ

۳۷۳

از کرو الله کار پر اد باش نیست

از جی بر پاسے ہر قلاش نیست

لیک تو آیس مشو ہم پیل باش

ورنه پیلی در پے تبدیل باش

آن نشان دید هندوستان بود

که جهد از خواب و دیوانه شود

میفشاند خاک بر تدبیرها

میدراند حلقه از زنجیرها

آنچنانکه گفت پیغمبر ز نور

که نشانش آن بود اندر صدور

که تجافی دارد از دار الغرور

هم انابت آرد از دار السرور

بهر شرح این حدیث مصطفی

داستانے بشنو اے یار صفا

پادشاہے داشت یک زیبا پسر — باطن و ظاہر مزین از ہنر

خواب دید او کان پسر ناگہ بمرد — صافئ عالم بران شہ گشت دُرد

خشک شد از تاب آتش مشک او — کہ نماند از تفِ آتش اشک او

آنچنان پر شد ز دود و درد شاہ — کہ نمی یابید در وے راہ آہ

خواست مردن، قالبش بیکار شد — عمر ماندہ بود شہ بیدار شد

شادئے آمد ز بیداریش پیش — کو ندیدہ بود اندر عمرِ خویش

شاہ با خود گفت شادی را سبب — آنچنان غم بود از تسبیب رب

این عجب یک چیز از یک روے مرگ — وان ز یک روے دگر احیا و برگ

آن یکے نسبت بدان حالت ہلاک — باز ہم از سوئے دیگر امتساک

شاہ اندیشید کاین غم خود گذشت — لیک جان از جنس این بدظن گشت

گر رسد خارے چنین اندر قدم — کہ رود گل، یادگارے بایدم

چشم زخمے زین مبادا کہ شود — یادگارے بایدم گر او رود

چون فنا را شد سبب بے منتہا — پس کدامین راہ را بندیم ما

صد دریچہ و در سوے مرگ لدیغ — می کند اندر کشادن ژیغ ژیغ

باد تند است و چراغم ابترے — زو بگیرانم چراغ دیگرے

تا بود کز ہر دو یک وافی شود — گر بباد آن یک چراغ از جا رود

ہمچو عارف کز تنِ ناقص چراغ — شمع دل افروخت از بہر فراغ

تا کہ روزے کاین بمیرد ناگہان — پیشِ چشم خود نہد او شمع جان

او نکرد این فہم، پس داد از غرر — شمعِ فانی را بفانئے دگر

۳۰:۴ چارہ اندیشید لیکن چارہ نے — گفت باخود نیست بیرون رفتنے

پس عروسے خواست باید بہر او — تا بماند زین تزوج نسلِ او

گر رود سوی فنا این باز باز　　　فرخ او گردد ز بعد باز باز

صورت این باز گر زینجا رود　　　معنی او در ولد باقی بود

بهر این فرمود آن شاه نبیه　　　مصطفی که الولد سر ابیه

من هم از بهر دوام نسل خویش　　　جفت خواهم پور خود را خوب کیش

دختری خواهم ز نسل صالحی　　　نی ز نسل پادشاه و طالحی

شاه چون با زاهدی خویشی گزید　　　این خبر در گوش خاتونان رسید

مادر شهزاده گفت از نقص عقل　　　شرط کفویت بود در عقل و نقل

تو ز شح و بخل خواهی وز دها　　　تا ببندی پور ما را بر گدا

گفت صالح را گدا گفتن خطاست　　　کو غنی القلب از داد خداست

گفت کو شهر و قلاع او را جهیز　　　یا نثار گوهر و دینار ریز

گفت رو هر کو غم دین برگزید　　　باقی غمها خدا از وی برید

غالب آمد شاه و بستد دختری　　　از نژاد صالحی خوش جوهری

در ملاحت خود نظیر خود نداشت　　　چهره اش تابان تر از خورشید چاشت

حسن دختر این خصالش آنچنان　　　کز نکویی می نگنجد در بیان

چون برآمد این نکاح آن شاه را　　　با نژاد صالحان و اولیا

از قضا کمپیرکی جادو که بود　　　عاشق شهزاده با حسن و جود

جادوی کردش عجوزه کابلی　　　که برد زان رشک سحر بابلی

شه بچه شد عاشق کمپیر زشت　　　تا عروس و آن عروسی را بهشت

یک سیه دیوی و کابولی زنی　　　گشت بر شهزاده ناگه رهزنی

زان سیه رویی خبیثی نابکار　　　گشت آن شهزاده مدهوش و نزار

آن نود ساله عجوزی گنده پیر　　　نی خرد هشت آن ملک را نی ضمیر

تا بسالے بود شہزادہ اسیر بوسہ جایش نعلِ کفشِ گندہ پیر

صحبتِ کمپیر او را امیر بود تا ز کاہش نیم جانے ماندہ بود

دیگران از ضعف وے با دردِ سر او ز سکرِ سحر از خود بیخبر

این جہان بر شاہ چون زندان شدہ وین پسر بر گریہ شان خندان شدہ

شاہ بس بیچارہ شد در بردوبات روز و شب می کرد قربان و زکات

زانکہ ہر چارہ کہ میکرد آن پدر عشقِ کمپیرک ہمی شد بیشتر

۴۰۵ پس یقین گشتش کہ مطلق آن سریست چارہ او را بعد ازین لابہ گریست

سجدہ میکرد او کہ ہم فرمان تراست غیرِ حق بر ملکِ حق فرمان کراست

لیک این مسکین ہمی سوزد چو عود دست گیرش اے رحیم و اے ودود

تا زیارب یارب و افغانِ شاہ ساحرے استاد پیش آمد ز راہ

او شنیدہ بود از دور این خبر کہ اسیرِ پیرزن گشت آن پسر

کان عجوزہ بود اندر جادوی بے نظیر و ایمن از مثل و دوی

گفت شاہش کاین پسر از دست رفت گفت اینک آمدم درمانِ زفت

نیست ہمتا زال را زین ساحران جز من داہی رسیدہ زان کران

چون کفِ موسیٰ بامرِ کردگار نک برآرم من ز سحرِ او دمار

کہ مرا این علم آمد زان طرف نے ز شاگردیِ سحرِ مستخف

آمدم تا بر گشایم سحرِ او تا نماند شاہزادہ زرد رو

سوئے گورستان برو وقتِ سحور پہلوئے دیوار ہست اسپید گور

سوئے قبلہ باز کاو آن جاے را تا ببینی قدرت و صنعِ خدا

سوئے گورستان برفت آن شاہ زود گور را آن شاہ آمد بر کشود

جادوییہا دید پنہان اندرو صد گرہ بربستہ بر یکتارِ مو

وان گرهای گران را بر گشاد　　پس ز محنت پورشه را راه داد

آن پسر با خویش آمد شد روان　　سوی تخت شاه با صد امتحان

سجده کرد و بر زمین میزد ذقن　　در بغل کرده پسر تیغ و کفن

شاه آیین بست و اهل شهر شاد　　وان عروس ناامید بیمراد

عالم از سر زنده گشت و با فروز　　ای عجب آن روز روز امروز روز

یک عروسی کرد شاه او را چنان　　که جلاب و قند بد پیش سگان

جادوی کمپیر از غصه بمرد　　روی و خوی زشت با مالک سپرد

شاه آیین بست و آمد در نیاز　　راز گفتی با خدا ای کارساز

شاهزاده در تعجب مانده بود　　کز من او عقل و نظر چون در ربود

نو عروسی دید همچون شاه حسن　　که همی زد بر ملیحان راه حسن

گشت بیهوش و بر و اندر فتاد　　تا سه روز از صدر او گم شد فواد

سه شبان روز او ز خود بیهوش گشت　　تا که خلق از غشی او پرجوش گشت

از گلاب و از علاج آمد بخود　　اندک اندک فهم گشتش نیک و بد

بعد سالی شاه گفتش در سخن　　کای پسر یاد آر زان یار کهن

یاد آور زان صجیع و زان فراش　　تا بدین حد بیوفا و مُر مباش

گفت رو من یافتم دار السرور　　وا رهیدم از چه دار الغرور

همچنان باشد چو مومن راه یافت　　سوی نور حق ز ظلمت روی تافت

مخلص این قصه بگفتم تمام　　تا بدانی مقصد خود والسلام

ای برادر دانکه شهزاده توئی　　در جهان کهنه زاده از نوی

کابلی جادوی دنیاست کو　　کرده مردان را اسیر رنگ و بو

چون درافگندت درین آلوده زود　　دم بدم میخوان و میدم قل اعوذ

تا رہی زین جادوئے داین قلق | استعانت خواہ از رب الفلق
ساحرہ دنیا قوی دانا زیست | حلِ سحر او بپائے عامہ نیست
ورکشادے عقدِ او را عقلہا | انبیا را کے فرستادے خدا
ہین طلب کن خوش دمے عقدہ کشا | رازدان یفعل اللہ مایشا

۳۳

خندان بودن زاہدے در سالِ قحط

۳۷۶

خفتہ می بیند عطشہاے شدید
آب اقرب منہ من حبل الورید

ہمچنان کان زاہد اندر سالِ قحط | بود او خندان و گریان جملہ رہط
پس بگفتندش چہ جائے خندہ است | قحط بیخ مومنان برکندہ است
رحمت از ما چشمِ خود بر دوختہ است | ز آفتاب تیز صحرا سوختہ است
کشت و باغ و رز سیہ افتادہ است | در زمین نم نیست نے بالا نہ پست
خلق می میرند زین قحط و عذاب | دہ دہ و صد صد چو ماہی دور زآب
بر مسلمانان نمی آری تو رحم | مومنان خویشند یک تن شحم و لحم
رنج یکجزوے ز تن رنج ہمہ است | گر دمِ صلح است یا خود ملحمہ است
گفت در چشمِ شما قحط است این | پیش چشمم چون بہشت است این زمین
من ہمی بینم بہر دشت و مکان | خوشہا انبہ رسیدہ تا میان
خوشہا در موج از بادِ صبا | پر بیابان سبز تر از گندنا
ز آزمون من دست بر وے می زنم | دست و چشم خویش را چون بر کنم

یار فرعون تیند اے قوم دون　　　زان نماید مر شما را نیل خون

یار موسیٔ خرد گردید زود　　　تا نماند خون و بینید آب رود

٣٤

شکایت کردن استر به پیش شتر از بسیار افتادن خود

٣٧٩

هر که آخربین بود مسعودوار
نبودش هر دم ز ره رفتن عثار
گر نخواهی هر دمی این خفت خیز
کن ز خاک پاے مردے چشم تیز

اشترے را دید روزے استرے　　　چونکه با او جمع شد در آخرے

گفت من بسیار می افتم برو　　　در گریوه و راه و در بازار و کو

گرچه در رو میفتم بسیار من　　　در رهِ هموار و ناهموار من

خاصه از بالاے که تا زیر کوه　　　در سر آیم هر زمانے از شکوه

کم همی افتی تو در رو بهر چیست　　　یا مگر خود جان پاکت دولتیست

در سر آیم هر دم و زانو زنم　　　پوز و زانو زان خطا پر خون کنم

کژ شود پالان و رختم بر سرم　　　وز مکاری هر زمان زخمے خورم

اے شتر که تو مثال مومنی　　　کم فتی در رو و کم بینی زنی

تو چه داری که چنین بے آفتی　　　بے عثارے و کم اندر رفتی

گفت گرچه هر سعادت از خدا است　　　در میان ما و تو بس فرقهاست

سر بلندم من دو چشم من بلند　　　بینش عالی امانست از گزند

از سر که من ببینم پاے کوه　　　هر گو و هموار را من تو به توه

تو ز ضعفِ چشم بینی پیشِ پا — تو ضعیف و ہم ضعیفت پیشوا
پیشوا چشم است دست و پاے را — کو ببیند جاے را نا جاے را
دیگر آنکہ چشمِ من روشن‌تر است — دیگر آنکہ خلعتِ من اطہر است
زانکہ ہستم من ز اولادِ حلال — نے ز اولادِ زنا و اہلِ ضلال
تو ز اولادِ زنائی بیگمان — تیر کژ پرد چو کژ باشد کمان
گفت راست گفتی اے شتر — این بگفت و کرد چشم از اشک تر
ساعتے بگریست در پایش فتاد — گفت اے بگزیدۂ رب العباد
چہ زیان دارد کہ از فرخندگی — در پذیری تو مرا در بندگی
فضلِ تو بر من فزونست از شمار — ہم ز فضلِ خود مرا معذور دار
گفت چون اقرار کردی پیشِ من — رو کہ رستی تو ز آفاتِ زمن
دادی انصاف و رہیدی از بلا — تو عدو بودی شدی اہلِ ولا
خوے بد در ذاتِ تو اصلی نبود — کز بد اصلی نیاید جز جحود
آن بد عاریتی باشد کہ او — آرد اقرار و شود او توبہ جو
ہمچو آدم زلتش عاریہ بود — لاجرم اندر زمان توبہ نمود
چونکہ اصلی بود جرمِ آن بلیس — رہ نبودش جانبِ توبہ نفیس
رو کہ رستی از خود و از خوے بد — وز زبانہ نار و از دندانِ دد
رو کہ اکنون دست در دولت زدی — در فگندی خود بہ بختِ سرمدی
اُدخلی تو فی عبادی یافتی — اُدخلی فی جنتی دریافتی
اہدنا گفتی صراطِ مستقیم — دستِ تو بگرفت و بردت تا نعیم
نار بودی نور گشتی اے عزیز — غورہ بودی گشتی انگور و مویز
اخترے بودی شدی تو آفتاب — شاد باش واللہ اعلم بالصواب

۳۵

۳۸۱

لابہ کردن قبطئ از سبطئ برائے آب

آب نیل است این حدیث جانفزا[۵]
یا رلبش در چشم قبطی خون نما

من شنیدم کہ در آمد قبطئ　　از عطش اندر وثاق سبطئ
گفت ہستم یار و خویشاوند تو　　گشتہ ام امروز حاجتمند تو
زانکہ موسیٰ جادوے کرد و فسون　　تاکہ آب نیل مارا کرد خون
سبطیان زان آب صافی میخورند　　پیش قبطی خون شد آب از چشم بند
قبطیان نک میمرند از تشنگی　　از پئے ادبار خود یا بدرگی
بہر خود یک طاس را پر آب کن　　تا خورد از آبت این یار کہن
چون برائے خود کنی این طاس پر　　خون نباشد آب باشد پاک و حر
من طفیل تو بنوشم آب ہم　　کہ طفیلی در تبع بجہد زغم
گفت اے جان جہان خدمت کنم　　پاس دارم اے دو چشم روشنم
بر مراد تو روم شادی کنم　　بندۂ تو باشم آزادی کنم
طاس را از نیل او پر آب کرد　　بر دہان بنہاد نیمے را بخورد
طاس را کژ کرد سوئے آب خواہ　　کہ بخور تو ہم شد آن خون سیاہ
باز ازین سو کرد کژ خون آب شد　　قبطی اندر خشم و اندر تاب شد
ساعتے بنشست تا خشمش برفت　　بعد ازان گفتش کہ اے صمصام زفت
اے برادر این گرہ را چارہ چیست　　گفت این را آن خورد کو متقیست
متقی آنست کو بیزار شد　　از رہ فرعون و موسیٰ وار شد

عـہ۵ - مراد از مثنوی شریف ۱۲

۳۸۲

قوم موسیٰ شو بخور این آب را — صلح کن با مه ببین مهتاب را

گفت قبطی تو دعایی کن که من — از سیاهی دل ندارم آن دهن

تا بود کاین قفل این دل وا شود — زشت را در بزم خوبان جا شود

از تو مسخی صاحب خوبی شود — یا پلیدی باز کرّوبی شود

سبطی آن دم در سجود افتاد و گفت — کای خدای عالم سر و نهفت

بس کی قبطی همه بندهٔ تواند — عاجزم از تواند و مستمند

جز تو پیش که بر آرد بنده دست — هم دعا و هم اجابت از تو هست

هم ز اول تو دهی میل دعا — تو دهی آخر دعاها را جزا

اول و آخر تویی ما در میان — هیچ هیچی که نیاید در بیان

همچنین می‌گفت تا افتاد طشت — از سر بام و دلش بیهوش گشت

باز آمد او بهوش اندر دعا — لیس للانسان الا ما سعی

در دعا بود او که ناگه نعرهٔ — از دل قبطی بجست و غرهٔ

که بیا بشتاب و ایمان عرضه کن — تا ببرم زود زنار کهن

آتشی در جان من انداختند — مر بلیسی را بجان بنواختند

دوستی تو ز تو حب ناشکفت — حمد لله عاقبت دستم گرفت

کیمیایی بود صحبتهای تو — کم مباد از خانهٔ دل پای تو

تو یکی شاخی بدی از نخل خلد — چون گرفتم او مرا تا خلد برد

طاس آورد و بگفتش کاکنون آبگیر — گفت رو شد آبها پیشم حقیر

شربتی خوردم ز الله اشتری — تا بحشر تشنگی ناید مرا

آنکه جوی و چشمه‌ها را آب داد — چشمهٔ اندر درون من گشاد

این جگر که بود گرم و آبخوار — گشت پیش همت او آب‌خوار

من گمان بردم که ایمان آورم　　تا ازین طوفانِ خون آبے خورم
من چه دانستم که تبدیلے کند　　ورنهادِ من مرا نیلے کند
سوئے چشمِ خود یکے نیل روان　　برقرارم پیشِ چشمِ دیگران
همچنانکه این جهان پیشِ نبی　　غرقِ تسبیح است و پیشِ ما ابی
پیشِ چشمش این جهان پُر عشق و داد　　پیشِ چشمِ دیگران مرده جماد
پست و بالا پیشِ چشمش تیز رو　　از کلوخ و سنگ او نکته شنو
با عوام این جمله بسته و مرده　　زین عجب تر من ندیدم پرده

۳۶

۳۸۳

گفتن زنِ پلیدکار با شوهرِ خود که این خیالات تو از سرِ امرودبن است

از سرِ امرودبن بنماید آن
منعکس صورت بزیرا اے جوان
آن درختِ هستیست امرودبن
تا برآنجائی نماید نو کهن

آن زنے میخواست تا با مولِ خود　　بر زند در پیشِ شوئے گولِ خود
پس بشوهر گفت زن کاے نیکبخت　　من برآیم میوه چیدن بر درخت
چون برآمد بر درخت آن زن گریست　　چون ز بالا سوئے شوهر بنگریست
گفت شوهر را که اے مابونِ رد　　کیست آن لوطی که بر تو می فتد
تو بزیرِ او چو زن بغنوده　　اے بغا تو خود مخنث بوده
گفت شوهر نے سرت گوئی بگشت　　ورنه اینجا نیست غیرِ من بدشت
زن مکرر کرد کاے با برطله　　کیست بر پشتت فرو خفته هله
گفت اے زن هین فرود آ از درخت　　که سرت گشت و خرف گشتی تو سخت

چون فرود آمد، بر آمد شوہرش — زن کشید آن مول را اندر برش
گفت شوہر: کیست این اے روسپی — کہ ببالائے تو آمد چون کپی
گفت زن: نے نیست اینجا غیر من — ہین سرت برگشتہ شد، ہرزہ مَتن
او مکرر کرد بر زن آن سخن — گفت زن: این ہست از امرودبن
از سر امرودبن، من ہمچنان — کژ ہمی دیدم کہ تو اے قلتبان
پس فرود آتا بہ بینی ہیچ نیست — آن ہمہ تخئیل از امرودبنیست
ہزل، تعلیم است آن را جِد شنو — تو مشو بر ظاہر ہزلش گرو
ہر جدے، ہزل است پیش ہازلان — ہزلہا، جِد است پیش عاقلان
کاہلان امرودبن جویند لیک — تا بدان امرودبن راہیست نیک
نقل کن زامرودبن، اکنون برو — گشتہ، تو خیرہ چشم و خیرہ رو
این منی و ہستی اول بود — کہ برو دیدہ کژ و احوال بود
چون فرود آئی ازین امرودبن — کژ نماند فکرت و چشم و سخن
یک درخت بخت بینی گشتہ این — شاخِ او بر آسمانِ ہفتمین ۳۸۴
چون فرود آئی ازو گردی جدا — مبدلش گرداند از رحمت خدا

۳۷

رفتن ذوالقرنین بکوہِ قاف ۳۸۷

رفت ذوالقرنین سوئے کوہِ قاف — دید کُہ را کز زمرد بود صاف
گردِ عالم گشتہ دورِ او محیط — ماند حیران اندران خلق بسیط
گفت، تو کوہی دگرہا چیستند — کہ بپیش عظم تو بازیستند

گفت ذوالقرنین که ای کوه گزین ... (mathnavi couplets)

گفت ذوالقرنین بکوه قاف که تو چه کوهی | مثل من نبود در حسن و بها

گفت رگهای من اند آن کوهها | مثل من نبود در حسن و بها

من بهر شهری رگی دارم نهان | بر عروقم بسته اطراف جهان

حق چو خواهد زلزله شهری مرا | امر فرماید که جنبان عرق را

پس بجنبانم من آن رگ را بقهر | که بدان رگ متصل گشتست شهر

چون بگوید بس شود ساکن رگم | ساکنم وز روی فعل اندر تگم

همچو مرهم ساکن و بس کارکن | چون خرد ساکن وزو جنبان سخن

نزد آن کس که نداند عقلش این | زلزله هست از بخارات زمین

این بخارات زمین نبود بدان | زامر حق است و از آن کوه گران

چونکه کوه قاف در نطق سفت | چونش گویا یافت ذوالقرنین گفت

کای سخنگوی خبیر رازدان | از صفات حق بکن با من بیان

گفت رو کان وصف از آن هایل ترست | که بیان بر وی تواند برد دست

یا قلم را زهره باشد که بسر | بر نویسد بر صحائف زان خبر

گفت کمتر داستانی باز گو | از عجبهای حق ای حبر نکو

گفت اینک دشت سیصد ساله راه | کوههای برف پر کرده است شاه

کوه بر که بیشمار و بی عدد | میرسد در هر زمان برفش مدد

کوه برفی میزند بر دیگری | میرساند برف سردی تا ثری

کوه برفی میزند بر کوه برف | دم بدم ز انبار بیحد و شگرف

گر نبودی اینچنین وادی شها | تف دوزخ محو کردی مر مرا

غافلان را کوههای برف دان | تا نسوزد پردهای عاقلان

گر نبودی عکس جهل برف باف | سوختی از نار شوق آن کوه قاف

آتش از قهر خدا خود ذره ایست | بهر تهدید لئیمان دره ایست

۳۸۸

با چنین قهرے کہ زفت و فائق است | بردِ لطفش بین کہ بر وے سابق است

۳۸

نمودن جبرئیل خود را به مصطفی صلعم

۳۸۸

مصطفیٰ می گفت پیش جبرئیل | کہ چنانکہ صورت تست اے خلیل
مر مرا بنما تو محسوس آشکار | تا ببینم من ترا نظارہ دار
گفت نتوانی و طاقت نبودت | حس ضعیف است و تنک سخت آیدت
گفت بنما تا ببیند این جسد | تا چہ حد حس نازک است و بے مدد
آدمی را ہست حس تن سقیم | لیک در باطن یکے خلق عظیم
بر مثال سنگ و آہن این تنہ | لیک ہست او در صفت آتش زنہ
چونکہ کرد الحاح بنمود اندکے | ہیبتے کہ کہ شود زان مندکے
شہپرے بگرفتہ شرق و غرب را | از مہابت گشتہ بیہش مصطفیٰ
چون ز بیم و ترس بیہوشش بدید | جبرئیل آمد در آغوشش کشید
آن مہابت قسمت بیگانگان | وآن تجمش دوستان را ارمغان
ہست شاہان را زمانے بر نشست | ہول سرہنگان و صار مہا بدست
دور باش و نیزہ و شمشیرہا | کہ بلرزند از مہابت شیرہا
بانگ چاؤشان و آن چوگانہا | کہ شود سست از نہیبش جانہا
این برائے خاص و عام رہگذر | کہ کنندشان از شہنشاہی خبر
از برائے عام باشد این شکوہ | تا کلاہ کبر بنہد آن گروہ
تا من و ماہائے ایشان بشکند | نفسِ خود بین فتنہ و شر کم کند

شهر ازان این شود کان شهریار ‏ ‏ دارد اندر قهر زخم گیرودار

پس بمیرد آن هوسها در نفوس ‏ ‏ هیبت شه مانع آید زان نحوس

باز چون آید بسوی بزم خاص ‏ ‏ کی بود آنجا مهابت یا قصاص

حلم بر حلم است و رحمتها بجوش ‏ ‏ نشنوی از غیر چنگ و نی خروش

طبل و کوس هول باشد وقت جنگ ‏ ‏ وقت عشرت با خواص آواز چنگ

هست دیوان محاسب عام را ‏ ‏ وان پریرویان گرفته جام را

آن زره وان خود در جنگ و غا ‏ ‏ وین شراب و نقل در بزم صفا

اندر احمد آن حسی کان غاربست ‏ ‏ خفته این دم زیر خاک یثربست

وان عظیم الخلق آن کو صفدر است ‏ ‏ بی تغیر مقعد صدق اندر است

قابل تغییر اوصاف تن است ‏ ‏ روح باقی آفتاب روشن است

آفتاب از ذره کی مدهوش شد ‏ ‏ شمع از پروانه کی بیهوش شد

جسم احمد را تعلق بد بدان ‏ ‏ این تغیر آن تن باشد بدان

نقش احمد زان نظر بیهوش گشت ‏ ‏ بحر او از مهر کف پرجوش گشت

احمد ار بگشاید آن پر جلیل ‏ ‏ تا ابد بیهوش ماند جبرئیل

چون گذشت احمد ز سدره و مرصدش ‏ ‏ وز مقام جبرئیل و از حدش

گفت او را گز پیم آ مایست ‏ ‏ گفت رو رو زین پس مرا دستور نیست

گفت او را هین بپر اندر پیم ‏ ‏ گفت رو رو من حریف تو نیم

باز گفت او را بیا ای پرده سوز ‏ ‏ من باوج خود نرفتستم هنوز

گفت بیرون زین حد ای خوش فر من ‏ ‏ گر زنم پری بسوزد پر من

حیرت اندر حیرت آمد زین قصص ‏ ‏ بیهشی خاصگان اندر اخص

۳۹

حرزِ جان کردنِ جهود و نصاریٰ نامِ پیغمبر را صلعم پیش از بعثت

پیش از آنکه نقشِ احمد فر نمود — نعتِ او هر گبر را تعویذ بود

کاین چنین کس هست تا آید پدید — از خیالِ روشش دلشان می‌طپید

سجده می‌کردند کای ربِ بشر — در عیان آریش هر چه زودتر

تا بنامِ احمد از یستفتحون — یاغیانشان میشدندے سرنگون

هر کجا حربِ مهولے آمدے — غوثشان کرارِ احمد بُدے

هر کجا بیمارئ مزمن بُدے — یادِ او شان داروئے شافی شدے

نقشِ او میگشت اندر راهِ شان — در دل و در گوش و در افواهِ شان

نقشِ او را کے بیابد هر شغال — بلکه فرعِ نقشِ او یعنی خیال

این همه انکار کفران زادشان — چون در آمد سیدِ آخر زمان

آن همه تعظیم و تفخیم و وداد — چون بدیدندش بصورت برد باد

قلب آتش دید در دم شد سیاه — قلب را در قلب کے بوده است راه؟

قلب میزد لافِ اشواقِ محک — تا مریدان را در اندازد بشک

افتد اندر دامِ مکرش ناکسے — این گمان سر بر زند از هر خسے

کاین اگر نه نقدِ پاکیزه بدے — کے بسنگِ امتحان راغب شدے

هیچ از لافِ محک دیدن زدے — یا بسنگِ امتحان شوقش بُدے

او محک میخواهد اما آنچنان — که نگردد قلبئ او زان عیان

گر بگویم تا قیامت زین کلام — صد قیامت بگذرد وین ناتمام

آن محک که او نهان دارد صفت — نے محک باشد نه نورِ معرفت

تمام شد دفتر چهارم

دفتر پنجم

شه حسام الدین که نور انجم است
طالب آغاز سفر پنجم است
از صحاف مثنوی این پنجم است
در بروج چرخ جان چون انجم است

بسم الله الرحمن الرحیم

گرچه عاجز آمد این عقل از بیان | عاجزانه جنبشی باید در آن
گرچه نتوان خورد طوفان سحاب | کی توان کردن بترک خورد آب
آب دریا را اگر نتوان کشید | هم بقدر تشنگی باید چشید
راز را گر می‌نیاری در میان | درکها را تازه کن در قشر آن
نطقها نسبت بتو قشر ند لیک | پیش دیگر فهمها مغز است نیک
نکتهای مشکل باریک شد | بند طبعی کو ز دین تاریک شد
تا بر آراید هنر را تار و پود | چشم در خورشید نتواند کشود
همچو نخلی بر نیارد شاخها | کرده موشانه زمین سوراخها

۳۹۲

۱

اوصاف نفس قابل کشتنی

چار وصف است این بشر را دل فشار | چار میخ عقل گشته این چهار
تو خلیل وقتی ای خورشید هش | این چهار اطیار ره‌زن را بکش

زانکه هر مرغی ازینها زاغ وش — هست عقل عاقلان را دیده کش

چار وصف تن چو مرغان خلیل — بسمل ایشان دهد جان را سبیل

ای خلیل اندر خلاص نیک و بد — سر ببرشان تا رهد پاها ز سد

زانکه این تن شد مقام چار خو — نام شان شد چار مرغ فتنه جو

خلق را گر زندگی خواهی ابد — سر ببر زین چار مرغ شوم و بد

بازشان زنده کن از نوع دگر — که نباشد بعد ازان زایشان ضرر

چار مرغ معنوی راهزن — کرده اند اندر دل خلقان وطن

بط و طاوس است و زاغ است و خروس — این مثال چار مرغ اندر نفوس

بط حرص است و خروس آن شهوت است — جاه چون طاوس و زاغ آن منیت است

بط حرص آمد که نوکش در زمین — در تر و در خشک میجوید دفین

یک زمان نبود معطل آن گلو — نشنود از حکم جز امر کلوا

این بیان بط حرص منثنیست — از خلیل آموز کان بط کشتنیست

(۲) ۴۰۱

هست در بط غیر این بس خیر و شر — ترسم از فوت سخنهای دگر

آمدیم اکنون به طاوس دو رنگ — کو کند جلوه برای نام و ننگ

همت او صید خلق از خیر و شر — وز نتیجه و فائده آن بیخبر

بیخبر چون دام میگیرد شکار — دام را چه علم از مقصود کار

ای برادر دوستان افراشتی — با دو صد دلداری و بگذاشتی

کارت این بوده است از وقت ولاد — صید مردم کردن از دام وداد

زان شکار و انبهی باد و بود — دست در کن هیچ یابی تار و پود

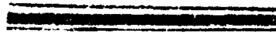
آنکه ارزد صید را عشق است و بس — لیک او کی گنجد اندر دام کس

تو مگر آئی و صید او شوی — دام بگذاری بدام او روی

عشق میگوید بگوشم پست پست	صید بودن خوشتر از صیادیست
این حسن را نیست پایان و فراغ	ای خلیل حق چرا کشتی تو زاغ
بهر فرمان حکمت فرمان چه بود	اندکی زاسرار آن باید نمود
کاغ کاغ و نعرهٔ زاغ سیاه	دائما باشد بدنیا عمر خواه
همچو ابلیس از خدای پاک فرد	تا قیامت عمر تن درخواست کرد
گفت انظرنی الی یوم الجزا	کاشکی گفتی که تبنا ربنا
زندگی بی دوست جان فرسودن است	مرگ حاضر غائب از حق بودن است
چند گوئی همچو زاغ پرفسوس	ای خلیل از بهر چه کشتی خروس
حکمت کشتن چه بود آخر بگو	تا مسبح گردم آنرا مو بمو
گفت فرمان حکمت فرمان بخوان	تا مهلل گردم آنرا من بجان
شهوتی هست او و بس شهوت پرست	زان شراب زهرناک ژاژ مست

(۳) (۴) ۴۰۹

(۵) ۴۱۳

۲

مهمان شدن کافری بحجرهٔ رسول الله صلی الله علیه وسلم و خوردن شیر هفت بز و بعد از ایمان آوردن سیر شدن از شیر یک بز

۳۹۳

از نبی بشنو که شیطان در وعید

میکند تهدیدت از فقر شدید

تا خوری زشت و بری زشت از شتاب

نی مروت نی تأنی نی صواب

لاجرم کافر خورد در هفت بطن

دین و دل باریک و لاغر زفت بطن

کافران مهمان پیغمبر شدند   وقت شام ایشان بمسجد آمدند

کامدیم ای شاه ما اینجا قنق   ای تو مهماندار سکان افق

بینوائیم و رسیده ما ز دور   هین بیفشان بر سر ما فضل و نور

و بیاران کرد آن سلطان راد   دستگیر جمله شاهان و عباد

گفت ای یاران من قسمت کنید   که شما پر از من و خوی منید

هر یکی یاری یکی مهمان گزید   در میان بد یک شکم زفت و عنید

جسم ضخمی داشت کس او را نبرد   ماند در مسجد چو اندر جام درد

مصطفی بردش چو واماند از همه   هفت بز بد شیرده اندر رمه

که مقیم خانه بودندی بزان   بهر دوشیدن برای وقت خوان

۲۹۴

نان و آش و شیر آن هر هفت بز   خورد آن بوقحط عوج ابن غز

جمله اهل بیت خشم آلو شدند   کان همه در شیر بز طامع بدند

معده طبلی خوار همچون طبل کرد   قسم هژده آدمی تنها بخورد

وقت خفتن رفت و در حجره نشست   پس کنیزک از غضب در را ببست

از برون زنجیر در را در فگند   که ازو بد خشمگین و دردمند

گبر را از نیم شب تا صبحدم   چون تقاضا آمد و درد شکم

از فراش خویش سوی در شتافت   دست بر در چون نهاد او بسته یافت

در گشادن حیله کرد آن حیله ساز   نوع نوع و می نشد در هیچ باز

شد تقاضا بر تقاضا خانه تنگ   ماند او حیران و بی درمان و دنگ

حیله کرد و بخواب اندر خزید   خویش را در خواب در ویرانه دید

زانکه ویرانه بد اندر خاطرش   شد بخواب اندر همانجا منظرش

خویش در ویرانه خالی چو دید   او چنان محتاج اندر دم برید

گشت بیدار و بدید آن جامه خواب — پر حدث دیوانه شد از اضطراب

زاندرون او برآمد صد خروش — زین چنین رسوایی بی خاک پوش

گفت خوابم بتر از بیداریم — که خورم اینسو و زینسو میریم

بانگ میزد وا ثبورا وا ثبور — آنچنان که کافران در زیر گور

منتظر کی کی شود این شب بسر — تا درآید از گشادن بانگ در

تا گریزد او چو تیری از کمان — تا نبیند هیچکس او را چنان

قصه بسیار است کوته میکنم — باز شد آن در رهید از درد و غم

مصطفی صبح آمد و در را گشاد — صبح آن گمراه را او راه داد

درگشاد و گشت پنهان مصطفی — تا نگردد شرمسار آن مبتلا

تا برون آید رود گستاخ او — تا نبیند درگشا را پشت و رو

یا نهان شد در پس دیوار یا — از ویش پوشید دامان خدا

مصطفی میدید احوال شبش — لیک مانع بود فرمان ربش

تا که پیش از خبط بگشاید رهی — تا نیفتد زان فضیحت در چهی

لیک حکمت بود و امر آسمان — تا ببیند خویشتن را او چنان

بس عداوتها که آن یاری بود — بس خرابیها که معماری بود

چونکه کافر باب را بگشاده دید — زود زرک از کمین بیرون دوید

جامه خواب پر حدث را یک فضول — قاصدا آورد در پیش رسول

که چنین کردست مهمانت ببین — خنده زد رحمة للعالمین

که بیاور مطهره اینجا به پیش — تا بشویم جمله را با دست خویش

هر کسی می جست کز بهر خدا — جان ما و جسم ما قربان ترا

تا بشوییم این حدث را تو بهل — کار دست است این نمط نه کار دل

ای لعمرک مر ترا حق عمر خواند | پس خلیفه کرد و بر کرسی نشاند

ما برای خدمت تو میزئیم | چون تو خدمت میکنی پس ما کئیم

گفت آن دانم ولیک این ساعت است | که درین شستن بخویشم حکمت است

منتظر بودند کاین قول نبیست | تا پدید آید که این اسرار چیست

او بجد می شست آن احداث را | خاص ز امر حق نه تقلید و ریا

کدلش می گفت کاین را تو بشو | کاندرین جاهست حکمت تو بتو

کافرک را هیکلی بد یادگار | یاوه دید آنرا و گشت او بیقرار

گفت آن حجره که شب جا داشتم | هیکل آنجا بیخبر بگذاشتم

گرچه شرمین بود شرمش حرص برد | حرص اژدرهاست نی چیزیست خرد

از پی هیکل شتاب اندر دوید | در وثاق مصطفی وان حال دید

کان ید الله آن حدث را هم بخود | خوش همی شوید که دورش چشم بد

هیکلش از یاد رفت و شد پدید | اندرو شوری گریبان را درید

میزد او دو دست را بر رو و سر | کله را می کوفت بر دیوار و در

آنچنان که خون ز بینی و سرش | شد روان و رحم کرد آن مه برش

نعرها زد خلق جمع آمد برو | گبر گویان ایها الناس احذروا

میزد او بر سر که ای بیعقل سر | میزد او بر سینه کای بی نور بر

سجده میکرد او که ای کل زمین | شرمسار است از تو این جزو مهین

تو که کلی خاضع امر وی | منکه جزوم ظالم و لدّ و غوی

تو که کلی خوار و لرزانی ز حق | من که جزوم در خلاف و در قلق

هر زمان میکرد رو بر آسمان | که ندارم روی ای قبله جهان

چون ز حد بیرون بلرزید و طپید | مصطفی اش در کنار خود کشید

۳۹۵

ساکنش کرد و بسی بنواختش　　دیده اش بگشاد و داد اشناختش
خواست دیوانه شدن عقلش رمید　　دست عقل مصطفی بازش کشید
گفت این سو آ بیامد آنچنان　　که کسی برخیزد از خواب گران　　۳۹۶
گفتش این سو آ مکن هین با خود آ　　کاندرین سو هست با تو کارها
آب بر رو زد در آمد در سخن　　کای شهید حق شهادت عرضه کن
تا گواهی بدهم و بیرون شوم　　سیرم از هستی در آن هامون شوم
این سخن پایان ندارد مصطفی　　عرضه کرد ایمان و پذرفت آن فتی
آن شهادت را که فرخ بوده است　　بندهای بسته را بگشوده است　　۳۹۸
گشت مومن گفت او را مصطفی　　کامشبان هم باش تو مهمان ما
گفت والله تا ابد ضیف توام　　هر کجا باشم بهر جا که روم
زنده کرده و معتق و دربان تو　　اینجهان و آن جهان برخوان تو
گشت مهمان رسول آن شب عرب　　شیر یک بز نیم خورد و بست لب
کرد الحاحش بخور شیر و رقاق　　گفت گشتم سیر والله بی نفاق
این تکلف نیست نی ناموس و فن　　سیرتر گشتم از آن که دوش من
در عجب ماندند جمله اهل بیت　　پر شد این قندیل از یک قطره زیت
آنچه قوت مرغ بابیلی بود　　سیری معده چنین پیلی بود
فجفجی افتاد اندر مرد و زن　　قدر پشه میخورد آن پیل تن
حرص و وهم و کافری سرزیر شد　　اژدها از قوت موری سیر شد
آن گدا چشمی و کفر از وی برفت　　لوت ایمانیش لمتر کرد و زفت
آنکه از جوع البقر او می طپید　　همچو مریم میوهٔ جنت بدید
میوهٔ جنت سوی چشمش شتافت　　معدهٔ چون دوزخش آرام یافت

ذاتِ ایمان نعمت و قوتیست هول — اے قناعت کردہ از ایمان بقول

گرچہ آن مطعومِ جان است و نظر — جسم را ہم زان نصیب است اے پسر

۳

۴۰۲ گریستن عربے جان کندنِ سگِ خود و نہ دادن لقمہ اورا

زور را بگذار و زاری را بگیر
رحم سوئے زاری آید اے فقیر
زاریِ مضطر کہ تشنہ معنویست
زاریِ سرد دروغ آن غویست
گریۂ اخوانِ یوسف حیلت است
کاندرون شان پر زرشک و علت است

آن سگے می مرد و گریان آن عرب — اشک می بارید و میگفت اے کرب

من چہ سازم مر مرا تدبیر چیست — زین سپس من چون توام بے تو زیست

سائلے بگذشت و گفت این گریہ چیست — نوحہ و زاری تو از بہرِ کیست

۴۰۳ گفت در ملکم سگے بد نیک خو — نک ہمی میرد میانِ راہ او

روز صیاد م بد و شب پاسبان — شیر زبود او نہ سگ اے پہلوان

تیز چشم و دزد ران و صید گیر — می دویدے در پئے صید او چو تیر

قانع و آزاد و تند و خصم ران — نیک خو با وفا و مہربان

صید میکردے و پاسم داشتے — دزد را نزدیکِ من نگذاشتے

گفت رنجش چیست زخمے خوردہ است — گفت جوع الکلب زارش کردہ است

گفت صبرے کن برین رنج و حرض　　صابران را لطف حق بخشد عوض

بعد ازان گفتش کہ اے سالار حر　　چیست اندر پشت این انبان پر

گفت نان و زاد و لوت دوش من　　می کشم از بہر قوت این بدن

گفت چون ندہی بدان سگ نان و زاد　　گفت تا این حد ندارم مہر و داد

دست ناید بے درم در راہ نان　　لیک ہست آب دو دیدہ رائگان

گفت خاکت بر سرے پر باد مشک　　کہ لب نان پیش تو بہتر ز اشک

اشک خون است و بغم آبے شدہ　　می نیرزد خون بخاک اے بیہدہ

من غلام آنکہ نفروشد وجود　　جز بدان سلطان با افضال و جود

چون بگرید آسمان گریان شود　　چون بنالد چرخ یارب خوان شود

من غلام آن مس ہمت پرست　　کہ بغیر کیمیا نارد شکست

دست اشکستہ برآور در دعا　　سوے اشکستہ پرد فضل خدا

۴

اعتراض کردن حکیمے بر طاؤسے کہ پر خود میکند و جواب او　　۴۰۴

فتنۂ تست این پر طاؤسیت

کاشتراکت باید و قدوسیت

پر خود می کند طاؤسے بدشت　　یک حکیمے رفتہ بود آنجا بگشت

گفت طاؤسا چنین پر می کنی　　بے دریغ از بیخ چون بر میکنی

خود دلت چون می دہد با این حلل　　برکنی و اندازیش اندر وحل

ہر پرت را از عزیزی و پسند　　حافظان در طے مصحف می نہند

بهرِ تحریک هوائے سودمند از پرِ تو بادبیزن می‌کنند

این چه ناشکری و چه بیباکیست تو نمیدانی که نقاشش کیست

یا همی دانی و نازے میکنی قاصدا قلعِ طرازے میکنی

۴۰۶ چون شنید این پند در وے بنگریست بعد ازان در نوحه آمد می‌گریست

نوحه و گریهٔ دراز و دردمند هرکه آنجا بود در گریه اش فگند

وانکه می‌پرسید پرکندن ز چیست بیجوابے شد پشیمان بنگریست

کز فضولی من چرا پرسیدمش او ز غم پر بود شورانیدمش

می‌چکید از چشمِ تر بر خاک آب اندران هر قطره مدرج صد جواب

چون ز گریه فارغ آمد گفت رو که تو رنگ و بوے را هستی گرو

آن نمی‌بینی که هر سو صد بلا سوے من آید پئے این بالها

اے بسا صیاد بے رحمت مدام بهر این پرها نهد هر سوے دام

چند تیرانداز بهرِ بالها تیر سوے من کشد اندر هوا

چون ندارم زور و ضبطِ خویشتن زین قضا و زین بلا و زین فتن

آن بِه آید که شوم زشت و کریه تا بوم ایمن درین کهسار و تیه

برکنم پرهائے خود را یک بیک تا نیندازد بدامم هر کلک

نزدِ من جان بهتر از بال و پر است جان بماند باقی و تن ابتر است

این سلاحِ عُجبِ من شد اے فتےٰ عجب آرد معجبان را صد بلا

بس هنر آمد هلاکت خام را کز پئے دانه نه بیند دام را

اختیار آنرا نکو باشد که او مالکِ خود باشد اندر اتقوا

چون نباشد حفظ و تقوے زینهار دور کُن آلت بینداز اختیار

۵

بند کردن شخصی آهوی را در آخر خران

۴۱۱

آهوی را کرد صیادی شکار　　اندر آخر کردش آن بی زینهار
در میان آخر پر از خران　　حبس آهو کرد چون استمگران
آهو از وحشت بهر سو می گریخت　　او به پیش آن خران شب کاه ریخت
از مجاعت و اشتها هر گاو خر　　کاه می خوردند همچون نیشکر
گاه آهو می رمید از سو بسو　　گه ز دود و گرد که می تافت رو
هر کرا با ضد خود بگذاشتند　　آن عقوبت را چو مرگ انگاشتند
تا سلیمان گفت آن هدهد اگر　　هجر را عذری نگوید معتبر
بکشمش یا خود دهم او را عذاب　　یک عذاب سخت بیرون از حساب
هان کدام است آن عذاب ای معتمد　　در قفس بودن بغیر جنس خود
زین بدن اندر عذابی ای پسر　　مرغ روحت بسته با جنس دگر
روح باز است و طبائع زاغها　　دارد از زاغان تن بس داغها

۶ ۴۱۲

روزها آن آهوی خوش ناف نر　　در شکنجه بود در اصطبل خر
مضطرب در نزع چون ماهی ز خشک　　در یکی حقه معذب پشک و مشک
یک خرش گفتی که ها این بوالوحوش　　طبع شاهان دارد و میران خموش
آن دگر تسخر زدی کز جزر و مد　　گوهر آورده است کی ارزان دهد
وان خری گفتی که با آن نازکی　　بر سریر شاه شو تو متکی
وان خری شد تخمه وز خوردن بماند　　پس برسم دعوت آهو را بخواند
سر چنین کرد او که نی رو ای فلان　　اشتهایم نیست هستم ناتوان

گفت میدانم که نازے میکنی | یا ز ناموس احترازے میکنی
گفت آہو با خسرا این طعمه تو ہست | که ازان اجزائے تو زنده ونو ہست
من الیف مرغزارے بوده ام | در ظلال و روضها آسوده ام
گر قضا افگند ما را در عذاب | کے رود آن خوی طبع مستطاب
گر گدا گشتم گدا رو کے شوم | ور لباسم کہنه گردد من نوم
سنبل ولاله و سپرغم نیز ہم | با ہزاران ناز و نخوت خورده ام
گفت آرے لاف میزن لاف لاف | در غریبی بس توان گفتن گزاف
گفت نافم خود گواہی میدہد | منتے بر عود و عنبر می نہد
لیک آن را بشنود صاحب شام | بر خر سرگین پرست آن شد حرام
خر کمیز خر ببوید در طریق | مشک چون عرضه کنم با این فریق
بہر این گفت آن نبئ مستجیب | رمز الاسلام فی الدنیا غریب
زانکه خویشانش ہم از وے میرمند | گرچه با ذاتش ملائک ہمدمند
صورتش را جنس می بیند انام | لیک از وے می نیابند آن شام

۴۱۴

۶

خواستن محمد خوارزم شاه شخصے را که ابوبکر نام داشت از شہر سبزوار

روح بازاست و طبائع زاغہا
دارد از زاغان تن بس داغہا
او بمانده درمیان شان زار زار
ہمچو بوبکرے بشہر سبزوار

شد محمد الپ الغ خوارزم شاه   در قتال سبزوار پر تباه

تنگ شان آورد لشکرهای او   اسپهش افتاد در قتل عدو

سجده آوردند پیشش کالامان   حلقه مان در گوش کن وا بخش جان

هر خراج و هر صله که بایدت   آن زمان هر موسمی افزایدت

جان ما آن تو است ای شیر خو   پیش ما چندی امانت باش گو

گفت نرهانید از من جان خویش   تا نیاریدم ابوبکری به پیش

تا مرا بوبکر نام از شهرتان   هدیه ناریدای رمیده امتان

بدروم تان همچو کشت ای قوم دون   نی خراج استانم و نی هم فسون

بس جوال زر کشیدندش براه   کز چنین شهری ابوبکری مخواه

کی بود بوبکر اندر سبزوار   یا کلوخ خشک اندر جویبار

رو بتابید از زر و گفت ای مغان   تا نیاریدم ابوبکر ارمغان

هیچ سودی نیست کودک نیستم   تا بزر و سیم حیران بیستم

منهیان انگیختند از چپ و راست   کاندرین ویرانه بوبکری کجاست

بعد سه روز و سه شب کاشتافتند   یک ابوبکری نزاری یافتند

رهگذر بود و بمانده از مرض   در یکی گوشهٔ خرابی پر حرض

گوهری اندر خرابی بی غرض   خون دل بر رخ نشانده از مرض

خفته بود او در یکی کنج خراب   چون بدیدندش بگفتندش شتاب

خیز که سلطان ترا طالب شده است   کز تو خواهد شهر ما از قتل رست

گفت اگر پایم بدی یا مقدمی   خود بپای خود بمقصد رفتمی

اندرین دشمنکده کی ماندمی   سوی شهر دوستان میراندمی

تختهٔ مرده کشان بفراشتند   بر کتف بوبکر را برداشتند

جانب خوارزم شه جلد دوان — می کشیدندش که تا بیند نشان
سبزوار است این جهان و مردِ حق — اندرین جا ضائع است و ممتحق
هست آن خوارزم شه یزدانِ جلیل — دل همی خواهد ازین قوم رذیل
گفت لا ینظُر الی تصویرکم — فابتغوا ذا القلب فی تدبیرکم
من ز صاحب دل کنم در تو نظر — نی بنقش و سجده و ایثار زر
عهد چون آل زر بیاری ای غنی — حق بگوید دل بیار ای منحنی
گر ز تو راضیست دل من راضیم — ور ز تو معرض بود اعراضیم

۷

دعوی پیغمبری کردن شخصی که برای خوردن نداشت

۱۸۷

چار چشم تو ز عشق مشتری
بر امید مهتری و سروری
گر در انسان ترا نانی بدی
از خریداران دلت فارغ شدی

آن یکی میگفت من پیغمبرم — وز همه پیغمبران فاضل ترم
گردنش بستند و بردندش بشاه — کین همی گوید رسولم از اِله
خلق بروی جمع چون مور و ملخ — کاینچه مکر است و چه تزویر و چه فخ
گر رسول آنست کاید از عدم — ما همه پیغمبریم و محتشم
ما از انجا آمدیم اینجا غریب — تو چرا مخصوص باشی ای ادیب
داد ایشان را جواب آن خوش رسول — کای گروه کور نادان و فضول

این ندا بشنید اسی قوم از قضا　　　بیخبر انجا رسید یدا ای عمی
همچو طفل خفته اینجا آمدید　　　بیخبر از راه و از منزل بدید
از منازل خفته بگذشتید و مست　　　بیخبر از راه و از بالا و پست
ما به بیداری روان گشتیم و خوش　　　از ورای پنج و شش تا پنج و شش
دیده منزلها ز اصل و از اساس　　　چون قلاوزان خبیر و ره‌شناس
شاه را گفتند اشکنجش بکن　　　تا نگوید جنس او هیچ این سخن
شاه دیدش بس نزار و بس ضعیف　　　که به یک سیلی بمیرد آن نحیف
کے توان او را فشردن یا زدن　　　که چو شیشه گشته است او را بدن
لیک با او گویم از راه خوشی　　　که چرا داری تو لاف سرکشی
که درشتی ناید اینجا هیچ کار　　　که به نرمی سر کند از غار مار
مردمان را دور کرد از گرد وے　　　شه لطیفے بود و نرمی ورد وے
پس نشاندش باز پرسیدش ز جا　　　که کجا داری معاش و ملتجا
گفت اے شاه هستم از دار السلام　　　آمده زانجا درین دار الملام
نے مرا خانه است و نے یک همنشین　　　خانه کے کرد است ماهی بر زمین
بادشاه از روے لاغش گفت باز　　　که چه خوردی و چه داری چاشت ساز
اشتها داری چه خوردی بامداد　　　کاینچنین سرمستی و پر لاف و باد
گفت اگر نانم بدے خشک و تری　　　کے کنم من دعوے پیغمبری
دعوے پیغمبری با این گروه　　　همچنان باشد که دل جستن ز کوه
کس ز کوه و سنگ عقل و دل نجست　　　فهم و ضبط نکتهٔ مشکل نجست
شاه پرسیدش که بارے وحی چیست　　　یا چه حاصل دارد آنکس کو نبیست
یا چه بخشد هر کسے را در سخن　　　غیر این نصح زبان کن یا مکن

۴۲۰

چیست نفع از خدمتش در صحبتش | وانکه تابع گشت چه بود رفعتش
گفت، خود آن چیست کش حاصل نشد | یا چه دولت ماند کو واصل نشد
گیرم این دعوی بنی گجور نیست | هم کم از دعوی دلِ زنبور نیست
چونکہ او حی الربک الی النحل آمده است | خانهٔ وحیش پر از حلوا شده است
او بنورِ وحیِ حق عز و جل | کرد عالم را پراز شمع و عسل
این که کرمنا ست بالا میرود | وحیش از زنبور کے کمتر بود
نے تو اعطیناک کوثر خوانده | پس چرا خشکی و تشنہ ماندهٔ
هر کرا دیدی ز کوثر خشک لب | دشمنش میدار همچون مرگ و تب

۸

شمردن عاشقے خدمتها و وفاهائے خود را در حضور معشوق

۴۴۰

تا نخوانی لا و الا الله را
در نیابی منہج این راه را۔

آن یکے عاشق به پیش یارِ خود | می شمرد از خدمت واز کارِ خود
کز برائے تو چنین کردم چنان | تیرها خوردم درین رزم و سنان
مال رفت و زور رفت و نام رفت | بر من از عشقت بسے ناکام رفت
هیچ صبحم خفته یا خندان نیافت | هیچ شامم بر سر و سامان نیافت
آنچه او نوشیده بود از تلخ و درد | او بہ تفصیلش یکایک می شمرد
نز برائے منتے بل می نمود | بر درستئے محبت صد شهود
عاقلان را یک اشارت بس بود | عاشقان را تشنگی زان کے رود

صد سخن میگفت زان درد کهن　　در شکایت که نگفتم یک سخن
آتشی بودش نمیدانست چیست　　لیک چون شمع از تف او میگریست
بعد گریه گفت اینها رفت لیک　　این زمان ارشاد کن تو یار نیک
هر چه فرمائی بجان استاده ام　　بر خط تو پا و سر بنهاده ام
گر در آتش رفت باید چون خلیل　　ور چو یحیی میکنی خونم سبیل
ور ز گریه چون شعیب اعمی شوم　　ور چو یونس در فم ماهی روم
ور چو یوسف چاه و زندانم کنی　　ور ز فقرم عیسی مریم کنی
رخ نگردانم نگردم از تو من　　بهر فرمان تو دارم جان و تن
گفت معشوق اینهمه کردی ولیک　　گوش بکشا پهن و اندریاب نیک
کانچه اصل اصل عشق است و ولاست　　آن نه کردی آنچه کردی فرعهاست
گفتش آن عاشق بگو کان اصل چیست　　گفت اصلش مردنست و نیستیست
تو همه کردی نه مردی زنده　　هین بمیر ار یار جان بازنده
گر بمیری زندگی یابی تمام　　نام نیکوی تو ماند تا قیام
چون شنود آن عاشق بیخویشتن　　آه سردی برکشید از جان و تن
همزمان دم شد دراز و جان بداد　　همچو گل درباخت سر خندان و شاد
ماند آن خنده برو وقف ابد　　همچو جان و عقل عارف بی کبد
از جهی بشنید نور آفتاب　　سوی اصل خویش باز آمد شتاب
نور دیده سوی دیده بازگشت
ماند در سودای او صحرا و دشت

۹

پرسیدن شخصے از عالمے کہ اگر کسے بنماز گرید نمازش باطل شود یا نہ

۴۲۱

آن یکے پرسید از مفتی براز | گر کسے گرید بنوحہ در نماز
آن نماز او عجب باطل شود | یا نمازش جائز و کامل بود
گفت آب دیدہ نامش بہر چیست | بنگری تا او چہ دید است و گریست
آب دیدہ تا چہ دیدہ است از نہان | تا بدان شد او ز چشمہ خود روان
گر ز شوق حق کند گریہ دراز | یا ندامت از گناہے در نیاز
خوف حق گر باشد آن گریہ خوش است | زانکہ آن آب تو دفع آتش است
بیشکے گیرد نماز او کمال | قرب یابد در رہ حق لا محال
آن جہان گر دیدہ است آن پر نیاز | رونقے یابد ز نوحہ آن نماز
در ز رنج تن بود وز درد و سوگ | ریسمان بگسست و ہم بشکست دوک
ور فغان از ماتم فرزند کرد | کہ دل و جانش ز ماتم کرد درد
می نیرزد آن نماز او دو جو | زانکہ با اغیار گردد دل گرو
پس نمازش بیشکے باطل بود | گریۂ او نیز بے حاصل بود
زانکہ ترک تن بود اصل نماز | ترک خویش و ترک فرزند از نیاز
از خلیل آموز قربان کن ولد | تن بنہ بر آتش نمرود رد

حاصل آنکہ تا بدانی اے کیا
کز بکا فرق است جید تا بکا

۱۰

گریستن مریدے مقلد موافقت شیخ

۴۲۱

یک مریدے اندر آمد پیش پیر　　پیر اندر گریہ بود و در نفیر

شیخ را چون دید گریان آن مرید　　گشت گریان آب از چشمش دوید

آن مرید سادہ از تقلید نیز　　گریہ میکرد وفق آن عزیز

او مقلد وار ہمچون مرد کر　　گریہ می دید و ز موجب بے خبر

۴۲۲

چون بسے بگریست خدمت کرد و رفت　　از پیش آمد مرید خاص تفت

گفت اے گریان چو ابر بیخبر　　بر وفاق گریۂ شیخ از نظر

اللہ اللہ اللہ اے وافی مرید　　گرچہ در تقلید ہستی مستفید

تا نگوئی دیدم آن شاہ میگریست　　من چو او بگریستم کاین منکریست

گریۂ پُر جہل و تقلید است و ظن　　نیست ہمچون گریۂ آن موتمن

تو قیاس گریہ بر گریہ مساز　　ہست زین گریہ بدان راہ دراز

ہست آن از بعد سی سالہ جہاد　　عقل انجا ہیچ نتواند فتاد

ہست زان سوئے خرد صد مرحلہ　　عقل را واقف مدان زان قافلہ

گریۂ او نز غم است و نز فرح　　روح داند گریۂ عین الملیح

۱۱

شہوت راندن کنیزکے با خرِ خاتونِ خود

۴۲۲

چونکہ ظاہرہا گرفتند احمقان
آن دقائق ماند زیشان بس نہان

لاجرم محجوب گشتند از غرض
که دقیقه فوت شد از معترض
باز گویم در مثالش قصه‌ٔ
تا بگیری زین بیانم حصهٔ

۱۳۳۳

یک کنیزک یک خرے بر خود فگند — از وفور شهوت و فرط گزند
آن خر نر را بگاد خو کرده بود — خر جماع آدمی سپے برده بود
یک کدوئے بود حیلت سازه را — در نرش کردے پئے اندازه را
تا رود نیم ذکر وقت سپوز — تا نشنید زان مر او را تفِ سوز
گر همه عضو ذکر در وے رود — آن رحم وان روده‌ها را بر درد
خر همی شد لاغر و خاتونِ او — ماند حیران کز چه شد این خر چو مو
نعلبندان را نمود آن خر که چیست — علت او که نتیجه اش لاغریست
هیچ علت اندرو ظاهر نشد — هیچکس از سر آن مخبر نشد
در تفحص اندر افتاد او بجد — شد تفحص را دمادم مستعد
جد را باید که جان بنده بود — زانکه جد جوینده یابنده بود
چون تفحص کرد از احوال خر — آن کنیزک بود زیر و خر زبر
از شگاف در بدید آن حال را — پس عجب آمد ازو آن زال را
خر کنیزک را همی جویان بجان — که بعقل و رسم مردان با زنان
در حسد شد گفت این چون ممکن است — پس من اولی ترکه خر ملک من است
خر مهذب گشته و آموخته — خوان نهاده است و چراغ افروخته
کرد نادیدهٔ در خانه بکوفت — کاے کنیزک چند خواهی خانه روفت
از پئے روپوش میگفت این سخن — کاے کنیزک آمدم در باز کن

کرد خاموشش کنیزک کانگشت　　راز را از بهر طمع خود نهفت

پس کنیزک جمله آلات فساد　　کرد پنهان، پیش شد در را گشاد

رو ترش کرد و دو دیده پر ز نم　　لب فرو آگنده یعنی صائمم

در کف او نرمه جاروبی که من　　خانه را می روفتم بهر عطن

چونکه با جاروب در را واگشاد　　گفت خاتون زیر لب کای اوستاد

رو ترش کردی و جاروبی بکف　　چیست این خر بر گسسته از علف

نیم کاره و خشمگین جنبان ذکر　　ز انتظار تو دو چشمش سوی در

زیر لب گفت این نهان کرد از کنیز　　داشتش آندم چو بی جرمان عزیز

بعد از آن گفتش که چادر کن بسر　　رو فلان خانه ز من پیغام بر

اینچنین کن آنچنان گو و آنچنان　　مختصر کردم من افسانه زنان

آنچه مقصود است مغز آن بگیر　　چون برون شد کرد آن زال ستیر

در فرو بست و همیگفت آن زمان　　بود از مستی شهوت شادمان

یافتم خلوت زنم از شکر بانگ　　رسته ام از چاردانگ و از دو دانگ

از طرب گشته بزان زن هزار　　در شرار شهوت خر بیقرار

در فرو بست آن زن و خر را کشید　　شادمانه لاجرم کیفر چشید

در میان خانه آوردش کشان　　خفت اندر زیر آن نر خرستان

هم بر آن کرسی که دید او از کنیز　　تا رسد در کام آن مکاره نیز

پا برآورد و خر اندر وی سپوخت　　آتشی از کیر خر در وی فروخت

خر مؤدب گشته در خاتون فشرد　　تا بخایه در زمان خاتون بمرد

بر درید از زخم لخت خر جگر　　روده ها بگسسته شد از همدگر

دم نزد در حال آن زن جان بداد　　این طرف زن و آن طرف کرسی فتاد

۴۲۴

صحن خانہ پر ز خون شد زن نگون | مُرد او و برد جان ریب المنون
پس کنیزک آمد از اشکاف در | دید خاتون را بمرده زیر خر
گفتش اے خاتونِ احمق این چہ بود | گر ترا استاد خود نقشے نمود
ظاہرش دیدی سرش از تو نہان | اوستا ناگشتہ بکشادی دکان
کیر دیدی ہمچو شہد و چون خبیص | آن کدو را چون ندیدی اے حریص
یا چو مستغرق شدی در عشقِ خر | آن کدو پنہان بماندت از نظر
ظاہرِ صنعت بدیدی ز اوستاد | اوستادی برگرفتی شاد شاد
اے بسا زرّاق گول بیوقوف | از رہِ مردان ندیدہ جز کہ صوف
۴۲۵ اے بسا شوخان زاندک احتراف | زان شہان ناموختہ جز گفت و لاف
ہر یکے در کف عصا کہ موسیٰ ام | میدمد بر ابلہان کہ عیسیٰ ام
آہ ازان روزے کہ صدقِ صادقان | باز خواہد از تو سنگِ امتحان
آخر از اوستاد باقی را بپرس | کہ حریصان جملہ کورانند و خرس
جملہ جنسی باز ماندی از ہمہ | صید گرگانند این ابلہ رمہ

۱۲

۴۲۵ دیدن صاحبدلے در خواب کہ در بطن سگے بچگان بآواز آمدہ بودند

حرف درویشان بسے آموختند
منبر و محفل بدو افروختند
یا بجز آن حرف شان روزی نبود
یا در آخر رحمت آمد در گشود

آن یکی می‌دید خواب اندر چله　　در رهی ماده سگی بد حامله
ناگهان آواز سگ بچگان شنید　　سگ بچه اندر شکم بُد ناپدید
پس عجب آمد ورا زان بانگها　　سگ بچه اندر شکم چون زد ندا
سگ بچه اندر شکم نالان کنان　　هیچکس دیده است این اندر جهان
چون بجست از واقعه آمد بخویش　　حیرت او دم بدم میگشت بیش
در چله کس نی که گردد عقده حل　　جز که درگاه خدای عزّ و جل
گفت یا رب زین شکال و گفتگو　　در چله وامانده‌ام از ذکر تو
پر من بگشای تا بیرون شوم　　در حدیقهٔ ذکر نا ممنون پرم
آمدش آواز هاتف در زمان　　کان مثالی دان ز لاف جاهلان
کز حجاب و پرده بیرون نامده　　چشم بسته بیهده گویان شده
بانگ سگ اندر شکم باشد زیان　　نی شکار انگیز و نی شب پاسبان
گرگ نادیده که دفع او بود　　دزد نادیده که منع او شود
از حریصی وز هوای سروری　　در نظر کند و بلافیدن جری
از هوای مشتری کاروبار　　بی بصیرت پا نهاده در فشار

۱۳

۴۲۶

دادن شخصی عشر از هر شی و حسد بردن فرزندان او

مشتری را صابران دریافتند
چون سوی هر مشتری نشتافتند
ماند حسرت بر حریصان تا ابد
همچو حال اهل ضروان در حسد

بود مردے صالحے ربانئے عقلِ کامل داشت پایان دانئے
در دہ ضروان بہ نزدیکِ یمن شہرہ اندر صدقہ وخلقِ حسن
کعبۂ درویش بودے کوئے او آمدندے مستمندان سوئے او
ہم ز خوشہ عشر دادے بیریا ہم ز گندم چون شدے از کہ جدا
آرد گشتے عشرِ دادے ہم ازان نان شدے عشرِ دگر دادے زنان
از عنب عشرے بدادے و زمویز عشر ہم دادے دے از دوشاب نیز
ہم ز حلوا عشر وا ز پالودہ ہم می فرو نگذاشتے از بیش و کم
عشرِ ہر دخلے فرو نگذاشتے چارہ بارہ دادے زانچہ کاشتے
بس وصیتہا کہ کردے ہر زمان جمع فرزندانِ خود را آن جوان
کاللہ اللہ قسمِ مسکین بعدِ من وامگیرید از حریصی خویشتن
تا بماند بر شما کشت و ثمار در پناہِ طاعتِ حق استوار
دخلہا و میوہا جملہ زغیب حق فرستادہ است بے تخمین وریب
در محلِ دخل اگر خرجے کنی در گہ سود است بر سودے زنی
بس وصیت کرد و تخمِ وعظ کاشت چون زمینِ شان شورہ بد سودے نداشت
گرچہ ناصح را بود صد داعیہ پند را او نے بباید داعیہ
تو بصد تلطیف پندش میدہی او ز پندت میکند پہلو تہی
چارۂ آندل عطائے مبدلیست داد او را قابلیت شرط نیست
بلکہ شرطِ قابلیت دادِ اوست
دادلب و قابلیت ہست پوست

۴۲۷

۱۴

امر کردن حق تعالی به جبرئیل و میکائیل و اسرافیل و عزرائیل ببرداشتن مشت خاک برائے خلقت آدم

۴۲۸

ان سببها بر نظرها پردہ است
کہ نہ ہر دیدار صنعش را سزاست
دیدہ باید سبب سوراخ کن
تا حجب را برکند از بیخ و بن

چونکہ صانع خواست ایجاد بشر — از برائے ابتلائے خیر و شر
جبرئیلِ صدق را فرمود رو — مشتِ خاکے از زمین بستان گرو
او میان بست و بیامد بر زمین — تا گذارد امر رب العالمین
دست سوئے خاک برد آن موتمر — خاک خود را درکشید و شد حذر
پس زبان بگشاد خاک و لابہ کرد — کز برائے حرمت خلاق فرد
ترکِ من گو و برو جانم ببخش — رو بتاب از من عنانِ خنگ رخش
در کشاکشہائے تکلیف و خطر — بہر اللہ ہل مرا اندر مبر
بہر آن لطفے کہ حقت برگزید — کرد بر تو علم لوح کل پدید
تا ملائک را معلم آمدی — دائما با حق مکلم آمدی
ہم سفیر انبیا خواہی بدن — تو حیات جان وحی بے بدن
ہمچنین بر می شمرد و می گریست — بوئے می برد او کزان مقصود چیست
معدن شرم و حیا بد جبرئیل — بست آن سوگندہا بر وے سبیل
بس کہ لابہ کرد و سوگند داد — باز گشت و گفت یا رب العباد

من نبودستم بکارت سرسری — لیک ازانچه رفت تو داناتری
گفت نامی که ز هولش ای بصیر — هفت گردون باز ماند از مسیر
چون بنام تو مرا سوگند داد — رحمت عام است و احسان و داد
شرمم آمد گشتم از نامت خجل — ورنه آسان است نقل مشت گل
چون تو قوت داده املاک را — که بدرانند این افلاک را
مشت خاکی را چه قدر و قوت است — بر گرفتن لیک غالب رحمت است
گفت میکائیل را رو تو بزیر — مشت خاکی در ربا از وی دلیر
چونکه میکائیل شد تا خاکدان — دست کرد او تا که برباید ازان
خاک لرزید و درآمد در گریز — گشت او لابه کنان و اشک ریز
سینه سوزان لابه کرد و اجتهاد — با سرشک خونیش سوگند داد
که بحق لطف رحمان حمید — که بکردت حامل عرش مجید
کیل ارزاق جهان را مشرفی — تشنگان فضل را تو مغرفی
که امانم ده مرا آزاد کن — بین که خون آلوده میگویم سخن
رفت میکائیل پیش رب دین — از عرض خالی دو دست و آستین
گفت ای دانای سر و شاه دین — کرد خاک لابه گر نوحه و انین
خاکم از زاری و نوحه پست کرد — گریهٔ بسیار کرد آن روی زرد ۴۲۹
آب دیده پیش تو با قدر بود — من نتانستم که آرم ناشنود
آه و زاری پیش تو بس قدر داشت — من نتانستم حقوق آن گذاشت
گفت اسرافیل را یزدان بیا — که برو زان خاک پر کن کف بیا
آمد اسرافیل هم سوی زمین — باز آغازید خاکستان حنین
کای فرشته صور وای بحر حیات — که ز دمهای تو جان یابد موات

در دمی در صور یک بانگ عظیم — پر شود محشر خلایق از رمیم

در دمی در صور گوئی الصلا — برجهید ای کشتگان کربلا

ای هلاکت دیدگان از تیغ مرگ — بر زنید از خاک سر چون شاخ و برگ

رحمت تو و آن دم گیرای تو — پر شود این عالم از احیای تو

تو فرشته رحمتی رحمت نما — حامل عرشی و قبلهٔ دادها

پیش اسرافیل گشته او بوس — میکند صد گونه شکل چاپلوس

۴۳۰

که بحق ذات پاک ذوالجلال — که مدار این قهر را بر من حلال

من ازین تقلیب بوئی میبرم — بدگمانی میرود اندر سرم

هین ترحم کن مکن رحمت نما — زانکه مرغی را نیازارد هما

ای شفا و رحمت اصحاب درد — تو همان کن کان دو نیکوکار کرد

زود اسرافیل باز آمد بشاه — گفت عذر و ماجرا نزد اله

کز برون فرمان بدادی که بگیر — عکس آن الهام کردی در ضمیر

امر کردی در گرفتن سوی گوش — نهی کردی از قساوت سوی هوش

رحمت او بیحد است و بیکران — او حکیم است و کریم و مهربان

سبق رحمت گشت غالب بر غضب — ای بدیع افعال نیکو کار رب

گفت یزدان زود عزرائیل را — که ببین آن خاک پر تخییل را

آن ضعیف زال ظالم را بیاب — مشت خاکی زود بیاور هین شتاب

رفت عزرائیل سرهنگ قضا — سوی کرهٔ خاک بهر اقتضا

خاک بر قانون نفیر آغاز کرد — داد سوگندش بسی سوگند خورد

کای غلام خاص وای حمال عرش — ای مطاع الامر اندر عرش و فرش

رو بحق رحمت رحمن فرد — رو بحق آنکه با تو لطف کرد

حق شاهی که جز او معبود نیست / پیش او زاری کس مردود نیست

حق بحق حق که دست از من بدار / ای ترا از حق فضیلت بیشمار

گفت نتوانم بدین افسون که من / رو بتابم زامرِ او سِرّ و علن

گفت آخر امر فرمود او بحلم / هر دو امر اند این بگیر از راهِ علم

گفت آن تاویل باشد یا قیاس / در صریح امر کم جو التباس

فکر خود را گر کنی تاویل به / که کنی تاویل آن نامشتبه

دل همی سوزد مرا بر لابه ات / سینه ام پرخون شد از شورابه ات

نیستم بی رحم بل زان هر سه پاک / رحم بیشستم بتو ای دردناک

این همه بشنید آن خاک نژند / زان گمانِ بد بدش در گوش بند

باز از نوعِ دگر آن خاکِ پست / لابه و سجده همی کرد او چو مست

گفت نی برخیز نبود زین زیان / من سر و جان می‌نهم رهن و ضمان

که میندیش و مکن لابه دگر / جز بدان شاهِ رحیم دادگر

بنده فرمانم نیارم ترک کرد / امرِ او کز بحر انگیزید گرد

جز از آن خلاق گوش و چشم و سر / نشنوم از جانِ خود هم خیر و شر

گوش من از گفتِ غیرِ او کراست / امرِ او از جانِ من شیرین تراست

جان از او آمد نیامد او ز جان / صد هزاران جان دهد او رایگان

جان چه باشد کش گزینم بر کریم / کیک چه بود تا بسوزم زو گلیم

من ندانم خیر الا خیرِ او / صُمّ و بُکم و عُمی من از غیرِ او

گوش من کر است از زاری کنان / که منم در کفِّ او همچون سنان

خاک را مشغول کرد او در سخن / یک کفی بربود زان خاکِ کهن ۴۳۱

ساحرانه در ربود از خاکدان / خاک مشغولِ سخن چون بیخودان

برد تا حق تربت بی رای را ‌‌ — ‌‌ تا بمکتب آن گریزان پای را

گفت یزدان که بعلم روشنم — که ترا جلاد این خلقان کنم

گفت یا رب دشمنم گیرند خلق — چون فشارم خلق را در مرگ خلق

تو روا داری خداوندا سنی — که مرا مبغوض و دشمن رو کنی

گفت اسبابی پدید آرم عیان — از تب و قولنج و سرسام و سنان

از صداع و ماشرا و از خناق — از زکام و از جذام وانفاق

سده و اسهال و استسقا و سل — کسر و ذات الصدر و لدغ و درد دل

تا بگردانم نظرشان را ز تو — در مرضها و سببهای سه تو

گفت یا رب بندگان هستند نیز — که بدرند این سببهای عزیز

چشمشان باشد گذاره از سبب — در گذشته از حجب از فضل رب

سرمهٔ توحید از کحال حال — یافته رسته ز علت و اعتلال

ننگرند اندر تب و قولنج و سل — راه ندهند این سببها را بدل

گفت یزدان هر که باشد اصل دان — پس ترا کی بیند او اندر میان

گرچه خویش از عامه پنهان کرده — پیش روشن دیدگان هم پرده

وانکه ایشان را شکر باشد اجل — چون نظرشان مست باشد در دول

تلخ نبود پیش ایشان مرگ تن — چون روند از چاه و زندان در چمن

وانکه وارست از جهان هیچ هیچ
می نگرید بر فوات هیچ هیچ

۱۵

حجره ساختن ایاز برائے پوستین و گمان بردن حاسدان که او را دفینه ایست

۴۴۴

ارمغی بود دی امی را و اگزار

اے ایاز آن پوستین را یاد دار

آن ایاز از زیرکی انگیخته — پوستین و چارقش آویخته

۴۴۵ می رود هر روز در حجره خلا — چارقت اینست منگر در علا

شاه را گفتند او را حجره ایست — اندر آنجا زر و سیم و خمره ایست

راه می ندهد کسے را اندرو — بسته میدارد همیشه آن در او

شاه فرمود اے عجب آن بنده را — چه بود پنهان و پوشیده ز ما

پس اشارت کرد میرے را که رو — نیم شب بکشا و در حجره شو

هر چه یابی مر ترا یغماش کن — سر او را بر ندیمان فاش کن

با چنین اکرام و لطف بے عدد — از لئیمی سیم و زر پنهان کند

می نماید او وفا و عشق و جوش — وانگه او گندم نما و جو فروش

هر که اندر عشق یابد زندگی — کفر باشد پیش او جز بندگی

نیم شب آن میر باشی معتمد — در گشاد حجره او رائے زد

مشعله بر کرده چندین پهلوان — جانب حجره روانه شادمان

کامر سلطان است بر حجره زنیم — هر یکے همیان زر در کش کنیم

آن یکے میگفت هے چه جاے زر — از عقیق و لعل گوئی و از گهر

خاص خاص مخزن سلطان ویست — بلکه اکنون شاه را خود جان ویست

چه محل دارد به پیش آن عشیق — لعل و یاقوت و زمرد یا عقیق

شاه را بر وے بوده این گمان | تسخرے میکرد بهر امتحان
پاک می دانستش از هر غش و غل | باز از وهمش همی لرزید دل
که مبادا کاین از و خسته شود | من نخواهم که برو خجلت رود
این نکرد است او وگر کرد او رواست | هرچه خواهد گو بکن محبوب ماست
هرچه محبوبم کند من کرده ام | او منم من او چه گر در پرده ام
باز گفتے دور از آن خوے و خصال | این چنین تخلیط ژاژ است و خیال
از ایاز این خود محال است و بعید | کو یکے دریاست قعرش ناپدید
شاهِ شاهان است بلکه شاه ساز | وز برائے چشم بد نامش ایاز
چشمهاے نیک هم بر وے بد است | از رهِ غیرت که حسنش بے حد است
وان امیران خسیس و قلب ساز | این گمان بردند بر حجرهٔ ایاز
کو دفینه دارد و گنج اندران | ز آئینه خود منگر اندر دیگران
شاه میدانست خود پاکئ او | بهر ایشان کرد او آن جستجو
کاے امیران حجره بگشائید در | نیم شب که باشد او زان بیخبر
تا پدید آید سگالشهاے او | بعد ازان برماست مالشهاے او
مر شما را دادم این زر و گهر | من ازان زرها نخواهم جز خبر
این همیگفت و دل او می طپید | از براے آن ایاز بے ندید
که منم کاین بر زبانم میرود | این جفا گر بشنود او چون شود
باز میگوید که بحقِ دینِ او | که ازین افزون بود تمکین او
گر زنم صد تیغ او از امتحان | کم نگردد وصلت آن مهربان
داند او کان تیغ بر خود میزنم | من ویم اندر حقیقت او منم
آن امیران بر درِ حجره شدند | طالب گنج و زر و خمره شدند

۴۳۷

۴۳۹ (۱۶)

قفل را بربسته شان دید از هوس باده صد فرهنگ و دانش چند کس

زانکه قفل محکم و پیچیده بود از میان قفلها بگزیده بود

نی پی بخل سیم و مال و زر خام از برای لئم آن بسته از عوام

تا گروهی بر سگال بد تنند هم دیگر نام سانو سم کنند

می بستند امید نعمت از حرص ور عقل شان میگفت نی آهسته تر

حرص می تازد بهیده سوی سراب عقل گوید نیک بین کان نیست آب

حرص غالب بود و زر چون جان شده نعرهٔ عقل آن زمان پنهان شده

حرص غالب بود بر زر همچو جان گفت نیست این متاع رایگان

جمله را با حرص و صد گونه هوس باز کردند آزمان آن چند کس

اندر افتادند در هم زاندحام همچو اندر دوغ گنده یده هوام

عاشقانه در فتند با کر و فر حور دلن امکان نی و لبسته هر دو پر

بنگریدند از یسار و از یمین چارسوقی دیده بود و پوستین

باز گفتند این مکان بی زر نیست چارق اینجا جز پی روپوش نیست

بن بیاور میخهای تیز را امتحان کن حفره و کاریز را

هر طرف کندند و جستند آن فریق حفره ها کردند و گوهای عمیق

حفره ها شان بانگ میزد آن زمان کندهای خالیم ای کندگان

زان نگالش شرم هم میداشتند کندها را باز می انباشتند

باز در دیوارها سوراخها همچنین کردند از جهل و عمی

بی عدد لاحول در هر سینه ماند مرغ حرص شان بی چینه

زان ز لا لتهای یاوه تازشان حفرهٔ دیوار و در غماز شان

ممکن اندای آن دیوار نی با ایاز امکان هیچ انکار نی

گر خداع بیگناهی میدهند　　حائط و عرصه گواهی میدهند
جمله در حسرت که چه عذر آورند　　تا ازین گرداب جان بیرون برند　　۴۴۰
عاقبت نومید دست و لب گزان　　دستها بر سر زنان همچون زنان
بازگردیدند سوی شهریار　　پر ز گرد و روی زرد و شرمسار
شاه قاصد گفت این احوال چیست　　که بغلتان از زر و همیان تهیست
ور نهان کردید دینار و تسو　　فر شادی در رخ و رخسار کو
آن امیران جمله در عذر آمدند　　همچو سایه پیش مه ساجد شدند
عذر آن گرمی و لاف و ما و من　　پیش شه رفتند با تیغ و کفن
از خجالت جمله انگشتان گزان　　هر یکی میگفت کای شاه جهان
گر بریزی خون حلالستت حلال　　ور ببخشی هست انعام و نوال
کرده‌ایم آنها که از ما میسزید　　تا چه فرمایی تو ای شاه مجید
گر ببخشی جرم ما ای دلفروز　　شب شبیها کرده باشد روز روز
گر ببخشی یافت نومیدی گشاد　　ور نه صد چون ما فدای شاه باد
گفت شه نی این نواز و این گداز　　من نخواهم کرد هست آن ایاز
این جنایت بر تن و عرض ویست　　زخم بر رگهای آن نیکوپیست
گرچه نفس واحدیم از روی جان　　ظاهرا دوریم ازین سود و زیان
کن میان مجرمان حکم ای ایاز　　ای ایاز پاک با صد احتراز
گر دو صد بارت بجوشم در عمل　　در کفت جوشش نیابم یک دغل
ز امتحان شرمنده خلقی بیشمار　　ز امتحانها جمله از تو شرمسار
بحر بی قعرست تنها علم نیست　　کوه و صد کوه است این خود حلم نیست
ای ایاز این کار را زوتر گذار　　زانکه نوعی انتقام است انتظار　　۴۴۱

گفت اے شہ جملگی فرمان تراست ‌ ‌ ‌ با وجود آفتاب اختر فناست

زہرہ کہ بود یا عطارد یا شہاب ‌ ‌ ‌ کو برون آید بہ پیش آفتاب

۴۶۷ اے ایاز این مہرہا بر چارقے ‌ ‌ ‌ چیست آخر ہمچو بر بت عاشقے

ہمچو مجنون از رخ لیلے خویش ‌ ‌ ‌ کردہ تو چارقے را دین و کیش

با دو کہنہ مہر جان آمیختہ ‌ ‌ ‌ ہر دو را در حجرہ آویختہ

چند گوئی با دو کہنہ نو سخن ‌ ‌ ‌ در جمادی میدمی سرِ کہن

چون عرب با ربع و اطلال اے ایاز ‌ ‌ ‌ میکشی از عشق گفت خود دراز

(۳۰) چارقت ربع کدامین آصف است ‌ ‌ ‌ پوستین گوئی قمیص یوسف است

۴۶۹ سرِ چارق را بیان کن اے ایاز ‌ ‌ ‌ پیش چارق چیستت چندین نیاز

تا بنوشد سنقر و بکیارقت ‌ ‌ ‌ سرِ سرِ پوستین و چارقت

اے ایاز از تو غلامی نور یافت ‌ ‌ ‌ نورت از پستی سوے گردون شتافت

حسرت آزادگان شد بندگی ‌ ‌ ‌ بندگی را چون تو دادی زندگی

عہ ۴۲۱ گفت آن دانم عطائے تست این ‌ ‌ ‌ ورنہ من آن چارقم و آن پوستین

گر ز دلق و پوستین بگذشتمے ‌ ‌ ‌ کے چنین تخم ملامت کشتمے

بر من مسکین جفا دارند ظن ‌ ‌ ‌ کہ وفا را شرم می آید ز من

چارقت نطفہ است و خونت پوستین ‌ ‌ ‌ باقی اے خواجہ عطائے اوست بین

۱۶

انکار مجنون از فصد

۴۳۸

عہ بہر ترتیب تقدم و تاخر واقع شد ۱۲

جسم مجنون را ز رنج دورے | اندر آمد ناگہان رنجورے
خون بجوش آمد ز شعلہ اشتیاق | تا پدید آمد بر آن مجنون خناق
پس طبیب آمد بدارو کردنش | گفت چارہ نیست غیر از رگ زنش
رگ زدن باید برائے دفع خون | رگ زنے آمد بدانجا ذو فنون
بازوش بست و گشاد آن نیش او | بانگ بر زد بروئے آن عشق جو
مزد خود بستان و ترک فصد کن | گر بمیرم گو برو جسم کہن
گفت آخر تو چرا می ترسی ازین | چون نمی ترسی تو از شیر عرین
شیر و گرگ و خرس و ہر گور و دد | گرد بر گرد تو شب گرد آمدہ
گفت مجنون من نمی ترسم ز نیش | صبر من از کوہ سنگین ہست بیش
منبلم بے زخم ناساید تنم | عاشقم بر زخمہا بر می تنم
لیک از لیلےٰ وجود من پر است | این صدف پر از صفات آن در است
ترسم اے فصاد اگر فصدم کنی | نیش را ناگاہ بر لیلےٰ زنی
داند آن عقلے کہ او دل روشنیست | درمیان لیلےٰ و من فرق نیست
من کیم لیلےٰ و لیلےٰ کیست من | ما یکے روحیم اندر دو بدن

۱۷

عشق باختن زاہدے با کنیزکے

تو ز دوری کہ نامہ آن حسین
بگذارد ز جیب در آید دمیین
اینچنین نامہ کہ بر ظلم و جفاست
کے بود خود در خور آن دست راست

زاهدے را بود یک زن بس غیور — هم بد او را ایک کنیزک همچو حور

زن ز غیرت پاس شوہر داشتے — با کنیزک خلوتش نگذاشتے

مدتے زن شد مراقب ہر دو را — تا کہ شان فرصت نیفتد در خلا

تا در آمد حکم و تقدیر اله — عقل حارس خیره سرگشت و تباه

بود در حمام آن زن ناگہان — یادش آمد طشت و در خانہ بُد آن

با کنیزک گفت رو ہان مرغ وار — طشت را از خانہ برگیر و بیار

آن کنیزک زنده شد چون این شنید — کہ بخواجہ این زمان خواہد رسید

خواجہ در خانہ است و خلوت این زمان — پس دوان شد سوے خانہ شادمان

عشق شش سالہ کنیزک را بدین — کہ بیابد خواجہ را خلوت چنین

گشت پران جانب خانہ شتافت — خواجہ را در خانہ خلوت بیافت

ہر دو عاشق را چنان شہوت ربود — کاحتیاط و یاد در بستن نبود

ہر دو درہم واخزیدند از نشاط — جان بجان پیوست آندم ز اختلاط

یاد آمد در زمان زن را کہ من — چون فرستادم ورا سوے وطن

پنبہ در آتش نہادم من خویش — در فگندم من قچ نر را بمیش

گل فرو شست از سر و بیخود دوید — از پے او رفت و چادر میکشید

چون رسید آن زن بخانہ در گشاد — بانگ در در گوش ایشان در فتاد

آن کنیزک جست آشفتہ ز ساز — مرد بر جست و در آمد در نماز

زن کنیزک را پژولیده بدید — درہم و آشفتہ و دنگ و مرید

شوے خود را دید قائم در نماز — در گمان افتاد زن زان اہتزاز

شوے را برداشت دامن بیخطر — دید آلوده منی خصیہ و ذکر

از ذکر باقے نطفہ می چکید — ران و زانو گشتہ آلوده و پلید

برسرش زد سیلئی وگفت ای مهین | خصیهٔ مرد نمازی باشد این
لائق ذکر و نماز است این ذکر | وانچنین ران و زنا پر قذر
نامهٔ پر ظلم و فسق و کفر کین | لایق است انصاف ده اندرین

۱۸

۴۴۳

توبہ جستن نصوح

عمر گر بگذشت بخش ایندم است
آب توبہ اش ده اگر او بے نم است
خواجہ بر توبہ نصوحے خوش حسن
کوششے کن ہم بجان و ہم بتن
شرح این توبہ نصوح از من شنو
بگرویدستی ولے از نو گرو

بود مردے پیش ازین نامش نصوح | بد ز دلاکی زنان او را فتوح
بود روے او چو رخسار زنان | مردئے خود را ہمی کرد او نہان
او بحمام زنان دلاک بود | در دغا و حیلہ بس چالاک بود
سالہا میکرد دلاکی و کس | بو نبرد از حالت آن بوالہوس
زانکہ آواز و رخش زن وار بود | لیک شہوت کامل و بیدار بود
چادر و سربند پوشید و نقاب | مرد شہوانی و در غرهٔ شباب
دختران خسروان را زین طریق | خوش ہمی مالید و می شست آن عشیق
توبہا میکرد و پا در میکشید | نفس کافر توبہ اش را میدرید

رفت پیش عارفی آن زشت کار | گفت ما را در دعائی یاد دار
سر او دانست آن آزاد مرد | لیک چون حلم خدا پیدا نکرد
بر لبش قفلست و در دل رازها | لب خموش و دل پر از آوازها
عارفان که جام حق نوشیده اند | رازها دانسته و پوشیده اند
هر کرا اسرار حق آموختند | مهر کردند و دهانش دوختند
سست خندید و بگفت ای بدنهاد | زانچه دانی ایزدت توبه دهاد
آن دعا از هفت گردون در گذشت | کار آن مسکین بآخر خوب گشت
کان دعای شیخ نی چون هر دعاست | فانیست و گفت او گفت خداست
چون خدا از خود سؤال و کد کند | پس دعای خویش را چون رد کند ۴۴۴
یک سبب انگیخت صنع ذوالجلال | که رهانیدش ز نفرین و وبال
اندر آن حمام پر میکرد طشت | گوهری از دختر شه یاوه گشت
گوهری از حلقهای گوش او | یاوه گشت و هر زنی در جستجو
پس در حمام را بستند سخت | تا بجویند اولش در پیچ رخت
رختها جستند و آن پیدا نشد | دزد گوهر نیز هم رسوا نشد
پس بجد جستن گرفتند از گزاف | در دهان و گوش و اندر هر شکاف
در شکاف تحت و فوق هر طرف | جستجو کردند دُر از هر صدف
بانگ آمد که همه عریان شوند | هر که هستند از عجوز و از نوید
یک بیک را حاجبه جستن گرفت | تا پدید آید گهر دانه شگفت
آن نصوح از ترس شد در خلوتی | روی زرد و لب کبود از خشیتی
پیش چشم خویشتن میدید مرگ | سخت میلرزید بر خود همچو برگ
گفت یارب بارها برگشته ام | توبها و عهدها بشکسته ام

کرده ام آنها که از من می سزید — تا چنین سیل سیاهی در رسید

نوبت جستن اگر در من رسد — وه که جان من چه سختیها کشد

در جگر افتاده استم صد شرر — در مناجاتم ببین بوے جگر

اینچنین اندوه کافر را مباد — دامن رحمت گرفتم داد داد

کاشکے مادر نزادے مر مرا — یا مرا شیرے بخوردے در چرا

اے خدا آن کن که از تو می سزد — که ز هر سوراخ مارے میگزد

نوحها میکرد او بر جان خویش — روئے عزرائیل دیده پیش پیش

اے خدا و اے خدا چندان بگفت — کان در و دیوار با او گشت جفت

در میان یا رب و یا رب بداو — بانگ آمد از میان جستجو

جمله را جستیم پیش آ اے نصوح — گشت بیهوش آن زمان پرید روح

همچو دیوارے شکسته در فتاد — هوش و عقلش رفت و شد همچون جماد

چونکه هوشش رفت از تن آن زمان — سر او با حق به پیوست از نهان

چون تهی گشت و وجود او نماند — باز جانش از خدا در پیش خواند

چون شکست آن کشتئ او بی مراد — در کنار رحمت دریا فتاد

جان بحق پیوست چون بیهوش شد — بحر رحمت آن زمان در جوش شد

بانگ آمد ناگهان که رفت بیم — شد پدید آن گم شده در یتیم

۴۴۵

بعد آن خوف هلاک جان بده — مژدها آمد که اینک گم شده

حزن رفت و در فرح در تافتیم — مژدگانی ده که گوهر یافتیم

از غریو و نعره و دستک زدن — پر شده حمام قد زال الحزن

آن نصوح رفته باز آمد بخویش — دیده چشمش تابش صد روزه پیش

می حلالی خواست از وے هر کسے — بوسه میدادند بر دستش بسے

بد گمان بودیم ما را کن حلال / لحم تو خوردیم اندر قیل و قال

زانکه ظن جمله بروے بیش بود / زانکه در قربت ز جمله پیش بود

خاص ز الّا کش بد و محرم نصوح / بلکه همچون دو تن و یک گشته روح

گر هر او برده است او برده آن و بس / زو ملازم تر بجا تو نیست کس

اول او را خواست جستن در نبرد / بهر حرمت داشتن تاخیر کرد

تا بود کانرا بیند از دبجا / اندر آن مهلت رهاند خویش را

پس حلالیها از و میخواستند / وز براے عذر می برخاستند

گفت بد فضل خداے دادگر / ورنه زانچه گفته شد هستم بتر

چه حلالی خواست میباید ز من / که منم مجرم تر از اهل زمن

آنچه گفتندم ز بد از صد یکیست / بر من آن کشف است اگر کس را شکیست

کس چه میداند ز من جز اندکے / از هزاران جرم و بد فعلی یکے

من همی دانم و ستار من / جرمها و زشتیِ کردار من

بعد از آن آمد کسے کز حرمت / دختر سلطان ما میخواندت

دختر شاه است همی خواند بیا / تا سرش شوی کنی اے پارسا

جز تو دلاکے نمی خواهد دلش / که بمالد یا بشوید با گلش

گفت رو رو دست من بیکار شد / وین نصوح تو کنون بیمار شد

رو کسے دیگر بجو تعجیل و تفت / که مرا والله دست از کار رفت

با دل خود گفت کز حد رفت جرم / از دل من کے رود آن ترس و گرم

من بمردم یکره و باز آمدم / من چشیدم تلخئ مرگ و عدم

توبهٔ کردم حقیقت با خدا / نشکنم تا جان شود از تن جدا

بعد ازین محنت کرا بار دگر / پا رود سوے خطر الا که خر

۱۹

بردن روباه خرے را پیش شیرے و بار بحیلہ و مکر

۴۲۵

گازرے بود و مرا و را یک خرے		پشت ریش، اشکم تہی، تن لاغرے
در میان سنگلاخ بے گیاہ		روز تا شب، بے نوا و بے پناہ
بہر خوردن غیر آب آنجا نبود		روز و شب بُد خر دران کور و کبود
آن حوالی نیستان و بیشہ بود		شیرے آنجا بو، صیدش پیشہ بود
شیر را با پیل زجنگ اوفتاد		خستہ شد آن شیر و ماند از اصطیاد

۴۲۶

مدتے وا ماند زان ضعف از شکار		بینوا ماندند دَدْ از چاشتخوار
زانکہ باقی خوار شیر ایشان بدند		شیر چون رنجور شد تنگ آمدند
شیر یک روباہ را فرمود رو		مر خرے را بہر من صیاد شو
گر خرے یابی بگرد مرغزار		رو فسونش خوان فریبانش بیار
یا خرے یا گاو بہر من بجو		زان فسونہائے کہ میدانی بگو
چون بیابم قوتے از لحم خر		پس بگیرم بعد ازان صید دگر
اندکے من میخورم، باقی شما		من سبب باشم شما را در نوا
از فسون و از سخنہائے خوش		زم گردان، زود تر اینجا کشش
گفت روبہ شیر را خدمت کنم		حیلہا سازم زعقلش بر کنم
حیلہ و افسون گری کار من است		کار من دستان و از رہ بردن است
از سر کُہ جانب جو می شتافت		آن خر مسکین لاغر را بیافت
پس سلامے گرم کرد و پیش رفت		پیش آن سادہ دلے درویش رفت
گفت چونی اندرین صحرائے خشک		در میان سنگلاخ و جائے خشک

گفت خر گر در غمم روزی الم | قسمت حق کرد من زان شاکرم
شکر گویم دوست را در خیر و شر | زانکه هست اندر قضا از بد بتر
چونکه قسام اوست کفر آمد گله | صبر باید صبر مفتاح الصله
با گفته صبر مفتاح الفرج | صابران را کی رسد جور و حرج
رازقیم من قسمت قسام را | کو خداوند است خاص و عام را
بهره ور را قسمت او خاص و عام | میرسانده روزی وحش و هوام
مرغ و ماهی قسمت خود می خورند | مور و مار از نعمت او می چرند
گفت روبه جستن رزق حلال | فرض باشد از برای امتثال
عالم اسباب ورزقی بی سبب | می نیاید پس بهم باشد طلب
گر تو بنشینی بجایی اندرون | رزق کی آید برت ای ذوفنون
گفت از ضعف توکل باشد آن | ورنه بد بد نان کسی کو داد جان
هر که جوید پادشاهی و ظفر | کم نیابد لقمه نان ای پسر
دام و دد جمله شده اکال رزق | نی پی کسب اند و نی حمال رزق
جمله را رزاق روزی میدهد | قسمت هر یک به پیشش می نهد
رزق آید پیش هر که صبر جست | رنج و کوششها ز بی صبری تست
گفت روبه آن توکل نادر است | کم کسی اندر توکل ماهر است
گرد نادر گشتن از نادانیست | هر کسی را کی ره سلطانیست
چون قناعت را پیمبر گنج گفت | هر کسی را کی رسد گنج نهفت
حد خود بشناس و بر بالا مپر | تا نیفتی در نشیب شور و شر
جهد کن واندر طلب سعی نما | چون نداری در توکل صبرها
گفت خر معکوس میگویی بدان | شور و شر از طمع آید سوی جان

از قناعت هیچکس بیجان نشد / وز حریصی هیچ کس سلطان نشد

نان ز خوکان و سگان نبود دریغ / کسب مردم نیست این باران و میغ

آنچنانکه عاشقی بر رزق و زار / هست عاشق رزق هم بر رزقخوار

گر تو نشتابی بیاید بر درت / ور تو بشتابی دهد دردسرت

گفت روبه این حکایتها بهل / دستها بر کسب زن جهد المقل

هر که او در مکسبی پا مینهد / یاری یاران دیگر میدهد

زانکه جمله کسب ناید از یکی / هم دروگر هم سقا هم حائکی

چون بانبازیست عالم برقرار / هر کسی کاری گزیند ز افتقار

طبل خواری در میانه شرط نیست / راه سنت کار و مکسب کردنیست

گفت خر به از توکل بر ربی / من ندانم در دو عالم مکسبی

کسب شکرش را نمیدانم نکو / تا کشد شکر خدا رزق جدید

خود توکل بهترین کسبهاست / زانکه در هر کسب دستت بر خداست

کای خدا کار مرا تو راست آر / وین دعا هست از توکل در سرار

در توکل هیچ نبود احتیاج / فارغی از نقص ریع و از خراج

بحث شان بسیار شد اندر خطاب / مانده گشتند از سوال و از جواب

بعد از آن گفتش که اندر تهلکه / نهی لا تلقوا بایدی تهلکه

صبر در صحرای خشک و سنگلاخ / احمقی باشد جهان حق فراخ

نقل کن زینجا بسوی مرغزار / میچر آنجا سبزه گرد جویبار

مرغزار سبزه مانند جنان / سبزه رسته اندر آنجا تا میان

خرم آن حیوان که او آنجا رود / اشتر اندر سبزه ناپیدا شود

هر طرف در وی یکی چشمه روان / اندرو حیوان مرفه در امان

(۲۱) ۴۴۸

از تری او را همی گفت ای لعین   چون تو زانجائی چرا زاری چنین
گوشت کو فربهی و فر تو   چیست این لاغر تن مضطر تو
شرح روضه گر دروغ و زور نیست   پس چرا چشمت ازان مخمور نیست
این گدا چشمی و این نادیدگی   از گدائی هست نز بیگلربگی
چون ز چشمه آمدی چونی تو خشک   گر تو ناف آهوئی کو بوی مشک
گر تو می آئی ز گلزار جنان   دسته گل کو برای ارمغان
زانچه میگوئی و شرحش می کنی   چون نشانی در تو نامد ای سنی
۴۵۰ خر دو سه حمله بروبه سخت کرد   چون مقلد بد فریب او بخورد
طنطنه ادراک و بینائی نداشت   دمدمه روبه برو سکته گماشت
حرص خوردن آنچنانش کرد ذلیل   که زبونش کرد با پانصد دلیل
(۲۲) روبه اندر حیله پای خود فشرد   ریش خر بگرفت و پیش شیر برد
چونکه روباهش بسوی مرج برد   تا کند شیرش بحمله خرد و مرد
۴۵۲ دور بود از شیر و آن شیر از نبرد   تا به نزدیک آمدن صبری نکرد
گنبدی کرد از بلندی شیر هول   خود نبودش قوت و امکان جول
خر ز دورش دید و برگشت و گریخت   تا بزیر کوه تازان نعل ریخت
گفت روبه شیر را کای شاه ما   چون نکردی صبر در وقت وغا
تا بنزدیک تو آید آن غوی   تا باندک حمله غالب شوی
مکر شیطان است تعجیل و شتاب   لطف رحمان است صبر و احتساب
دور بود و حمله دید و گریخت   ضعف تو ظاهر شد و آب تو ریخت
گفت من پنداشتم بر جاست زور   خود بدم از ضعف خود نادان و کور
نیز جوع و حاجتم از حد گذشت   صبر و عقلم از تجوع یاوه گشت

گر روانی، بار دیگر از خرد | باز آوردن مرا او را می سزد
منت بسیار دارم از تو من | جهد کن باشد بیاریش به فن
گر خدا روزی کند آن خر مرا | بعد از آن بس صیدها بخشم ترا
گفت آری گر خدا یاری دهد | بر دل او از عمی مهری نهد
پس فراموشش شود هولی که دید | از خری او نباشد این بعید
لیک چون آرم مر او را ممتاز | تا بیادش ندهی از تعجیل باز
گفت آری تجربه کردم که من | سخت رنجورم مخلخل گشته تن
تا به نزدیکم نیاید خر تمام | من نجنبم خفته باشم بر دوام
رفت روبه گفت ای شه همتی | تا بپوشد عقل او را غفلتی
توبها کرده است خر با کردگار | کو نگردد غره هر نابکار
توبهایش را به فن برهم زنیم | ما عدوی عقل و عهد روشنیم
پس بیامد زود روباه نزد خر | گفت خر از چون تو یاری الحذر
ناجوانمردا چه کردم من ترا | که به پیش شیر نر بردی مرا
موجب کین تو با جانم چه بود | غیر خبث گوهر خود ای عنود
همچو کژدم کو گزد پای فتی | نارسیده از وی او را آفتی
یا چو دیوی کو عدوی جان ماست | نارسیده زحمتش از ما و کاست
بلکه طبعاً خصم جان آدمیست | از هلاک آدمی در خرمیست
گفت روبه آن طلسم سحر بود | که ترا در چشم آن شیری نمود ۷۵۳
ورنه من از تو بتن مسکین ترم | که شب و روز اندر آنجا میچرم
گر نه زان گونه طلسمی ساختی | هر شکم خواری بدانجا تاختی
یک جهان بی‌نوا چون پیل واج | بی طلسمی کی بماند سبز مرج

من ترا خود خواستم گفتن بدرس | کاینچنین شکلے اگر بینی مترس
لیک رفت از یاد علم آموزیت | که بدم مستغرق دلسوزیت
دیدمت در جوع کلب و بینوا | می شتابیدم که آئی تا دوا
ورنہ با تو گفتمے شرح طلسم | کان خیالے می نماید نیست جسم
شد فراموشم آنکہ گویم مر ترا | حال آن شکل مہیب دل ربا
گفت ... دامن زچشم اے عدو | تا نہ بینم روے تو اے زشت رو
آن خدا ئیکہ ترا بدبخت کرد | روئے زشتت را و قبیح و سخت کرد
یا کدامین روئے می آئی بمن | اینچنین سغرے ندارد کرگدن
رفتہ در خون دجان آشکار | کہ ترا من زہبرم تا مرغزار
تا بدیدم روئے عزرائیل را | باز آوردی فن و تسویل را
گرچہ من ننگ خرانم یا خرم | جانو رم جاندارم اینرا کے خرم
آنچہ من دیدم ز ہول بے امان | طفل دیدے پیر گشتے در زمان
بیدل و جان از ہیبت آن شکوہ | سرنگون خود را در افگندم ز کوہ
بستہ شد پایم در ان دم از ہیب | چون بدیدم آن عذاب بے حجیب
عہد ادم باخدا کاے ذوالمنن | برکشا زین بستگی تو پاے من
تا ننوشم وسوسہ کس بعد ازین | عہد کردم نذر کردم اے معین
حق کشادہ کرد آندم پاے من | زان دعا و زارئے و ہیہاے من
ورنہ اندر من رسیدے شیر نر | چون بدے در زیر پنجہ شیر خر
باز بفرستادت آن شیر عرین | سوئے من از مکر اے بئس القرین
گفت روبہ صاف ما را دُرد نیست | لیک تخییلات وہمے خرد نیست
این ہمہ وہم تو است اے سادہ دل | ورنہ با تو نے غشے دارم نہ غل

از خیال زشت خود منگر بدان — بر محبان از چه داری سوء ظن
ظن نیکو بر بر خوان صفا — گرچه آید ظاهر از ایشان جفا
آن خیال و وهم بد چون شد پدید — صد هزاران یار را از هم برید
مشفقی گو کرد جور و امتحان — عقل باید کو نباشد بدگمان
خاصه من بد رگ نبودم زشت قسم — آنچه دیدی بد نه بد بود آن طلسم
ور بدی بد آن سگالش قدر را — عفو فرماید از یاران خطا
عالم وهم و خیال و طمع و بیم — هست رهرو را یکی سدی عظیم
نقشهای این خیال نقشبند — چون خلیلی را که کُه بد شد گزند

(۲۳) ۴۵۷

خر بسی کوشید و او را دفع گفت — لیک جوع الکلب با خر بود جفت
غالب آمد حرص و صبرش شد ضعیف — بس گلوها که بُرد عشق رغیف
زان رسولی کش حقایق داد دست — کاد فقر ان یکن کفرا آمدست
گشته بود آن خر مجاعت را اسیر — گفت اگر مکر است یکره مرده گیر
زین عذاب جوع باری وارهم — گر حیات اینست من مرده بهم
گر خر اول توبه و سوگند خورد — عاقبت هم از خری خبطی بکرد
حرص کور و احمق و نادان کند — مرگ را بر احمقان آسان کند
هست آسان مرگ بر جان خران — که ندارند آب جان جاودان

(۲۴) ۴۵۹

برد خر را روبهک تا پیش شیر — پاره پاره کردش آن شیر دلیر
تشنه شد از کوشش آن سلطان دد — رفت سوی چشمه تا آبی خورد
روبهک خورد آن جگر بند و دلش — آن زمان چون فرصتی شد حاصلش
شیر چون واگشت از چشمه بخور — جست در خر دل نه دل بد نی جگر
گفت روبه را جگر کو دل چه شد — که نباشد جانور را زین دو بد

گفت اگر بودی ورا دل یا جگر / کی بدینجا آمدی بار دگر
آن قیامت دیده بود و رستخیز / وان ز کوه افتادن و هول و گریز
گر جگر بودی ورا یا دل بدی / بار دیگر کی بر تو آمدی
چون نباشد نور دل دل نیست آن / چون نباشد روح جز گل نیست آن
آن زجاجی کو ندارد نور جان / بول و قاروره است قندیلش مخوان
نور مصباح است داد ذو الجلال / صنعت خلق است آن شیشه و سفال
جو که آتش هست جو خود آن بود / آدمی آنست کو را جان بود
این نه مردانند اینها صورت اند / مردهٔ نانند و کشتهٔ شهوت اند

۳۰

دیدن خر سقائی اسپان با نوا را و تمنا بردن که آن دولت را دریابد

۴۴۶

یک حکایت یاد دارم از پدر / گفت روزی در نصیحت کای پسر
بود سقائی مر او را یک خری / گشته از محنت دوتا چون چنبری
۴۴۷ پشتش از بار گران صد جای ریش / عاشق و جویای روز مرگ خویش
جو کجا از کاه خشک او سیر نی / در عقب زخمی و سیخ آهنی
میر آخر دید او را رحم کرد / کآشنای صاحب خر بود مرد
پس سلامش کرد و پرسیدش ز حال / کز چه این خر گشت دوتا همچو دال
گفت از درویشی و تقصیر من / خود نمی یابد جو این بسته دهن
گفت بسپارش بمن تو روز چند / تا شود در آخر شه زورمند
خر بدو بسپرد و از رحمت برست / در میان آخر سلطانش بست

خوذ هر سو مرکب تازی بدید | با نوا و فربه و خوب و جدید
زیر پاشان روفته آبے زده | کہ بوقت و جو بهنگام آمده
خارشش و مالش مرا سپا نزا بدید | پوز بالا کرد کاے رب مجید
نے کہ مخلوق توام گیرم خرم | از چہ زار و پشت ریشم و لاغرم
شب ز درد پشت و از جوع شکم | آرزومندم بمردن دم بدم
حال این اسپان چنین خوش با نوا | من چہ مخصوصم بتعذیب و بلا
ناگهان آوازهٔ پیکار شد | تازیان را وقت زین و کار شد
زخمهائے تیر خوردند از عدو | رفت پیکانها در ایشان سو بسو
از غزا باز آمدند آن تازیان | اندر آخر جمله افتاده ستان
پایهاشان بسته محکم با نوار | نعلبندان ایستاده در قطار
می شگافیدند تنهاشان بنیش | تا برون آرند پیکانها ز ریش
چون خر آنرا دید میگفت اے خدا | من بفقر و عافیت دادم رضا
زان نوا بیزارم و زین زخم زشت | ہر کہ خواہد عافیت دنیا بهشت

۲۱

امتحان کردن زاہدے توکل را

۴۴۷

آنچنانکہ عاشقی بر رزق و زار
ہست عاشق رزق ہم بر رزق خوار
گر تو نشتابی بیاید بر درت
ور تو بشتابی دہد درد سرت

آن یکی زاهد شنید از مصطفی	که یقین آید بجان رزق از خدا
گر بجویی ور نخواهی رزق تو	پیش تو آید دوان از عشق تو
از برای امتحان این مرد رفت	در بیابان نزد کوهی خفت تفت
که ببینم رزق چون آید بمن	تا قوی گردد مرا در رزق ظن
کاروانی راه گم کرد و رسید	سوی کوه آن ممتحن را خفته دید
گفت این مرد این طرف چون است عور	در بیابان از ره و از شهر دور
ای عجب مرده است یا زنده که او	می نترسد هیچ از گرگ و عدو
آمدند و دست بر وی می زدند	قاصدا چیزی نگفت آن ارجمند
هم نجنبید و نه جنبانید سر	وا نکرد از امتحان هیچ او بصر
پس بگفتند این ضعیف بی مراد	از مجاعت سکته اندر او فتاد
نان بیاوردند و در دیگی طعام	تا بریزندش بحلقوم و بکام
پس بقاصد مرد دندان سخت کرد	تا ببیند صدق آن میعاد مرد
رحمشان آمد که این بس بی نواست	وز مجاعت هالک مرگ و فناست
کارد آوردند قوم اشتافتند	بسته دندانهاش را بشکافتند
ریختند اندر دهانش شوربا	می فشردند اندران نان پارها
گفت ای دل گرچه خود تن میزنی	راز میدانی و نازی میکنی
گفت دل دانم بقاصد میکنم	رازق الله هست بر جان و تنم
امتحان زین بیشتر خود چون بود	رزق سوی صابران خوش میرود
تا بدانی وز توکل نگذری	حرص آوردن چه باشد از خری
بعد ازان بگشاد آن مسکین دهن	گفت کردم امتحان رزق من
هر چه گفت است آن رسول پاک جیب	هست حق و نیست در روی هیچ ریب

۴۴۸

۲۲

گریختن شخصے بخانهٔ از ترس آنکه خر میگیرند

۲۵۱

آن یکے از ترس در خانه گریخت زرد رو و لب کبود و رنگ ریخت

صاحب خانه بگفتش خیر هست که همی لرزد ترا چون بید دست

واقعه چون است چون بگریختی رنگ رخساره بگو چون ریختی

گفت بهر سخرهٔ شاه حرون خر همی گیرند امروز از برون

گفت می گیرند خر اے جان عم چون نهٔ خر رو ترا زین چیست غم

گفت بس جد اند و گرم اندر گرفت گر خرم گیرند هم نبود شگفت

بهر خر گیری بر آورند دست جد جد تمییز هم برخاسته است

چونکه بے تمییز و نادان سرورند صاحب خر را بجائے خر برند

نیست شاه شهر ما بیهوده گیر هست تمییزش سمیع است و بصیر

آدمی باش و ز خر گیران مترس خر نهٔ اے عیسیٰ دوران مترس

نے هر آنکو اندر آخر شد خر است میر آخر دیگر و خر دیگر است

میر آخر گرچه در آخر بود هر که او را خر بگوید خر بود

۲۳

گدیه کردن شیخ محمد سررزی در غزنین

۲۵۲

هر که بے من شد همه من ها در دست

یار جمله شه چو خود را نیست دست

آینه بی نقش شد یابد بها
زانکه شد حاکی جمله نقشها

زاہدے در غزنین از دانش مزی — بد محمد نام و کنیت سرزی
بود افطارش سر رز ہر شبے — ہفت سال او دائم اندر مطلبے
بس عجائب دید از شاہ وجود — لیک مقصودش جمال شاہ بود
بر سر کُہ رفت آن از خویش سیر — گفت بنما یا فتادم من بزیر
گفت نامد نوبت آن مکرمت — ور فرو افتی نمیری نکشمت
او فرو افکند خود را از وداد — درمیان عمق آبے اوفتاد
چون نمرد از نکس آن جان سیر مرد — از فراق مرگ بر خود نوحہ کرد
کاین حیات او را چو مرگے می نمود — کار پیشش باژگونہ گشتہ بود
موت را از غیب میکرد او کدے — ان فی موتی حیاتی میزدے
موت را چون زندگی قابل شدہ — با ہلاک جان خود یکدل شدہ
سیف و خنجر چون علی ریحان او — نرگس و نسرین عدوے جان او
بانگ آمد رو ز صحرا سوئے شہر — طرفہ بانگے از ورائے سر و جہر
گفت اے دانائے رازم مو بمو — چہ کنم در شہر خدمت گوئے تو
گفت خدمت آنکہ بہر ذل نفس — خویشتن سازی تو چون عباس دبس
مدتے از اغنیا زر میستان — پس بدرویشان مسکین میرسان
خدمت اینست تا یکچند گاہ — گفت سمعاً طاعةً اے جان پناہ
بس سوال و بس جواب و ماجرا — بد میان زاہد و رب الورے
کہ زمین و آسمان پر نور شد — در مقالات آن ہمہ مذکور شد
لیک کوتہ کردم آن گفتار را — تا ننوشد ہر خسے اسرار را

رو بشهر آورد آن فرمان پذیر — شهرِ غزنین گشت از رویش منیر
از فرح خلقے باستقبال رفت — او درآمد از رهِ دزدیده تفت
جملہ اعیان و مهان برخاستند — قصرها از بهرِ او آراستند
گفت من از خودنمائی نامدم — جز بخواری و گدائی نامدم
نیستم عزمِ قال و قیلِ من — در بدر گردم بکف زنبیل من
بندہ فرمانم کہ امر است از خدا — تا گدا باشم گدا باشم گدا
در گدائی لفظ نادر ناورم — جز طریقِ خس گدایان نسپرم
تا شوم غرقِ مذلت من تمام — تا سقطها بشنوم از خاص و عام
امرِ حق جان است من او را تبع — او طمع فرمود ذل من طمع
شد چنین شیخے گدائے کو بکو — عشق آمد لاابالی اتقوا — ۴۵۵
شیخ روزے چار کرت چون فقیر — بهرِ کدیہ رفت بر قصرِ امیر — ۴۵۶
در کفش زنبیل و شیئاً للہ زنان — خالقِ جان می بجوید تائے نان
چون امیرش دید گفتش کاے وقیح — گویمت چیزے منہ نامم شیخ
اے خسِ بے شرم چندین جستجو — تا کے و تا چند بار رزق دو توے
اینچہ سرزے و چہ رویست و چہ کار — کہ بروزے اندر آئی چند بار
کیست اینجا شیخ اندر بندِ تو — من ندیدم زر گدا مانندِ تو
حرمت و آبِ گدایان بردہ — اینچہ عباسے زشت آوردہ
غاشیہ بر دوشِ آن عباس و بس — ہیچ ملحد را مبادا این نفسِ خس
گفت اے میرا بندہ فرمانم خموش — زآتشم آگہ نہ چندین مجوش
بهرِ نان در خویش حرص ار دیدمے — اشکمِ نانخوارہ را بدریدمے
هفت سال از سوزِ عشقِ جسم پز — در بیابان خوردہ ام من برگِ رز

تا درنگ خشک تازه خوردمی / سبز گشته بود این رنگ تنم
تا تو باشی در حجاب بوالبشر / سرسری در عاشقان کمتر نگر
این بگفت و گریه در شد های های / اشک غلطان بر رخ او جای جای
صدق او هم بر ضمیر میر زد / عشق هر دم طرفه دیگی می پزد
صدق عاشق بر جمادی می تند / چه عجب گر بر دل دانا زند
صدق موسی بر عصا و کوه زد / بلکه بر دریای پر اشکوه زد
صدق احمد بر جمال ماه زد / بلکه بر خورشید رخشان راه زد
رو برو آورده هر دو در نفیر / گشته گریان هم امیر و هم فقیر
ساعتی بسیار چون بگریستند / گفت میر او را که خیز ای ارجمند
هر چه خواهی از خزینه برگزین / گرچه استحقاق داری صد چنین
خانه آن تست هر چت میل هست / برگزین خود هر دو عالم اندک است
گفت دستوری ندادندم چنین / که بدست خویش چیزی برگزین
من ز خود نتوانم این کردن فضول / که کنم من این دخیلانه دخول
این بهانه کرد و مهره در ربود / مانع آن بد کان عطا صادق نبود
گرچه صادق بود و بی غل بود چشم / شیخ را هر صدق می ناید بچشم
گفت فرمانم چنین داد است اله / که گدایانه برو چیزی بخواه
ما گدایانه ازان در خاستیم / ورنه از اموال بی پرواستیم
تا دو سال این کار کرد آن مرد کار / بعد ازان امر آمدش از کردگار
۴۵۷ بعد ازین میده ولی از کس مخواه / ما بدادیمت ز غیب این دستگاه
هر که خواهد از تو از یک تا هزار / دست در زیر حصیرت کن برآر
هین ز گنج رحمت بی مر بده / در کف تو خاک گردد زر بده

هر چه خواهندت بده مندیش ازان		داد یزدان را تو بیش از بیش دان

در عطاے ما نه تخمیر و نه کم		نے پشیمانی نه حسرت نے ندم

دست زیر بوریا کن اے سند		از براے روے پوش چشم بد

پس ز زیر بوریا پر کن تو مشت		ده بدست سائل اشکسته پشت

بعد ازین از اجر نا ممنون بده		هر که خواهد گوهر مکنون بده

رو ید الله فوق ایدیهم تو باش		همچو دست حق گزاف رزق پاش

وام داران را ز عهده وارهان		همچو باران سبز کن فرش جهان

بود یک سال دگر کارش همین		که بدادے زر ز کیسهٔ رب دین

زر شدے خاک سیه اندر کفش		حاتم طائی گداے در صفش

حاجت خود گر نگفتے آن فقیر		او بدادے و بدانستے ضمیر

پیش او روشن ضمیر هر کسے		از فقیر و وام دار و مفلسے

هر چه در دل داشتے آن پشت خم		قدر آن دادے نه بسیار و نه کم

پس بگفتندے چه دانستی که او		اینقدر اندیشه دارد اے عمو

او بگفتے خانهٔ دل خلوت است		خالی از کدیه مثال جنت است

اندر او جز عشق یزدان کار نیست		جز خیال وصل او دیار نیست

خانه را من روفتم از نیک و بد		خانه ام پر گشت از نور احد

هر چه بینم اندر و غیر خدا		آن من نبود بود عکس گدا

پس مصفی کن درون خویش را
تا بدانی سر هر درویش را

۲۴

۴۵۸ چریدن گاوے ہمہ روز بصحرا و لاغر شدن بہ شب از خوف فردا

یک جزیرہ سبز ہست اندر جہان | اندرو گاویست تنہا خوش دہان
جملہ صحرا را چرد او تا بشب | تا شود زفت و عظیم و منتخب
شب ز اندیشہ کہ فردا چہ خورم | گردد او چون تار مو لاغر زغم
چون برآید صبح بیند سبز دشت | تا میان رستہ قصیل سبز و کشت
اندر افتد گاو با جوع البقر | تا بشب آن را چرد او سر بسر
باز زفت و فربہ و لمتر شود | آن تنش از پیہ و قوت پر شود
باز شب اندر تب افتد از فزع | تا شود لاغر ز خوف منتجع
کہ چہ خواہم خورد فردا وقت خور | سالہا اینست کار آن بقر
ہیچ نندیشد کہ چندین سال من | میخورم زین سبزہ زار و زین چمن
ہیچ روزے کم نیامد روزیم | چیست این ترس و غم و دلسوزیم
باز چون شب میشود آن گاو زفت | میشود لاغر کہ آوہ رزق رفت
نفس آن گاوست و آن دشت این جہان | کہ ہمی لاغر شود از خوف نان
کہ چہ خواہم خورد مستقبل عجب | لوت فردا از کجا سازم طلب
سالہا خوردی و کم نامد ز خور | ترک مستقبل کن و ماضی نگر

لوت و پوت خوردہ را ہم یاد دار
منگر اندر غابر و کم باش زار

۲۵

۲۵

گردیدن راهبے در روز بشمع در طلب آدمی

این نه مردانند اینها صورت اند
مردهٔ نانند و کشتهٔ شهوت اند

آن یکے با شمع بر میگشت روز　　گرد بازار و دلش پر عشق و سوز
بو الفضولے گفت او را کاے فلان　　هین چه میجوئی به پیش هر دکان
هین چه میجوئی تو هر سو با چراغ　　درمیان روز روشن چیست لاغ
گفت می جویم بهر سو آدمی　　کو بود حی از حیات آن دمے
گفت من جویاے انسان گشته ام　　می نیابم هیچ و حیران گشته ام
گفت مردے هست این بازار پر　　مرد مانند آخر اے دانائے حر
گفت خواهم مرد بر جاده دو ره　　در ره خشم و بهنگام شره
وقتِ خشم و وقتِ شهوت مرد کو　　طالب مردے دوانم کو بکو
کو درین دو حال مردے در جهان　　تا فداے او کنم امروز جان
گفت نادر چیز می جوئی و لیک　　غافل از حکم خداے نیک نیک
ناظر فرعی ز اصلی بیخبر　　فرع مائیم اصل احکام قدر
چرخ گردان را قضا گمره کند　　صد عطارد را قضا ابله کند
تنگ گرداند جهان چاره را　　آب گرداند حدید و خاره را
اے قرارے داده ره را گام گام　　خام خامی خام خامی خام خام
چون بدیدی گردش سنگ آسیا　　آب جو را هم ببین آخر بیا
خاک را دیدی بر آمد بر هوا　　درمیان خاک بنگر باد را

۲۶

دعوت کردن مسلمانے مغے را بدین اسلام

۴۶۰

مر مغے را گفت مردے کاے فلان
هین مسلمان شو بباش از مؤمنان

گفت اگر خواهد خدا مؤمن شوم
ور فزاید فضل هم موقن شوم

گفت میخواهد خدا ایمانِ تو
تا رهد از دست دوزخ جانِ تو

لیک نفس نحس و آن شیطانِ زشت
می کشندت سوئے کفران و کنشت

گفت اے منصف چو ایشان غالب اند
یار او باشم که باشد زورمند

یار او تانم بدن کو غالب است
آن طرف افتم که غالب جاذب است

چون خدا میخواست از من صدق زفت
خواستش چه سود چون پیشش نرفت

نفس و شیطان خواهش خود پیش برد
وان عنایت قهر گشت و خرد و مرد

۴۶۱

گفت مؤمن بشنو اے جبری خطاب
آنِ خود گفتی نک آوردم جواب

بازیِ خود دیدی اے شطرنج باز
بازیِ خصمت ببین پهن و دراز

نامهٔ عذرِ خودت برخواندی
نامهٔ سنی بخوان چه ماندی

نکته گفتی جبریانه در قضا
سرِ آن بشنو زمن در ماجرا

اختیارے هست ما را بے گمان
حس را منکر نتانی شد عیان

اختیارِ خود ببین جبری مشو
ره رها کردی براهِ کج مرو

سنگ را هرگز نگوید کس بیا
از کلوخے کس کجا جوید وفا

آدمی را کس نگوید هین بپر
یا بیا اے کور تو در من نگر

گفت یزدان ما علی الاعمی حرج — کی نهد بر کس حرج رب الفرج

کس نگوید سنگ را دیر آمدی — یا که چوبا تو چرا بر من زدی

این چنین واجستها مجبور را — کس نگوید یا زند معذور را

امر و نهی و خشم و تشریف و عتیب — نیست جز مختار را ای پاک جیب

اختیاری هست در ظلم و ستم — من ازین شیطان و نفس این خواستم

اختیار اندر درونت ساکن است — تا ندید او یوسفی کف را نخست

اختیار و داعیه در نفس بود — روش دید آنگه پر و بالی گشود

چونکه مطلوبی برین کس عرضه کرد — اختیار خفته بگشاید نبرد

وآن فرشته خیرها بر رغم دیو — عرضه دارد میکند در دل غریو

تا بجنبد اختیار خیر تو — زانکه پیش از عرضه خفته است این دو خو

پس فرشته و دیو گشته عرضه‌دار — بهر تحریک عروق اختیار

۴۶۶

کافری جبری جواب آغاز کرد — که ازان حیران شد آن منطیق مرد

لیک گر من آن جوابات و سوال — جمله واگویم بمانم زین مقال

زان مهم‌تر گفتنیها هستمان — که بدان فهم تو به یابد نشان

اندکی گفتیم زان بحث ای عتل — زاندکی پیدا شود قانون کل

همچنین بحث است تا حشر و نشر — در میان جبری و اهل قدر

گر فرو ماندی ز دفع خصم خویش — مذهب ایشان برافتادی ز پیش

چون برون شوشان نبودی در جواب — پس رمیدندی ازان راه تباب

چونکه مقضی بد دوام آن روش — میدهدشان از دلائل پرورش

تا نگردد ملزم از اشکال خصم — تا بود محجوب از اقبال خصم

تا که این هفتاد و دو ملت مدام — در جهان ماند الی یوم القیام

۲۷

دزد و شحنه

۴۶۳

این مثل بشنو مشو منکر بدان
احتساب خویشتن را در امتحان

گفت دزدی شحنه را کای پادشاه — آنچه کردم بود آن حکم اله
گفت شحنه آنچه من هم میکنم — حکم حق است ای دو چشم روشنم
از دکانی گر کسی تربی برد — کاین ز حکم ایزد است ای باخرد
بر سرش کوبی دو سه مشت ای کره — حکم حق است اینکه اینجا باز نه

۲۸

دزدیدن شخصی میوه از باغ و گفتن که این از حکم خداست

۴۶۳

آن یکی بر رفت بالای درخت — میفشاند او میوه را دزدانه سخت
صاحب باغ آمد و گفت ای دنی — از خدا شرمیت کو چه میکنی
گفت از باغ خدا بندهٔ خدا — گر خورد خرما که حق کردش عطا
عامیانه چه ملامت میکنی — بخل بر خوان خداوند غنی
گفت ای ایبک بیاور آن رسن — تا بگویم من جواب بوالحسن
۴۶۴ پس ببستش سخت آندم بر درخت — میزد او بر پشت و ساقش چوب سخت
گفت آخر از خدا شرمی بدار — میکشی این بیگنه را زار زار
گفت کز چوب خدا این بنده اش — میزند بر پشت دیگر بنده خوش

چو بحق و پست و پهلو آن او — من غلام آلت و فرمان او
گفت تو به کردم از جبر اے عیار — اختیار است اختیار است اختیار
اختیارت اختیارشش هست کرد — اختیارش چون سوارے زیر گرد

۲۹

دیدن درویشے غلامانِ عمید خراسانی را و گفتنِ اوکہ اے خدا بندہ پروری از عمید بیاموز

ذرہ گر در تو افزاید ادب
باشد از یارت بدانذ فضل رب
قدر آن ذرہ ترا افزون شود
ذرہ چون کوہے قدم بیرون نہد

آن یکے گستاخ رو اندر ہرے — چون بدیدے او غلام مہترے
جامۂ اطلس کمر زرین روان — روئے کردے سوئے قبلۂ آسمان
کاے خدا زین خواجۂ صاحب منن — چون نیاموزی تو بندہ داشتن
بندہ پروردن بیاموز اے خدا — زین رئیس و اختیار شہر ما — ۴۶۵
بود محتاج و برہنہ بینوا — در زمستان لرزلرزان از ہوا
انبساطے کرد آن از خود بری — جراًتے بنمود او از لمتری
اعتمادشش بر ہزاران موہبت — کہ ندیم حق شد اہل معرفت — ۴۶۶
گر ندیم شاہ گستاخی کند — تو مکن چون تو نداری آن سند

حق میان داد و میان به ز انکمر — گر کسے تاجے دهد او داد سر
تا یکے روزے که شاه آن خواجه را — متهم کرد و ببستش دست و پا
آن غلامان را شکنجه می نمود — که دفینهٔ خواجه بنمائید زود
سر او با من بگوئید اے خسان — ورنه برم از شما حلق و لسان
مدت یکماه شان تعذیب کرد — روز و شب اشکنجه و افشار و درد
پاره پاره کردشان و یک غلام — راز خواجه وا نگفت از اهتمام
گفتش اندر خواب هاتف کے کیا — بنده بودن هم بیاموز و بیا
اے دریده پوستین یوسفان — گر بدرد گرگت آن از خویش دان
زانکه می بافی همه ساله بپوش — زانکه میکاری همه ساله بنوش
فعل تست این غصه‌های دم بدم — این بود معنی قد جف القلم
که نگردد سنت ما از رشد — نیک را نیکی بود بد راست بد

۳۰

مجنون و حسن لیلی

۴۶۸

عشق صورتها بسازد در فراق
تا مصور سر کشد وقت تلاق
کاسها دان این صور را اندرو
آنچه حق ریزد بدان گیرد علو

۴۶۸ ابلهان گفتند مجنون را ز جهل — حسن لیلی نیست چندان هست سهل
بهتر از وے صد هزاران دلربا — هست همچون ماه در شهر اے کیا

تاذی تر زہ ہزاران حور وشش هست بگزین زان همہ یکبار خوشش

وارہان خود را و بار اینزہم از چنین سودای زشت متہم

گفت صورت کوزہ است و حسن می می خدایم میدہد از ظرف وی

مرشمارا سرکہ داد از کوزہ اش تا نباشد عشق او تان گوش کش

زانکہ یک کوزہ دہد زہر و عسل ہر یکے را دست حق عز و جل

کوزہ می بینی و لیکن آن شراب روے ننماید بچشم ناصواب

قاصرات الطرف باشد ذوق جان جز بخصم خویش ننماید نشان

قاصرات الطرف باشد آن مدام وین حجاب ظرفہا ہمچون خیام

۳۱

دعوت کردن مسلمانی گبرے را باسلام در عہد بایزیدؒ ۴۶۹

مومن آن باشد کہ اندر نیک و بد

کافر از ایمان او حسرت خورد

بود گبرے در زمان بایزیدؒ گفت او را یک مسلمان سعید

کہ چہ باشد گر تو اسلام آوری تا بیابی صد نجات و سروری ۴۷۰

گفت این ایمان اگر ہست اے مرید آنکہ دارد شیخ عالم بایزیدؒ

من ندارم طاقت آن تاب آن کان فزون آمد ز کوششہاے جان

گرچہ در ایمان و دین ناموقنم لیک در ایمان او بس مومنم

دارم ایمان کان ز جملہ برتر است بس لطیف و با فروغ و با فراست

مومن ایمان اویم در نہان گرچہ مہرم ہست محکم بر دہان

باز ایمان خود گر ایمان شماست — نے بدان میلستم و نے اشتهاست

آنکه صد میلش سوئے ایمان بود — چون شما را دید آن فاتر شود

زانکه نامے بیند و معنیش نے — چون بیابان را مفازه گفتنے

چون بایمان شما او بنگرد — عشق او ز آورد ایمان بفسرد

یک از ایمان و صدق بایزید — چند حسرت در دل و جانم رسید

زانچه [illegible] دارد ایمان بایزید — آفرینها بر چنین شیر فرید

قطره از ایمانش در بحر ار رود — بحر اندر قطره اش غرقه شود

او یکے جان دارد از نور منیر — او یکے تن دارد از خاک حقیر

گر وے است این اے برادر چیست آن — پر شده از نور او هفت آسمان

ور وے آنست این بدن اے دوست چیست — اے عجب این دو کدامین است کیست

بایزید ار این بود آن روح چیست — ور وے آن روح است این تصویر کیست

حیرت اندر حیرت است اے یار من — این نه کار تست نے هم کار من

۳۲

بانگ نماز کردن موذن زشت آواز در کافرستان

این حکایت یاد گیر اے تیز هوش — صورتش بگذار و معنی را نیوش

یک موذن داشت بس آواز بد — شب همه شب میدریدے حلق خود

خواب خوش بر مردمان کرده حرام — در صداع افتاده ازوے خاص و عام

کودکان ترسان ازو در جامه خواب — مرد و زن ز آواز او اندر عذاب

مجتمع گشتند مر توزیع را — بهر دفع زحمت و تصدیع را

پس طلب کردند او را در زمان | اقچها دادند و گفتند ای فلان
از اذانت جمله آسوده‌ایم ما | بس کرم کردی شب و روز ای کیا
چون رسید از تو بهر یک دولتی | خواب رفت از ما کنون هم مدتی
بهر آسایش زبان کوتاه کن | در عوض آن سهمتی همراه کن
قافله می‌شد بکعبه از وله | اقچه بستد شد روان با قافله
شب بگه کردند اهل کاروان | منزل اندر موضع کافرستان
وان مؤذن عاشق آواز خود | درمیان کافرستان بانگ زد
چند گفتندش مگو بانگ نماز | که شود جنگ و عداوتها دراز
او ستیزه کرد و پس بی احتراز | گفت در کافرستان بانگ نماز
خلق خائف شد ز فتنهٔ عامهٔ | خود بیامد کافری با جامهٔ
شمع و حلوا و یکی جامه لطیف | هدیه آورد و بیامد چون الیف
پرس پرسان کاین مؤذن کو کجاست | که صدای بانگ او راحت فزاست
هین چه راحت بود زان آواز زشت | کوفتاد از وی بناگه در کنشت
دختری دارم لطیف و بس سنی | آرزو می‌بود او را مؤمنی
هیچ این سودا نمی‌رفت از سرش | پندها می‌داد چندین کافرش
در دل او مهر ایمان رسته بود | همچو مجمر بود این غم من چو عود
در عذاب و درد و اشکنجه بدم | که بجنبد سلسلهٔ او دمبدم
هیچ چاره من ندانستم در آن | تا فرو خواند این مؤذن آن اذان
گفت دختر چیست این مکروه بانگ | که بگوشم آید این دو چار دانگ
من همه عمر اینچنین آواز زشت | هیچ نشنیدم درین دیر و کنشت
خواهرش گفتا که این بانگ اذان | هست اعلام و شعار مؤمنان

باورش نامد بپرسید از دگر — آن دگر هم گفت آری ای قمر
چون یقین گشتش رخ او زرد شد — وز مسلمانی دل او سرد شد
باز رستم من ز تشویش و عذاب — دوش خوش خفتم در آن بیخوف خواب
راحتم این بود از آواز او — هدیه آوردم بشکر آن مرد کو
چون بدیدش گفت این هدیه بگیر — که مرا گشتی مجیر و دستگیر
آنچه کردی با من از احسان و بر — بندهٔ تو گشته‌ام من مستمر
گر بمال و ملک و ثروت فردمی — من دهانت را پر از زر کردمی

۳۳

خوردن زنی گوشت را و گفتن که گربه خورده است

۱۷۴

بود مردی کدخدا او را زنی — سخت طناز و پلید و رهزنی
هر چه آوردی تلف کردیش زن — مرد مضطر بود اندر تن زدن
بهر مهمان گوشت آورد آن معیل — سوی خانه با دو صد جهد طویل
زن بخوردش با شراب و با کباب — مرد آمد گفت دفع ناصواب
مرد گفتش گوشت کو مهمان رسید — پیش مهمان لوت می باید کشید
گفت زن کین گربه خورد آن گوشت را — گوشت دیگر خر اگر باید ترا
گفت ای ایبک ترازو را بیار — گربه را من برکشم اندر عیار
برکشیدش بود گربه نیم من — پس بگفت آن مرد کای محتال زن
گوشت بد شش اوقیه افزون از آن — گربه هم شش اوقیه هست ای حیله‌دان
این اگر گربه است پس آن گوشت کو — ور بود این گوشت بنما گربه تو

۳۴

شکستن زاہدے سبوئے شراب امیرے را

۴۷۲

بد امیرے خوشدلے مے خوارۂ　　　کہف ہر مخمور و ہر بیچارۂ
مشفقے، مسکین نوازے عادلے　　　گوہرے، ندبخشئے و دریا دلے
شاہ مردان و امیر المومنین　　　راہبان و رازدان و دوربین
دورِ عیسیٰ بود و ایام مسیح　　　خلق دلدار و کم آزار و ملیح
آمدش مہمان بناگاہان شبے　　　ہم امیر جنسِ او خوش مذہبے
بادہ میبایست شان در نظمِ حال　　　بادہ بود آن وقت مأذون و حلال
بادہ شان کم بود گفتا و با غلام　　　رو سبو پر کن، بما آور مدام
از فلان راہب کہ دارد خمرِ خاص　　　تا ز خاص و عام یابد جان خلاص
در سبو بستد غلام و خوش دوید　　　در زمان، تا دیرِ رہبانان رسید
زر بداد و بادۂ چون زر خرید　　　سنگ داد و در عوض گوہر خرید
بادۂ کان بر سرِ شاہان جہد　　　تاج زر بر تارک ساقی نہد
فتنہا و شورہا انگیختہ　　　بندگان و خسروان آمیختہ
اینچنین بادہ ہمی برد آن غلام　　　سوئے قصر آن امیر نیک نام
پیش آمد زاہدے غم دیدۂ　　　خشک مغزے در بلا پیچیدۂ
تن ز آتشہائے دل بگداختہ　　　خانہ از غیرِ خدا پرداختہ
گوشمال محنت بے زینہار　　　داغہا بر داغہا چندین ہزار
دیدہ ہر ساعت خلش در اجتہاد　　　روز و شب چفسیدہ او بر اجتہاد
سال و مہ در خاک و خون آمیختہ　　　صبر و حلمش نیم شب بگریختہ

دید در شب یک غلام نیک پے — در ستایش او زمین میکرد طے
گفت زاهد در سبوها چیست آن — گفت باده گفت آن کیست آن
گفت این آن فلان میر اجل — گفت طالب را چنین باشد عمل
طالب یزدان و آنگه عیش و نوش — بادهٔ شیطان و آنگه نیم هوش

(۳۵)

زوز غیرت بر سبو سنگ و شکست — او سبو انداخت از زاهد بجست
رفت پیش میر و گفتش باده کو — ماجرا او گفت یک یک پیش او

۴۷۳

میر چون آتش شد و برجست راست — گفت بنما خانهٔ زاهد کجاست
تا بدین گرز گران کوبم سرش — آن سر بے دانش مادر غرش
او چه داند امر معروف از سگی — طالب معروفیست و شهرگی
تا بدین سالوس خود را جا کند — تا بچیزے خویشتن پیدا کند
کو ندارد خود هنر الا همان — کو تسلس میکند با مردمان
او اگر دیوانه است و فتنه کاو — داروے دیوانه باشد کیر گاو
تا که شیطان از سرش بیرون رود — بے لت خربندگان خر چون رود
میر بیرون جست و دبوسے بدست — نیم شب آمد به زاهد نیم مست
خواست کشتن مرد زاهد را ز خشم — مرد زاهد گشته پنهان زیر پشم
مرد زاهد می شنید از میر آن — زیر پشم آن رسن تابان نهان
گفت در رو گفتن زشتی مرد — آئینه تاند که رو را سخت کرد
روے باید آئینه وار آهنین — تات گوید روے زشت خود ببین

(۳۶)

چون محله پر شد از هیهاے میر — وز لگد بر در زدن وز دار و گیر
خلق بیرون جست زود از چپ و راست — کاے مقدم وقت عفوست و رضاست
مغز او خشک است و عقلش این زمان — کمتر است از عقل و فهم کودکان

زهد و پیری ضعف بر ضعف آمده | واندران زهدش گشادے نا شده
رنج دیده گنج نا دیده ز یار | کارها کرده ندیده مزد کار
عفو کن اے میر بر سختیٔ او | در نگر در درد و بدبختیٔ او
تا ز جرمت هم خدا عفوے کند | زلتت را مغفرت درآگند
میر گفت آن کیست تا سنگے زند | بر سبوئے ما سبو را بشکند
چون گذر سازد بکویم شیر نر | ترس ترسان بگذرد با صد حذر
بلکه بگذارد ز هیبت پنجه را | مور گردد پیش قهرم اژدها
بندۂ ما را چرا آزرد دل | کرد ما را پیش همانان خجل
شربتے کان به ز خون اوست ریخت | این زمان همچون زنان از ما گریخت
لیک جان از دست من او کے برد | گر شود چون مرغ و بر بالا پرد
تیر قهر خویش بر پرش زنم | پر و بال مرده ریگش بشکنم
ور شود چون ماهی اندر آب در | از نهیب من شود زیر و زبر
گر رود در سنگ سخت از کوششم | از دل سنگین کنون بیرون کشم
جان نخواهد برد از شمشیر من | ور کند صد حیله و تدبیر و فن
من برانم بر تن او ضربتے | تا بود مر دیگران را عبرتے
کار او سالوس و زرق و حیلت است | لیک مقصودش بیان شهرت است
با همه سالوس و با ما نیز هم | داد او صد چو او انیدم دهم
بر سرش چندان زنم گرز گران | کز تنش بیرون رود جان روان
خشم خونخوارش شده بد سرکشے | از دهانش می بر آمد آتشے
آن شفیعان از دم و یهاے او | چند بوسیدند دست و پاے او
کاے امیر از تو نشاید کین کشی | گر لبشد باده تو بے باده خوشی

۴۷۵

باده سرمایه ز لطف تو برد — لطف آب از لطف تو حسرت خورد

بادشاهی کن ببخش ای رحیم — ای کریم ابن الکریم ابن الکریم

گفت نی نی من حریف آن میم — من بذوق این خوشی قانع نیم

وارهیده از همه خوف و امید — که همی گردم بهر سو همچو بید

من چنان خواهم که همچون یاسمین — که شوم گاهی چنان گاهی چنین

همچو شاخ بید یاران چپ و راست — که ز بادش گونه گونه رقصهاست

آنکه خو کرده است با شادی می — این خوشی را کی پسندد خواجه کی

انبیا زان زین خوشی بیرون شدند — که سرشته از خوشی حق بدند

زانکه جانشان آن خوشی را دیده بود — این خوشیها پیششان بازی نمود

هر کرا نور حقیقی رو نمود — کی شود قانع بتاریکی و دود

بهر مخمور خدا جام طهور — بهر مسکر آب شور بس نفور

دختران را لعبت مرده دهند — که ز لعبت زندگان ناآگهند

چون ندارند از فتوت زور دست — کودکان را تیغ چوبین بهتر است

۳۴۷۶ کافران قانع بنقش انبیا — که نگاریده است اندر دیرها

وان جهان مارا چو روزی روشنیست — هیچ ما پروای نقش و سایه نیست

آن یکی نقشش نشسته در جهان — وان دگر نقشش چو مه بر آسمان

۳۵

لطیفه گفتن ضیای بلخ در باب شیخ الاسلام تاج

۳۴۷۷ آن ضیاء دلق خوش الهام بود — دادر آن تاج شیخ اسلام بود

از برای علم خلقی پیش او　　گشته دائم در ملازم درس جو
تاج شیخ اسلام دار الملک بلخ　　بود کوته قد و کوچک همچو فرخ
گرچه فاضل بود و فحل و ذوفنون　　این ضیا اندر ظرافت بد فزون
او بسی کوته ضیا از حد دراز　　بود شیخ اسلام را صد کبر و ناز
زین برادر ننگ و عارش آمدی　　وین ضیا هم واعظی بد بابدی
روز محفل اندر آمد آن ضیا　　بارگه پر قاضیان و اصفیا
کرد شیخ اسلام از کبر تمام　　این برادر را چنین نصف القیام
پس ضیا چون دید کبر اندر سرش　　انفعالی داد حالی در خورش
گفت آری بس درازی بهر مزد　　اندکی زان قد سروت هم بدزد

۳۶

مات کردن دلقک شاه ترمذ را در شطرنج

۴۷۳

شاه با دلقک همی شطرنج باخت　　مات کردش زود خشم شه بتاخت
گفت شه شه وان شه کبر آورش　　یک یک آن شطرنج می زد بر سرش
که بگیر اینک شهت ای قلتبان　　صبر کرد آن دلقک و گفت الامان
دست دیگر باختن فرمود میر　　او چنان لرزان که عور از زمهریر
باخت دست دیگر و شه مات شد　　وقت شه شه گفتن و میقات شد
بر جهید آن دلقک و در کنج رفت　　شش نمد بر خود فگند از بیم تفت
زیر بالشها و زیر شش نمد　　گشت پنهان تا ز زخم شه رهد
گفت شه هی هی چه کردی چیست این　　گفت شه شه شه شه ای شاه گزین

گفت نے تو آن حق گفت جز زیر لحاف | یا چو تو خشم آوری آتش سجاف
ای تو مات و من ز تخم شاه مات | می زنم شش شه ز زیر رختهات

۳۷

۴۷۷

مهمان و کدخدا و زن او

هست مهمان خانه این تن اے جوان
هر صباحے ضیف نو آید دوان
هرچه آید از جهان غیب وش
در دلت، ضیف است دار او را خوش
این مگو که ماند اندر گردنم
که هم اکنون باز پرد در عدم

آن یکے را بیگهان آمد قنق | ساخت او را همچو طوق اندر عنق
خوان کشید او را اکرامها نمود | آن شب اندر کوی ایشان سور بود
مرد زن را گفت پنهانی سخن | کامشب اے خاتون دو جامه خواب کن
بستر ما را بگستر سوئے در | بهر مهمان گستر آن سوے دگر
گفت زن خدمت کنم، شادی کنم | سمع و طاعت، اے دو چشم روشنم
هر دو بستر گسترید و رفت زن | سوئے خانه سور کرد آنجا وطن
ماند مهمان عزیز و شوهرش | نقل بنهادند از خشک و ترش
در سمر گفتند هر دو منتخب | سر گذشت نیک و بد تا نیم شب
بعد از آن مهمان ز خواب و از سمر | شد بران بستر که بد آن سوے در

شوهر از خجلت بدو چیزے نگفت / که ترا این سوست اے جان جاے جفت

کز براے خواب تو اے بوالکرم / بستر آن سوے دگر افگنده‌ام

آن قرارے که بزن او کرده بود / گشت مبدل وان طرف مهمان غنود

آن شب آنجا سخت باران درگرفت / کز شکوه ابرشان آمد شگفت

زن بیامد برگمان آنکه شو / سوے در خفته است وآنسو آن عمو

رفت عریان در لحاف آن عروس / داد مهمان را برغبت چند بوس

گفت می ترسیدم اے مرد کلان / خود همان آمد همان آمد همان

مرد مهمان را گل و باران نشاند / بر تو چون صابون سلطانی بماند

اندرین باران و گل او کے رود / بر سر و جان تو او تاوان شود

زود مهمان جست و گفت اے زن بهل / موزه دارم من ندارم غم ز گل

من روان گشتم شما را خیر باد / در سفر یکدم مبادا روح شاد

تا که زوتر جانب معدن رود / کاین خوشی اندر سفر رهزن شود

زن پشیمان شد ازین گفتار سرد / چون رمید و رفت آن مهمان فرد

زن بسے گفتش که آخر اے امیر / گر مزاحے کردم از طیبت مگیر

لابه و زارے زن سودے نداشت / رفت و ایشان را دران حسرت گذاشت

جامه ازرق کرد از غم مرد و زن / صورتش دیدند شمع بے لگن

میشد و صحرا ز نور شمع مرد / چون بهشت از ظلمت شب گشت فرد

کرد مهمانخانه خانهٔ خویش را / از غم و از خجلت این ماجرا

در درون هر دو از راز نهان / هر زمان گفتے خیال میهمان

که بدم یار خضر صد گنج جود / می فشاندم لیک روزی تان نبود

هر زمان فکرے چو مهمان عزیز / آید اندر سینه چون جان عزیز

فکرها اے جان بجاے شخص دان زانکه شخص از فکر دارد قدر جان
فکر غم گر راه شادی میزند کارسازیهاے شادی میکند

۳۸

۴۷۸ دادن شخصے دختر خود را به ناکفوے و وصیت کردنش که ازین شوهر خود حامله مشو

خواجهٔ بوده است او را دخترے زهره خدے مه رخے سیمین برے
گشت بالغ داد دختر را بشو شو نبود اندر کفایت کفو او
خربزه چون دررسد شد آبناک گر نشکافی تبه گشت و هلاک
چون ضرورت بود دختر را بداد او بناکفوے ز تخویف فساد
گفت دختر را کزین داماد تو خویش را پرهیز کن حامل مشو
کز ضرورت بود عقد این گدا زین غریب خوار را نبود وفا
ناگهان بجهد کند ترک همه بر تو طفل او بماند مظلمه
گفت دختر اے پدر خدمت کنم هست پندت دلپذیر و مغتنم
هر دو روزے هر سه روزے آن پدر دختر خود را بفرمودے حذر
ایچنین قومے بعالم هم بدند کز چنین نوعے نصیحتگر شدند
حامله شد ناگهان دختر ازو چونکه بد هر دو جوان خاتون و شو
از پدر آن را نهان میداشتش پنج ماهه گشت کودک یا که شش
گشت پیدا گفت بابا چیست این من نگفتم که ازو دوری گزین

آن وصیتهاے من خود باد بود — کہ نکردت وعظ و پندم ہیچ سود

گفت بابا چون کنم پرہیز من — آتش و پنبہ است بیشک مرد و زن

پنبہ را پرہیز از آتش کجاست — یا در آتش کے حفاظ است و تقاست

گفت نے گفتم کہ سوئے او مرو — تو پذیراۓ منیّ او مشو

در زمان حال و انزال و خوشی — خویش را باید کہ از وے در کشی

گفت چون دانم کہ انزالش کیست — این نہان است و بغایت نے درست

۴۷۹ گفت چون چشمش کلاپیسہ شود — فہم کن کان وقتِ انزالش بود

گفت تا چشمش کلاپیسہ شدن — کور گشتہ است این دو چشم کورِ من

نیست ہر عقلِ حقیرے پائدار — وقتِ حرص و وقتِ جنگ و کارزار

۳۹

۴۷۹ رفتن صوفئے بغزا و بیہوش شدن از گردشِ چشمِ کافر

رفت یک صوفی بلشکر در غزا — ناگہان آمد قطاریق و غا

ماند صوفی با بنہ و خیمہ ضعاف — فارسان راندند تا صفِ مصاف

مثقلان خاک بر جا ماندند — سابقون السابقون در راندند

جنگہا کردہ مظفر آمدند — بازگشتہ با غنائم سودمند

ارمغان دادند کاے صوفی تو نیز — او برون انداخت نستد ہیچ چیز

پس بگفتندش کہ خشمینے چرا — گفت من محروم ماندم از غزا

زان تلطف شیخ صوفی خوش نشد — کو میان غزو خنجر کش نشد

پس بگفتندش کہ آوردیم اسیر — آن یکے را بہرِ کشتن تو بگیر

سر ببرش تا تو هم غازی شوی — اندکی خوش گشت صوفی دل قوی

کآب را گر در وضو صد روشنیست — چونکه آن نبود تیمم کردنیست

برد صوفی آن اسیر بسته را — در پس خرگه که آرد او غزا

دیر ماند آن صوفی آنجا با اسیر — قوم گفتند ای عجب چون شد فقیر

کافر بسته دو دست او کشتنیست — بسملش را موجب تاخیر چیست

رفت آن یک در تفحص در پیش — دید کافر را به بالای ویش

همچو نر بالای ماده آن اسیر — همچو شیری خفته بالای فقیر

دستها بسته همی خایید او — از سر استیزه صوفی را گلو

گبر می خایید با دندان گلوش — صوفی افتاده بزیر و رفته هوش

دست بسته گبر همچون گربهٔ — خسته کرده حلق او بی حربهٔ

نیم کشتش کرد با دندان اسیر — ریش او پرخون ز حلق آن فقیر

غازیان کشتند کافر را به تیغ — هم در آن ساعت ز حمیت بی دریغ

بر رخ صوفی زدند آب و گلاب — تا به هوش آمد ز بیهوشی و خواب

چون به هوش آمد بدید آن قوم را — پس بپرسیدند چون بد ماجرا

الله الله این چه حالست ای عزیز — اینچنین بیهوش گشتی از چه چیز

از اسیر نیم کشته بسته دست — اینچنین بیهوش افتادی و پست

گفت چون قصد سرش کردم بخشم — طرفه در من بنگرید آن شوخ چشم

چشم را وا کرد پهن او سوی من — چشم گردانید و شد هوشم ز تن

گردش چشمش مرا لشکر نمود — می ندانم گفت چون پر هول بود

قصه کوتاه کن کز آن چشم اینچنین — رفتم از خود اوفتادم بر زمین

قصه کوتاه کن کز آن غمزه گران — رفتم از خود اوفتادم مرغ‌سان

قوم گفتند نفس، بہ پیکار و نبرد | با چنین زہرہ کہ تو داری مگرد
گرو مطبخ گرد و اندر خانقاہ | تا مگر رسوا نگردی در سپاہ
چون زچشم آن اسیر بستہ دست | غرقہ گشتی، کشتی تو در شکست
غزوہ کے تانی، کز ان چشم اینچنین | رفتی از دست وفتادی بر زمین ۴۸۰

۴۰

رفتن عیاضیؒ ہفتاد بار بغزا و محروم ماندن از شہادت ۴۸۰

گفت عیاضی نود بارہ آمدم | تن برہنہ، بو کہ زخمے آیدم
بے زرہ رفتم میان تیغ و تیر | تا یکے تیرے خورم من جایگیر
تیر خوردن بر گلو یا مقتلے | در نیابد جز شہیدے مقبلے
بر تنم یک جایگہ بے زخم نیست | این تنم از تیر چون پرویز نیست
لیک بر مقتل نیامد تیرہا | کار بخت است این نہ چلدے و دہا
چون شہادت روزئے جانم نبود | رفتم اندر خلوت و در چلہ زود
در جہاد اکبر افگندم بدن | در ریاضت کردن ولاغر شدن
بانگ طبل غازیان آمد بگوش | کہ خرامید ند جیش غزوہ کوش
نفسم، از باطن مرا آواز داد | کہ بگوش حس رسیدم باماد
خیز، ہنگام غزا آمد برو | خویش را در غزو کردن کن گرو
گفتم اے نفس خبیث بے وفا | از کجا میل غزا، تو از کجا
راست گو، اے نفس کاین حیلت گریست | ورنہ نفس شہوت از طاعت بریست
گر نہ گوئی راست، حملہ آرمت | در ریاضت سخت تر افشارمت

نفس بانگے آورد آنگہ از درون | با فصاحت بے دہان اندر فنون
کہ مرا ہر روز اینجا می کشی | جانِ من چون جانِ گبران می کشی
ہیچکس را نیست از عالم خبر | کہ مرا تو میکشی بیخواب و خور
در غزا بجہم بیک زخم از بدن | خلق بیند مردے و ایثارِ من
گفت اے نفسک منافق زیستی | ہم منافق میمری تو چیستی
نذر کردم کہ ز خلوت ہیچ من | سر برون نارم چو زندہ است این بدن
زانکہ در خلوت ہر انچہ تن کند | نز براے روے مرد و زن کند
جنبش و آرامش اندر خلوتش | جز براے حق نباشد نیتش
این جہاد اکبر است آن اصغر است | ہر دو کارِ رستم است و حیدر است
کار آن کس نیست این سودا و جوش | کہ ز موش و جنبشش گم کرد ہوش
آنچنان کس را بباید چون زنان | دور بودن از مصاف و از سنان

۴۱

۴۸۰ زخم خوردن مجاہدے بست بار و نمردن او

صوفئے دیگر میان صف حرب | اندر آمد بست بار از بہرِ ضرب
با مسلمانان بکافر وقتِ کر | واگشت او با مسلمانان بفر
بست زخم از دستِ کافر چونکہ خورد | بار دیگر حملہ آورد و نبرد
تا نمیرد تن بیک زخم از گزاف | تا خورد او بیست زخم اندر مصاف
حیفش آمد کہ بزخمے جان دہد | جان ز دستِ صدق او آسان دہد
۴۸۱ آن یکے بود عشقش بکف در چل درم | ہر شب افگندے یکے در آبِ یم

تا کُند دعوت بر نفس مجاز | در تانی در د جان کندن و راز
نفس او فریاد کرده هر شبے | در فتادے زار در تاب و تبے
کہ چرا ای نفس گُنی یکبارگی | کشتیم در غصه و بیچارگی
بہر حق یکبارگی بگذار این | نفس را کالیاس احدی ارتحین
او نگشتے ملتفت مر نفس را | ہمچنین کشتے مرا و را در عنا
ہمچنین آن صوفی اندر صف جنگ | بہر حق بگرفتہ بد بر نفس تنگ
با مسلمانان بکرا و پیش رفت | وقت فر او وانگشتاء زخم تفت
زخم دیگر خورد آن را ہم بہ بست | بیست کرت رمح و تیراز وے شکست
بعد ازان قوت نماند افتاد پیش | مقعد صدق او ز صدق عشق خویش
صدق جان دادن بود ہین سابقوا | از نبے برخوان رجال صدقوا
این ہمه مردن نه مرگ صورت است | این بدن مر روح را چون آلت است
اے بسا خام کہ ظاہر خونش ریخت | لیک نفس زندہ آن جانب گریخت
آلتش بشکست و رہزن زندہ ماند | نفس زندہ است ارچہ مرکب خون فشاند
اسپ کشت ورہ نرفت آن خیرہ سر | ماند خام و زشت از حق بے خبر

۴۲

غضب کردن خلیفه مصر کنیزک شاہ موصل را

مر خلیفہ مصر را غماز گفت | کہ شہ موصل بحورے گشت جفت
یک کنیزک دارد او اندر کنار | کہ بعالم نیست مانندش نگار
در بیان ناید کہ حسنش بیحد است | نقش او نیست کاندر کاغذ است

نقش بر کاغذ چو دید آن کیقباد ... خیره گشت و جام از دستش فتاد

پهلوانی را فرستاد آن زمان ... سوی موصل با سپاهی بس گران

گفت اگر ندهد بتو آن ماه را ... برکن از بن آن در و درگاه را

ور دهد ترکش کن و مه را بیار ... تا کشم من بر زمین مه در کنار

پهلوان شد سوی موصل با حشم ... با هزاران رستم و طبل و علم

چون ملخها بیعدد برگرد دشت ... قاصد اهلاک اهل شهر گشت

هر نواحی منجنیقی از نبرد ... همچو کوه قاف او برکار کرد

زخم تیر و سنگهای منجنیق ... تیغها برکرده چون برق از بریق

هفته‌ای کرد اینچنین خونریز گرم ... برج سنگین سست شد چون موم نرم

شاه موصل دید پیکار مهول ... پس فرستاد از درون پیشش رسول

که چه میخواهی ز خون مؤمنان ... کشته میگردند زین حرب گران

گر مرادت ملک و شهر موصل است ... بی چنین خونریز اینت حاصل است

من روم بیرون ز شهر اینک درآ ... تا نگیرد خون مظلومان ترا

ور مرادت گوهر و سیم و زر است ... این ز ملک و شهر خود آسانتر است

هر چه میباید ترا از سیم و زر ... می فرستم، چیست این آشوب و شر

چون رسول آمد به پیش پهلوان ... گفت پیغام ملک اندر زبان

گفت من نی ملک میخواهم نه مال ... لیک میخواهم یکی صاحب جمال

داد کاغذ اندرو نقش نشان ... گفت پیشش بر بگو او را عیان

۴۸۴

کاندرین کاغذ نگر چه صورت است ... زود بفرستش که ملک و جانت رست

بنگر اندر کاغذ این را طالبم ... هین بده، ورنه کنون من غالبم

چون رسولش بازگشت و گفت حال ... داد کاغذ را و بنمود آن مثال

گفت معشوقش چه گفت آن شاه نر　　　صورتے کم گیر وزو دل بر ببر

من نیم در عهدِ ایمان بت پرست　　　بُت برآن بت پرست اولے ترست

با تبرک داد دختر را و برد　　　سوے لشکرگاه و در ساعت سپرد

روے دختر چون بدید آن پہلوان　　　گشت عاشق بر جمالش در زمان

بازگشت از موصل و میشد براه　　　تا فرود آمد به بیشه و مرجگاه

آتش عشقش فروزان آنچنان　　　که ندانست او زمین از آسمان

قصدِ آن مه کرد اندر خیمه او　　　عقل کو و از خلیفه خوف کو

چون زند شهوت درین وادی شرار　　　عقل را سوزد دران شعله چو خار

صد خلیفه گشته کمتر از مگس　　　پیشِ چشم آتشینش آن نفس

چون برون انداخت شلوار و نشست　　　درمیان پاے زن آن زن پرست

چون ذکر سوے مقر میرفت راست　　　رستخیز و غلغل از لشکر بخاست

برجهید او کون برہنه سوے صف　　　ذوالفقارے همچو آتش او بکف

دید شیرِ نر سیه از نیستان　　　بر زده بر قلبِ لشکر ناگہان

تازیان چون دیو در جوش آمده　　　صد طویله و خیمه را برهم زده

شیر نر گنبد همی کرد از لغز　　　در ہوا چون موج دریا بیست گز

پہلوان مردانه بود و بے حذر　　　پیشِ شیر آمد چو شیر مست نر

زد بشمشیر و سرش را بر شگافت　　　زود سوے خیمهٔ مہرو شتافت

چونکه خود را او بدان حور وانمود　　　مردے او ہمچنان بر پاے بود

با چنان شیرے بچالش گشته جفت　　　مردے او ماند برپاے و نخفت

آن بت شیرین لقاے ماهرو　　　در تعجب ماند از مردے او

جفت شد با او بشہوت آن زمان　　　متحد گشته حالے آن دو جان

۴۸۳ چند روزے ہم برین بُد بعد ازان — شد پشیمان او ازان جرم گران

داد سوگندش کہ اے پدر منیر — کن حذر تا شہ نگردد زین خبیر

داد سوگندش کہ اے خورشید رُو — با خلیفہ زانچہ شد چیزے مگو

مختصر گویم ببرد آن پہلوان — مر کنیزک را سوئے شاہِ جہان

چون بدیدا ورا خلیفہ گشت مست — پس ز بام افتاد او را نیز طشت

دید صد چندانکہ وصف آنید بود — کے بود خود دیدہ مانند شنود

۴۸۴ چون خلیفہ کرد رائے اجتماع — سوے آن زن رفت از بہر جماع

ذکر او کرد و ذکر برپا کرد — قصدِ خفت وخیز مہر افزاے کرد

چون میان پائے آن خاتون نشست — پس قضا آمد رہِ عیشش ببست

خشت خشت موش در گوشش رسید — خفت مردی شہوتش کلی رمید

وہم آن کز مار باشد آن صریر — کہ ہمی جنبد بہ تندی از حصیر

زن چو دید آن سستی او از شگفت — آمد اندر قہقہہ خندش گرفت

یادش آمد مردے آن پہلوان — کو بکشت آن شیر واندامش چنان

غالب آمد خندۂ زن شد دراز — جہد میکرد و نمی شد لب فراز

سخت می خندید ہمچون بنگیان — غالب آمد خندہ بر سود وزیان

ہرچہ اندیشید خندہ میفزود — ہمچو بند سیل ناگاہان کشود

ہیچ ساکن می نشد آن خندہ رو — پس خلیفہ تیرہ گشت وتند خو

زود شمشیر از غلافش بر کشید — گفت سرِّ خندہ وا گو اے پلید

در دلم زین خندہ ظنے اوفتاد — راستی گو عشوہ نتوانیم داد

ور خلاف راستی تفسیر میم — یا بہانہ چرب آری تو برم

من بدانم در دل من روشنیست — بایدت گفتن ہر آنچہ گفتنیست

در دل شاهان تو ماهی دان سطبر　　گرچه گه گه شد ز غفلت زیر ابر
یک چراغی هست در دل وقت گشت　　وقت خشم و حرص اندر زیر طشت
آن فراست این زمان یار من است　　گر نگویی آنچه حق گفتن است
من بدین شمشیر برّم گردنت　　سود نبود خود بهانه کردنت
این زمان بکشم ترا بی هیچ شک　　تیغ را کرد او حواله گفت نک
ور بگویی راست آزادت کنم　　حق یزدان نشکنم شادت کنم
هفت مصحف آن زمان برهم نهاد　　خورد سوگند و چنین تقریر داد
زن چو عاجز گشت گفت احوال را　　مردی آن رستم صد زال را
شرح آن گردک که اندر راه بود　　یک بیک با آن خلیفه وانمود
شیر کشتن سوی خیمه آمدن　　وان ذکر قائم چو شاخ کرگدن
او بدان قوت که از شیر شکار　　هیچ تغییریش نشد بد برقرار
تو بدین سستی که چون کردی بگوش　　خشت خشت موشکی رفتی ز هوش
من چو دیدم از تو این واز وی آن　　زان سبب خندیدم ای شاه جهان
رازها را میکند حق آشکار　　چون بخواهد رست تخم بد مکار
شاه با خود آمد استغفار کرد　　یاد جرم و زلت و اصرار کرد　　۴۸۵
گفت با خود آنچه کردم با کسان　　شد جزای آن بجان من رسان
قصد جفت دیگران کردم ز جاه　　بر من آمد آن و افتادم بچاه
من در خانه کسی دیگر زدم　　او در خانه مرا زد لاجرم
هر که با اهل کسان شد فسق جو　　اهل خود را دان که قوّاد است او
غصب کردم از شه موصل کنیز　　غصب کردند از من آن را زود نیز
او امین من بد و لالای من　　خائنش کرد آن خیانتهای من

نیست وقت کین گزاری و انتقام — من بدست خویش کردم کار خام

گر کشم کینه از آن میر و حرم — آن تعدی هم بیاید بر سرم

همچنان کین ظلم آمد در جزا — آزمودم باز نزمایم ورا

درد صاحب موصلم گردن شکست — من نیارم این دگر را نیز خست

داد حق ما را از مکافات آگهی — گفت اِن عدتم به عدنا به

چون فزونی کردن اینجا سود نیست — غیر صبر و مرحمت محمود نیست

گفت اکنون ای کنیزک دم مگو — این سخن را که شنیدم من ز تو

پاس دار و بر کسی عرضه مکن — آنچه گفتی ای کنیزک زین سخن

با امیرت جفت خواهم کرد من — الله الله زین حکایت دم مزن

تا نگردد او ز رویم شرمسار — کو یکی بد کرد و نیکی صد هزار

بارها من امتحانش کرده ام — خوب تر از تو بدو بسپرده ام

در امانت یافتم او را تمام — این قضای بود هم از کرده ام

پس بخود خواند آن امیر خویش را — کشت در خود خشم قهر اندیش را

کرد با او یک بهانه دلپذیر — که شدستم زین کنیزک بس نفیر

زان سبب کز غیرت رشک کنیز — مادر فرزند دارد صد ازیر

زان سبب کز غیرت او دائما — مادر فرزند هست اندر عنا

مادر فرزند را بس حقهاست — او نه در خورد چنین جور و جفاست

رشک و غیرت میبرد خون میخورد — زین کنیزک سخت تلخی میبرد

چون کسی را داد خواهم این کنیز — پس ترا اولی تر است این ای عزیز

که تو جانبازی نمودی بهر او — خوش نباشد دادن او را جز به تو

۴۸۶ عقد کردش با امیر او را و داد — خشم را و حرص را یکسو نهاد

عقد گردش با امیر او را سپرد | کرد خشم و حرص را او خورد و مرد

گر بدش سستی ز زن‌ئے خران | بود او را مردئے پیغمبران

ترکِ خشم و شهوت و حرص آوری | هست مردئے و رگِ پیغمبری

مردئے خر گو مباشش اندر رگش | حق همی خواند الغ بگلر بگش

۴۳

خواستن شاه محمود شکستن گوهر از وزرا و امرا و نه شکستن کسے آن گوهر را بجز ایاز

۴۸۶

(گفت) روزے شاه محمود غنی | آن شهِ غزنین و سلطان سنی

شاه روزے جانبِ دیوان شتافت | جمله ارکان را دران دیوان بیافت

گوهرے بیرون کشید او مستنیر | پس نهادش زود در کفِ وزیر

گفت چون است و چه ارزد این گهر | گفت بیش از زرِ و صد خروار زر

گفت بشکن گفت چونش بشکنم | نیکخواه مخزن و مالت منم

چون روا دارم که مثلِ این گهر | که نیاید در بها گردد هدر

گفت شاباش و بدادش خلعتے | گوهر از وے بستد آن شاه فتے

کرد ایثارِ وزیر آن شاهِ جود | هر لباس و حله که پوشیده بود

ساعتے شان کرد مشغولِ سخن | از قضیه تازه و ز رازِ کهن

بعد از ان دادش بدستِ حاجبے | که چه ارزد این بپیشِ طالبے

گفت ارزد این به نیمه مملکت | کش نگهدارد خدا از مهلکت

گفت شه بشکن بگفت ای خورشید تیغ   بس دریغ است این شکستن بس دریغ

قیمتش بگذار بین تاب و لمع   که شد است این نور روز او را تبع

دست کی جنبد مرا در کسر او   که خزانهٔ شاه را باشم عدو

شاه خلعت داد و ادرارش فزود   پس دهان در مدح عقل او گشود

بعد یکساعت بدست میر داد   دُر را آن امتحان کن باز داد

او همی گفت و همه میران همین   هر یکی را خلعتی داد او ثمین

جامگیهاشان همی افزود شاه   آن خسیسان را ببرد از ره بچاه

همچنین گفتند پنجه شصت امیر   جمله یک یک هم بتقلید وزیر

گرچه تقلید است استون جهان   هست رسوا هر مقلد ز امتحان

شاه چون کرد امتحان جملگان   مال و خلعت برد هر یک بیکران

همچنین در دور گردان شد گهر   تا بدست آن ایاز دیده ور

آخرین نهاد در کف ایاز   گفت او را کای حریف دیده باز

یک بیک دیدند این گوهر تو هم   در شعاعش در نگر ای محترم

ای ایاز اکنون بگوئی کاین گهر   چند می ارزد بدین تاب و هنر

گفت افزون زانچه تانم گفت من   گفت اکنون زود خردش درشکن

سنگها در آستین بودش شتاب   خرد کردش پیش او آن بد صواب

ز اتفاق طالع با دولتش   دست داد آن لحظه نادر حکمتش

یا بخواب این دیده بود آن پر صفا   کرده بود اندر بغل او سنگ را

همچو یوسف کاندرون قعر چاه   کشف شد پایان کارش از اله

ز امتحان شاه بود آگه ایاز   وز فریب شه نشد گمره ایاز

خلعت و ادرار از راهش نبرد   کرد او گوهر ز امر شاه خرد

چون شکست او گوهر خاص آن زمان   زان امیران خاست صد بانگ و فغان

کاین چه بی‌باکیست والله کافر است   هر که این پر نور گوهر را شکست

وان جماعت جمله از جهل و عمی   در شکسته در امر شاه را

قیمت گوهر نتیجه مهر و وُد   بر چنان خاطر چرا پوشیده شد

گفت ایاز ای مهتران نامور   امر شه بهتر بقیمت یا گهر

امر سلطان به بود پیش شما   یا که این نیکو گهر بهر خدا

ای نظرتان بر گهر بر شاه نی   قبله تان غول است جاده راه نی

من ز شه بر می‌نگردانم نظر   من چو مشرک روی نارم در حجر

بی گهر جانی که رنگین سنگ را   برگزیند پس نهد شاه مرا

چون ایاز این راز بر صحرا فگند   جمله ارکان خوار گشتند و نژند

سرفرو انداختند آن سروران   عذرگویان گشته زان نسیان بجان

از دل هر یک دو صد آه آن زمان   همچو دودی میشدی تا آسمان

کرد اشارت شه بجلاد کهن   که ز صدرم این خسان را پاک کن

این خسان چه لائق صدر منند   کز پی سنگ امر ما را بشکنند

امر ما پیش چنین اهل فساد   بهر رنگین سنگ شد خوار و کساد

پس ایاز مهر افزا بر جهید   پیش تخت آن الغ سلطان دوید

سجده کرد و پس گلوی خود گرفت   کای قبادی کز تو چرخ آرد شگفت

ای همایی که همایان فرخی   از تو دارند و سخاوت هر سخی

ای کریمی که کرمهای جهان   محو گردد پیش ایثارت نهان

ای لطیفی که گل سرخت چو دید   از خجالت پیرهن را بر درید

از غفوری تو غفران چشم سیر   روبهان بر شیر از عفو تو چیر

غیر عفو تو کرا دارد سند ‏ هر که با امر تو بیباکی کند

غفلت و گستاخئ این مجرمان ‏ از وفور عفوتست اے عفوران

عفو کن اے عفو در صندوق تو ‏ سابق لطفی و ما مسبوق تو ۴۸۹

من که باشم که بگویم عفو کن ‏ اے تو سلطان و خلاصه امر کن

من که باشم که بوم من با منت ‏ اے گرفته جمله منها دامنت

من کے آرم رحم خلم آلود را ‏ ره نمایم علم حلم اندود را

صد هزاران صفع را ارزانیم ‏ گر زبون صفعها گردانیم

من کیم تا پیشت اعلامے کنم ‏ یا که وا یادت دهم شرط کرم

عفو کن زین ناقصان تن پرست ‏ عفو از دریاے عفو اولی تر است

این گروه مجرمان هم اے مجید ‏ جمله سرهاشان بدیوارے رسید

بر خطا و جرم خود واقف شدند ‏ گرچه مات کعبتین شه بدند

رو بتو کردند اکنون ره کنان
ایکه لطف مجرمان را ره کنان

تمام شد دفتر پنجم

دفتر ششم

ای حیات دل حسام‌الدین بسی
میل می‌جوشد بقسم سادسی
پیش کش بهر رضایت میکشم
در تمام مثنوی قسم ششم
پیشکش می‌آرمت ای معنوی
قسم سادس در تمام مثنوی

بسم الله الرحمن الرحیم

پندِ مادر تو نگیرد اے فلان　　پندِ تو در ما نگیرد ہم بدان　　۴۹۴
جز مگر مفتاحِ خاص آید ز دوست　　کہ مقالید السموات آنِ اوست

. . . .　　. . . . .

عقل سر تیز است لیکن پائے سست　　زانکہ دل ویران شدہ است و تن درست　　۴۹۵
عقلِ شان در نقلِ دنیا پیچ پیچ　　فکرِ شان در ترکِ شہوت ہیچ ہیچ
صدرِ شان در وقتِ دعوے ہمچو شرق　　صبرِ شان در وقتِ تقوے ہمچو برق
عالمے اندر ہنرہا خود نماست　　ہمچو عالم بیوفا وقتِ وفاست
وقتِ خود بینی نگنجد در جہان　　در گلوے تنگ گم گشتہ زبان
اینہمہ اوصافِ شان نیکو شود　　بد نماند چونکہ نیکو جو شود
گر منی گندہ بود ہمچو منی　　چون بجان پیوست یابد روشنی
ہر جمادی کو کند رو در نبات　　از درختِ بختِ او روید حیات
ہر نباتے کو بجان رو آورد　　خضر وار از چشمۂ حیوان خورد
باز جان چون رو سوئے جانان نہد　　رخت را در عمرِ بے پایان نہد

۱

۴۹۵ سوال کردن سائلے از واعظے کہ مرغے بر سرِ بارو نشست از سر و دم او کدام فاضل تر است

واعظے را گفت روزے سائلے · کاے تو منبر را سنی تر قائلے
یک سوالستم بگو اے ذولباب · اندرین مجلس سوالم را جواب
بر سرِ باروے یکے مرغے نشست · از سر و از دم کدامینش بہ است
گفت اگر رویش بشہر و دُم بدہ · روے او از دمِ او میدان کہ بہ
ور سوے شہر است دم رویش بدہ · خاکِ آن دم باش و از رویش بجہ
مرغ با پر می پرد تا آشیان · پر مردم ہمت است اے مردمان
عاشقے کالودہ شد در خیر و شر · خیر و شر منگر تو در ہمت نگر
باز اگر باشد سپید و بے نظیر · چونکہ صیدش موش باشد شد حقیر
ور بود چغدے و میلِ او بشاہ · او سرِ باز است منگر در کلاہ

۲

۴۹۸ خواستگاری کردن غلامے دخترِ خواجہ را

ملک و مال و اطلس این مرحلہ
ہست بر جان سبکرو سلسلہ
صورتش جنت بمعنی خود سقر
افعی پر زہر و نقشش چون شکر

الحذر اے ناقصان زین خوش لقا

کو بجاہ صحبت آمد اژدہا

خواجہ را بود ہندو بندۂ | پروریدہ کردہ اورا زندۂ
علم و آدابش تمام آموختہ | در دلش شمع ہنر افروختہ
پروریدہ از طفولیت بناز | در کنارِ لطف آن اکرام ساز
بود ہم این خواجہ را یک دخترے | سیم اندامے گشئے خوش گوہرے
چون مراہق گشت دختر طالبان | بذل میکردند کابین گران
میرسیدش از سوئے ہر بہترے | بہرِ دختر دمبدم خواہشگرے
گفت خواجہ مال رانبود ثبات | روز آید شب رود اندر جہات
حسنِ صورت ہم ندارد اعتبار | کہ شود رخ زرد از یک زخم خار
سہل باشد نیز مہتر زادگی | کہ بود غرّہ بمال از سادگی
کار تقوے دارد و دین و صلاح | کہ ازو باشد بدو عالم فلاح
کرد یک داماد صالح اختیار | کہ بد او فخر ہمہ خیل و تبار
پس زنان گفتند کورا مال نیست | مہتری و حسن و استقلال نیست
گفت اینہا تابع زہد اند و دین | بے زر او گنجیست بر روئے زمین
چون بجد تزویج دختر گشت فاش | دست پیمان و نشانی و قماش
پس غلام خواجہ کاندر خانہ بود | گشت بیمار و ضعیف و زار زود
ہمچو بیمار دقے او میگداخت | علت اورا طبیبے کم شناخت
عقل میگفتے کہ رنجش از دل است | داروے تن در غم دل باطل است
آن غلامک دم نزد از حالِ خویش | گرچہ می آمد ورا در سینہ ریش
گفت خاتون را شبے شوہر کہ تو | باز پرسش در خلا احوالِ او

تو بجای مادری او را بود — کو غم خود پیش تو پیدا کند
چون که خاتون کرد در گوش این کلام — روز دیگر رفت نزدیک غلام
هم سرش را شانه میکرد آن ستی — با دو صد مهر و دلال و دوستی
آنچنان که مادران مهربان — نرم کردش تا درآمد در بیان
که مرا امید از تو این نبود — که دهی دختر به بیگانهٔ عنود
خواجه‌زادهٔ ما و ما خسته جگر — حیف نبود کو رود جای دگر
خواست آن خاتون ز خشمی کآمدش — کش زند وز بام زیر اندازدش
کو که باشد هندوی مادرغری — که طمع دارد ز خواجه دختری
گفت صبر اولی بود خود را گرفت — گفت با خواجه که بشنو این شگفت
این چنین گرّاسه خاین را ببین — ما گمان برده که او باشد امین
حال خود را این چنین گفت او مرا — خواستم کز خشم بکشم مر ورا
گفت خواجه صبر کن با او بگو — که ازو ببریم و بدهیمش بتو
تا بکر این از دلش بیرون کنم — پس تماشا کن که دفعش چون کنم
تو دلش خوش کن بگو میدان درست — کو حقیقت دختر ما جفت تست
۴۹۹
ما ندانستیم ای خوش مشتری — چون که دانستیم تو اولیتری
آتش ما هم درین کانون ما — لیلی آن ما و تو مجنون ما
تا خیال و فکر خوش بر وی زند — فکر شیرین مرد را فربه کند
جانور فربه شود لیک از علف — آدمی فربه ز عزت و شرف
آدمی فربه شود از راه گوش — جانور فربه شود از حلق و نوش
گفت آن خاتون ازین ننگ مهین — خود زبانم می‌نجنبد اندرین
این چنین ژاژی چه خایم بهر او — گو بمیر آن خاین ابلیس خو

گفت خواجه ای سنی مترس و دم دهش — تا رود علت ازو زین لطف خوش

رفع او در ابسها بر من نویس — هل که صحت یابد این باریک ریس

چون بگفت آن خسته را خاتون چنین — می نگنجید از تبختر بر زمین

زفت گشت و فربه و سرخ و شگفت — چون گل سرخ او هزاران شکر گفت

گه گهی می گفت کای خاتون من — که مبادا باشد این افسون و فن

یک خاتون جزم می گفتش که ما — در پی اینیم فارغ باش ها

خواجه چون دیدش که سرخ و زفت گشت — رفت از وی علت و آمد بگشت

او دلش وا دی بتزویر و فسوس — تا فزون میشد نشاطش چون خروس

خواجه جمعیت بکرد و دعوتی — که همی سازم فرج را وصلتی

تا جماعت عشوه میدادند گال — کای فرج بادت مبارک اتصال

تا یقین تر شد فرج را آن سخن — علت از وی رفت کل از بیخ و بن

بعد از آن اندر شب گردک بفن — امردی را بست حنا همچو زن

پر نگارش کرد ساعد چون عروس — پس نمودش ساکیان دادش خروس

مقنعه و حله عروسانه نکو — کنگ امرد را بپوشانید او

شمع را هنگام خلوت زود کشت — ماند هندو با چنان کنگ درشت

هندوک فریاد میکرد و فغان — وز برون نشنید کس از دف زنان

ضرب کف و دف و نعره مرد و زن — کرد پنهان نعره آن نعره زن

تا بروز آن هندوک را می فشارد — چون بود در پیش سگ انبان آرد

روز آوردند طاس و بوغ زفت — رسم داماد آن فرج حمام رفت

رفت در حمام او رنجور جان — کون دریده همچو دلق تونیان

آمد از حمام در گردک فسوس — پیش او بنشسته دختر چون عروس

مادرش آنجا نشسته پاسبان — که مبادا کو کند روز امتحان
ساعتی در وی نظر کرد از عناد — وانگهان بر هر دو دستش ده بداد
گفت کس را خود مبادا اتصال — با چو تو ناخوش عروس بدخصال
روز رویت همچو خاتون ختن — شب عمودت همچو شاخ کرگدن
روز رویت همچو خاتون تتر — کیر زشتت شب بتر از کیر خر
همچنین جمله نعیم این جهان — بس خوش است از دور پیش از امتحان
می‌نماید در نظر از دور آب — چون روی نزدیک آن باشد سراب
گنده پیرست او و از بس چاپلوس — خویش را جلوه دهد چون نوعروس
هین مشو مغرور این گلگونه اش — نوش نیش آلوده او را مچش
تا نیفتی چون فرج در صد حرج — صبر کن کالصبر مفتاح الفرج
آشکارا دانه پنهان دام او — خوش نماید زاولت انعام او
چون به پیوستی بدام ای هوشیار — چند نالی در ندامت زار زار
نام میری و وزیری و شهی — در درونش مرگ و درد و جاندهی
بنده باش و بر زمین رو چون سمند — چون جنازه نه که بر گردن برند

۳

رفتن دزد در خانه و کشتن آتش زنه را بدست صاحب خانه ۵۰۰

همچنین قلاب دخوشی دوند
وقت تلخی عیش را ده میدهند ۵۰۰
باز از یادش رود توبه این
کاد من الرحمن کید الکافرین

گرچہ برآتشِ زنہ دل زد و سے
آن ستارہ اش کشتہ شد از حق بے

رفت دزدے شب بخانہ یک بزرگ	از رہِ پنہان درآمد ہمچو گرگ
سرفۂ بشنید شب آن معتمد	برگرفت آتش زنہ کاتش زند
میزد آتش بہرِ شمع افروختن	تا سرِ آواز را بیند علن
دزد آمد آن زمان پیشش نشست	چون گرفتے سوختہ، میکرد پست
می نہاد آنجا سرِ انگشت را	تا شود استارۂ آتش فنا
تر ہمی کرد او سرِ انگشت را	زا صبع آن استارہ راکردے فنا
خواجہ می پنداشت کو خود می مرد	این نمی دید او کہ دزدش می کشد
خواجہ گفت این سوختہ نمناک بود	می مرد استارہ از تر یش زود
بس کہ ظلمت بود و تاریکی بہ پیش	می ندید آتش کشے را پیشِ خویش
این چنین آتش کشے اندر دلش	دیدۂ کافر نہ بیند از عمش
چون نمی داند دل دانندۂ	ہست با گردندہ، گردانندۂ
چون نمی گوئی کہ روز و شب بخود	بے خداوندے کے آید کے رود
گردِ معقولات میگردی ببین	این چنین بیعقلئے خود اے مہین

۴

٥٠١　## حسد بُردن امیران بر ایاز و وانمودن سلطان کیاستِ او

از حسد میران چو در جوش آمدند	عاقبت بر شاہِ خود طعنہ زدند
کاین ایازِ تو ندارد سی خرد	جاگگئے سی امیر او چون برد

شاه بیرون رفت با آن سی امیر — سوی صحرا و کهستان صیدگیر
کاروانی دید از دور آن ملک — گفت میری را که رو ای مرتفک
رو بپرس آن کاروان را بر رصد — کز کدامین شهر اندر میرسد
رفت پرسید و بیامد که ز ری — گفت عزمش تا کجا در ماند وی
دیگری را گفت رو ای بو العلا — باز پرس از کاروان که تا کجا
رفت آمد گفت تا سوی یمن — گفت رختش چیست هان ای موتمن
ماند حیران گفت با میری دگر — که برو وا پرس رخت آن نفر
باز آمد گفت از هر جنس هست — غالب آن کاسهای رازی است
گفت کی بیرون شدند از شهر ری — ماند حیران آن امیر سست پی
آن دگر را گفت رو وا پرس هان — تا که کی بوده است نقل کاروان
باز گشت و گفت هفتم از رجب — گفت ور کی چیست تسعیر ای عجب
چون ندید است دیگر دم نزد — شه فرستاد آن دگر را زان عدد
همچنین تا سی امیر و بیشتر — سست رای و ناقص اندر کر و فر
هر یکی رفتند بهر یک سوال — ناقص و عاجز ز ادراک کمال
گفت امیران را که من روزی جدا — امتحان کردم ایاز خویش را
که بپرس آن کاروان را کز کجاست — او برفت و جمله را پرسید راست
بی وصیت بی اشارت یک بیک — حال شان دریافت بی ریبی و شک
هر چه زین سی میر اندر سی مقام — کشف شد ز آن یکدم شد تمام
پس بگفتندش امیران کاین فنیست — از عنایتهاست کار جهد نیست
قسمت حق است مه را روی نغز — داده حق است گل را بوی نغز
بلکه سلطان چون عنایت میکند — از تفاخر خیمه بر مه میزند

گفت سلطان بلکه آنچه از نفس زاد | ریع تقصیر است و دخل اجتهاد
ورنه آدم کے بگفتے با خدا | ربّنا انا ظلمنا نفسنا
خود بگفتے کاین گناه از نفس بود | چون قضا این بود حزم ما چه سود
همچو ابلیسے که گفت اغویتنی | تو شکستی جام و ما را می زنی
بل قضا حق است و جهد بنده حق | پس مباش اعور چو ابلیس خلق
در تردد مانده ایم اندر دو کار | این تردد کے بود بے اختیار
این کنم یا آن کنم خود کے شود | چون دو دست و پائے او بسته بود

۵

۵۰۳

پیچیدن صیادے خود را در گیاه و دانستن مرغے زیرک

رفت مرغے در میان مرغزار | بود آنجا دام از بهر شکار
دانهٔ چندے نهاده بر زمین | خفیه صیادے نشسته در کمین
خویش را پیچیده در برگ و گیاه | وز گل و لاله ورا بر سر کلاه
در کمین بنشسته و کرده نگاه | تا در افتد صید بیچاره ز راه
مرغک آمد سوئے او از ناشناخت | پس طوافے کرد و سوے مرد تاخت
گفت او را کیستی تو سبزپوش | در بیابان این وحوشش پر خروش
گفت مردے زاهدم من منقطع | با گیاه و برگ اینجا مقتنع
زهد و تقوے را گزیده دین و کیش | زانکه می بینم اجل را پیش خویش
مرگ همسایه مرا واعظ شده | کسب و دکّان مرا برهم زده
چون باخر فرد خواهم ماندن | خو نباید کرد با هر مرد و زن

(۶) ۵۰۳

روسے خواہم کرد آخر در لحد — آن بہ آید کہ کنم خو با احد
مرغ گفتش خواجہ در خلوت مایست — دین احمدؐ را ترہب نیک نیست
از ترہب نہی فرمود آن رسول — بدعتے چون برگرفتی اے فضول
جمعہ شرط است و جماعت در نماز — امر معروف و ز منکر احتراز
رنج بدخویان کشیدن زیر صبر — منفعت دادن بخلقان ہمچو ابر
خیر ناس آن ینفع الناس اے پدر — گر نہ سنگی چہ حریفی با مدر
در میان امت مرحوم باش — سنت احمدؐ مہل محکوم باش
چون جماعت رحمت آمد اے پسر — جہد کن کز رحمت آری تاج سر
در جوابش گفت صیاد عیار — نیست مطلق این کہ گفتی ہوش دار
ہست تنہائی بہ از یاران بد — نیک چون با بد نشیند بد شود
زانکہ عقل ہر کرا نبود رسوخ — پیش عاقل او چو سنگ است و کلوخ
چون حمار است آنکہ نانش امنیت است — صحبت او عین رہبانیت است
ہوش او سوئے علف باشد چو خر — بگذر از وے تا نمانی بے ہنر
ہر کہ با این قوم باشد راہب است — کہ کلوخ و سنگ او را صاحب است
خود کلوخ و سنگ کس را رہ نزد — زین کلوخان صد ہزار آفت رسد
گفت مرغش پس جہاد آنگہ بود — کاینچنین رہزن میان رہ بود
از برائے حفظ یارے نبرد — بر رہِ نا ایمن آید شیر مرد
عرق مردی آنگہے پیدا شود — کہ مسافر ہمرہ اعدا شود
چون نبی السیف بودہ است آن رسول — امت او صفدرانند و فحول
مصلحت در دین ما جنگ و شکوہ — مصلحت در دین عیسےٰ غار و کوہ
مصلحت وادہ است ہر یک را جدا — مصلحت جو گر توئی مرد خدا

گفت آرے گر بود یاری و زور	تا بقوت بر زند بر شور و شور
قوتے باید درین رہ مرد وار	یاری باید درین جا فتر و دار
چون نباشد قوتے پرہیز بہ	در فرار لا یطاق آسان بجہ
صنعت انیست اے عزیز نامدار	فکر تے کن در نگر انجام کار
یار میجو تا بیابی راہ را	ورنہ کے دانی تو راہ و چاہ را
گفت صدق دل بباید کار را	ورنہ یاران کم نیابند یار را
یار شو تا یار بینی بیعدد	زانکہ بے یاران بمانی بے مدد
دیو گرگ است و تو ہمچون یوسفی	دامن یعقوب مگذار اے صفی
گرگ اغلب آن زمان گیرا بود	کز رمہ شیشا بجو تنہا رود
آنکہ سنت با جماعت ترک کرد	در چنین مسبع ز خون خویش خورد
ہست سنت رہ جماعت چون رفیق	بے رہ و بے یار افتی در مضیق
راہ سنت با جماعت بہ بود	اسپ با اسپان یقین خوشتر رود
این بگفت و آن بگفت از اہتزاز	بحث شان شد اندرین معنی دراز
مرغ را چون دیدہ بر گندم فتاد	نفس او بے طاقت آمد در کشاد
بعد ازان گفتش کہ گندم آن کیست	گفت امانت از یتیم بے وصیت
مال ایتام است امانت پیش من	زانکہ پندارند ما را موتمن
گفت من مضطرم و مجروح حال	ہست مردار این زمان بر من حلال
ہست دستوری کزین گندم خورم	اے امین و پارسا و محترم
گفت مفتی ضرورت ہم توئی	بیضرورت گر خوری مجرم شوی
ور ضرورت ہست ہم پرہیز بہ	ور خوری بارے ضمان آن بدہ
مرغ بس در خود فرو رفت آن زمان	توسنش سر بستہ از جذب عنان

۵۰۴

پس بجز در آن گندم و در فخ بماند | چند او یسین و الانعام خواند
بعد درماندن چه افسوس و چه آه | پیش از آن بایست این دود سیاه
آن زمان که حرص جنبید و هوس | آن زمان میگو که ای فریادرس
پیش از آن کاین دانه بر تو فخ شود | گر سیه حرص تو هیچو یخ شود
آه و درد و ناله آدم کار بند | حرص را آواره کن ای هوشمند
گفت آن مرغ این سزای آن بود | کو فسون زاهدان را بشنود
گفت نه این سزای آن نشاف | کو خورد مال یتیمان از گزاف

۶

۵۰۳ بردن دزدی قچ را از شخصی و بازجامه اش نیز ربودن

مرکب تو بعجایب مرکب است
بر فلک تازد بیک لحظه زپست
لیک مرکب را نگه میدار از آن
کو بدزدید آن قبایت راهنان
تا بدزدد مرکبت را نیز هم
پاس دار این مرکبت را دمبدم

آن یکی میرفت و قوچی میکشید | دزد قچ را برد و حبلش را برید
چونکه شد آگه دوان شد چپ و راست | تا بیابد کان قچ برده کجاست
بر سر چاهی بدید آن دزد را | در فغان و گریه و وا ویلتا
گفت نالان از چه ای اوستاد | گفت همیان زرم در چه فتاد

گر تقاضی در رہ ِمی بیرون کشی　　　غمس بدہم مرترا بادل خوشی
ہست در ہمیان من پانصد درم　　　گر کنی با من چنین لطف و کرم
صد درم بدہم ترا حالے بدست　　　گفت باخود کاین بہا دو قح است
گر دے بربستہ شد دہ در کشاد　　　گر چہ شد حق عوض اشتر بداد
جا بہا بر کند و اندر چاہ رفت　　　جا بہا را ہم ببرد آن دزد تفت
حازمے باید کہ رہ تا دہ برد　　　حزم نبود طمع طاعون آورد
آن یکے دزدیست فتنہ سیرتے　　　چون خیال او را بہر دم صورتے
کس نداند مکر او الا خدا　　　در خدا بگریز و وارہ زین دغا

۷

ہائے وہوے پاسبان بعد از بردن دزد اسباب کاروان را　　　۵۰۵

آن زمان کہ دیو میشد راہزن
آن زمان بایست یاسین خواندن
پیش از ان کہ اشکستہ گردد کاروان
آن زمان چوبک بزن اے پاسبان

پاسبانے بود در یک کاروان　　　حارس مال و قماش آن جہان
پاسبان شب خفت و دزد اسباب برد　　　رختہا را زیر ہر خاکے فشرد
روز شد بیدار گشت آن کاروان　　　رفتہ دید ند اسپ و سیم و اشتران
پاسبان در ہی ہی چوبک زدن　　　گرم گشتہ خود ہمو بد راہزن
پس بدو گفتند کاے حارس بگو　　　تا چہ شد این رخت و این اسباب کو

گفت دزدان آمدند اندر نقاب / خنجرها بردند از پیشم شتاب

قوم گفتندش که ای چون تل ریگ / پس چه میکردی چه تو مرده ریگ

گفت من یک کس بدم ایشان گروه / با سلاح و با شجاعت با شکوه

گفت اگر در جنگ کم بودت امید / نعره بایستی زدن که برجهید

گفت آندم کارد بنمودند و تیغ / که خمش ورنه کشیمت بی دریغ

آن زمان از ترس من بستم دهان / این زمان فریاد و هیهای و فغان

آن زمان بستند دهم که دم زنم / این زمان چندانکه خواهی میکنم

چونکه عمرت برد دیو فاضحه / بی نمک باشد اعوذ و فاتحه

گرچه باشد بی نمک اکنون حنین / هست غفلت بی نمکتر زان یقین

همچنین هم بی نمک می نال نیز / که ذلیلان را نظر کن ای عزیز

قادری بیگاه چه بود یا بگاه / از تو چیزی فوت کی شد ای اله

۸

خفتن عاشقی بوعدهٔ قدوم معشوق

۵۰۶

عاشقی بوده ست در ایام پیش / پاسبان عهد اندر عهد خویش

سالها در بند وصل ماه خود / شاه مات و مات شاهنشاه خود

عاقبت جوینده یابنده بود / که فرج از صبر زاینده بود

گفت روزی یار او کامشب بیا / که بپختم از پی تو لوبیا

در فلان حجره نشین تا نیم شب / تا بیایم نیم شب من بی طلب

مرد قربان کرد و نانها بخش کرد / چون پدید آمد مهش از زیر گرد

شب در آن حجره همی کرد انتظار　　بر امید وعدهٔ آن یار غار

منتظر بنشست و خوابش در ربود　　اوفتاد و گشت بیخود آن عنود

ساعتے بیدار بد خوابش گرفت　　عاشق دلداده را خواب اے شگفت

بعد نصف اللیل آمد یار او　　صادق الوعد آن دلدار او

عاشق خود را فتاده خفته دید　　اندکے از آستین او درید

گردگانی چند اندر جیب کرد　　که تو طفلی گیر این می باز نرد

چون سحر از خواب عاشق بر جهید　　آستین و گردگانها را بدید

گفت شاه ما همه صدق و صفاست　　آنچه بر ما می رسد آن هم ز ماست

اے دل بیخواب ما زان ایمنیم　　چون حرس بر بام چوبک می زنیم

گردگان ما درین مطحن شکست　　هرچه گوییم از غم خود اندک است

من نخواهم عشوهٔ هجران شنود　　آزمودم چند خواهم آزمود

هرچه غیر شورش و دیوانگیست　　اندرین ره روے در بیگانگیست

۹

استدعاے امیر ترک مخمور مطرب را

۵۰۷

نفی بهر ثبت باشد در سخن
نفی بگذار و ز ثبت آغاز کن
نفی بگذار و همان هستی پرست
این بیاموز اے پدر زان ترک مست

اعجمی ترکے سحر آگاه شد　　وز خمار خمر مطرب خواه شد

مطرب جان مونس مستان بود / نقل و قوت و قوت مست آن بود

مطرب ایشان را سوے مستی کشد / باز مستی از دم مطرب چشد

۵۰۸ مطرب آغازید پیش ترک مست / در حجاب نغمه اسرار الست

می ندانم که تو ماهی یا وثن / می ندانم که چه می خواهی ز من

می ندانم که چه خدمت آرمت / تن زنم یا در عبادت آرمت

این عجب که نیستی از من جدا / می ندانم تو کجا و من کجا

می ندانم که مرا چون میکشی / گاه بر در گاه در خون میکشی

همچنین لب در ندانم باز کرد / می ندانم می ندانم ساز کرد

چون ز حد شد می ندانم از شگفت / ترک ما را زین حراره دل گرفت

۵۰۹ برجهید آن ترک و دبوسے کشید / تا علیها بر سر مطرب رسید

گرز را بگرفت سرهنگے بدست / گفت نے مطرب کشی این دم بدست

گفت این تکرار بیحد و مرش / کوفت طبعم را بکوبم من سرش

قلتبانا می ندانی گه مخور / ور همی دانی بزن مقصود بر

آن بگو اے گیج که می دانیش / می ندانم می ندانم در مکش

من بپرسم کز کجائی هے مری / تو بگوئی نے ز بلخ و نز هری

نے ز روم و نے ز هند و نے ز چین / نے ز شام و نے عراق و باردین

نے ز بغداد و نه موصل نے طراز / در کشی در نے و نے راه دراز

خود بگو تا از کجائی باز ره / هست تنقیح مناط این جایگه

یا بپرسم که چه خوردی ناشتاب / تو بگوئی نے شراب و نے کباب

نے بقول و نے پنیر و نے بصل / نے ز شیر و نے ز شکر نے عسل

نے قدید و نے ثرید و نے عدس / آنچه خوردی آن بگو تنها و بس

این سخن خائی دراز از بهر چیست   گفت مطرب زانکه مقصودم خیست
میرمد اثبات پیش از نفی تو   نفی کردم تا بری ز اثبات بو
در نوا آرم به نفی این ساز را   چون بمیری مرگ گوید راز را
جان بسی کندی و اندر پردهٔ   زانکه مردن اصل بد ناوردهٔ
تا نمیری نیست جان کندن تمام   بے کمال نردبان نائی ببام
چون ز صد پایہ دو پایہ کم بود   بام را کوشندهٔ نامحرم بود
چون رسن یک گز ز صد گز کم بود   آب اندر دلو از چه کے رود
مصطفےٰ زین گفت کاے اسرار جو   مرده را خواہی که بینی زنده تو
میرود چون زندگان بر خاکدان   مردهٔ و جانش شده بر آسمان
جانش را این دم ببالا مسکنیست   گر بمیرد روح او را نقل نیست
زانکه پیش از مرگ او کرده است نقل   این بمردن فهم آید نے بعقل
نقل باشد نے چو نقل جان عام   همچو نقلے از مقامے تا مقام
هر که خواهد کو ببیند بر زمین   مرده را کو میرود ظاهر یقین
مر ابوبکر تقے را گو ببین   شد ز صدیقی امیر المحشرین
اندرین نشأة نگر صدیق را   تا بحشر افزون کنی تصدیق را
پس محمد صد قیامت بود نقد   زانکه حل شد در فنایش حل و عقد

۱۰

آمدن ضریرے بخانهٔ پیغمبر و پنهان شدن عایشه رض

۵۰۸

اندر آمد پیش پیغمبر ضریر   کاے نوابخش تنور هر خمیر

اے تو میر آب و من مستقیم	مستغاث المستغاث اے ساقیم
چون درآمد آن ضریر از در شتاب	عائشہؓ بگریخت بہر احتجاب
زانکہ واقف بود آن خاتون پاک	از غیورئے رسول رشکناک
گفت پیغمبر برائے امتحان	او نمی بیند ترا کم شو نہان
کرد اشارت عائشہؓ با دستہا	او نبیند من ہمی بینم ورا
غیرت عقل است بر خوبئے روح	پر ز تشبیہات و تمثیل اے نصوح
با چنین پنہانئے کین روح راست	عقل بر وے اینچنین رشکین چراست
از کہ پنہان می کنی اے رشک خو	آنکہ پوشیدہ است نورش روے او
میرود بیروسے پوش این آفتاب	فرط نور اوست رویش را نقاب
پیش آن خورشید کو بس روشن است	در حقیقت ہر دلیلے رہزن است

۱۱

۵۱۰ رسیدن شاعرے بہ حلب روز عاشورہ و نکتہ گفتن او

سالہا این مرگ طبلک میزند
گوش تو بیگانہ جنبش میکند
در دقایق خویش را در تافتی
رمز مردن این زمان دریافتی

روز عاشورہ ہمہ اہل حلب	باب انطاکیہ اندر تا بشب
گرد آید مرد و زن جمعے عظیم	ماتم آن خاندان دارد مقیم
تا بشب نوحہ کنند اندر بکا	شیعہ عاشورہ برائے کربلا

بشمرند آن ظلمها و امتحان | کز یزید و شمر دید آن خاندان
از غریو و نعره‌ها در سرگذشت | پر همی گردد همه صحرا و دشت
یک غریبی شاعری از ره رسید | روز عاشوره و آن افغان شنید
شهر را بگذاشت وان سوراے کرد | قصد جست و جوے آن هیهاے کرد
پرس پرسان میشد اندر افتقاد | چیست این غم بر که این ماتم فتاد
این رئیسی زفت باشد کو بمرد | این چنین مجمع نباشد کار خرد
نام او و القاب او شرحم دهید | که غریبم من شما اهل دهید
چیست نام و پیشه و اوصاف او | تا بگویم مرثیه ز الطاف او
مرثیه سازم که مرد شاعرم | تا ازین جا برگ و لالنگی برم
آن یکی گفتش که هی دیوانهٔ | تو نهٔ شیعه عدوے خانهٔ
روز عاشوره نمیدانی که هست | ماتم جانے که از قرنے به است
پیش مومن کے بود این قصه خوار | قدر عشق گوش عشق گوشوار
پیش مومن ماتم آن پاک روح | شهره‌تر باشد ز صد طوفان نوح
گفت آرے لیک کو دور یزید | کے بده است این غم چه دیر اینجا رسید
چشم کوران آن خسارت را بدید | گوش کران این حکایت را شنید
خفته بودستید تا اکنون شما | که کنون جامه دریدید از عزا
پس عزا بر خود کنید اے خفتگان | زانکه بد مرگیست این خواب گران
روح سلطانی ز زندانی بجست | جامه چون دریم و چون خائیم دست
چونکه ایشان خسرو دین بوده اند | وقت شادی شد چو بشکستند بند
سوے شادروان دولت تاختند | کنده و زنجیر را انداختند
دور ملک است و گش و شاهنشهی | گر تو یک ذره از ایشان آگهی

ور نه آنگه برو بر خود گری | زانکه در انکار نقل و محشری
بعد از آن دیدِ خرابت نوحه کن | کو نمی‌بیند جز این خاک کهن
ور همی بیند چرا نبود دلیر | پشت دار و جان‌سپار و چشم‌سیر

۱۲

۵۱۲ سحوری زدن شخصے بر درِ سرائے خالی

خدمتے مسکین برائے کردگار
با قبول و ردّ خلقانت چه کار

آن یکی میزد سحوری بر دری | درگهی بود و رواق مهتری
نیم‌شب میزد سحوری را بجد | گفت او را قائلی کے مستند
اولاً وقتِ سحر زن این سحور | نیم‌شب افغان مکن اے ناصبور
دیگر آنکه فهم کن اے بوالهوس | کاندرین خانه درون خود هست کس
کس درینجا نیست جز دیو و پری | روزگار خود چه یاوه می‌بری
بهر گوشے میزنی دف گوش کو | هوش باید تا بداند هوش کو
گفت گفتی بشنو از چاکر جواب | تا نمانی در تحیّر و اضطراب
گرچه هست این دم بر تو نیم‌شب | نزدِ من نزدیک شد صبحِ طرب
هر شکستے نزدِ من فیروز شد | جمله شبها پیشِ چشمم روز شد
وانچه گفتی کاندرین قصر و سرا | نیست کس چون میزنی این طبل را
بهرِ حق این خلق زرها می‌دهند | صد اساسِ خیر و مسجد می‌نهند
مال و تن در راهِ حج دوردست | خوش همی بازند چون عشاقِ مست

ہیچ می گویند کان خانہ تہیست　　این سخن کے گوید آن کش آگہیست
پر ہمی بیند سرائے دوست را　　آنکہ از نورِ الہیش ضیا
بس سرائے پُر ز جمع و انبہی　　پیشِ چشمِ عاقبت بینان تہی
ہر کرا خواہی تو در کعبہ بجو　　تا بروید در زمان پیشِ تو او
صورتے کو فاخر و عالی بود　　او ز بیت اللہ کے خالی بود
او بود حاضر منزہ از رتاج　　باقیٔ مردم برائے احتیاج
من ہم از بہرِ خدا وند غفور　　میزنم بر در بامیدش سحور
مشتری خواہی کہ از وے زر بری　　بہ ز حق کے باشد اے جان مشتری
میخرد از مالت انبانے نجس　　می دہد نورِ ضمیرِ مقتبس
می ستاند این یخِ جسمِ فنا　　میدہد ملکے برون از وہم ما
می ستاند قطرۂ چندے ز اشک　　میدہد کوثر کہ آرد قند رشک
می ستاند آہِ پُر سودا و دود　　میدہد ہر آہ را صد جاہ و سود
نقد آور تا کنی سودا ازان　　نسیہ را بگذار تا نکنی زیان
ہین درین بازار گرم بے نظیر　　کہنہا بفروش ملکِ نقد گیر
ور ترا شکے و ریبے رہ زند　　تاجرانِ انبیا را کن سند

۱۳

رنجانیدن خواجہ بلال حبشی را و خرید کردن ابوبکرؓ او را

۵۱۳

تن فدائے خار میکرد آن بلالؓ　　خواجہ اش میزد برائے گوشمال
کہ چرا یادِ محمدؐ میکنی　　بندۂ بد منکرِ دینِ منی

میزد اندر آفتابش او بخار — او احد میگفت بهر افتخار

ناگهان صدیق آنسو میرسید — آن احد گفتن بگوشش خود شنید

چشم او پر آب شد دل پر عنا — زان احد می یافت بوے آشنا

بعد از ان خلوت بدیدش پند داد — کز جهودان خفیه میدار اعتقاد

عالم السر است پنهان دار کام — گفت کردم توبه پیشت اے همام

روز دیگر از پگه صدیق تفت — آن طرف از بهر کارے می برفت

باز احد بشنید و ضرب زخم خار — بر فروزید از دلش شور و شرار

باز پندش داد باز او توبه کرد — عشق آمد توبهٔ او را بخورد

توبه کردن زین نمط بسیار شد — عاقبت از توبهها بیزار شد

فاش کرد اسپرد تن را در بلا — کاے محمد اے عدوے توبها

اے تن من وے رگ من پر ز تو — توبه را گنجا کجا باشد درو

توبه را زین پس ز دل بیرون کنم — از حیات خلد توبه چون کنم

عشق قهار است و من مقهور عشق — چون قمر روشن شدم از نور عشق

برگ کاهم پیش تو اے تندباد — من چه دانم تا کجا خواهم فتاد

گر بلالم ور بلالم میدوم — مقتدی بر آفتابت میشوم

نعرهٔ مستان خوشش می آیدم — تا ابد جانا چنین می بایدم ۵۱۴

نک بلالے با بلالے یار شد — زخم خار او را گل و گلزار شد

گر ز زخم خار تن غربال شد — جان و جسمم گلشن اقبال شد

تن به پیش زخم خاران جهود — جان من مست و خراب آن ودود

بوے جانے سوے جانم میرسد — بوے یار مهربانم میرسد

از سوے معراج آمد مصطفی — بر بلالش حبذا لی حبذا

چونکه صدیق از بلال دم درست ... این شنید از توبهٔ او دست شست
بعد ازان صدیق پیش مصطفی ... گفت حال آن بلال با صفا
کان فلک پیمای میمون بال چست ... این زمان در عشق و اندر دام تست
باز سلطان است زان جغدان برنج ... در حدث مدفون شده است آن زفت گنج
جغدها بر باز استم میکنند ... پر و بالش بے گناہے میکنند
جرم او اینست کو باز است و بس ... غیر خوبی جرم یوسف چیست پس
پیش مشرق چار میخش میکنند ... تن برهنه شاخ خارش میزنند
از تنش صد جاے خون بر می جهد ... او احد می گوید و سر می نهد
پندها دادم که پنهان دار دین ... سر بپوشان از جهودان لعین
عاشق است او را قیامت آمده است ... تا در توبه برو یزدان ببست
مصطفی زین قصه چون خوش بر شگفت ... رغبت افزون گشت او را هم بگفت
مصطفی گفتش که اکنون چاره چیست ... گفت این بنده مر او را مشتریست
هر بها کو گوید او را میخرم ... در زیان و حیف ظاهر ننگرم
مصطفی گفتش هلا اے نیکخو ... در خریدن میشوم انباز تو
تو وکیلم باش نیمے بهر من ... مشتری شو قبض کن از من ثمن
گفت صد خدمت کنم رفت آن زمان ... سوے خانه آن جهود بے امان
گفت با خود کز کف طفلان گهر ... می توان آسان خریدن اے پسر
عقل و ایمان را ازین قوم جهول ... می خرد با ملک دنیا دیو غول
آنچنان زینت دهد مردار را ... که خرد زیشان دو صد گلزار را
آنچنان مهتاب بنماید بسحر ... کز خسان صد کیسه برباید بسحر
لب به بند اینجا و خر آن سو مران ... رفت آن صدیق سوے آن خران

۵۱۵

حلقه بر در زد چو در را برگشود — رفت بیخود در سرای آن جهود

بیخود و سرمست و پرآتش نشست — از دهانش بس کلام سخت جست

کاین ولی الله را چون میزنی — این چه حقد است ای عدوی روشنی

گر ترا صدقیست اندر دین خود — ظلم بر صادق دلت چون میدهد

ای تو در دین جهودی مادهٔ — کاین گمان داری تو بر شهزادهٔ

در همه آینهٔ کژساز خود — منگر ای مردود نفرین ابد

آنچه آندم از لب صدیق جست — گر بگویم گم کنی تو پا و دست

گفت گر رحمت همی آید برا — زر بده بستانش ای اکرام خو

از منش واخر چو میسوزد دلت — بی مؤنت حل نگردد مشکلت

گفت صد خدمت کنم پانصد سجود — بندهٔ دارم نکو لیکن جهود

۵۱۶ تن سپید و دل سیاه او را بگیر — در عوض ده تن سیاه و دل منیر

پس فرستاد و بیاورد آن همام — بود الحق سخت زیبا آن غلام

آنچنانکه ماند حیران آن جهود — آن دل چون سنگش از جا رفت زود

حالت صورت پرستان این بود — سنگ شان از صورتی مومی شود

باز کرد استیزه و راضی نشد — که برین افزون بده بی هیچ بد

یک نصاب نقره هم بروی فزود — تا که راضی گشت حرص آن جهود

بیع کرد و داد و بستد بی غرض — داد گوهر سنگ بستد در عوض

بر خیال آنکه سودی کرده‌ام — دادم اسود ابیضی آورده‌ام

منعقد چون گشت بیع اندر میان — یافت ایجاب و قبول هر دو آن

قهقهه زد آن جهود سنگدل — از سر افسوس و طنز و غش و غل

گفت صدیقش که این خنده چه بود — در جواب پرسش او خنده فزود

گفت اگر جدت بودے با اهتمام　　در خریدارے این اسود غلام

من را استیزه نمی افزود خشم　　خود بعشر انیش می بفروختم

کو بنزد من نیرزد نیم دانگ　　تو گران کردی بهایش از بانگ

پس جوابش داد صدیق اے غبی　　گوهرے دادی بجوزے چون صبی

کو بنزد من همی ارزد دو کون　　من بجانش ناظرستم تو بلون

زر سرخ است او سیه تاب آمده　　از برائے رشکِ این احمق کده

دیدهٔ این هفت رنگِ جسمها　　در نیابد زین نقاب آن روح را

گر مکیسی کردهٔ در بیع بیش　　دادمے من جمله ملک و مالِ خویش

ور مکیس افزودئ من ز اهتمام　　دامنے زر کردمے از غیر وام

سهل دادی زانکه ارزان یافتی　　دُر ندیدی حقه را نشگافتی

این سیاه اسرار تن اسپید را　　بُت پرستانه بگیرا اے ژاژ خا

این ترا و آن مرا بردیم سود　　این لکم دینٌ ولی دینٌ اے جهود

خود سزائے بت پرستان این بود　　جلّش اطلس اسپ او چوبین بود

بعد ازان بگرفت او دست بلالؓ　　آن ز دستِ زخمِ محنت چون خلال

شد خلالے در دهانے راه یافت　　جانبِ شیرین زبانے می شتافت

آوریدش تا بنزد آن رسولؐ　　که بجان او کرده بد دینش قبول

چون بدید آن خسته روئے مصطفیٰ　　گفت طبتم فادخلوا بابها

چون بلالؓ این را شنید از مصطفیٰ　　خر مغشیا فتاد او بر قفا

تا بدیرے بیخود و بیخویش ماند　　چون بخویش آمد ز شادی اشک راند

مصطفیٰ اش در کنار خود کشید　　کس چه داند بخششے کورا رسید

چون بود مسے که بر اکسیر زد　　مفلسے بر گنج پر توفیر زد

ماہ بے نخ مردہ در ہجر او فتاد | کاروان گم شدہ زو بر گشاد
آن خطا باتے کہ گفت آندم نبی | گر زند بر شب برآید از شبی
روز روشن گردد آن شب چون صباح | من نتانم باز گفت آن اصطلاح
۵۱۷ شد کو مین سلطان جہان | در عتاب آمد زمانے بعد ازان
گفت اے صدیق آخر گفتمت | کہ مرا انباز کن در مکرمت
تو چرا تنہا خریدی بہر خویش | باز گو احوال اے پاکیزہ کیش
گفت ما دو بندگان کوے تو | کردمش آزاد من بر روے تو
تو مرا میدار بندہ یار غار | ہیچ آزادی نخواہم زینہار
کہ مرا از بندگیت آزادیست | بے تو بر من محنت و بیدادیست
اے جہان را زندہ کردہ ز اصطفا | خاص کردہ عام را خاصہ مرا
خوابہا می دید جانم در شباب | کہ سلامم کرد قرص آفتاب
از زمینم بر کشید او تا سما | ہمرہ او گشتہ بودم زارتقا
گفتم این دیوانگی بود و محال | ہیچ گردد مستحیلے وصف حال
چون ترا دیدم بدیدم خویش را | آفرین آن آئینہ خوش کیش را
چون ترا دیدم محالم حال شد | جان من مستغرق اجلال شد

۱۴

۵۱۷ رنجور شدن بلال رض و آمدن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بعیادت او

چون شنیدی بعض اوصاف بلال رض | بشنو اکنون قصہ ضعف بلال رض
از بلال رض او بیش بود اندر روش | بیش بود از نور یزدان پرورش

نی چو تو پس رو که هر دم پستری — سوی سنگی میروی از گوهری

بد هلال استاد دل جان روشنی — سایس و بنده امیری مؤمنی

سایسی کردی در آخر آن غلام — لیک بود او شاهِ عالم بنده نام

سایس اسپان و نفس خویش هم — از فراوان کس شده درپیش هم

آن امیر از حال بنده بیخبر — که نبودش جز بلیسانه نظر

آب و گل میدید و در وی گنج نی — پنج و شش میدید و اصل پنج نی

از قضا رنجور و ناخوش شد هلال رح — مصطفیٰ را وحی شد غمازِ حال

بد ز رنجوریش خواجه بیخبر — که برِ او بُد کساد و بیخطر

خفته نه روز اندر آخر محسنی — هیچ کس از حال او آگاه نی

آنکه کس بود و شهنشاه کسان — عقل چون صد قلزمش هر جا رسان

وحیش آمد رحمِ حق غمخوار شد — که فلان مشتاقِ تو بیمار شد

مصطفیٰ بهر هلال رح باشرف — رفت از بهر عیادت آن طرف

در پیِ خورشید وحی آن مه دوان — وان صحابه در پیش چون اختران

ماه میگوید که اصحابی نجوم — للسری قدوه وللطاغی رجوم

میر را گفتند کان سلطان رسید — او ز شادی بیدل و جان برجهید

بر گمان آن ز شادی زد دو دست — کان شهنشه بهرِ آن میر آمده است

چون فرود آمد ز غرفه آن امیر — جان همی افشاند پا مزدِ بشیر

پس زمین بوس و سلام آورد او — کرد رخ را از طرب چون ورد او

گفت بسم الله مشرف کن وطن — تا که فردوسی شود این انجمن

تا فزاید قصرِ من بر آسمان — که بدیدم قطبِ دورانِ زمان

گفتش از بهرِ عتاب آن محترم — من برای دیدنِ تو نامدم

۵۱۹

گفت رو هم آن تو خود روح چیست / وین بعـرما کین تحشم بهر کیست

تا شوم من خاکپای آن کسے / کو بباغ لطف تستش مغرسے

چون چنین گفت او و نخوت را براند / مصطفیٰ ترک عتاب او بخواند

پس بگفتش کان هلال عرش کو / همچو مهتاب از تواضع فرش کو

آن شہے در بندگی پنہان شده / بہر جاسوسی بدنیا آمده

تو مگو کان بنده و آخرچیِ ماست / این بدان کہ گنج در ویرانہاست

اے عجب چونست از سقم آن هلال / کہ ہزاران بدر هستش پائمال

گفت از نقلش مرا آگاه نیست / لیک روزے چند بر درگاه نیست

صحبت او با ستور و استر است / سائس است و منزلش آن آخر است

رفت پیغمبر برغبت بہر او / اندر آخر و آمد اندر جستجو

بود آخر مظلم و زشت و پلید / وین همه برخاست چون سیّد رسید

بوے پیغمبر ببرد آن شیر نر / همچنانکه بوے یوسف را پدر

اندر آمد او ز خواب از بوے او / گفت سرگین دان درو زینگو بو

از میان پائے استوران بدید / دامن پاک رسول بے ندید

پس ز کنج آخر آمد غژغژان / روے بر پایش نهاد آن پهلوان

پس پیمبر روے بر رویش نهاد / بر سر و بر چشم و رویش بوسه داد

گفت یارا تو چه پنہان گوهری / اے غریب عرش چونی خوشتری

گفت چون باشد خود آن شوریده خواب / کہ در آید در دهانش آفتاب

چون بود آن تشنهٔ کو گل چرد / آب بر سر بنهدش خوش می برد

چونکه بعضے رفت از شرح هلال / داستان بدر آر اندر مقال

آن هلال و بدر دارند اتحاد / از دوی دورند و از نقص و فساد

در تانی گویدٔ اے عجول خام　　پایه پایه بر توان رفتن ببام

۵۰۲

دیگ را تدریج و استادانه جوش　　کار ناید قلیهٔ دیوانه جوش

نے چو تو اے خام کاکنون تاختی　　طفلئ و خود را تو شیخے ساختی

بر دویدی چون کدو فوق ہمه　　کو ترا پاے جہاد و ملحمه

رنگ سبزت زرد شد اے قرع زود　　زانکه از گلگونه بودٔ اصلی نبود

۱۵

بر و چسپانیدن عجوزے عشرہاے قرآن را

۵۲۰

بود کمپیرے نود ساله کلان　　پر تشنج روے و رنگش زعفران

چون سر سفره رخ او تو بتوے　　لیک در وے بود مانده عشق شوے

ریخت دندانہا و مو چون شیر شد　　قد کمان و ہر حسش تغیر شد

عشق شوے و شہوت و حرصش تمام　　عشق صید و پاره پاره گشته دام

۵۲۱

بود در ہمسایه اش سورے عجب　　کرده بودند از قضا اورا طلب

چون عروسے خواست رفت آن گنده پیر　　کرد ابرو را سیاه او ہمچو قیر

چون عروسے خواست رفتن آن حریف　　موے ابرو پاک کرد آن مستحیف

آن عجوز آئینهٔ بنہاد پیش　　تا بیاراید رخ و رخسار خویش

چند گلگونه بمالید از بطر　　سفرهٔ رویش نشد پوشیده تر

عشرہاے مصحف از جا می برید　　می بچسپانید بر رو آن پلید

تا که سفره روے او پنہان شود　　تا نگین حلقهٔ خوبان شود

عشرہا بر روے ہر جا می نہاد　　چونکه بر می بست چادر می فتاد

باز او آن عشرها را با خرد | می بچپانید بر اطراف رو
باز چادر راست کردے آن نگین | عشرہا افتادے از رو بر زمین
چون پیاپے میکرد فرعون می فتاد | گفت صد لعنت بران ابلیس باد
شد مصور در زمان ابلیس زود | گفت اے قحبہ قدید بے درود
من ہمہ عمر این نیندیشیدہ ام | نے ز جز تو قحبۂ این دیدہ ام
تخم نادر در فضیحت کاشتی | در جہان تو مصحفے نگذاشتی
صد ابلیسی تو خیس اندر خمیس | ترک من گو اے بلیسان را ابلیس
چند دزدی عشر از ام الکتیب | تا شود رویت ملون ہمچو سیب
چند دزدی حرف مردان خدا | تا فروشی و ستانی مرحبا
رنگ بربستہ ترا گلگون نکرد | شاخ بربستہ فن عرجون نکرد
عاقبت چون چادر مرگ از کمین | در رسد عشرت فتد از رخ یقین
صیقلے کن یکدو روزے سینہ را | دفتر خود ساز آن آئینہ را
کہ ز سایہ یوسف صاحبقران | شد زلیخاے عجوز از نوجوان
میشود مبدل بخورشید تموز | آن مزاج باردہ بردالعجوز

۱۶

۵۲۱ سیلی زدن رنجورے بر قفاے صوفی و قاضی

آن یکے رنجور شد نزد طبیب | گفت نبضم را نگہدار اے لبیب
تا ز نبض آگہ شوی بر حال دل | کہ رگ دست است با دل متصل
نبض او بگرفت و آگہ شد ز حال | کہ امید صحت او بد محال

گفت هرچه دل بخواهد آن بکن　　تا رود از جسمت این رنج کهن
هرچه خواهد خاطر تو وامگیر　　تا نگردد صبر و پرهیزت زحیر
صبر و پرهیز این مرض را دان زیان　　هرچه خواهد دل درآرش در میان
اینچنین رنجور را گفت ای عمو　　حق تعالی اعملوا ما شئتم
گفت رو هین خیر بادت جان عم　　من تماشای لب جو میروم
بر مراد دل همی رفت او شتاب　　تا که صحت را بیابد فتح باب
بر لب جو صوفیی بنشسته بود　　دست و رو می‌شست و پاکی میفزود
او قفایش دید چون تخییلیی　　کرد او را آرزوی سیلیی
بر قفای صوفی آن حیرت‌پرست　　راست میکرد از برای صفع دست
کارزو را گر نرانم تا رود　　آن طبیبم گفت کان علت شود
سیلیش اندر برم در معرکه　　زانکه لا تلقوا بایدی تهلکه
تهلکه است این صبر و پرهیز ای فلان　　خوش بکوبش تن مزن چون کاهلان
چون زدش یک سیلی آمد در طراق　　گفت صوفی هی هی ای قواد عاق
خواست صوفی تا دو سه مشتش زند　　سبلت و ریشش یکایک برکند
لیک او را خسته و رنجور دید　　بس ضعیف و زار و زرد و عور دید
باز اندیشید او ضعف ورا　　گفت اگر مشتش زنم گردد فنا
رنج دق از وی برآورده دمار　　دید او را سخت رنجور و نزار　　(17)
گفت صوفی در قصاص یک قفا　　سر نشاید باد دادن بر عمی　　525
او به یک مشتم بریزد چون رصاص　　شاه فرماید مرا زجر و قصاص
رفت صوفی سوی آن سیلی زنش　　دست زد چون مدعی بر دامنش　　526
اندر آوردش بر قاضی کشان　　کاین خر ادبار را بر خر نشان

یا بخشم در دهد او در جزا — آنچنانکه رای تو بیند سزا
کانکه از زخم تو میرد در دیار — بر تو تاوان نیست باشد آن جبار
کانکه از زخم تو بیند مرگ خویش — فارغ از دوزخ رود تا خلد پیش
گفت قاضی ثبت العرش ای پسر — تا بروی نقش کنم از خیر و شر ۵۲۷
کو زننده کو محل انتقام — کاین خیالی گشته است اندر سقام
شرع بهر زندگان و اغنیاست — شرع بر اصحاب گورستان کجاست
گفت قاضی من قضا دار حیم — حاکم اصحاب گورستان کیم
نیستش بر خر نشاندن مجتهد — نقش هیزم را کسی بر خر نهد
بر نشست او نه پشت خر سزد — پشت تابوتیش اولیتر سزد
ظلم چه بود وضع غیر موضعش — هین مکن در غیر موضع ضایعش
گفت صوفی پس روا داری که او — سیلیم زد بی قصاص و بی تسو
کی روا باشد که هر خرسی قلاش — صوفیان را صفع اندازد بلاش
گفت صوفی را چه باک از صفع خیز — با چنین بیمار کمتر کن ستیز
هین چه داری صوفیا از بیش و کم — گفت دارم زین جهان من شش درم
گفت قاضی سه درم تو خرج کن — وان سه دیگر را بدو ده بی سخن
زار و رنجور است و درویش و ضعیف — سه درم باید ورا بهر رغیف
قاضی و صوفی بهم در قیل و قال — لیک آن رنجور زار و سخت حال
بر قفای قاضی افتادش نظر — از قفای صوفی آمد خوب تر
راست میکرد از پی سیلیش دست — که قصاص سیلیم ارزان شده است
سوی گوش قاضی آمد بهر راز — سیلیی آورد قاضی را فراز
گفت هر شش را بگیرید ای دو خصم — تا روم آزاد بی خرخاش و صم

گفت قاضی تیره صوفی گفت هی	حکم تو عدل است لاشک نیست غی
انچه نه پسندی بخود ای شیخ دین	چون پسندی بر برادر ای امین
این ندانی کز پی من چه کنی	هم در ان چه عاقبت خود افگنی
من حفر بیرا نخواندی از خبر	انچه خواندی کن عمل جان پدر
آن یکی حکمت چنین بد در قضا	کان ترا آورد سیلی در قفا
وای بر احکام دیگرهای تو	تا چه آرد بر سر و بر پای تو
ظالمی را رحم آری از کرم	کز برای نفقهٔ بدهش سه درم
دست ظالم را ببر چه جای آن	که بدست او نهی حکم و عنان
گفت قاضی واجب آیدمان رضا	هر جفا و هر جفا کارد قضا
خوش دلم در باطن از حکم زبر	گرچه رویم شد ترش کالحق مر
این دلم باغست و چشمم ابروش	ابر گرید باغ خندد شاد و خوش
سال قحط از آفتاب خیره خند	باغها در مرگ و جانکندن رسند
ز امر حق وابکوا کثیرا خوانده	چون سر بریان چه خندان مانده
روشنی خانه باشی همچو شمع	گر فرو باری تو همچون شمع دمع
گفت صوفی چون زیک کان است زر	این چرا نفع است و آن دیگر ضرر
چونکه این جمله زیک دست آمده است	این چرا هشیار و آن مست آمده است
چون زیک دریاست این جوها روان	این چرا نوش است و آن زهر دهان
چون همه انوار از شمس بقاست	صبح کاذب صبح صادق از چه خاست
چون زیک سرمه است ناظر را کحل	از چه آمد راست بینی و حول
چونکه دارالضرب را سلطان خداست	نقد را چون ضرب خوب و ناروست
چون خدا فرمود ره را راه من	این خفیر از چیست وان یک راهزن

۵۲۸

چون ز یک لعل اند این جبر و سفیه | چون یقین شد کالولد سر ابیه
وحدتی که دید با چندین هزار | صد هزاران جنبش از عین قرار
گفت قاضی صوفیا غره مشو | یک مثالی در بیان این شنو
این ببین و حال اینرا نیک دان | ورنه بینی حال را نیکو بخوان
همچنانکه بیقراری عاشقان | حاصل آمد از قرار دلستان
او چو کُه در ناز ثابت آمده | عاشقان چون برگها لرزان شده
خندهٔ او گریه‌ها انگیخته | آبِ رویش آبروها ریخته
اینهمه چون و چگونه چون زبد | بر سرِ دریای بیچون می‌طپد
ضد و ندش نیست در ذات و عمل | زان بپوشیدند هستیها حلل
ضد ضد را بود و هستی کی دهد | بلکه زو بگریزد و بیرون جهد
ند چه بود مثلِ مثلِ نیک و بد | مثل مثلِ خویشتن را کی کند
چونکه دو مثل آمدند ای متقی | این چه اولیتر از آن در خالقی
بر شمارِ برگ بستان ضد و ند | چون کفی در بحر بی‌ند است و ضد
چون قفا دیدی صفا را هم ببین | گردران با گردن آمد ای امین ۵۲۹
کو نه آن شاه است کت سیلی زند | که نه تاج و تخت بخشد مستند
جمله دنیا را پرِ پشه بها | سیلیی را رشوتِ بی‌منتها
گردنت زین طوق زرینِ جهان | چست دردزد و ز حق سیلی ستان
آن قفاها کانبیا برداشتند | زان بلا سرهای خود افراشتند
لیک حاضر باش در خود ای فتی | تا بخانه او بیابد مر ترا
ورنه خلعت را برد او باز پس | که نیابیدم بخانه هیچ کس
گفت صوفی که چه بودی کاین جهان | ابروی رحمت گشادی جاودان

هر دمی شوری نیاوردی به پیش　　بر نیاوردی ز تلوینهای عیش

شب نه دزدیدی چراغ روز را　　دی نبودی باغِ عیش اندوز را

جامِ صحت را نبودی سنگِ تب　　ایمنی را خوف ناوردی کرب

خود چه کم گشتی ز جود و رحمتش　　گر نبودی خرخشه در نعمتش

حال بودی خوب و خوش بر جملگان　　تیره کم بودی روانِ انس و جان

جاودان بودی حضور و ذوق خوش　　دائما در جان بدی هم شوق خوش

گفت قاضی بس تهی رو صوفیی　　خالی از فطنت چو کافِ کوفیی

تو مبین این واقعاتِ روزگار　　کز فلک میگردد اینجا ناگوار

تو مبین تخمیرِ روزیّ و معاش　　تو مبین این قحط و خوف و ارتعاش

بین که با این جمله تلخیهای او　　مردهٔ اویید و ناپروای او

رحمتی دان امتحانِ تلخ را　　نقمتی دان مُلکِ مرو و بلخ را

آن براهیم از تلف نگریخت و ماند　　وین براهیم از شرف بگریخت و راند

این نسوزد وان بسوزد ای عجب　　نعل معکوس است در راهِ طلب

گفت صوفی قادر است آن مستعان　　که کند سودای ما را بی زیان

آنکه آتش را کند ورد و شجر　　هم تواند کرد اینرا بی ضرر

آنکه گل آرد برون از عینِ خار　　هم تواند کرد این دی را بهار

آنکه زو هر سرو آزادی کند　　قادر است ار غصه را شادی کند

آنکه شد موجود از وی هر عدم　　گر بدارد باقیش او را چه غم

آنکه تن را جان دهد تا حی شود　　گر نمیراند زیانش کی شود

خود چه باشد گر ببخشد آن جواد　　بنده را مقصودِ جان بی اجتهاد

دور دارد از ضعیفان در کمین　　مکرِ نفس و فتنهٔ دیو لعین

(۱۸) ۵۳۱

وقت طالب را پریشان کم کند | آئینهٔ دل را چون جام جم کند
گفت قاضی گر نبودے امر مُر | ور نبودے خوب و زشت و سنگ و دُر
ور نبودے نفس و شیطان و ہوا | ور نبودے زخم و چالیش و وغا
پس بچہ نام و لقب خواندے ملک | بندگان خویش را اے منتہک
چون بگفتے اے صبور و اے حلیم | چون بگفتے اے شجاع و اے کریم
صابرین و صادقین و منفقین | چون بدے بے رہزن و دیو لعین
رستم و حمزہ و مخنث یک بدے | علم و حکمت باطل و مندک بدے
علم و حکمت بہر راہ و بیرہیست | چون ہمہ رہ باشد آن حکمت تہیست
۵۲۳ بہر این دکان طبع شورہ آب | ہر دو عالم را روا داری خراب
من ہمی دانم کہ تو پاکی نہ خام | وین سوالت ہست از بہر عوام
جور دوران و ہر آن رنجے کہ ہست | سہل تر از بعد حق و غفلت است
رنج و درد و جور فقر این دیار | صعب نبود چون فراق و بعد یار
زانکہ اینہا بگذرد وان نگذرد | دولت آن دارد کہ جان آگہ برد

۱۷

۵۲۴ بر تخت نشاندن سلطان محمود غلامے ہندو را و گریستن آن غلام

آنچہ گفتم از غلطہات اے عزیز | ہم برین بشنیدم از عطارؒ نیز
رحمة الله علیہ گفتہ است | ذکر شہ محمود غازی سفتہ است
کز غزاے ہند پیش آن ہمام | در غنیمت اوفتادش یک غلام
پس خلیفہ اش کرد و بر تختش نشاند | بر سپہ بگزیدش و فرزند خواند

طول و عرض و وصف قصه تو بتو　　در کلام آن بزرگ دین بجو

حاصل آن کودک بر آن تخت نضار　　شسته پهلوی قباد شهریار

گریه کردی اشک میراندی بسوز　　گفت شاه او را که ای فیروز روز

از چه گریی دولتت شد ناگوار　　فوق افلاکی قرین شهریار

تو برین تخت و وزیران و سپاه　　پیش تختت صف زده چون مهر و ماه

گفت کودک گریه‌ام زانست زار　　که مرا مادر در آن شهر و دیار

از توام تهدید کردی هر زمان　　بینمت در دست محمود ارسلان　　۵۲۴

پس پدر مر مادرم را در جواب　　جنگ کردی کاین چه خشم است و عذاب

می نیابی هیچ نفرین دگر　　زین چنین نفرین مهلک سهلتر

سخت بی‌رحمی و بس سنگین دلی　　که بصد شمشیر او را قاتلی

من ز گفت هر دو حیران گشتمی　　در دل افتادی مرا بیم و غمی

تا چه دوزخ خوست محمود ای عجب　　که مثل گشتست در ویل و کرب

من همی لرزیدمی از بیم تو　　غافل از اکرام و از تعظیم تو

مادرم کو تا ببیند این زمان　　مر مرا بر تخت ای شاه جهان

یا پدر کو تا مرا بیند چنین　　خوش نشسته پهلوی سلطان دین

فقر آن محمود تست ای بی‌سعت　　طبع زو دایم همی ترساندت

گر بدانی رحم این محمود راد　　خوش بگویی عاقبت محمود باد

فقر آن محمود تست ای بیم دل　　کم شنو زین مادر طبع مضل

چون شکار فقر گردی تو یقین　　همچو کودک اشک باری یوم دین

گرچه اندر پرورش تن مادرست　　لیک از صد دشمنت دشمن‌ترست

تن چو شد بیمار داروجوت کرد　　ور قوی شد مر ترا طاغوت کرد

چون زره دان این تن پرحیف را نے خشتار اشاید و نے ضیف را

۱۸

دزدیدن خیاطی پارهٔ جامه از ترک دعوے کنند

۵۲۹

تو نشنیدی که آن پر قند لب غدر خیاطان همی گفتے به شب

خلق را در دزد ے آن طائفه می نمود افسانها ے سالفه

قصه پاره ربا ے در برین می حکایت کرد او با آن و این

در سمر می خواند درزی نامه گرد او جمع آمده هنگامه

مستمع چون یافت جاذب آن وقود جمله اجزایش حکایت گشته بود

چونکه دزدیها ے بی امانه گفت که کنند اندر زیان اندر نهفت

اندران هنگامه ترکے از خطا سخت تیره شد ز کشف آن غطا

۵۳۰

بس که غدر درزیان را ذکر کرد حیف آمد ترک را و خشم و درد

گفت اے قصاص در شهر شما کیست استا تر درین مکر و دغا

گفت خیاطیست نامش پورشش اندرین دزدی و چستی خلق کش

گفت من ضامن که با صد اضطرار او نیارد برد از من رشته تار

پس بگفتندش که از تو چست تر مات او گشتند در دعوے مپر

تو بعقل خود چنین غره مباش که شوی یاوه تو در تزویرهاش

گرم تر شد ترک و بست آنجا گرو که نیارد برد نے کهنه نه نو

مطمعانش گرم تر کردند زود او گرو بست و رهان را بر کشود

که گرو این مرکب تازے من بدهم ار وزدد قماشم را بفن

ور نشانند برد، اسپے از شما — وا ستانم بهر رهن مبتدا

ترک را آن شب نبرد از غصه خواب — با خیال دزد میکرد او حراب

بامدادان اطلسے زد در بغل — شد ببازار و دکان آن دغل

پس سلامش کرد گرم آن اوستاد — جست از جا لب بترحیبش گشاد

گرم پرسیدش ز حد ترک بیش — تا فگند اندر دل او مهر خویش

چون شنید از وے نوائے بلبلے — پیشش افگند اطلس اصطنبلے

که ببر این را قبائے روز جنگ — زیر دامن واسع و بالاش تنگ

تنگ بالا، بهر جسم آرائے را — زیر واسع، تا نگیرد پائے را

گفت صد خدمت کنم اے ذو وداد — دست بر دو چشم و بر سینه نهاد

پس بپیمود و بدید او روے کار — بعد از ان بگشاد لب را در فشار

از حکایتهائے میران دگر — وز کرمهائے و عطائے آن نفر

وز بخیلان و ز تحبیرات شان — از برائے خنده داد او هم نشان

همچو آتش کرد مقراضے برون — میبرید و لب پر افسانه و فسون

یک مضاحک چست گفت آن اوستاد — ترک مست از خنده شد سست و فتاد

چونکه خندیدن گرفت از داستان — چشم تنگش گشت بسته آن زمان

پارهٔ دزدید و کردش زیر ران — غیر چشم حق ز جمله آن نهان

حق همی دید آن ولے ستار خواست — لیک چون از حد بری غماز است

ترک را از لذت افسانه اش — رفت از دل دعوے پیشانه اش

اطلس چه، دعوی چه، رهن چه — ترک سرمست است از لاغ اے اچه

لابه کردش ترک کز بهر خدا — لاغ میگو کان مرا شد مغتذا

گفت لاغ خنده انگیز آن دغا — که فتاد از قهقهه او بر قفا

پارهٔ اطلس سبک در نیفه زد ترک غافل خوش مضاحک میمزد

همچنین بار سوم ترک خطا گفت لاغی گوی از بهر خدا

گفت لاغی خنده می‌ترازد و بار کرد او این ترک را کلی شکار

چشم بسته عقل جسته مولهه مست ترک مدعی در قهقهه

پس سوم بار از قبا دزدید شاخ که ز خنده‌اش یافت میدان فراخ

چون چهارم بار آن ترک خطا لاغ زان استا همی کرد اقتضا

رحم آمد بر وی آن استاد را کرد در باقی فن و بیداد را

گفت مولع گشته این مفتون درین بیخبر کین چه خسارست و غبین

بوسه افشان کرد بر استاد او که بهر بهر خدا افسانه گو

۵۳۱ گفت درزی ترک رازین درگذر وای بر تو گر کنم لاغ دگر

پس قبایت تنگ آید باز پس این کند با خویشتن خود هیچ کس

سرّ این خنده اگر دانستیی آن ز صد گریه تبر دانستیی

ترک خنده کن ایا ای ترک مست زانکه عمرت رفت خواهی گشت پست

چون که بنهاد آن قبا درزی ز دست اسپ را بر باد داد آن ترک مست

مخلصش بشنو تو ای آن ترک گول عالم غدار خیاط چو غول

اطلسی کز بهر تقوی و صلاح دوخت باید خرج کردی از مزاح

اطلست عمر و مضاحک شهوت است روز و شب مقراض و خنده غفلت است

اسپ ایمان است و شیطان در کمین با خود آ افسانه را بگذار هین

اطلس عمرت بمقراض شهور
برد پاره پاره خیاط غرور

۱۹

خواستن زنے افزونی را از شوہر خود و جواب آن　　　۵۳۲

جور دوران وہر آن رنجے کہ ہست
سہل تر از بعد حق و غفلت است
زانکہ اینہا بگذرد، آن نگذرد
دولت آن دارد کہ جان آگہ برد

آن یکے زن شوے خود را گفت ہے　　اے مروت را بیکبار کردہ طے
ہیچ تیمارم نمیداری چرا　　تا بکے داری درین خواری مرا
گفت شو من نفقہ چارہ میکنم　　گرچہ عورم دست و پاے میزنم
نفقہ و کسوہ است واجب اے صنم　　از منت این ہر دو ہست و نیست کم
آستین پیرہن بنمود زن　　بس درشت و پر وسخ بد پیرہن
گفت از سختی تنم را میخورد　　کس کسے را کسوہ زین سان آورد
گفت اے زن یک سوالے میکنم　　مرد درویشم ہمین آید فنم
این درشت است و غلیظ و ناپسند　　لیک اندیشہ کن اے اندیشمند
کاین درشت و زشت تر یا خود طلاق　　این ترا مکروہ تر یا خود فراق
ہمچنین اے خواجۂ تشنیع زن　　از بلا و فقر و از رنج و محن
بیشک این ترک ہوا تلخی دہ است　　لیک از تلخے بعد حق بہ است
گر جہاد و صوم سخت است و خشن　　لیک این بہتر ز بعد اے ممتحن
رنج کے ماند دمے کان ذوالمنن　　گویدت چونی تو اے رنجور من
ور نہ گوید کت نہ آن فہم و فن است　　لیک آن ذوق تو پرسش کردن است

۲۰

۵۳۲ پرسیدن عارفی از کششی که تو بسال بزرگتری یا ریش تو

دیدهٔ عمر تو داد و داوری
وانگه از نادیدگان ناشی تری
خود بود از والدینت اختیار
هم بخوردت عبرت از لیل و نهار

عارفی پرسید زان پیر کشیش / که توئی خواجه مسن تر یا که ریش
گفت نه من پیش ازو زائیده ام / بس به بی ریشی جهان را دیده ام
گفت ریشت شد سفید از حال گشت / خوی زشت تو نگردیده است وشت
او پس از تو زاد و از تو بگذرید / تو چنین خشکی ز سودای ثرید
تو بران رنگی که اول زادهٔ / یک قدم زان بیشتر ننهادهٔ
دوغ ترشی همچنان در معدنی / خود نگردی زر مخلص روغنی

۲۱

۵۳۳ روزی طلبیدن شخصی بی سبب و یافتن گنج نامه

آن یکی بیچارهٔ مفلس ز درد / کو ز بیخبری هزاران زخم خورد
لابه کردی در نماز و در دعا / کای خداوند و نگهبان دعا
بی ز جهدی آفریدی مر مرا / بی فن من روزیم ده زین سرا
پنج گوهر دادیم در درج سر / پنج حس دیگری هم مستتر

لا یعدّ این داد و لا یحصی ز تو　　من کلیلم از بیانش شرم رو

چونکه در خلاقیم تنها توی　　کار رزاقیم کن تو مستوی

سالها زو این دعا بسیار شد　　عاقبت زاری او بر کار شد

همچو آن شخصی که روزی حلال　　از خدا میخواست بی کسب و کلال

گاو آوردش سعادت عاقبت　　عهد داود لدنی معدلت

این متیم نیز زاریها نمود　　هم ز میدان اجابت گو ربود

گاه بدظن میشدی اندر دعا　　از پی تاخیر پاداش و جزا

باز ارجای خداوند کریم　　در دلش بشار گشتی و زعیم

چون شدی نومید در جهد از کلال　　از جناب حق شنیدی که تعال

خافض است و رافع است این کردگار　　بی ازین هر دو نیاید هیچ کار

خفض ارضی بین و رفع آسمان　　بی ازین دو نیست دورانش ای فلان

دید در خواب او شبی و خواب کو　　واقعهٔ بی خواب صوفی راست خو　　۵۲۵

هاتفی گفتش که ای دیده تعب　　رقعهٔ از پیش وراقان طلب

خفیه زان وراق کت همسایه است　　سوی کاغذپارهاش آور تو دست

رقعهٔ شکلش چنان رنگش چنین　　پس بخوان آن را بخلوت ای حزین

چون بدزدی آن ز وراق ای پسر　　پس برون رو زانبهی و شور و شر

تو بخوان آن را بخود در خلوتی　　هین مجو در خواندن آن شرکتی

ور شود آن فاش هم غمگین مشو　　که نیابد غیر تو زان نیم جو

ور کشد آن دیر هین زنهار تو　　ورد خود کن دمبدم لا تقنطوا

این بگفت و دست خود آن مژده ور　　بر دل او زد که رو زحمت ببر

چون بخویش آمد ز غیبت آن جوان　　می نگنجید از فرح اندر جهان

زهره او بر دریدے از قلق — گر نبودے رفق و حفظ و لطف حق

جانب دکان وراق آمد او — دست میزد او بمشقش سو بسو

پیش چشمش آمد آن مکتوب زود — با علاماتے که هاتف گفته بود

در بغل زد گفت خواجه خیر باد — این زمان وا میرسم اے اوستاد

رفت کنج خلوتے آن را بخواند — وز تحیر واله و حیران بماند

که بدینسان گنجنامه بے بها — چون فتاده ماند اندر مشتها

باز اندر خاطرش این فکر جست — کز پے هر چیز یزدان حافظ است

کے گذارد حافظ اندر اکتناف — که کسے چیزے رباید از گزاف

گر بیابان پر شود زر و نقود — بے رضاے حق جوے نتوان ربود

اندران رقعه نوشته بود این — که برون شهر گنجے دان دفین

آن فلان قبه که در وے مشهد است — پشت او در شهر و در فرقد است

پشت با وے کن تو رو با قبله آر — وانگهان از قوس تیرے واگذار

چون فگندی تیر از قوس اے سعاد — بر کن آن موضع که تیرت اوفتاد

یک کمان سخت بگرفت آن فتے — تیر پرانید در صحن فضا

بیل آورد و تبر او شاد شاد — کند آن موضع که تیرش اوفتاد

کند شد هم او و هم بیل و تبر — خود ندید از گنج پنهانی اثر

همچنین هر روز تیر انداختے — لیک جاے گنج را نشناختے

چونکه این را پیشه کرد او بر دوام — فجفجی افتاد اندر خاص و عام

هر کسے در گفتگوے اوفتاد — کاینچنین بازی نباشد در نهاد

هر کسے در گفتگوے فاسدے — هر طرف برخاستش یک حاسدے

پس خبر کردند سلطان را ازین — آن گروهے که بدند اندر کمین

عرض کردند آن سخن را زیردست | که فلانی گنج‌نامه یافته است
چون شنید آن شخص کاین با شه رسید | جز که تسلیم و رضا چاره ندید
پیش از آن کاشکنجه بیند زان قباد | رقعه آورد و به پیشش نهاد
گفت تا این رقعه را یابیده‌ام | گنج نه و رنج بی‌حد دیده‌ام
خود نشد یک حبه از گنج آشکار | لیک پیچیدم بسی مانند مار
رفت ماهی تا چنینم تلخ‌کام | که زیان و سود این بر من حرام
بوک بختت برکند زین کان غطا | ای شه پیروزجنگ و دژگشا
مدت شش ماه و افزون پادشاه | تیر می‌انداخت و برمی‌کند چاه
هر کجا سخته کمانی بود چست | تیر می‌انداخت آن سو گنج جست
غیر تشویش و غم و طامات نی | همچو عنقا نام فاش و ذات نی
چونکه تعویق آمد اندر عرض و طول | شاه شد دل‌سیر زان گنج و ملول
جمله صحرا گز گزان شه چاه کند | می‌ندید از گنج او جز ریشخند
پس طلب کرد آن فقیر دردمند | رقعه را از خشم پیش او فکند
گفت گیر این رقعه کش آثار نیست | تو بدین اولی‌تری کت کار نیست
نیست این کار کسی کش هست کار | گر بسوزد گل نگردد گرد خار
چونکه رقعه گنج پرآشوب را | شه مسلم داشت آن مکروب را
گشت ایمن او ز خصمان و ز نیش | رفت و می‌پیچید در سودای خویش
یار کرد او عشق درداندیش را | کلب لیسد خویش ریش خویش را
عشق را در پیچش خود یار نیست | محرمش در ده یکی دیار نیست

(۲۲) ۵۴۳ ←

گفت آن درویش کای دانای راز | از پی این گنج کردم یاوه تاز
دیو حرص و آز و مستعجلی | نی تأمل جست و نی آهستگی

من ز دیگی لقمه‌ای نندوختم | کف سیه کردم دهان را سوختم
باز گفتم چون درین ناموقنم | زان گره زن این گره را حل کنم
قول حق را هم ز حق تفسیر جو | هین مگو ژاژ از گمان ای یاوه گو
گفت یا رب توبه کردم زین شتاب | چون تو در بستی تو کن هم فتح باب
بر سر خرقه شدم بار دگر | در دعا کردن بدم من بی هنر
کو هنر کو من کجا دل مستوی | اینهمه عکس تو است و خود توی
هر شبی تدبیر و فرهنگم بخواب | همچو کشتی غرقه میگردد در آب
٥٤٤ اندرین بود او که الهام آمدش | کشف شد این مشکلات از ایزدش
گفت گفتم در کمان تیری بنه | کی بگفتم من که اندر کش تو زه
من نگفتم کاین کمان را سخت کش | در کمان نه گفتمت نی پر کنش
از فضولی تو کمان افراشتی | صنعت قواسی بر داشتی
ترک این سخته کمانی رو بگو | در کمان نه تیر و پریدن مجو
چون بیفتد تیر آنجا می طلب | زور بگذار و بزاری جو ذهب
آنچه حق است اقرب از حبل الورید | تو فکندی تیر فکرت را بعید
ای کمان و تیرها بر ساخته | صید نزدیک و تو دور انداخته
هر که او دور است دور از روی او | کار ناید قوت بازوی او
هر که دور اندازتر او دورتر | وز چنین گنج است او مهجورتر
٥٤٥ همچو این درویش بهر گنج و کان | هر صباحی سخت‌تر جستی کمان
هر کمانی کو گرفتی سخت‌تر | بود از گنج و نشان بدبخت‌تر
این مثل اندر زمانه جانی است | جان نادانان برنج ارزانی است
زانکه نادان داشت ننگ از اوستاد | لاجرم رفت و دکان نو گشاد

آن دکان بالاے اوستادان کار	گنده و پر کژدم است و پر زمار
زود ویران کن دکان و باز گرد	سوے سبزه و گلستان و آب خورد

۲۲

آمدن مریدے بزیارت شیخ ابوالحسن خرقانی و کلمات ناهنجار شنیدن از حرم او

۵۳۸

باسیاستهاے جاهل چاره کن
خوش مدارا کن بعقل من لدن
صبر با نا اهل اهلان را جلیست
صبر صافی میکند هرجا دلیست

رفت درویشے ز شهر طالقان	بهر صیت بوالحسن تا خارقان
کوه ها ببرید و وادے دراز	بهر دید شیخ با صدق و نیاز
انچه در ره دید از جور و ستم	گرچه در خورد است کوته میکنم
چون بمقصد آمد از ره آن جوان	خانهٔ آن شاه را جست او نشان
چون بصد حرمت بزد حلقه درش	زن برون کرد از در خانه سرش
که چه میخواهی بگو اے بوالکرم	گفت بر قصد زیارت آمدم
خنده زد زن که خه خه ریش بین	این سفر گیری و این تشویش بین
خود ترا کارے نبود آن جایگاه	تا به بیهوده کنی تو عزم راه
اشتهاے گول گردی آمدت	یا ملولے وطن این ره زده است

یا مگر دیوت دو شاخه بر نهاد   بر تو وسواس سفر را در گشاد

گفت نافرجام و فحش و دمدمه   من نتانم باز گفتن آن همه

از مثل وز ریشخند بی حساب   آن مرید افتاد در غم و اضطراب

اشکش از دیده بجست و گفت او   با همه آن شاه شیرین نام کو

گفت آن سالوس زراق تهی   دام گولان و کمند گمرهی

صد هزاران خام ریشان همچو تو   اوفتاده از وی اندر صد عتو

گر نبینیش و سلامت وا روی   خیر تو باشد نگردی زو غوی

لاف کیشی کاسه لیسی طبل خوار   بانگ طبلش رفته اطراف دیار

سبطی اند این قوم و گوساله پرست   بر چنین گاوی چه می مالند دست

جیفة اللیل ست و بطال النهار   هر که او شد غرهٔ این طبل خوار

هشته اند این قوم صد علم و کمال   مکر و تزویری گرفته کاینست حال

آل موسی کو دریغا تا کنون   عابدان عجل را ریزند خون

کو پیغمبر و اصحاب او   کو نماز و سبحه و آداب او

شرع و تقوی را فکنده سوی پشت   کو عمر کو امر معروف درشت

کاین اباحت زین جماعت فاش شد   رخصت هر مفلس و قلاش شد

بانگ زد بروی جوان و گفت بس   روز روشن از کجا آمد عسس

نور مردان مشرق و مغرب گرفت   آسمانها سجده کردند از شگفت

آفتاب حق برآمد از حمل   زیر چادر رفت خورشید از خجل

ترهات چون تو ابلیسی مرا   کی بگرداند ز خاک این سرا

من بیادی نامدم همچون سحاب   تا بگردی باز گردم زین جناب

عجل با آن نور شد قبلهٔ کرم   قبله بی آن نور شد کفر و صنم

هست اباحت کز هوا آمد ضلال　　هست اباحت کز خدا آمد کمال
کفر ایمان گشت و دیو اسلام یافت　　آن طرف کان نور بی اندازه تافت
مظهر عشق است و محبوب بحق　　از همه کروبیان برده سبق
سجدهٔ آدم را بیان سبق اوست　　سجده آرد مغز را پیوسته پوست
شمع حق را پف کنی تو ای عجوز　　هم تو سوزی هم سرت ای گنده پوز
کی شود دریا ز پوز سگ نجس　　کی شود خورشید از پف منطمس
حکم بر ظاهر اگر هم میکنی　　چیست ظاهرتر بگو زین روشنی
چون تو ننگی جفت آن مقبول روح　　چون عیال کافر اندر عقد نوح　　۵۳۹
گر نبودی نسبت تو زین سرا　　پاره پاره کردمی این دم ترا
دادمی آن نوح را از تو خلاص　　تا مشرف گشتمی من در قصاص
لیک با خانهٔ شهنشاه زمن　　اینچنین گستاخیی ناید ز من
رو دعا کن که سگ این موطنی　　ورنه این دم کردمی من کردنی
بعد از آن پرسان شد او از هر کسی　　شیخ را میجست از هر سو بسی
پس کسی گفتش که آن قطب دیار　　رفت تا هیزم کشد از کوهسار
آن مرید ذوالفقار اندیش تفت　　در هوای شیخ سوی بیشه رفت
دیو می آورد پیش هوش مرد　　وسوسه تا خفیه گردد مه ز گرد
کاین چنین زن را چرا آن شیخ دین　　دارد اندر خانه یار و همنشین
ضد را با ضد ایناس از کجا　　با امام الناس نسناس از کجا
باز او لاحول میکرد آتشین　　کاعتراض من برو کفرست و کین
من که باشم با تصرفهای حق　　که برآرد نفس من اشکال و دق
باز نفسش حمله می آورد زود　　زین تصرف با دلش چون کاه دود

کی چه نسبت دیو را با جبرئیل | که بود با او به صحبت هم عقیل
چون تواند ساخت با آذر خلیل | چون تواند ساخت با رهزن دلیل
اندرین بود او که شیخ نامدار | شد پدید از دور بر شیرے سوار
شیر غران هیزمش را می کشید | بر سر هیزم نشسته آن سعید ۵۴۰
تازیانه‌اش مار نر بود از شرف | مار را بگرفت چون خرزن بکف
دیدش از دور و بخندید آن خدیو | گفت آن را مشنوا ای مفتون دیو
از ضمیر او بدانست آن جلیل | هم ز نور دل بلے نعم الدلیل
خواند بر وی یک بیک آن ذوفنون | آنچه در ره رفت بر وے تاکنون
بعد از آن در مشکل انکار زن | برگشاد آن خوش سراینده دهن
کان تحمل از هوای نفس نیست | آن خیال نفس تست اینجا مایست
گر نه صبرم میکشیدے بار زن | کے کشیدی شیر نر بیگار من
اشتران بختیم اندر سبق | مست و بیخود زیر محملهای حق
من نیم در امر و فرمان نیم خام | تا بیندیشم من از تشنیع عام
عام ما و خاص ما فرمان اوست | جان ما بر رو دوان جویان اوست
دورم از تحسین و تشویقش همه | فارغ از تکذیب و تصدیقش همه
فردے ما جفتی ما نه از هواست | جان ما چون مهره در دست خداست
بار آن ابله کشیم و صد چو او | نے ز عشق رنگ و نے سودای بو
اینقدر خود درس شاگردان ماست | کر و فر ملحمهٔ ما تا کجاست
تا کجا آنجا که جا را راه نیست | جز سنا برق مه الله نیست
از همه اوهام و تصویرات دور | نور نورِ نور نورِ نور نور
بهر تو من پست کردم گفتگو | تا بسازی با رفیق زشت خو

۴۸۵

تا کشی خندان و خوش بار حرج — از پئے الصبر مفتاح الفرج

چون بسازی با خسئے این خسان — باروان انبیا گردی رسان

۲۳

۵۴۵

ہم سفر بودن مسلمانے و جہود و ترسا و حلوا خوردن مسلمان بہ شب

زیرکی دان دام بُرد و طمع و گاز

تا چہ خواہد زیرکی را پاکباز

زیرکان با صنعتے قانع شدند

ابلہان از صنع در صانع شدند

یک حکایت بشنو اینجا اے پسر — تا نگردی ممتحن اندر ہنر

آن جہود و مومن و ترسا مگر — ہمرہی کردند با ہم در سفر

با دو گمرہ ہمرہ آمد مومنے — چون خرد با نفس و با اہرمنے

چون رسیدند این سہ ہمرہ منزلے — ہدیہ شان آورد حلوا مقبلے

بُرد حلوا پیش آن ہر سہ غریب — محسنے از مطبخ انّی قریب

نانِ گرم و صحن حلوائے عسل — بُرد آنکہ در ثوابش بُد امل

تخمہ بودند آن دو بیگانہ ز خور — بود صائم روز آن مومن مگر

چون نماز شام آن حلوا رسید — بود مومن ماندہ در جوع شدید

آن دو کس گفتند ما از خور پریم — امشبش بنہیم و فردایش خوریم

صبر گیریم از خور امشب تن زنیم — بہر فردا لوت را پنہان کنیم

گفت مومن امشب این خوردہ شود — صبر را بنہیم تا فردا بود

۵۴۶

پس بدو گفتند زین حکمت گری | قصد تو آنست تا تنها خوری

گفت ای یاران که نی ما سه تنیم | چون خلاف افتاد ما قسمت کنیم

هر که خواهد قسم خود بر جان زند | وانکه خواهد قسم خود پنهان کند

آن دو گفتندش ز قسمت درگذر | گوش کن قسّام فی النار از خبر

گفت قسّام آن بود کو خویش را | کرد قسمت بر هوا و بر خدا

قصه شان آن کان مسلمان غم خورد | شب برد در بینوائی بگذرد

بود مغلوب او به تسلیم و رضا | گفت سمعاً طاعةً اصحابنا

پس بخفتند آن شب و برخاستند | بامدادان خویش را آراستند

روی شستند و دهان و هر یکی | داشت اندر ورد راه و مسلکی

یک زمانی هر یکی آورد روی | سوی ورد خویش از حق فضل جوی

مومن و ترسا جهود و گبر و مغ | جمله را رو سوی آن سلطان الغ

مومن و ترسا جهود و نیک و بد | جملگان را هست رو سوی احد

بلکه سنگ و خاک و کوه و آب را | هست واگشت نهانی با خدا

این سخن پایان ندارد هر سه یار | رو بهم کردند آندم یار وار

آن یکی گفتا که هر یک خواب خویش | انچه دیدا دوشش گو آور به پیش

هر که خوابش بهتر اینرا او خورد | قسم هر مفضول را فاضل برد

آنکه اندر عقل بالاتر رود | خوردن او خوردن جمله بود

فایق آید جان پر انوار او | باقیان را بس بود تیمار او

پس جهود آورد آنچه دیده بود | تا کجا شب روح او گردیده بود

گفت در ره موسیم آمد به پیش | گربه بیند دنبه اندر خواب خویش

در پی موسی شدم تا کوه طور | هر سه مان گشتیم ناپیدا ز نور

پس سایه محو شد زان آفتاب ‌‌ بعد ازان زان نور شد یک فتح باب

نور دیگر از دل آن نور رست ‌‌ پس ترقی جست آن تابش چست

هم من و هم موسی و هم کوه طور ‌‌ هر سه گم گشتیم زان اشراق نور

بعد ازان دیدم که کُه سه شاخ شد ‌‌ چونکه نور حق درو نفاخ شد

وصف هیبت چون تجلی زد برو ‌‌ می گسست از هم همی شد سو بسو

زان یکی شاخی که آمد سوی یم ‌‌ گشته شیرین آب تلخ همچو سم

آن یکی شاخش فرو شد در زمین ‌‌ چشمهٔ زاد و برون آمد معین

که شفای جمله رنجوران شد آب ‌‌ از همایونی وحی مستطاب

وان یکی شاخی دگر پرید زود ‌‌ تا جوار کعبه که عرفات بود

باز زان صعقه چو با خود آمدم ‌‌ طور بر جا بود نی افزون نه کم

لیک زیر پای موسی همچو یخ ‌‌ میگدازید و نماندش شاخ و شخ

با زمین هموار شد کُه از نهیب ‌‌ گشت بالایش ازان هیبت نشیب

باز با خود آمدم زان انتشار ‌‌ باز دیدم طور و موسی برقرار

وان بیابان سر بسر در ذیل کوه ‌‌ پر خلائق شکل موسی با شکوه

چون عصا و خرقهٔ او خرقه‌شان ‌‌ جمله سوی طور خوش دامن‌کشان

جمله کفها در دعا افراخته ‌‌ نغمهٔ ارنی بهم درساخته

باز آن غشیان چون از من رفت زود ‌‌ صورت هر یک دگرگون نمود

انبیا بودند ایشان اهل ود ‌‌ اتحاد انبیاام فهم شد

باز املاکی همی دیدم شگرف ‌‌ صورت ایشان بد از اجرام برف

حلقهٔ دیگر ملائک مستعین ‌‌ صورت ایشان همه بد آتشین

زین نمط میگفت احوال آن جهود ‌‌ بس جهودی کاخرش محمود بود

هیچ کافر را بخواری منگرید | که مسلمان مردنش باشد امید
چه خبر داری ز ختم عمر او | تا بگردانی از و یکباره رو
بعد از آن ترسا درآمد در کلام | که مسیحم رو نمود اندر منام
پس شدم با او بچارم آسمان | مرکز و مثوای خورشید جهان
خود عجبهای قلاع آسمان | نسبتش نبود بآیات جهان
هر کسی داند کای فخر البنین | که فزون باشد فن چرخ از زمین
پس مسلمان گفت کای یاران من | پیشم آمد مصطفی سلطان من

۵۰۴۵ (۲۴)

سید سادات و سلطان رسل | مفخر کونین و هادی سبل
پس مرا گفت آن یکی بر طور تاخت | با کلیم الله نرد عشق باخت
وان دگر را عیسی صاحبقران | برد بر اوج چهارم آسمان
خیز ای پس مانده دیده ضرر | بی توقف زود حلوا را بخور
آن هنرمندان پر فن راندند | نامه اقبال و منصب خواندند
آن دو فاضل فضل خود دریافتند | با ملایک از هنر دریافتند
ای سلیم گول و پس مانده هین | بر جه و بر کاسه حلوا نشین
من بفرمان چنان شاه جهان | خوردم آندم کاسهٔ حلوا و نان
پس بگفتندش که ای ابله حریص | ای عجب خوردی ز حلوای خبیص
گفت چون فرمود آن شاه مطاع | من که باشم تا کنم زان امتناع
تو جهود از امر موسی سرکشی | گر بخواند در خوشی یا ناخوشی
تو مسیحی هیچ از امر مسیح | سر توانی تافت از خوب و قبیح
من ز فخر انبیا چون سرکشم | خوردم آن حلوا و اینم سرخوشم
پس بگفتندش که والله خواب راست | تو بدیدی و به از صد خواب ماست

۵۴۸

خواب تو بیداریست ای بو نظر　　　که به بیداری عیانستش اثر

خواب تو بیداریست ای خوش نهاد　　　که تو در خوابت رسیدی بامراد

خواب تو بیداریست ای نیک خو　　　که ازان خوابت رسیدم کلوا

خوابِ تو بیداریست ای میکرد　　　که ازان خوابِ تو روی ماسفید

خواب تو بیداریست ای سرّ جان　　　که همان را ظاهرا دیدی عیان

خوابِ تو مانند خوابِ انبیاست　　　که شد این خوابِ تو بی تعبیر راست

۲۴

بندِ گیاه یافتن شتر و گاو و قچ در راه

۵۴۷

اشتر و گاو و قچی در پیش راه　　　یافتند اندر روش بندِ گیاه

گفت قچ، بحث ار کنیم این ز یقین　　　هیچکس از ما نگردد سیر ازین

لیک عمر هر که باشد بیشتر　　　این علف ور است اولی گو بخور

که اکابر را مقدم داشتن　　　آمده است از مصطفی اندر سنن

گفت قچ با گاو و اشتر کای رفاق　　　چو چنین افتاد ما را اتفاق

هر یکی تاریخ عمر املا کنید　　　پیر تر اولی است، باقی تن زنید

گفت قچ، مرج من اندر آن عهود　　　با قچ قربانِ اسمٰعیل بود

گاو گفتا بوده ام من سالخورد　　　جفت آن گاوم کش آدم جفت کرد

جفتِ آن گاوم کش آدم جدِ خلق　　　در زراعت بر زمین میکرد فلق

چون شنید از گاو و قچ اشتر شگفت　　　سر فرود آورد و آنرا بر د گفت

که مرا خود حاجتِ تاریخ نیست　　　کاینچنین جسمی و عالی گردنیست

(۲۵)

خو هېڅ کس دا نه دے جان پدر | کز نباشم از شما من خرد تر

دا نه ایږدا هر که اصحاب نهاست | که نهادِ من فزونتر از شماست

جملګان دا نشه کاین چرخ بلند | هست صد چند انکه این خاک نژند

که کښ دقلعهاے آسمان | کو نهاد بقعهاے خاکدان

۲۵

۵۴۷

مثالِ خیرِ اهلِ دنیا

خدمت شیخے بزرگے قائدے | عام نار دسبے قرینه فاسدے

خیر شان نیست چه بود شرِ شان | قبح شان را باز دان از فرِ شان

سوے جامع میشد آن یک شهریار | خلق را میزد نقیب و چوبدار

آن یکے را سر شکستے چوب زن | وان دگر را بر دریدے پیرهن

درمیان بیدلے ده چوب خورد | بیگناهے که برو از راه گرد

خونچکان رو کرد با شاه و بگفت | ظلم ظاهر بین چه پرسی از نهفت

خیرِ تو اینست جامع میروی | تا چه باشد شر و وزرت اے غوی

یک سلامے نشنود پیر از خسے | تا نه پیچد عاقبت از وے بسے

۲۶

۵۴۸

شنیدن دلقک منادی ملک ترمذ وازده تاختن به شهر

اے دلیل تو مثال آن عصا

درگفت دل علی غیب الصمد

غلغل و طاق و طرم گیرو دار

کہ نمی بینم مرا معذور دار

سید ترمذ کہ آنجا شاه بود | مسخره او دلقک دلخواه بود

داشت کارے در سمرقند او مهم | جست الاغے تا شود او مستتم

زد منادی کانکہ او در پنج روز | آردم پیغام خوب با فروز

بخشم او را زر و گنج بیشمار | تا شود میر و عزیز اندر دیار

دلقک اندر ده بد و چون آن شنید | بر نشست و تا بہ ترمذ میدوید

مرکب دو اندران ره شد سقط | از دوانیدن فرس را آن نمط

پس بدیوان در دوید از گرد راه | وقت ناهنگام ره جست او بشاه

فجفجی در جملہ دیوان فتاد | شورشے در وهم آن سلطان فتاد

خاص و عام شهر را دل شد زدست | تا چہ تشویش و بلا حادث شده است

یا عدوے قاهرے در قصد ماست | یا بلائے مهلکے از غیب خاست

کہ زده دلقک بسیران درشت | چند اسپ قیمتی در راه کشت

جمع گشتہ بر سرائے شاه خلق | تا چرا آمد چنین اشتاب دلق

از شتاب او وجد و اجتهاد | غلغل و تشویش در ترمذ فتاد

آن یکے دو دست بر زانو زنان | وان دگر از وهم واویلا کنان

از نفیر و فتنہ و خوف نکال | هر دلے رفتہ بصد کوئے خیال

هر یکے فالے همی زد از قیاس | تا چہ آتش او فتاد اندر پلاس

راه جست و راه دادش شاه زود | چون زمین بوسید گفتش هیچ بود

هر کہ می پرسید حالے زان ترش | دست بر لب میزد او یعنی خمش

وهم می افزود زین فرهنگ او   جمله در تشویش گشته دنگ او

کرد اشارت دلق کای شاه کرم   یک دمی بگذار تا من دم زنم

تا که باز آید بمن عقلم دمی   که فتادم در عجائب عالمی

بعد یک ساعت که شاه از وهم و ظن   تلخ گشتش هم گلو و هم دهن

که ندیده بود دلقک را چنین   که از و خوشتر نبودش همنشین

دم بدم دستان و لاغ افراشتی   شاه را او شاد و خندان داشتی

آنچنان خنداندش کردی درشست   که گرفتی شه شکم را با دو دست

هم ز زور خنده خو کردی تنش   رو در افتادی ز خنده کردنش

باز امروز اینچنین زرد و ترش   دست بر لب میزند کای شه خمش

وهم در وهم و خیال اندر خیال   شاه را تا خود چه آید از نکال

که دل شه با غم و پرهیز بود   زانکه خرم شاه بس خونریز بود

جای تخت او سمرقند گزین   بد وزیر داهی او را همنشین

بس شهان آن طرف را کشته بود   یا بحیلت یا بسطوت آن عنود   ۵۴۹

این شه ترمذ از و در وهم بود   وز فن دلقک خود آن وهمش فزود

گفت زوتر باز گو تا حال چیست   اینچنین آشوب و شور تو زکیست

گفت من در ده شنیدم آنکه شاه   زد منادی بر سر هر شاهراه

که کسی خواهم که تا زد در سه روز   تا سمرقند او چو پیک بافروز

گنجها بدهم ورا اندر عوض   چون شود حاصل ز پیغامش غرض

من شتابیدم بر تو بهر آن   تا بگویم که ندارم آن توان

اینچنین چستی نیاید از چو من   باری این امید را بر من متن

گفت شه لعنت برین زودیت باد   که دو صد تشویش در شهر اوفتاد

از برای این قدر اے خام ریش　　　آتش افگندی درین مرج و حشیش

بهر این خامان باطل و علم　　　که اما مانیم در فقر و عدم

لاف شیخی در جهان انداخته　　　خویشتن را بایزیدے ساخته

هم ز خود واصل شده سالک شده　　　محفلے واکرده در دعوے کده

پس وزیرش گفت اے حق اُسُن　　　بشنو از بنده کمینه یک سخن

دلقک از ده بهر کارے آمده است　　　راے او گشت و پشیمان زان شده است

زآب و روغن کهنه را نو میکند　　　او بمسخرگی برون شو میکند

غمد را بنمود و پنهان کرد تیغ　　　بایدش افشردن مر او را بیدریغ

او میان بنمود و پنهان کرد کارد　　　بیگمان او را همی باید فشارد

گفت دلقک با فغان و با خروش　　　صاحبا در خون این مسکین مکوش

بس گمان و وهم آید در ضمیر　　　کان نباشد حق و صادق اے امیر

ان بعض الظن اثم است اے وزیر　　　نیست استم راست خاصه بر فقیر

شه نگیرد آنکه میرنجاندش　　　از چه گیرد آنکه میخنداندش

گفت صاحب پیش شه جاگیر شد　　　کاشف این مکر و این تزویر شد

گفت دلقک را سوے زندان برید　　　چاپلوس و زرق او را کم خرید

میزنیدش چون دهل اشکم تهی　　　تا دهل وار او دهد مان آگهی

زانکه هم پُر هم تهی باشد دهل　　　بانگ او آگه کند ما را ز کل

تا بگوید سرّ خود را ز اضطرار　　　آنچنانکه گیرد این دلها قرار

گفت دلقک اے ملک آهسته باش　　　روے حلم و مغفرت را کم خراش

تا بدین حد چیست تعجیل نقم　　　من نی پرّم بدست تو درم

آن ادب که باشد از بهر خدا　　　اندر آن مستعجلی نبود روا

وانچه باشد طبع و خشم عارضی	می شتابد تا نگردد منقضی
۵۵۰ تو پیی دفع بلایم میزنی	تا ببینی رخنه را بندش کنی
تا ازان رخنه برون ناید بلا	غیر آن رخنه بسی دارد قضا
چارهٔ دفع بلا نبود ستم	چارهٔ احسان باشد و عفو و کرم
گفت شه نیکوست خیر و موقعش	لیک چون خیری کنی در موضعش
موضع شه رخ نهی ویرانی است	موضع شه پیل هم نادانی است
گفت دلقک من نمی گویم گذار	لیک می گویم تحری پیش آر
هین ره صبر و تانی را مبند	صبر کن اندیشه میکن روز چند
در تانی برسی یقینی بر زنی	گوشمال من بایقانی کنی
مشورت کن با گروه صالحان	بر پیمبر امر شاورهم بدان
امرهم شوری برای این بود	کز تشاور سهو و کژ کمتر شود
این خردها چون مصابیح انور است	بیست مصباح از یکی روشن تر است
بو که مصباحی فتد اندر میان	مشتعل گشته ز نور آسمان

۲۷

۵۵۰ تعلق موشی با چغزی و بستن پای خود را به پای او

چون شوی تیزده را ناسپاس

بجهد از تو خطرهٔ قبله شناس

گر ازین انبار خواهی برّ و بر

نیم ساعت روز همراهان مبر

کاندران دم که بمیری از یقین

سبت سلا گردی تو با انس القرین

از قضا موشی و چغزی باوفا | بر لب جو گشته بودند آشنا

هر دو تن مربوط میقاتی شدند | هر صباحی جمع یکجا میشدند ۵۵۱

نرد دل با همدگر می باختند | وز وساوس سینه می پرداختند

هر دو را دل از تلاقی منبسط | همدگر را قصه خوان و مستمع

رازگویان با زبان و بی زبان | الجماعة رحمة تاویل آن

جوشش نطق از دل نشان دوستیست | بستگی نطق از بی الفتیست

دل که دلبر دید کی ماند ترش | بلبلی گل دید کی ماند خمش

این سخن پایان ندارد گفت موش | چغز را روزی که ای فخر وحوش

وقتها خواهم که گویم با تو راز | تو درون آب داری ترکتاز

بر لب جو من ترا نعره زنان | نشنوی در آب از عاشق فغان

من درین وقت معین ای دلیر | می نگردم از محاکات تو سیر

پنج وقت آمد نماز ای رهنمون | عاشقان را فی صلوة دائمون

نی به پنج آرام گیرد آن خمار | کاندرین سرهاست نی پانصد هزار

گفت ای یار عزیز مهرکار | من ندارم بی رخت یکدم قرار ۵۵۲

روز نور و مکسب و تابم توئی | شب قرار و سلوت و خوابم توئی

از مروت باشد ار شادم کنی | وقت و بیوقت از کرم یادم کنی

در شبان روزی وظیفه چاشتگاه | راتبه کردی وصال ای نیکخواه

من بدین یکبار قانع نیستم | در هوایت طرفه انسانیستم

پانصد استسقاستم اندر جگر | با هر استسقا قرین جوع البقر

۵۵۳ ای اخی من خاکیم تو آبیی / لیک شاه رحمت و وهابیی

آنچنان کن از عطا و از قسم / که گه و بیگه بخدمت میرسم

برلب جو من بجان میخوانمت / می نه بینم از اجابت مرحمت

آمدن در آب بر من بسته شد / زانکه ترکیبم ز خاکی رسته شد

یا رسولی یا نشانی کن مدد / تا ترا از بانگ من آگه کند

بحث کردند اندرین کار آن دو یار / آخر این بحث آن آمد قرار

که بدست آرند یک رشته دراز / تا ز جذب رشته گردد کشف راز

یکسری بر پای این بندهٔ دوتو / بسته باشد دیگرش بر پای تو

تا بهم آییم زین فن با دو تن / اندر آمیزیم چون جان با بدن

یک سر رشته گره بر پای من / زان سر دیگر تو برپا عقد زن

تا توانم من درین خشکی کشید / مر ترا اکنون شد سر رشته پدید

تلخ آمد بر دل چغز این حدیث / که مرا در عقده آرد این خبیث

هر کراهت در دل مرد بهی / چون درآید از فتی نبود تهی

(۲۸) (۲۹) ۵۵۷ این سخن پایان ندارد موش ما / هست برلبهای جو برگوش ما

آن سر رشته عشق رشته میکشد / بر امید وصل چغز با رشد

می تند بر رشتهٔ دل دمبدم / که سر رشته بدست آورده ام

همچو تاری شد دل و جان در شهود / تا سر رشته بمن رویی نمود

چون غراب البین آمد ناگهان / در شکار موش و بردش زان مکان

چون برآمد بر هوا موش از غراب / منسحب شد چغز نیز از قعر آب

موش در منقار زاغ و چغز هم / در هوا آویخته پا در رقم

خلق میگفتند زاغ از مکر و کید / چغز آبی را چگونه کرد صید

چون شد اندر آب و جوشش در ربود | جز آبی کے شکار زاغ بود
چغز میگفت این سزای آن کسے | کہ چو بے آبان شود جفت خسے
اے فغان از یار ناجنس اے فغان | همنشین نیک جوئید اے مهان
عقل را افغان ز نفس پر عیوب | همچو بینئ بدے بر روئے خوب
عقل میگفتش کہ جنسیت یقین | از رہ معنیست نے از آب و طین
هین مشو صورت پرست و این مگو | سر جنسیت بصورت در مجو
صورت آمد چون جماد و چون حجر | نیست جامد را ز جنسیت خبر

۲۸

رفاقت کردن سلطان محمود شب با دزدان

۵۵۴

یک شبے میگشت شہ محمود فرد | با گروہے دزد شبرو باز خورد
پس بگفتندش کئی اے بوالوفا | گفت شہ من ہم یکے ام از شما
آن یکے گفت اے گروہ مکرکیش | هین بگوئید از فن و فرهنگ خویش
تا بگوید با حریفان در سمر | کو چہ دارد در جبلت از هنر
آن یکے گفت اے گروہ فن فروش | هست خاصیت مرا اندر دو گوش
کہ بدانم سگ چہ میگوید بانگ | قوم گفتندش ز دینارے دو دانگ
آن دگر گفت اے گروہ زرپرست | جملہ خاصیت مرا چشم اندر است
هر کرا شب بینم اندر قیروان | روز بشناسم مر او را بے گمان
گفت یک خاصیتم در بازو است | کہ زنم من نقبها با زور دست
گفت یک خاصیتم در بینی است | کار من در خاکها بو بینی است

که کدامین خاک همسایهٔ زرست | یا کدامین خاک صفر و ابترست
گفت این یک خاصیت در پنجه‌ام | که کمندی افگنم طول علم
قصر اگرچه چند باشد بس بلند | کنگرش در سخت گردانم کمند
پس بپرسیدند زان شه کای سند | مر ترا خاصیت اندر چه بود
گفت در ریشم بود خاصیتم | که رهانم مجرمان را از نقم
مجرمان را چون بجلادان دهند | چون بجنبد ریش من ایشان رهند
چون بجنبانم برحمت ریش را | طی کنند آن قتل و آن تشویش را
قوم گفتندش که قطب ما توئی | چون خلاص روز محنتها توئی
بعد ازان جمله بهم بیرون شدند | سوی قصر آن شه میمون شدند
چون سگی بانگی بزد از دست راست | گفت میگوید که سلطان با شماست
خاک بو کرد آن دگر از ربوهٔ | گفت کاین هست از وثاق بیوهٔ
جانبی دیگر خاک را چون بوی کرد | گفت خاکِ مخزنِ شاهیست فرد
پس کمند انداخت استاد کمند | تا شدند آنسوی دیوار بلند
نقب زن زد نقب و در مخزن رسید | هر یکی از مخزن اسبابی کشید
بس زر و زربفت و گوهرهای زفت | قوم بردند و نهان کردند تفت
شه معین دید منزلگاهِ شان | حلیه و نام و پناه و راهِ شان
خویش را دزدید زایشان بازگشت | روز در دیوان بگفت آن سرگذشت
پس روان گشتند سرهنگانِ مست | تا که هر سرهنگ دزدی را ببست
دست بسته سوی دیوان آمدند | وز نهیب جان همه لرزان شدند
چونکه استادند پیش تخت شاه | یار شان شب بود آن شاه چو ماه
آنکه شب بر هر که چشم انداختی | روز دیدی بیشکش بشناختی

شاه را بر تخت دید و گفت این — بود با ما دوش شبگرد و قرین

آنکه چندین خاصیت در ریش اوست — این گرفت ما هم از تفتیش اوست

عارف شه بود چشمش لاجرم — بر گشاد از معرفت لب با حشم

رو بشه آورد چون تشنه بابر — آنکه بود اندر شب قدر او چو بدر

چون لسان و جان او بود آن او — آن او با او بود گستاخ گو

گفت ما گشتیم چون جان بند طین — آفتاب جان توئی در یوم دین

وقت آن شد ای شه مکتوم سیر — کز کرم ریشے بجنبانی بخیر

اے ز دلها برده صد تشویش را — نوبت تو شد بجنبان ریش را

هر یکے خاصیت خود وا نمود — آن هنرها جمله بدبختی فزود

آن هنرها گردن ما را ببست — زان مناصب سرنگونساریم و پست

آن هنر فی جیدها حبل مسد — روز مردن نیست زین فنها مدد

جز همان خاصیت آن خوش حواس — که بشب بد چشم او سلطان شناس

آن هنرها جمله غول راه بود — غیر چشمے کو ز شاه آگاه بود

شاه را شرم آمد از وے روز بار — که بشب بر روے شه بودش نظار

سگ چه بیدار است شب چون پاسبان — بیخبر نبود ز شبخیز شهان

هین ز بدنامان نباید ننگ داشت — هوش بر اسرارشان باید گماشت

هر که او یکبار خود بدنام شد — خود نباید نام جست و خام شد

اے بسا زر که سیه تابش کنند — تا شود ایمن ز تاراج و گزند

هر کسے که پے برد در بستر ما
باز کن دو چشم سوئے ما بیا

۲۹

۵۵۷ چریدن گاو بحری در نور گوهر شب‌چراغ

گاو آبی گوهر از آب آورد | بنهد اندر مرج و گردش می‌چرد
در شعاع نور گوهر گاو آب | می‌چرد از سنبل و سوسن شتاب
زان فکنده گاو آبی عنبر است | که غذایش نرگس و نیلوفر است
می‌چرد در نور گوهر آن بقر | ناگهان گردد ز گوهر دورتر
تاجری بر درنهد لجم سیاه | تا شود تاریک مرج و سبزه گاه
پس گریزد مرد تاجر بر درخت | گاوجویان مرد را با شاخ سخت
بست بار آن گاو تازد گرد مرج | تا کند آن مرد را در شاخ درج
چون از او نومید گردد گاو نر | آید آنجا که نهاده بد گهر
لجم بیند فوق در شاهوار | پس ز طین بگریزد او ابلیس‌وار
تاجرش داند ولیکن گاو نی | اهل دل دانند و هر گل گاو نی
هر گلی کاندر دل او گوهری است | گوهرش غماز طین دیگری است
وان گلی کز رش حق نوری نیافت | صحبت گلهای پر دربر نتافت

۳۰

۵۵۸ بردن پریان عبدالغوث را

جنس ناجنس از خرد تانی شناخت

سوی صورتها نشاید زود تاخت

۵۰۱

بود حبس الوحش هم جنس پری | چون پری از نسل در پنهان پری
نسل زنش را نسل از شوی دگر | وان قبیلانش ز مرگش در سمر
مدتی بگذشت زو نامد خبر | زو طمع ببرید هم زن هم پسر
که مر او را گرگ زد یا رهزنی | یا فتاد اندر چهی یا مکمنی
جمله فرزندانش در اشغال مست | خود نگفتندی که بابایی بدست
بعد سالی آمد او هم عاریه | گشت پیدا باز شد متواریه
یک بیک فرزند و زن را دید باز | گشت پنهان کش ندیدش باز داز
یک شبی مهمان فرزندانِ خویش | بود زان پس کس ندیدش رنگ بیش
برد هم جنسی پریانش چنان | که رباید روح از زخم سنان
چون بهشتی جنسِ جنت آمده است | هم ز جنسیت شود یزدان پرست
نی نبی فرمود جود و محمده | شاخِ جنت دان به دنیا آمده
مهرها را جمله جنسِ مهر خوان | قهرها را جمله جنسِ قهر دان

۳۱

آمدن مردی وامدار به تبریز و مردن بدرالدین عمر قبل از آمدنش

۵۵۹

خاک گور از مرد میابد شرف
تا نهد بر گور او دل روی و کف
خاک او هم سیرت جان میشود
سرمهٔ چشم عزیزان میشود
ای بسا در گور خفته خاکوار
به ز صد احیا به نفع و انتشار

آن یکی درویش ز اطراف دیار   جانب تبریز آمد وام‌دار
نه هزارش وام بود از زر مگر   بود در تبریز بدرالدین عمر
محتسب بود و بدل بحر آمده   هر سر مویش یکی حاتم‌کده
حاتم ار بودی گدای او شدی   سر نهادی خاکپای او شدی
گر بدادی تشنه را بحر زلال   در کرم شرمنده بودی زان نوال
ور بکردی ذره را مشرقی   بود آن در همتش نالایقی
بر امید او بیامد آن غریب   کو غریبان را بدی خویش و قریب
با درش بود آن غریب آموخته   وام بیحد از عطایش توخته
هم به پشتی آن کریم او وام کرد   که به بخششهاش واثق بود مرد
لاابالی گشته بود و وام جو   بر امید قلزم اکرام خو
وامداران زو ترش او شادکام   همچو گل خندان از آن روض الکرام
۵۶۱   آن غریب ممتحن از بیم وام   از ره آمد سوی آن دارالسلام
شد سوی تبریز و کوی گلستان   خفته امیدش فراز گلستان
زد ز دارالملک تبریز سنی   بر امیدش روشنی در روشنی
جانش خندان شد از آن روضهٔ رجال   از نسیم یوسف و مصر وصال
چون وثاق محتسب جست آن غریب   خلق گفتندش که بگذشت آن حبیب
او پریر از دار دنیا نقل کرد   مرد و زن از واقعهٔ او روی زرد
رفت آن طاوس عرشی سوی عرش   چون رسید از هاتفانش بوی عرش
سایه‌اش گرچه پناه خلق بود   در نوردید آفتابش زود زود
راند او کشتی ازین ساحل پریر   گشته بود آن خواجه زین غمخانه سیر
نعرهٔ زد مرد و بیهوش اوفتاد   گوییا او نیز در پی جان بداد

پس گلاب و آب بر رویش زدند　　همرهان بر حالتش گریان شدند
تا بشب بیهوش بود و بعد از آن　　نیم مرده بازگشت از غیب جان
چون بهوش آمد بگفت ای کردگار　　مجرمم بودم بخلق امیدوار
گرچه خواجه بس سخاوت کرد و جود　　هیچ آن کفو عطای تو نبود
او کله بخشید و تو سر پر خرد　　او قبا بخشید و تو بالا و قد
او زرم داد و تو دست زرشمار　　او ستورم داد و تو عقل سوار
خواجه شمعم داد و تو چشم قریر　　خواجه نقلم داد و تو طعمه پذیر
او وظیفه داد و تو عمر و حیات　　وعده اش زر وعدهٔ تو طیبات
او وثاقم داد و تو چرخ و زمین　　در وثاقت او و صد چون او همین
انچه او داد ای ملک هم از تو داد　　که دل و دست ورا کردی تو راد
زر از آن تست او زر نافرید　　نان از آن تست نانش از تو رسید
آن سخا و رحم هم تو دادیش　　کز سخاوت میفزودی شادیش
من چه میگویم همه تو میدهی　　بار منت بر کسی کی می نهی
من مر او را قبلهٔ خود ساختم　　قبله ساز اصل را نشناختم
ما کجا بودیم کاین دیان دین　　عقل می کارید اندر ما و طین
واقعه آن وام او مشهور شد　　پایمرد از درد او رنجور شد
او پی توزیع گرد شهر گشت　　وز طمع میگفت هر جا سرگذشت
هیچ ناورد از ره کدیه بدست　　غیر صد دینار آن کدیه پرست
پایمرد آمد بدو دستش گرفت　　شد بگور آن کریم بس شگفت
گفت چون توفیق یابد بنده‌ای　　کو کند مهمانی فرخنده‌ای
مال خود ایثار راه او کند　　جان خود ایثار جاه او کند

(۴۲) ۵۰۴

ذکر او شکر خدا باشد یقین | چون باحسان کرد توفیقش قرین
ترک شکرش ترک شکر حق بود | حق او لاشک بحق ملحق شود
شکر میکن مر خدا را در نعم | نیز میکن شکر و ذکر خواجه هم
چون بگور آن ولی نعمت رسید | گشت گریان زار و آمد در نشید
گفت ای پشت و پناه هر نبیل | مرتجی و غوث ابناء السبیل
ای غم ارزاق ما بر خاطرت | ای چو رزق عام احسان و برت
ای فقیران را عشیره و والدین | در خراج و خرج و در ایفای دین
ای چو بحر از بهر نزدیکان گهر | داده و تحفه سوی دوران مطر
پشت ما گرم از تو بود ای آفتاب | رونق هر قصر و هر گنج خراب
ای در ابرویت ندیده کس گره | ای چو میکائیل راد و رزق ده
ای دلت پیوسته با دریای غیب | ای بقاف مکرمت عنقای غیب
یاد ناورده که از مالم چه رفت | سقف قصر همتت هرگز نکفت
ای من و صد همچو من در ماه و سال | مر ترا چون نسل تو گشته عیال
نقد ما و جنس ما و رخت ما | نام ما و فخر ما و بخت ما
این همه از حق بد و تو واسطه | درمیان ما و حق تو رابطه
تو نمردی لیک بخت ما بمرد | عیش ما و رزق مستوفا بمرد
خلق را از گرگ غم لطفت شبان | چون کلیم الله شبان مهربان
بی نهایت آمد آن خوش سرگذشت | چون غریب از گور خواجه بازگشت ۵۷۰
پایمردش سوی خانهٔ خویش برد | هر صد دینار را با او سپرد
وتش آورد و حکایتهاش گفت | کز امید اندر دلش صد گل شکفت
آنچه بعد العسر یسرا دیده بود | با غریب از قصهٔ آن لب گشود

نیم شب بگذشت افسانه کنان   خواب شان انداخت اندر مرعی جان

دید پامرد آن همایون خواجه را   اندران شب خواب در صدر سرا

خواجه گفت ای پامرد بانمک   آنچه میگفتی شنیدم یک بیک

لیک پاسخ دادنم فرمان نبود   بی اشارت لب نیارستم گشود

ما چو واقف گشته ایم از چون و چند   مهر بر لبهای ما بنهاده اند

تا نگردد رازهای غیب فاش   تا نگردد منهدم نظم معاش

بشنو اکنون داد مهمان جدید   من همی دیدم که او خواهد رسید

هم شنیده بودم از وامش خبر   بسته بهر او دو سه پاره گهر

که وفای وام او هست آن و بیش   تا که ضیغم برنگردد سینه ریش

وام دارد از ذهب او نه هزار   وام را زان بعض این گو واگزار

فضله ماند زان بسی گو خرج کن   در دعا گویی مرا هم درج کن

خواستم تا آن بدست خود دهم   در فلان دفتر نوشته است این رقم

خود اجل مهلت ندادم تا که من   خفیه بسپارم بدو در عدن

لعل و یاقوت است بهر وام او   در خنوری و نوشته نام او

در فلان طاقیش مدفون کرده ام   من غم آن یار پیشین خورده ام

قیمت آنرا نداند جز ملوک   فاجتهد بالبیع ان لا یخدعوک

وارثانم را سلام من بگو   وین وصیت را بیان کن مو بمو

تا ز بسیاری آن زر نشکهند   بی گرانی پیش آن مهمان نهند

ور بگوید او نخواهم این فره   گو بگیر و هرکرا خواهی بده

زانچه دادم باز نستانم نقیر   سوی پستان باز ناید هیچ شیر

گشته باشد همچو سگ قی را اکول   مسترد صدقه بر قول رسول

ور بچندد در نیاید آن زرش — گو بریز تمآن عطا را بر سرش

هر کہ آنجا نگذرد و زر می برد — نیست ھدیہ مخلصان را مسترد

۵۷۱ بہر او بنہادہ ام آن از دو سال — کردہ ام من نذرہا با ذو الجلال

ور رود او زر نہ چیزے زان ستد — بیست چندان غم زیان شان اوفتد

گر روان من بلرزانند زود — صد در محنت بر ایشان برگشود

از خدا امیدوارم من لبق — کہ رساند حق را با مستحق

دو قضیہ دیگر او را شرح داد — لب بذکر او نخواہم بر کشاد

تا بماند دو قضیہ ستر راز — ہم نگردد مثنوی چندین دراز

بر جہید از خواب انگشتک زنان — گہ غزل گویان و گہ نوحہ کنان

گفت مہمان در چہ سوداہاستی — پا پر دامست و خوش برخاستی

تا چہ دیدی خواب دوش اے بو العلا — کہ بگنجی تو در شہر و فلا

خواب دیدہ فیل تو ہندوستان — کہ رمیدستی ز حلقہ دوستان

گفت سوداناک خوابے دیدہ ام — در دل خود آفتابے دیدہ ام

خواب دیدم خواجۂ بیدار را — آن سپردہ جان پئے دیدار را

خواجہ را دیدم بخواب اے بو العلا — آن سپردہ جان براہ کبریا

خواب دیدم خواجۂ معطی المنی — واحد کالالف از امر خدا

مست و بیخود این چنین بر میشمرد — تا کہ مستی عقل و ہوشش را ببرد

در میان خانہ افتاد و دراز — خلق انبہ گرد او آمد فراز

با خود آمد گفت اے بحر خوشی — اے نہادہ ہوشہا در بیہشی

خواب در بنہادۂ بیدارئے — بستہ در بیدلی دلدارئے

خواجگی پنہان کنی در ذل فقر — طوق دولت بستہ اندر غل فقر

صد اندر ضد پنهان مندرج — آتش اندر آب سوزان مندرج

۳۲

نفروختن خبازانِ شهرِ کاشان نان بغریبے کہ عمر و نام دارد ۵۶۳

چشم و دل را این گزارہ کن یقین
این یکے قبلہ است، دو قبلہ مبین

چون دو دیدی فوت شد ہر دو طرف
آتشے در خف فتاد و رفت خف

گر عمر نامی تو اندر شہرِ کاشش — کس نیفروشد بصد دانگت لواش

چون بیک دکان بگفتی عمرم — این عمر را نان فروشید از کرم

او بگوید رو بدین دیگر دکان — زان یکے نان بہ کزین پنجاہ نان

گر نبودے احول او اندر نظر — خود بگفتے نیست دکانِ دگر

پس زدے اشراقِ آن ناحولی — بر دلِ کاشی عمر گشتے علی

این ازینجا گوید آن خباز را — این عمر را نان فروش اے نانبا

چون شنید او ہم عمر نازاحولی — درکشید آن نان کہ ہست آن علی

پس فرستادش بدکانِ بعید — نان زپیش روے او اندر کشید

کین عمر را نان دہ اے ابنا زمن — راز یعنی فہم کن ز آوازِ من

او ہمت زانسو حوالہ میکند — ہین عمر وآمد کہ تا بر نان زند

چون بیک دکان عمر بودی برو — در ہمہ کاشان ز نان محروم شو

ور بیک دکان علی گفتی، بگیر — نان ازینجا بے حوالہ بے زحیر

احول دو بین چو بیند بر خود زنش | احول حسد بینے و مادر فروش
اندرین کاشانهٔ بنیاز احولی | چون عمر می گرد چون نبوی آلی
هست احول را درین ویرانه دیر | گوشه گوشه نقل نو که خم خیر
ور دو چشم حق شناس آمد ترا | دوست پر بین عرصهٔ هر دو سرا

۳۴

۵۶۵ گریختن گوسفندے از کلیم الله و شفقت و مهربانی او

گوسفندے از کلیم الله گریخت | پائے موسیٰ آبله شد نعل ریخت
در پئے او تا بشب در جستجو | وان رمه غائب شده از چشم او
گوسپند از ماندگی شد سست و ماند | پس کلیم الله گرد از وے فشاند
کف همی مالید بر پشت و سرش | می نوازش کرد همچو مادرش
نیم ذره تیرگئے و خشم نے | غیر مهر و رحم و آب چشم نے
گفت گیرم بر منت رحمے نبود | طبع تو بر خود چرا استم نمود
با ملائک گفت یزدان آن زمان | که نبوت را همی زیبد فلان
مصطفیٰ فرمود که خود هر نبی | کرد چوپانی چه برنا چه صبی
بے شبانی کردن و آن امتحان | حق ندادش پیشوائے جهان

تا شود پیدا وقار و صبرشان
کردشان پیش از نبوت حق شبان

۳۴

پسند آمدن اسپ امیرے در نظر خوارزم شاه و سر کردن عماد الملک آن را از دل شاه ۵۶۶

چشم داری، تو بچشم خود نگر
منگر از چشم سفیہے بیخبر

گوش داری تو بگوش خود شنو
گوش گولان را چرا باشی گرو

بد امیرے را یکے اسپے گزین
در گله سلطان نبودش یک قرین

او سواره گشت در موکب پگاه
ناگهان دید اسپ را خوارزم شاه

چشم شه را فرّ و رنگ او ربود
تا برجعت چشم شه بر اسپ بود

بر هر آن عضوے که افگندے نظر
هر یکے خوشتر نمودے زان دگر

غیر چستی و گشی و روحنت
حق بر او افگنده بد نادر صفت

پس تجسس کرد عقل پادشاه
کین چه باشد کو زند بر عقل راه

چشم من سیر است و پر است و غنی
از دو صد خورشید دارد روشنی

اسپ رخ شاهان برمن بیذقے
نیم اسپم در ربایدبے حقے

جادوے کرده است جادو آفرین
جذبه باشد آن، نه خاصیات زین

فاتحه خواند و بسے لا حول کرد
فاتحه اش در سینه می افزود درد

زانکه او را فاتحه خود میکشید
فاتحه در جستن و رفع آمد و حید

گر نماید غیر هم تمویه اوست
ور رود غیر از نظر تنبیه اوست

پس یقین گشتش که جذب آن سرست
کار حق هر لحظه نادر آور یست

چونکه شاهنشه ز سیران باز گشت
با خواص ملک خود همراز گشت

پس بسرہنگان بفرمود آن زمان — تا بیارند اسپ را زان خاندان

۵۱۷

ہمچو آتش در رسیدند آن گروہ — گشت چون کاہے امیرِ چو کوہ

جانش از درد و غبین تا لب رسید — جز عماد الملک زنہارے ندید

کہ عماد الملک بد پاے علم — بہرِ ہر مظلوم و ہر مقبولِ غم

محترم تر خود نہ بد زو سرورے — پیشِ سلطان بود چون پیغمبرے

بے طمع بود و اصیل و پارسا — رائض و شبخیز و حاتم در سخا

بس ہمایون راے و باتدبیر و راد — آزمودہ راے او در ہر مراد

ہم ببذلِ جان سخی و ہم بمال — طالبِ خورشیدِ غیب او چون ہلال

در امیری او غریب و محتبس — در صفاتِ فقر و خلت ملتبس

بود ہر محتاج را ہمچون پدر — پیشِ سلطان شافع و دفعِ ضرر

مر بدان را ستر چون حلمِ خدا — خلقِ او بر عکسِ خلقان و جدا

بارہا میشد بسوئے کوہ فرد — شاہ با صد لابہ او را منع کرد

ہر دم ار صد جرم را شافع شدے — چشمِ سلطان زو قوی شرمین شدے

رفت او پیشِ عماد الملک راد — سر برہنہ کرد و بر خاک او فتاد

کہ حرم با ہرچہ دارم گو بگیر — تا بگیرد حاصلم را ہر مغیر

آن یکے اسپ است جانم رہنِ اوست — گر برد، مردم یقین اے خیر دوست

گر برد این اسپ را از دستِ من — من یقین دانم نخواہم زیستن

چون خدا پیوستگی ام دادہ است — بر سرم مال اے مسیحا زود دست

از زر و زن و عقارم صبر ہست — این تکلف نیست بے تزویر ہست

اندرین گر می نداری باورم — امتحان کن، امتحان گفت و فرم

آن عماد الملک گریان چشم مال — پیشِ سلطان در دوید آشفتہ حال

... پیش سلطان ایستاد / رازگویان با خدا رب العباد

ایستاده راز سلطان می‌شنید / واندران اندیشه‌اش این می‌تنید

کاے خدا گر آن جوان کژ رفت راہ / کہ نشاید ساختن جز تو پناہ

تو ازان خود کن وازوے مگیر / گرچہ او خواہد خلاص از ہر اسیر

زانکہ محتاج اند این خلقان ہمہ / از گداے گیر تا سلطان ہمہ

با حضور آفتاب با کمال / رہنمائی جستن از شمع و ذبال

با حضور آفتاب خوش مساغ / رہنمائی جستن از شمع و چراغ

بیگمان ترک ادب باشد ز ما / کفر نعمت باشد و فعل ہوا

لیک اغلب ہوشہا در افتکار / ہمچو خفاش اند ظلمت دوستدار

۵۶۸

این جوان زین جرم ضال است و مغیر / کہ بمن آمد ولے او را مگیر

در عماد الملک این اندیشہا / گشت جوشان چون اسد در بیشہا

ایستادہ پیش سلطان ظاہرش / در ریاض قدس جان طائرش

چون ملائک او باقلیم الست / ہر دمے میشد بشرب تازہ مست

اندرون پرشور و بیرون پرغمے / در تن ہمچو لحد خوش عالمے

او درین حیرت بدو در انتظار / تا چہ پیدا آید از غیب و سرار

اسپ را اندر کشیدند آن زمان / پیش خرم شاہ سرہنگان کشان

الحق اندر زیر این چرخ کبود / آنچنان اسپے بقد و تگ نبود

میربودے رنگ او ہر دیدہ را / مرحبا آن برق و مہ زائیدہ را

ہمچو مہ ہمچون عطارد تیز رو / گوئیا صرصر علف بودش نہ جو

چون مہے حیران شد از وے شاہ فرد / روئے خود سوئے عماد الملک کرد

کاے اخی این خوب بس پیداست این / از بہشت است این گزینے از زمین

چون عماد الملک گفتش ای خدیو — چون فرشته گردد از میلش دیو
در نظر آنچه آوری گردد نیک — بس گش و رعناست این کُرّه ولیک
هست ناقص آن سر اندر پیکرش — چون سرِ گاو است گویی آن سرش
در دلِ خرّم شه این دم کار کرد — اسپ را در منظرِ شه خوار کرد
چون غرض دلّاله گشت و واصفی — از سه گز کرباس یابی یوسفی
شاه دید آن اسپ را با چشمِ حال — وان عماد الملک با چشمِ مآل
چشمِ شه دو گز همی دید از نغز — چشمِ آن پایان نگر پنجاه گز
زین یکی دمش که بشنود و حسب — بس فسرد اندر دلِ شه مهرِ اسپ
چشمِ خود بگذاشت چشمِ او گزید — هوشِ خود بگذاشت قولِ او شنید
این بها نه بود آن دیّان فرد — از نیاز آن در دلِ شه سرد کرد
در ببست از حسنِ او پیشِ نظر — این سخن بد در میان چون بانگ در
پرده کرد آن نکته را بر چشمِ شه — که از آن پرده نماید مه سیه
گفت سلطان اسپ را واپس برید — زودتر زین مظلمه بازم خرید
با دلِ خود شه بفرمود این قدر — شیر را مغرب زین راس البقر
پای گاو اندر میان آری ز داو — رو نَدوزد حق بر اسپ شاخِ گاو
پس مناسب صنعت است این شهزاده — کی نهد بر جسمِ اسپ او عضوِ گاو
داد او بدان را مناسب ساخته است — قصرهای منتقل پرداخته است
مکر که کرد آن عماد الملک فرد — مالک الملکش بدان ارشاد کرد

حیلهٔ محمود این باشد ولیک
تو ممیز باش مر بد را ز نیک

۳۵

منع کردن بادشاهی پسران خود را از رفتن به قلعهٔ و خلاف ورزیدن شهزادگان

۵۷۱

بود شاهی بود او را سه پسر　　هر سه صاحب فطنت و صاحب نظر
هر یکی از دیگری استوده تر　　در سخا و در وغا و کر و فر
پیش شه شهزادگان استاده جمع　　قرة العینان شه همچون سه شمع
از ره پنهان ز عینین پسر　　میکشید آبی نخیل آن پدر
تا ز فرزند آب این چشمه شتاب　　میرود سوی ریاض مام و باب
تازه میباشد ریاض والدین　　گشته جاری عین شان زین هر دو عین
چون شود چشمه ز بیماری علیل　　خشک گردد برگ و شاخ آن نخیل
خشکی نخلش همی گوید پدید　　که ز فرزندان شجر نم می کشید
عزم ره کردند آن هر سه پسر　　سوی املاک پدر رسم سفر　　۵۷۲
در طواف شهرها و قلعهاش　　از پئی تدبیر دیوان و معاش　　۵۷۳
خواستند از شه اجازت گاه عزم　　داد اجازت شان چو نیت دید جزم
دست بوس شاه کردند و وداع　　پس بدیشان گفت آن شاه مطاع
هر کجاتان دل کشد عازم شوید　　فی امان الله دست افشان روید
غیر آن قلعه که نامش هش ربا　　تنگ آرد بر کله داران قبا
الله الله زان دژ ذات الصور　　دور باشید و بترسید از خطر
روی و پشت برجهاش و سقف و پست　　جمله تمثال و نگار و صورت است
همچو آن حجرهٔ زلیخا پر صور　　تا کند یوسف بناکامش نظر
زین مبادا که هوستان ره زند　　که فتید اندر شقاوت تا ابد

از خطر پرهیز آمد مفترض بشنوید از من حدیث بیغرض

در فرج جوئی خرد سرتیز به از کمینگاه بلا پرهیز به

گر نمی گفت این سخن را آن پدر ور نمی فرمود زان قلعه حذر

خود بدان قلعه نمی شد خیلشان خود نمی افتاد آنسو میلشان

کان نه بد معروف و بس مهجور بود از قلاع و از مناهج دور بود

چونکه کرد آن منع دلشان زان مقال در هوس افتاد و در کوی خیال

رغبتی زین منع در دلشان برست که بباید سر آنرا بازجست

کیست کز ممنوع گردد ممتنع چونکه الانسان حریص ما منع

پس شبه گفتند خود ما کی کنیم بر سمعنا و اطعنا برتنیم

رو نگردانیم از فرمان تو کفر باشد غفلت از احسان تو

لیک استثنا و تسبیح خدا ز اعتماد خود از ایشان بد جدا

ذکر استثنا و حزم ملتوی گفته شد در ابتدای مثنوی

۵۷۴ ستر استثناست این حزم و حذر زانکه خر را بز نماید این قدر

این سخن پایان ندارد آن فریق برگرفتند از پی آن در طریق

بر درخت گندم منهی زدند از طویلهٔ مخلصان بیرون شدند

چون شدند از منع و نهیش گرمتر سوی آن قلعه برآوردند سر

بر ستیز قول شاه مجتبی تا بقلعهٔ صبرسوز هشربا

آمدند از رغم عقل پندتوز در شب تاریک برگشته ز روز

اندران قلعهٔ خوش ذات الصور پنج در در بحر و پنج از سوی بر

پنج ازان چون حس ظاهر سوی ری پنج ازان چون حس باطن معنوی

زان هزاران صورت و نقش و نگار میشدند از سو بسو خوش بیقرار

این قدحهای صور کم باش مست / تا نگردی بت‌تراش و بت‌پرست

از قدحهای صور بگذر مایست / باده در جام است لیک از جام نیست

این سخن پایان ندارد آن گروه / صورتی دیدند با حسن و شکوه ۵۷۵

خوبتر زان دیده بودند آن فریق / لیک زین رفتند در بحر عمیق

زانکه افیونشان ازین کاسه رسید / کاسها محسوس و افیون ناپدید

کرد کار خویش قلعهٔ هشربا / هر سه را انداخت در چاه بلا

تیر غمزه دوخت دل را بیگمان / الامان یا ذا الامان زین بی‌امان

قرنها را صورت سنگی بسوخت / آتشی در دین و دلشان بر فروخت

چونکه روحانی بود خود چون بود / فتنه‌اش هر لحظه دیگرگون بود ۵۷۶

عشق صورت در دل شهزادگان / چون خلش میکرد مانند سنان

اشک میبارید هر یک همچو میغ / دست میخائید و میگفت ای دریغ

ما کنون دیدیم شه ز آغاز دید / چندمان سوگند داد آن بی ندید

ز امر شاه خویش بیرون آمدیم / با عنایات پدر یاغی شدیم

سهل دانستیم قول شاه را / وان عنایتهای بی اشباه را

نک در افتادیم در خندق همه / کشته و خسته بلای ملحمه

تکیه بر عقل خود و فرهنگ خویش / بودمان تا این بلا آمد به پیش

در تفحص آمدند از اندهان / صورت که بود عجب این در جهان

بعد بسیار تفحص در مسیر / کشف کرد آن راز را شیخ بصیر

نه طریق گوش بل از وحی هوش / رازها بد پیش او بی روی‌پوش

گفت نقش رشک پروین است این / صورت شهزادهٔ چین است این

دختری دارد شه چین بیهمال / در بها و در جمال و در کمال

همچو جان و چون پری پنهان شد او — در بکتم پرده ایوانست او

سوی او نی مرد ره دارد نه زن — شاه پنهان کرده او را از فتن

غیرتی دارد ملک بر نام او — که نپرد مرغ هم بر بام او

وای آن دل کش چنین سودا فتاد — هیچکس را این چنین سودا مباد

این سزای آنکه تخم جهل کاشت — وان نصیحت را کساد و سهل داشت

اعتمادی کرد بر تدبیر خویش — که برم من کار خود با عقل پیش

نیم ذره زان عنایت به بود — که ز تدبیر خرد پانصد رصد

۵۰۸ رو بهم کردند هر سه مفتتن — هر سه را یک رنج و یک درد و حزن

هر سه در یک فکر و یک سودا ندیم — هر سه از یک رنج و یک علت سقیم

در خموشی هر سه را خطرت یکی — در سخن هم هر سه را حجت یکی

یک زمانی اشک ریزان هر سه شان — بر سر خوان مصیبت خون فشان

یک زمان از آتش دل هر سه کس — بر زده با سوز چون مجمر نفس

آن بزرگین گفت کای اخوان خیر — ما نه نر بودیم اندر نصح غیر

از حشم هر که به ما کردی گله — از بلا و خوف و فقر و زلزله

ما همی گفتیم کم نال از حرج — صبر کن کالصبر مفتاح الفرج

این کلید صبر را اکنون چه شد — ای عجب منسوخ شد قانون چه شد

۵۰۹ ما نمی گفتیم کاندر کشمکش — اندر آتش همچو زر خندید خوش

مر سپه را وقت تنگاتنگ جنگ — گفته ما که هین مگردانید رنگ

آن زمان که بود اسپان را وطا — جمله سرها بریده زیر پا

ما سپاه خویش را هی هی کنان — که به پیش آیید قاهر چون سنان

جمله عالم را نشان داده بصبر — زانکه صبر آمد چراغ و نور صدر

نوبت ما شد چو خیره سر شدیم — چون زنان زشت در چادر شدیم (۳۷۸)

۵۸۰ هر سه شهزاده چو کار افتادشان — عشق در غور گوشمالی دادشان

۵۸۱ این بگفتند و روان گشتند زود — هرچه بود ای یارِ من آن لحظه بود

صبر بگزیدند و صدیقین شدند — بعد از آن سوی بلادِ چین شدند

والدین و ملک را بگذاشتند — راهِ معشوقِ نهان برداشتند

همچو ابراهیم ادهم از سریر — عشق شان بی پا و سر کرد و فقیر

یا چو ابراهیمِ مرسل سرخوشی — خویش را افکند اندر آتشی

یا چو اسمعیلِ صبارِ مجید — پیشِ عشق و خنجرش حلقی کشید

جانِ این سه شه بچه هم گرد چین — همچو مرغان گشته هر سو دانه چین

زهره نی تا لب گشایند از ضمیر — زانکه راز با خطر بود و خطیر

با کنایت رازها با همدگر — پست گفتندی بعد خوف و خطر

راز را غیرِ خدا محرم نبود — آه را جز آسمان همدم نبود

اصطلاحاتی میانِ همدگر — داشتند از بهرِ ایرادِ خبر

زین لسان الطیر عام آموختند — طمطراقِ سروری اندوختند

۵۸۲ آن بزرگین گفت ای اخوانِ من — ز انتظار آمد لب این جانِ من

لاابالی گشته ام صبرم نماند — مر مرا این صبر در آتش نشاند

طاقتِ من زین صبوری طاق شد — واقعهٔ من عبرتِ عشاق شد

من ز جان سیر آمدم اندر فراق — زنده بودن در فراق آمد نفاق

چند درد فرقتش بکشد مرا — سر ببر تا عشق سر بخشد مرا

دینِ من از عشق زنده بودن است — زندگی زین جان و سر ننگ من است

آن دو گفتندش نصیحت در سمر — که مکن ز اخطار خود را ای جبر

هین مخند بر ریشهاے ما ملک ||| هین مخور این زهر از جلدی و شک

۵۰۳ جز بہ تدبیر یکے شیخے خبیر ||| چون روی چون نبودت قلبے بصیر

۵۰۴ خویش را رسوا مکن در شهر چین ||| عاقلے جو خویش از وے در مچین

آنچه گویندت فلاطونِ زمان ||| هین هوا بگذار و رو بر وفقِ آن

جمله میگویند اندر چین بجد ||| بهرِ شاهِ خویشتن که لم یلد

شاه ما خود هیچ فرزندے نزاد ||| بلکه سوئے خویش زن را ره نداد

هر که از شاهان بدین نوعش بگفت ||| گردنش با تیغِ بران گشت جفت

شاه گوید چونکه گفتی این مقال ||| زود ثابت کن که من دارم عیال

مر مرا دختر اگر ثابت کنی ||| یافتی از تیغِ تیزم ایمنی

ورنه بیشک من ببرم حلقِ تو ||| برکشم از صوفئ جان دلقِ تو

کے بری سر را ز تیغِ تیزِ تو ||| اے بگفته لافِ کذب آمیزِ تو

بنگر اے از جهل گفته ناحقے ||| پر ز سرهائے بریده خندقے

خندقے از قعرِ خندق تا گلو ||| پر ز سرهائے بریده زین غلو

جمله اندر کارِ این دعوے شدند ||| گردنِ خود را بدین دعوے زدند

هین ببین این را بچشمِ اعتبار ||| اینچنین دعوے میندیش و میار

تلخ خواهی کرد بر ما عمرِ ما ||| که برین میدارد اے دادر ترا

گر رود صد سال آن کاآگاه نیست ||| بر عمے آن از حسابِ راه نیست

بے سلاحے در مرو در معرکه ||| همچو بیباکان مجه در تهلکه

این همه گفتند و گفت آن ناصبور ||| که مرا زین گفتها آید نفور

سینه پر آتش مرا چون منقل است ||| کشت کامل گشت وقتِ منجل است

صدرِ ما صبرے بُد اکنون آن نماند ||| بر مقامِ صبر عشق آتش فشاند

صبر من مرد آن شبی که عشق زاد / درگذشت و حاضران را عمر باد

یا درین ره می‌بیابم کام من / یا چو باز آیم ز ره سوی وطن　585

بو که موقوف است کامم بر سفر / چون سفر کردم بیابم در حضر

یار را چندان بجویم جد و چست / تا بدانم که نمی‌بایست جست

آن معیت کی رود در گوش من / تا نگردم گرد دوران زمن

کی کنم من از معیت فهم راز / جز که از بعد سفرهای دراز

یا وصال یار زین سیرم رسد / یا ز راهی خارج از سعی جسد

من نگویم زین طریق آید مراد / می‌طپم تا از کجا خواهد گشاد

سر بریده مرغ هر سو می‌فتد / تا کدامی سو رهد جان از جسد

یا مراد من برآید زین خروج / یا ز برج دیگر از ذات البروج

آن دو گفتندش که اندر جان ما / هست پاسخها چو نجم اندر سما　(39) 590

گر نگوییم آن نیاید راست نرد / ور بگوییم آن دلت آید به درد

گر نگوییم آتشی را نور نیست / ور بگوییم این سخن دستور نیست

در زمان برجست کای یاران وداع / انما الدنیا و ما فیها متاع

پس برون جست او چو تیری از کمان / که مجال گفت کم بود آن زمان

اندر آمد مست پیش شاه چین / زود مستانه ببوسید او زمین

شاه را مکشوف یک‌یک حال‌شان / اول و آخر غم و زلزال‌شان

میش مشغول است در مرعای خویش / لیک چوپان واقف است از حال میش

شاهزاده پیش شه زانو زده / ده معرف شارح حالش شده

گرچه شه عارف بد از کل پیش پیش / لیک می‌کرد آن معرف کار خویش

در درون یک ذره نور عارفی / به بود از صد معرف ای صفی

پس عروض پیش شاه منتجب — در بیان حال او بگشود لب
گفت شاها صید احسان تو است — پادشاهی کن که او آن تو است
دست در فتراک این دولت زده است — بر سر سرمست او می مال دست
گفت شه بهر منصبی و ملکتی — کالتماسش هست یابد آن فتی
بیست چندان ملک کو شد زان بری — بخشش اینجا و من خود بر سری
گفت تا شاهیت در وی مهر کاشت — جز هوای تو هوایی کی گذاشت
بندگیٔ تش چنان درخورد شد — که شهی اندر دل او سرد شد
شاهی و شهزادگی در باخته است — از پیٔ تو در غریبی ساخته است
۵۹۱ موجب تاخیر اینجا آمدن — فقد استعداد بود و ضعف فن
بهر استعداد تا اکنون نشست — شوق از حد رفت و آن نامد بدست
گفت استعداد هم از شه رسد — مستعد بی روح کی گردد جسد
لطفهای شه غمش را در نوشت — شد که صید شه کند او صید گشت
۵۹۵ شاهزاده پیش شه حیران این — هفت گردون دیده در یک مشت طین
هیچ ممکن نی به بحثی لب گشود — لیک جان با جان دمی خامش نبود
آمده در خاطرش کین بس خفیست — اینهمه مغیست پس صورت ز چیست
حاصل آن شه نیک او را می نواخت — او از آن خورشید چون مه میگداخت
آن گداز عاشقان باشد نمو — همچو ماه اندر گداز از شمس تازه رو
جمله رنجوران دوا جویند و این — رنج افزون جوید و درد و حنین
مدتی بد پیش آن شه زین نسق — دل کباب و جان نهاده بر طبق
گفت شه از هر کسی یک سر برید — من ز شه هر لحظه قربانم جدید
من فقیرم از زر و از سر غنی — صد هزاران سر خلف داد آن سنی

باد و پا در عشق نتوان تاختن با یکی سر عشق نتوان باختن

رفته در بحثش چاره فرصت نیافت صبر بس سوزان بد و جان بر نتافت

مدتی دندان کنان این میکشید نارسیده عمر او آخر رسید

صورت معشوق ازو شد در نهفت رفت و شد با معنی معشوق جفت

گفت لبسش گر ز شعر شستر است اعتناق بی حجابش خوشتر است

من شدم عریان ز تن او از خیال میخرامم در نهایات الوصال

حاصل آن شهزاده از دنیا برفت جانش پر آذر جگر پر سوز تفت ۵۹۶

کوچکین رنجور بود و آن وسط بر جنازهٔ آن بزرگ آمد فقط

شاه دیدش گفت قاصد کین کی است که ازان بحر است و اینهم ماهی است

پس معرف گفت پور آن پدر این برادر زان برادر خردتر

شه نوازیدش که هستی یادگار کرد او را هم بدان پرسش شکار

از نوازشهای آن شاه وحید در تن خود غیر جان جانی ندید

در دل خود یافت عالی عالمی کان نیابد کس بصد خلوت همی

در دل خود یافت عالی غلغله که نیابد صوفی آن در صد چله

عرصهٔ دیوار و سنگ و کوه تافت پیش او چون نار خندان می‌شکافت

ذره ذره پیش او چون آفتاب دمبدم میکرد صد گون فتح باب

چون مسلم گشت بی بیع و شری از درون شاه در جانش جری ۵۹۸

قوت میخوردی ز نور جان شاه ماه جانش همچو از خورشید ماه

راتبهٔ جانی ز شاه بی ندید دمبدم در جان مستش میرسید

آن نه کش ترسا و مشرک میخورند زان غذایی کش ملائک میچرند

اندرون خویش استغنا بدید گشت طغیانی ز استغنا پدید

کی منم هم شاه و هم شاهزاده‌ام / چون عنان خود بدین سگ داده‌ام

چون مرا ماهی بر آمد باللمع / پس چرا باشم غباری را تبع

آب در جوی من است و وقت ناز / ناز غیر از چه کشم من بی‌نیاز

سر چرا بندم چو درد سر نماند / وقت روی زرد و چشم تر نماند

زین منی چون نفس زائیدن گرفت / صد هزاران ژاژ خائیدن گرفت

صد بیابان زان سوی حرص و حسد / تا بدانجا چشم بد هم میرسد

۵۹۹ بحر شه که مرجع هر آب اوست / چون نداند آنچه اندر سیل و جوست

شاه را دل درد کرد از فکر او / ناسپاسی عطای بکر او

گفت آخر ای خس واهی ادب / این سزای داد من بود ای عجب

من چه کردم با تو زین گنج نفیس / تو چه کردی با من از خوی خسیس

من ترا ماهی نهادم در کنار / که غروبش نیست تا روز شمار

در جزای آن عطای نور پاک / تو زدی در دیدهٔ من خار و خاک

من ترا بر چرخ گشته نردبان / تو شده در حرب من تیر و کمان

درد غیرت آمد اندر شه پدید / عکس درد شاه اندر وی رسید

مرغ دولت در عتابش بر طپید / پردهٔ آن گوشه گشته بر درید

چون درون خود بدید آن خوش پسر / از سیه کاری خود گرد و اثر

آن وظیفه لطف و نعمت گم شده / خانهٔ شادی او پر غم شده

با خود آمد او ز مستی عقار / زان گنه گشته سرش خانهٔ خمار

هر که خود بینی کند در راه دوست / مغز را بگذاشت کلی دید پوست

(۴) ۶۰۱ قصه کوته کن که رای نفس کور / برد او را بعد سالی سوی گور

شاه چون از محو شد سوی وجود / چشم مریخیش آن خون کرده بود

چون بترکش بنگرید آن بی‌نظیر دیدکم از ترکشش یک چوبه تیر
گفت کو آن تیر و از حق باز جست گفت اندر حلق او آن تیر تست
عفو کرد آن شاه دریا دل ولی آمده بد تیر او بر مقتلی
کشته شد در نوحه او میگریست اوست جمله هم کشنده هم ولیست
آن عتاب ار رفت هم بر پوست رفت دوست بی آزار سوی دوست رفت
گرچه او فتراک شاهنشه گرفت آخر از عین الکمال او ره گرفت
وان سوم کاهل ترین هر سه بود صورت و معنی بکلی در ربود
دختر و ملک و خلافت او گرفت می سزد گر زین بمانی در شگفت
من ز طول قصه گشتستم ملول من غریق بحر معنی تو عجول
وا گهی از ذلت و عجز و نیاز یافت مقصود از کریم کارساز

(۴۲) ←

۳۶

ندادن صدر جهان چیزی به کسی که بزبان از و سوال کردی

۵۸۹

ترک مکر خویشتن گیر ای امیر
پا بکش پیش عنایت خوش بمیر
این قدر حیله سعد و نیست
زین حیل تا تو نمیری سود نیست

در بخارا خوی آن صدر اجل بود با خواهندگان حسن عمل
داد بسیار و عطای بیشمار تا بشب بودی ز جودش زر نثار
زر بکاغذ پاره‌ها پیچیده بود تا وجودش بود می افشاند جود

همچو خورشید و چو ماه پاکباز	آنچه گیرند از ضیا پس میدهند باز
خاک را زر بخشد که بود آفتاب	زر ازو در کان و گنج اندر خراب
هر صباحے فرقه را راتبه	تا نماند امتے زو خائبه
مبتلایان را بدے روزے عطا	روزِ دیگر بیوگان را آن سخا
روزِ دیگر بر علویانِ مقل	با فقیهان روزِ دیگر مشتغل
روزِ دیگر بر تهیدستانِ عام	روزِ دیگر بر گرفتارانِ وام
روزِ دیگر بر یتیمانِ صغیر	روزِ دیگر بر ضعیفانِ اسیر
روزِ دیگر بهرِ ابنا السبیل	روزِ دیگر مر مکاتب را کفیل
شرطِ او بود آنکه زو کس با زبان	زر نخواهد هیچ و نگشاید لبان
لیک خامش بر حوالیِّ رهش	ایستاده مفلسان دیوار وش
هر که کردے ناگهان با لب سؤال	زو نبردے زین گنه یک حبه مال
نادر اروزے یکے پیرے بگفت	ده زکاتم که منم با جوع جفت
منع کرد از پیر و پیرش جد گرفت	ماند خلق از جدِّ پیر اندر شگفت
گفت بس بیشرم پیرے اے پدر	پیر گفت از من تویی بیشرم تر
کاین جهان خوردی و میخواهی بطمع	کانجهان با این جهان گیری بجمع
خنده اش آمد مال داد آن پیر را	پیر تنها برد آن توفیر را
غیر ازین پیر ایچ خواهنده ازو	نیم حبه زر ندید و یک تسو
نوبتِ روزِ فقیهان ناگهان	یک فقیه از حرص آمد در فغان
کرد زاریها بسے چاره نبود	گفت هر نوعے نبودش هیچ سود
روزِ دیگر با رکو پیچیده پا	ناکس اندر صفِ قومِ مبتلا
تخته‌ها بر ساق بست از چپ و راست	تا گمان آید که او اشکسته پاست

۵۰۰

ور بپرسش خشتش چیزی نداد　　روز دیگر رو بپوشید از لباد
تا گمان آید که نابیناست او　　در میان اعمیان برخاست او
هم بدانستش ندادش آن عزیز　　از گناه و جرم گفتن هیچ چیز
چونکه عاجز شد ز صدگونه مکید　　چون زنان او چادری بر سر کشید
در میان بیوگان رفت و نشست　　سر فرو افکند و پنهان کرد دست
هم شناسیدش ندادش صدقهٔ　　در دلش آمد ز حرمان حرقهٔ
رفت او پیش کفن خواهی پگاه　　که بپیچم در نمد نه پیش راه
هیچ مگشا لب نشین و می نگر　　تا کند صدر جهان اینجا گذر
بو که بیند مرده پندارد بظن　　زر در اندازد پی وجه کفن
هر چه بدهد نیم آن بدهم بتو　　همچنان کرد آن فقیر حیله جو
در نمد پیچیده در راهش نهاد　　معبر صدر جهان آنجا فتاد
چند زر انداخت بر روی نمد　　دست بیرون کرد از تعجیل خود
تا نگیرد آن کفن خواه آن صله　　تا نهان نکند از او آن ده دله
مرده از زیر نمد بر کرد دست　　سر برون آمد پی دستش ز پست
گفت با صدر جهان چون بستدم　　ای ببسته بر من ابواب کرم
گفت لیکن تا نمردی ای عنود　　از جناب من نبردی هیچ سود
سر موتوا قبل موتوا این بود　　کز پس مردن غنیمتها رسد
غیر مردن هیچ فرهنگ دگر　　در نگیرد با خدا ای حیله گر
یک عنایت به ز صدگون اجتهاد　　جهد را خوف است از صدگون فساد
وان عنایت هست موقوف ممات　　تجربه کردند این ره را ثقات
بلکه مرگش بی عنایت نیز نیست　　بی عنایت هان و هان جائی مایست

۳۷

خفتن امرد و کوسہ در خانقاہے

۵۷۷

امردے و کوسہ در انجمن ... آمدند و مجمعے بُد در وطن

مشتغل ماندند قوم منتخب ... روز رفت و شد زمانِ ثلث شب

زان عزب خانہ نرفتند آن دو کس ... ہم بخفتند آن شب از بیم عسس

کوسہ را بد بر زنخدان چار مو ... لیک ہمچون ماہِ بدرش بود رو

کودکِ امرد بصورت بود زشت ... ہم نہاد اندر پس کون بست خشت

لوطیے دب برد شب از گمرہی ... خشتہا را نقل کرد آن مشتہی

دست بر کودک چو زد، از جا بجست ... گفت: ہی تو کیستی اے سگ پرست

گفت: این سی خشت چون انباشتی ... گفت: تو سی خشت چون برداشتی

گفت: اے فی النار خرس مردہ ریگ ... ابلہ و بے خاصیت مانندِ ریگ

کودکے بیمارم و از ضعفِ خود ... کردم اینجا احتیاط از مرتعد

۵۷۸

گفت: اگر داری ز رنجوری تفے ... چون نرفتی جانب دار الشفے

یا بخانہ یک طبیبے مشفقے ... کہ گشادے از مقامات مغلقے

گفت: آخر من کجا یارم شدن ... کہ بہر جا میروم من ممتحن

چون تو زندیقے، پلیدے، ملحدے ... می برآرد سر بپیشم چون ددے

خانقاہے، کو بود بہتر مکان ... من ندیدم یک زمان روے امان

رو بمن آرند مستے خمر خوار ... چشمہا پر نطفہ، کف خایہ فشار

[illegible] چون این بود، بازار عام	چون بود خرگه و دیوانِ عام
ور گریزم من ز ره سوے زنان	همچو یوسف افتم اندر افتتان
یوسف از زن یافت زندان و فشار	من شوم توزیع بر پنجاه دار
آن زنان از جاهلی بر من تنند	اولیاشان قصدِ جانِ من کنند
نے ز مردان چاره دارم نز زنان	چون کنم چون نے ازینم نے ازان
بعد ازان کودک بکوسه بنگریست	گفت او با این دو مو از غم بریست
فارغ است از خشت و از پیکارِ خشت	وز چو تو مادر فروشِ کنگِ زشت
بر زنخ سه چار مو بهرِ نمون	بهتر از سی خشت پیرامونِ کون
ذرهٔ سایهٔ عنایت بهتر است	از هزاران کوشش طاعت پرست
زانکه شیطان خشتِ طاعت برکند	گر دو صد خشت است خود ابتر کند
با عنایت او ندارد زهرهٔ	تا ببازد خویشتن را بهرهٔ

۳۸

مجلس کشیدن پادشاهے فقیہے را

۵۷۹

اے دلے کہ جملہ را کردی تو گرم
گرم کن خود را و از خود دار شرم
اے زبان کہ جملہ را ناصح بدی
نوبت تو گشت، چون خامش شدی
لعب آن تست بر روے بتا
خویش را در طبع آر و در نشاط

پادشاهی مست اندر بزم خوش   می‌گذشت آن یک فقیهی بر درش
کرد اشارت کش درین مجلس کشید   وین شراب لعل در خوردش دهید
پس کشیدندش بشه بے اختیار   شست در مجلس ترش چون زهر مار
عرض کردش مے، نپذرفت او بخشم   از شه و ساقی بگردانید چشم
که بعمر خود نخوردستم شراب   خوشتر آید زین شرابم زهر ناب
هین بجای مے مرا زهرے دهید   تا من از خویش و شما از من رهید
مے نخورده، عربده آغاز کرد   گشته در مجلس گران چون مرگ و درد
گفت شه با ساقیش اے نیک پے   چه خموشی؟ ده، بطبعش آر هے
هست پنهان حاکمے بر هر خرد   هر کرا خواهد بفن از خود برد
چند سیلی بر سرش زد، گفت گیر   در کشید از بیم سیلی آن زحیر
مست گشت و شاد و خندان شد چو باغ   در ندیمی و مضاحک رفت و لاغ
شیرگیر و خوش شد، انگشتک بزد   سوے مبرز رفت تا میزک کند
یک کنیزک بود در مبرز چو ماه   سخت زیبا و ز قرناقان شاه
چون بدید او را دهانش باز ماند   عقل رفت و تن ستم پرداز ماند
عمرها بوده عزب مشتاق و مست   بر کنیزک در زمان در زد دو دست   ۵۸۰
بس طپید آن دختر و نعره فراشت   بر نیامد با وے و سودے نداشت
حاصل اینجا آن فقیه از خود چو رفت   نے عفیفی ماندش و نے زهد زفت
در زمان افتاد بر آن حورزاد   آتش او اندران پنبه فتاد
جان بجان پیوست و قالبها چخید   زن چو مرغ سربریده می‌طپید
چه سقایه، چه ملک، چه ارسلان   چه حیا، چه دین، چه زهد و خوف جان
چشمشان افتاد اندر عین و غین   نے حسن پیدا شد آنجا نے حسین

یافت هر یک شان از آن دیگر مراد　　　طبع هر یک خرم و دل گشت شاد
شد دراز و کو طریق بازگشت　　　انتظار شاه هم از حد گذشت
شاه آمد تا ببیند واقعه　　　دید آنجا زلزله و القارعه
آن فقیه از بیم برجست و برفت　　　سوی مجلس جام را بربود تفت
شه چو دوزخ پر شرار و پر نکال　　　تشنه خون دو جفت بدفعال
چون فقیهش دید رخ پر خشم و قهر　　　تلخ و خونین گشته همچون جام زهر
بانگ زد بر ساقیش کای گرم کار　　　چه نشستی خیره ده در طبعش آر
خنده آمد شاه را گفت ای کیا　　　آمدم با طبع آن دختر ترا
پادشاهم کار من عدل است و داد　　　زان خورم که یار را چون دم بداد
آنچه آن را میخورم از ترش و خوش　　　می دهم در خورد یار از هیچ دستش
آنچه آن را می نوشم همچو نوش　　　کی دهم در خورد یار خویش نوش
زان خورانم من غلامان را که من　　　می خورم بر خوان خاص خویشتن
زان خورانم بندگان را از طعام　　　که خورم من خود ز پخته یا که خام
من چو پوشم از خز و اطلس لباس　　　زان بپوشانم حشم را نی پلاس
شد فقیه از برد باخود جفت خوب　　　از عطای خاص کشاف الکروب
دیگران را بس بطبع آورده　　　در صبوری چست و راغب کرده
هم بطبع آور بمردی خویش را　　　پیشوا کن عقل صبر اندیش را

چون قلاوز صبرت پر شود
جان باوج عرش و کرسی بر شود

۳۹

رفتن مردے به مصر به امیدِ گنج بر بنائے خواب

۵۸

اے طمع دربستہ دریک جاے سخت
کایدم میوہ ازان عالی درخت

آن طمع زانجا نخواہد شد وفا
بل زجائے دیگر آید آن عطا

بود زر میراثئے را بیشمار — جمله را خورد و بماند او عور زار
مالِ میراثی ندارد خود وفا — چون بنا کام از گذشته شد جدا
او ندارد قدر ہم کآسان بیافت — کو بکد و کسب و رنجش کم شتافت
قدر جان زان می ندانی اے فلان — که بدادت حق به بخشش رائگان
نقد رفت و جنس رفت و خانها — ماند چون جغدان درین ویرانها
گفت یارب برگ دادی رفت برگ — یا بده برگے و یا بفرست مرگ
چون تہی شد یادِ حق آغاز کرد — یارب و یارب اجرنی ساز کرد
در دعا و لابه در زد ہر دو دست — زر طلب شد بے تعب آن زرپرست
خود که کوبد این در رحمت نثار — کو نیابد در اجابت صد بہار
خواب دید و ہاتفے گفت او شنید — که غنائے تو به مصر آید پدید
رو به مصر آنجا شود کار تو راست — کرد کدیت را قبول او مرتجاست
در فلان موضع یکے گنجیست زفت — در پئے آن بایدت تا مصر رفت
در فلان کوئے و فلان موضع دفین — ہست گنجے سخت نادر بس ثمین
بیدرنگے ہین ز بغداد اے پسر — رو بسوئے مصر و نبت گاہِ زر

۵۸۰

چون ز بغداد آمد او تا سوی مصر　　گرم شد پشتش چو دید او روی مصر

بر امید وعدهٔ هاتف که گنج　　یابد اندر مصر بهر دفع رنج

لیک از نفقه ورا چیزی نماند　　خواست گدیه بر عوام الناس راند

لیک شرم و همتش دامن گرفت　　خویش را در صبر افشردن گرفت

باز نفسش از مجاعت بر طپید　　از گدائی کردن او چاره ندید

گفت شب بیرون روم من نرم نرم　　تا ز ظلمت نایدم از گدیه شرم

همچو شبکوکی کنم من ذکر و بانگ　　تا رسد از بامهایم نیم دانگ

اندرین اندیشه بیرون شد بکوی　　واندرین فکرت همی شد سو بسوی

یک زمان مانع همی شد شرم و جاه　　یک زمانی جوع می‌گفتش بخواه

پای پیش و پای پس تا ثلث شب　　که بخواهم یا بخسپم خشک لب

ناگهانی خود عسس او را گرفت　　چوبها زد بی‌مہابا ناشگفت

اتفاقاً اندران شبهای تار　　دیده بد مردم ز شب دزدان ضرار

بود شبهای مخوف و منتحس　　پس بجد میجست دزدان را عسس

تا خلیفه گفته که ببرید دست　　هر که شب گردد اگر خویش منست

بر عسس کرده ملک تهدید و بیم　　که چرا باشید بر دزدان رحیم

عشوهاشان از چه رو باور کنید　　یا چرا زیشان قبول زر کنید

اهل دیوان بر عسس طعنه زدند　　که چرا دزدان کنون انبه شدند

انبهی از تست و از یاران تست　　وانما یاران زشتت را نخست

ورنه کین جمله را از تو کشم　　تا شود ایمن ز شر هر محتشم

در چنین وقتش بدید و سخت زد　　چوبها و زخمهای بیعدد

نعره و فریاد ازان درویش خاست　　که مزن تا من بگویم حال راست

گفت اینک دادمت مهلت بگو تا بشب چون آمدی بیرون بکو

تو نه زینجایی غریب و منکری راستی گو تا بچه مکر اندری

گفت او بعد از سوگندان پر که نیم من خانه سوز و کیسه بر

من نه مرد دزدی و بیدادیم من غریب مصرم و بغدادیم

قصهٔ آن خواب و گنج زر بگفت پس ز صدق او دل آن کس شکفت

بوی صدقش آمد از سوگند او سوز او پیدا شد و اسپند او

۵۸۸ گفت نی دزدی و نی رهزن یقین مرد نیکی لیک گولی ای مهین

اینچنین یک خواب چندین جان کنی نیست عقلت را تسوی روشنی

بر خیالی اینچنین راه دراز پیش گیری از سر جهل و زآز

بارها من خواب دیدم مستمر که به بغداد است گنجی مستتر

در فلان کو در فلان موضع دفین بود آن خود نام خانه و کوی این

هست در خانهٔ فلانی رو بجو نام خانه گفت و نام کوی او

دیده ام این خواب را من بارها که برو آنجا که یابی گنج را

گفت با خود گنج در خانهٔ من است پس مرا آنجا چه فقر و شیون است

بر سر گنج از گدائی مرده ام زانکه اندر غفلت و در پرده ام

۵۸۹ زین بشارت مست شد دردش نماند صد هزار الحمد بی لب او بخواند

گفت بد موقوف این لت لوت من آب حیوان بود در حانوت من

رو که بر لوت شگرفی بر زدم کوری آن وهم که مفلس بدم

خواه احمق گو و خواهی عاقلم یافتم من آنچه میخواهد دلم

من مراد خویش دیدم بیگمان هرچه خواهی گو مرا ای بد دهان

تو مرا پر درد گو ای محتشم پیش تو پر درد و پیش خود خوشم

واے گر برعکس بودے این مطار | پیش تو گلزار و پیش خویش خار
باز گشت از مصر تا بغداد او | ساجد و راکع، ثنا گو شکر گو
جمله در حیران شست او زین عجب | زانعکاس روزئے و راه طلب
کز کجا امید وارم کرده بود | وز کجا افشاند بر من سیم جود
این چه حکمت بود کان قبلهٔ مراد | کردم از خانه بروان گمراه و شاد
تا شتابان در ضلالت میشدم | هر دم از مطلب جدا تر میبدم
باز آن عین ضلالت را بجود | حق وسیلت کرد اندر رشد و سود
گمرهی را منهج ایمان کند | کژ روی را مقصد عرفان کند
تا نباشد هیچ محسن بے وجا | تا نماند هیچ خائن بے رجا
اندرون زهر تریاق آن حفی | کرد تا گویند ذوالطف الخفی

۴۰

بفریب بردن زن جوحی قاضی را بخانهٔ خود ۵۹۲

اے تن کو فکرت معکوس دو
صد هزار آزاد را کردی گرو
نوبت من شد مرا آزاد کن
دیگرے را غیر من داماد کن

هر زمان جوحی ز درویشی بفن | رو بزن کردے کہ اے دلخواہ من
چون سلاحت هست رو صیدے بگیر | تا بدوشانیم از صید تو شیر
قوس ابرو، تیر غمزه، دام کید | بهر چه دادت خدا از بهر صید

رو پی مرغی شگرفی دام نه — دانه بنما لیک در خوردش مده
کام بنما و کن او را تلخ کام — کی خورد دانه چو شد محبوس دام
شد زن او نزد قاضی با گله — که مرا افغان ز شوی ده دله
قصه کوته کن که قاضی شد شکار — از جمال و از مقال آن نگار
گفت اندر محکمه غوغا بسیست — این گله را ضبط کردن وقت نیست
گر بیای خلوت ای سرو سهی — در وثاق از حال شوهر شرح دهی
فهم آن بهتر کنم بدهم سزاش — آنچه حق باشد تو زین غمگین مباش
مر مرا معلوم گردد حال تو — شوهرت را نرم سازم بی عتو
گفت زن در خانهٔ تو نیک و بد — هر دم از بهر گله آید رود
گفت قاضی کای صنم تدبیر چیست — گفت خانهٔ این کنیزک بس تهیست ۵۹۲
خصم در ره رفت و حارس نیز نیست — بهر خلوت سخت زیبا مسکنیست
امشب ار امکان بود آنجا بیا — کار شب بی سمعه است و بی ریا
مکر زن پایان ندارد رفت شب — قاضی زیرک سوی زن بهر دب
زن دو شمع و نقل مجلس ساز کرد — زان نوازش شاد شد قاضی فرد
چونکه بنشستند باهم ساعتی — تا برآسایند اندر خلوتی
چون نشستا و پهلوی زن بامراد — گشت جان پر غش زان وصل شاد
اندر آمد جوحی آمد در بزد — جست قاضی مهربی تا در خزد
غیر صندوقی ندید او خلوتی — رفت در صندوق از خوف آن فتی
اندر آمد جوحی و گفت ای حریف — وی وبالم در ربیع و در خریف
من چه دارم که فدایت نیست آن — که ز من فریاد داری هر زمان
گفت شخصی نزد قاضی رفته — در حقم ناگفتنیها گفته

بر لب خشکم گشادستی زبان — گاه مفلس خوانیم گه قلتبان

این دو علت گر بود ای جان مرا — آن یکی از تست و دیگر از خدا

من چه دارم غیر این صندوق کان — هست مایهٔ تهمت و پایهٔ گمان

خلق پندارند زر دارد درون — داد واگیرند از من زین ظنون

صورت صندوق بس زیباست لیک — از عروض و سیم و زر خالیست نیک

من برم صندوق را فردا بکو — پس بسوزم در میان چارسو

تا ببیند مومن و گبر و یهود — کاندرین صندوق جز لعنت نبود

گفت زن هی درگذر ای مرد زین — خورد سوگند او که نکنم جز چنین

با رسن صندوق را در دم ببست — خویشتن را کرده بد مانند مست

از پگه حمال آورد او چو باد — زود آن صندوق بر پشتش نهاد

اندران صندوق قاضی از نکال — بانگ میزد کای حمال وای حمال

کرد آن حمال از هر سو نظر — کز چه سو در میرسد بانگ و خبر

هاتف است این داعیٔ من ای عجب — یا پری ام میکند پنهان طلب

چون پیاپی گشت آن آواز بیش — گفت هاتف نیست باز آمد بخویش

عاقبت دانست کان بانگ و فغان — بد ز صندوق و کسی در وی نهان

این سخن پایان ندارد قاضیش — گفت ای حمال وای صندوق کش

از من آگه کن درون محکمه — تا بسم راز و د برتا این همه

تا خرد این را بزر زین بیخرد — همچنین بسته بخانه ما برد

رهروی را گفت آن حمال شاد — که برو در محکمهٔ قاضی چو باد

۵۹۲

نائبش را گوی شد کین واقعه — بر سر قاضی بیامد قارعه

شغل را بگذار زود اینجا بیا — زو بخر سربسته این صندوق را

چونکه رهرو شد رسالت را رساند — هر که زو بشنید این خیره بماند

برد القصه خبر صندوق کش — نائب قاضی حسن را از غمش

آتشی برکرده جوحی از ملا — که بخواهم سوخت این صندوق را

بر سر بازار جوشش عامه — چیست جوحی می نهد هنگامه

نائب آمد گفت صندوقت بچند — گفت نه صد بیشتر زر میدهند

من نمی آیم فروتر از هزار — گر خریداری گشا کیسه شمار

گفت شرمی دار از اهل خرد — کس بدان مقدار اینرا کی خرد

گفت بی رؤیت شری خود فاسدست — بیع ما زیر گلیم این راست نیست

برگشایم گر نمی ارزد مخر — تا نباشد بر تو حیفی ای پدر

گفت ای ستار برمگشای راز — سر ببسته میخرم با من بساز

با جوال بسیار شد و من یزید — داد صد دینار و آن از وی خرید

۵۹۴ بعد سالی باز جوحی از محن — رو بزن کرد و بگفت ای چست زن

آن وظیفه پار را تجدید کن — پیش آن قاضی از گله من گو سخن

زن بر قاضی در آمد با زنان — مرزنی را کرد آن زن ترجمان

تا نشناسد ز گفتش قاضیش — یاد ناید از بلای ماضیش

هست فتنه غمزهٔ غمّازِ زن — لیک آن صد تو شود ز آواز زن

چون نمی تانست آوازی فراشت — غمزهٔ پنهان زن سودی نداشت

گفت قاضی رو تو خصمت را بیار — تا دهم کار ترا با او قرار

جوحی آمد قاضیش نشناخت زود — کو بوقت لقیه در صندوق بود

زو شنیده بود آواز از درون — در شری و بیع و در نقص و فزون

گفت نفقهٔ زن چرا ندهی تمام — گفت از جان شرع را هستم غلام

یک گره مستم ندارم من کفن	مفلس این لعبم و شش پنج زن
زین سخن قاضی مگر بشناختش	یاد آورد آن دغل وان باختش
گفت آن شش پنج با من باختی	پار و اندر ششدرم انداختی
نوبت من رفت امسال آن قمار	با دگر کس باز و دست از من بدار
از شش و از پنج عارف گشت فرد	محترز گشت است زین شش پنج نرد
رسته واز پنج حس و شش جهت	از ورای آن همه کرد آگهت

۴۱

خطاب حق تعالی بعزرائیل که ترا رحم بر که بیشتر آمد

۵۹۹

مر بشر را پنجه و ناخن مباد

که نه دین اندیشد آنگه نه سداد

آدمی اندر بلا کشته به است

عید قربان را چو تو سے فربه است

حق بعزرائیل میگفت ای نقیب	بر که رحم آمد ترا از هر کئیب
گفت بر جمله دلم سوزد بدرد	لیک نتوان امر را اهمال کرد
تا بگویم کاشکی یزدان مرا	در عوض قربان کند بهر فتی
گفت بر که بیشتر رحم آمدت	از که دل پر سوز و بریان تر شدت
گفت روزی کشتیی بر موج تیز	من شکستم ز امر تا شد ریز ریز
پس بگفتی قبض کن جان همه	جز زنی و طفلکی را زان همه
هر دو آن بر تخته در ماندند	موجها آن تخته را میراندند

۶۰۰

چون بساحل در فگند آن تخته باد | از خلاص هر دو ام دل گشت شاد
باز گفتم جان مادر قبض کن | طفل را بگذار تنها زامر کن
چون ز مادر بگسلیدم طفل را | خود تو میدانی چه تلخ آمد مرا
بس بدیدم درد و ماتمهاے زفت | تلخئے آن طفل از یادم نرفت
گفت حق آن طفل را از فضل خویش | موج را گفتم فگن در بیشه ایش
بیشهٔ پر سوسن و ریحان و گل | پر درخت و میوه دار و خوش اکل
چشمهاے آب شیرین زلال | پروریدم طفل را با صد دلال
صد هزاران مرغ مطرب خوش صدا | اندران روضه فگنده صد نوا
بسترش کردم ز برگ نسترن | کردم او را ایمن از صدمه فتن
گفته من خورشید را او را مگز | باد را گفتم برو آهسته وز
ابر را گفتم برو باران مریز | برق را گفتم برو مگراے تیز
زین چمن اے دے مبر آن اعتدال | پنجه اے بهمن برین روضه بمال
حاصل آن روضه چو جان عارفان | از سموم صرصر آمد در امان
یک پلنگے بچگان نو زاده بود | گفتم او را شیر ده طاعت نمود
پس بدادش شیر و خدمتهاش کرد | تا که بالغ گشت و زفت و شیر مرد
چون فطامش شد بگفتم با پری | تا در آموزید نطق و داوری
پرورش دادم مر او را زان چمن | که بگفت اندر نگنجد فن من
این حضانت دید با صد رابطه | که بپروردم ورا بے واسطه
شکر او آن بود اے بنده جلیل | که شد او نمرود و سوزنده خلیل ع
این زمان کافر شد و ره میزند | کبر و دعوائے خدائی میکند
رفت سوئے آسمان با جلال | با سه کرگس تا کند با من قتال ۶۰۱

وین بکن در دفع آن خصم احتیاط	هر که می نایـد می کشت از خباط
صد هزاران طفلِ بے تلویم را	کشت او تا یابد ابراهیم را
کز نجوم گفت اندر حکم سال	زاد خواهد دشمنے بهر قتال
کار نے او رست طفل وحی کش	ماند خونهائے دگر در گردنش
زین سبب میگویم اے بنده فقیر	سلسله از گردن سگ برگیر
گر معلم گشت وین سگ هم سگ است	باش ذلت نفسه کو بد رگ است

۴۲

وصیت کردن شخصے که میراث او به کاهلترین اولادِ او رسد

۶۰۱

آن یکے شخصے بوقتِ مرگِ خویش	گفته بد اندر وصیت پیش پیش
سه پسر بودش چو سه سروِ روان	وقف ایشان کرده او جانِ روان
گفت هرچه کاله وسیم وزر است	آن برد زین هر سه کو کاهلتر است
گفت با قاضی وبس اندر زکرد	بعد ازان جام شراب مرگ خورد
گفت فرزندان بقاضی کاے کریم	نگذریم از حکمِ او ما سه یتیم
سمع وطاعت میکنم او راست دست	آنچه او فرمود برما نافذ است
ماچو اسمعیل زابراهیم خود	سر نه پیچیم ارچه قربان میکند
گفت قاضی هر یکے باعاقلیش	تا بگوید قصه از کاهلیش
تا ببینم کاهلئ هر یکے	تا بدانم حالِ هر یک بے شکے

چون فتاد از روزنِ دل آفتاب	ختم شد واللّٰه اعلم بالصواب

دُرر الحکم

چند چند از حکمتِ یونانیان
حکمتِ ایمانیان را هم بخوان

بسم اللّٰه الرحمٰن الرحیم

حمد

خود ثنا گفتن ز من ترک ثناست | کین دلیل هستی و هستی خطاست
ص۲

ای خدا از فضلِ تو حاجت روا | با تو یاد هیچکس نبود روا
ص ۹۶

نعت

چند بت بشکست احمد در جهان | تا که یارب گوی گشتند امتان
گر نه دستِ کوششِ احمد تو هم | می پرستیدی چو اجدادت صنم
آن سرت وارست از سجده بتان | تا بدانی حقِ او بر امتان
گر توانی شکر زین رستن بگو | کز بتِ باطن همت برهاند او
ص ۱۰۸

اول فکر آخر آمد در عمل | نسبتِ عالم چنان دان در ازل
میوه ها در فکرِ دل اول بود | در عمل ظاهر بآخر میشود
چون عمل کردی شجر بنشاندی | اندر آخر حرفِ اول خواندی
گرچه شاخ و برگ و بیخش اول است | آن همه از بهر میوه مرسل است

پس سرے کہ مغز این افلاک بود — اندر آخر خواجۂ لولاک بود
صـ ۱۲۱

نیست ترکیب محمدؐ لحم و پوست — گرچہ در ترکیب ہر تن جنس اوست
گوشت دارد پوست دارد استخوان — ہیچ این ترکیب را باشد ہمان
کاندران ترکیب باشد معجزات — کہ ہمہ ترکیبہا گشتند مات
صـ ۴۲۲

با محمدؐ بود عشق پاک جفت — بہر عشق او را خدا لولاک گفت
منتہی در عشق چون او بود فرد — پس مرا در از انبیا تخصیص کرد
صـ ۴۵۵

ختمہائے کانبیا بگذاشتند — آن بدین احمدی برداشتند
قفلہائے ناگشودہ ماندہ بود — از کف انا فتحنا برکشود
او شفیع است این جہان و آن جہان — این جہان در دین و آنجا در جنان
صـ ۴۹۱

فی صحابہ کبار

چشم احمدؐ بر ابوبکرے زدہ — در یکے تصدیق صدیق آمدہ
صـ ۶

چون ابوبکرؓ آیت توفیق شد — با چنان شہ صاحب و صدیق شد
صـ ۱۲۰

مصطفیٰ زین گفت کاے اسرار جو — مردہ را خواہی کہ بینی زندہ تو
میرود چون زندگان بر خاکدان — مردہ و جانش شدہ بر آسمان
ہر کہ خواہد کو ببیند بر زمین — مردہ را میرود ظاہر چنین
مر ابوبکرؓ تقی را گو ببین — شد ز صدیقی امیر المؤمنین
صـ ۵۰۹

اے مرا تو مصطفیٰ من چون عمرؓ　　　از براے خدمتت بندم کمر
صـــ ۶

چون عمرؓ شیداے آن معشوق شد　　　حق و باطل را چو دل فاروق شد
صـــ ۱۲

زان نشد فاروق را زہرے گزند　　　کہ بُدآن تریاق فاروقیش شد
صـــ ۹۱

چونکہ عثمانؓ آن عیان را عین گشت　　　نورِ فایض بود ذو النورین گشت
صـــ ۱۲۰

از علیؓ آموز اخلاص عمل　　　شیرِ حق را دان منزّہ از دغل
صـــ ۹۲

چون تو بابی آن مدینہ علم را　　　چون شعاعی آفتابِ علم را
باز باش اے باب رحمت تا ابد　　　بارگاہ ما لہٗ کفواً احد
صـــ ۹۳

چون ز رویش مرتضیٰؓ شد درفشان　　　گشت او شیرِ خدا در مرج جان
صـــ ۱۲۰

منقبت آل اصحابؓ

روشن از نورش چو سبطینؓ آمدند　　　عرش را ذرین و قرطین آمدند
آن یکے از زہر جان کردہ نثار　　　وان سر افگندہ براہش مست دار
صـــ ۱۲۰

آن خلیفہ زادگان مقبلش | زادہ اند از عنصر جان و دلش
گر ز بغداد و ہرے یا از رے اند | بیمزاج آب و گل نسل وے اند
شاخ گل ہر جا کہ میروید گل است | خم مل ہر جا کہ میجوشد مل است

ص ۲۹۶

مناجات

صد ہزاران دام و دانہ است اے خدا | ما چو مرغان حریص بینوا
دمبدم پابستۂ دام تو ایم | ہر یکے گر باز و سیمرغے شویم
میرہانی ہر دمے مارا و باز | سوئے دامے میرویم اے بے نیاز
گر ہزاران دام باشد ہر قدم | چون تو با مائی نباشد ہیچ غم

ص ۱۳-۱۴

اے خدائے پاک و بے انباز و یار | دست گیر و جرم ما را در گزار
یاد دہ ما را سخنہائے دقیق | کہ ترا رحم آورد آن اے رفیق
ہم دعا از تو اجابت ہم ز تو | ایمنی از تو مہابت ہم ز تو
گر خطا گفتیم اصلاحش تو کن | مصلحی تو اے تو سلطان سخن

ص ۱۱۵

اے قدیم رازدان ذوالمنن | در رہ تو عاجزیم و ممتحن
این دل سرگشتہ را تدبیر بخش | وین کمانہائے دوتو را تیر بخش
جرعۂ چون ریخت ساقئ الست | بر سر این شورہ خاک زیردست
جوش کرد آن خاک و ما زان جوشیم | جرعۂ دیگر کہ بس بے کوششیم

ص ۱۴۴

ایکہ خاک شورہ را تو نان کنی | وے کہ نان مردہ را تو جان کنی

ایکہ خاک تیرہ را تو جان دہی　　عقل و حس و روزئے و ایمان دہی
اے مبدل کردہ خاکے را بزر　　خاک دیگر را بکردہ بو البشر
کار تو تبدیلِ اعیان و عطا　　کار من سہو است و نسیان و خطا
سہو و نسیان را مبدل کن بعلم　　من ہمہ جہلم مرا دہ صبر و حلم
صـ ۳۰۹

اے دہندہ قوت و تمکین و ثبات　　خلق را زین بے ثباتی دہ نجات
اندران کاریکہ ثابت بودنیست　　قایمی دہ نفس راکہ منثنیست
اندران کاریکہ دارد آن ثبات　　قایمی دہ نفس را بخشش حیات
صبر شان بخش و کفہ میزان گران　　وا رہان شان از دم صورتگران
از حسودی باز شان خرا اے کریم
تا نہ باشند از حسد دیو رجیم
صـ ۴۱۹

آزادی، حریت

بند بگسل باش آزاد اے پسر چند باشی بند سیم و بند زر
ص۴

این بملک نوبتی شادی مکن اے تو بستہ نوبت آزادی مکن
ص۳۷

کندۂ تن راز پائے جان بکن تا کند جولان بگرد این چمن
ص۱۴۳

آکل و ماکول

زانکہ تو ہم لقمۂ ہم لقمہ خوار آکل و ماکولی اے جان ہوشدار
مرغکے اندر شکار کرم بود گربہ فرصت یافت او را در ربود
آکل و ماکول بود و بیخبر در شکار خود ز صیادے دگر
گرحشیش آب زلال میخورد معدۂ حیوانش درپے میچرد
آکل و ماکول آمد آن گیاہ ہمچنان ہر ہستئ غیر الٰہ
ص۴۰۸

اباحت

این اباحت زین جماعت فاش شد رخصت ہر مفلس و قلاش شد
ہست اباحت کز ہوا آمد ضلال ہست اباحت کز خدا آمد کمال
ص۵۳۸

اتصال، وصل
اتصال باحق تعالیٰ

اتصالے بے تکیف بے قیاس ہست رب الناس را با جان ناس

اتحاد کل

در الحکم

لیک گفتم ناس من لسناس نی — ناس غیر جان جان اشناس نی
ناس مردم باشد و کو مردمی — تو سر مردم ندیدستی دمی
ما رمیت از رمیت خوانده — لیک جسمی در تجزی مانده
صفحہ ۳۱۹

اصحاب وصال

هر که اندر شش جهت دارد مقر — کی کند در غیر حق یکدم نظر
گر کند روشن برای او کند — ور قبول آرد هم او باشد سند
چونکه او حق را بود در کل حال — برگزیده باشد او را ذوالجلال
هیچ بی او حق بکس ندهد نوال — شمه گفتم ز اصحاب وصال
اتصالی کی نگنجد در کلام — گفتنش تکلیف باشد والسلام
صفحہ ۲۱۱

بیان اتصال

ای بسا کس را که صورت راه زد — قصد صورت کرد و بر الله زد
آخر این جان با بدن پیوسته است — هیچ این جان با بدن مانسته است
تاب نور چشم با پیه است جفت — نور دل در قطره خونی نهفت
شادی اندر گرده و غم در جگر — عقل چون شمعی درون مغز سر
رائحه در انف و منطق در لسان — لهو در نفس و شجاعت در جنان
این تعلقها نه بیکیف است و چون — عقلها در دانشش چونی زبون
صفحہ ۱۲۶

اتحاد کل

عدم اعتبار زمان

جمله تلوینها ز ساعت خاسته است — رست از تلوین که از ساعت برست
چون ز ساعت ساعتی بیرون شوی — چون نماندی محرم بیچون شوی
ساعت از بی‌ساعتی آگاه نیست — زانکه آن سو جز تحیر راه نیست
صفحہ ۲۴۶

اتحادِ کل — در رانکم

فرق مختلفه

بل حقیقت در حقیقت غرقه شد / زین سبب هفتاد بل صد فرقه شد

ص۵۲۹

مثال

آب خواه از جو بجو خواه از سبو / کاین سبو را هم مدد باشد ز جو

نور خواه از مه طلب خواهی ز خور / نورِ مه هم ز آفتاب ست ای پسر

ص۵

مسائل مختلفه اتحاد

چونکه بیرنگی اسیرِ رنگ شد / موسیی با موسیی در جنگ شد

چون به بیرنگی رسی کان داشتی / موسی و فرعون دارند آشتی

ص۶۳

اہل مرگ موت اختیاری موتوا قبل ان تموتوا

مرگ پیش از مرگ امن است ای فتی / این چنین فرمود ما را مصطفی

گفت موتوا کلکم من قبل ان / یاتی الموت تموتوا بالفتن

ص۳۵۴

باد تند است و چراغی ابترے / زو بگیرانم چراغی دیگرے

تا بود کز هر دو یک وافی شود / گر بباد آن چراغ از جا رود

همچو عارف کز تنِ ناقص چراغ / شمعِ دل افروخت از بهرِ فراغ

تا که روزے این بمیرد ناگهان / پیشِ چشمِ خود نهد او شمعِ جان

ص۳۷۲

بهر این گفت آن رسولِ خوش پیام / رمزِ موتوا قبل موت یا کرام

همچنانکه مرده ام من قبل موت / زان طرف آورده ام من صیت و صوت

پس قیامت شو قیامت را ببین / دیدنِ هر چیز را شرط است این

تا نگردی این، ندانیش تمام / خواه کان انوار باشد یا ظلام

عقل گردی عقل را دانی کمال ‏ ‏ ‏ عشق گردی عشق را بینی جمال
نار گردی نار را دانی یقین ‏ ‏ ‏ نور گردی هم بدانی آن و این

ص۵۱۰

رو بگورستان دمی خامش نشین ‏ ‏ ‏ آن خموشان سخن گو را ببین
لیک اگر یکرنگ بینی خاک شان ‏ ‏ ‏ نیست یکسان حالت چالاک شان

ص۲۹۸

این همه مردن نه مرگ صورت است ‏ ‏ ‏ این بدن مر روح را چون آلت است
ای بسا خامی که ظاهر خونش ریخت ‏ ‏ ‏ لیک نفس زنده آنجانب گریخت
آلتش بشکست و رهزن زنده ماند ‏ ‏ ‏ نفس زنده است ارچه مرکب خون فشاند
اسپ کشت و راه او رفته نشد ‏ ‏ ‏ جز که خام و زشت و آشفته نشد
گر بهر خونریزئی گشته شهید ‏ ‏ ‏ کافر کشته بدی هم بوسعید
ای بسا نفس شهید معتمد ‏ ‏ ‏ مرده در دنیا چو زنده میرود
نفس رهزن مرد و تن که تیغ اوست ‏ ‏ ‏ هست باقی در کف آن غزوه دوست
نفس چون مبدل شود این تیغ تن ‏ ‏ ‏ باشد اندر دست صنع ذوالمنن

ص۴۸۱

از جمادی مردم و نامی شدم ‏ ‏ ‏ وز نما مردم بحیوان سرزدم
مردم از حیوانی و آدم شدم ‏ ‏ ‏ پس چه ترسم کی ز مردن کم شدم
حملهٔ دیگر بمیرم از بشر ‏ ‏ ‏ تا برآرم از ملائک بال و پر
وز ملک هم بایدم جستن ز جو ‏ ‏ ‏ کل شیءٍ هالکٌ الا وجهه
بار دیگر از ملک قربان شوم ‏ ‏ ‏ آنچه اندر وهم ناید آن شوم
پس عدم گردم عدم چون ارغنون ‏ ‏ ‏ گویدم کانا الیه راجعون

ص۲۷۸

صورتِ تن گو برو من کیستم | نقش کم ناید چو من باقیستم
چون نفختُ بودم از لطفِ خدا | نفخِ حق باشم ز نائے تن جدا

صـ ۲۷۹

تو از آن روزے کہ در ہست آمدی | آتشے یا خاک یا بادے بدی
گر بدان حالت ترا بودے بقا | کے رسیدے مر ترا این ارتقا
از مبدل ہستئ اول نماند | ہستئ بہتر بجائے آن نشاند

صـ ۴۱۰

نفیِ ضد ہست باشد بیشکے | تا ز ضد ضد را بدانی اندکے
این زمان جز نفیِ ضد اعلام نیست | اندرین نشأة دمے بیدام نیست
بے حجابت باید آن اے ذولباب | مرگ را بگزین و بر در آن حجاب
نے چنان مرگے کہ در گورے روی | مرگ تبدیلی کہ در نورے روی

صـ ۵۰۹

تن چو مادر طفلِ جان را حاملہ | مرگ درد زادن است و زلزلہ

صـ ۸۸

زان بفرمود است آن نیکو رسول | کہ ہر آنکو مرد و کرد از تن نزول
نبود او را حسرتِ نقلان و موت | لیک باشد حسرتِ تقصیر و فوت
ہر کہ میرد خود تمنا باشدش | کہ بدے زین پیش نقل و مقصدش
گر بدے بد تا بدی کمتر بدے | ور تقی تا خانہ زوتر آمدے

صـ ۲۰۵

ہیچ مردہ نیست پر حسرت ز مرگ | حسرتش آنست کش کم داد برگ

صـ ۴۲۳

اجل

(هود گرد مؤمنان خطی کشید … نرم میشد باد کانجا می رسید)
همچنین باد اجل با عارفان … نرم و خوش همچو نسیم بوستان
ص ۲۵

بادِ گردون اگر صد بارشان … خرد گوید اندرین گزارشان
اصلِ این ترکیب را چون دیده اند … از خیال و وهم کی ترسیده اند
ص ۲۲۸

اولیا را چون بوصل افتد نظر … زانکه ایشان را اجل باشد شکر
تلخ نبود پیش ایشان مرگِ تن … چون روند از چاه و زندان در چمن
ص ۴۳۱

بلکه خواهانِ اجل چون طفل شیر … نه ز رنجی که ترا دارد اسیر
مرگ جو باشی ولی نز عجز و رنج … بلکه بینی در خراب خانه گنج
ص ۳۶

مرگِ هر یک ای پسر همرنگِ اوست … آینه صافی یقین همرنگِ دوست
پیشِ ترک آیینه را خوش رنگی است … پیشِ زنگی آینه هم زنگی است
ایکه می ترسی ز مرگ اندر فرار … آن ز خود ترسانی ای جان هوش دار
زشتِ روی تست نه رخسارِ مرگ … جانِ تو همچو درخت و مرگ برگ
از تو رسته است ار نکویست ور بدست … ناخوش و خوش هم ضمیرت از خود است
ص ۲۶۷-۲۶۸

آن یکی میگفت خوش بودی جهان … گر نبودی پای مرگ اندر میان
آن دگر گفت ار نبودی مرگ هیچ … که نیرزیدی جهان پیچ پیچ
خرمنی بودی بدشت افراشته … مهمل و ناکوفته بگذاشته

اجل

مرگ را تو زندگی پنداشتی — تخم را در خاکِ شورہ کاشتی

عقل کاذب ہست خود معکوس بین — زندگی را مرگ پندارد یقین

ص ۲۳۲

احتما: پرہیز، احتراز، ہم از دوا

احتما با بر دوا با سرور است — زانکہ خاریدن فزودن گر است

احتما اصل دوا آمد یقین — احتما کن، قوتِ جانت بہ بین

ص ۲۰۲

چونکہ در معدہ شود پاکت پلید — قفل نہ بر حلق و پنہان کن کلید

ہر کہ در وے لقمہ شد نور جلال — ہر چہ خواہد گو بخور او را حلال

ص ۱۶۹

احسان

احسان با عدو

ور عدو باشد ہم این احسان نکوست — کہ باحسان بس عدو گشت است دوست

ور نگردد دوست کینش کم شود — زانکہ احسان کینہ را مرہم شود

ص ۱۴۸

باقی ماندن احسان بعد از مردن محسن

محسنان مردند و احسانہا بماند — اے خنک آنرا کہ این مرکب براند

مردِ محسن، لیک احسانش نمرد — نزدِ یزدان دین و احسان نیست خرد

ص ۳۲۹

اخلاص

با غرض و بے غرض

گر بکاوی کوششِ اہلِ مجاز — تو بتو گندہ بود ہمچون پیاز

ہر یکے از دیگرے بے مغز تر — مخلصان را یک ز دیگر نغز تر

ص ۱۶۵

ائیتنا کرہاً مقلد گشتۂ　　　ائیتنا طوعاً صفا بسرشتۂ

این محب حق ز بہر علتے　　　وان دگر را بیغرض خود خلتے

بس محب حق بامید و بترس　　　دفتر تقلید میخواند بدرس

وان محب حق ز بہر حق کجاست　　　که ز اغراض و ز علتہا جداست

گر چنین و گر چنان چون طالب است　　　جذب حق او را سوئے حق جاذب است

صـ۲۹۴

خلوص خدمت

خدمتے میکن برائے کردگار　　　با قبول و رد خلقانت چه کار

صـ۵۱۱

اخلاق

حسن خلق

من ندیدم در جہان جستجو　　　ہیچ اہلیت به از خوئے نکو

ہر کرا خوئے نکو باشد برست　　　ہر کسے کو شیشه دل باشد شکست

صـ۱۱۸

شکایت خوئے بد

ہر کرا بینی شکایت میکند　　　کان فلان کس راست طبع و خوئے بد

این شکایت گوئے آن بدخوئے ہست　　　که مرآن بدخوئے را بدگوئے ہست

زانکه خوشخو آن بود کو در خمول　　　باشد از بدخوئے و بدطبعان حمول

صـ۳۳۰

صورت نیکو و سیرت بد

پس بدانکه صورت خوب و نکو　　　با خصال بد نیرزد یک تسو

ور بود صورت حقیر و ناپذیر　　　چون بود خلقش نکو در پاش میر

صـ۱۲۲

غیر را بینی عیب خود

اے بسا ظلمے که بینی در کسان　　　خوئے تو باشد در ایشان اے فلان

اندر ایشان تافته ہستئ تو　　　از نفاق و ظلم و بدمستئ تو

آن توئی وان زخم بر خود میزنی — بر خود آن دم تار لعنت می تنی
در خود آن بد را نمی بینی عیان — ورنه دشمن بودهٔ خود را بجان
ص ۳۶

یارها از خوی خود خسته شدی — حس نداری سخت بی حس آمدی
ص ۱۲۱

تو هم از دشمن چو کینه میکشی — ای زبون شش غلط در هر ششی
آن عداوت اندر او عکس حق است — کز صفات قهر آنجا مشتق است
وان گنه در وی ز عکس جرم تست — باید آن خو را ز طبع خویش شست
خلق زشتت اندر آن روی نمود — مر ترا او صفحهٔ آئینه بود
چونکه قبح خویش دیدی ای حسن — اندر آئینه بر آئینه مزن
ص ۵۶۳

ادب تعظیم اولیا

غفلت و نسیان بد آموخته — ز آتش تعظیم گردد سوخته
ص ۴۸۸

ادب با اهل تن و با اهل دل

دل نگهدارید ای بی حاصلان — در حضور حضرت صاحبدلان
پیش اهل تن ادب بر ظاهر است — که خدا از ایشان نهان و ساتر است
پیش اهل دل ادب بر باطن است — زانکه دلشان بر سرایر فاطن است
ص ۱۲۰

ادب پیغمبران

گر هزاران طالب اند و یک ملول — از رسالت باز می ماند رسول
این رسولان ضمیر رازگو — مستمع خواهند اسرافیل خو
نخوتی دارند و کبری چون شهان — چاکری خواهند از اهل جهان

تا ادب‌ها شان بجاگه ناوری — از رسالت شان چگونه برخوری

تا کے رسانند آن امانت را بتو — تا نباشی پیش شان راکع دوتو

ص ۲۷۱

بین مرو گستاخ در دشت بلا — بین مرو کورانه اندر کربلا

ص ۲۰۶

دائما غفلت ز گستاخی دمد — که برد تعظیم از دیده رمد

ص ۳۸۸

در حضور آفتاب خوش مساغ — رهنمائی جستن از شمع و چراغ

بیگمان ترک ادب باشد ز ما — کفر نعمت باشد و فعل هوا

لیک اغلب هوشها در افتکار — همچو خفاش اند ظلمت دوستدار

لیک شهبازے که او خفاش نیست — چشم بازش شاه بین دروشنیست

گر بشب جوید چو خفاش او نمو — در ادب خورشید مالد گوش او

گویدش گیرم که آن خفاش لُد — علتی دارد ترا بارے چه شد

مالشت بدهم بزجر از اکتئاب — تا نه تابی سر تو دیگر ز آفتاب

ص ۵۶۷

آن گروهے کز ادب بگریختند — آب مردی و آب مردان ریختند

ص ۲۸۰

چیست تعظیم خدا افراشتن — خویشتن را خوار و خاکی داشتن

ص ۲۶

از خدا جوئیم توفیق ادب — بے ادب محروم ماند از لطف رب

بے ادب تنها نه خود را داشت بد — بلکه آتش در همه آفاق زد

ص ۶

ادب

دررالحکم

ادب وزبت

لطفِ شہ جان را جنایت جو کند | زانکہ شہ ہر زشت را نیکو کند
رو مکن زشتی کہ نیکیہاے ما | زشت آید پیشِ آن زیباے ما
خدمتِ خود را سزا پنداشتی | تو لواے جرم ازان افراشتی
چون ترا ذکر و دعا دستور شد | زان دعا کردن دلت مغرور شد
ہم سخن دیدی تو خود را با خدا | اے بسا کس زین گمان افتد جدا

مثنوی

نتائج بے ادبی

ابر ناید از پئے منعِ زکات | وز زنا افتد وبا اندر جہات
ہرچہ بر تو آید از ظلمات و غم | آن ز بیباکی و گستاخیست ہم
ہر کہ بیباکی کند در راہِ دوست | رہزنِ مردان شد و نامرد اوست
از ادب پرنور گشت است این فلک | وز ادب معصوم و پاک آمد ملک
بد ز گستاخی کسوفِ آفتاب | شد عزازیلے ز جرأت ردِ باب
ہر کہ گستاخی کند اندر طریق | گردد اندر وادئے حیرت غریق

مثنوی

نگہداشتِ حرمت

ہر کہ آرد حرمت او حرمت برد | ہر کہ آرد قند لوزینہ خورد

مثنوی

ارادت

ارادتِ حق

کار او دارد کہ حق را شد مرید | بہرِ کار او ز ہر کارے برید
دیگران چون کودکان این روز چند | تا بشب بر خاک بازی میکنند

مثنوی

ارتقا

ترقی از ازلیت

عالمے اندر ہنرہا خود نماست | ہمچو عالم بیوفا وقت وفاست

وقت خود بینی نگنجد در جهان — در گلو و معده گم گشته چو نان
این همه اوصاف شان نیکو شود — بد نماند چونکه نیکو جو شود
ص ۲۹۵

گر منی گنده بود همچو منی — چون بجان پیوست گردد روشنی
هر جمادی کو کند رو در نبات — از درخت بخت او روید حیات
هر نباتی کو بجان رو آورد — خضر وار از چشمهٔ حیوان خورد
باز جان چون رو سوی جانان نهد — رخت را در عمر بی پایان نهد
ص ۲۹۵

ترقی از جماد تا ملک

آمده اول باقلیم جماد — از جمادی در نباتی اوفتاد
سالها اندر نباتی عمر کرد — وز جمادی یاد ناورد از نبرد
وز نباتی چون بحیوان اوفتاد — نامدش حال نباتی هیچ یاد
جز همان میلی که دارد سوی آن — خاصه در وقت بهار و ضیمران
باز از حیوان سوی انسانیش — میکشد آن خالقی که دانیش
همچنین اقلیم تا اقلیم رفت — تا شد اکنون عاقل و دانا و زفت
عقلهای اولینش یاد نیست — هم ازین عقلش تحول کردنیست
تا رهد زین عقل پر حرص و طلب — تا هزاران عقل بیند بوالعجب
ص ۳۰۰

ترقی مدارج باطنی

نردبانهائیست پنهان در جهان — پایه پایه تا عنان آسمان
هر گره را نردبانی دیگر است — هر روش را آسمانی دیگر است
ص ۲۵۱

ترقی مدارج ظاهری

گندمی را زیر خاک انداختند — پس ز خاکش خوشه‌ها بر ساختند

بار دیگر کوفتندش ز آسیا — قیمتش افزود و نان شد جانفزا

باز نان را زیر دندان کوفتند — گشت عقل و جان و فہم سودمند

باز آن جان چون بحق او محو شد — باز ماند از سکر و سہو صحو شد

عالمے را زان صلاح آمد ثمر — قوم دیگر را افلاح منتظر

صـ۸۰

فرق ہر روزہ

گفت احمد ہر کہ دو روزش یکیست — ہمچون مغبون، او گرفتار شکیست

صـ۶۰

میلان بعالم علوی و سفلی

ہر کسے را بہر کارے ساختند — میل آنرا در دلش انداختند

گر بہ بینی میل خود سوئے سما — پر دولت بر کشا ہمچون ہما

ور بہ بینی میل خود سوئے زمین — نوحہ میکن ہیچ منشین از حنین

صـ۲۲۵

استدلال و قیاس

استدلال تقلیدی

صد دلیل آرد مقلد در بیان — از قیاسے گوید او را نز عیان

مشک آلودہ است اما مشک نے — بوئے مشکستش ولے جز پشک نے

صـ۲۲۹

آن مقلد صد دلیل و صد بیان — بر زبان آرد ندارد ہیچ جان

چونکہ گوینده ندارد جان و فر — گفت او را کے بود برگ و ثمر

صـ۲۲۹

اول قیاس کنندہ ابلیس

اول آنکس کاین قیاسکہا نمود — پیش انوار خدا ابلیس بود

گفت نار از خاک بیشک بہتر است — من ز نار و او ز خاک اکدر است

پس قیاس فرع بر اصلش کنم — او ز ظلمت ما ز نور روشنیم

صـ۵۵

ضعف استدلال

پای استدلالیان چوبین بود　　پای چوبین سخت بی تمکین بود
صـ ۵۵

تحیر ارباب استدلال در دین

اندرین بحث ار خرد رہ بین بدے　　فخر رازی رازدار دین بدے
لیک چون من لم یذق لم یدر بود　　عقل و تخییلات او حیرت فزود
صـ ۴۸۹

استقامت
از علم

علم را دو پر گمان را یک پر است　　ناقص آمد ظن به پرواز ابتر است
چون ز ظن وارست علمش رو نمود　　شد دو پر آن مرغ و پرها بر کشود
باد و پر بر می پرد چون جبرئیل　　بے گمان و بے مگر بے قال و قیل
گر ہمہ عالم بگویندش تو ئی　　بر رہ یزدان و دین مستوی
او نگردد گرم تر از گفت شان　　جان طاق او نگردد جفت شان
ور ہمہ گویند او را گمرہی　　کوہ پنداری و تو برگ کہی
او نیفتد در گمان از طعن شان　　او نگردد دردمند از ظعن شان
بلکہ گر دریا و کوہ آید بگفت　　گویدش با گمرہی یاری و جفت
ہیچ یک ذرہ نیفتد در خیال　　مطمئن و موقن و بے احتیال
صـ ۲۲۳

خشم و شہوت مانع استقامت

خشم و شہوت مرد را احول کند　　ز استقامت روح را مبدل کند
صـ ۱۲

صلبیت و عاریت

گرچہ آہن سرخ شد او سرخ نیست　　پرتو عاریت آتش زنیست
گر شود پر نور روزن یا سرا　　تو مدان روشن مگر خورشید را
صـ ۸۲

اضداد

اجتماع ضدین

جمع صورت با چنین معنی ژرف — نیست ممکن جز ز سلطانی شگرف
در چنین مستی مراعات ادب — خود نباشد، ور بود باشد عجب
اندر استغنا مراعات نیاز — جمع ضدین است چون گرد و دراز
جمع ضدین از نیاز افتاد و ناز — باز در وقت تحیت امتیاز

ص ۲۲۰

مظاہر صفات

بی ز ضدی ضد را نتوان نمود — وان شه بی‌مثل را ضدی نبود
پس خلیفه ساخت صاحب سینهٔ — تا بود شاهیش را آیینهٔ
پس صفای بی‌حدودش داد او — وانگه از ظلمت ضدش بنهاد او
دو علم افراخت اسپید و سیاه — آن یکی آدم دگر ابلیس راه
درمیان آن دو لشکرگاه زفت — چالش و پیکار آنچه رفت رفت
همچنین دور دوم هابیل بود — ضد نور پاک او قابیل بود
همچنین این دو علم از عدل و جور — تا به نمرود آمد اندر دور دور
ضد ابراهیم گشت و خصم او — وان دو لشکر کین گذار و جنگ جو
چون درازی جنگ آمد ناخوشش — فیصل آن هر دو آمد آتشش
پس حکم کرد آتشی را او گر — تا شود حل مشکل آن دو نفر
دور دور و قرن قرن این فریق — تا به موسی و به فرعون طریق
سالها اندر میانشان حرب بود — چون ز حد رفت و ملالت میفزود
آب دریا را حکم سازید حق — تا که ماند، که برد زین دو سبق
تا که فرعون را با آن فرعونیان — آب دریا غرق‌شان کرد آن زمان
همچنین تا دور عهد مصطفی — با ابوجهل آن سپهدار جفا

اعتصام و تمسک — در الحکم — ۵۶۳

سنگ بر تسبیح آمد برشتاب — از میان اصبعین زان آفتاب

منکر آن دید و فرو ناورد سر — دشمنی وے کور کردش از نظر

تو نظر داری و لے امعان نیست — چشمہ افسردہ است و کردہ نیست

صـ۵۴

مصطفیٰ فرمود از گفت جحیم — کہ بمومن لابہ گر گردد ز بیم

گویدش بگذر ز من اے شاہ زود — ہین کہ نورت سوز نارم را ربود

پس ہلاک نار نور مومن است — زانکہ بے ضد دفع ضد لایمکن است

نار ضد نور باشد روز عدل — کان ز قہر انگیختہ شد وین ز فضل

گر ہمی خواہی تو دفع شر نار — آب رحمت در دل آتش گمار

چشمہ آن آب رحمت مومن است — آب حیوان روح پاک محسن است

صـ۱۲۸

اعتصام و تمسک

تمسک در حبل اللہ

یوسف حسنی تو این عالم چون چاہ — وین رسن صبر است از امر الہ

یوسفا آمد رسن برزن تو دست — از رسن غافل مشو بیگہ شدہ است

حمد للہ کاین رسن آویختند — فضل و رحمت را بہم آمیختند

در رسن زن دست و بیرون رو ز چاہ — تا ببینی بارگاہ پادشاہ

تا ببینی عالم جان جدید — عالمے بس آشکار و ناپدید

صـ۱۲۸

دست کو را نہ بحبل اللہ زن — جز بامر و نہی یزدانی متن

چیست حبل اللہ رہا کردن ہوا — کاین ہوا شد صرصرے مر عاد را

صـ۵۶۹

اقتدا به پیر
احتیاط

آن یکے زانرو کہ او شد سوے دوست — وین یکے زانروے او خود روے دوست

روے ہر یک می نگر میدار پاس — بو کہ گردی تو ز خدمت بو شناس

چون بسے ابلیس آدم روے ہست — پس بہر دستے نشاید داد دست

ص۱۲

ضرورت دلیل راہ

سایہ یزدان بود بندہ خدا — مردہ این عالم و زندہ خدا

دامن او گیر زوتر بے گمان — تا رہی از آفت آخر زمان

کیف مد الظل نقش اولیاست — کو دلیل نور خورشید خداست

اندرین وادی مرو بے این دلیل — لا احب الآفلین گو چون خلیل

ص۱۵

چون ز تنہائی تو نومید ے شوی — زیر سایہ یار خورشیدے شوی

رو بجو یار خدائی را تو زود — چون چنان کردی خدا یار تو بود

ص۱۰

و آداب اقتدا

اے بسا دانش کہ اندر سر دود — تا شود سرور بدان خود سر رود

سر نخواہی کہ رود تو پاے باش — در پناہ قطب صاحب راے باش

فکر تو نقش است و فکر اوست جان — نقد تو قلب است و نقد اوست کان

ص۱۴۳

شیخ نورانی ز رہ آگہ کند — نور را ہم با سخن ہمرہ کند

ص۵۱۸

مدعیان باطل

حرف درویشان بدزدد مرد دون — تا بخواند بر سلیمے زان فسون

پیر ؟ ہیست

کار مردان روشنی و گرمی است — کار دونان حیلہ و بیشرمی است

ص۱۲

تو مرید و میہمان آن کسی | کو رباید حاصلت را از خسی
از خدا نے بوسے اور انے اثر | دعویش افزون ز شیث و بوالبشر
دیو ننمودہ ورا ہم نقش خویش | او ہمی گوید ز ابدالیم و بیش
حرف درویشان بذرد دیدہ بسے | تا گمان آید کہ ہست او خود کسے

ص ۵۹

رہ نمیداند قلاوزی کند | جان زشت او جہان سوزی کند

ص ۳۳۵

اے بسا زراق گول بیوقوف | از رہ مردان ندیدہ غیر صوف

ص ۴۲۴

لاف شیخی در جہان انداختہ | خویشتن را بایزیدے ساختہ
ہم ز خود سالک شدہ واصل شدہ | محفلے واکردہ در دعوے کدہ

ص ۵۴۹

امتحان

بندہ و آزمایش ابتلاء

کے رسد مر بندہ را کو با خدا | آزمایش پیش آرد ز ابتلا
بندہ را کے زہرہ باشد کز فضول | امتحان حق کند اے گیج و گول
آن خدا را میرسد کو امتحان | پیش آرد ہر دمے با بندگان
تا بما مارا نماید آشکار | کہ چہ داریم از عقیدہ در سرار
ہیچ آدم گفت حق را کہ ترا | امتحان کردم درین جرم خطا
تا ببینم غایت حلمت شہا | وہ کرا باشد مجال این کرا

ص ۳۱۰

امتحان و عیان

صد ہزاران امتحان است اے پسر | ہر کہ گوید من شدم سرہنگ در

محل امتحان

گر نداند خام او را از امتحان — پختگان راہ جویندش نشان
گر نبودے امتحان ہر بدے — ہر مخنث در وغا رستم شدے
ص۳۰۳

امتحان ہمچون تصرف دان ورو — تو تصرف بر چنان شاہے مجو
چون تصرف کرد خواہد نقشہا — بر چنان نقاش بہر ابتلا
ص۳۱۰

انابت

آنچنانکہ گفت پیغمبر ز نور — کہ نشانش آن بود اندر صدور
کہ تجافی آرد از دار الغرور — ہم انابت آرد از دار السرور
ص۳۰۳

اندازہ اوسط

نگہداشت اندازہ

آب گل خواہد کہ در دریا رود — گل گرفتہ پاے او را میکشد
آن کشیدن چیست آن گل آب را — جذب تو نقل و شراب ناب را
ہمچنین ہر شہوتے اندر جہان — خواہ مال و خواہ آب و خواہ نان
ہر یکے زانہا ترا مستی کند — چو نیابی آن خمارت نشکند
این خمار غم دلیل آن شدہ ست — کہ بدان مقصود مستی ات بدہ ست
جز باندازہ ضرورت زین مگیر — تا نگردد غالب و بر تو امیر
ص۲۴۰

نگہداشت اوسط

ور نمی تانی کہ کل عریان شوی — جامہ کم کن تا رہ اوسط روی
گفت راہ اوسط ار چہ حکمت ست — لیک اوسط نیز ہم بانسبت ست
ہر کرا باشد وظیفہ چار نان — دو خورد یا سہ خورد ہست اوسط آن

ور خورد هر چار گوید اوسط است — او اسیر حرص مانند بط است
هر که او را اشتها ده نان بود — شش خورد میدان که اوسط آن بود
ص ۱۰۰۱

انسان

[illegible]

دیو سوی آدمی شد بهر شر — سوی تو ناید که از دیوی بتر
تا تو بودی آدمی دیو از پیت — می دوید و می چشانیدت میت
چون شدی در خوی دیوی استوار — می گریزد از تو دیو ای نابکار
ص ۴۶

اول ابلیسی مرا استاد بود — بعد از آن ابلیس پیشم باد بود
ص ۴۲۵

حریص بجاه

آدمی اول حریص نان بود — زانکه قوت نان ستون جان بود
سوی کسب و سوی غصب و صد حیل — جان نهاده بر کف از حرص و امل
چون بنادر گشت مستغنی ز نان — عاشق نام است و مدح شاعران
تا که اصل و نسل او را بر دهند — در بیان فضل او منبر نهند
تا که کر و فر و زر بخشی او — همچو عنبر بو دهد در گفتگو
ص ۳۲۹

[illegible]

این فضیلت خاک را زان رو دهیم — زانکه نعمت پیش بی برگان نهیم
زانکه دارد خاک شکل اغبری — وز درون دارد صفات انوری
ظاهرش با باطنش گشته بجنگ — باطنش چون گوهر و ظاهر چو سنگ
ظاهرش گوید که ما اینیم و بس — باطنش گوید نکو بین پیش و پس
زین ترش رو خاک صورتها کنیم — خنده پنهانش را پیدا کنیم

زانکه ظاهر خاک اندوه بکاست ‌‌‌‌ ‌ در درونش صد هزاران قندهاست
ظاهرش از تیرگی افغان کنان ‌ ‌ باطنِ او گلستان در گلستان
ص۳۲۹

پس بصورت آدمی فرعِ جهان ‌ ‌ در صفت اصلِ جهان این را بدان
ظاهرش را پشۂ آرد بچرخ ‌ ‌ باطنش باشد محیطِ هفت چرخ
ص۳۸۸

آدمی چون نور گیرد از خدا ‌ ‌ هست مسجودِ ملایک زاجتبا
ص۱۳۰

عالم صغر و اکبر

پس بصورت عالمِ اصغر توئی ‌ ‌ پس بمعنی عالمِ اکبر توئی
ظاهرا آن شاخ اصلِ میوه است ‌ ‌ باطنا بهرِ ثمر شد شاخ هست
گر نبودے میل و امیدِ ثمر ‌ ‌ کے نشاندے باغبان بیخِ شجر
پس بمعنی آن شجر از میوه زاد ‌ ‌ گر بصورت از شجر بودش نهاد
گر بصورت من ز آدم زاده ام ‌ ‌ من بمعنی جدِ جد افتاده ام
پس ز من زائیده در معنی پدر ‌ ‌ پس ز میوه زاد در معنی شجر
ص۲۱۴

عکس صفاتِ الٰہی

آدم اصطرلابِ اوصافِ علوست ‌ ‌ وصفِ آدم مظهرِ آیاتِ اوست
هرچه در وے مینماید عکسِ اوست ‌ ‌ همچو عکسِ ماه اندر آب جوست
خلق را چون آب دان صاف و زلال ‌ ‌ اندرو تابان صفاتِ ذوالجلال
علمِ شان و عدلِ شان و لطفِ شان ‌ ‌ چون ستاره چرخ در آبِ روان
ص۵۱۱

اینتِ خورشیدِ نهان در ذرۂ ‌ ‌ شیرِ نر در پوستینِ برۂ

ایّت دریائے نہان در زیر کاہ | پا برین کہ ہین منہ با اشتباہ

صـ ۲۴

جملہ حیوانات وحشی ز آدمی | باشد از حیوانِ انسی در کمی

خون آنہا خلق را باشد سبیل | زانکہ وحشی اند از عقل جلیل

خونِ ایشان خلق را باشد روا | زانکہ انسان را نیند ایشان سزا

عزت وحشی بدان ساقط شد است | کامرِ انسان را مخالف آمد است

پس چہ عزت باشد ت اے نادرہ | چون شدی تو حُمرٌ مستنفرہ

صـ ۵۳

ہر شہ اسیرے بندۂ آن قدوخد | جملہ مستان را بود بر تو حسد

ہیچ محتاج مئے گلگون نئے | ترک کن گلگونہ، تو گلگونئے

تاجِ کرّمنا ست بر فرقِ سرت | طوقِ اعطیناک آویز برت

جوہر است انسان و چرخ او را عرض | جملہ فرع و سایہ اند و تو غرض

علم جوئی از کتبہائے فسوس | ذوق جوئی تو ز حلوائے سبوس

اسے غلامت عقل و تدبیرات و ہوش | تو چرائی خویش را ارزان فروش

خدمتت بر جملہ ہستی مفترض | جوہرے چون عجز دارد با عرض

بحر علمے در نمے پنہان شدہ | در سہ گز تن عالمے پنہان شدہ

صـ ۴۷۵

احسن التقویم در والتین بخوان | کہ گرامی گوہر است اے دوست جان

احسن التقویم از فکرت برون | احسن التقویم از عرشش فزون

گر بگویم قیمت آن ممتنع | من بسوزم ہم بسوزد مستمع

صـ ۵۱۵

هیچ کرّمنا شنید این آسمان | که شنید این آدمی پرغمان

ص۵۵۴

آفتابی در یکی ذره نهان | ناگهان آن ذره بگشاید دهان

ذره ذره گردد افلاک و زمین | پیش آن خورشید چون جست از کمین

ص۵۹۰

غذای انسانی

چیست در عالم بگو یک نعمتی | که نه محروم اند از وی امتی

گاو و خر را فایده چه در شکر | هست هر جان را یکی قوتی دگر

لیک گر آن قوت بر وی عارضیست | پس نصیحت کردن او را رایضیست

چون کسی کو از مرض گل داشت دوست | گرچه پندارد که آن خود قوت اوست

قوتِ اصلی را فرامش کرده است | روی در قوتِ مرض آورده است

نوش را بگذاشته سم خورده است | قوتِ علت همچو چوبش کرده است

قوتِ اصلی بشر نور خداست | قوتِ حیوانی مر او را ناسزاست

لیک از علت درین افتاد دل | که خورد او روز و شب از آب و گل

آن غذای خاصگانِ دولت است | خوردنِ او بی گلو و آلت است

ص۱۲۴

خوی معده زین که و جو باز کن | خوردنِ ریحان و گل آغاز کن

معدهٔ تن سوی کهدان میکشد | معدهٔ دل سوی ریحان میکشد

ص۲۲۹

مستوری آدمی و خفاء او از انس

گر بظاهر آن پری پنهان بود | آدمی پنهان تر از پریان بود

نزد عاقل آن پری که مضمر است | آدمی صد بار خود پنهان تر است

آدمی نزدیک عاقل چون خفیست | چون بود آدم که در غیب او صفیست

سلسلهٔ تحقیق بیان

گفت پیغمبر که حق فرموده است ॥ قصدِ من از خلق احسان بوده است

آفریدم تا ز من سودے کنند ॥ تا ز شهدم دستِ تو دے کنند

نے برائے آنکه من سودے کنم ॥ از برهنه من قباے بر کنم

ص۱۵۰

معنیٔ جیت

معنیٔ انسان بر آتش مالک است ॥ مالک دوزخ دران کے مالک است

پس میفزا تو بدن معنی فزا ॥ تا چو مالک باشی آتش را کیا

پوستها بر پوست می افزودهٔ ॥ لاجرم چون پوست اندر دودهٔ

زانکه آتش را علف جز پوست نیست ॥ قهرِ حق آن کبر را گردن زنیست

این تکبر از نتیجهٔ پوست است ॥ جاه و مال آن کبر را زان دوست است

ص۲۳۶

اولاد

...ازاولاد

از رهِ پنهان ز عینِ پسر ॥ میکشد آبے نخیلِ آن پدر

تا ز فرزند آبِ این چشمه شتاب ॥ میرود سوئے ریاضِ مام و باب

تازه میباشد ریاضِ والدین ॥ گشته جاری عینِ شان زین هردو عین

چو شود چشمه ز بیماری علیل ॥ خشک گردد برگ و شاخ آن نخیل

خشکیٔ نخلش همی گوید پدید ॥ که ز فرزندان شجر نم میکشید

ص۵۰۴

اولیاء الله

آزادی از قیود

حبذا ارواحِ اخوانِ ثقات ॥ مسلمات مومنات قانتات

هر کسے روئے بسوئے برده اند ॥ وین عزیزان رو باین سو کرده اند

هر کبوتر می پرد در مذهبے ॥ وین کبوتر جانبِ بیجانبے

هر عقابے می پرد از جا بجا ॥ وین عقابان راست بیجائی سرا

اولیاء الله — در الحکم

ما نه مرغانِ ہوائے خانگی	دانۂ ما دانۂ بیدانگی
زان فراخ آمد چنین روزئے ما	که دریدن شد قبادوزئے ما

ص۲۰

ابدال

کیست ابدال آنکه او مبدل شود	خمرش از تبدیلِ یزدان خل شود

ص۲۸۰

احوالِ مختلفه

اولیا اصحاب کہف اند اے عنود	در قیام و در تقلب ہم رقود
میکشد شان بے تکلف در فعال	بیخبر ذات الیمین ذات الشمال
چیست آن ذات الیمین فعلِ حسن	چیست آن ذات الشمال اشغالِ تن

ص۵

ادراکِ رزقِ اولیاء الله

کار درویشی ورائے کارہاست	دمبدم از حق مر ایشا را عطاست
بلکه درویشان ورائے ملک و مال	روزئے دارند ترف از ذوالجلال

ص۶

بے نشانگی

آنکه گویند اولیا در که روند	تا ز چشمِ مردمان پنہان شوند
پیشِ خلق ایشان فراز صد که اند	گامِ خود بر چرخِ ہفتم می نہند
پس چرا پنہان شود که جو بود	که ز صد دریا و که آنسو بود
حاجتش نبود بسوئے که گریخت	کز پیش کره فلک صد نعل ریخت
چرخ گردید و ندید او گردِ شان	تعزیت جامه بپوشید آسمان

ص۲۴

جُستجوئے اولیاء الله

گفت حق کاندر سفر ہر جا روی	باید اول طالبِ مردے شوی

ص۱۴۹

گر گدایان طامع اند و زشت خو　　در شکم خواران تو صاحبدل بجو
در تگ دریا گهر با سنگهاست　　فخرها اندر میان ننگهاست
ص ۲۰۷

حیات بخش مردگان

هین که اسرافیل وقت اند اولیا　　مرده را زایشان حیات است و نما
جانهای مرده اندر گور تن　　بر جهد ز آواز شان اندر کفن
گوید این آواز ز آواها جداست　　زنده کردن کار آواز خداست
ص ۵۰

مسجد اولیاء است سجده گاه خلایق

ابلهان تعظیم مسجد میکنند　　در جفای اهل دل جد میکنند
آن مجاز است این حقیقت ای خران　　نیست مسجد جز درون سروران
مسجدی کان در درون اولیاست　　سجده گاه جمله است آنجا خداست
ص ۱۶۹

صحبت با اولیاء الله

یک زمانه صحبتی با اولیا　　بهتر از صد ساله طاعت بی ریا
گر تو سنگ خاره و مرمر بوی　　چون بصاحبدل رسی گوهر شوی
مهر پاکان درمیان جان نشان　　دل مده الا بمهر دلخوشان
ص ۲۲

هر که خواهد همنشینی با خدا　　گو نشیند در حضور اولیا
از حضور اولیا گر بگسلی　　تو هلاکی زانکه جزوی نی کلی
ص ۱۳۸

چون شوی دور از حضور اولیا　　در حقیقت گشته دور از خدا
ص ۱۴۹

غلط فهمی

سیرچشمان را گدا پنداشتن　　وز حسد شان خفیه دشمن داشتن

اولیاء الله — در الحکم

گر بپزیرد چیزی تو گوئی گداست — ور نه گوئی زرق و مکر است و دغاست

گر درآمیزد تو گوئی طامع است — ور نه گوئی از تکبر مولع است

گر تحمل کرد گوئی عاجز است — ور غیور آمد تو گوئی کربز است

ص ۱۶۸

فرق میان افعال اولیاء الله و افعال عامهٔ ناس

صاحب دل را ندارد آن زیان — گر خورد او زهر قاتل را عیان

زانکه صحت یافت از پرهیز رست — طالب مسکین میان تب در است

ص ۳۴۳

کاملی گر خاک گیرد زر شود — ناقص ار زر برد خاکستر شود

هر چه گیرد علتی علت شود — کفر گیرد ملتی ملت شود

جهل آید پیش او دانش شود — جهل شد علمی که در ناقص رود

ص ۴۳

هان و هان ترک حسد کن با شهان — ور نه ابلیسی شوی اندر جهان

کو اگر زهری خورد شهدی شود — تو اگر شهدی خوری زهری شود

کو بدل گشت و بدل شد کار او — لطف گشت و نور شد هر نار او

ص ۱۶۶

قدرت اولیاء الله

اولیا را هست قدرت از اله — تیر جسته باز آرندش ز راه

ص ۴۴

کشف قلوب بحق بینی

نور باید پاک از تقلید و غول — تا شناسد مرد را بی فعل و قول

در رود در قالب او از ره عقل — نقد او بیند نباشد بند نقل

بندهٔ کان خاص علام الغیوب — در جهان جان جواسیس القلوب

در درون دل در آید چون خیال — پیش او مکشوف باشد سر حال

آنکه واقف گشت بر اسرار ہو　　سرّ مخلوقات چه بود پیش او
آنکه بر افلاک رفتارش بود　　بر زمین رفتن چه دشوارش بود
ص ۱۳۲

پاسبان آفتاب اند اولیا　　در بشر واقف ز اسرار خدا
ص ۲۶۵

آنچه صاحبدل بداند حال تو　　تو ز حال خود ندانی اے عمو
آنچه بیند در جبینت اہل دل　　کے بہ بینی در خود اے از خود خجل
ص ۲۷۰

انچه او بیند نتان کردن مساس　　نز قیاس عقل و نز راه حواس
ص ۴۱۰

مثال آب پاک سرشته

آب بہر آن ببارد از سماک　　تا پلیدی را کند از خبث پاک
آب چون پیکار گردد شد نجس　　تا چنان شد کآب را رد کرد حس
حق ببردش باز در بحر صواب　　تا بشستش از کرم آن آب آب
سال دیگر آمد او دامن کشان　　ہے کجا بودی بدریاے خوشان
من نجس زینجا شدم پاک آمدم　　بستدم خلعت سوئے خاک آمدم
ہین بیائید اے پلیدان سوے من　　که گرفت از خوے یزدان خوے من
خود غرض زین آب جان اولیاست　　کو غسول تیرگیہاے شماست
چون شود تیره ز غسل اہل فرش　　باز گردد سوئے پاکی بخش عرش
باز آید ز آن طرف دامن کشان　　از طہارات محیط آرد نشان
از تیمم وا رہاند جملہ را　　وز تحری طالبان قبلہ را
ص ۲۹۶

محبوب صفا مراد

هر دمے او را یکے معراج خاص — بر سر فرقش نهد حق تاج خاص
صورتش بر خاک و جان در لامکان — لامکانے فوق وهم سالکان
لامکانے نے که در وهم آیدت — هر دمے در وے خیالے زایدت
بل مکان و لامکان در حکم او — همچو در حکم بهشتی چار جو

صہ ۳۲

اولیا اطفال حق اند اے پسر — غائبے و حاضری بس باخبر
غائبی مندیش از نقصان شان — کو کشد کین از برائے جان شان
گفت اطفال من اند این اولیا — در غریبی فرد از کار و کیا
از برائے امتحان خوار و یتیم — لیک اندر سر منم یار و ندیم
پشت دار جمله عصمتهاے من — گوئیا هستند خود اجزاے من
هان و هان این دلق پوشان من اند — صد هزار اندر هزاران یک تن اند

صہ ۱۹

مذکور اولیاء اللہ

چون جنید از جند او دید آن مدد — خود مقاماتش فزون شد از عدد
بایزید اندر مزیدش راه دید — نام قطب العارفین از حق شنید
چونکه کرخی کرخ او را شد حرس — شد خلیفهٔ عشق و ربانی نفس
پور ادهم مرکب آن سو راند شاد — گشت او سلطان سلطانان داد
وان شقیق از شق آن راه شگرف — گشت او خورشید رائے تیز طرف
شد فضیل از رهزنی ره پیر راه — چون بلحظه لطف شد ملحوظ راه
بشر حافی را بشر شد ادب — سر نهاد اندر بیابان طلب
چونکه ذوالنون از غمش دیوانه شد — مصر جان را همچو شکر خانه شد
چون سری بے سر شد اندر راه او — بر سر یے سروران شد جاه او

صہ ۱۳۲

خلق اطفال‌اند جز مست خدا — نیست بالغ جز رهیده از هوا

صدق و گرمی خود شعار اولیاست — باز بیشرمی پناه هر دغاست

کالتفات خلق سوی خود کشند — که خوشیم و از درون بس ناخوشند

تا دل مرد خدا نامد بدرد — هیچ قومی را خدا رسوا نکرد

نغمهٔ درون اولیا

اولیا را در درون هم نغمه‌هاست — طالبان را زان حیاتی بی‌بهاست

نشنود آن نغمه‌ها را گوش حس — کز ستمها گوش حس باشد نجس

نشنود نغمهٔ پری را آدمی — کو بود ز اسرار پریان اعجمی

گرچه هم نغمهٔ پری زین عالم است — نغمهٔ دل برتر از هر دو دم است

که پری و آدمی زندانی‌اند — هر دو در زندان این نادانی‌اند

نغمه‌های اندرون اولیا — اولاً گویند کای اجزای لا

هین ز لای نفی سرها برزنید — وین خیال و وهم را یکسو کنید

ایمان

اتحاد ایمان مؤمنان

کردهٔ او کردهٔ تست ای حکیم — مومنان را اتصالی دان قدیم

مومنان معدود لیک ایمان یکی — جسمشان معدود لیکن جان یکی

غیر فهم و جان که در گاو و خر است — آدمی را عقل و جان دیگر است

باز غیر عقل و جان آدمی — هست جانی در نبی و در ولی

جان حیوانی ندارد اتحاد — تو مجو این اتحاد از روح باد

گر خورد این نان، نگردد سیر آن | از حسد میرد، چو بیند برگ آن
جان گرگان و سگان از هم جداست | متحد جانهای شیران خداست
ص ۳۱۱

حفظ ایمان

چون بهر فکری که دل خواهی سپرد | از تو چیزی در نهان خواهند برد
هر چه اندیشی و تحصیلی کنی | می درآید دزد ز آنسو کایمنی
پس بدان مشغول شو کان بهتر است | تا ز تو چیزی برد کان کهتر است
بار بازرگان چو در آب اوفتد | دست اندر کالهٔ بهتر زند
چونکه چیزی فوت خواهد شد در آب | ترک کمتر گیر و بهتر را بیاب
هر چه نازل‌تر بدریا افگند | ...
نقد ایمان را بطاعت گوشدار | تا ز روی حق نگردی شرمسار
چونکه نقد را نگهداری کنی | حرص و غفلت را برد دیو دنی
ص ۱۳۳

حقیقت ایمان

ذات ایمان نعمت و قوتیست هول | ای قناعت کرده از ایمان بقول
گرچه آن مطعوم جان است و نظر | جسم را هم زان نصیب است ای پسر
ص ۲۹۸

کفر و ایمان

بد نماند چون اشارت کرد دوست | کفر ایمان شد، چو کفر از بهر اوست
هر بدی که امر او پیش آورد | آن ز نیکیهای عالم بگذرد

۱۹۰، اسے تقوی و ایمان

تازه کن ایمان نه از گفت زبان | ای هوا را تازه کرده در نهان
تا هوا تازه است، ایمان تازه نیست | کین هوا جز قفل آن دروازه نیست
ص ۳۰۰

باد در مردم هوا و آرزوست ۔ چون هوا بگذاشتی پیغام هوست

ص ۱۳۱

هدایت و نهایت

هدایت حال

کار آن دارد که پیش از تن بده است ۔ بگذر از اینها که نو حادث شده است

چشم عارف راست گوئی احول است ۔ چشم او بر کشتهاے اول است

انچه گندم کاشتندش انچه جو ۔ چشم او آنجاست روز و شب گرو

انچه آبستست شب جز آن نزاد ۔ حیلها و مکرها باد است و باد

ص ۱۲۳

نهایت کار

هر که آخر مومن است اول بدید ۔ هر که آخر کافر او را شد پدید

اسم هر چیزے تو از دانا شنو ۔ امر سر علّم الاسما شنو

اسم هر چیزے بر ما ظاهرش ۔ اسم هر چیزے بر خالق سرش

حاصل آن آمد حقیقت نام ما ۔ پیش حضرت کان بود انجام ما

مرد را بر عاقبت نامے نهد ۔ نے بر آن کو عاریت نامے نهد

ص ۲۲۷

نهایت بیم زاهد و عارف

هست زاهد را غم پایان کار ۔ تا چه باشد حال او روز شمار

عارفان ز آغاز گشته هوشمند ۔ از غم و احوال آخر فارغند

بود عارف را همین خوف و رجا ۔ سابقه دانیش خورد آن هر دو را

عارف است و باز رست از خوف و بیم ۔ هاے و هو را کرده تیغ حق دونیم

بود او را بیم و امید از خدا ۔ خوف فانی شد عیان گشت آن رجا

ص ۴۴۴

بذل و ایثار، جود و سخا
آثار بذل و ایثار

صد نشان باشد درون ایثار را | صد علامت هست نیکو کار را
مال در ایثار اگر گردد تلف | در درون صد زندگی آید خلف
صـ ۳۴۲

اطفاء شهوت نفس

پند من بشنو که تن بند تو یست | کهنه بیرون کن گرت میل نویست
لب ببند و کف پر زر بر کشا | بخل تن بگذار و پیش آور سخا
ترک لذتها و شهوتها سخاست | هر که در شهوت فرو شد بر نخاست
صـ ۱۲۹

التفات بحال مغموم

آن زکات دان که غمگین را دهی | گوش را چون پیش دستانش نهی
بشنوی غمهای رنجوران دل | فاقهٔ جان شریف از آب و گل
صـ ۱۹۸

ہمدردی کی آزمائش

گر نماند از جود در دست تو مال | کے کند فضل الهت پائمال
هر که کارد گردد انبارش تهی | لیکش اندر مزرعه باشد بهی
صـ ۵۸

جود کی تلاش اہل حاجت

بانگ می آید که اے طالب بیا | جود محتاج گدایان چون گدا
جود محتاج است و خواهد طالبے | همچنانکه توبه خواهد تائبے
جود میجوید گدایان و ضعاف | همچو خوبان کائینه جویند صاف
روے خوبان ز آئینه زیبا شود | روے احسان از گدا پیدا شود
چون گدا آئینهٔ جود است هان | دم بود بر روے آئینه زیان
صـ ۷

اولیٰ بالبذل

آن درم دادن سخی را لایق است | جان سپردن خود سخاے عاشق است

نان دهی از بهرِ حق نانت دهند　　　جان دهی از بهرِ حق جانت دهند
ص ۵۰

محک امساک و نفاق

منفق و ممسک محل بین به بود　　　چون محل باشد مؤثر میشود
ای بسا امساک کز انفاق به　　　مالِ حق را جز بامرِ حق مده
تا عوض یابی تو مالِ بیکران　　　تا نباشی از عدادِ کافران
ص ۵۷

[illegible]

این سخا شاخیست از سروِ بهشت　　　وای او کز کف چنین شاخی بهشت
عروة الوثقی است این ترکِ هوا　　　برکشد این شاخ جان را بر سما
محسنان مردند و احسان‌شان بماند　　　ای خنک آن را که این مرکب براند
ص ۱۲۸

بصیرت

معرفت و شناس

جان شناسان از عددها فارغ اند　　　غرقهٔ دریای بیچون اند و چند
جان شو و از راهِ جان جان را شناس　　　یار بینش شو نه فرزند قیاس
ص ۲۶۲

چشم غیب بین

چشم بگذشته ازین محسوسها　　　یافته از غیب بینی بو و بها
خود همی یابم یکی گوشه که من　　　نکته گویم از آن چشمِ حسن
ص ۲۶۳

دیدهٔ خدا از بهر

بهرِ دیدهٔ روشنانِ یزدانِ فرد　　　شش جهت را مظهرِ آیات کرد
تا بهر حیوان و نامی کانگرند　　　از ریاضِ حسنِ ربانی چرند
بهرِ آن فرمود با آن اسپه او　　　حیث ولیتم فثم وجهه
ص ۵۷۳

مرد از نور خدا دیدہ

نیست دید رنگ بے نور درون | ہمچنین نور خدائے اندرون
این برون از آفتاب و از سہا | وان درون از عکس انوار علا
نور نور چشم خود نور دل است | نور چشم از نور دلہا حاصل است
باز نور نور دل نور خدا است | کو ز رنگ و اصل و حس پاک و جدا ست

ص ۳۱

موہبت خدا دہی

سہ چو عالم در نظر پیدا کند | چونکہ چشمت را بخود بینا کند

ص ۱

بہشت جنت

ذکر دیدار الٰہی

گفت پیغمبر کہ جنت از الٰہ | گر ہمی خواہی ز کس چیزے مخواہ
چون نخواہی من کفیلم مر ترا | جنت الماوی و دیدار خدا

ص ۵۰۰

جاندار

حق ہمی گوید کہ دیوار بہشت | نیست چون دیوارہا بیجان و زشت
چون در و دیوار تن با آگہیست | زندہ باشد خانہ چون شاہنشہیست
ہم درخت و میوہ ہم آب زلال | با بہشتی در حدیث و در مقال

ص ۳۱۲

گرمی عشق

عشق بس گرم است اندر لامکان | ہفت دوزخ از شرارش یک دخان
ز آتش عاشق ازین رو اے صفی | میشود دوزخ ضعیف و منطفی
گویدش بگذر سبک اے محتشم | ورنہ ز آتشہائے تو مرد آتشم
گویدش جنت گذر کن ہمچو باد | ورنہ گردد ہرچہ من دارم کساد
کہ تو صاحب خرمنی من خوشہ چین | من بتیم و تو ولایتہائے چین
ہست لرزان زو جحیم و ہم جنان | نے مر ایشان را نہ مر او را زو امان

ص ۵۹۵

نعیم پنجاب

گر نخواہد زیست جان بے این بدن　　پس فلک ایوانِ کہ خواہد شدن
ورنہ خواہد بے بدن جانِ تو زیست　　فی السماء رزقکم روزئے کیست
وارہی زین روزئے ریز و کثیف　　در فتی در لوتہا چرب و شریف
گر ہزاران رطل لوتش میخوری　　میروی پاک و سبک ہمچو پری

صـ ۴۳۲

بیداری و خفتگی

بیداری سے بیکاری بہتر ہے بیداری بیکار دل

ہر کہ بیدار است او در خواب تر　　ہست بیداریش از خوابش بتر
ہر کہ در خواب است بیداریش بہ　　مستِ غفلت عین ہشیاریش بہ
چون بحق بیدار نبود جانِ ما　　ہست بیداری چو دربندانِ ما

صـ ۱۴

اے بسا بیدار چشم خفتہ دل　　خود چہ بیند دیدہ اہلِ آب و گل
آنکہ دل بیدار دارد چشم سر　　گر بخسپد برکشاید صد بصر
گر تو اہلِ دل نۂ بیدار باش　　طالبِ دل باش و در پیکار باش
ور دلت بیدار شد میخسپ خوش　　نیست غائب ناظرت از ہفت وشش

صـ ۳۱۶

بیداری

در شب تاریک چون آن روز را　　پیش کن آن عقلِ غفلت سوز را

صـ ۹۱

خواب را بگذار امشب اے پدر　　یک شبے در کوئے بیخوابان گزر
بنگر ایشان را کہ مجنون گشتہ اند　　ہمچو پروانہ بوصلش کشتہ اند

صـ ۵۰۶

حالت خواب

ہر شبے از دام تن ارواح را　　میرہانی میکنی الواح را

بیداری وخفتگی

در الحکم

میرہند ارواح ہرشب زین قفص — فارغان از حکم وگفتار وقصص

شب ز زندان بیخبر زندانیان — شب ز دولت بیخبر سلطانیان

نے غم واندیشۂ سود وزیان — نے خیالِ این فلان وآن فلان

ص۱۴۱

خواب عارف

حالِ عارف این بود بیخواب ہم — گفت یزدان ہم رقود زین مرم

ص۱۴۲

[illegible] احتراز از نکتہ چینی

عیبہا از ردِّ پیران عیب شد — غیبہا از رشکِ پیران غیب شد

ص۱۰۴

عیب کم گو بندۂ اللہ را — متہم کم کن بذزدی شاہ را

ورنہ باشی ہیچ ہیچ از ہیچیان — پس رو ہر دیو باشی مستہان

ص۱۱۱

تقلید پیر ناواصل

دہ مرو، دہ مرد را احمق کند — عقل را بے نور وبے رونق کند

ہرکہ روزے باشد اندر روستا — تا بماہے عقلِ او ناید بجا

وانکہ ماہے باشد اندر روستا — روزگارے باشدش جہل وعمے

دہ چہ باشد شیخ واصل ناشدہ — دست در تقلید ودر حجت زدہ

ص۱۶۹

حذر از امتحان پیر

شیخ را کہ پیشوا و رہبر است — گر مریدے امتحان کرد او خر است

امتحانش گر کنی در راہِ دین — ہم تو گردی ممتحن اے بے یقین

ص۳۱۰

صبر بر اقوال وافعال پیر

چون گرفتی پیر ہان تسلیم شو — ہمچو موسیٰ زیرِ حکمِ خضر رو

در الحکم

پیر

چون گزیدی پیر نازک دل مباش — سست و ریزیده چو آب و گل مباش
در بهر زخمی تو پر کینه شوی — پس کجا بی صیقل آیینه شوی
ص ۵۷

شرط تسلیم است نه کار دراز — سود نبود در ضلالت ترکتاز
ص ۵۸۴

پیر را بگزین که بی پیر این سفر — هست بس پر آفت و خوف و خطر
هر که او بی مرشدی در راه شد — او ز غولان گمره و در چاه شد
گر نباشد سایهٔ پیر ای فضول — پس ترا سرگشته دارد بانگ غول
ص ۴۷

اندر آ در سایهٔ آن عاقلی — کش نتاند برد از ره ناقلی
پس تقرب جو بدو سوی اله — سر مپیچ از طاعت او هیچگاه
زانکه او هر خار را گلشن کند — دیدهٔ هر کور را روشن کند
ظل او اندر زمین چون کوه قاف — روح او سیمرغ بس عالی طواف
دستگیر و بندهٔ خاص اله — طالبان را میبرد تا پیشگاه
ص ۷۵

آنکه از حق یابد او وحی و جواب — هر چه فرماید بود عین صواب
آن پسر را کش خضر ببرید حلق — سر آن را درنیابد عام خلق
ص ۱۰

شیخ کو ینظر بنور الله بود — از نهایت وز نخست آگه بود
ص ۱۳۵

از پس صد سال آنچه آید برو — پیر می بیند معین مو بمو

در رنگم — پیر

اندر آئینه چه بیند مرد عام — که نه بیند پیر اندر خشت خام

ص ۵۳۶

فوائد حضور پیر

هر که آخر بین تر او مسعود وار — بود وشش هر دم به ره رفتن غبار

گر نخواهی هر دمی این خفت و خیز — کن ز خاک پای مردی چشم تیز

کحل دیده ساز خاک پاش را — تا بیندازی سر اوباش را

که ازین شاگردی و زین افتقار — سوزنی باشی شوی تو ذوالفقار

سرمه کن تو خاک این بگزیده را — هم بسوزد هم بسازد دیده را

چشم روشن کن ز خاک اولیا — تا ببینی ز ابتدا تا انتها

ص ۳۷۹

وصف پیر

پیر تابستان و خلقان تیر ماه — خلق مانند شب اند و پیر ماه

کرده ام بخت جوان را نام پیر — کو ز حق پیر است نز ایام پیر

او چنان پیر است کش آغاز نیست — با چنان در یتیم انباز نیست

خود قوی تر میشود خمر کهن — خاصه آن خمری که باشد من لدن

ص ۲۴۲

دست پیر از غائبان کوتاه نیست — دست او جز قبضهٔ الله نیست

ص ۷۵

چون پیمبر در میان امتان — در گشای روضهٔ دار الجنان

گفت پیغمبر که شیخ رفته پیش — چون نبی باشد میان قوم خویش

ص ۲۲۹

شیخ که بود پیر یعنی مو سپید — معنی این مو بدان ای نا امید

هست آن موی سیه هستی او — تا ز هستیش نماند تار مو

چونکہ ہستیش نماند پیر اوست | گر سیہ مو باشد او یا خود دو موست
ہست آن موئے سیہ وصف بشر | نیست آن مو موئے ریش و موئے سر

ص ۲۲۹

پیر پیر عقل باشد اے پسر | نے سفیدی موئے اندر ریش و سر

ص ۳۵۲

انجم آمد چون مرید و شمس پیر | شمس آمد در یقین بدر منیر

پیغمبر نبی سے رسالت

ہر نبی و ہر ولی را مسلکیست | لیک تا حق میبرد جملہ یکیست

ص ۴۸

در دل ہر امتے کز حق مزہ است | روے و آواز پیمبر معجزہ است
چون پیمبر از برون بانگے زند | جان امت در درون سجدہ کند
زانکہ جنس بانگ او اندر جہان | از کسے نشنیدہ باشد گوش جان
آن غریب از ذوقِ آوازِ غریب | از زبان حق شنود انی قریب

ص ۱۸۰

زان بود جنس بشر پیغمبران | تا بجنسیت رہند از ناودان
پس بشر فرمود خود را مثلکم | تا بجنس آئید و کم گردید گم
زانکہ جنسیت عجائب جاذبیست | جاذبش جنس است ہر جا طالبیست

ص ۲۶۳

حکمت رسالت

امر شد آمد کا تباع نوح کن | ترکِ پایان بینی و مشروح کن
منگر آخر را کہ داعی رہی | امر بلغ ہست نبود آن تہی

در حِکم پیغمبرؐ

گفت این حکمت کزین احداثِ تو	جلوه گرد د آن لجلاج و آن عتو
تا که رہ بنمود ن و اضلالِ حق	فاش گرددبر ہمہ اہلِ فرق
چونکہ مقصود از وجود اظہار بود	بایدش از پند و اغوا آزمود

م ۳۸۷

شیوۂ استغناء

گر ہزاران طالب اند و یک ملول	از رسالت باز می ماند رسول
این رسولانِ ضمیر راز گو	مستمع خواہند اسرافیلِ خو
نخوتے دارند و کبرے چون شہان	چاکری خواہند از اہلِ جہان
تا ادبہا شان بجا گہ ناوری	از رسالت شان چہ گونہ برخوری
کے رسانند آن امانت را بتو	تا نباشی پیشِ شان راکع دوتو
ہر ادب شان کے ہمی آید پسند	کامدند ایشان زایوان بلند
نے گدایانند کز ہر خدمتے	از تو دارند اے مزور منتے

م ۳۸۱

طبیبانِ الٰہی

ما طبیبانیم شاگردانِ حق	بحرِ قلزم دید ما را فانفلق
آن طبیبانِ طبیعت دیگر اند	کہ بدل از راہ نبضے بنگرند
ما بدل بیواسطہ خوشش بنگریم	کز فراست ما بہ اعلیٰ منظریم
آن طبیبانِ غذا ایند و ثمار	جانِ حیوانی بدیشان استوار
ما طبیبانِ فعالیم و مقال	ملہم ما پر تو نورِ جلال
کاین چنین فعلے ترا نافع بود	وان چنان فعلے زرہ قاطع شود
این چنین قولے ترا پیش آورد	وان چنان قولے ترا نیش آورد
آنچنان و اینچنین از نیک و بد	پیشِ تو بنہیم و بنمائیم جد
آن طبیبان را بود بوے دلیل	وین دلیلِ ما بود وحئے جلیل

م ۲۰۵

انبیا گفتند با خاطر که چند / می‌دهیم این را و آن را وعظ و پند

چند کوبیم آهن سردی ز غی / در دمیدن در قفس هین تا بکی

لیک هم میدان و خر میران چو تیر / چونکه بلّغ گفت حق شد ناگزیر

ص ۵۹

هر پیمبر فرد آید در جهان / فرد بود و صد جهانش در نهان

عالم کبری بقدرت سحره کرد / کرد خود را در کهین نقشی نورد

ابلهانش فرد دیدند و ضعیف / کی ضعیف است آنکه با شه شد حریف

ابلهان گفتند مردی بیش نیست / وای آن کو عاقبت اندیش نیست

ص ۶۴

آن سنا برقی که بر ارواح تافت / تا که آدم معرفت زان نور یافت

آن که از آدم رست و دست شیث چید / پس خلیفه‌اش کرد آدم کان بدید

نوح از آن گوهر چو برخوردار شد / در هوای بحر جان دربار شد

جان ابراهیم از آن انوار زفت / بی‌حذر در شعله‌های نار رفت

چونکه اسمٰعیل در جویش فتاد / پیش دشنهٔ آبدارش سر نهاد

جان داؤد از شعاعش گرم شد / آهن اندر دست بافش نرم شد

چو سلیمان شد وصالش را رضیع / دیو گشتش بندهٔ فرمان مطیع

در قضا یعقوب چون بنهاد سر / چشم روشن کرد از بوی پسر

یوسف مه‌رو چو دید آن آفتاب / شد چنان بیدار در تعبیر خواب

چون عصا از دست موسی آب خورد / ملکت فرعون را یک لقمه کرد

جان جرجیس از فرش چون ارز یافت / هفت نوبت جان فشاند و باز یافت

چونکه زکریا ز عشقش دم زدی / کرد در جوف درختش جان فدی

چونکه یونس جرعهٔ زان جام یافت | در درون ماهی او آرام یافت
چونکه یحیی است گشت از شوق او | سر به طشت زر نهاد از ذوق او
چون شعیب آگاه شد زین ارتقا | چشم را در باخت از بهر لقا
شکر کرد ایوب صابر هفت سال | در بلا چون دید آثار وصال
خضر و الیاس آزمیش چون دم زدند | آب حیوان یافتند و کم زدند
زد بانش عیسی مریم چون یافت | بر فراز گنبد چارم شتافت
چون محمد یافت آن ملک نعیم | قرص مه را کرد در دم او دو نیم

۱۲۰

نایبان حق

چون خدا اندر نیاید در عیان | نائب حق اند این پیغمبران
نے غلط گفتم که نائب با منوب | گر دو پنداری قبیح آید نه خوب
نے دو باشد تا توئی صورت پرست | پیش او یک گشت کز صورت برست

صنه۲

ترک از کار دنیا

تا بدانی هر کرا یزدان بخواند | از همه کار جهان بیکار ماند
هر کرا باشد ز یزدان کاروبار | یافت بار آنجا و بیرون شد ز کار

ص۵۵

درماندگی عقل

تا لب بحر این نشان پایهاست | پس نشان پا درون بحر لاست

ص۹۴

تا بدریا سیر اسپ و زین بود | بعد از انت مرکب چوبین بود

ص۹۵

مرد حق باشد بمانند بصر　　پس برہنہ بہ کہ پوشیدہ نظر
ص۱۰۶

خوشتر از تجرید از تن وز مزیج　　نیست اے فرعون بے الہام و گیج
ص۲۲۸

جان مجرد گشتہ از غوغائے تن　　می پرد با پر دل بے پائے تن
ص۳۲۱

گشت فرد از کسوت خو ہائے خویش　　شد برہنہ جان بجان افزائے خویش
چون برہنہ رفت پیش شاہ فرد　　شاہش از اوصاف قدسی جامہ کرد
خلعتے پوشید از اوصاف شاہ　　بر پرید از چاہ بر ایوان جاہ
ص۶۶۷

وقت آن آمد کہ من عریان شوم　　جسم بگزارم سراسر جان شوم
ص۵۰

من شدم عریان ز تن او از خیال　　میخرامم در نہایات الوصال
ص۵۹۸

حاصل اندر وصل چون افتاد مرد　　گشت دلالہ بہ پیش مرد سرد
چون بہ مطلوبت رسیدی اے ملیح　　شد طلبگارے علم اکنون قبیح
چون شدی بر بامہائے آسمان　　سرد باشد جستجوے نردبان

عقل جزوی آفتش وہم است و ظن　　زانکہ در ظلمات شد او را وطن
ص۲۲۴

درر الحکم تخئیل

عالم وہم وخیال طمع وبیم — ہست رہرو را یکے سدّے عظیم
صہ ۲۵۴

صد ہزاران کشتئ با ہول وسہم — تختہ تختہ گشتہ در دریاے وہم
چون ترا وہم تو دارد خیرہ سر — از چہ گردی گرد وہم آن سے بیخبر
صہ ۲۵۴

ہر درونے کو خیال اندیش شد — چون دلیل آری خیالش بیش شد
چون سخن در وے رود علت شود — تیغ غازی دزد را آلت شود
پس جواب او سکوت است وسکون — ہست با ابلہ سخن گفتن جنون
صہ ۱۶۰

فال بد رنجور گرداند ہمے — آدمی را کہ نبود ستش سغمے
قول پیغمبر قبولہ یفرض — ان تمارضتم لدنیا تمرضوا

آدمی را فربہی ہست از خیال — گر خیالاتش بود صاحب جمال
ور خیالاتش نماید ناخوشی — میگدازد ہمچو موم از آتشے
صبر شیرین از خیال خوش شدہ است — کان فرج دان تازگی پیش آمدہ است
صہ ۱۱۳

این عرضہا از چہ زاید از صور — وین صور ہم از چہ زاید از فکر
این جہان یک فکرتست از عقل کل — عقل چون شاہ است وفکرہا رسل
صہ ۱۲۳

نیست وش باشد خیال اندر جہان — تو جہانے بر خیالے بین روان
بر خیالے صلح شان وجنگ شان — وز خیالے فخر شان وننگ شان
صہ ۳۷

(حاشیہ:) از دیاد وہم از دلیل — بیماری از وہم — صور نتیجۂ افکار — عالم خیال

ای برادر تو همی اندیشه‌ای　　ما بقی تو استخوان و ریشه‌ای
گر گل است اندیشهٔ تو گلشنی　　ور بود خاری تو هیمهٔ گلخنی
جمله خلقان سخرهٔ اندیشه‌اند　　زان سبب خسته دل و غم پیشه‌اند

صفحہ ۱۰۶

چون تو با پرّ هوا بر می‌پری　　لاجرم بر من گمان آن می‌بری
هر کرا افعال دام و دد بود　　بر کریمانش گمان بد بود
چون تو جزو عالمی پس ای مهین　　کل آن را همچو خود بینی یقین
چون تو بر گردی و برگردد سرت　　خانه را گردنده بیند منظرت
ور تو در کشتی روی بر یم روان　　ساحل یم را همی بینی دوان
گر تو باشی تنگدل از ملحمه　　تنگ بینی جوّ دنیا را همه
ور تو خوش باشی بکام دوستان　　این جهان بنمایدت چون بوستان
ای بسا کس رفته در شام و عراق　　او ندیده هیچ جز کفر و نفاق
وی بسا کس رفته تا هند و هری　　او ندیده جز مگر بیع و شری
وی بسا کس رفته ترکستان و چین　　او ندیده هیچ الا مکر و کین
طالب هر چیز ای یار رشید　　چون همان چیزی که میجوید بدید
چون ندارد مدرکی جز رنگ و بو　　جمله اقلیمها را گو بجو

صفحہ ۳۵۶

خلق بی پایان زیک اندیشه بین　　گشته چون سیلی روانه بر زمین
هست آن اندیشه پیش خلق خرد　　لیک چو سیلی جهان را خورد و برد
پس چو می‌بینی که از اندیشه‌ای　　قایم است اندر جهان هر پیشه‌ای
خانها و قصرها و شهرها　　کوهها و دشتها و نهرها

هم زمین و بحر و هم مهر و فلک
زنده از وے همچون از دریا سمک

پس چرا از ابلهی پیش تو کور
تن سلیمان است و اندیشه چو مور
ص ۱۲۳

خیال

این خیالات رہزن راہ یقین
گشت هفتاد و دو ملت اهل دین
ص ۲۵۴

این روشها مختلف بین از برون
زان خیالات ملون در درون

هر کسے روئے بسوئے برده اند
وان عزیزان رو بآنسو کرده اند
ص ۲۹۹

اهل ادراک

بر زمین گر نیم گز راهے بود
آدمی بے وهم ایمن میرود

بر سر دیوار عالی گر روی
گر دو گز عرضش بود کژ میشوی

بلکه می افتی ز لرز دل بوهم
ترس وهمے را نکو بنگر بفهم
ص ۱۳۰

تردد

ترک تردد

این تردد عقبهٔ راه حق است
اے خنک آنرا که پایش مطلق است

این تردد حبس و زندانے بود
که نبگذارد که جان سوے رود

مرد باید آنچنان در راه حق
که کشش آنسو و آنسو کم کشد
ص ۱۹۹

ترک

راحت کلی

معنی الترک راحت گوش کن
بعد ازان جام بقا را نوش کن
ص ۳۸

تسبیح و تحمید

تسبیح

در حدیث آمد که تسبیح از ریا　　همچو سبزه گولخن دان ای کیا
صـ ۱۲۲

تسبیح برتر از حال ما

هندیان را اصطلاح هند مدح　　سندیان را اصطلاح سند مدح
صـ ۱۴۰

هست سنی را یکی تسبیح خاص　　هست جبری را ضد آن در مناص
سنی از تسبیح جبری بیخبر　　جبری از تسبیح سنی بی اثر
این همی گوید که این ضال است و گم　　بیخبر از حال او وازامر قم
وان همی گوید که اینرا چه خبر　　جنگ شان افگند یزدان از قدر
صـ ۲۲

من نگردم پاک از تسبیح شان　　پاک هم ایشان شوند و درفشان
صـ ۱۴۰

حمد تو نسبت بدان گر بهتر است　　لیک آن نسبت بحق هم ابتر است
چند گوئی چون غطا برداشتند　　کین نبود است آنچه می پنداشتند
این قبول ذکر تو از رحمت است　　چون نماز مستحاضه رخصت است
در نماز شش او بیالود است خون　　ذکر تو آلوده تشبیه و چون
خون پلید است و بآبی میرود　　این پلیدی جهل قایم تر بود
صـ ۱۴۰

تسلیم و رضا

تسلیم

ای مسلمان بایدت تسلیم جست　　زانکه مقصود از ازل تسلیم تست

در مقام عاشقان بعضا — در الحکم — تسلیم ورضا

عاشقم بر قهر و بر لطفش بجد — ای عجب من عاشق این هر دو ضد

ص ۲۴۲

عاشقم بر رنج خویش و درد خویش — بهر خوشنودی شاه فرد خویش

هر کجا امر قدم را مسلکیست — زندگی و مردگی پیشش یکیست

بهر یزدان می زید نی بهر گنج — بهر یزدان می مرد نز خوف و رنج

هست ایمانش برای خواه او — نی برای جنت و اثمار و جو

ترک کفرش هم برای حق بود — نی ز بیم آنکه در آتش رود

اینچنین آمد ز اصل آن خوی او — بی ریاضت نی بجستجوی او

آنگهان خندد که او بیند رضا — همچو حلوای شکر او را قضا

ص ۲۳۶

درود بلا دافع مصائب

جز توکل جز که تسلیم تمام — در غم و راحت همه مکر است و دام

ص ۱۷

همچنانکه ذوق آن بانگ الست — در دل هر مومنی تا حشر هست

تا نباشد در بلاشان اعتراض — نی ز امر و نهی حق شان اعتراض

لقمهٔ تلخی چو شکر میشود — خار ریحان سنگ گوهر میشود

ص ۲۲۵

گر بلا آید ترا اندُه مبر — در زیان بینی غم او را مخور

کان بلا دفع بلاهای بزرگ — وان زیان منع زیانهای سترگ

راحت جان آمد ای جان فوت مال — مال چون جمع آمد ای جان شد وبال

ص ۲۶۷

ما التصوف قال وجدان الفرح — فی الفؤاد عند اتیان الترح

تصوف

از شش ار از پنج عارف گشت فرد — محو گشته است زین شش پنج نرد

دست او زین پنج حس و شش جهت — از وراے آن همه گردد آگهت

شد اشاراتش اشارات ازل — جاوز الاوهام طرا و اعتزل

تقلید و تحقیق

رهنما بے از تقلید

صد هزاران ز اهل تقلید و نشان — افگنند شان نیم وهمے در گمان

شبهٔ انگیزد آن شیطان دون — در فتند این جمله کوران سرنگون

بس خطر باشد مقلد را عظیم — از ره و رهزن و شیطان رجیم

شیخ نورانی ز ره آگه کند — با سخن هم نور را همره کند

طلب تحقیق

چشم داری تو بچشم خود نگر — منگر از چشم سفیهے بے هنر

گوش داری تو بگوش خود شنو — گوش گولان را چرا باشی گرو

بے ز تقلیدے نظر را پیشه کن — هم براے عقل خود اندیشه کن

از مقلد تا محقق فرقهاست — کین چو داؤد است و آن دیگر صداست

منبع گفتار این سوزے بود — وان مقلد کهنه آموزے بود

اے مقلّد تو مجو بیشی بران — کو بود منبع ز نور آسمان
ص۲۲۴

گرچه تقلید است استون جهان — هست رسوا، هر مقلد ز امتحان
ص۴۸۶

تمکین و تلوین
بے تمکینی

آنچنان کس را که کوته بین بود — در تلون غرق و بے تمکین بود
موش گفتم زانکه در خاک است جاش — خاک باشد موش را جائے معاش
ص۱۷۳

کاه باشد کو بهر بادے جهد — کوه کے مر باد را وزنے نهد
ص۱۹۳

رستگاری از تلوین

جمله تلوینها ز ساعت خاستست — رست از تلوین که از ساعت برست
چون ز ساعت ساعتے بیرون شوی — چون نماند محرم بیچون شوی
ساعت از بیساعتی آگاه نیست — زانکه آنسو جز تحیر راه نیست
ص۲۳۶

با تو گویند این جبال راسیات — وصف حال عاشقان اندر ثبات
ص۴۵۵

تن و جان، جسم و روح
اصل قوت، قوت درون

راهِ لذت از درون دان نز برون — ابلهی دان جستن از قصر و حصون
آن یکے در کنج مسجد مست و شاد — وان دگر در باغ ترش و بیمراد
قصر چیزے نیست ویران کن بدن — گنج در ویرانه است اے میر من
آن نمی بینی که در بزم شراب — مست آنگه خوش شود که شد خراب
ص۵۴۹

روز مرگ این حس تو باطل شود　　　نور جان داری که یار دل شود

ص۱۳۱

تن ز جان و جان ز تن مستور نیست　　　لیک کس را دید جان دستور نیست

ص [illegible]

زانکه با جامه درون سو راه نیست　　　تن ز جان و جان ز تن آگاه نیست

ص [illegible]

در زمین مردمان خانه مکن　　　کار خود کن کار بیگانه مکن

کیست بیگانه تن خاکی تو　　　کز برای اوست غمناکی تو

ص [illegible]

جان گشاید سوی بالا بالها　　　در زده تن در زمین چنگالها

ص [illegible]

زین بدن اندر عذابی ای پسر　　　مرغ روحت بسته با جنس دگر

روح بازست و طبایع زاغها　　　دارد از زاغان تن بس داغها

ص [illegible]

شاه جان مر جسم را ویران کند　　　بعد ویرانیش آبادان کند

کرد ویران خانه بهر گنج زر　　　وز همان گنجش کند معمورتر

ص [illegible]

روح بی قالب نتاند کار کرد　　　قالبت بیجان بود بیکار و سرد

قالبت بیجان کم از خاک است دوست　　　روح چون مغز است قالب همچو پوست

قالبت پیدا و آن جان بس نهان　　　راست شد زین هر دو اسباب جهان

خاک را بر سر زنی سر نشکند　　　آب را بر بر زنی بر نشکند

تن و جان

در رد الحکم

گر تو میخواهی که سر را بشکنی — خاک را و آب را بر هم زنی

ص۲۸۷

بحر علمے در نمے پنہان شده — در دو گز تن عالمے پنہان شده

ص۲۸۵

اهبطوا افگند جان را در بدن — تا بگل پنہان بود دُرِّ عدن

ص۵۵۲

تن قالب روح

ما چو زنبوریم و قالبہا چو موم — خانه خانه کرده قالب را چو موم

ص۲۸۷

تو بدان کین تن بود همچو لباس — روح را او لبس آمد در قیاس

تن همی نازد بخوبی و جمال — روح پنہان کرده فرّ و پرّ و بال

گویدش کاے مزبله تو کیستی — یک دو روز از پرتو من زیستی

غنج و نازت می نگنجد در جہان — باش تا که من شوم از تو جہان

ص۵۳۶

این بدن خرگاه آمد روح را — یا مثالِ کشتئ مر نوح را

ص۱۱۱

جسم از جان روز افزون میشود — چون رود جان جسم بین چون میشود

حدِ جسمت یک دو گز خود بیش نیست — جانِ تو تا آسمان جولان کنیست

ص۳۳۵

جسم پرتو روح

در هوائے غیب مرغے می پرد — سایهٔ او بر زمینے می زند

جسم سایه سایهٔ سایه دل است — جسم کے اندر خورِ پایه دل است

مرد خفته، روح او چون آفتاب　　　در فلک تابان و تن در جامه خواب

جان نهان همچو سجاف اندر غلاف　　　تن تقلب می‌کند زیر لحاف

۵۶۵

فریب دیو در بارهٔ تن

برگ تن بی‌برگی جان است زود　　　این بباید کاستن وان را فزود

اقرضوا الله قرض ده زین برگ تن　　　تا بروید در عوض در دل چمن

قرض ده کم کن ازین لقمه تنت　　　تا نماید وجه لا عین رأت

تن ز سرگین خویش چون خالی کند　　　پر ز گوهرهای اجلالی کند

زین پلیدی بدهد و پاکی برد　　　از یطهرکم تن او برخورد

دیو می‌ترساندت که هین و هین　　　زین پشیمان گردی و زار و غنین

گر گدازی زین هوسها تو بدن　　　بس پشیمان و غبین خواهد شدن

این بخور گرم است و داروی مزاج　　　وان بیاشام از پی نفع و علاج

هم بدین نیت که این تن مرکب است　　　آنچه خو کرده است آنش اصوب است

هین مگردان خو که پیش آید خلل　　　در دماغ و دل بزاید صد علل

اینچنین تهدیدها آن دیو دون　　　آرد و بر خلق خواند صد فسون

خویش جالینوس سازد در دوا　　　تا فریبد نفس بیمار ترا

۲۹۵

نکاستن

تن چو شد بیمار دارو جوت کرد　　　ور قوی شد مر ترا طاغوت کرد

تفاوت جسم و روح

بحث جان اندر مقام دیگر است　　　بادهٔ جان را قوام دیگر است

تا تو تن را چرب و شیرین می‌دهی　　　جوهر جان را نبینی فربهی

در الکم — تن وجان

قوتِ خود خور، قوتِ حیوانی مخور
قوتِ تو دیگر و زان خر دگر

قوتِ اصلیِ بشر نورِ خداست
قوتِ حیوانی مر او را ناسزاست
ص ۱۲۴

زین خورشها اندک اندک باز بر
کاین غذای خر بود نی زان حر
تا غذای اصل را قابل شوی
لقمهای نور را آکل شوی
ص ۳۴۶

چون خوری یکبار از ماکولِ نور
خاک ریزی بر سرِ نان تنور
ص ۳۴۶

تن چو با برگ است روز و شب از آن
شاخِ جان در برگ ریز است و خزان
برگ تن بی برگیِ جان است زود
این بباید کاستن آن را فزود
ص ۲۹۵

توبه، استغفار
استغفار وقتِ غم

چونکه غم بینی تو استغفار کن
غم بامرِ خالق آمد کار کن
ص ۲۴

امیدِ اجابت

گفت حق گر فاسقی و اهلِ صنم
چون مرا خواندی اجابتها کنم

آثارِ پشیمانی

چون قضا آورد حکم خود پدید
چشم وا گشت و پشیمانی رسید
آن پشیمانی قضای دیگر است
پس پشیمانی بهل حق را پرست
ور کنی عادت پشیمان خور شوی
زان پشیمانی پشیمان تر شوی
نیم عمرت در پریشانی رود
نیم دیگر در پشیمانی شود

توبه

ترکِ این فکر و پشیمانی بگو ٭ حال کار و بار نیکو تر بجو

درر الحکم ۳۳۴

توبه از توبه

ای خبرهات از خبرده بی‌خبر ٭ توبهٔ تو از گناهِ تو بتر

ای تو از حالِ گذشته توبه جو ٭ کی کنی توبه ازین توبه بگو

۵۰۷

شرائط توبه

می بباید تابِ و آبی توبه را ٭ شرط شد برق و سحابی توبه را

آتش و آبی بباید میوه را ٭ واجب آمد ابر و برق این شیوه را

تا نباشد برقِ دل ابرِ دو چشم ٭ کی نشیند آتشِ تهدید و خشم

۱۴۲

شکستِ توبه

نقضِ میثاق و شکستِ توبه‌ها ٭ موجبِ لعنت بود در انتها

نقضِ توبه عهدِ آن اصحابِ سبت ٭ موجبِ مسخ آمد و اہلاک و مقت

پس خدا آن قوم را بوزینه کرد ٭ چونکه عهدِ حق شکستند از نبرد

اندرین امت نسد مسخ بدن ٭ لیک مسخِ دل بود ای ذو الفطن

توبه کن مردانه و چون اہلہان ٭ توبه را مشکن بترس از نقضِ آن

۲۵۳

عمر ضایع شده

گر سیه کردی تو نامهٔ عمرِ خویش ٭ توبه کن زانها که کردستی تو پیش

عمر اگر بگذشت بیخش این دم است ٭ آبِ توبه ده اگر او بی‌نم است

بیخ عمرت را بده آبِ حیات ٭ تا درختِ عمر گردد با ثبات

جمله ماضیها ازین نکو شدند ٭ زهرِ پارینه ازین گردد چو قند

۴۴۳

عزمِ حیات نو

توبه کن مردانه، سر آور بره ٭ که فمن یعمل بمثقالٍ یره

تو به

در فسون نفس کم شو غره‌ٔ — در حکم کآفتاب حق نپوشد ذره‌ٔ
ص۵۲

فراموش شدن توبه بعد از خلاص

بارها در دام حرص افتاده‌ٔ — حلق خود را در بریدن داده‌ٔ
باز آن توّاب لطف آزاد کرد — توبه پذرفت و دولت را شاد کرد
شکر آن نعمت که تان آزاد کرد — نعمت حق را ببباید یاد کرد
چند اندر رنجها و در بلا — گفتی از دامم رها ده ای خدا
تا چنین خدمت کنیم احسان کنم — خاک اندر دیدهٔ شیطان کنم
چون خلاصت داد حق از امتحان — همچنانستی که بودی همچنان
چون رها کردت فرامش کردیش — جان خود را مست بهیش کردیش
ص۲۵۶

عزم اختیاری

ایک استغفار هم در دست نیست — ذوق توبه نقل هر سرمست نیست
ص۱۳۰

آن بدی عاریتی باشد که او — آرد اقرار و شود خوش توبه جو
همچو آدم زلتش عاریه بد — لاجرم اندر زمان در توبه شد
چونکه اصلی بود جرم آن پلیس — ره نبودش جانب توبه نفیس
ص۳۸۰

گناه را اعتماد توبه

هین به پشتی آن مکن جرم و گناه — که کنم توبه در آیم در پناه
ص۱۳۷

وا ماندن در توبه

توبه را از جانب مشرق دری — تا قیامت باز باشد بر وری
تا زمغرب برزند سر آفتاب — باز باشد آن در از وی رو متاب
هست جنت را ز رحمت هشت در — یک در توبه است زان هشت ای پسر

آن همه گه باز شد، گه فراز — دان دره تو به نباشد جز که باز

۳۵۹

توحید وحدت ذات — تعدد عیان نه تعدد

گفت صوفی چون ز یک کان است زر — این چرا نفع است و آن دیگر ضرر

چون ز یک دریاست این جو باروان — این چرا نوش آمد آن زهر دهان

چونکه جمله از یکی دست آمده است — آن چرا هشیار و این مست آمده است

چون همه انوار از شمس بقاست — صبح صادق صبح کاذب از کجاست

چون ز یک سرمه است ناظر را کحل — از چه آمد راست‌بینی و حول

چون زد دار الضرب سلطان هست راست — نقدها چون قلب و خوب و ناروا است

چون خدا فرمود ره را راه من — این دلیل از چیست و آن یک راهزن

چون ز یک بطن اند این حبر و سفیه — چون یقین شد الولد سر ابیه

وحدتی که دید با چندین هزار — صد هزاران جنبش از عین قرار

گفت قاضی صوفیا خیره مشو — یک مثالی در بیان این شنو

همچنانکه بیقراری عاشقان — حاصل آمد از قرار دلستان

او چو کُه بر ناز ثابت آمده — عاشقان چو برگها لرزان شده

خندهٔ او گریه‌ها انگیخته — آب رویش آبروها ریخته

این همه چون و چگونه چون زبد — بر سر دریای بیچون می طپید

ضد و ندش نیست در ذات و عمل — زان بپوشیدند هستیها حلل

۵۲۵

توحید استدلالی

جنبش کفها ز دریا روز و شب — کف همی بینی نه دریا ای عجب

لاجرم سرگشته گشتی از ضلال — چون حقیقت شد نهان پیدا خیال

توحید — در انکلم

نیست را بنمود هست آن محتشم — هست را بنمود بر شکل عدم
بحر را پوشید و کف کرد آشکار — باد را پوشید و بنمود او غبار
ص۱۵۹

بحر وحدانیست جفت و زوج نیست — گوهر و ماهیش غیر موج نیست
ای محال و ای محال اشراک او — دور از آن دریا و موج پاک او
نیست اندر بحر شرک و پیچ پیچ — لیک با احول چه گویم هیچ هیچ
چونکه جفت احولانیم ای شمن — لازم آید مشرکانه دم زدن
آن یکی زان سوی وصفست و حال — جز دوی ناید بمیدان مقال
یا چو احول این دوی را نوش کن — یا دهان بر دوز و لب خاموش کن
یا بنوبت گه سکوت و گه کلام — احولانه طبل میزن والسلام
ص۵۳۶

صورت سرکش گدازان کن برنج — تا ببینی زیر آن وحدت چو گنج
ص۲۱

صبغة الله هست رنگ خم هو — رنگها یک رنگ گردد اندرو
چون در آن افتد و گوئیش قم — از طرب گوید منم خم لا تلم
آن منم خم خود انا الحق گفتنست — رنگ آتش دارد الا آهنست
رنگ آهن محو رنگ آتش است — ز آتشی می لافد و خامش وش است
چون بسرخی گشت همچو زر کان — پس انا النار است لافش بی زبان

. . . .

(آتش چه آهن چه لب ببند — ریش تشبیه و مشبه را مخند
پای در دریا منه کم گوی از آن — بر لب دریا خمش کن لب گزان)
ص۱۳۰

گر هزار اند یک کس بیش نیست | جز خیالات عدد اندیش نیست
صفحہ ۱۹۵

دامن او گیر اے یار دلیر | کو منزه باشد از بالا و زیر
تا تو باشد در مکان و لامکان | تا تو باشی او نباشد در میان
صفحہ ۱۹۶

اصل بیند دیده چون اکمل بود | دو همی بیند چو مرد احول بود
صفحہ ۴۴۵

چون انا اے بنده لا شد از وجود | پس چه باشد تو بیندیش اے جحود
گر ترا چشم است بکشا در نگر | بعد لا آخر چه می ماند دگر
صفحہ ۵۳۹

چیست توحید خدا آموختن | خویشتن را پیش واحد سوختن
گر همی خواهی که بفروزی چو روز | هستی همچو شب خود را بسوز
هستیت در هست آن هستی نواز | همچو مس در کیمیا اندر گداز
هر که بر در او من و ما میزند | رد بابست او و بر لا میزند
صفحہ ۷۶

یا نمیدانی که نور آفتاب | عکس خورشید برون است از حجاب
نور آن دانی که حیوان دیده هم | پس چه کرمنا بود بر آدمم
من چو خورشیدم درون نور غرق | می ندانم خویش کرد از نور فرق
صفحہ ۲۴۳

تا ز زهر و از شکر تو نگذری | از گل وحدت کجا بوے بری
صفحہ ۱۶۰

در الحکم — توحید

علت تثلیث ترکیب و عدد — جانب ترکیب جسمها میکشد
زان سوئے حس عالم توحید دان — گر یکے خواہی بدان جانب بران

مث

این دوئی اوصاف دیدِ احول است — ورنہ اول آخر آخر اول است

ص۱۱۵

جبر و قضا و قدر — اختیار

اختیارے ہست مارا در جہان — حس را منکر نتانی شد عیان
اختیار خود ببین جبری مشو — رہ رہا کردی بره آ کج مشو
اختیارے ہست مارا ناپدید — چون دو مطلب دید آید در مزید
جملہ عالم شد مقر در اختیار — امر و نہیے این بیار و آن میار
جبریش گوید کہ امر و نہی لاست — اختیارے نیست وین جملہ خطاست
جملہ قرآن امر و نہی است و وعید — امر کردن سنگ مرمر را کہ دید
خالقے کو اختر و گردون کند — امر و نہیے ہا بلا نہ چون کند

ص۲۳۶-۳۴۲

بہ نفس — دست بازو پائے بازو بندنے — نے موکل بر سرش نے آہنے
از کدامین بند میجوئی خلاص — وز کدامین قید میخواہی مناص
بندِ تقدیر و قضائے مختفی — ہان نہ بیند آن بجز ذات صفی
گرچہ پیدا نیست آن در مکمن است — بدتر از زندان و بند آہن است
زانکہ آہنگر مر آنرا بشکند — حفرہ گر ہم خشت زندان بر کند
این عجب این بند پنہان گران — عاجز از تکسیر آن آہنگران

ص۲۲۶

بیچارگی از قضا

از قضا سرکنگبین صفرا فزود　　　روغن بادام خشکی می نمود
از بلیله قبض شد اطلاق رفت　　　آب آتش را مدد شد همچو نفت
ص ۵

چون قضا آید شود دانش بخواب　　　مه سیه گردد بگیرد آفتاب
ص ۳۱

چون قضا آید نماند فهم و رای　　　کس نمی داند قضا را جز خدای
چون قضا آید فرو پوشد بصر　　　تا نداند عقل ما پا را ز سر
ص ۶۳

چون قضا آید شود تنگ این جهان　　　از قضا حلوه شود رنج دهان
گفت اذا جاء القضا ضاق الفضا　　　تحجب الابصار اذا جاء القضا
چشم بسته میشود وقت قضا　　　تا نه بیند چشم کحل چشم را
ص ۱۹۶

هیچ برگی بر نیفتد از درخت　　　بی قضا و حکم آن سلطان تخت
از دهان لقمه نشد سوی گلو　　　تا نگوید لقمه را حق کادخلوا
در زمینها و آسمانها ذره　　　پر بجنباند نگردد پره
جز بفرمان قدیم نافذش　　　شرح نتوان کرد و جلدی نیست خوش
ص ۲۳۲

چون قضا آید طبیب ابله شود　　　وان دوا در نفع خود گمره شود
ص ۴۲۰

چرخ گردان را قضا گمره کند　　　صد عطارد را قضا ابله کند
ص ۴۵۹

زکار سازی غازیان غزا

حملہ بر وند اسپۂ جسمانیان جانب روئین دژ روحانیان
تا فرو گیرند در بند از غیب تا کسے ناید از آنسو پاک جیب
غازیان حملہ غزا چون کم برند کافران بر عکس حملہ آورند
غازیان غیب چون از حلم خویش حملہ ناوردند بر تو زشت کیش
حملہ بردی سوئے دربندان غیب تا نیایند اینطرف مردان غیب
جنگ در صلب و رحمہا بر زدی تا کہ شارع را بگیری از بدی
چون بگیری شہ رہے کہ ذو الجلال برگزیدہ است از برائے انتسال
تو زدی در بندہا را اے لجوج کوری تو کرد سرہنگے خروج
تک منم سرہنگ ہنگت بشکنم تک بنامت نام و ننگت بشکنم
تو بلا دربندہا را سخت بند چند کاہے بر سبال خود بخند
سلبت را برکند یک یک قدر تا بدانی کالقدر یعمی البصر
صـ۲۵۷

تردد باعث اختیار

در تردد ماندہ ایم اندر دو کار این تردد کے بود بے اختیار
این کنم یا آن کنم خود کے شود چو دو دست و پائے او بستہ بود
ہیچ باشد این تردد بر سرم کہ روم در بحر یا بالا پرم
این تردد ہست کہ موصل روم یا برائے سحر تا بابل روم
پس تردد را بباید قدرتے ورنہ آن خندہ بود بر سبلتے
صـ۵۰۱

در ہر آن کارے کہ میل استت بدان قدرت خود را ہمی بینی عیان
در ہر آن کارے کہ میلت نیست و خواست خویش را جبری کنی کین از خداست
صـ۲۰

جبر نفی جبر

لفظ جبرم عشق را بی‌صبر کرد — وانکه عاشق نیست حبس جبر کرد

این معیت با حق است و جبر نیست — این تجلی مه است این ابر نیست

ور بود این جبر، جبر عامه نیست — جبر آن اماره خود کامه نیست

جبر را ایشان شناسند ای پسر — که خدا بگشادشان در دل بصر

ص ۳۳

جبر و اختیار انبیا و کافران

انبیا در کار دنیا جبری‌اند — کافران در کار عقبی جبری‌اند

انبیا را کار عقبی اختیار — کافران را کار دنیا اختیار

ص ۲

جف القلم

همچنین تاویل قد جف القلم — بهر تحریض است بر شغل اهم

پس قلم بنوشت که هر کار را — لایق آن هست تاثیر و جزا

کژ روی جف القلم کژ آیدت — راستی آری سعادت زایدت

چون بدزدی دست شد جف القلم — باده نوشی مست شد جف القلم

ظلم آری مدبری جف القلم — عدل آری برخوری جف القلم

تو روا داری روا باشد که حق — همچو معزول آید از حکم سبق

که ز دست من برون رفت است کار — پیش من چندین میا چندین مزار

بلکه آن معنی بود جف القلم — نیست یکسان نزد او عدل و ستم

فرق بنهادم میان خیر و شر — فرق بنهادم ز بد و ز بدتر

ص ۲۶۵

جبر با قضا

با قضا پنجه مزن ای تند و تیز — تا قضا با تو نگیرد هم ستیز

مرده باید بود پیش حکم حق — تا نیاید زخم از رب الفلق

ص ۲۶

چارهٔ قضا

گر شود ذراتِ عالم حیله پیچ　　　با قضائے آسمان هیچ است هیچ

چون قضا بیرون کند از چرخ سر　　　عاقلان گردند جمله کور و کر

ماهیان افتند از دریا برون　　　دام گیرد مرغ پران را زبون

تا پری و دیو در شیشه شود　　　بلکه هاروتے به بابل در رود

جز کسے کان در قضا اندر گریخت　　　خون او را هیچ تربیعے نریخت

غیر آنکه در گریزی در قضا　　　هیچ حیله ندبدت از وے رہا

ص ۱۹۸

درد و درمان هر دو از قضا

گر قضا پوشد سیه همچو شبت　　　هم قضا دستت بگیرد عاقبت

گر قضا صد بار قصد جان کند　　　هم قضا جانت دهد درمان کند

این قضا صد بار اگر راهت زند　　　بر فراز چرخ خرگاهت زند

ص ۳۵

طلب امان از اختیار

الغیاث اے تو غیاث المستغیث　　　زین دو شاخه اختیاراتِ خبیث

من ز دستان و ز مکر دل چنان　　　مانده گشتم که بماندم از نشان

من کہ باشم چرخ با صد کار و بار　　　زین کمین فریاد کرد از اختیار

کاے خداوند کریم بردبار　　　ده امانم زین دو شاخه اختیار

جذب یکراهه صراط المستقیم　　　به ز دو راهه تردد اے کریم

زین دو ره گرچه همه مقصد توئی　　　لیک خود جان کندن آید این دوئی

زین دو ره گرچه بجز تو عزم نیست　　　لیک هرگز رزم همچون بزم نیست

ص ۲۹۶

جمله عالم ز اختیار و هستِ خود　　　میگریزد در سرِ سرمستِ خود

تا دمے از هوشیاری وارهند　　　ننگِ خمر و بنگ بر خود می نهند

جملهٔ دانسته که این هستی فخ است   ذکر و فکر اختیاری دوزخ است
می گریزند از خودی در بیخودی   یا به مستی یا به شغل ای مهتدی
نفس را زان نیستی وا میکشی   زانکه بی‌فرمان شد اندر بیهشی
نیستی باید که او از حق بود   تا که بیند اندران حسن احد
ص ۴۹۰

ترک کن این جبر را کاین بس تهیست   تا بدانی سر سر جبر چیست
ترک کن این جبر جمع مبتلان   تا خبر یابی ازان جبر چو جان
ص ۴۶۶

بر قضا کم نه بهانه ای جوان   جرم خود را چون نهی بر دیگران
بل قضا حق است و جهد بنده حق   هین مباش اعور چو ابلیس خلق
ص ۵۲۵

فرق بیماری جبر و بیماری
هر که ماند از کاهلی بی شکر و صبر   او همی داند که گیرد پای جبر
هر که جبر آورد خود رنجور کرد   تا همان رنجوریش در گور کرد
گفت پیغمبر که رنجوری به لاغ   رنج آرد تا بمیرد چون چراغ
ص ۳

معنی جبر
جبر چه بود بستن اشکسته را   یا بپیوستن رگ بگسسته را
چون درین ره پای خود بشکسته   بر که می خندی چو پا را بسته

جبر و اختیار ... در الحکم

دانکه پایش در رہ کوشش شکست ... در رسید او را براق و بر نشست
حامل دین بد او محمول شد ... قابل فرمان بد او مقبول شد
ص ۳۰۰

جذب

جاذبِ حقیقی

کر چنین گر چنان چون طالب است ... جذبِ حق او را سوئے حق جاذب است
ص ۲۹۴

جذبِ یزدان با اثرہا و سبب ... صد سخن گوید نہان بے حرف و لب
نے کہ تاثیرِ از قدر معمول نیست ... لیک تاثیرش از و معقول نیست
ص ۵۱۶

چیست آن جاذب نہان اندر نہان ... در جہان تا بندہ از دیگر جہان
عقل محجوب است و جان ہم زین کمین ... من نمی بینم تو میتانی ببین
ص ۵۶۲

ترکِ کار

اصل خود جذب است لیک اے خواجہ تاش ... کار کن موقوفِ آن جذبہ مباش
زانکہ ترکِ کار چون بازی بود ... نازکی در خورد جانبازی بود
نہ قبول اندیش نہ رد اے غلام ... امر را و نہی را می بین مدام
مرغِ جذبہ ناگہان پرد ز عشق ... چون بدیدی صبح آنگہ شمع کش
ص ۵۲۹

جد و ہزل

جاذبِ حقیقی

ہزل تعلیم است آن را جد شنو ... تو مشو بر ظاہرِ ہزلش گرو
ہر جدے ہزل است پیشِ ہازلان ... ہزلہا جد است پیشِ عاقلان
ص ۳۸۳

جمع باید کرد اجزا را بعشق   تا شوی خوش چون سمرقند و دمشق
جو جوے چون جمع گردی ز اشتباه   پس توان زد بر تو سکہ پادشاہ
جمع کن خود را جماعت رحمت است   تا توانم با تو گفتن ہر چہ ہست
ص ۳۰۰

ہست جمعیت بصورتہا فشار   جمع معنی خواہ ہیں از کردگار
نیست جمعیت ز بسیارئے جسم   جسم را بر باد قایم دان چو اسم
ص ۵۵۹

جنسیت

للخبیثات الخبیثون حکمت است   زشت را ہم زشت جفت و بابت است
پس تو ہر جفتے کہ میخواہی برو   محو او باش و صفات او پذیر
نور خواہی مستعد نور شو   دور خواہی خویش بین و دور شو
ص ۸۹

طیبات از بہر کہ للطیبین   خوب خوبی را کند جذب از یقین
خوب خوبی را کند جذب این بدان   طیبات طیبین بروے بخوان
در ہر آن چیزے کہ تو ناظر شوی   میکند با جنس سیرانے معنوی
در جہان ہر چیز چیزے جذب کرد   گرم گرمی را کشیدہ سرد سرد
ناریان مر ناریان را جاذب اند   نوریان مر نوریان را طالب اند
صاف را ہم صافیان طالب شوند   درد را ہم تیرگان جاذب بوند
ص ۱۰۱

کافران چون جنس سجین آمدند   سجن دنیا را خوش آئین آمدند

جنسیت تفرقہ

ذرہ الحکم

انبیا چون جنس علیین آمدند — سوئے علیین بجان و دل شدند

صـ ۲۰

جذب جنس بجنس

ذوق جنس از جنس خود باشد یقین — ذوقِ جزو از کلِ خود باشد یقین

یا مگر آن قابل جنسے بود — چون بدو پیوست جنسِ او شود

صـ ۲۶

حکمت حق در قضا و در قدر — کرد مارا عاشقان یکد گر

جملہ اجزاے جہان زان حکم پیش — جفت جفت و عاشقان جفتِ خویش

ہست ہر جزئے ز عالم جفت خواہ — راست ہمچو کہربا و برگ کاہ

صـ ۲۸۹

ہر کسے را جفت کردہ عدل حق — پیل را با پیل و بق را جنسِ بق

مونس احمد بمجلس چار یار — مونس بوجہل عتبہ و ذوالخمار

صـ ۵۳۴

ذرہ ذرہ کاندرین ارض و سماست — جنس خود را ہمچو کاہ و کہرباست

صـ ۵۵۶

چون بہشتی جز و جنت آمدہ است — ہم ز جنسیت شود یزدان پرست

نے نبی فرمود جود و محمدہ — شاخِ جنت دان بدنیا آمدہ

مہرہا را جملہ جنس مہر خوان — قہرہا را جملہ جنسِ قہر دان

لاابالی لاابالی آورد — زانکہ ہمجنس اند ایشان در خرد

صـ ۵۵۸

جنسیت از راہ معنی

این بدان دیگر کہ جنسیت یقین — از رہ معنی است نہ از آب و طین

ہین مشو صورت پرست و زین مگو — سر جنسیت بصورت در مجو

صـ ۵۵۹

نسبت این فرعها با اصلها — هست بیچون ارچه دادش وصلها

آدمی چون زادهٔ خاک هباست — این پسر را با پدر نسبت کجاست

نسبتی گر هست مخفی از خرد — هست بیچون و خرد کی پی برد

ص ۲۵۷

جنس و ناجنس از خرد تانی شناخت — سوی صورتها نشاید زود تاخت

نیست جنسیت بصورت ای ولک — عیسی آمد در بشر جنس ملک

ص ۵۵۸

کشش فرع بسوی اصل

هم ز آتش زاده بودند آن فریق — جزوها را سوی کل باشد طریق

مادر فرزند جویان وی است — اصلها مر فرعها را در پی است

ص ۲۵

چونکه هر جزوی بجوید ارتفاق — چون بود جان عزیز اندر فراق

گوید ای اجزای پست فرشیم — غربت من تلخ تر من عرشیم

میل تن در سبزه و آب روان — زان بود که اصل او آمد از آن

میل جان اندر حیات و در حی است — زانکه جان لامکان اصل وی است

میل جان در حکمت است و در علوم — میل تن در باغ و راغ و در کروم

ص ۲۹

دفع غم

اشتهای صادق و کاذب

شهوت کاذب شتابد در طعام — خوف فوت ذوق نبود جز سقام

اشتها صادق بود تاخیر را — ناگوارنده شود آن نه گره

ص ۵۵

کم خوری

شهوت از خوردن بود کم کن بخور — یا نکاحی کن گریز از شور و شر

چون بخوردی میکشد سوی حرم — دخل را خرجی بباید لاجرم

پس نکاح آمد چو لاحول و لا — تا که دیوت فکند اندر بلا

چون حریص خوردنی زن خواه زود — ورنه آمد گربه و دنبه ربود

ص۴۲۳

گر تو این انبان ز نان خالی کنی — پر ز گوهرهای اجلالی کنی

طفل جان از شیر شیطان باز کن — بعد از آنش با ملک انباز کن

ص۴۴۷

گر نباشد جوع صد رنج دگر — از پی هیضه برآرد از تو سر

رنج جوع از رنجها پاکیزه‌تر — خاصه در جوع است صد فضل و هنر

رنج جوع اولی بود خود زان علل — هم بلطف و هم بخفت هم عمل

جوع خود سلطان داروهاست هین — جوع بر جان نه چنین خوارش مبین

جمله ناخوش از مجاعت خوش شود — جمله خوشها بی مجاعتها ست رد

ص۴۵۸

جوع مر خاصان حق را داده اند — تا شود از جوع شیر زورمند

جوع هر جلف گدا را کی دهند — چون علف کم نیست پیشش می نهند

ص۴۵۸

جوع رزق جان خاصان خداست — کی زبون همچو تو گیج گداست

باش فارغ، تو از آنها نیستی — کاندرین مطبخ تو بی نان بایستی

کاسه بر کاسه است و نان بر خوان مدام — از برای این شکم خواران تمام

ص۴۵۸

هر کرا درد مجاعت نقد شد — نو شدن با جزو جزوش عقد شد

لذت از جوع است نے از نقل نو　　　　با مجاعت از شکر بہ نان جو
صـ۳۵۵

چونکہ در تو میشود لقمہ گہر　　　　تن مزن چندانکہ بتوانی بخور
چونکہ در معدہ شود پاکت پلید　　　　قفل نہ بر حلق و پنہان کن کلید
صـ۱۷۰

دانہ کمتر خور مکن چندین غلو　　　　چون کلوا خواندی بخوان لاتسرفوا
صـ۲۲۶

چون گرسنہ میشوی سگ میشوی　　　　تند و بد پیوند و بد رگ میشوی
چون بگشتی سیر مردارے شوی　　　　بیخود و بے حس چو دیوارے شوی
پس دمے مردار و دیگر دم سگی　　　　چون کنی در راہ شیران خوش تگی
صـ۴۳

جہاد و غزا

چالش است این لوت خوردن نیست این　　　　تا تو بر مالی بخوردن آستین
نیست حمزہ خوردن اینجا تیغ بین　　　　حمزہؓ باید در این صف آہنین
نیست لوت چرب تیغ و خنجر است　　　　جان بباید باخت چہ جائے سر است
کار ہر نازک دلے نبود قتال　　　　کہ گریزد از خیالے چون خیال
کار ترکان است نے ترکان برو　　　　جاے ترکان خانہ باشد خانہ شو
صـ۴۸۰

جہاد باطن

جہد کن تا میتوانی اے کیا　　　　در طریق انبیا و اولیا
صـ۲۸

اے خنک آن کو جہادے میکند　　　　بر بدن زجرے و دادے میکند

تا ز رنج آن جهانی وارهد — بر خود این رنج عبادت می نهد

ص ۱۵۵

جان سپر کن، تیغ بگذار ای پسر — هر که بی سر بود، ازین شه برد سر

ص ۱۷۰

سبب فضیلت جهاد با نفس

زانکه در خلوت هر آنچه تن کند — نز برای روی مرد و زن کند

جنبش و آرامش اندر خلوتش — جز برای حق نباشد نیتش

کار مردان

این جهاد اکبر است آن اصغر است — هر دو کار رستم است و حیدر است

کار آنکس نیست کو را عقل و هوش — بر رود از تن چو جنبد دم موش

این چنان کس را بباید چون زنان — دور بودن از مصاف و از سنان

ص ۲۸۰

مصلحت فرضیت جهاد

واستان از دست دیوانه سلاح — تا ز تو راضی شود عدل و صلاح

چون سلاحش هست و عقلش نی ببند — دست او را، ورنه آرد صد گزند

پس غزا زین فرض شد بر مومنان — تا ستانند از کف مجنون سنان

جان او مجنون، تنش شمشیر او — واستان شمشیر را زین زشت خو

ص ۲۳۴

کسب و توکل

هر کرا بینی یکی جامه درست — دان که او آنرا به کسب و صبر جست

هر کرا دیدی برهنه و بینوا — هست بر بیصبری او آن گوا

بهترین کسب توکل

نیست کسبی از توکل خوب تر — چیست از تسلیم خود محبوب تر

بس گریزند از بلا سوئے بلا　　بس جهند از مار سوئے اژدہا
حیلہ کرد انسان و حیلہ اش دام بود　　آنکہ جان پنداشت خون آشام بود
آنکہ او از آسمان باران دہد　　ہم تواند کو برحمت نان دہد
جز کہ آن قسمت کہ رفت اندر ازل　　روئے ننمود از شکال و از عمل
کسب جز نامے مدان اے نامدار　　جہد جز وہمے مپندار اے عیار

ص ۲۶-۲۷

جہد بے توفیق

کسب کن سعئے نما و جہد کن　　تا بدانی سرّ علم من لدن
گرچہ جملہ این جہان بر جہد شد　　جہد کے در کام جاہل شہد شد

ص ۲۸

جہد بے توفیق جان کندن بود　　زار زنی کم گرچہ صد خرمن بود

ص ۲۰۷

شکر

حاملی محمول گرداند ترا　　قابلی مقبول گرداند ترا
سعئ شکر نعمت قدرت بود　　جبر تو انکار آن نعمت بود
شکر نعمت نعمتت افزون کند　　کفر نعمت از کفت بیرون کند
گر توکل میکنی در کار کن　　کسب کن پس تکیہ بر جبار کن

ص ۲۷

کسب لازم توکل

گفت پیغمبر بآواز بلند　　با توکل زانوئے اشتر بہ بند
رمز الکاسب حبیب اللہ شنو　　از توکل در کسب کاہل مشو
رو توکل کن تو با کسب اے عمو　　جہد میکن کسب میکن مو بمو
جہد کن جدّے نما تا وارہی　　ورنہ تو از جہد کش ہمانی ابلہی

ص ۲۶

جهد و کسب — دست ِ حکم

جهد کن وا اندر طلب سعئے نما — چون نداری در توکل صبر ہا

۲۴۶

چشم و گوش — معیار حق و باطل

گر کسے از حضرت ِ سائے سوال — حق و باطل چیست اے نیکو مقال

گوش را بگرفت و گفت این باطل است — چشم حق است و یقینش حاصل است

آن بہ نسبت باطل آمد پیش ازین — نسبت اغلب سخنہا اے امین

۲۸۳

حال و قال، حال و مقام — فرق حال و مقام

حال چون جلوه است زان زیبا عروس — وین مقام آن خلوت آمد با عروس

جلوه بیند شاه و غیر شاه نیز — وقت خلوت نیست جز شاه عزیز

ہست بسیار اہل حال از صوفیان — نادر است اہل مقام اندر میان

۲۹۰

فیضان غیب

قطرهٔ از بادہائے آسمان — برکند جان از مئے و ساقیان

۲۰۶

قابلیت

مرغ پر نا رستہ چون پران شود — طعمهٔ ہر گربهٔ دران شود

چون برآرد پر بپرد او بخود — بے تکلف بے صفیر نیک و بد

۳۱۱

وائے آن مرغے که نا روئیده پر — بر پرد در اوج افتد در خطر

۵۸۳

درد عشق، جنون

حال و قالے از ورائے حال و قال — غرق گشته در جمال ذو الجلال

غرقهٔ نے که خلاصی باشدش — یا بجز او با کسے بشناسدش

۳۸

عقل جزو از کل پذیرا نیستی | گر تقاضا بر تقاضا نیستی
چون تقاضا بر تقاضا میرسد | موج آن دریا بدینجا میرسد

ص۵

حج اکبر
حج صد را مع خواص

حج زیارت کردن خانه بود | حج رب البیت مردانه بود

ص۲۰

حرص و طمع

پشیمانی

بدگمانی کردن و حرص آوری | کفر باشد پیش خوان مهتری

ص۷

طمع خام

تو جوان بودی و قانع تر بدی | زر طلب گشتی خود اول زر بدی
زر بدی پر میوه چون کاسد شدی | وقت میوه پختنت کاسد شدی

ص۲۵۹

طمع خام است آن مخور خام ای پسر | خام خوردن علت آرد در بشر
کان فلانے یافت گنجی ناگهان | من هم آن خواهم چرا جویم دکان
کار بخت است آن و آن هم نادر است | کسب باید کرد تا تن قادر است
کسب کردن گنج را مانع کے است | پا مکش از کار آن خود در پے است

ص۱۱۶

فائدہ طمع

در طمع خود فایده دیگر نهد | وان مرادت از کسے دیگر دهد
اے طمع بر بسته یکجائے سخت | کایدم میوه ازین عالی درخت
آن طمع زینجا نخواهد شد وفا | بل زجاے دیگر آید آن عطا
آن طمع را پس چرا در تو نهاد | چو نبودش نیت اکرام و داد

از برائے حکمتے و صنعتے — نیز تا باشد دلش در حیرتے

تا دلت حیران بود اے مستفید — کاین مرادم از کجا خواہد رسید

تا بدانی عجزِ خویش و جہل خویش — تا شود ایقانت بود رغبت بہ پیش

ص۵۰۵

کوزۂ چشم حریصان پر نشد — تا صدف قانع نشد پر در نشد

ص۱۷

محرومی از حرص

ہر حریصے ہست محروم اے پسر — چون حریصان تک مرو آہستہ تر

حرص کورت کرد و محرومت کند — دیو ہمچو خویش مرجومت کند

ہمچنان کاصحاب فیل و قوم لوط — کردشان مرجوم چون خود آن سخوط

ص۴۲۶

حرص کور و احمق و نادان کند — مرگ را بر احمقان آسان کند

ص۵۵۲

نادیدن عیب

خواجہ در عیب است غرقہ تا بگوش — خواجہ را مال است و مالش عیب پوش

کز طمع عیبش نہ بیند طامعے — گشت دلہا را طمعہا جامعے

ور گدا گوید سخن چون زر کان — رہ نیابد کالۂ او در دکان

ص۶۰

نتیجۂ طمع

صاف خواہی چشم و عقل و سمع را — بر دران تو پردہاے طمع را

ہر کرا باشد طمع الکن شود — با طمع کے چشمِ دل روشن بود

ص۹۲

حرص اغنیا

ہر طرف غولے ہمی خواند ترا — کاے برادر راہ خواہی ہین بیا

حزم آن باشد که نفریبد ترا　　　　چرب و نوش و دامهائے این سرا
حزم آن باشد که چون دعوت کنند　　　　تو نگوئی مست و خواهان منند
ص ۱۹۲

حزم آن باشد که ظن بد بری　　　　تا گریزی و شوی از بد بری
حزم سوء الظن گفت است آن رسول　　　　هر قدم را دام میدان اے فضول
ص ۱۹۴

حزم چه بود بدگمانی در جهان　　　　دمبدم دیدن بلائے ناگهان
آنچنانکه ناگهان شیرے رسید　　　　مرد را بدرید و در بیشه کشید
او چه اندیشد در آن بردن ببین　　　　تو همان اندیش اے استاد بین
ص ۲۳۵

حزم چه بود در دو تدبیر احتیاط　　　　از دو آن گیری که دور است از خباط
ص ۲۵۳

حزن نیز ببینید

چونکه غم بینی تو استغفار کن　　　　غم بامر خالق آمد کار کن
چون بخواهد عین غم شادی شود　　　　عین بند پائے آزادی شود
ص ۲۲۰

حسد

حسد نیز ببینید

این جسد خانه حسد آمد بدان　　　　کز حسد آلوده باشد خاندان
چون کنی بر بیحسد مکر و حسد　　　　زان حسد دل را سیاهیها رسد
خاک شو مردان حق را زیر پا　　　　خاک بر سر کن حسد را همچو ما
ص ۱۵

حسد

در راحکم

هان و هان ترک حسد کن با شهان — ورنه ابلیسی شوی اندر جهان
ص۱۵۶

از خدا میخواه دفع این حسد — تا خدایت وا رهاند زین حسد
مر ترا مشغولئی باشد درون — که نپردازی از آن سوی برون
ص۲۶۳

زانکه هر بدبخت خرمن سوخته — می نخواهد شمع کس افروخته
هین کمالے دست آور تا تو هم — از کمال دیگران نافتی بغم
ص۲۶۳

هر کرا باشد مزاج و طبع سست — او نخواهد هیچکس را تندرست
گر نخواهی رشک ابلیسی بیا — از در دعوی بدر پاے وفا
ص۴۱۸

نقصان ذاتی

از حسد گیرد ترا ره در گلو — وز حسد ابلیس را باشد غلو
عقبهٔ زین صعب تر در راه نیست — ای خنک آنکس حسد همراه نیست
ص۱۵

تو حسودی کز فلان من کمترم — می فزاید کمتری در اخترم
خود حسد نقصان و عیب دیگر است — بلکه از جمله بدیها بدتر است
ص۱۱۸

حس و ادراک

ادراک

حس را حیوان مقر است ای رفیق — لیک ادراک دلیل آمد دقیق
زانکه محسوس است ما را اختیار — خوب می آید برو تکلیف کار
درک وجدانی بجاے حس بود — هر دو در یک جدول ای عم میرود

نغز می آید برو کن یا مکن | امر و نهیٔ و ماجراها و سخن
صـ ۶۲

[illegible] حجابات از یکدیگر

پنج حس با یکدگر پیوسته اند | زانکه این هر پنج ز اصلی رسته اند
قوت یک قوت باقی شود | ما بقی را هر یکی ساقی شود
دیدن دیده فزاید عشق را | عشق اندر دل فزاید صدق را
صدق بیداری هر حس می شود | حسها را ذوق مونس میشود
چون یکی حس در روان بگشاد بند | ما بقی حسها همه مبدل شوند
چون یکی حس غیر محسوسات دید | گشت غیبی بر همه حسها پدید
صـ ۱۴۲

نفی حس ظاهر

خاک زن بر دیدهٔ حس بین خویش | دیدهٔ حس دشمن عقل است و کیش
دیدهٔ حس را خدا اعماش خواند | بت پرستش خواند و ضد ماش خواند
زانکه او کف دید و دریا را ندید | زانکه حالی دید و فردا را ندید
۱۳۶

حس انبیا و اولیا

اولیا را در درون هم نغمهاست | طالبان را زان حیات بی بهاست
نشنود آن نغمها را گوش حس | کز ستمها گوش حس باشد نجس
صـ ۵۰

گر نبودی حس دیگر مر ترا | جز حس حیوان ز بیرون هوا
پس بنی آدم مکرم کی بدی | کی بحس مشترک محرم شدی
صـ ۱۵۱

منع حس ظاهر دو حس باطن

پنبهٔ آن گوش سر گوش سر است | تا نگردد این کر آن باطن کر است
بی حس و بی گوش و بی فکرت شوید | تا خطاب ارجعی را بشنوید
صـ ۱۸۸

حواس باطن — حس و ادراک — درر الحکم

پنج حسی هست جز این پنج حس — آن چو زر سرخ و این حسها چو مس

اندر آن بازار کاهل محشر اند — حس مس را چون حس زر کی خرند

حس ابدان قوت ظلمت میخورد — حس جان از آفتابی میچرد

ص ۱۰۱

چشم حس را هست مذهب اعتزال — دیدهٔ عقل است سنی در وصال

سخرهٔ حس اند اهل اعتزال — خویش را سنی نمایند از ضلال

هر که در حس ماند او معتزلی است — گرچه گوید سنیم از خامی است

هر که بیرون شد ز حس سنی وی است — اهل بینش اهل عقل خوش پی است

ص ۱۰۱

حسن — رشک حسن

هر که زیباتر بود رشکش فزون — زانکه رشک از ناز خیزد یا بنون

ص ۵۰۸

نقص حسن

چون بر آمد روزگار و پیر شد — باز جانش از عجز پشه گیر شد

پشت او خم گشت همچو پشت خم — ابروان بر چشم همچون پاردم

گشت آواز لطیف جانفزاش — ناخوش و مکروه و زشت و دلخراش

آن نوا که رشک زهره آمده — همچو آواز خر پیری شده

ص ۵۴

آن رخی که تاب او بد ماه وار — شد به پیری همچو پشت سوسمار

وان سر و آن فرق گش شعشع شده — وقت پیری ناخوش و اصلع شده

وان قد رقصان یاران چون سنان — گشت در پیری دوتا همچو کمان

برف گشته موی همچو پر زاغ — وز تشنج روی گشته داغ داغ

رنگ لاله گشته رنگ زعفران　　زور شیرش گشته چون زهرهٔ زنان
چشم چون نرگس شده پژمرده　　گرمئ اعضا شده افسرده
آنکه مردے در بغل کردے بفن　　می بگیرندش بغل وقت شدن
ص ۴۱۴

وجه ...

آن جمال و قدرت و فضل و هنر　　ز آفتاب حسن کرد این سو سفر
باز میگردند چون استارها　　نور آن خورشید زین دیوارها
پرتو خورشید شد وا جایگاه　　ماند هر دیوار تاریک و سیاه
آنکه کرد او بر رخ خوبانت دنگ　　نور خورشید است از شیشهٔ سه رنگ
خوے کن بے شیشه دیدن نور را　　تا چو شیشه بشکند نبود عمے
ص ۴۱۴

حشر
حشر خلایق بصورت اعمال

پیشها و خلقها همچون جهیز　　سوے خصم آیند روز رستخیز
ص ۴۵

وقت حشر هر عرض را صورتیست　　صورت هر یک عرض را نوبتیست
عالم اول جهان امتحان　　عالم ثانی جزاے این و آن
ص ۱۳۲

سیرتے کان در وجودت غالب است　　هم بران تصویر حشرت واجب است
ص ۱۳۱

حقایق و مظاهر
احوال صوریہ بع حقیقت بصوری

از دو پاره پیه آن نور روان　　موج نورش میرود تا آسمان
گوشت پاره که زبان آمد ازو　　میرود سیلاب حکمت همچو جو

سوے سوے کہ نامش گوشہاست | تا باغ جان کہ میوہ اش ہوشہاست
شاہراہ باغ جانہا شرع اوست | باغ و بستانہاے عالم فرع اوست
ص۱۵۵

صورت از بیصورت آمد در وجود | ہمچنان کز آتشے زادست دود
صنع بیصورت نماید صورتے | تن نگارد با حواس و آلتے
تا چہ صورت باشد آن بر وفق خود | اندر آرد جسم را در نیک و بد
صورت نعمت بود شاکر شود | صورت مہلت بود صابر شود
صورت رحمے بود نالان شود | صورت رحمے بود بالان شود
صورت سیرے بود گیرد سفر | صورت تیرے بود گیرد سپر
صورت خوبان بود عشرت کند | صورت غیبی بود خلوت کند
صورت خوبی بود ناز آورد | صورت چنگی بود ساز آورد
صورت محتاجی آرد سوے کسب | صورت بازو وری آرد بہ غضب
این ز حد و اندازہا باشد برون | داعۂ فعل از خیال گوناگون
بے نہایت کیشہا و پیشہا | جملہ ظلِ صورت اندیشہا
ص۵۲۲

انکار حقایق

چاہ را تو خانۂ بینی شریف | دام را تو دانۂ بینی لطیف
این تسفسط نیست تقلیب خداست | می نماید کہ حقیقتہا کجاست
آنکہ انکار حقایق میکند | جملگی او بر خیالے می تند
او ہمی گوید کہ حسبان خیال | ہم خیالے باشدت چشمے بمال
ص۵۲۲

جزو از صور

زین قدحہاے صور کم باش مست | تا نگردی بت تراش و بت پرست

از قدحہائے صور بگذر مایست — بادہ در جام است لیک از جام نیست
ص۴۵

حکمت (حکمت دینی و حکمت دنیاوی)

گر تو خواہی کت شقاوت کم شود — جہد کن تا از تو حکمت کم شود
حکمتے کز طبع آید وز خیال — حکمتے بے فیض نور ذوالجلال
حکمت دنیا فزاید ظن و شک — حکمت دینی برد فوق فلک
ص۱۷۱

(ذوق حکمت)

آن علف تلخ است کان قصاب داد — بہر لحم ما ترازوے نہاد
رو ز حکمت خور علف کان را خدا — بیعوض داداست واز محض عطا
فہم نان کردی نہ حکمت اے رہی — چونکہ حق گفتت کلوا من رزقہ
رزق حکمت بہ بود در مرتبت — کان گلوگیرد نگردد عاقبت
ص۲۰۷

(ضالہ مومن)

کالہ حکمت کہ گم کردہ دل است — پیش اہل دل یقین آن حاصل است
ص۱۵۳

حکمت قرآن چو ضالہ مومن است — ہر کسے در ضالہ خود موقن است
ص۱۶۹

(حکمت ...)

روئے نفس مطمئنہ از حسد — زخم ناخنہائے فکرت میکشد
فکرت بد ناخن پر زہر دان — میخراشد در تعمق روئے جان
تا کشاید عقدہ اشکال را — در حدث کردہ است زرین بیل را
عقدہ را بکشادہ گیر اے منتہی — عقدہ سخت است بر کیسہ تہی
ص۲۰۲

در الحکم — حکمت

کرامت تنبیه عصر و درد

درد مندان را نباشد فکر غیر | خواه در مسجد برو خواهی بدیر
غفلت و بیدردیست فکر آورد | در خیالت نکتهٔ بکر آورد
جز غم دین نیست صاحب درد را | می شناسد مرد را و گرد را
حلم حق را بر سر و رو می نهد | حفظ و فکر خویش یکسو می نهد

۲۱۹

حلم

از حلم

تیغ حلم از تیغ آهن تیز تر | بل ز صد لشکر ظفر انگیز تر

۹۹

حلم پیران

صد هزاران حلم دارد این گروه | هر یکی حلمی از ایشان صد چو کوه
حلم شان بیدار را ابله کند | زیرک صد چشم را گمره کند
حلم شان همچو شراب خوب نغز | نغز نغزک می برد و بالای مغز

۳۴۹

حلم حق تعالی

حلم حق گستاخ کرد ما را بساط | که بگوئیم از طریق انبساط
هرچه آید بر زبان تان بی حذر | همچو طفلان یگانه با پدر
ما همی دانیم خود را از شما | لیک میخواهیم آواز شما
زانکه این دمها چه گر نالایق است | رحمت من بر غضب هم سابق است
تا بگوئی و نگیرم بر تو من | منکر حلمم نیارد دم زدن

۶۸

حلم حق گرچه مواسا ها کند | لیک از حد چون بشد رسوا کند

۲۲۵

حلم او خود را اگرچه گول ساخت | خویشتن را اندکی باید شناخت

دیگ را گر باز ماند اشب دهن گربه را هم شرم باید داشتن (درر الحکم)

صفحہ ۳۲۹

که نیم کوهم ز صبر و حلم وداد کوه را کے در رباید تند باد

صفحہ ۹۴

حمق

گفت پیغمبر که احمق هر که هست او عدو ما و غول ره زن است
هر که او عاقل بود او جان ماست روح او و ریح او ریحان ماست

صفحہ ۲۹۶

عذر احمق بدتر از جرمش بود عذر نادان زهر هر دانش شود

صفحہ ۳۱۰

گفت رنج احمقی قهر خداست رنج کوری نیست قهر آن ابتلاست
ابتلا رنجیست کان رحم آورد احمقی رنجیست کان زخم آورد

مهر ابله مهر خرس آمد یقین کین او مهر است و مهر اوست کین
عهد او سست است و ویران و ضعیف گفت او زفت و وفای او نحیف

صفحہ ۱۲۴

این مثل اندر زمانه جانی است جان نادانان برنج ارزانی است
زانکه نادان داشت تنگ از اوستاد لاجرم رفت و دکان نو گشاد
آن دکان بالای استاد ان کار گنده و پر گژدم است و پر زمار
زود ویران کن دکان و باز گرد سوی سبزه و گلستان و آبخورد

صفحہ ۵۲۵

حیات جاودانی
رہائے وجود و عدم

از وجود و از عدم گر بگذری　　　از حیات جاودانی برخوری
ص۲

حیرت تحیر
خارج از اختیار

بردہ در دریائے حیرت ایزدم　　　تا زچہ فن پرکند، بفرستدم
آن یکے را کردہ پر نور و جلال　　　وین دگر را کردہ پر وہم و خیال
گر بجوشیم ہیچ رائے و فن بدے　　　رائے و تدبیرم بحکم من بدے
شب نرفتے ہوش بیفرمان من　　　زیر دام من بدے مرغان من
بودمے آگہ زمنزلہائے جان　　　وقت خواب و بیہشئ و امتحان
چو کفم زین حل و عقد این تہیست　　　اے عجب این معجبئ من زچیست
دیدہ را نادیدہ خود انگاشتیم　　　باز زنبیل دعا برداشتیم
ص۵۴

دروغ فکر و ذکر

حیرتے باید روبد فکر را　　　خوردہ حیرت فکر را و ذکر را
ص۲۱۲

ہمہ گی تحیر

ہر دمے کو در تحیر با خداست　　　کے شود پوشیدہ بروے چپ و راست
ص۲۱۳

خدائے تعالیٰ
استدلال از کائنات

باد را دیدی کہ می جنبد بدان　　　باد جنبانیست اینجا باد ران
مروحۂ تصریف صنع ایزدش　　　زد بران باد و ہمی جنباندش
جزو بادے کہ بحکم ما در است　　　باد بیزن تا نجنبانی نجست
جنبش این جزو باد اے سادہ مرد　　　بے تو و بے باد بیزن سر نکرد

جنبش باد نفس کاندر لب است / تابع تصریف جان و قالب است
پس ہمہ دانستہ اند این را یقین / کہ فرستد باد رب العالمین
پس یقین در عقل ہر داننده ہست / اینکہ با جنبنده جنبانده ہست
گر تو او را می نبینی در نظر / فہم کن آن را باظہار اثر
تن بجان جنبد نمی بینی تو جان / لیک از جنبیدن تن جان بدان
ص ۳۰۵

اسماء الٰہی

از پئے آن گفت حق خود را بصیر / کہ بود دید ویت ہر دم نذیر
از پئے آن گفت حق خود را سمیع / تا ببندی لب ز گفتار شنیع
از پئے آن گفت حق خود را علیم / تا نیندیشی فسادے تو ز بیم
نیست اینہا بر خدا اسم علم / کہ سیہ کافور دارد نام ہم
اسم مشتق است و اوصاف قدیم / نے مثال علت اولے سقیم
ص ۳۰۰

افعال خداوندی

کل یوم ہو فی شان بخوان / مر ورا بے کار و بے فعلے مدان
کمترین کارش بہر روز آن بود / کو سہ لشکر را روانہ میکند
لشکرے ز اصلاب سوئے امہات / بہر آن تا در رحم روید نبات
لشکرے ز ارحام سوئے خاکدان / تا ز نر و مادہ پر گردد جہان
لشکرے از خاکدان سوئے اجل / تا ببیند ہر کسے حسن عمل
ص ۴۸

لقمہ بخشی آید از ہر کس بکس / حلق بخشی کار یزدان است و بس
حلق بخشد جسم را و روح را / حلق بخشد بہر ہر عضوے جدا
حلق بخشد خاک را لطف خدا / تا خورد آب و بروید صد گیا

باز حیوان را بہ بخشد حلق و لب — تا گیاہش را خورد اندر طلب
چون گیاہش خورد حیوان گشت زفت — گشت حیوان لقمهٔ انسان زفت
باز خاک آمد شد اکّالِ بشر — چون جدا شد از بشر روح و بصر
ص۱۸۹۵

[illegible] از صورت

بر لب بام ایستاده قوم خوش — ہر یکے را بر زمین بین سایه اش
صورت فکر است بر بام مشید — وان عمل چون سایه بر ارکان پدید
فعل بر ارکان و فکرت مکتتم — لیک در تاثیر و وصلت دو بہم
آن صور در بزم کز جام خوشیست — فایده آن بیخودی و بیہوشیست
در مصاف آن صورت تیغ و سپر — فایده اش بے صورتی یعنی ظفر
مدرسه تعلیم و صورتہاے وے — چون بدانش متصل شد گشت طے
این صور چون صورت بے صورت اند — پس چرا در نفے صاحب نعمت اند
این صور دارد ز بے صورت وجود — چیست پس بر موجد خویشش جحود
صورت دیوار و سقف ہر مکان — سایهٔ اندیشهٔ معمار دان
گرچه خود اندر محل افتکار — نیست سنگ و چوب و خشتے آشکار
فاعل مطلق یقین بے صورت است — صورت اندر دست او چون آلت است
ص۵۷۵

تخصیص الوہیت بذات خداوندی

بست الوہیت ردائے ذو الجلال — ہر کہ در پوشد برو گردد وبال
ص۴۰

خریدار انسان

مشتری ماست اللہ اشترےٰ — از غم ہر مشتری ہین بر تر آ
مشترے جو کہ جویان تو است — عالم آغاز و پایان تو است
ص۴۲۶

مشتری خواہی کہ از وے زر بری　　به ز حق کے باشد اے جان مشتری
ص۱۲۵

من نکردم خلق تا سودے کنم　　بلکہ تا بر بندگان جودے کنم
گفت پیغمبر کہ حق فرمودہ است　　قصد من از خلق احسان بودہ است
آفریدم تا ز من سودے کنند　　تا ز شہدم دست آلودے کنند
نے براے آنکہ من سودے کنم　　وز برہنہ من قباسے بر کنم
ص۱۵۸

تا کہ رحمت غالب آید یا غضب　　آب کوثر غالب آید یا لہب
از پئے مردم ربائی ہر دو ہست　　شاخ حلم و خشم از روز الست
بہر این لفظ الست مستبین　　نفی و اثبات است در لفظے دفین
زانکہ استفہام اثبات است این　　لیک در وے لفظ لیس ہم ببین
ص۲۲۱

بادشاہی زیبد آن خلاق را　　بادشاہی جملگان عاجز در آ
بادشاہان مظہر شاہے حق　　فاضلان مرآت آگاہے حق
ص۵۶۲

زندگی بے دوست جان فرسودن است　　مرگ حاضر غایب از حق بودن است
عمر و مرگ این ہر دو با حق خوش بود　　بے خدا آب حیات آتش بود
ص۲۰۹

عیب باشد کو نہ بیند غیر غیب　　عیب کے بیند روان پاک جیب
عیب شد نسبت بہ مخلوق جہول　　نے بہ نسبت با خداوند قبول
کفر ہم نسبت بہ خالق حکمت است　　چون بما نسبت کنی کفر آفت است
ص۵۲۰

در راحکم — خدای تعالی

گر کند سفلی هوا و نار را — ور ز گل او بگذراند خار را

حاکم است و یفعل الله ما یشاء — او ز عین درد انگیزد دوا

گر هوا و نار را سفلی کند — تیرگی و دردی و ثقلی کند

ور زمین و آب را علوی کند — راه گردون را بپا مطوی کند

نیست کس را زهره تا گوید که چون — بس جگرها کاندرین ره گشته خون

ص ۱۳۶

او بصنعت آزرست و من صنم — آلتی کو سازدم من آن شوم

گر مرا چشمه کند آبی دهم — ور مرا ناری کند تابی دهم

گر مرا ماران کند، خرمن دهم — ور مرا ناوک کند، در تن جهم

گر مرا ماری کند، زهر افگنم — ور مرا یاری کند، مهر آگنم

گر مرا شکر کند، شیرین شوم — ور مرا حنظل کند، پرکین شوم

گر مرا شیطان کند سرکش شوم — ور مرا سوزان کند آتش شوم

من چو کلکم در میان اصبعین — نیستم در صف طاعت بین بین

آنکه او پنجه نه بیند در قلم — فعل پندارد بجنبش از قلم

ص ۴۲۹

خافض است و رافع است این کردگار — بی ازین دو برنیاید هیچ کار

خفض ارضی بین و رفع آسمان — بی ازین دو نیست دورانش ای فلان

ص ۵۳۳

لقای حق تعالی

دیده بینا از لقای حق شود — حق کجا همراز هر احمق شود

ص ۱۵۱

مصلحت تجلی مطلق

حق ز ایجاد جهان افزون نشد — آنچه اول آن نبود اکنون نشد

خدای تعالی / در تکلم

لیک افزون شد اثر ز ایجاد خلق — در میان آن فراوان است فرق

صـ ۱۲۰

پس یکی با حق تعالی

بس گرفتی یار و همراهان زفت — گر ترا گویم که کو گوئی که رفت

یار نیکت رفت بر چرخ برین — یار فسقت ماند در قعر زمین

تو بماندی در میانه همچنان — بی مدد چون آتشی در کاروان

دامن او گیر ای یار دلیر — کو منزه باشد از بالا و زیر

نی چو عیسی سوی گردون بر رود — نی چو قارون در زمین اندر رود

با تو باشد در مکان و لامکان — چون بمانی از سرا و از دکان

او بر آرد از کدورتها صفا — مر جفاهای ترا گیرد وفا

چون جفا آری فرستد گوشمال — تا ز نقصان وا روی سوی کمال

صـ ۱۹۵-۱۹۶

نفی ماضی و حال و مستقبل

لامکانی که در و نور خداست — ماضی و مستقبل و حالش کجاست

ماضی و مستقبلش نسبت به تست — هر دو یک چیزند و پنداری که دوست

یک تنی او را پدر ما را پسر — بام زیر زید و بر عمرو آن زبر

نسبت زیر و زبر شد زین دو کس — سقف سوی خویش یک چیزست و بس

صـ ۲۱۴

معنی لفظ الله

معنی الله گفت آن سیبویه — یولهون فی الحوائج هم لدیه

گفت الهنا فی حوائجنا الیک — والتمسناها وجدناها لدیک

صـ ۲۳۰

نهی از تفکر در ذات باری

زین وصیت کرد ما را مصطفی — بحث کم جوئید در ذات خدا

آنکه در ذاتش تفکر کردنیست — در حقیقت آن نظر در ذات نیست

درر الحکم — خدای تعالیٰ

ہست او پندارِ او زیرا براہ   صد ہزاران پردہ آمد تا اِلہ
ص۳۸۶

خشم — کظم غیظ و غضب — کظم غیظ

خشم بر شاہان شہ و مارا غلام   خشم را من بستہ ام زیر لگام
تیغ حلمم گردن خشمم زدہ است   خشم من بر من چو رحمت آمدہ است
ص۹۲

گفت عیسیٰ را یکے ہشیار سر   چیست در ہستی ز جملہ صعب تر
گفتش اے جان صعب تر خشمِ خدا   کہ ازو دوزخ ہمی لرزد چو ما
گفت ازین خشمِ خدا چہ بود امان   گفت ترکِ خشمِ خویش اندر زمان
ص۳۰۴

خشوع و خضوع — اعتبار باطن نہ ظاہر

ما برون را ننگریم و قال را   ما درون را بنگریم و حال را
ناظرِ قلبیم اگر خاشع بود   گرچہ گفتِ لفظ ناخاضع بود
زانکہ دل جوہر بود، گفتن عرض   پس طفیل آمد عرض، جوہر غرض
چند ازین الفاظ و اضمار و مجاز   سوز خواہم، سوز با آن سوز ساز
آتشے از عشق در جان برفروز   سر بسر فکر و عبارت را بسوز
جز خضوع و بندگی و اضطرار   اندریں حضرت ندارد اعتبار
ص۱۳۹

خواب — خواب بطل اللہ بجالت بیداری

حس ایجو اب خواب اندر کند   تا کہ غیبتہا ز جان سر بر زند
ہم بہ بیداری ببیند خوابہا   ہم ز گردون برکشاید بابہا
ص۲۲۰

خواب احمق لایق عقل وی است	همچو او بی‌قیمت است و لاشی است
خواب زن کمتر ز خواب مرد دان	از پی نقصان عقل و ضعف جان
خواب ناقص عقل و گول آید کساد	پس ز بی‌عقلی چه باشد خواب باد

ص۵۸۵

خواطر

آن فرشته خیرها بر رغم دیو	عرضه دارد می‌کند در دل غریو
تا بجنبد اختیار خیر تو	زانکه پیش از عرضه خفته است این دو تو
پس فرشته و دیو گشته عرضه‌دار	بهر تحریک عروق اختیار
این دو ضد عرضه کنندت در سرار	در حجاب غیب آید عرضه‌دار
چونکه پرده غیب برخیزد ز پیش	تو ببینی روی دلالان خویش

ص۱۱۴

خواجگی و بندگی

بندگی بہتر از خواجگی

جمله شاهان پست پست خویش را	جمله مستان مست مست خویش را
جمله شاهان بردهٔ بردهٔ خودند	جمله خلقان مردهٔ مردهٔ خودند
دلبران بر بیدلان فتنه بجان	جمله معشوقان شکار عاشقان

ص۴۲۶

تا توانی بنده شو سلطان مباش	زخم کش چون گوی شو چوگان مباش

ص۴۹۰

بنده باش و بر زمین رو چو سمند	چون جنازه نی که بر گردن نهند
بار خود بر کس منه بر خویش نه	سروری را کم طلب درویش به

خواجگی و بندگی — در رہ حکم

نام میرے و وزیرے و شہی — نیست الا مرگ و درد و جان دہی
ص۹۹

هر که جویاے امیری شد یقین — پیش ازان اندر اسیری شد رہین

عکس میدان نقشِ دیباچه جهان — نامِ هر بنده جهان، خواجه جهان
ص۹۱

خوف، امن

(از خوف حق)

هر که ترسید از حق و تقوے گزید — ترسد از وے جن و انس و هر که دید
ص۳۹

(ایمنی را سے خایف)

هر که ترسد مرورا ایمن کنند — مردِ دل ترسنده را ساکن کنند

لا تخافوا هست نزلِ خایفان — هست درخور از براے خایف آن

آنکه خوفش نیست چون گوئی مترس — درس چه دهی نیست او محتاج درس
ص۳۹

(خوف و امن عارفان)

عارفان زانند دایم آمنون — که گذر کردند از دریاے خون

امن شان از عینِ خوف آمد پدید — لاجرم باشند هر دم در مزید

امن دیدی گشته در خوفے خفی — خوف هم بین در امیدے اے صفی
ص۵۸۹

دعا

(الفاظ دعا از جانب خدا)

این دعا هم بخشش و تعلیم تست — ورنه در گلخن گلستان از چه رست

درمیانِ خون و روده فهم و عقل — جز ز اکرام تو نتوان کرد نقل
ص۱۵۴

گفت آن الله تو لبیکِ ماست — این نیاز و سوز و دردت پیکِ ماست

نے ترا در کار من آوردہ ام　　نے کہ من مشغول فکرت کردہ ام
ص ۱۹۰

جز تو پیش کہ بر آرد بندہ دست　　ہم دعا و ہم اجابت از تو ہست
ہم ز اول تو دہی میل دعا　　تو دہی آخر دعاہا را جزا
اول و آخر توئی ما در میان　　ہیچ ہیچے کہ نیاید در بیان
ص ۳۸۲

درد سبب دعا

زانکہ درد و رنج یار آنجہان　　شد نصیب دوستانش در جہان
درد آمد بہتر از ملک جہان　　تا بخوانی تو خدا را در نہان
خواندن بیدرد از افسردگیست　　خواندن با درد از دلبردگیست
آن کشیدن زیر لب آواز را　　یاد کردن مبدأ و آغاز را
ص ۱۹۳

دعائے بیخودان

آن دعائے بیخودان خود دیگر است　　آن دعا زو نیست، گفت داور است
آن دعا حق میکند چون او فناست　　آن دعا و آن اجابت از خداست
واسطۂ مخلوق نے اندر میان　　بیخبر زان لابہ کردن جسم و جان
ص ۲۳۹

دعا خواستن از اولیاء

گر نداری تو دم خوش در دعا　　رو دعا میخواہ ز اخوان صفا
ص ۱۹۲

رد و قبول

اے اخی دست از دعا کردن مدار　　با اجابت یا رد اویت چہ کار
ص ۵۳۶

عدم غرہ بر دعا

چون ترا ذکر و دعا دستور شد　　زان دعا کردن دلت مغرور شد
ہم سخن دیدی تو خود را با خدا　　اے بسا کس زین گمان افتد جدا
ص ۱۰۸

عجز اولیاء دعا

زاولیناء اہلِ دعا خود دیگراند | کہ ہمی دوزند و گاہے میدرند
قوم دیگر می شناسم زاولیاء | کہ دہان شان بستہ باشد از دعا
از رضا کہ ہست رامِ آن کرام | جستن دفع قضا شان شد حرام
در قضا ذوقے ہمی بینند خاص | کفرِ شان آید طلب کردن خلاص
حسن ظنے بر دلِ ایشان کشود | کہ نپوشند از غمے جامہ کبود
ہرچہ آید پیشِ ایشان خوش بود | آبِ حیوان گردد ار آتش بود
زہر در حلقومِ شان شکر بود | سنگ اندر راہِ شان گوہر بود
جملگی یکسان بود شان نیک بد | از چہ باشد این ز حسنِ ظن خود
کفر باشد نزدِ شان کردن دعا | کاے الٰہ از مان بگردان این قضا

۳۲۳۳۳ ملا

مصلحت عدم قبول بعض دعا

بس دعاہا کان زیان است و ہلاک | وز کرم می نشنود یزدانِ پاک
مصلح است و مصلحت را داند او | کان دعا را باز میگرداند او
وان دعا گو بندہ شاکی میشود | می برد ظن بد و آن بد بود
می نداند کو بلائے خویش خواست | وز کرم حق آن بدے نا ورد راست

ص۱۰۳

وجہ تاخیر قبول دعائے اولیاء

اے بسا مخلص کہ نالد در دعا | تا شود دودِ خلوصش بر سما
تا شود بالائے این سقفِ برین | بوئے مجمر از انین المذنبین
پس ملایک با خدا نالند زار | کاے مجیب ہر دعاے مستجار
بندۂ مومن تضرّع میکند | او نمی داند بجز تو مستند
صلہا بیگانگان را می دہی | از تو دارد آرزو ہر مشتری
حق بفرماید کہ نز خوارئے اوست | عینِ تاخیرِ عطا یارئے اوست

نالهٔ مومن همی داریم دوست ‏‏ ‏‏ گو تضرع کن که این اعزاز اوست
حاجت آوردش ز غفلت سوی من ‏‏ ‏‏ آن کشیدش مو کشان در کوی من
گر برآرم حاجتش او وا رود ‏‏ ‏‏ هم در آن بازیچه مستغرق شود
گرچه مینالد بجان او سوگوار ‏‏ ‏‏ دل شکسته سینه خسته گو هزار
خوش همی آید مرا آوازِ او ‏‏ ‏‏ وان خدایا گفتن و آن رازِ او

بی‌مرادی مومنان از نیک و بد ‏‏ ‏‏ تو یقین میدان که بهر این بود
این جهان زندانِ مومن زین بود ‏‏ ‏‏ کافران را جنت عالی شود

ص ۲۹

دل نیز قلب — تجلی قلوب

که ز دل تا دل یقین روزن بود ‏‏ ‏‏ نے جدا و دور چون دو تن بود
متصل نبود سفالِ دو چراغ ‏‏ ‏‏ نورِ شان ممزوج باشد در مساغ

ص ۳۴

بیچ پیر شوق

معده را بگزار سوی دل خرام ‏‏ ‏‏ تا که بے پرده ز حق آید سلام

صفحہ ۴۵

بیچ سمع رحس

اے تو در بیکار خود را باخته ‏‏ ‏‏ دیگران را تو ز خود نشناخته
تو بهر صورت که آئی بیستی ‏‏ ‏‏ که منم این، واللہ آن تو نیستی
یکزمان تنها بمانی تو ز خلق ‏‏ ‏‏ وز غم و اندیشه مانی تا بحلق
این تو کے باشی که تو آن اوحدی ‏‏ ‏‏ که خوش و زیبا و سرمستِ خودی
مرغِ خویشی، صیدِ خویشی، دامِ خویش ‏‏ ‏‏ صدرِ خویشی، فرشِ خویشی، بامِ خویش
جوهر آن باشد که قایم با خود است ‏‏ ‏‏ آن عرض باشد که فرعِ او شد است

در الحکم

گر تو آدم زادۂ چون او نشین — جملۂ ذرات را در خود ببین
چیست اندر خم که اندر نهر نیست — چیست اندر خانه کاندر شهر نیست
این جهان خم است و دل چون جوی آب — این جهان حجره است و دل شهر عجاب

خریداری دل

این خریداران مفلس را بهل — چه خریداری کند یک مشت گل
گل مخور گل را مخر گل را مجو — زانکه گل خوار است دایم زرد رو
دل بجو تا دائما باشی جوان — از تجلی چهره ات چون ارغوان
طالب دل شو که تا باشی چو دل — تا شوی شادان و خندان همچو گل

دل بے نور

خانۂ آن دل که ماند بے ضیا — از شعاع آفتاب کبریا

تنگ و تاریک است چون جان جهود — بینوا از ذوق سلطان ودود
نے دران دل تاب نور آفتاب — نے کشاد عرصه و نے فتح باب

رضائے حق از رضائے دل

صد جوال زر بیاری اے غنی — حق بگوید دل بیار اے منحنی
گر ز تو راضیست دل من راضیم — ور ز تو معرض بود اعراضیم
ننگرم در تو در آن دل بنگرم — تحفه او را آر اے جان در برم
با تو او چون است هستم من چنان — زیر پاے مادران باشد جنان

فرق درمیان دلها

تو همی گوئی مرا دل نیز هست — دل فراز عرش باشد نه به پست
در گل تیره یقین هم آب هست — لیک ازان آبت نباید آبدست

دانکہ گر آب است مغلوب گل است   پس دل خود را مگو کاین هم دل است
آن دلے کز آسمانها برتر است   آن دل ابدال یا پیغمبر است
ص ۲۳۹

مرشدی تو کہ هم صاحب دلم   حاجت غیرے ندارم و اصلم
دل تو این آلوده را پنداشتی   لاجرم دل زاهل دل برداشتی
ص ۲۴۰

تو دل خود را چو دل پنداشتی   جستجوے اهل دل بگذاشتی
ص ۲۴۱

صاحب دل جو اگر بیجان نئ   جنس جان شو گر ضد سلطان نئ
ص ۲۴۳

حیثیت دل شیخ

کاله که هیچ خلقش ننگرید   از خلاقت آن کریم آنرا خرید
هیچ قلبے پیش او مردود نیست   زانکه قصدش از خریدن سود نیست
ص ۵۲۴

تعریف قلب

گر گشاید دل سر انبان راز   جان بسوے عرش سازد ترکتاز
ص ۸۰

سمت دل

این آباد است دل اے مردمان   حصن محکم موضع امن و امان
گلشن خرم بکام دوستان   چشمها و گلستان در گلستان
ص ۱۹۹

گلشنے کز نقل روید یکدم است   گلشنے کز عقل روید خرم است
گلشنے کز تن دمد گردد تباه   گلشنے کز دل دمد وا فرحتاه
ص ۵۹۶

مثال خانہ

هست دل مانندهٔ خانهٔ کلان — خانهٔ دل را نهان همسائگان

از شگاف و روزنِ دیوارها — مطلع گردند بر اسرارها

دررالحکم دل
ص ۳۴۳

ابتہ دل

تو دلا منظور حق آنگه شوی — که زجزوی سوئے کل خود روی

حق همی گوید نظر ما بر دل است — نیست بر صورت که آن آب و گل است

ص ۲۲۹

دنیا و عقبیٰ

اصل دنیا

چیست دنیا از خدا غافل شدن — نے قماش و نقره و فرزند و زن

ص ۲۸

اہل دنیا و اہل اللہ

شهوت دنیا مثال گلخن است — که ازو حمام تقوے روشن است

لیک قسم متقی زین تون صفاست — زانکه در گرمابه است و در نقاست

اغنیا مانندهٔ سرگین کشان — بهر آتش کردن گرمابه دان

اندر ایشان حرص بنهاده خدا — تا بود گرمابه گرم و با نوا

ترکِ این تون گیرو د. گرمابه ران — ترکِ تون را عین آن گرمابه دان

ص ۳۰۷

تخالف یکدگر

حسِ دنیا نردبانِ این جهان — حسِ عقبیٰ نردبانِ آسمان

صحتِ این حس بجوئید از طبیب — صحتِ آن حس بجوئید از حبیب

صحتِ این حس ز معمورئے تن — صحتِ آن حس ز تخریبِ بدن

ص ۱۲

نے بگفت است آن سراج امتان — این جهان و آن جهان را ضرتان

پس وصالِ این فراقِ آن بود — صحتِ این تن، سقامِ جان بود

ص ۴

سخت چون آید فراقِ این مقر — پس فراقِ آن مقر دان سخت تر
چون فراقِ نقش سخت آید ترا — تا چه سخت آید ز نقاشش جدا
ایکه صبرت نیست از دنیای دون — چونت صبرست از خدا ای دوست چون
چونکه صبرت نیست زان آبِ سیاه — چون صبوری داری از چشمهٔ اِلٰه
ص ۳۰۶

جز به ضد ضد را همی نتوان شناخت — چون ببیند زخم بشناسد نواخت
لاجرم دنیا مقدم آمده است — تا بدانی قدرِ اقلیم الست
چون ازینجا وارهی آنجا روی — در شکرخانهٔ ابد شاکر شوی
ص ۲۰۵

آن جهان چون ذره ذره زنده اند — نکته دانند و سخن گوینده اند
در جهانِ مرده شان آرام نیست — کاین علف جز لایقِ انعام نیست
هر کرا گلشن بود بزم و وطن — کے خورد او باده اندر گولخن
ص ۲۲۳

آن جهان جز باقی و آباد نیست — زانکه ترکیبِ وی از اضداد نیست
این تفانی از ضد آمد ضد را — چون نباشد ضد نبود جز بقا
ص ۲۹۳

این جهان خود حبسِ جانهای شماست — خود روید آنسو که صحرای شماست
این جهان محدود و خود آن بیحد است — نقشِ صورت پیشِ آن معنی سد است
ص ۱۲

این جهان زندان و ما زندانیان — حفره کن زندان و خود را وارهان
ص ۲۵

دنیا و عقبے — درر الحکم

باسگان بگذار این مردار را   خورد بشکن شیشهٔ پندار را

ص۳۶

جو بو سبزه است دنیا اے امین   امتحانش کم کن از دورش بین

چشم مهتر با خر چون بود جفت   پس بدان دید و جهان را جیفه گفت

ص۵۶۹

انبیا را تنگ آمد این جهان   چون شهان گشتند اندر لامکان

مردگان را این جهان بنمود فر   ظاهرش زفت و بمعنی تنگ تر

گر نبودے تنگ این افغان ز چیست   چون دو تا شد هر که روزے بیش زیست

ص۲۷۰

همچو گرمابه که تفسیده بود   تنگ آئی جانت بخسیده بود

گرچه گرمابه عریض است و طویل   زان تپش تنگ آیدت جان کلیل

تا برون نائی نه بکشاید دلت   پس چه سود اندر فراخی منزلت

یا که کفش تنگ پوشی اے غوی   در بیابانے فراخے میروی

آن فراخے بیابان تنگ گشت   بر تو زندان آمد آن صحرا و دشت

هر که دید او مر ترا از دور گفت   که درون صحرا چو لاله بر شگفت

او نداند که تو همچو ظالمان   از برون در گلشنی جان در فغان

ص۲۷۰

خلق را از بند صندوق فسون   که خرد جز انبیا و مرسلون

از هزاران کس یکے خوش منظر است   کو بداند که به صندوق اندر است

آنکه داند تو نشانش آن شناس   کو ز روح اینجهان دارد هراس

آنجهان را دیده باشد پیش ازان   تا بدان ضد این ضدش گردد عیان

ص۵۹۳

مثنوی

این جهان خواب است اندر ظن مایست	گر رود در خواب دستی باک نیست
گر بخواب اندر سرت ببرید گاز	هم سرت بر جاست هم عمرت دراز
گر ببینی خواب در خود را دو نیم	تندرستی چون بخیزی بی سقیم
حاصل اندر خواب نقصان بدن	نیست باکی از دو صد پاره شدن
این جهان را که بصورت قایم است	گفت پیغمبر که حلم نایم است

ص ۲۲۵

آشکارا دان نه پنهان دام او	خوش نماید زا دولت انعام او
چون بپیوستی بدام ای هوشیار	چند نالی در ندامت زار زار

ص ۴۹۶

آنجهان شهریست پر بازار و کسب	تا نپنداری که کسب اینجاست حسب
حق تعالی گفت کاین کسب جهان	پیش آن کسب است لعب کودکان

ص ۱۵۸

هین بملک نوبتی شادی مکن	ای تو بسته نوبت آزادی مکن
آنکه ملکش برتر از نوبت تنند	برتر از هفت انجمش نوبت زنند
برتر از نوبت ملوک باقی اند	دور دایم روحها را ساقی اند

ص ۳۷

هر چه از وی شاد گردی در جهان	از فراق آن بیندیش آن زمان
زانچه گشتی شاد بس کس شاد شد	آخر از وی جست و همچون باد شد
از تو هم بجهد تو دل بروی منه	پیش از آن کو بجهد تو از وی بجه

ص ۲۷۳

مملکت کان می نماند جاودان	ای دلت خفته تو آنرا خواب دان

ص ۳۷۷

ناپیدا است عالم آخرت

آن جهان و راهش ار پیدا شدی ٭ کم کسی یک لحظه اینجا بدی

دوزخ

پناه خواستن دوزخ از مؤمن

در حدیث آمد که مؤمن در دعا ٭ چون امان خواهد ز دوزخ از خدا

دوزخ از وی هم امان جوید بجان ٭ که خدایا دور دارم از فلان

٣٦٤٢

دوزخ هم درین عالم

این عصا بود این دم اژدهاست ٭ تا نگوئی دوزخ یزدان کجاست

ظاهر است این دوزخ اما بر دلت ٭ هست پوشیده یقین زآب و گلت

هر کجا خواهد خدا دوزخ کند ٭ اوج را بر مرغ دام و فخ کند

هم ز دندانت برآرد دردها ٭ تا بگوئی دوزخ است و اژدها

٣٦٦٠

مزاج از آتش عشق

عشق بس گرم است اندر لامکان ٭ هفت دوزخ از شرارش یک دخان

ز آتش عاشق ازین رو ای صفی ٭ میشود دوزخ ضعیف و منطفی

گویدش بگذر سبک ای محتشم ٭ ورنه ز آتشهای تو مرد آتشم

٥٩٥

دین

ایمان جمله بباطل نی حق

همچنانکه هر کسی در معرفت ٭ میکند موصوف غیبی را صفت

هر یکی زین ره نشانها زان دهند ٭ تا گمان آید که ایشان زان رهند

این حقیقت دان نه حق اند این همه ٭ نی بباطل گمرهانند این همه

زانکه بی حق باطلی ناید پدید ٭ قلب را ابله ببوی زر خرید

گر نبودی در جهان نقدی روان ٭ قلبها را خرج کردن کی توان

پس مگو کاین جمله دینها باطل اند | باطلان بر بوی حق دام دل اند
پس مگو جمله خیال است و ضلال | بی حقیقت نیست در عالم خیال
آنکه گوید جمله حق است احمقیست | وانکه گوید جمله باطل آن شقیست
پس محک می بایدش بگزیده | در حقایق امتحانها دیده

صفحہ ۱۶۵

دیو بانگت بر زند اندر نهاد | تو چون عزم دین کنی با اجتهاد
که اسیر رنج درویشی شوی | که مرو آنسو بیندیش ای غوی
واگریزی در ضلالت از یقین | تو ز بیم بانگ آن دیو لعین
راه دین پویم که مهلت پیش ماست | که بلا فردا و پس فردا مراست
میکشد همسایه را تا بانگ خاست | مرگ بینی باز کو از چپ و راست
مرده سازی خویشتن را یکزمان | باز عزم دین کنی از بیم جان
که من از خوفی نیارم پای کم | پس سلح بربندی از علم و حکم
که بترس و باز گرد از رنج و فقر | باز بانگی بر زند بر تو ز مکر
آن سلاح و علم و فن را بفگنی | باز بگریزی ز راه روشنی

صفحہ ۲۸۸

جهد کن چندانکه دانی چیستی | تو نمیدانی که آخر کیستی
بر توکل میکنی آن کار را | چون نهی بر پشت کشتی بار را
غرقه اندر سفر یا ناجیی | تو نمیدانی که از هر دو کیی
برنخواهم تاختن در کشتی و یم | گر بگویی تا ندانم من کیم
کشف گردان کز کدامین فرقه ام | من درین ره ناجیم یا غرقه ام
بر امید خشک همچو دیگران | من نخواهم رفت این ره با گمان

در الحکم — دین

هیچ بازرگانے نیاید زتو / زانکه در غیب است سر این دو رو

تاجر ترسنده طبع و شیشه جان / در طلب نے سود دارد نے زیان

بل زیان دارد که محروم است و خوار / نور او یابد که باشد شعله خوار

چونکه بر بوک است جمله کارها / کار دین اولیٰ کزان یابی رها

نیست دستوری درین جا قرع باب / جز امید الله اعلم بالصواب

ص ۳۵۱

بینا قدر شناس دین

سر زشکر دین ازان برتافتی / کز پدر میراث مفتش یافتی

مرد میراثی چه داند قدر مال / رستمی جان کند و مجان یافت زال

ص ۱۰۵۰

مصالح ادیان مختلف

چون نبی السیف بودست آن رسول / امت او صفدرانند و فحول

مصلحت در دین ما جنگ و شکوه / مصلحت در دین عیسیٰ غار و کوه

مصلحت داده است هر یک را جدا / مصلحت جو، گر تو ئی مرد خدا

ص ۵۰۳

ذکر و فکر

اثر ذکر حق

ذکر حق پاک است چون پاکی رسید / رخت بر بندد، برون آید پلید

چون در آید نام پاک اندر دهان / نے پلیدی ماند و نے آن دهان

ذکر مورث فکر

اینقدر گفتیم باقی فکر کن / فکر اگر جامد بود، رو ذکر کن

ذکر آرد فکر را در اهتزاز / ذکر را خورشید این افسرده ساز

ص ۵۲۵

فکر کن تا وا رهی از فکر خود / ذکر کن تا فکر گردی درجد

ذکر گو تا فکر تو بالا کند　ذکر گفتن فکر را والا کند　درر الحکم

عام می خوانند هر دم نام پاک　این عمل نبود، چون نبود عشق پاک
آنچه عیسیٰ کرده بود از نام هو　میشدے پیدا ورا از نام او
چونکه با حق متصل گردید جان　ذکر آن اینست، ذکر اینست آن
خالی از خود بود پر از عشق دوست　پس ز کوزه آن تراود کان دروست
صفحہ ۵۸۲

چون در معنی زنی بازت کنند　پر فکرت زن که شهبازت کنند
پر فکرت شد گل آلوده گران　زانکه گل خواری ترا گل شد چو نان
صفحہ ۵۳

فکر آن باشد که بکشاید رہے　راه آن باشد که پیش آید شہے
صفحہ ۱۶۲

ذوق و شرب

ذوق دارد هر کسے در طاعتے　لاجرم نشکیبد از وے ساعتے
صفحہ ۱۶۲

ذوق باید تا دہد طاعات بر　مغز باید تا دہد دانه شجر
صفحہ ۱۶۵

آب کم جو تشنگی آور بدست　تا بجوشد آبت از بالا و پست
تا سقاهم ربهم آید خطاب　تشنه باش، واللہ اعلم بالصواب
صفحہ ۲۶۲

ہیچ مستسقی بنگریزد ز آب　گر دو صد بارش کند مات و خراب
صفحہ ۲۶۶

ذوق و شرب — در سالکم

جذب آبست این عطش در جانِ ما　　ما ازان او و او هم آنِ ما
ص ۲۸۹

راز، بر و سرائر
اخفای راز

چونکه اسرارت نهان در دل بود　　آن مرادت، زود تر حاصل بود
گفت پیغمبر که هر آن کو سر نهفت　　زود گردد با مرادِ خویش جفت
ص ۸

در بیانِ این سه کم جنبان لبت　　از ذهاب و ز ذهب و ز مذهبت
ص ۳۰

کار پنهان کن تو از چشمانِ خود　　تا بود کارت سلیم از چشم بد
ص ۱۳۵

ابلیت

سرِ غیب آن را سزد آموختن　　کو ز گفتن لب تواند دوختن
ص ۲۶۶

اہمیت

پیش با ہمت بود اسرارِ جان　　از خسان محفوظ تر از لعلِ کان
ص ۴۳۹

کتمانِ سر

بر لبش قفل است و در دل رازہا　　لب خموش و دل پر از آوازہا
عارفان که جامِ حق نوشیده اند　　رازہا دانسته و پوشیده اند
ہر کرا اسرارِ حق آموختند　　مہر کردند و دہانش دوختند
ص ۴۴۳

رجا و قنوط
ترک ناامیدی

تو مگو ما را بدان شه بار نیست　　با کریمان کارہا دشوار نیست
ص ۱۰۰

الم

کوسے نومیدی مرو امیدہاست　　　سوئے تاریکی مرو خورشیدہاست

ص ۲۱

نے مشو نومید خود را شاد کن　　　پیشِ آن فریاد رس فریاد کن

ص ۵۲

انبیا گفتند نومیدی بد است　　　فضل و رحمتہائے یارب بیحد است

از چنین محسن نشاید ناامید　　　دست در فتراکِ این رحمت زنید

بعد نومیدی بسے امیدہاست　　　از پسِ ظلمت بسے خورشیدہاست

ص ۲۵۵

چونکہ خورشید عنایت تافتہ است　　　عاصیان را از کرم دریافتہ است

زد بس نار ز رحمت باختہ　　　عینِ کفران را انابت ساختہ

مومن و ترسا جہود و گبر و مغ　　　جملہ را رو سوئے آن سلطان الغ

مومن و ترسا جہود و نیک و بد　　　جملگان را ہست رو سوئے احد

ص ۵۴۶

رحمت و شفقت

رحم بر دزدان و ہر منحوس دست　　　بر ضعیفان زحمت و بیرحمی است

ہین ز رنج خاص مگسل ز انتقام　　　رنجِ او کم بین بنگر در رنجِ عام

ص ۵۸۸

رحم خواہی رحم کن بر اشکبار　　　رحم خواہی بر ضعیفان رحمت آر

ص ۲۲

بر ہمہ کفار ما را رحمت است　　　گرچہ جانِ جملہ کافر نقمت است

ص ۲۳۰

بخشش پیغمبر — رحم شفقت — در الحکم

سبق رحمت بر غضب هست اے فتا — لطفِ غالب بود بر وصفِ خدا

صـ ۲۸ ۴

واجب الرحم

گفت پیغمبر کہ بر این سہ گروہ — رحم آرید، ار ز شہر اند، ار ز کوہ

آنکہ او بعد از عزیزی خوار شد — وان توانگر ہم کہ بے دینار شد

وان سوم آن عالمے اندر جہان — مبتلا گرد میان جاہلان

صـ ۴۱۰

رزق

اہلیت و ظرفیت

گر بریزی بحر را در کوزۂ — چند گنجد، قسمت یک روزۂ

صـ ۱

توکل و توفیق

آنکہ او از آسمان باران دہد — ہم تواند کو ز رحمت نان دہد

صـ ۳۷

تنگ درویشان ز درویشیٔ ما — روز و شب از روزی اندیشیٔ ما

صـ ۵۸

این ہمہ غمہا کہ اندر سینہاست — از غبار و گرد و باد و بود ماست

این غمان بیخ کن چون داس ماست — این چنین و آنچنان وسواس ماست

صـ ۵۹

خواجہ پندارد کہ روزی او دہد — این نمی داند کہ روزی دہ دہد

صـ ۱۹۹

اے دو دیدہ سوئے دکان از پگاہ — ہین بمسجد رو، بجو رزق از الٰہ

صـ ۲۹۲

ذرائع مخفی

اے بسا کاریز پنہان ہمچنین — متصل با جانِ تان یا غافلین

رزق ... در مکم

اے کشیدہ ز آسمان و از زمین مایہا تا گشتہ جسم تو سمین

ص۵

تو ز صد مجموع شربت میکشی ہر چہ زان صد کم شود کاہد خوشی

چون بجو شد از درون چشمہ سنی زاستراق چشمہا گردی غنی

چشمۂ آب درون خانہ بہ ز رودے کان بود در کاشانہ

قلعہ را چون آب آید از برون در زمان امن باشد بر فزون

چونکہ دشمن گرد آن حلقہ کند تا کہ اندر خون شان غرقہ کند

آب بیرون را ببندد آن سپاہ تا نباشد قلعہ را زانہا پناہ

آن زمان یک چاہ شورے از درون بہ ز صد جیحون شیرین از برون

ص۵۲۰

رزق متعین

گر جہان را پر درِ مکنون کنند روزئے تو چون نباشد چون کنند

ص۱۱

بر سر ہر لقمہ بنوشتہ عیان کہ فلان ابن فلان ابن فلان

ص۲۵۵

طلب رزق از خدا

رزق از وے جو مجو از زید و عمر مستی از وے جو مجو از بنگ و خمر

منعمی زو خواہ نے از گنج و مال نصرت از وے جوے نہ از عم و خال

ص۲۳۶

علم منبع سبب

این زمین و سختیان پردہ است و بس اصل روزی از خدا دان ہر نفس

کہ اصول دخل اینہا بودہ اند ہم از ینہا میکشاید رزق بند

دخل از انجا آمدستش لاجرم ہم از انجا میکند داد و کرم

چون بکاری در زمین اصل کار تا بروید ہر یکے را صد ہزار

چون دو سہ سالے نروید چون کنی — جز کہ در لابہ و دعا بر سر زنی
دست بر سر میزنی سوئے الٰہ — دست و سر بر دادن رزقش گواہ
تا بداند کاصلِ اصلِ رزق اوست — تا ہم از وے جوید آنکو رزق جوست
ص۴۲۲

عشق رزق بر رزق قدر

گر بخواہی در نخواہی رزقِ تو — پیش تو آید دوان از عشقِ تو
ص۳۴۱

آنچنانکہ عاشقی بر رزقِ زار — ہست عاشق رزق ہم بر رزق خوار
گر تو نشتابی بیاید بر درت — ور تو بشتابی دہد دردِ سرت
ص۴۴۷

ہین توکل کن ملرزان پا و دست — رزقِ تو بر تو ز تو عاشق تر است
گر ترا صبرے بدے رزق آمدے — خویش را چون عاشقان بر تو زدے
ص۲۵۸

فکر رزق منافی توکل

فی السماء رزقکم نشنیدۂ — اندرین پستی چہ بر چفسیدۂ
ص۱۴۳

اے ز غم مردہ کہ دست از نانِ تہیست — حق غفور است و رحیم این ترس چیست
ص۱۶۸

جملہ را رزاق روزی میدہد — قسمتِ ہر یک بہ پیشش می نہد
رزق آید پیش ہر کہ صبر جست — رنج و کوششہا ز بیصبرے تست
ص۴۴۷

یاد کردن رزق ماضی

سالہا خوردی و کم نامد ز خور — ترکِ مستقبل کن و ماضی نگر
لوت پوت خوردہ را ہم یاد دار — منگر اندر غابر و کم باش زار
ص۲۵۵

آزادی از علت‌ها

هر گرانی و کسل خود از تن است | جان ز خفت جمله در پریدن است
مغز کو از پوستها آزاده نیست | از طبیب علت او را چاره نیست
چون دوم بار آدمی زاده بزاد | پای خود بر فرق علتها نهاد
علت اولی نباشد دین او | علت جزوی ندارد کین او
می پرد چون آفتاب اندر افق | با عروس صدق و صفوت بر تتق
بلکه بیرون از افق وز چرخها | بے مکان باشد چو ارواح و نهی
ص۲۰

اتحاد ارواح

جان حیوانی ندارد اتحاد | تو مجو این اتحاد از جان باد
جان گرگان و سگان از هم جداست | متحد جانهای شیران خداست
جمع گفتم جانهاشان من باسم | کان یکی صد جان بود نسبت به جسم
ص۲۱۱

وحید روح بی نیاز است

روح را توحید الله خوشتر است | غیر ظاهر دست و پای دیگر است
دست و پا در خواب بینی ایتلاف | آن حقیقت دان مدانش از گزاف
آن توی که بے بدن داری بدن | پس مترس از جسم جان بیرون شدن
روح دارد بے بدن بس کاروبار | مرغ باشد در قفس بس بیقرار
باش تا مرغ از قفس آید برون | تا ببینی هفت چرخ او را زبون
ص۲۲۵

روح آزاد

روحهای کز قفسها رسته اند | انبیا و رهبر شایسته اند
ص۲۱

حاشا یتد تو برونی زین جهان | هم بوقت زندگی هم این زمان
ص۲۱۹

روح انسانی و روح حیوانی

آنکه تو جان خوانیش کے جان بود — جان شناسی پیشهٔ مردان بود
غیر آن جانے که دارد گاو و خر — جانِ دیگر هست با جسم بشر
صـ ۱۶

روح با علم و عقل

روح با علم است و با عقل است یار — روح را با تازی و ترکی چه کار
صـ ۱۰۱

روح جمعی

جانِ جمعی درین ره بخلاف — هست همچو تیغِ چوبین در غلاف
تا غلاف اندر بود بے قیمت است — چون برون شد سوختن را آلت است
صـ ۲۱۱

بے بہا بودن روح

قدر جان زان می ندانی اے فلان — که بدادت حق به بخشش رایگان
صـ ۵۸۶

عدم تذکیر و تانیث

لیک از تانیث جان را باک نیست — روح را با مرد و زن اشراک نیست
از مذکر و زمونث برتر است — این نه آن جان است کز خشک و تر است
این نه آن جان است کافزاید بنان — یا گهے باشد چنین گاهے چنان
صـ ۵۱۵

غلبهٔ روح بر حس و عقل

حس اسیر عقل باشد اے فلان — عقل اسیر روح باشد هم بدان
دستِ بستهٔ عقل را جان باز کرد — کارهائے بسته را هم ساز کرد
صـ ۲۳۰

فقید المثال

روح چون من امرِ ربی مختفیست — هر مثالے که بگویم منتفیست
اے عجب کو لعل شکر بارِ تو — وان جوابات خوشِ اسرارِ تو
اے عجب کو آن عقیقِ لعل خا — آن کلیدِ قفلِ مشکلهائے ما
اے عجب کو آندم چون ذوالفقار — آنکه کردے عقلها را بیقرار
صـ ۵۶۵

مدارسِ جسم روح

جان نباشد جز خبر در آزمون — هرکرا افزون خبر جانش فزون
جانِ ما از جانِ حیوان بیشتر — از چه زان رو که فزون دارد خبر
پس فزون از جانِ ما جانِ ملک — کو منزه شد ز حسِ مشترک
وز ملک جانِ خداوندانِ دل — باشد افزون تو تحیر را بہل
زان سبب آدم شده مسجود شان — جانِ او افزون ترست از بودِ شان

ص ۱۴۴

رجعتِ روح بسُوئے بدن گنجینۂ سینی

سیلِ رجعت چون سوئے بالا بود — در تزاید مرجعت آنجا بود
ورنگو نساری سرت سوئے زمین — آفلی حق لایحب الآفلین

ص ۱۴۰

روز و شب

روز و شب حسب ظاہری و اتحاد باطنی

روز و شب ظاہر دو ضد و دشمن اند — لیک ہر دو یک حقیقت می تنند
ہر یکے خواہان دگر را ہمچو خویش — از پئے تکمیلِ کار و فعلِ خویش
زانکہ بے شب دخل نبود طبع را — پس چہ اندر خرج آرد روزہا

ص ۲۹

روزه، صوم

صلۂ روزه

اندکے زین شرب کم کن بہرِ خویش — تا که یابی حوضِ کوثر را بہ پیش

ص ۴۱۲

ظاہری و باطنی

این دہان بستی دہانے باز شد — کو خورندہ لقمہائے راز شد

ص ۱۸۸

لب فرو بند از طعام و از شراب — سوئے خوانِ آسمانی کن شتاب

ص ۴۳۲

هست روزه ظاهر امساک طعام — روزهٔ معنی توجه دان تمام
این دهان بند و که چیزے کم خورد — وان به بند چشم و غیرے ننگرد

رہبانیت
لا رہبانیۃ فی الاسلام

مرغ گفتش خواجه در خلوت مایست — دین احمدؐ را ترہب نیک نیست
از ترہب نہی فرمود آن رسولؐ — بدعتے چون در گرفتی اے فضول
جمعه شرط است و جماعت در نماز — امر معروف و زمنکر احتراز
درمیان امت مرحوم باش — سنت احمدؐ مہل محکوم باش
ص۵۰۳

مصلحت نہی رہبانیت

چون عدو نبود، جہاد آمد محال — شہوت ار نبود، نباشد امتثال
صبر نبود، چون نباشد میل تو — خصم چون نبود، چه حاجت خیل تو
ہین مکن خود را خصی، رہبان مشو — زانکه عفت ہست شہوت را گرو
بے ہوا نہی از ہوا ممکن نبود — ہم غزا بر مردگان نتوان نمود
ص۴۰۵

ریاست
آفت ریاست

انچه منصب میکند با جاہلان — از فضیحت کے کند صد ارسلان
عیب او مخفیست چون آلت بیافت — مارش از سوراخ بر صحرا شتافت
جمله صحرا مار و کژدم پر شود — چونکه جاہل شاه حکم مر شود
ص۳۳۵

حرص بط یکتاست واین پنجاه تاست — حرص و شہوت مار و منصب اژدہاست
حرص بط از شہوت حلق است و فرج — در ریاست بست چندان است درج
ص[illegible]

حکمت نااهلان — در الحکم — ریاست

حکم چون در دستِ رندان او فتاد | لاجرم ذوالنونؑ به زندان او فتاد
چون قلم در دستِ غداری بود | لاجرم منصورؒ بر داری بود
چون سفیهان را بود کار و کیا | لازم آمد یقتلون الانبیا
ص ۱۳۱

حکم چون در دستِ گمراهی فتاد | جاه پنداری و در چاهی فتاد
احمقان سرور شدستند و ز بیم | عاقلان سرها کشیده در گلیم
۳۳۶

خلاف اصلیت

مر اسیران را لقب کردند شاه | عکس چون کافور نام آن سیاه
شد مفازه بادیه خونخواره نام | نیکبخت آن پیس را گویند عام
بر اسیرِ شهوت و حرص و امل | بر نوشته میر یا صدر اجل
آن اسیرانِ اجل را عام داد | نام میرانِ اجل اندر بلاد
صدر خوانندش که در صفِ نعال | جانِ او پستست یعنی جاه و مال
ص ۳۷۴

عاریتی

آن خداوندی که دادندت عوام | باز بستانند از تو همچو وام
ص ۳۰۵

دو خداوندئ عاریت بحق | تا خداوندیت بخشد متفق
ص ۳۶۶

خفیت ریاست

از الوهیت زند در جاه لاف | طامع شرکت کجا باشد معاف
حرص خلق و فرج هم از بد رگیست | لیک منصب نیست آن اشکستگیست
بیخ و شاخِ این ریاست را اگر | باز گویم دفتری باید دگر
صد خورنده گنجد اندر گردِ خوان | دو ریاست چون نه گنجد در جهان
ص ۳۰۰

درر الحکم رہبانیت

او نخواہد کاین بود بر پشتِ خاک تا پسر یکشد پدر راز اشتراک
صـ۴۰۳

ریاضت

خود ریاضتی

ہمچو آہن ز آہنی بیرنگ شو در ریاضت آئینہ بے رنگ شو
خویش را صافی کن از اوصافِ خود تا بہ بینی ذاتِ پاکِ صافِ خود
بینی اندر دل علومِ انبیا بے کتاب و بے معید و اوستا
صـ۵۶

مردنِ تن در ریاضت زندگیست رنجِ این تن روح را پایندگیست
صـ۲۲۶

بقائے فانی یا عیش جاودانی

تا بقائے خود نہ بیند سالکے چون کند تن را سقیم و ہالکے
این ریاضتہائے درویشان چراست کان بلا بر تن بقائے جان ماست
صـ۳۶۵

زبان/لسان

آفتِ لسان

عالمے را یک سخن ویران کند روبہان خفتہ را شیران کند
صـ۴۳

نکتۂ کان جست ناگہ از زبان ہمچو تیرے دان کہ جست آن از کمان
وانگردد از رہ آن تیر اے پسر بند باید کرد سیلے را ز سر
صـ۴۴

ترکِ سخن لایعنی

صبر و خاموشی جذوبِ رحمت است وین نشان جستن نشانِ علت است
انصتوا بپذیر تا بر جانِ تو آید از جانان جزائے انصتوا
گفتِ افزون را تو بفروش و بخر بذلِ جان و بذلِ جاہ و بذلِ زر
صـ۲۵۰

خموشی

چند گاهی بی لب و بی گوش شو — وانگهان چون لب حریف نوش شو
چند گفتی نظم و نثر و راز فاش — خواجه یک روز امتحان کن گنگ باش
ص ۲۳۱

دوری سخن نفسانی

نرم گو لیکن مگو غیر صواب — وسوسه مفروش در لین الخطاب
ص ۳۸۹

زبان پردهٔ جان

آدمی مخفیست در زیر زبان — این زبان پرده است بر درگاه جان
چونکه بادی پرده را درهم کشید — سرّ صحن خانه شد بر ما پدید
ص ۱۱۹

خطرات زبان

این زبان چون سنگ و فم آهن وش است — وانچه بجهد از زبان چون آتش است
سنگ و آهن را مزن برهم گزاف — گه ز روی نقل و گه از روی لاف
زانکه تاریک است و هر سو پنبه زار — در میان پنبه چون باشد شرار
ص ۲۳

شیرین سخنی نتیجهٔ صبر

گر سخن خواهی که گوئی چون شکر — صبر کن از حرص و این حلوا بخور
صبر باشد مشتهای زیرکان — هست حلوا از برای کودکان
هر که صبر آورد گردون بر رود — هر که حلوا خورد واپس تر رود
ص ۲۳

زکوٰة

باعث افزونی مال

جوشش و افزونی زر در زکوٰة — عصمت از فحشا و منکر در صلوٰة
ص ۵۰

مال در ایثار اگر گردد تلف — در درون صد زندگی آید خلف
ص ۳۴۲

محافظ مال

آن زکوٰتت کیسہ ات را پاسبان وان صلاتت ہم زگرگان شد شبان
ص۵۰

نتائج بد عدم ادائے زکوٰۃ

ابر ناید از پیٔ منع زکوٰۃ وز زنا افتد وبا اندر جہات

زہد و تقویٰ

اصل کار

کار تقوے دارد و دین و صلاح که از و باشد بدو عالم فلاح

چونکه تقوٰے بست دو دست ہوا حق کشاید ہر دو دست عقل را

ترکِ آرزو

آرزو بگذار تا رحم آیدش آزمودی که چنین میبایدش
آرزو جستن بود بگریختن پیشِ عدلش خونِ تقوٰے ریختن
ص۵۰

ترکِ دنیا

ترک دنیا ہر که کرد از زہدِ خویش پیش آمد پیشِ او دنیا و بیش

زیرکی

ترکِ زیرکی

اے بسا علم و ذکاوات و فطن گشته رہرو را چو غولِ راہزن
بیشتر اصحاب جنت ابله اند تا ز شرِ فیلسوفی می رہند
خویش را عریان کن از جمله فضول ترکِ خود کن تا کند رحمت نزول
زیرکی ضدِ شکست است و نیاز زیرکی بگذار و با گولے بساز
ص۳۹۵

سبب و بی سبب

رجعت ما به ارباب

آب را از جوشش همی گردد هوا   وان هوا گردد ز سردی آبها

بلکه بی اسباب و بیرون زین حکم   آب رویانید تکوین از عدم

تو ز طفلی چون سببها دیدهٔ   در سببها از جهل بر چسپیدهٔ

با سببها از مسبب غافلی   سوی این روپوشها زان مایلی

چون سببها رفت بر سر میزنی   ربّنا و ربّنا ها میکنی

رب همیگوید برو سوی سبب   چون ز صنعم یاد کردی ای عجب

گفت زین پس من برانیدم همه   ننگرم سوی سبب وان دمدمه

گویدش ردّوا لعادوا کار تست   ای تو اندر توبه و میثاق سست

لیک من آن ننگرم رحمت کنم   رحمتم پرّاست بر رحمت تنم

حاصل آنکه در سبب پیچیدهٔ   لیک معذوری همین را دیدهٔ

م ۲۶۱

تفاوت مراتب اسباب

در سبب چون بی ارادت کرد رب   پس چرا بد ظن نگردی در سبب

بس کسی از مکسبی خاقان شده   دیگران زان مکسبه عریان شده

بس کس از عقد زنان قارون شده   دیگری از عقد زن مدیون شده

پس سبب گردان چو دم خر بود   تکیه بر وی کم کنی بهتر بود

م ۵۵۵

خرق و قطع اسباب

آنکه بیرون از طبایع جان اوست   منصب خرق سببها آن اوست

بی سبب بیند چو دیده شب گزار   تو که در حسی سبب را گوش دار

بی سبب بیند نه از آب و گیا   چشمه چشمه معجزات انبیا

این سبب همچو مریض است و علیل   این سبب همچو چراغ است و فتیل

شب چراغت را فتیلے تو بتاب | پاک دان زینها چراغ آفتاب
صـ ۱۶۷

انبیا در قطعِ اسباب آمدند | معجزاتِ خویش بر کیوان زدند
بے سبب مر بحر را بشگافتند | بے زراعت چاشِ گندم یافتند
ریگها هم آرد شد از سعیُ شان | پشمِ بز ابریشم آمد کشکشان
جمله قرآن است در قطعِ سبب | عزِّ درویش و هلاکِ بولهب
صـ ۲۳۷

سنتے بنهاد و اسباب و طرق | طالبان را زیر این ازرق تتق
بیشتر احوال بر سنت رود | گاه قدرت خارقِ سنت شود
سنت و عادت نهاده بامزه | باز کرده خرقِ عادت معجزه
بے سبب گر عز بما موصول نیست | قدرت از عزلِ سبب معزول نیست
اے گرفتارِ سبب بیرون مپر | لیک عزلِ آن سبب ظن مبر
هر چه خواهد آن مسبب آورد | قدرتِ مطلق سببها بر درد
لیک اغلب بر سبب راند نفاذ | تا بداند طالبے جستن مراد
صـ ۲۲۷

این سببها بر نظرها پردهاست | که نه مر دیدارِ صنعش را سزاست
صـ ۳۲۸

گفت یارب بندگان هستند نیز | که سببها را بدرند اے عزیز
چشمِ شان باشد گذاره از سبب | در گذشته از حجب از فضلِ رب
کے شود محجوبِ ادراکِ بصیر | این سببهاے حجابِ گول گیر
صـ ۳۳۱

سبب بالائے سبب

سنگ بر آهن زنی آتش جهد — هم بامرِ حق قدم بیرون نهد

سنگ و آهن خود سبب آمد ولیک — تو ببالا تر نگر ای مردِ نیک

کاین سبب را آن سبب آورد پیش — بی سبب کی شد سبب هرگز بخویش

این سبب را آن سبب عامل کند — باز گاهی بی بر و عاطل کند

وان سببها کانبیا را رهبر است — آن سببها زین سببها برتر است

این سبب را محرم آمد عقلِ ما — وآن سببهاراست محرم انبیا

ص ۲۵

هست بر اسباب اسباب دگر — در سبب منگر دران افگن نظر

۴۴۶

معجزہ نہ قابلیت

آنچنان دلها که بد شان ما و من — نعتِ شان شد بل اشدُّ قسوةً

چارهٔ آن دل عطائی مبدلیست — دادِ او را قابلیت شرط نیست

بلکه شرطِ قابلیت دادِ اوست — داد لب و قابلیت هست پوست

اینکه موسی را عصا ثعبان شده — همچو خورشیدی کفش رخشان شده

صد هزاران معجزات انبیا — کان نگنجد در ضمیر و عقلِ ما

نیست از اسباب تصریفِ خداست — نیستها را قابلیت از کجاست

قابلی گر شرطِ فعلِ حق بدی — هیچ معدومی بهستی نامدی

ص ۴۲

قطع نظر از سبب

احمقانه از سنان رحمت مجو — در دهانِ اژدها رو بهرِ او

از دمِ شمشیر تو رحمت مجو — زان شهی جو کان بود در دستِ او

با سنان و تیغ لابه چون کنی — کو اسیر آمد بدستِ آن شهی

ص ۴۳۱

ستر و تجلی

من نیم جنس شہنشہ دور ازو لیک دارم در تجلی نور ازو
صـ ۱۳۶

جامہ پوشان را نظر بر گازر است جانِ عریان را تجلی زیور است
صـ ۱۶۸

چون تجلی کرد اوصاف قدیم پس بسوزد وصفِ حادث را گلیم
صـ ۲۲۰

سحر

علم جائز، عمل ناجائز

پس ازین رو علم سحر آموختن نیست ممنوع و حرام و ممتہن
بہر تمیزِ حق از باطل نکو است سحر کردن شد حرام اے مرد دوست
صـ ۲۱۶

سفر

برکاتِ سفر

از سفرہا بندہ کیخسرو شود بے سفرہا ماہ کے خوشرو شود
از سفر بیذق شود فرزین راد وز سفر یابید یوسف صد مراد
صـ ۲۰۰

کاین تحرک شد تبرک را کلید وز تحرک گردی اے دل مستفید
صـ ۲۱۷

فوائدِ سفر

پابرہنہ گشتن بہ است از کفشِ تنگ رنجِ غربت بہ کہ اندر خانہ جنگ
صـ ۱۱

لیک شیرینی و لذاتِ مقر ہست از اندازۂ رنجِ سفر
آنکہ از شہر و زخویشان برخوری کز غریبی رنج و محنتہا بری
صـ ۲۸۵

موجِ خاکی وہم و وہم و فکر ہست | موجِ آبی صحو و سکر است و فناست
تا درین فکری ازان سکری تو دور | تا ازین مستی ازان جامی تو کور

ص ۱۸

ای تو نارستہ ازین فانی رباط | تو چہ دانی صحو و سکر و انبساط
ور بدانی نقلت از ابجد ہست | پیشِ تو این نامہا چون ابجد است
ابجد و ہوز چہ فاش است و پدید | بر ہمہ طفلان و معنی بس بعید

ص ۶۹

قطرۂ از بادہای آسمان | بر کند جان را ز مے و ساقیان
تا چہ مستیہا بود املاک را | وز جلالت روحہای پاک را
کہ ببوی دل بران مے بستہ اند | خم بادہ این جہان بشکستہ اند

ص ۲۰۶

چون بجوئی تو بتوفیقِ حسن | بادہ آب جان بود ابریق تن
چون بیفزاید مے توفیق را | قوت مے بشکند ابریق را

ص ۲۹۷

خاصہ آن بادہ کہ از خم نیست | نے مے کہ مستئ او یک شبیست

ص ۳۴۹

سماع
اجتماعِ خیال

پس غذای عاشقان آمد سماع | کہ ازو باشد خیالِ اجتماع
قوتے گیرد خیالاتِ ضمیر | بلکہ صورت گردد از بانگ صفیر

ص ۳۱۹

دررالحکم

سماع

آتش عشق از نواہا گشت تیز — آنچنانکہ آتش آن جوز ریز

ص ۳۱۹

بر سماع راست ہر کس چیز نیست — طعمۂ ہر مرغکے انجیر نیست

ص ...

نالۂ سرنا و آواز دہل — اندکے ماند بدان ناقور کل

پس حکیمان گفتہ اند این لحنہا — از دوار چرخ بگرفتیم ما

بانگ گردشہائے چرخ است این کہ خلق — می سرایندش بہ طنبور و بحلق

مومنان گویند کآثار بہشت — نغز گردانید ہر آواز زشت

ما ہمہ اجزائے آدم بودہ ایم — در بہشت آن لحنہا بشنودہ ایم

گرچہ برما ریخت آب و گل شکے — یاد ما آید ازانہا اندکے

ص ۳۱۹

سوال

زکے سوال بفضل جنت

گفت پیغمبر کہ جنت از الٰہ — گر ہمی خواہی ز کس چیزے مخواہ

ور نخواہی ضامنم پس مر ترا — جنت الماویٰ و دیدار خدا

ص ۴۹۹

پیر و مرید

تعریف راہ

راہ چہ بود پر نشان پایہا — یار چہ بود نردبان رایہا

ص ۵۰۲

دشوارئ راہ

راہ دین زان رو پر از شور و شر است — کہ نہ ہر راہ مخنث گوہر است

در رہ این ترس امتحانہائے نفوس — ہمچو پرویزن بہ تمییز سبوس

ص ۵۰۳

بروی مفتی بے بہتر

چونکہ با شیخی تو دور از زشتیٔ — روز و شب سیارئے و در کشتیٔ

در پناہِ جانِ جان بخشے توی — کشتیٔ اندر خفتہ رہ میروی

مگسل از پیغمبر ایام خویش — تکیہ کم کن بر فن و بر کام خویش

گرچہ شیری چون روی رہ بے دلیل — ہمچو روبہ در ضلالے و ذلیل

ہین مپر الا کہ با پرہائے شیخ — تا ببینی عونِ لشکرہائے خویش

ص۳۱۴

اندرین رہ ترک کن طاق و طرب — تا قلاوزت نجنبد تو مجنب

ہر کہ او بے سر بجنبد دم بود — جنبشش چون جنبشِ کژدم بود

ص۳۳۶

راہِ دین ہرگز بے خود کے رود — عارفے باید کہ مردِ رہ بود

ص۵۰۴

جملہ در زنجیرِ وہم و ابتلا — میروند این رہ بغیر اولیا

ص۲۹۶

رفیقِ حقانی

یار میجو تا بیابی راہ را — ورنہ کے دانی تو راہ و چاہ را

یار شو تا یار بینی بے عدد — زانکہ بے یاران بمانی بے مدد

ہمرہے جو کہ ترا زیرک کند — وز ہمہ سو روئے تو آنسو کند

ہمرہے نہ کہ بود خصمِ خرد — فرصتے جوید کہ جامہ تو درد

ص۵۰۴

آنکہ او تنہا براہ خویش رود — با رفیقان سیرِ او صد تو بود

ص۵۰۴

سیر با پائے دل

تو مبین آن پایہا را بر زمین — زانکہ بر دل میرود عاشق یقین

از رہ و منزل ز کوتاه و دراز | دل چه داند کوست مست دلنواز
آن دراز و کوته اوصاف تن است | رفتن ارواح دیگر رفتن است
سیر جان بیرون بود از دور دید | جسمها از جان بیاموزند سیر
صـ ۲۳۴

سیر عارف بہ از زاهد

سیر زاهد هر مہی یک روزه راه | سیر عارف هر دمی تا تخت شاه
گرچه زاهد را بود روزی شگرف | کی بود یک روزه خمسین الف
قدر هر روزی ز عمر مرد کار | باشد از سال جہان پنجه هزار
صـ ۲۲۲

همچنانکه سهل شد ما را حضر | سهل شد هم قوم دیگر را سفر
۲۲۵

ضرورت جہد و سعی

جہد کن تا نور تو رخشان شود | تا سلوک این رہت آسان شود
جہد کن تا مزد طاعت در رسد | بر مطیعان آنگہت آید حسد
صـ ۲۹۴

عقبہ راه

هر روش هر ره که آن محمود نیست | عقبه و مانع ره هر زیست
صـ ۲۶۷

شاه

از صفات شاه و اثر آن

خوی شاهان در رعیت جا کند | چرخ اخضر خاک را خضرا کند
شه چو حوضی دان حشم چون لولها | آب در لوله رود از کولها
چونکه آب جمله از حوضیست پاک | هر یکی آبی دهد خوش ذوقناک
ور دران حوض آب شور است و پلید | هر یکی لوله همان آرد پدید
صـ ۷۳

پر بود اجسامِ ہر لشکر ز شاه | وان زند آن تیغ بر اعدای جاه
تو بخشمِ شه زنی آن تیغها | ور نه بر اخوان چه خشم آید ترا
بر برادر تیغ ناحق میزنی | عکس خشم شاه گرز ده منی
شه یکی جان است و لشکر پر ازو | روح چون آبست واین اجسام جو
آب روح شاه اگر شیرین بود | جمله جوها پر ز آب خوش شود
که رعیت دین شه دارند و بس | این چنین فرمود سلطان عبس

رسوم شاهان

هست شاهان را ز مانی برنشست | هول سرهنگان و صارمها بدست
دور باش و نیزه و شمشیرها | که بلرزند از مهابت شیرها
بانگِ چاوشان و آن چوگانها | که شود سست از نهیبش جانها
از برای خاص و عام رهگزر | که کند شان از شهنشاهی خبر
از برای عام باشد این شکوه | تا کلاه کبر ننهند آن گروه
تا من و مایی ایشان بشکند | نفسِ خودبین فتنه و شر کم کند
شهر ازان ایمن شود کان شهریار | دارد اندر قهر و زخم و گیر و دار
پس بمیرد آن هوسها در نفوس | هیبت شه مانع آید زان نحوس
باز چون آید بسوی بزم خاص | کی بود آنجا مهابت یا قصاص
حلم بر حلم است و رحمتها بجوش | نشنوی از غیر چنگ و نی خروش
طبل و کوس و هول باشد وقتِ جنگ | وقت عشرت با خواص آوازِ چنگ
هست دیوان محاسب عام را | وان پریرویان گرفته جام را
آن زره وان خود در جنگ و وغا | وین شراب و نقل در بزم صفا
جوشن و خود است مرجالیش را | این حریر و بُرد مر تعریش را

بیباکیٔ شاہان — در الحکم

شاه

بادشاهان جهان از بدرگی / بو نبردند از خمار بندگی

ورنه ادهم وار سرگردان و دنگ / ملک را برهم زدندے بی درنگ

لیک حق بهر ثبات این جهان / مهر شان بنهاد بر چشم و دهان

تا شود شیرین بر ایشان تخت و تاج / تا ستانند از جهانداران خراج

ص ۳۱۷

الملک عقیم

آن شنیدستی که الملک عقیم / ترک خویشی کرد ملکت جو زبیم

که عقیم است و ورا فرزند نیست / همچو آتش با کسش پیوند نیست

هرچه یابد او بسوزد بردرد / چون نیابد هیچ خود را میخورد

ص ۴۰۴

وصفِ شاه

شاه آن باشد که از خود شه شود / نے به مخزنها و گوهر شه شود

تا بماند شاهیٔ او سرمدی / همچو عزّ ملکِ دین احمدی

ص ۱۸۱

شاه مردِ صالح است آزاد اوست / نه اسیرِ حرص و فرج است و گلوست

شر

عدم وجود شرّ مطلق

بس بدِ مطلق نباشد در جهان / بد به نسبت باشد اینرا هم بدان

در زمانه هیچ زهر و قند نیست / که یکے را پا و دگر پیوند نیست

هر یکے شد باد گر یک پاے بند / مر یکے را زهر و دیگر را چون قند

زهرِ ماران، مار را باشد حیات / نسبتش با آدمی باشد ممات

خلقِ آبی را بود دریا چو باغ / خلقِ خاکی را بود آن مرد و داغ

ص ۳۰۳

صورتے ہر نعمتے و زحمتے — ہست این را دوزخ آنرا جنتے
صـ۶۵

شرع

شفا از شرع

گر نکردے شرع افسون لطیف — بر دریدے ہر کسے جسم حریف
شرع بہر دفع شر رائے زند — دیو را در شیشۂ حجت کند
از گواه و از یمین و از نکول — تا بہ شیشہ در رود دیو فضول
صـ۲۱۹

شرع چون کیل و ترازو دان یقین — کہ بدو خصمان رہند از جنگ و کین
گر ترازو نبود آن خصم از جدال — کے رہد از وہم حیف و احتیال
صـ۲۱۹

شکر

شکر نعمت

شکر یزدان طوق ہر گردن بود — نے جدال و رو ترش کردن بود
صـ۳۱

شکر در خیر و شر

شکر گویم دوست را در خیر و شر — زانکہ ہست اندر قضا از بد بتر
صـ۲۲۶

شکر منعم حقیقی و منعم مجازی

شکر کن مر شاکران را بندہ باش — پیش ایشان مردہ شو پایندہ باش
صـ۱۵

شکر منعم واجب آمد در خرد — ورنہ بکشاید در خشم ابد
صـ۲۲۹

گفت چون توفیق یابد بندۂ — کہ کند مہمانئ فرخندۂ

مالِ خود ایثارِ راهِ او کند | جاهِ خود ایثارِ جاهِ او کند
شکرِ او شکرِ خدا باشد یقین | چون باحسان کرد توفیقش قرین
ترکِ شکرش ترکِ شکرِ حق بود | حقِّ او لا شک بحق ملحق بود
شکر می کن مر خدا را در نعم | نیز میکن شکر و ذکرِ خواجه هم
رحمتِ مادر اگرچه از خدا است | خدمتِ او هم فریضه است و سزاست

ص۵۶۴

واندشکر

شکرِ نعمت خوشتر از نعمت بود | شکر باره کے سوئے نعمت رود
شکرِ جانِ نعمت و نعمت چو پوست | زانکه شکر آرد ترا تا کوے دوست
نعمت آرد غفلت و شکر انتباه | صیدِ نعمت کن بدامِ شکرِ شاه
نعمتِ شکرت کند پر چشم و میر | تا کنی صد نعمت ایثارِ فقیر
سیر نوشی از طعام و نقلِ حق | تا رود از تو شکم خواری و دق

ص۲۵۵

ناتمامی

گر بهر موئے من گردد زبان | شکرهائے او نیاید در بیان

ص۴۴۵

شهادت

شرطِ ایمان

تا نخوانی لا و الا الله را | در نیابی منهج این راه را

ص۲

شواهدِ ظاهری

این نماز و روزه و حج و جهاد | هم گواهی دادن است از اعتقاد
این زکوٰة و هدیه و ترکِ حسد | هم گواهی دادن است از سرِ خود

ص۳۹۶

این گواهی چیست اظهارِ نهان | خواه فعل و خواه قول و غیرِ آن

ص۳۹۶

شیطان

در الحکم

قول و فعل بی تناقض بایدت — تا قبول اندر زمان پیش آیدت

قول و فعل اظهار سر است و ضمیر — هر دو پیدا میکند سرّ ستیر

چون گواهت تزکیه شد شد قبول — ور نه محبوس است اندر مول مول

ص۳۹۶

تزکیه باید گواهان را بدان — تزکیش اخلاص و موقوفی بران

حفظ لفظ اندر گواه قولی است — حفظ عهد اندر گواه فعلی است

گر گواه قول کژ گوید رد است — در گواه فعل کژ پوید بد است

ص۳۹۶

شیطان

تبرا از شیطان

طفل جان از شیر شیطان باز کن — بعد از آنش با ملک انباز کن

تا تو تاریک و ملول و تیره — دان که با دیو لعین همشیره

ص۲۴۰

دامهای شیطان

گفت ابلیس لعین دادار را — دام زفتی خواهم این اشکار را

زر و سیم و گلهٔ اسپش نمود — که بدین تانی خلایق را ربود

گفت شاباش و ترش آویخت لنج — شد ترنجیده و ترش همچو ترنج

پس جواهر از معدنهای خوش — کرد آن پسمانده را حق پیشکش

گیر این دام دگر را ای لعین — گفت زین افزون ده ای نعم المعین

چرب و شیرین و شرابات ثمین — دادش و بس جامهٔ ابریشمین

گفت یا رب بیش ازین خواهم مدد — تا ببندمشان بحبل من مسد

تا که مستانت که نر و پر دل اند — مردوار این بندها را بگسلند

تا بدین دام و رسنهای هوا — مرد تو گردد ز نامردان جدا

دامِ دیگر خواهم اے سلطانِ تخت — دامِ مرد انداز حیلت ساز سخت

خمر و چنگ آورد و در پیشش نهاد — نیم خنده زد بدان شد نیم شاد

سوئے اضلالِ ازل پیغام کرد — که برآر از قعرِ بحر فتنه گرد

نے یکے از بندگانت موسی است — پرده‌ها در بحر او از گرد بست

دامِ محکم ده که تا گردد تمام — وافگنم در کامِ ایشان چو لجام

چونکه خوبئے زنان با او نمود — که ز عقل و صبر مردان می ربود

پس زد انگشتک برقص اندر فتاد — که بده زوتر رسیدم بر مراد

چون بدید آن چشمهائے پر خمار — که کند عقل و خرد را دخمار

وان صفائے عارضِ آن دلبران — که بسوزد چون سپند این دل بران

روئے و خال و ابرو و لب چون عقیق — گوئیا خور تافت در پرده رقیق

قد چون سرو خرامان در چمن — خد همچون یاسمین و نسترن

چونکه دید آن غنج و برجست او سبک — چون تجلئ حق از پرده تنک

عالمے شد واله و حیران و دنگ — زان کرشمه و زان دلالِ نیک شنگ

صد چو آدم را ملک ساجد شده — همچو آدم باز معزول آمده

م۵ ۹۱۴-۹۱۲

بر ترکِ سجده بزبان شیطان

من سبب را ننگرم کو حادث است — زانکه حادث حادثے را باعث است

لطفِ سابق را نظاره میکنم — وانچه او حادث دو پاره میکنم

ترکِ سجده از حسد گیرم که بود — این حسد از عشق خیزد نے جحود

این حسد از دوستی خیزد یقین — که شود با دوست غیرے همنشین

م۱۵۹

عذر زینت بیانا

خاصه دزدے چو تو قطاع الطریق — از چه رو گشتی چنین بر من شفیق

صبر

گفت ما اول فرشته بوده ایم — راهِ طاعت را بجان پیموده ایم
سالکانِ راه را محرم بدیم — ساکنانِ عرش را همدم بدیم
ما هم از مستانِ این مے بوده ایم — عاشقانِ درگهِ وے بوده ایم
پیشهٔ اول کجا از دل رود — مهرِ اول کے ز دل زایل شود

صـ ۱۵۸

معنی شیطان

شیطنت گردن کشی بد در لغت — مستحقِ لعنت آمد این صفت
اسپ سرکش را عرب شیطان خواند — نے ستورے را کہ در مرعے بماند

صـ ۲۰۲

صبر

تأنی صبر

امتحان

حق تعالیٰ گرم و سرد و رنج و درد — بر تنِ ما می نهد اے شیر مرد
خوف و جوع و نقصِ اموال و بدن — جمله بهرِ نقدِ جان ظاهر شدن

صـ ۱۶۶

تأنی از رحمان و عجلت از شیطان

کہ تأنی هست از یزدان یقین — هست تعجیلت ز شیطانِ لعین

صـ ۲۶۹

این تأنی پرتوِ رحمان بود — وان شتاب از هزهٔ شیطان بود
زانکه شیطانش بترساند ز فقر — بارگیرِ صبر را بکشد بعقر

صـ ۲۹۳

کز شیطان است تعجیل و شتاب — لطفِ رحمن است صبر و احتساب

صـ ۴۵۲

حکمت تأنی

با تأنی گشت موجود از خدا — تا بشش روز این زمین و این چرخها
ورنه قادر بود کز کن فیکون — صد زمین و چرخ آوردے برون
این تأنی از پئے تعلیم تست — کہ طلب آهسته باید بے سکت

صـ ۲۶۹

بیصبری

ایکه صبرت نیست از دنیائے دون | صبر چون داری زنعم الماهدون
ایکه صبرت نیست از پاک و پلید | صبر چون داری از ان کت آفرید
ایکه صبرت نیست از ناز و نعیم | صبر چون داری ز الله کریم
ایکه صبرت نیست از فرزند و زن | صبر چون داری زحئے ذوالمنن

صـ ۱۶۸

فائدہ صبر

صبر باشد مشتہائے زیرکان | ہست حلوا از برائے کودکان
ہر کہ صبر آورد گردون بر رود | ہر کہ حلوا خورد واپس تر رود

صـ ۴۳

صبر آرد آرزو رانے شتاب | صبر کن واللہ اعلم بالصواب

صـ ۹۹

ہیچ تسبیحے ندارد آن درج | صبر کن الصبر مفتاح الفرج

صـ ۱۰

صبر گنج است اے برادر صبر کن | تا شفا یابی تو زین رنج کہن
صبر سوئے کشف ہر سر رہبر است | صبر تلخ آمد براو شکر است

صـ ۲۳۰

صد ہزاران کیمیا حق آفرید | کیمیائے ہمچو صبر آدم ندید
صبر را با حق قرین کن اے فلان | آخر والعصر را آنگہ بخوان

صـ ۲۳۱

صبر جزو ایمان

صبر از ایمان باید سر کلہ | حیث لا صبر فلا ایمان لہ
گفت پیغمبر خداش ایمان نداد | ہر کرا نبود صبوری در نہاد

صـ ۱۱۳

صحبت

من عجب دارم ز جویای صفا — کو رمد در وقت صیقل از جفا

صفحہ ۲۸۰ — دُرر الحکم — حق پذیری صحبت

صحبت آثار طبیعت

رنج و غم را حق پی آن آفرید — تا بدین ضد خوشدلی آید پدید

صفحہ ۳۲۰

آن بہاران مضمر است اندر خزان — در بہار است آن خزان مگریز از آن

صفحہ ۱۵۰

قند شادی میوهٔ باغ غم است — این فرح زخم است و آن غم مرہم است

صفحہ ۲۷۴

زندگی در مردن و در محنت است — آب حیوان در درون ظلمت است

صفحہ ۶۰۰

صحبت

اثرِ صحبت

مهر پاکان درمیانِ جان نشان — دل مده الا به مهر دلخوشان

دل ترا در کوی اہلِ دل کشد — تن ترا در حبسِ آب و گل کشد

ہین غذای دل طلب از ہمدلے — رو بجو اقبال را از مقبلے

صحبتِ صالح ترا صالح کند — صحبتِ طالح ترا طالح کند

صفحہ ۲۲

عقل با عقلِ دگر دوتا شود — نور افزون گشت و رہ پیدا شود

نفس با نفسِ دگر خندان شود — ظلمت افزون گشت و رہ پنہان شود

صفحہ ۱۰۰

راست کن اجزات را از راستان — سر مکش از راست روزان آستان

ہم ترازو را ترازو راست کرد — ہم ترازو را ترازو کاست کرد

دررالحکم

هر کہ با نار استان ہم سنگ شد | در کمی افتاده و عقلش تنگ شد
صـ ۱۰۱

ہر کجا لشکر شکستہ میشود | از دو سہ سست ومخنث میشود
وصف آید با سلاح دم‌ودار | دل برو بنہند کاینک یارِ غار
رو بگرداند چو بیند زخم را | رفتنِ او بشکند پشت ترا
صـ ۱۶۳

الجار ثم الدار

پس تو ہم الجار ثم الدار گو | گر دلے داری، برو دلدار جو
صـ ۵۵۹

جمعیت و تنہائی

نفس چون با نفسِ دیگر یار شد | عقلِ جزوی عاطل و بیکار شد
گر ز تنہائی تو نومیدے شوی | زیرِ ظلِ یارِ خورشیدے شوی
رو، بجو یارِ خدائی را تو زود | چون چنان کردی خدا یارِ تو بود
صـ ۱۰۰

بس سرائے پر ز جمع و انبہی | پیشِ چشمِ عاقبت بینان تہی
صـ ۵۱۲

ہست جمعیت بصورت در فشار | جمعِ معنی خواہ بین از کردگار
نیست جمعیت ز بسیاریٔ جسم | جسم را بر باد قایم دان چو اسم
صـ ۵۵۹

دیر طلبی

سالہا باید کہ تا از آفتاب | لعل یابد رنگِ رخشانی و تاب
صـ ۹۶

قرانِ اشیاے مختلف

برگِ بے برگی ترا چون برگ شد | جانِ باقی یافتی و مرگ شد
صـ ۹۰

از لقاے ہر کسے چیزے خوری | وز قران ہر قرین چیزے بری
چون ستارہ باستارہ شد قرین | لایق ہر دو اثر زاید یقین
از قران مرد و زن زاید بشر | وز قران سنگ و آہن ہم شرر
وز قران خاک با بارانہا | میوہا و سبزہا و ریحانہا
وز قران سبزہا و آدمی | دلخوشے و بیغمے و خرمی
وز قران خرمی با جان ما | می بزاید خوبے و احسانہا
قابل خوردن شود اجسام ما | چون برآید از تفرج کام ما
سرخروئی از قران خون بود | خون زخورشید خوشی گلگون بود

ص۱۲۴

اے خنک زشتے کہ خوبش شد حریف | واے گلروے کہ جفتش شد خریف
نان مردہ چون حریف جان شود | زندہ گردد نان وعین آن شود
ہیزم تیرہ حریف نار شد | تیرگی رفت و ہمہ انوار شد
ور نمکسار ار خر مردہ فتاد | آن خرے و مردگی یکسو نہاد
صبغۃ اللہ ہست رنگ خم ہو | پیسہا یکرنگ گردد اندرو
چون دران خم افتد وگوئیش قم | از طرب گوید منم خم لاتلم

ص۱۳۰

چون تراغم شادے افزون گرفت | روضۂ جانت گل و سوسن گرفت
انچہ خوف دیگران آن امن تست | بط قوی از بحر و مرغ خانہ سست

ص۱۳۱

بی ہمہ رونق بہ حسن

دوستی تخم دم آخر بود | ترسم از وحشت کہ او فاسد شود
صحبتے باشد چو شمشیر قطوع | ہمچو دی در بوستان و در زروع

صحت

در الحکم

صحتے باشد چو فصل نو بہار ‏ ‏ ‏ ز و عمار تہا و خیل بیشمار

ص۱۹۰

صحت، احتما

گفت پیغمبرؐ ز سرماے بہار ‏ ‏ ‏ تن مپوشانید یاران زینہار

زانکہ با جان شما آن میکند ‏ ‏ ‏ کان بہاران با درختان میکند

در بہاران جامہ از تن برکنید ‏ ‏ ‏ تن برہنہ جانب گلشن روید

لیک بگریزید از باد خزان ‏ ‏ ‏ کان کند کان کرد بر باغ و رزان

ص۵۳

عضو بیکار

چونکہ دندان ترا کرم اوفتاد ‏ ‏ ‏ نیست دندان برکنش اے اوستاد

تاکہ باقی تن نگردد زار ازو ‏ ‏ ‏ گرچہ بود آن تو شو بیزار ازو

ص۲۱۸

غنیمت دانستن ایام جوانی

اے خنک آنرا کہ او ایام پیش ‏ ‏ ‏ مغتنم دارد، گزارد وام خویش

اندران ایام کش قدرت بود ‏ ‏ ‏ صحت و زور دل و قوت بود

وان جوانی ہمچو باغ سبز و تر ‏ ‏ ‏ میرساند بیدریغ بار و بر

ص۱۲۷

چشمہاے قوت و شہوت روان ‏ ‏ ‏ سبز میگردد زمین تن بدان

خانۂ معمور و سقفش بس بلند ‏ ‏ ‏ معتدل ارکان و بے تخلیط و بند

نور چشم و قوت ابدان بجا ‏ ‏ ‏ قصر محکم خانہ روشن بصفا

ہین غنیمت دان جوانی اے پسر ‏ ‏ ‏ سر فرو دآور بکن خشت مدر

ص۱۲۷

پیش ازان کایام پیری دررسد ‏ ‏ ‏ گردنت بندد بجبل من مسد

ص۲۴

خاک خورده گرد دو ریزان تراست | هرگز از خورده نبات خوش نست
آب زور و آب شهوت منقطع | او ز خویش و دیگران نا منتفع
ابروان چون پاردم زیر آمده | چشم را نم آمده تاری شده
از تشنج رو چو پشت سوسمار | رفته نطق و طعم و دندانها ز کار
بر سر ره زاد کم مرکوب سست | عمر قوی و دل تنک تن نادرست
روز بیگه لاشه لنگ و ره دراز | کارگه ویران عمل رفته ز ساز
بیخهائے خوئے بد محکم شده | قوت برکندن آن کم شده
صـ ۱۲۷

تا نمرد است این چراغ با گهر | هین فتیلش ساز و روغن زود تر
صـ ۱۲۸

پند من بشنو که تن بند قوی است | کهنه بیرون کن گرت میل نوی است
صـ ۱۲۸

مرابات

رنج گنج آمد که رحمتها در وست | مغز تازه شد چو بخراشید پوست
صـ ۱۵۰

بر نمیداری سوئے آن باغ گام | بوئے افزون جو و کن دفع زکام
صـ ۱۷۲

جنبش خلق از قضا و وعده است | تیزئے دندان ز سوز معده است
صـ ۲۵۹

صدق و کذب

حقیقت صدق

صدق جان دادن بود هین سابقوا | از نبی برخوان رجال صدقوا
صـ ۲۸۱

معیار صدق و کذب

دل نیارامد ز گفتار دروغ — ز آب و روغن هیچ نفروزد فروغ
در حدیث راست آرام دل است — راستیها دانهٔ دام دل است
صـ ۱۶۱

دل بیارامد ز گفتار صواب — آنچنانکه تشنه آرامد ز آب
صـ ۵۸۶

وجہ میلان بکذب

بر دروغان جمع می‌آید دروغ — للخبیثات الخبیثون زد فروغ
هرکه او جنس دروغ است اے پسر — راست پیش او نباشد معتبر
دل فراخان را بود دست فراخ — چشم کوران را عثار سنگلاخ
هرکرا دندان صدقے رسته شد — از دروغ و از خیانت رسته شد
صـ ۱۸۱

صوفی، صافی، وقت، ابن الوقت

صوفی ابن الوقت باشد اے رفیق — نیست فردا گفتن از شرط طریق
صـ ۷

ابوالوقت، صافی

میر احوال است نے موقوف حال — بندهٔ این ماه باشد ماه و سال
چون بگوید حال را فرمان کند — چون بخواهد جسمها را جان کند
منتها نبود که موقوف است او — منتظر بنشسته باشد حال جو
کیمیاے حال باشد دست او — دست جنباند شود مس مست او
گر بخواهد مرگ هم شیرین شود — خار و نشتر نرگس و نسرین شود
او بود سلطان حال اندر روش — نے تو چه محروم از حال و کشش
آنکه او موقوف حال است آدمیست — که گهے افزون و گاهے در کمیست

لیک صافی فارغ است از وقت و حال		صوفی ابن الوقت باشد در مثال
حالہا موقوف فکر و رائے او		زندہ از نفخ مسیح آسائے او
صفحہ ۲۲

ہست صوفے صفا جو ابن وقت		وقت را ہمچون پدر بگرفتہ سخت
لیک صافی غرقِ عشقِ ذوالجلال		ابنِ کس نے فارغ از اوقات و حال
صفحہ ۲۱۱

کم یابد صوفی آز از روزگار		زان سبب صوفی بود بسیار خوار
جز مگر آن صوفئی کز نور حق		سیر خورد و فارغ است از ننگ و دق
از ہزاران اندکے زین صوفی اند		باقیان در دولت او میزیند
صفحہ ۱۱۳

دفترِ صوفی سواد و حرف نیست		جز دلے اسپید ہمچو برف نیست
زادِ دانشمند آثارِ قلم		زادِ صوفی چیست انوارِ قدم
صفحہ ۱۰۳

چون دبیرستانِ صوفی زانو است		حلِ مشکل را دو زانو جادو است
صفحہ ۱۱۵

آنکہ او بے نقش و سادہ سینہ شد		نقشہائے غیب را آئینہ شد
صفحہ ۶۹

صوفیانِ صافیان چون نورِ خور		مدتے افتادہ بر خاک قذر
بے اثر پاک از قذر باز آمدند		ہمچو نورِ خور سوئے قصرِ بلند
صفحہ ۴۸۹

Marginal notes: صوفی سے بھکارے بھکاریان — دفترِ صوفی — صحیفۂ صوفی

طاعت و عبادت

عدم قبول طاعت بعد از مرگ

بندگی در غیب آید خوب و گش　　　حفظ غیب آید در استبعاد خوش

کو که مدح شاه گوید پیش او　　　و انکه در غیبت بود او شرم رو

قلعه داری کز کنار مملکت　　　دور از سلطان و سایهٔ سلطنت

پاس دارد قلعه را از دشمنان　　　قلعه نفروشد بمال بیکران

غایب از شه در کنار ثغرها　　　همچو حاضر او نگهدارد وفا

نزد شه بهتر بود از دیگران　　　که بخدمت حاضراند و جانفشان

پس بغیبت نیم ذره حفظ کار　　　به که اندر حاضری زان صد هزار

طاعت و ایمان کنون محمود شد　　　بعد مرگ اندر عیان مردود شد

چونکه غیب و غایب و روپوش به　　　پس دهان بر بند و لب خاموش به

م۹

عنایت بهتر از طاعت

ذرهٔ سایهٔ عنایت بهتر است　　　از هزاران کوشش طاعت پرست

زانکه شیطان خشت طاعت بر کند　　　گر دو صد خشت بود ابتر کند

با عنایت او ندارد زهرهٔ　　　تا بسازد خویشتن را بهرهٔ

م۵

مالک الملک است هر کو سر نهد　　　بی جهان خاک صد ملکش دهد

لیک ذوق سجدهٔ پیش خدا　　　خوشتر آید از دو صد دولت ترا

پس بنالی که نخواهم ملکها　　　ملک آن سجده مسلم کن مرا

م۳

مقصود از انسان عبادت

آدمی راهست در هر کار دست　　　لیک ازو مقصود این خدمت بدست

ما خلقت الجن والانس این بخوان　　　جز عبادت نیست مقصود از جهان

م۲

از خدا غیرِ خدا را خواستن　　ظن افزونیست، کلّی کاستن
درر الحکم
صـ ۳۰۹

طلب

عقل را خود نا امیدی سے کے رود　　عشق باشد کان طرف بر سر دود
صـ ۵۳۶

سبق بیچون وچگو نہ معنوی　　سابق و مسبوق دیدی بے دوی
گر ندیدی این بود از فہم پست　　کہ عقول خلق ازان کان یک جو است
عیب بر خود نہ، نہ بر آیات دین　　کے رسد بر چرخ دین مرغ گلین
مرغ را جو لانگہ عالی ہوا ست　　زانکہ نشو او ز شہوت و ز ہوا ست
پس تو حیران باش بے لا و بلے　　تا ز رحمت پیشت آید محملے
پس ہمیں حیران و والہ باش بس　　تا در آید نصر حق از پیش و پس
چونکہ حیران گشتی و گیج و فنا　　با زبان حال گفتی اہدنا
صـ ۳۸۸

منگر اینرا کہ حقیری یا ضعیف　　بنگر اندر ہمت خود، اے شریف
تو بہر حالے کہ باشی می طلب　　آب میجو دائما، اے خشک لب
کان لب خشکت گواہی میدہد　　کہ بآخر بر سر منبع رود
خشکئ لب ہست پیغامے ز آب　　کہ بمات آرد یقین این اضطراب
کاین طلبگاری مبارک جنبشے است　　این طلب در راہ حق مانع کشے است
صـ ۲۲۱

چون نہادی در طلب پا، اے پسر　　یا فتی و شد میسر بے خطر
ہین مباش، اے خواجہ، یکدم بے طلب　　تا بیابی ہر چہ خواہی، اے عجب

عاقبت جوینده یابنده بود | چونکه در خدمت شتابنده بود
۲۲۱

گفت پیغمبر که چون کوبی درے | عاقبت زان در برون آید سرے
چون نشینی بر سر کوے کسے | عاقبت بینی تو هم روے کسے
چون ز چاہے میکنی هر روز خاک | عاقبت اندر رسی در آب پاک
۲۹۸

سایهٔ حق بر سر بنده بود | عاقبت جوینده یابنده بود
۳۹۸

طالب و مطلوب

حرف چه بود تا تو اندیشی از آن | صوت چه بود خار دیوار رزان
حرف و صوت و گفت را برهم زنم | تا که بے این هر سه باتو دم زنم
آن دمے کز آدمش کردم نهان | با تو گویم اے تو اسرار جهان
آن دمے را که نگفتم با خلیل | وان دمے را که نداند جبرئیل
آن دمے کز وے مسیحا دم نزد | حق ز غیرت نیز بے ما دم نزد
ما چه باشد در لغت اثبات نفی | من نه اثباتم منم بے ذات نفی
من کسے در ناکسے دریافتم | پس کسے در ناکسے در باختم
جمله شاهان پست پست خویش را | جمله مستان مست مست خویش را
جمله شاهان برده بردهٔ خود اند | جمله خلقان مردهٔ مرده خود اند
میشود صیاد مرغان را شکار | تا کند ناگاه ایشان را شکار
دلبران را بیدلان فتنه بجان | جمله معشوقان شکار عاشقان
هر که عاشق دیدیش معشوق دان | گو بنسبت هست هم این و هم آن
تشنگان گر آب جویند از جهان | آب هم جوید بعالم تشنگان

گر مرادت را مذاق شکر است — بی‌مرادی نی مراد دلبر است

صـ٦٦

آدمی حیوان نباتی و جماد — هر مرادی عاشق هر بی‌مراد

بی‌مرادان بر مرادی می‌تنند — وان مرادان جذب ایشان می‌کنند

لیک میل عاشقان لاغر کند — میل معشوقان خوش و با فر کند

عشق معشوقان دو رخ افروخته — عشق عاشق جان او را سوخته

صـ٤٩٠

جذب سمع است ار کسی را خوش‌لبیست — گرمی و جد معلم از صبیست

چنگیی کو در نواز دبست و چار — چون نیابد گوش گردد چنگ بار

نی حرارت یادش آید نی غزل — نی ده انگشتش بجنبد در عمل

گر نبودی گوشهای غیب‌گیر — وحی ناوردی ز گردون یک بشیر

ور نبودی دیدهای صنع بین — نی فلک گشتی نه خندیدی زمین

صـ٥٢٩

این طلب مفتاح مطلوبات تست — این سپاه و نصرت و رایات تست

صـ٣٢٠

گرچه آلت نیستت تو می‌طلب — نیست آلت حاجت اندر راه رب

صـ٣٢١

گر بصورت بگروی ای دوستان — جنت است و گلستان در گلستان

صـ٢٠٠

این نه مردانند اینها صورت‌اند — مردهٔ نانند و کشتهٔ شهوت‌اند

صـ٢٥٩

زین قدحہائے صور کم باش مست | تا نگردی بت تراش و بت پرست

از قدحہائے صور بگذر مایست | بادہ در جام است لیک از جام نیست
صہ ۵۰۷

صورت و حقیقت

ہیچ نامے بے حقیقت دیدۂ | یا ز کاف و لام گل، گل چیدۂ
اسم خواندی، رو مسمٰے را بجو | مہ بیالا دان، مدان در آب جو
صہ ۸۶

ظواہر و بواطن

اسم ہر چیزے تو از دانا شنو | رمز و سرِ علّم الاسما شنو
اسم ہر چیزے بر ما ظاہرش | اسم ہر چیزے بر خالق سرش
صہ ۳۴

ہدیہائے دوستان با یکدگر | نیست اندر دوستی الا صور
تا گواہی دادہ باشد ہدیہا | بر محبتہائے مضمر در خفا
ز انکہ احسانہائے ظاہر شاہد ند | بر محبتہائے سرہائے ارجمند
صہ ۶۷

خوان و مہمانی پئے اظہار راست | کائے مہمان با شما ہستیم راست
ہدیہا و ارمغان و پیشکش | شد گواہ آنکہ ہستم با تو خوش
صہ ۳۹۶

باغہا و سبزہا در عینِ جان | بر برون عکسش چو در آب روان
آن خیالِ باغ باشد اندر آب | کہ کند از لطفِ آب آن اضطراب
باغہا و میوہا اندر دل است | عکسِ لطفِ آن برین آب و گل است
گر نبودے عکسِ آن سرو سرور | پس نخواندے ایزدش دار الغرور

ظلم — در الحکم

این غرور آنست یعنی این خیال — هست از عکس دل و جان رجال
ص ۳۳۲

صورت از معنی چو شیر از بیشه دان — یا چو آواز سخن ز اندیشه دان
این سخن و آواز از اندیشه خاست — تو ندانی بحر اندیشه کجاست
لیک چو موج سخن دیدی لطیف — بحر آن دانی که هم باشد شریف
ص ۳۹۶

صورت از بیصورتی آمد برون — باز شد کانا الیه راجعون
ص ۳۲

حجت منکر همی آمد که من — غیر ازین ظاهر نمی بینم وطن
هیچ نندیشد که هر جا ظاهر است — آن ز حکمتهای پنهان مخبر است
فایدهٔ هر ظاهرے خود باطنیست — همچو نفع اندر دواها مضمریست
ص ۳۶۸

نقش ظاهر بهر نقش غایب است — وان برائے غایب دیگر بست
تا سیم، چارم، دهم برمیشمر — این فواید را بمقدار نظر
ص ۳۶۸

چونکه ظاهرها گرفتند احمقان — آن دقایق شد از ایشان بس نهان
لاجرم محجوب گشتند از غرض — که دقیقه فوت شد در معترض
ص ۴۲۲

عدل — ظالم

گر ضعیفے در زمین خواهد امان — غلغل افتد در سپاه آسمان
ص ۳۶

درر حکم ظلم

کودکے مرغے ضعیفے بیگناہ واندرون او سلیمان با سپاہ
چون بنالد زار بے شکر و گلہ افتد اندر ہفت گردون غلغلہ
ہر دمش صد نامۂ صد پیک از خدا یا ربے زو شصت لبیک از خدا
صد ۴۳

چون بگرید آسمان گریان شود چون بنالد چرخ یارب خوان شود
صد ۴۳

اظہارِ ظلم

کافر و فاسق درین دور گزند پردۂ خود را بخود بر می درند
ظلم مستور است در اسرارِ جان می نہد ظالم بہ پیشِ مردمان
صد ۲۴

مکافاتِ ظلم

چاہِ مظلم گشت ظلمِ ظالمان اینچنین گفتند جملہ عالمان
ہر کہ ظالمتر چہش با ہول تر عدل فرمودہ است بدتر را بتر
صد ۴۶

ہست دنیا قہرِ خانہ کردگار قہر بین چون قہر کردی اختیار
صد ۵۳۴

ظلم چہ بود وضعِ در ناموضعے کہ نباشد جز بلا را منبعے
صد ۲۱۷

عارف واصل
بالاتر از کفر و ایمان

بحر را حد است و اندازہ بدان شیخ و نور شیخ را نبود کران
پیش بیحد ہر چہ محدود است لاست کل شئے غیر وجہ اللہ فناست
کفر و ایمان نیست آنجاے کہ اوست زانکہ او مغز است و این دو رنگ و پوست
صد ۱۷۴

سلوک عارفان

عارفان از دو جہان کاہل تر اند　　زانکہ بے شد یار خرمن میبرند
کاہلی را کردہ اند ایشان سند　　کارِ ایشان را چو یزدان میکند
کارِ یزدان را نمی بینند عام　　می نیاسایند از کد صبح و شام
کاہلی را ازگل کاہل تر اند　　در رہِ عقبے ز مہ گوئے برند
این گزیند ہر کہ او باشد رشید　　این کہ دنیا رفت و عقبے در رسید

صفحہ ۴۰۱

عجز

عجز بہتر از قدرت

نیست قدرت ہر کسے را ساز گار　　عجز بہتر مایۂ پرہیزگار
فقر ازین رو فخر آمد در جہان　　کہ بتقوے ماند دستش جاودان
آدمی را عجز و فقر آمد امان　　از بلائے نفسِ پر حرص و غمان

صفحہ ۴۶۴

عدل ظلم

وصفِ عدل

عدل چہ بود؟ وضع اندر موضعش　　ظلم چہ بود؟ وضع در ناموقعش
عدل چہ بود؟ آب دہ اشجار را　　ظلم چہ بود؟ آب دادن خار را

صفحہ ۵۵۰

عزلت و خلوت

ترکِ شہرت و طلبِ خمول

خویش را رنجور ساز و زار زار　　تا ترا بیرون کنند از اشتہار
کاشتہار خلق بند محکم است　　در رہِ این از بندِ آہن کے کم است

صفحہ ۲۴۳

ترکِ صحبت و طلبِ خلوت

روے در دیوار کن تنہا نشین　　وز وجودِ خویش ہم خلوت گزین

صفحہ ۲۰

هر چه بگزیند هر کو عاقل است — زانکه در خلوت صفاهای دل است
ظلمت چه به که ظلمتهای خلق — سر بزد آنکس که گیرد پای خلق
ص ۳۶

آدمی خوارند اغلب مردمان — از سلام علیک شان کم جو امان
ص ۱۰۵

خلوت از اغیار نه از یار

خلوت از اغیار باید نه ز یار — پوستین بهر دی آمد نه بهار
ص ۱۰۰

هیچ کنجی بی دد و بی دام نیست — جز بخلوتگاه حق آرام نیست
ص ۱۱۳

ابتدائے عالم عزلت

چون بآخر فرد خواهم ماندن — خو نباید کرد با هر مرد و زن
رو بخواهم کرد آخر در لحد — آن به آید که کنم خو با احد
ص ۵۰۲

عزم

تابع حکم خداوندی

این حروف حالها از نسخ اوست — عزم و فسخت هم ز عزم و فسخ اوست
ص ۲۵۲

مصلحت در فسخ عزائم

عزمها و قصدها در ماجرا — گاه گاهی راست می آید ترا
تا بطمع آن دلت نیت کند — بار دیگر نیتت را بشکند
ور بکلی بی مرادت داشتی — دل شدی نومید امل کی کاشتی
ور نکاریدی امل از عوریش — کی شدی پیدا بر و مقهوریش
عاقلان از بی مرادیهای خویش — با خبر گشتند از مولای خویش
ص ۲۹۱

حزن و زاری عشق

عاشقی پیداست از زاری دل — نیست بیماری چو بیماری دل
علت عاشق ز علتها جداست — عشق اصطرلاب اسرار خداست
ص۷

امتحان عشق

عشق از اول چرا خونی بود — تا گریزد هر که بیرونی بود
ص۲۹۷

تو بیک خواری گریزانی ز عشق — تو بجز نامی نمیدانی ز عشق
عشق را صد ناز و استکبار هست — عشق با صد ناز می‌آید بدست
ص۱۷۱

بالاتر از کفر و ایمان

عاشقان را هر نفس سوزیدنیست — بر ده ویران خراج و عشر نیست
خون شهیدان را ز آب اولی‌تر است — این خطا از صد صواب اولی‌تر است
در درون کعبه رسم قبله نیست — چه غم ار غواص را پاچیله نیست
تو ز سرمستان قلاوزی مجو — جامه چاکان را چه فرمائی رفو
ملت عشق از همه دینها جداست — عاشقان را مذهب و ملت خداست
ص۱۳۹

زانکه عاشق در دم نقد است مست — لاجرم از کفر و ایمان برتر است
کفر و ایمان هر دو خود دربان اوست — کوست مغز و کفر و دین او را دو پوست
کفر قشر خشک رو برتافته — باز ایمان قشر لذت یافته
قشرهای خشک را جا آتش است — قشر پیوسته بمغز جان خوش است
مغز خود از مرتبه خوش برتر است — برتر است از خوش که لذت گستر است
ص۳۰۷

بیشادبہ عشاق

این قیاس عاشقان بر کار رب
جوشش عشق است نه ترک ادب

نبض عاشق بے ادب بر می جہد
خویش را در کفهٔ شه می نہد

بے ادب تر نیست زوکس در جہان
باادب تر نیست زوکس در نہان

ہم بہ نسبت دان وفاق اے منتجب
این دو ضد باادب با بے ادب

بے ادب باشد چو ظاہر بنگری
کہ بود دعوئے عشقش ہمسری

چون بباطن بنگری دعوے کجاست
دعوئے او پیش آن سلطان فناست

مات زید، زید اگر فاعل بود
لیک فاعل نیست کو عاطل بود

او ز روئے لفظ نحوی فاعل است
ورنہ او مقتول و موتش قاتل است

ص۲۹۳

بیغرضی عشاق

بیغرض بود بگردش در جہان
غیر جسم و غیر جان عاشقان

عاشقان کل نہ این عشاق جزو
ماند از کل ہر کہ شد مشتاق جزو

ص

بیقدری دنیا

عشق ارزد صد چو خرقه کالبد
کہ حیاتے دارد و حس و خرد

خاصہ خرقهٔ ملک دنیا کابتر است
پنج دانگ ہستیش درد سر است

ملک دنیا تن پرستان را حلال
ما غلام ملک عشق بیزوال

ص۵۹۱

بیگانگی ار دو عالم

با دو عالم عشق را بیگانگی
اندرو ہفتاد و دو دیوانگی

سخت پنہان است و پیدا حیرتش
جان سلطانان جان در حسرتش

غیر ہفتاد و دو ملت کیش او
تخت شاہان تختہ بندے پیش او

ص۲۴۷

پردہ داری، پردہ دری

خوشتر آن باشد کہ سر دلبران
گفتہ آید در حدیث دیگران

درر الحکم

پرده پردار و برهنه گو که من | می نگنجم با صنم در پیرهن
صـ ۴۰

مذهب عاشقی

تو که یوسف نیستی یعقوب باش | همچو او با گریه و آشوب باش
تو که شیرین نیستی فرهاد باش | چون نهٔ لیلی تو مجنون گرد فاش
صـ ۴۹

ترک کن معشوقیٔ و کن عاشقی | اے گمان برده که خوب و فایقی
صـ ۶۶

شرح سالہ

زو بما شق درد و غم حلوا بود | پیک حلوا بر خسان بلوا بود
صـ ۲۵

عشق چون دعوے جفا دیدن گواه | چون گواهت نیست شد دعوے تباه
چون گواهت خواهد این قاضی مرنج | بوسه ده بر مار تا یابی تو گنج
صـ ۲۸

درس عشق

عاشقان را شد مدرس حسن دوست | دفتر و درس و سبق شان روے اوست
خامش اند و نعرهٔ تکرار شان | میرود تا عرش و تخت یار شان
صـ ۲۷

زور دل

نیست ز رغبا طریق عاشقان | سخت مستقیست جان عاشقان
نیست ز رغبا طریق ماهیان | زانکه بے دریا ندارند انس و جان
یکدم هجران بر عاشق چو سال | وصل سالے متصل پیشش خیال
عشق مستقیست مستقی طلب | در پے هم این و آن چو روز و شب
صـ ۵۵۱

هجور عشق

آن گداز عاشقان باشد نو | همچو ماه اندر گداز ش تازه رو

جمله رنجوران دوا دارند امید — نالد این رنجور کیم افزون دهید

جمله رنجوران شفا جویند و این — رنج افزون جوید و درد و چنین

خوشتر زین سم ندیدم شربتی — زین مرض خوشتر نباشد صحتی

زین گنه بهتر نباشد طاعتی — سالها نسبت بدین دم ساعتی

ص ۵۹۵

صورت از بیصورتی آباد کن — خفته مر خفته را منقاد کن

آن کلامت میرهاند از کلام — وان سقامت میجهاند از سقام

پس سقام عشق جان صحت است — رنجهایش حسرت هر راحت است

ای تن اکنون دست خود زین جان بشو — ور نمی‌شوئی جز این جانی بجو

ص ۵۹۵

بلای عشق

جرعهٔ خون ریخت ساقی الست — بر سر این خاک شد هر ذره مست

جوش کرد آن خاک ما زان جوششیم — جرعهٔ دیگر که ما بی کوششیم

ص ۴۰۱-۴۰۲

شورش عشق

باز دیوانه شدم من ای طبیب — باز سودائی شدم من ای حبیب

حلقهای سلسلهٔ تو ذوفنون — هر یکی حلقه دهد دیگر جنون

داد هر حلقه فنون دیگر است — پس مرا هر دم جنون دیگر است

پس جنون باشد فنون این شد مثل — خاصه در زنجیر این میر اجل

ص ۱۳۶

خوشتر از هر دو جهان آنجا بود — که مرا با تو سر و سودا بود

ص ۲۷۶

بار دیگر آمدم دیوانه وار — رو رو ای جان زود زنجیری بیار

۴۴

غیر آن زنجیر زلف دلبرم | گر دو صد زنجیر آری بر درم
ہست بر پای دلم از عشق بند | سود کی دارد مرا این وعظ و پند

ص۴۳۶

عاشقم من بر فن دیوانگی | سیرم از فرہنگ و از فرزانگی

ص۵۰۹

من نخواہم عشوۂ ہجران شنود | آزمودم چند خواہم آزمود

ص۵۰۶

ہرچہ غیر شورش و دیوانگیست | اندرین رہ دوری و بیگانگیست

ص۵۰۶

ہین منہ بر پایم این زنجیر را | کہ دریدم سلسلۂ تدبیر را
غیر آن جعد نگار مقبلم | گر دو صد زنجیر آری بر درم

ص۵۰۶

عشق را در کشش خود یار نیست | محرمش در دہ یکی دیار نیست
نیست از عاشق کسی دیوانہ تر | عقل از سودای آن کور است و کر
زانکہ این دیوانگی عام نیست | طب را ارشاد این احکام نیست

ص۵۳۶

شاد باش ای عشق خوش سودای ما | ای طبیب جملہ علتہای ما
ای دوای نخوت و ناموس ما | ای تو افلاطون و جالینوس ما

ص۵

ہیچ عاشق خود نباشد وصل جو | تا نہ معشوقش بود جویای او
لیک عشق عاشقان تن زہ کند | عشق معشوقان خوش و فربہ کند

چون درین دل برق مہر دوست جست | اندران دل دوستی میدان کہ ہست
در دلِ تو مہرِ حق چون شد دوتو | ہست حق را بیگمانے مہر تو
صـ ۲۸۹

میلِ معشوقان نہان است و ستیر | میلِ عاشق با دو صد طبل و نفیر
صـ ۲۹۴

در دلِ معشوق جملہ عاشق است | در دلِ عذرا ہمیشہ وامق است
در دلِ عاشق بجز معشوق نیست | در میان شان فارق و مفروق نیست
صـ ۵۵۱-۵۵۲

عشق نام تنہا عشق الہٰی

شرح عشق ار من بگویم بر دوام | صد قیامت بگزرد وان ناتمام
زانکہ تاریخ قیامت را حد است | حد کجا آنجا کہ وصف ایزد است
صـ ۴۴۲

عشق الٰہی القائم

عشق زندہ در روان و در بصر | ہر دمے باشد ز غنچہ تازہ تر
✓ عشقِ آن زندہ گزین کو باقیست | وز شرابِ جانفزایت ساقیست
✓ عشقِ آن بگزین کہ جملہ انبیا | یافتند از عشقِ او کار و کیا
صـ ۱۰

ہر کرا با مردہ سودائے بود | بر امید زندہ سیمائے بود
بر امید زندہ کن اجتہاد | کو نگردد بعد روزے دو جماد
صـ ۲۰

ہست معشوق آنکہ او یکتو بود | مبتدا و منتہایت او بود
صـ ۲۲

✓ عشق بر مردہ نباشد پائدار | عشق را بر حیئے جان افزائے دار
صـ ۲۶۵

عشق حقیقی

عشق ز اوصاف خدای بی‌نیاز — عاشقی بر غیر او باشد مجاز

زانکه آن حسن زر اندود آمده است — ظاهرش نور اندرون دود آمده است

چون رود نور و شود پیدا دخان — بفسرد عشق مجازی آن زمان

۵۱۴

از قدح گر در عطش آبی خورند — در درون آب حق را ناظرند

آنکه عاشق نیست او در آب در — صورت خود بیند ای صاحب نظر

صورت عاشق چو فانی شد درو — پس در آب اکنون کرا بیند بگو

حسن حق بینند اندر روی حور — همچو مه در آب از صنع غیور

۵۷۳

عشق مجازی

عشقهایی کز پی رنگی بود — عشق نبود عاقبت ننگی بود

کاشکی آن ننگ بودی یکسری — تا نرفتی بروی آن بد داوری

۹

این رها کن عشقهای صورتی — عشق بر صورت نه بر روی ستی

آنچه معشوق است صورت نیست آن — خواه عشق این جهان خواه آن جهان

آنچه بر صورت تو عاشق گشته‌ای — چون برون شد جان چرایش هشته‌ای

آنچه محسوس است اگر معشوقه است — عاشقستی هر که او را حس هست

چون وفا آن عشق افزون میکند — کی وفا صورت دگرگون میکند

صورتش بر جاست این سیری ز چیست — عاشقا وابین که معشوق تو کیست

پرتو خورشید بر دیوار تافت — تابش عاریتی دیوار یافت

بر کلوخی دل چه بندی ای سلیم — واطلب اصلی که پاید او مقیم

چون زر اندود است خوبی در بشر — ورنه چون شد شاهد تو پیر خر

چون فرشتہ بود ہمچون دیو شد — کان ملاحت اندران عاریہ بد
ص ۱۱۵-۱۱۶

چند بازی عشق با نقش سبو — بگذر از نقش سبو و آب جو
ص ۱۲۳

عاشق صنع توام در شکر و صبر — عاشق مصنوع تا کے ہچو گبر
عاشق صنع خدا با فر بود — عاشق مصنوع او کافر بود
درمیان این دو فرقے بس خفی است — خود شناسد آنکہ در رویت صفی است
ص ۲۱۹

عشق و توبہ

عاشقی و توبہ یا امکان صبر — این محالے باشد اے جان بس سطبر
توبہ کرم و عشق ہمچو اژدہا — توبہ وصف خلق و آن وصف خدا
ص ۵۱۴

عشق و صبر

ہین گلوے صبر گیر و میفشار — تا خنک گردد دل عشق اے سوار
ص ۵۰۶

عشق و عقل

عقل جزوی عشق را منکر بود — گرچہ بنماید کہ صاحب سر بود
زیرک و داناست اما نیست نیست — تا فرشتہ لا نشد اہرمنے است
ص ۵۱

زین خرد جاہل ہمی باید شدن — دست در دیوانگی باید زدن
آزمودم عقل دور اندیش را — بعد ازین دیوانہ سازم خویش را
ص ۱۵۲

سخت تر شد بند من از پند تو — عشق را نشناخت دانشمند تو
آنطرف کہ عشق می افزود درد — بوحنیفہ و شافعی درسے نکرد
ص ۲۶۷

داند آن کو نیک بخت و محرم است　　زیرکی ز ابلیس و عشق از آدم است
زیرکی سباحی آمد در بحار　　کم رہد غرق است او پایانِ کار
عشق چون کشتی بود بہر خواص　　کم بود آفت بود اغلب خلاص
زیرکی بفروش و حیرانی بخر　　زیرکی ظنیست و حیرانی نظر
عقل را قربان کن اندر عشقِ دوست　　عقلہا بارے ازان سو است کوست
عقلہا آنسو فرستادہ عقول　　ماند آنسو کہ نہ معشوق است گول
۲۲۲

شغل عاشق

عشق و ناموس اے برادر راست نیست　　بر درِ ناموس اے عاشق مایست
۲۰۵

عشق

جسمِ خاک از عشق بر افلاک شد　　کوہ در رقص آمد و چالاک شد
عشق جانِ طور آمد عاشقا　　طور مست و خر موسے صعقا
۵

گر نبودے بہر عشقِ پاک را　　کے وجودے دادمے افلاک را
من بدان افراشتم چرخِ سنی　　تا علوئے عشق را فہمے کنی
۲۵۶

نا بیت المقدس

عاشقی گزین سرو گردان سر است　　عاقبت ما را بدان شہ رہبر است
۵۳

عشق خودی

عاشقان را کار نبود با وجود　　عاشقان راہست بے سرمایہ سود
بال نے و گرد عالم می پرند　　دست نے و گوز میدان می برند
عاشقان اندر عدم خیمہ زدند　　چون عدم یکرنگ و نفس واحداند
۲۵۸

عشق آن شعله است کو چون بر فروخت — هر چه جز معشوق باقی جمله سوخت
تیغ لا در قتل غیر حق براند — در نگر زان پس که بعد از لا چه ماند
ماند الا الله باقی جمله رفت — شاد باش ای عشق شرکت سوز زفت
ص۳۰۵

آب حیوان قبلهٔ جان دوستان — ز آب باشد سبز و خندان بوستان
مرگ آشامان ز عشقت زنده‌اند — دل ز جان و آب جان بر کنده‌اند
آب عشق تو چو ما را دست داد — آب حیوان شد به پیش ما کساد
آب حیوان هست هر جان را توئی — لیک آب آب حیوانی توئی
ص۴۹۰

هیچ کس را تا نگردد او فنا — نیست ره در بارگاه کبریا
ص۴۹۷

با دو پا در عشق نتوان تاختن — با یکی سر عشق نتوان باختن
هر کسی را خود دو پا و یک سر است — با هزاران پای و یک سر نادر است
ص۵۹۰

مرگ عشاق حیات

ای حیات عاشقان در مردگی — دل نیابی جز که در دل بردگی
ما بها و خون‌بها را یافتیم — جانب جان باختن بشتافتیم
ص۴۲

عاشقان را هر زمانی مردنیست — مردن عشاق خود یک نوع نیست
او دو صد جان دارد از نور هدی — وان دو صد را میکند هر دم فدا
هر یکی جان را ستاند ده بها — از نبی خوان عشرة امثالها
ص۲۷۶

هرچه گویم عشق را شرح و بیان — چون بعشق آیم خجل باشم ازان
گرچه تفسیر زبان روشنگر است — لیک عشق بی زبان روشن تر است
چون قلم اندر نوشتن می شتافت — چون بعشق آمد قلم بر خود شکافت
عقل در شرحش چو خر در گل بخفت — شرح عشق و عاشقی هم عشق گفت
آفتاب آمد دلیل آفتاب — گر دلیلت باید از وی رو متاب

ص۷

غرق عشقی شو که غرق است اندرین — عشقهای اولین و آخرین

ص۲۲

قصهٔ عشقش ندارد مطلعی — هم ندارد هیچو مطلع مقطعی

ص۲۳۶

عشق جوشد بحر را مانند دیگ — عشق ساید کوه را مانند ریگ
عشق بشگافد فلک را صد شگاف — عشق لرزاند زمین را از گزاف

ص۴۵۵

پیر عشق تست نه ریش سفید — دستگیر صد هزاران ناامید
پوزبند وسوسه عشق است و بس — ورنه از وسواس کی رسته است کس

ص۴۶۷

خانهٔ معشوقه ام معشوق نے — عشق بر نقد است بر صندوق نے

ص۵۱۷

عاشقان را شادمانی و غم اوست — دست مزد و اجرت خدمت هم اوست
غیر معشوق ار تماشائی بود — عشق نبود هرزه سودائی بود

ص۴۰۵

عقل

احتیاج بہ تعلیم

این نجوم و طب وحی انبیاست عقل و حس را سوی بی‌سو کجاست
عقلِ جزوی عقلِ استخراج نیست جز پذیرائی فن و محتاج نیست
قابل تعلیم و فہم است این خرد لیک صاحب وحی تعلیمش دہد
جملہ حرفتہا یقین از وحی بود اول او لیک عقل او را فزود
منہ ۳۳۰

دوربینی

من درون خشت دیدم آن قضا کہ در آئینہ عیان شد مر ترا
عاقل اول بیند آخر را بدل اندر آخر بیند از دانش مقل
۲۶۶

آفات عقل جزوی

عقل جزوی آفتش وہم است و ظن زانکہ در ظلمات شد او را وطن
بر زمین گر نیم گز راہے بود آدمی بے وہم ایمن میرود
بر سر دیوار عالی گر روی گردو گز عرضش بود کژ میشوی
بلکہ می افتی ز لرزہ دل بوہم ترس وہمے را نکو بنگر بفہم
۲۲۴

عقلِ جزوی را وزیر خود مگیر عقلِ کل را ساز اے سلطان وزیر
منہ ۳۳۰

عقل جزوی عقل را بدنام کرد کام دنیا مرد را بیکام کرد
۴۰۲

زین خرد جاہل ہمی باید شدن دست در دیوانگی باید زدن
۱۵۲

تفاوت عقول

عقل آن باشد کہ او با شعلہ است او دلیل و پیشوائے قافلہ است

آن تفاوت هست در عقل بشر که میان شاهدان اندر صور

زین قبل فرمود احمد در مقال در زبان پنهان بود حسن رجال

اختلاف عقلها در اصل بود بر وفاق سنیان باید شنود

بر خلاف قول اهل اعتزال که عقول از اصل دارند اعتدال

تجربه و تعلیم بیش و کم کند تا یکی را از یکی اعلم کند

باطل است این زانکه رای کودکی که ندارد تجربه در مسلکی

بر دمید اندیشه زان طفل خرد پیر با صد تجربه بوئی نبرد

خود فزون آن به که آن از فطرت است تا ز افزونی که جهد و فکرت است

صـ ۲۲۳

غیر عقل و جان که در گاو خر است آدمی را عقل و جان دیگر است

باز غیر عقل و جان آدمی هست جانی در نبی و در ولی

غیر این عقل تو حق را عقلهاست که بدان تدبیر اسباب شماست

صـ ۳۱۰

این تفاوت عقلها را نیک دان در مراتب از زمین تا آسمان

هست عقلی از ضیا چون آفتاب هست عقلی کمتر از زهره و شهاب

هست عقلی چون ستاره آتشی هست عقلی چون چراغ سرخوشی

زانکه ابر از پیش او چون وا جهد نور یزدان بین خردها بر درد

عقلهای خلق عکس عقل او عقل او مشک است و عقل خلق بو

عقل کل و نفس کل مرد خداست عرش و کرسی را مدان کز وی جداست

مظهر حق است ذات پاک او زو بجو حق را و از دیگر مجو

صـ ۴۰

اے خنک آنکس کہ عقلش نر بود | نفس زشتش مادہ و مضطر بود
وائے آن عقلے کہ آن مادہ بود | نفس زشتش نر و آمادہ بود

ص۴۲۹

حدّ عقل

خود خرد آنست کو از حق چرید | نے خرد کان را عطارد آورید
بیش بینی خرد تا گور بود | وان صاحبدل بنفخ صور بود
این خرد از خاک گورے نگزرد | وین قدم عرصہ عجائب نسپرد
زین قدم وین عقل رو بیزار شو | چشم غیبی جوے و برخوردار شو
زین نظر وین عقل ناید جز دوار | پس نظر بگزار و بگزین انتظار
از سخنگوئے مجوئید ارتفاع | منتظر را بہ زگفتن استماع

ص۳۷۸

دوستی و دشمنی عاقل

گفت پیغمبر عداوت از خرد | بہتر از مہرے کہ از جاہل رسد
دوستی با مردم دانا نکو است | دشمن دانا بہ از نادان دوست

ص۱۴۲

عاقل، نیم عاقل، لاعاقل

عاقل آن باشد کہ او باشعلہ ست | او دلیل و پیشوائے قافلہ است
پیرو نور خود است آن پیشرو | تابع خویش است آن باخویش رو
مومن خویش است و ایمان آورید | ہم بآن نورے کہ جانش زان چرید
دیگرے کہ نیم عاقل آمد او | عاقلے را دیدہ کرد آن نور جو
دست در وے زد چو کور اندر دلیل | تا بدو بینا شد و چست و جلیل
وان خرے کز عقل چون سنگے نداشت | خود نبود ش عقل و عاقل را گذاشت
خود نداند نے قلیل و نے کثیر | می نجوید ہم نذیر و ہم بشیر
نیست عقلش تا دم زندہ زند | نیم عقلے نے کہ خود مردہ کند

ص۳۵۲-۳۵۱

عقل ایمانی

عقل ایمانی چو شحنهٔ عادل است   پاسبان و حاکم شهر دل است
عقل در تن حاکم ایمان بود   که ز هیبش نفس در زندان بود
۳۴۷

عقل خود زین فکر ناآگاه نیست   در دماغش جز غم الله نیست
۲۰۶

عقل‌ها بیگانهٔ عرشی اند   در حجاب از نور عرشی می‌زیند
۲۰۶

عقل عقل

بند معقولات آمد فلسفی   شهسوار عقل عقل آمد صفی
عقل عقلت مغز و عقل تست پوست   معدهٔ حیوان همیشه پوست جوست
مغز جون از پوست دارد صد ملال   مغز نغز آمد حلال آمد حلال
چونکه قشر عقل صد برهان دهد   عقل کل کے گام بے ایقان نهد
عقل دفترها کند یکسر سیاه   عقل عقل آفاق دارد پر ز ماه
از سیاهی و ز سفیدی فارغ است   نور ماهش بر دل و جان بازغ است
۲۴۶

عقل کسبی عقل وهبی

عقل دو عقل است، اول مکسبی   که در آموزی چو در مکتب صبی
از کتاب و اوستاد و ذکر و فکر   از معانی در علوم خوب و بکر
عقل تو افزون شود بر دیگران   لیک تو باشی ز حفظ او گران
عقل دیگر بخشش یزدان بود   چشمهٔ او در میان جان بود
چون ز سینه آب دانش جوش کرد   نه شود شورو نه دیرینه نه زرد
۲۴۶

عقل بہ از صوم و صلوٰۃ

پس نکو گفت آن رسول خوش جواز   ذرهٔ عقلت به از صوم و نماز

زانکه عقلت جوهرست و این دو عرض | این دو در تکمیل آن شد مفترض
تا جلا باشد مران آئینه را | که صفا زاید ز طاعت سینه را
لیک گر آئینه زین رو فاسدست | صیقل او را دیر باز آرد بدست
ص۴۰۲

نگهبان عقل

عقل من گنج است و من ویرانه ام | گنج اگر پیدا کنم دیوانه ام
اوست دیوانه که دیوانه نشد | این عسس را دید و در خانه نشد
ص۱۵۴

دریای عقل

تا چه عالمهاست در سودای عقل | تا چه با پهناست این دریای عقل
عقل پنهان است و ظاهر عالمی | صورت ما موج یا از وی نمی
ص۱۳۱

علم و عرفان

آموختن علم به نااهلان

حرف حکمت بر زبان ناحکیم | حله‌های عاریت دان ای سلیم
ص۱۵۱

بدگهر را علم و فن آموختن | دادن تیغ است دست راهزن
تیغ دادن در کف زنگی مست | به که آید علم ناقص را بدست
علم و مال و منصب و جاه و قران | فتنه آرد در کف بدگوهران
ص۳۳۳

بی پایانی علم

علم دریائیست بی حد و کنار | طالب علم است غواص بحار
گر هزاران سال باشد عمر او | می نگردد سیر او از جستجو
کان رسول حق بگفت اندر بیان | اینکه منهومان هما لا یشبعان
طالب الدنیا و توفیراتها | طالب العلم و تدبیراتها
ص۵۰۵

سوال و جواب نتیجہ علم

۸۱۷ در الکم

علم

ہم سوال از علم خیزد، ہم جواب ‌ ‌ ‌ ہمچنانکہ خار و گل از خاک و آب

ہم ضلال از علم خیزد، ہم ہدے ‌ ‌ ‌ ہمچنانکہ تلخ و شیرین از ندے

ز آشنائی خیزد این بغض و ولا ‌ ‌ ‌ وز غذائے خوش بود سقم و شفا

۳۲۱

عرفان ذات

صد ہزاران فضل دارد از علوم ‌ ‌ ‌ جان خود را می ندانداین ظلوم

داند او خاصیت ہر جوہرے ‌ ‌ ‌ در بیان جوہر خود چون خرے

کہ ہمی دانم یجوز و لا یجوز ‌ ‌ ‌ این ندانی تو کہ حوری یا عجوز

این روا و ناروا دانی ولیک ‌ ‌ ‌ خود روا یا ناروائی بین تو نیک

قیمت ہر کالہ میدانی کہ چیست ‌ ‌ ‌ قیمت خود را ندانی ز احمقیست

جان جملہ علمہا اینست این ‌ ‌ ‌ کہ بدانی من کیم در یوم دین

۲۲۹

اے بسا عالم ز دانش بے نصیب ‌ ‌ ‌ حافظ علم است آنکس نے حبیب

۲۵۸

علم اہل دل و علم اہل تن

علمہائے اہل دل حمال شان ‌ ‌ ‌ علمہائے اہل تن احمال شان

علم چون بر دل زند یارے شود ‌ ‌ ‌ علم چون بر تن زند بارے شود

علم کان نبود ز ہو بیواسطہ ‌ ‌ ‌ آن نپاید ہمچو رنگ ماشطہ

ہین مکش بہر ہوا این بار علم ‌ ‌ ‌ تا ببینی در درون انبار علم

خویش را صافی کن از اوصاف خود ‌ ‌ ‌ تا ببینی ذات پاک صاف خود

بینی اندر دل علوم انبیا ‌ ‌ ‌ بے کتاب و بے معید و اوستا

۵۶۷

علم تقلیدی علم تخمینی

علم تقلیدی بود بہر فروخت ‌ ‌ ‌ چون بیابد مشتری خوش بر فروخت

مشتری علم تحقیقی حق است	دائما بازار او با رونق است

ص۱۷۳

علم کسبی

ہر کہ در خلوت بہ بینش یافت راہ	او ز دانشہا نجوید دستگاہ
با جمالِ جان چون شد ہمکاسہ	باشدش ز اخبار و دانش تاسہ

ص۲۷۷

ور بخوانی صد صحف بے سکتہ	بے قدر یادت نیاید نکتہ
ور کنی خدمت نخوانی یک کتیب	علمہائے نادرہ یابی ز جیب

ص۵۳۵

علم لدنی

علم آموزی طریقش قولیست	حرف آموزی طریقش فعلیست
فقر خواہی آن بصحبت قایم است	بے زبانت کار می آید بدست
دانش نورست در جانِ رجال	نے ز راہ دفتر و نے قیل و قال
دانش آزادی ستاند جان ز جان	نے ز راہِ دفتر و نے از بیان
در دلِ سالک اگر ہست آن رموز	رمز دانی نیست سالک را ہنوز
تا دلش را شرحِ آن سازد ضیا	پس الم نشرح بفرماید خدا
کاندرونِ سینہ شرحت دادہ ایم	شرحِ اندر سینہ ات بنہادہ ایم
در نگر در شرحِ دل را اندرون	تا نیاید طعنہ لایبصرون

ص۲۱۶

فضیلتِ علم

خاتم ملک سلیمان است علم	جملہ عالم صورت و جان است علم
آدمی را زین ہنر بیچارہ گشت	خلقِ دریاہا و خلق کوہ و دشت
زو پلنگ و شیر ترسان ہمچو موش	زو شدہ پنہان بدشت و کُہ وحوش
زو پری و دیو ساحلہا گرفت	ہر یکے در جائے پنہان جا گرفت

عمل / دررالحکم

تو مبین راد شمن پنہان بسے است — آدمے باحذر، عاقل کسے است
صہ ۲۹

عمر
عمر برف

سال بگذشت و وقت گشت نے — جز سیہ روئی و فعل زشت نے
صہ ۱۲۸

اطلس عمرت بمقراض شہور — برد پارہ پارہ خیاط غرور
صہ ۵۳۱

عمل

در زمانہ مرترا سہ ہمرہ اند — آن یکے وافی و آن دو غدر مند
آن یکے یاران و دیگر رخت و مال — وان سوم وافی است آن حسن الفعال
مال ناید با تو بیرون از قصور — یار آید لیک تا بالین گور
چون ترا روز اجل آید بہ پیش — یار گوید از زبان حال خویش
تا بدینجا بیش ہمرہ نیستم — بر سر گورت زمانے بیستم
فعل تو وافی است زان کن ملتحد — کان در آید با تو در قعر لحد
پس پیمبر گفت بہر این طریق — باوفاتر از عمل نبود رفیق
گر بود نیکو ابد یارت شود — ور بود بد در لحد مارت شود
وین عمل وین کسب در راہ سداد — کے توان کرد اے پدر بے اوستاد
صہ ۲۱۵-۲۱۶

ہر کہ او بنہاد ناخوش سنتے — سوئے او نفرین رود ہر ساعتے
نیکوان رفتند و سنتہا بماند — وز لئیمان ظلم و لعنتہا بماند
صہ ۲۲

خلق در صف قتال و کارزار — جان همی بازند بهر کردگار
آن یکی اندر بلا ایوب وار — وان دگر در صابری یعقوب وار
آن یکی چون نوح در اندوه و کرب — وان دگر چون احمد اندر صف حرب
این ز دنیا چون ابوذر پر حذر — وان دگر در استقامت چون عمر
صد هزاران خلق تشنه و مستمند — بهر حق از طمع جهدی میکنند

ص ۵۱۲

وقت تحلیل نماز ای بانمک — زان سلام آورد باید بر ملک
که ز الهام و دعای خوب تان — اختیار این نمازم شد روان
باز از بعد گنه لعنت کنی — بر بلیس ایرا که از وی منحنی

ص ۴۶۱

مکافات عمل

گرچه دیوار افگند سایه دراز — باز گردد سوی او آن سایه باز
این جهان کوه است و فعل ما ندا — سوی ما آید نداها را صدا

ص ۹

کی کجی کردی و کی کردی تو شر — که ندیدی لایقش در پی اثر
کی فرستادی دمی بر آسمان — نیکیی کز پی نیامد مثل آن

ص ۳۵۵

نقصان و خسران

ما درین انبار گندم می کنیم — گندم جمع آمده گم می کنیم
می نیندیشیم آخر ما بهوش — کین خلل در گندم است از مکر موش
موش تا انبار ما حفره زده است — وز فنش انبار ما ویران شده است
اول ای جان دفع شر موش کن — وانگه اندر جمع گندم جوش کن

ص ۱۳

عناصر

چار مرغ اند این عناصر بستہ پا — مرگ و رنجوری و علت پاکشا

پایشان از ہمدگر چون بازگرد — مرغ ہر عنصر یقین پرواز کرد

جذبۂ این اصلہا و فرعہا — ہر دمے رنجے نہد در جسمہا

تا کہ این ترکیبہا را بردرد — مرغ ہر جزوے باصل خود پرد

حکمت حق مانع آید زین عجل — جمع شان دارد بصحت تا اجل

گوید اے اجزا اجل مشہود نیست — پر زدن پیش اجل تان سود نیست

۲۹۰

تخالف اجزائے عالم

ہر یکے ز اجزائے عالم یک بہ یک — بر غبی بند است و بر استاد فک

بر یکے قند است و بر دیگر چو زہر — بر یکے لطف است و بر دیگر چو قہر

بر یکے دیو است و بر دیگر چو حور — بر یکے نار است و بر دیگر چو نور

بر یکے گنج است و بر دیگر چو مار — بر یکے ورد است و بر دیگر چو خار

بر یکے شیرین و بر دیگر ترش — بر یکے مہوست و بر دیگر چو ہش

بر یکے پنہان و بر دیگر عیان — بر یکے سود است و بر دیگر زیان

بر یکے بند است و بر دیگر گشاد — بر یکے قید است و بر دیگر مراد

بر یکے نوش است و بر دیگر چو نیش — بر یکے بیگانہ بر دیگر چو خویش

بر یکے روز است و بر دیگر چو شب — بر یکے عیش است و بر دیگر تعب

بر یکے محبوب بر دیگر عدو — بر یکے راح است و بر دیگر کدو

بر یکے آب است و بر دیگر چو خون — بر یکے اعجاز و بر دیگر فسون

بر یکے حلوا و بر دیگر چو سم — بر یکے سنگ است و بر دیگر صنم

بر یکے جسم است و بر دیگر چو روح — بر یکے حبس است و بر دیگر فتوح

بر یکے تیر است و بر دیگر کمان　　بر یکے نان است و بر دیگر سنان
بر یکے نقص است و بر دیگر کمال　　بر یکے ہجر است و بر دیگر وصال
۵۸۸-۵۸۶

جنگِ ما و صلحِ ما در نورِ عین　　نیست از ما ہست بین الاصبعین
جنگِ فعلی جنگِ طبعی جنگِ قول　　در میانِ جزوہا جزو یست ہول
این جہان زین جنگ قایم می بود　　در عناصر در نگر تا حل شود
چار عنصر چار استونِ قویست　　کہ بر ایشان سقف دنیا مستویست
ہر ستونے اشکنندہ آن دگر　　استنِ آب اشکنندہ ہر شرر
پس بنائے خلق بر اضداد بود　　لاجرم جنگی شدند از ضر و سود
ہست احوالت خلافِ یکدگر　　ہر یکے باہم مخالف در اثر
چونکہ ہر دم راہِ خود را میزنی　　با دگر کس سازگاری میکنی
تا گر زین جنگ حقت واخرد　　در جہانِ صلح یکرنگت برد
آن جہان جز باقئ و آباد نیست　　زانکہ ترکیب وے از اضداد نیست
این تفانی از ضد آمد ضد را　　چون نباشد ضد نبود جز بقا
نفی ضد کرد از بہشتِ بی‌نظیر　　کہ نباشد شمس و ضدش زمہریر
۶۹۴

چون خدا خواہد کہ پردہ کس درد　　میلش اندر طعنۂ پاکان برد
چون خدا خواہد کہ پوشد عیبِ کس　　کم زند در عیبِ معیوبان نفس
۲۲

ہر کسے گر عیب خود دیدے ز پیش　　کے بدے فارغ وے از اصلاحِ خویش

غافل اند این خلق از خود بیخبر　　　لاجرم گویند عیب همدگر
صـ ۱۱۹

نہایت امر

جان بده از بهرِ انجام اے پسر　　　بے جهاد و صبر کے باشد ظفر
صبر کردن بهرِ این نبود حرج　　　صبر کن کالصبر مفتاح الفرج
صـ ۱۹۳

غرض

خشم و شهوت مرد را احول کند　　　ز استقامت روح را مبدل کند
چون غرض آمد هنر پوشیده شد　　　صد حجاب از دل بسوے دیده شد
صـ ۱۳

دست کے جنبد بایثار و عمل　　　تا نه بیند داده را جانش بدل
آنکه بدہد بے امید سودها　　　آن خدا یست آن خدا یست آن خدا
صـ ۲۶۵-۲۶۶

یک سلامے نشنوی اے مرد دین　　　که نگیرد آخرت آن آستین
بے طمع نشنیده ام از خاص و عام　　　من سلامے اے برادر والسلام
صـ ۲۶۶

قصد

قصد گنجے کن که این سود و زیان　　　در تبع آید تو آنرا فرع دان
هر که کارد قصد گندم بایدش　　　کاه خود اندر تبع می آیدش
قصد کعبه کن چو وقت حج بود　　　چونکه رفتی مکه هم دیده شود
قصد در معراج دید دوست بود　　　در تبع عرش و ملایک هم نمود
صـ ۱۵۰

قیام عالم از خود غرضی — درد الحکم — غرض

بادشاہے را خدا کشتی کند ۔۔۔ تا بحرص خویش بر صفہا زند
قصدِ شاہ آن نے کہ خلق ایمن شوند ۔۔۔ قصدش آنکہ ملک گردد پاے بند
آن خراسی می دود، قصدش خلاص ۔۔۔ تا بیابد از خشب یکدم مناص
قصدِ او آن نے کہ آبے بر کشد ۔۔۔ یا کہ کنجد را بدان روغن کند
گاو بشتابد ز بیمِ زخمِ سخت ۔۔۔ نے برائے بردنِ گردون و رخت
لیک حق دادش چنین خوف وجع ۔۔۔ تا مصالح حاصل آید در تبع
ہمچنین ہر کاسبے اندر دکان ۔۔۔ بہرِ خود کوشد، نہ اصلاحِ جہان
ہر یکے بر درد جوید مرہمے ۔۔۔ در تبع قایم شدہ زان عالمے
حق ستونِ این جہان از ترس ساخت ۔۔۔ ہر یکے از ترس جان در کار ساخت

غفلت

استحکام بنای دنیا در غفلت

پس ستونِ این جہان خود غفلت است ۔۔۔ چیست دولت کاین دوادو بالت است
تو بجد کارے کہ بگرفتی بدست ۔۔۔ عیبش ایندم بر تو پوشیدہ شدست
زان ہمی تانی بدادن تن بہ کار ۔۔۔ کہ بپوشید از تو عیبش کردگار
ہمچنین ہر فکر کہ گرمی دران ۔۔۔ عیبِ آن فکرت شدہ است از تو نہان
بر تو گر پیدا شدے زان عیب و شین ۔۔۔ زان رمیدے جانت بعد المشرقین

غفلت از عیب خود

کر امل را دان کہ مرگِ ما شنید ۔۔۔ مرگِ خود نشنید و نقلِ خود ندید
حرص نابیناست، بیند مو بمو ۔۔۔ عیبِ خلقان و بگوید کو بکو
عیبِ خود یکذرہ چشمِ کورِ او ۔۔۔ می نہ بیند گرچہ ہست او عیب جو
عور می ترسد کہ دامانش برند ۔۔۔ دامنِ مردِ برہنہ کے درند

مرد دنیا مفلس است و ترسناک — هیچ او را نیست از دزدانش باک

او برهنه آمد و عریان رود — وز غم دزدش جگر خون میشود

وقت مرگش که بود صد نوحه پیش — خنده آید جانش را زین ترس خویش

آن زمان داند غنی کش نیست زر — هم ذکی داند که بود او بی هنر

ص۲۲۷

غفلت سبب بقای عالم

اُستن این عالم ای جان غفلت است — هوشیاری این جهان را آفت است

هوشیاری زان جهانست ای جوان — غالب آید پست گردد این جهان

هوشیاری آفتاب و حرص یخ — هوشیاری آب و این عالم وسخ

زان جهان اندک ترشح میرسد — تا نغژد زین جهان حرص و حسد

گر ترشح بیشتر گردد ز غیب — نی هنر ماند درین عالم نه عیب

ص۵۲-۵۳

غافلی هم حکمت و هم نعمت است — تا نپرد زود سرمایه ز دست

لیک نه چندانکه ناسور شود — زهر جان و عقل رنجوری شود

ص۲۶۶

غفلت بگذار و فکرت پیشه کن — پیشه از بهر خدا اندیشه کن

کار میکن، یکزمان غافل مباش — کار دین، نه کسب دنیا و معاش

غیرت

غیرت حق

شاه را غیرت بود بر هر که او — بو گزیند بعد از آن که دید رو

غیرت حق بر مثل گندم بود — کاه خرمن غیرت مردم بود

اصل غیرتها بدانید از اله — آن خلقان فرع حق بی اشتباه

ص۷۷

غیرت　　　　　　　　　　　　در راحکم

غیرتش را هست صد حلم نہان　　　ورنہ سوزیدے بیکدم صد جہان
م ۲۶۲

غیرت عقل است بر خوبے روح　　　پُر ز تمثیلات و تغییراے نصوح
باچنین پنہانئے کہ روح راست　　　عقل رو سے ایچنین رنگین چراست
م ۵۰۰

غیرت آن باشد کہ آن غیر ہمہ است　　　آنکہ افزون از بیان و دمدمہ است
م ۲۵

فراق

سوز فراق

از فراق این خاکہا شورہ بود　　　آب زرد و گندہ و تیرہ بود
بادہ جان افزا و خم گردد فنا　　　آتشے خاکسترے گردد ہبا
باغ چون جنت شود دار المرض　　　زرد و ریزان برگ او اندر حرض
عقل درّاک از فراق دوستان　　　ہمچو تیر انداز بشکستہ کمان
دوزخ از فرقت چنان سوزان شدہ است　　　پیداز فرقت چنان لرزان شدہ است
گر بگویم از فراق چون شرار　　　تا قیامت یک بود از صد ہزار
پس ز شرح سوز او کم زن نفس　　　رب سلم، رب سلم گوے وبس
م ۲۷۳

فراق ظاہری

ہر خیالے را کہ دید آن اتفاق　　　انگہش بعد العیان افتد فراق
نے فراق قطع بہر مصلحت　　　کاین است از ہر فراق از منقبت
بہر استبقاے آن جسم چون جان　　　لحظۂ در ابر خود گردد نہان
م ۵۸۱

چون شکسته می رهد اشکسته شو — امن در فقر است اندر فقر رو
۲۶۵

محنت فقر ار چه کم از عیش نیست — از بلائے اغنیا خود بیش نیست

کارِ درویشی ورائے فہم تست — سوئے درویشان تو منگر سست
زانکہ درویشی ورائے کارہاست — دمبدم از حق مر ایشان را عطاست
بلکہ درویشان ورائے ملک و مال — روزئے دارند ژرف از ذوالجلال
ص۶۱

آنچنان کز فقر می ترسند خلق — زیر آب شور رفتہ تا بحلق
گر بترسیدے ازان فقر آفرین — گنجہا شان کشف گشتے در زمین
جملہ شان از خوفِ غم، در عینِ غم — در پئے ہستی دویدہ در عدم
۲۳۱

دیو می ترساندت ہر دم ز فقر — ہمچو کبکش صید کن اے بازِ صقر
۲۹۵

فقر آن محمود تست اے بے سعت — طبع ازو دایم ہمی ترساندت
گر بدانی رحمِ این محمود راد — خوش بگوئی عاقبت محمود باد
فقر آن محمود تست، اے بیم دل — کم شنو زین مادرِ طبعِ مضل
چون شکارِ فقر گردی تو یقین — ہمچو کودک اشک باری یوم دین
۲۲۴

فقر فخری نہ از گزاف است و مجاز — صد ہزاران عز پنہان است و ناز
ص

فقر

فقر فخری بہرِ آن آمد سنی | تا ز طماعان گریزم در غنی
گنجہا را در خرابے زان نہند | تاز حرص اہلِ دنیا وا رہند

مثنوی

آن گروہے کز فقیری پے برند | صد جہت ز انمردگان فانی ترا اند
مردہ از یک روست فانی در گزند | صوفیان از صد جہت فانی شدند
مرگ یک قتل است و این سی صد ہزار | ہر یکے را خونبہائے بیشمار
گرچہ کشت این قوم را حق بارہا | ریخت بہر خونبہا انبارہا

مثنوی ۵

آن فقیران لطیف خوش نفس | کز پئے تعظیم شان آمد عبس
آن فقیری بہرِ پیچا پیچ نیست | بل پئے آنکہ بجز حق ہیچ نیست

مثنوی ۱

فلسفہ، فلسفی

فلسفی گوید ز معقولات دون | عقل از دہلیز می ناید برون
فلسفی منکر شود در فکر و ظن | گو برو سر را بدان دیوار زن
نطقِ آب و نطقِ خاک و نطقِ گل | ہست محسوسِ حواسِ اہلِ دل
فلسفی کو منکرِ حنانہ است | از حواسِ انبیا بیگانہ است
گوید او کہ پرتو سودائے خلق | بس خیالات آورد در راہِ خلق
بلکہ عکسِ آن فساد و کفرِ او | این خیالِ منکرے را زد برو
فلسفی مر دیو را منکر بود | در ہمان دم سخرۂ دیوے بود
گر ندیدی دیو را خود را بہ بین | بے جنون نبود کبودی بر جبین
ہر کرا در دل شک و پیچانی است | در جہان او فلسفی پنہانی است

درر الحکم

می‌نماید اعتقاد او گاه گاه — آن رگ فلسف کند رویش سیاه

ص۸۳

فلسفی خود را از اندیشه بکشت — گو بدو کو راست سوئے گنج است پشت

گو بدو چندانکه افزون میدود — از مراد دل جدا تر میشود

ص۴۴۶

فنا و بقا

حقیقت خوف فنا

تو ازان روزے کہ در ہست آمدی — آتشے یا خاک یا بادے بدی

گر بدان حالت ترا بودے بقا — کے رسیدے مر ترا این ارتقا

از مبدل ہستئ اول نماند — ہستئ دیگر بجائے او نشاند

این بقاہا از فناہا یافتی — از فنا پس رو چرا بر تافتی

زان فناہا چه زیان بودت که تا — بر بقا چفسیدۂ اے بینوا

چون دوم از اولینت بہتر است — پس فنا جوئی و مبدل را پرست

صد ہزاران حشر دیدی اے عنود — تا کنون ہر لحظه از بدو وجود

از جمادی بیخبر سوئے نما — وز نما سوئے حیات و ابتلا

باز سوئے عقل و تمیزات خوش — باز سوئے خارج این پنج و شش

ص۴۱۰

جمله عالم زین غلط کردند راه — کز عدم ترسند و آمد آن پناه

از کجا گوئیم علم از ترکِ علم — از کجا جوئیم سلم از ترکِ سلم

از کجا جوئیم ہست از ترکِ ہست — از کجا جوئیم دست از ترکِ دست

ہم تو تانی کرد یا نعم المعین — دیدۂ معدوم بین را ہست بین

دیدۂ کو از عدم آید پدید — ذاتِ ہستی را ہمه معدوم دید

این جهان منتظم محشر بود | گر دو دیده مبدل و انور شود
زان نماید آن حقایق نا تمام | که برین خامان بود فهمش حرام

صـ۱۱۵

آوردن وجود از عدم

بر عدمها کان ندارد چشم و گوش | چون فسون خواند، همی آید بجوش
از فسون او عدمها زود زود | خوش معلق می زند سوی وجود

صـ۳۹

بقا در فنا

اینچنین معدوم کو از خویش رفت | بهترین هستها افتاد و رفت
او به نسبت باحیات حق فناست | در حقیقت در فنا او را بقاست

صـ۳۱۱

تجدد امثال

صورت از بیصورتی آمد برون | باز شد کانا الیه راجعون
پس ترا هر لحظه مرگ و رجعت است | مصطفی فرمود دنیا ساعت است
هر نفس نو می شود دنیا و ما | بے خبر از نو شدن اندر بقا
عمر همچون جوی نو نو میرسد | مستمری می نماید در جسد
شاخ آتش چون بجنبانی به ساز | در نظر آتش در آید بس دراز
این درازی مدت از تیزی صنع | می نماید سرعت انگیزی صنع

صـ۳۲

در وجود آدمی جان و روان | میرسد از غیب چون آب روان
هر زمان از غیب نو نو می رسد | وز جهان تن برون شو می رسد

صـ۵۶

تسلسل جسم فانی

چون شکوفه ریخت، میوه سر کند | چونکه تن بشکست جان سر بر کند

صـ۶۰

دُرِّ الحکم

چون ز خود رستی ہمہ برہان شدی
چونکہ گفتی بندہ ام سلطان شدی
ص ۱۲۹

آن کسی را کہ چنین شاہی کُشد
سوئے تخت و بہترین جاہی کُشد
نیم جان بستاند و صد جان دہد
انچہ در وہمت نیاید آن دہد
ص ۱۰۰

تو مکن تہدیدم از کشتن کہ من
تشنۂ زارم بخونِ خویشتن
گر بریزد خونِ من آن دوست رو
پائے کوبان جان برافشانم برو
آزمودم مرگِ من در زندگیست
چون رہم زین زندگی پایندگیست
ص ۲۷۶

پیشِ بیحد ہرچہ محدود است لاست
کل شیءٍ غیر وجہ اللہ فناست
این فنا ہا پردۂ آن وجہ گشت
چو چراغ خفتہ اندر زیر طشت
ص ۱۷۴

ہمچنین جویائے درگاہِ خدا
چون خدا آید شود جویندہ لا
گرچہ آن وصلت بقا اندر بقاست
لیک از اول بقا اندر فناست
سایہائے کہ بود جویائے نور
نیست گردد چون کند نورش ظہور
عقل کے ماند چو باشد سرّ او
کل شیءٍ ہالک الا وجہہ
ہالک آید پیشِ وجہش ہست و نیست
ہستی اندر ہستئ خود طرفہ ایست
ص ۱۹۵

گفت قائل در جہان درویش نیست
ور بود درویش آن درویش نیست
ہست از روئے بقا آن ذاتِ او
نیست گشتہ وصفِ او در وصفِ ہو
چون زبانہ شمع پیشِ آفتاب
نیست باشد ہست باشد در حساب

(حاشیہ: خدا جان بستاند اور جان بخشے — فنا سے زندہ ہونا — فنا و بقا سے درویش)

هست باشد ذات او تا تو اگر | بر نهی پنبه بسوزد زان شرر
نیست باشد روشنی ندهد ترا | کرده باشد آفتاب او را فنا

فنا ہستی کی

هست خود در هستِ آن هستی بتاز | همچو مس در کیمیا اندر گداز
در من و ما سخت کردستی تو دست | هست این جمله خرابی از دو هست
گر همی خواهی که بفروزی چو روز | هستیِ همچو شبِ خود را بسوز

کارگاهِ صنع حق در نیستیست | غرهٔ هستی چه داند نیست چیست

فنا ماضی و مستقبل

هست هشیاری زیاد ما مضیٰ | ماضی و مستقبلت پردهٔ خدا
آتشے بر زن بهر دو تا بکے | پر گره باشی ازین هر دو چو نے

ہستی و نیستی

موجِ خاکی، وهم و فهم و فکرِ ماست | موجِ آبی محو و سکرست و فناست
تا درین سکری ازان سکری تو دور | تا ازین مستی، ازان جامی تو کور

آئینه هستی چه باشد نیستی | نیستی بگزین، گر ابله نیستی
هستی اندر نیستی بتوان نمود | مالداران بر فقیر آرند جود
نیستی و نقص هر جائے که خاست | آئینهٔ خوبیِ جمله هستهاست

نیست را بنمود هست آن محتشم | هست را بنمود بر شکلِ عدم
بحر را پوشید و کف کرد آشکار | باد را پوشید و بنمود غبار

وانکه هستی سخت مستی آورد — عقل از سر، شرم از دل میبرد
صد هزاران قرن پیشین را همی — مستی هستی بزد ره از کمین

م ۴۴۶

قاضی

بیغرضی قاضی

گفت او چون حکم راند بیدلی — در میان آن دو عالم جاهلی
گفت خصمان عالم اند و علتی — جاهلی تو لیک شمع ملتی
زانکه تو علت نداری در میان — وان فراغت هست نور دیدگان
وان دو عالم را غرضشان کور کرد — علمشان را علت اندر گور کرد

م ۱۶۱

آلت شاهد زبان و چشم تیز — که ز شب خیزش ندارد سر گریز
گر هزاران مدعی سر بر زند — گوش قاضی جانب شاهد کند
قاضیان را در حکومت این فن است — شاهد ایشان را دو چشم روشن است
گفت شاهد زان بجای دیده است — کو بدیده بیغرض سر دیده است
مدعی دیده است اما با غرض — پرده باشد دیدهٔ دل را غرض

م ۵۵۶

عدم تاوان بر قاضی

کانکه از زخم تو میرد در دمار — بر تو تاوان نیست، باخد آن جار
بر حد و تعزیر قاضی هر که مرد — نیست بر قاضی ضمان کو نیست خرد
نایب حق است و سایه عدل حق — آینه حق است و باشد مستحق
کو ادب از بهر مظلومی کند — نی برای عرض و خشم و دخل خود
چون برای حق و روز آجله است — گر خطائی شد دیت بر عاقله است
عاقله او کیست، دانی هست حق — سوی بیت المال برگردان ورق

صد الحکم ۱ م ہوئے قاضی

آنکه بهر حق زند او آمن است　　وانکه بهر خود زند او ضامن است

صفحہ ۵۲۶

فارق حق و باطل

کر ترازو سوئے حق است و کیل او　　زان سوئے حق است دایم میل او

مخلص است از مکر دیو و حیله اش　　مامن است از فیه دیو و قبیله اش

هست او مقراض احقاد و جدال　　قاطع جنگ دو خصم و قیل و قال

دیو در شیشه کند افسون او　　فتنها ساکن کند قانون او

چون ترازو دید خصم پر طمع　　سر کشی بگذارد و گردد تبع

هست قاضی رحمت و دفع ستیز　　قطرهٔ از بحر عدل رستخیز

قطره گرچه خرد و کوته پا بود　　لطف آب بحر ازو پیدا بود

صفحہ ۵۲۶

قبض و بسط
جنبش اصبعین حق تعالیٰ

دیده و دل هست بین الاصبعین　　چون قلم در دست کاتب اے حسین

اصبع لطف است و قهرے درمیان　　کلک دل با قبض و بسطے درجهان

جز نیاز و جز تضرع راه نیست　　زین تقلب هر قلم آگاه نیست

صفحہ ۲۵۲

مصلحت قبض

مصلحت آنست تا یک ساعتے　　قوتے گیرند و زور از راحتے

گر نبودے شب همه خلقان زار　　خویشتن را سوختندے ز اهتزار

از هوس و ز حرص سود اندوختن　　هر کسے دادے بدن را سوختن

شب پدید آید چو گنج رحمتے　　تا رهند از حرص خود یک ساعتے

چونکه قبضے آیدت اے راهرو　　آن صلاح تست آیس دل مشو

زانکه در خرجی ازان بست و گشاد　　خرج را دخلے بباید ز اعتداد

در الحکم

چونکه قبض آمد تو در وے بسط بین | تازه باش و چین میفگن بر جبین
بعد ضد رنج آن ضد دگر | رو دهد یعنی گشاد و کر و فر

ص۲۸۲

وجہ قبض

چون تو ورد ے ترک کردی در روش | بر تو قبضے آید از رنج و تپش
آن ادب کردن بود یعنی مکن | ہیچ تحویلے از آن عہد کہن
پیش از آن کین قبض زنجیرے شود | اینکہ دلگیریست پاگیرے شود
رنج معقولت شود محسوس و فاش | تا نگیری این اشارت را بلاش
در معاصی قبضہا دلگیر شد | قبضہا بعد از اجل زنجیر شد
قبض دیدی چارهٔ آن قبض کن | زانکہ سرہا جملہ می روید زبن
بسط دیدی بسط خود را آب ده | چون بر آید میوه با اصحاب ده

ص۱۹۶

قرآن

نیاہ بقرآن

چون تو در قرآن حق بگریختی | با روان انبیا آمیختی
ہست قرآن حالہائے انبیا | ماہیان بحر پاک کبریا
گر بخوانی و نۂ قرآن پذیر | انبیا و اولیا را دیده گیر
ور پذیرائی چو بر خوانی قصص | مرغ جانت تنگ آید در قفص

ص۱۸۱

حفاظت قرآن

مصطفی را وعده کرد الطاف حق | گر بمیری تو نمیرد این سبق
من کتاب و معجزت را رافعم | بیش و کم کن را ز قرآن مانعم

ص۲۱۸

ظاہر و باطن

حرف قرآن را مدان کہ ظاہر است | زیر ظاہر باطنے ہم قاہر است

قرآن

درو گم

زیر آن باطن یکی بطن دگر | خیره گردد اندرو فکر و نظر
زیر آن باطن یکی بطن سوم | که درو گردد خردها جمله گم
بطن چارم از نبی خود کس ندید | جز خدای بی‌نظیر و بی ندید
همچنین تا هفت بطن ای بوالکرم | می‌شمر تو زین حدیث معتصم
تو ز قرآن ای پسر ظاهر مبین | دیو آدم را نبیند غیر طین

۲۸۰۶

کلام خدا

گرچه قرآن از لب پیغمبر است | هر که گوید حق نگفت او کافر است

۲۹۰

معارضهٔ کلام

چون کتاب الله بیامد هم بر آن | اینچنین طعنه زدند آن کافران
که اساطیر است و افسانه نژند | نیست تعمیقی و تحقیقی بلند
کودکان خرد فهمش می‌کنند | نیست جز امر پسند و ناپسند
ظاهر است و هر کسی پی می‌برد | کو بیان که گم شود در وی خرد
گفت اگر آسان نماید این تو | اینچنین آسان یکی سوره بگو
جنیان و انسیان و اهل کار | گو یکی آیت ازین آسان بیار

۲۸۲-۲۷۵

تا قیامت می‌زند قرآن ندا | کای گروهی جهل را گشته فدا
مر مرا افسانه می‌پنداشتید | تخم طعن و کافری می‌کاشتید
خود بدیدید ای خسیسان هم من | که شما بودید افسانه نه من
تا بدیدید ایکه طعنه می‌زدید | که شما فانی و افسانه بدید
من کلام حقم و قایم بذات | قوت جان جان و یاقوت زکات
نور خورشیدم فتاده بر شما | لیک از خورشید ناگشته جدا

ملک منعم ینبوع آن ذات حیات   تا رهانم عاشقان را از ممات
۴۲۵

معجزهٔ قرآن

خود بگیر این معجزه چون آفتاب   صد زبان و نام او ام الکتاب
زهره نی کس را که یک حرفی از آن   یا بدزدد یا فزاید در بیان
۳۶۵

معنی قرآن

معنی قرآن ز قرآن پرس و بس   وز کسی کآتش زده است اندر هوس
پیش قرآن گشت قربانی و پست   تا که عین روح او قرآن شده است
روغنی کو شد فدای گل به گل   خواه روغن بوی کن خواهی تو گل
۴۲۳

قدیم و حادث

شب گریزد چونکه نور آید ز دور   پس چه داند ظلمت شب حال نور
پشه بگریزد ز باد با دها   پس چه داند پشه ذوق بادها
چون قدیم آید حدث گردد عبث   پس کجا داند قدیمی را حدث
۴۲۶

قرب

انواع قرب

تو تو هم میکنی از قرب حق   که طبق گر دور نبود از طبق
این نمی بینی که قرب اولیا   صد کرامت دارد و کار و کیا
آهن از داود مومی میشود   موم در دستت چو آهن می بود
قرب خلق و رزق بر جمله است عام   قرب وحی عشق دارند این کرام
قرب بر انواع باشد ای پدر   می زند خورشید بر کهسار و زر
لیک قربی هست با زر شید را   که از آن آگه نباشد بید را

شاخ خشک و تر قریب آفتاب — آفتاب از هر دو کے وارد حجاب

لیک کو آن قربت شاخ تری — کز ثمار پخته از وے میخوری

شاخ خشک از قربت آن آفتاب — غیر زود تر خشک گشتن گو بیاب

ص [illegible]

قرب بمعنی ...

گفت پیغمبر علیؓ را کاے علیؓ — شیر حقی پهلوانی پر دلی

لیک بر شیری مکن هم اعتمید — اندر آ در سایهٔ نخل امید

هر کسے گر طاعتے پیش آورند — بهر قرب حضرت بیچون و چند

تو تقرب جو بعقل و سرّ خویش — نے چو ایشان بالکمال و بر خویش

ص [illegible]

نسبت قرب

گر بہ بینی یک نفس حسن ودود — اندر آتش افگنی جان و دود

جیفه بینی بعد ازان این شرب را — چون بہ بینی کر و فر قرب را

ص [illegible]

وصف قرب

قرب نے بالا و پستی رفتن است — قرب حق از حبس هستی رستن است

ص [illegible]

قرب بیچون است عقلت را بتو — نیست از پیش و پس و سفل و علو

قرب بیچون چون بناشد شاه را — که نیابد بحث عقل آن راه را

ص [illegible]

قطب

ضعف بدن ...

ضعف قطب از تن بود از روح نے — ضعف در کشتی بود در نوح نے

ص [illegible]

وصف قطب

قطب شیر و صید کردن کار او — باقیان خلق باقی خوار او

تا توانی در رضای قطب کوش — تا قوی گردد، کند در صید جوش

چون برنجد، بینوا باشند خلق — کز کف عقل است چندین رزق خلق

زانکه جمله خلق باقی خوار اوست — این نگهدار ار دل تو صید جوست

او چو عقل و خلق چون اجزای تن — بستهٔ عقل است تدبیر بدن

قطب آن باشد که گرد خود تند — گردش افلاک گرد او زند

قناعت

حکمت از قناعت و زهد

قلتی کان از قناعت وز تقاست — آن ز فقر و قلت دونان جداست

حبهٔ آن گر بیابد سر نهد — وین ز گنج زر به همت بر جهد

از قناعت هیچکس بیجان نشد — وز حریصی هیچکس سلطان نشد

صفت قناعت

گفت پیغمبر قناعت چیست گنج — گنج را تو وا نمی‌دانی ز رنج

این قناعت نیست جز گنج روان — تو مزن لاف ای غم و رنج روان

چون قناعت را پیمبر گنج گفت — هر کسی را کی رسد گنج نهفت

سائل آن باشد که جسم او گداخت — قانع آن باشد که مال خویش باخت

قول و فعل
تطابق قول و فعل

کالبد نامه است اندر وی نگر | هست لایق شاه را؟ آنگه ببر
گوشهٔ رو نامه را بگشا، بخوان | بین که حرفش هست در خورد شهان
گر نباشد در خور، او را پاره کن | نامهٔ دیگر نویس و چاره کن
لیک فتح نامهٔ تن زپ مدان | ورنه هر کس سرِّ دل دیدی عیان
نامه بگشادن چه دشوار است و صعب | کارِ مردان است، نی طفلانِ لعب
جمله بر فهرست قانع گشته ایم | زانکه در حرص و هوا آغشته ایم
باشد آن فهرست دامی عامه را | تا چنان دانند متن نامه را
هست آن عنوان چو اقرار زبان | متنِ نامه سینه را کن امتحان
که موافق هست با اقرارِ تو | تا منافق وار نبود کارِ تو

ص۳۳۰

از علیؑ میراث داری ذوالفقار | بازوی شیر خدا هستت بیار
گر فسونی یاد داری از مسیح | کو لب و دندان عیسیٰؑ ای وقیح
کشتیٔ سازی ز توزیع و فتوح | کو یکی ملاحِ کشتی همچو نوحؑ
بت شکستی گیرم ابراهیمؑ وار | کو بت تن را فدا کردن بنار
گر دلیلت هست اندر فعل آر | تیغ چوبین را مکن تو ذوالفقار
آن دلیلی کو ترا مانع شود | از عمل، آن نقمت صانع بود

ص۵۴۰

گواهان ضمیر

فعل و قول آمد گواهان ضمیر | زین دو بر باطن تو استدلال گیر
این گواه فعل و قول از وی بجو | کو بدریا نیست واصل همچو جو
قول و فعل او گواه او بود | کو بدریا متصل چون او بود

ص۳۹۶

روزِ عرض

پس قیامت، روزِ عرضِ اکبر است — عرضِ او خواهد که با زیب و فر است
هر که چون هندو بد و سودائیست — روزِ عرض نوبتِ رسوائیست
صـ۳۳

گرچه پنهان باشدت پیدا شود — هر که او خائن بود، رسوا شود

کبر و نخوت نوراج

بدترین شهوت است کبر

حرص بط از شهوت حلق است و فرج — در ریاست نیست چند آنست درج
از الوهیت زند در جاه لاف — طامعِ شرکت کجا باشد معاف
زلت آدم ز اشکم بود و باه — وانِ ابلیس از تکبر بود و جاه
لاجرم او زود استغفار کرد — وین لعین از توبه استکبار کرد
صـ۲۰

بلندی کا عیب پستی

زد بانِ خلق این ما و منست — عاقبت زین نردبان افتادن است
هر که بالاتر رود، ابله تر است — کاستخوانِ او بتر خواهد شکست
صـ۳۶۵

عجیب بیمِ نخوت

اے بسا کفار را سودائے دین — بندِ شان ناموس و کبر و آن و این
بندِ پنهان لیک از آہن بتر — بندِ آہن را کند پاره تبر
صـ۸۳

ہر بیمِ کبر و نخوت

نخوت و دعوے و کبر د تر ہات — دور کن از دل که تا یابی نجات
صـ۲۰

مسجد عالم

کبر زشت و از گدایان زشت تر — روزِ سرد و برف آنگه جامه تر
صـ۲۰

کبر و نخوت — در رد الحکم

ہست زہدان صومعہ وزد لئیم — کا ہدان ذاکر شود حق را مقیم
چون عبادت بود مقصود بشر — شد عبادتگاہ گردنکشی سقر
صفحہ ۲۵۶

زہر کبر

این تکبر زہر قاتل دان کہ ہست — از مئے پر زہر شد او گیج و مست
بعد یکدم زہر در جانش زند — زہر در جانش کند دادو ستد
۲۶۵

تکبر اشتر را ہجر

اے تواضع بردہ پیش ابلہان — اے تکبر کردہ تو پیش شہان
آن تکبر بر خسان خوب است و چست — ہیں مرو معکوس عکسش بند تست
گرچہ شہ با تو نشیند بر زمین — خویشتن بشناس و نکوتر نشین
صفحہ ۳۵۲

تکبر در صحبت فقر

چند حرف طمطراق و کار و بار — کار و بار خود بین و شرم دار
صفحہ ۴۰

کریم و لئیم

سلوک کریم و لئیم

معبد مرد کریم اکرمتہ — معبد مرد لئیم اسقمتہ
مر لئیمان را بزن تا سر نہند — مر کریمان را بدہ تا بر دہند
با کریمے گر کنی احسان سزد — ہر یکے را او عوض ہفصد دہد
با لئیمے چون کنی قہر و جفا — بندۂ گردد ترا بس با وفا
کہ لئیمان در جفا صافی شوند — چون وفا بینند خود جافی شوند
صفحہ ۲۵۶

کعبہ

حضورے اہل دل

ہر کرا خواہی تو در کعبہ بجو — تا برآید در زمان پیش تو او

صورتے کو فاخر و عالی بود	او ز بیت اللہ کے خالی بود
او بود حاضر منزہ از رتاج	باقیٔ مردم برائے احتجاج

صفحہ ۱۲۸

کعبہ ہر چندان کہ خانہ بر او ست	خلقت من نیز خانہ سرِ او ست
کعبہ را یکبار بیتی گفت یا	گفت یا عبدی مرا ہفتاد بار

صفحہ ۱۵۰

کعبۂ جبرئیل و جانہا سدرہ	کعبۂ عبد البطن شد سفرہ
قبلۂ عارف بود نورِ وصال	قبلۂ عقلِ مفلسف شد خیال
قبلۂ زاہد بود فیضِ نظر	قبلۂ طامع بود ہمیانِ زر
قبلۂ عاشق حق آمد اے پسر	قبلۂ باطل بلیس استادِ پدر
قبلۂ فرعون دنیا سر بسر	قبلۂ خر بندہ چہ بود، کونِ خر
قبلۂ ظاہر پرستان روئے زن	قبلۂ باطن نشینان ذوالمنن

۵۲۵-۵۲۶

کعبہ را کش ہر زمان عزے فزود	آن ز اخلاصاتِ ابراہیم بود

گریہ وزاری

رحمتم موقوف آن خوش گریہاست	چون گرست از بحرِ رحمت موج خاست
تا نہ گرید ابر، کے خندد چمن	تا نہ گرید طفل، کے جوشد لبن

صفحہ ۱۰۸

اے برادر طفل، طفلِ چشم تست	کامِ خود، موقوف زاری دان نخست
کامِ تو موقوف زاریٔ دل است	بے تضرع کامیابی مشکل است

گریہ وزاری

در رانگم

گر همی خواهی که مشکل حل شود — خارِ محرومی بگل مبدل شود

گر همی خواهی که آن خلعت رسد — پس بگریان طفلِ دیده بر جسد

ص۱۱۱

زاریٔ و گریه قوی سرمایه ایست — رحمتِ کلی قوی تر دایه ایست

دایه و مادر بهانه جو بود — تا که کے آن طفل گریان میشود

ص۱۴۲

روشنیٔ خانه باشی همچو شمع — گر فرو باری تو همچو شمع دمع

ص۵۲۸

باعث گریہ وزاری

بنده می نالد بحق از دردِ خویش — صد شکایت میکند از رنج پیش

حق همی گوید که آخر رنج و درد — مر ترا لابه کنان و راست کرد

این گله زان نعمتے کن کت زند — از درِ ما دور و مطرود ست کند

در حقیقت هر عدو داروے تست — کیمیاے نافع و دلجوے تست

تا ازو گردی گریزان در خلا — استعانت جوے از فضلِ خدا

در حقیقت دوستانت دشمنند — که ز حضرت دور و مشغولت کنند

ص۳

قدر گریہ

اشک کان از بهرِ او بارند خلق — گوهر است و اشک پندارند خلق

ص۲۷

گریہ سبب خنده

از پئے هر گریه آخر خنده ایست — مردِ آخر بین مبارک بنده ایست

ص۲۴

ذوقِ خنده دیده ئے اے خیره خند — ذوقِ گریه بین که هست آن کانِ قند

آن ترشروئے مادر یا پدر — حافظِ فرزند شد از هر ضرر

گریه زاری

چون جهنم گریه آرد یادِ آن | پس جهنم خوشتر آمد از جنان
خنده‌ها در گریه پنهان و کتیم | گنج در ویرانها جو ای کلیم
ذوق در غمهاست پی گم کرده‌اند | آبِ حیوان را بظلمت برده‌اند

ص ۴۲۵

گریهٔ صدق

گریهٔ با صدق با جانها زند | تا که عرش و فرش را نالان کند
گریهٔ بے صدق باشد بیفروغ | او ندارد چربیئ مانندِ دوغ

گریهٔ کذب

زور را بگذار و زاری را بگیر | رحم سوئے زاری آید اے فقیر
زاریئ مضطر که تشنه معنویست | زاریئ سرد دروغ آن غویست
گریهٔ اخوانِ یوسف حیلت است | کاندرون شان پر ز رشک و علت است

ص ۴۰۲

گریه و زاری

اے تو پاک از جهل و علت پاک از آن | که فراموشی کند ویرا نهان
هیچکس را تو کسے انگاشتی | همچو خورشیدش بنور افراشتی
چون کسم کردی اگر لابه کنم | مستمع شو لابه‌ام را از کرم
زانکه از نقشم چو بیرون برده‌ٔ | آن شفاعت هم تو خود را کردهٔ
چون ز رختِ من تهی گشت این وطن | تر و خشکِ خانه نبود آنِ من
هم دعا از من روان کردی چو آب | هم ثباتش بخش و گردان مستجاب
هم تو بودی اول آرندهٔ دعا | هم تو باش آخر اجابت را رجا

ص ۴۸۹

خنده و گریه

گریهٔ و خندهٔ غم و شادئے دل | هر یکے را معدنے دان مستقل
هر یکے را مخزنے مفتاحِ آن | اے برادر در کفِ فتاحِ آن

ص ۴۸۲

بیان از گریہ و زاری — گریہ و زاری — درد الم

چون خدا خواہد کہ مان یاری کند — میلِ مارا جانب زاری کند
اے خنک چشمے کہ او گریانِ اوست — اے ہمایون دل کہ او بریانِ اوست

نوحہ بر حالِ خود

کردۂ بر دیگران نوحہ گری — مدتے بنشین و برخود میگری
زابرِ گریان شاخ سبز و تر شود — نورِ شمع از گریہ روشن تر بود

۱۱۱

لاف و گزاف

اعتبار نباشد بر گفتِ احمقان

بس کسا کاو بخت خود را ازنخست — وقتِ پیچاپیچ دستاویز جست
بیشتر از واقعہ آسان بود — در دلِ مردم خیالِ نیک و بد
چون در آید اندرون کارزار — آن زمان گردد بر آن کس کار زار
درمیانِ جملہ گر مردانہ اند — در غزا چون عورتان خانہ اند
گفت پیغمبر سپہدار غیوب — لَا شُجَاعَۃَ یَا فَتی قَبْلَ الْحُرُوب
وقتِ لافِ غزو مستان کف زنند — وقتِ جوشِ جنگ چون کف می فتند
وقتِ ذکرِ غزو شمشیرش دراز — وقتِ کر و فر تیغش چو پیاز

۲۸۰

لفظ و معنی

اعتبار معنی نہ لفظ

گر حدیثت کژ بود معنیت راست — آن کژی لفظ مقبولِ خداست
در بود معنی کژ و لفظت نکو — آن چنان معنی نیرزد یک تسو

۱۹۲

اہل معنی

آنچہ با معنیست خود پیدا شود — وانچہ بےمعنیست خود رسوا شود
رو بمعنی کوش اے صورت پرست — زانکہ معنی بر تنِ صورت پرست

جانشینِ اہلِ معنی باش تا | ہم عطا یابی و ہم باشی فتیٰ
جانِ عیسیٰ درین تن بخلاف | ہست ہمچون تیغِ چوبین در غلاف
صد۲

معانی نعمت عندہٗ

حرف ظرف آمد درو معنی چو آب | بحرِ معنی عندہٗ اُم الکتاب
صد۱۱

لفظ را مانندۂ این جسم دان | معنیش را در درون مانندِ جان
دیدۂ تن دائما تن بین بود | دیدۂ جان جانِ پُر فن بین بود
صد۵

وصفِ معنی

معنیٔ تو صورت است و عاریت | بر مناسب شادیٔ و بر قافیت
معنی آن باشد کہ بستاند ترا | بے نیاز از نقش گرداند ترا
معنی آن نبود کہ کور و کر کند | مرترا بر نقش عاشق تر کند
صد۱۱۶

ماضی

بہ گذشتہ حسرت بیہودہ

بر گذشتہ حسرت آوردن خطاست | باز ناید رفتہ یاد آن ہباست
صد۳۵۳

مال و دولت

(مثنوی)

مالِ دنیا شد تبسمہائے حق | کردہ مارا مست و ہم مغرورِ خلق
فقر و رنجوری بہ استت اے سند | کان تبسم دامِ خود را بر کند
صد۶

مالِ دنیا دامِ مرغانِ ضعیف | ملکِ عقبیٰ دامِ مرغانِ شریف
تا بدین ملکے کہ او دامیست ژرف | در شکار آیند مرغانِ شگرف
صد۳۱۶

احتیاط

مال تخم است دبهر شور ومنه — تیغ را در دست هر رهزن مده

صـ ۹۲

ذریعهٔ عزّت

مال چون مار است وین جاه اژدها — سایهٔ مردان زمرد این دو را

زان زمرد مار را دیده جهد — کور گردد مار وزهرش وارهد

صـ ۴۳۵

حقیقتِ زر

زر خرد را والهٔ و شیدا کند — خاصه مفلس را که خوش سوا کند

زر اگرچه عقل می آرد ولیک — مرد عاقل باید او را نیک نیک

صـ ۹

زر به از جانست نزد ابلهان — زر نثار جان بود پیش شهان

صـ ۴۳۴

عیب پوشی

مال و زر سر را بود همچو کلاه — کل بود آن کز کله سازد پناه

آنکه زلف و جعد رعنا باشدش — چون کلاهش رفت خوشتر آیدش

مرد حق باشد بمانند بصر — پس برهنه به که پوشیده نظر

صـ ۱۹۰

مال صالح

مال را گر بهر دین باشی حمول — نعم مال صالح گفت آن رسول

صـ ۳۰

مال میراثی

مال میراثی ندارد خود وفا — چون بناکام از گزشته شد جدا

او ندارد قدر هم کارزان بیافت — که بکدّ و کسب ورنجش کم شتافت

صـ ۵۸۶

مجاهده

هین و هین اے راهرو بیگاه شد — آفتاب عمر سوئے چاه شد

هین مگو فردا که فرداها گذشت — تا بکلی بگذرد ایام کشت

این دو در دوک کرا کز دورت بہت نود — پز افشانی بکن از راهِ جود
این قدرت تخمے کہ ما بدستت بباز — تا بروید زین دو دم عمر دراز
صـ ۱۲۵

محبت

از ذرات

از محبت تلخہا شیریں شود — وز محبت مسہا زریں شود
از محبت دُردہا صافی شود — وز محبت دردہا شافی شود
از محبت خارہا گل میشود — وز محبت سرکہا مل میشود
از محبت دار تختے می شود — وز محبت بار بختے می شود
از محبت سجن گلشن میشود — بے محبت روضہ گلخن میشود
از محبت نار نورے میشود — از محبت دیو حورے میشود
از محبت سنگ روغن میشود — بے محبت موم آہن میشود
از محبت حزن شادی میشود — وز محبت غول ہادی میشود
از محبت نیش نوشے میشود — وز محبت شیر موشے میشود
از محبت سقم صحت میشود — وز محبت قہر رحمت میشود
از محبت مردہ زندہ می شود — وز محبت شاہ بندہ میشود
این محبت ہم نتیجۂ دانش است — کے گزافہ برچنیں تخته نشست
دانش ناقص کجا این عشق زاد — عشق زاید ناقص اما برجماد
صـ ۱۳۲ [۱]

محو و اثبات

محو میباید نہ نحو اینجا بدان — گر تو محوی بے خطر در آب ران
آب دریا مردہ را بر سر نہد — ور بود زندہ ز دریا کے رہد

[۱] از نسخہاے قدیمہ یافتہ میشود کہ درین قطعہ متعدد اشعار الحاقی است ۱۲

چون بمردی تو ز اوصاف بشر | بحر اسرارت نهد بر فرق سر
م۳

شد حواس و نطق بی‌پایان ما | محو نور دانش سلطان ما

دو مگو و دو مدان و دو مخوان | بنده را در خواجهٔ خود محو دان
م۵۲۶

مدح و ذم
اثر مدح و ذم

لطف و سالوس جهان خوش لقمه‌ایست | کمترش خور کان پر آتش لقمه‌ایست
آتشش پنهان و ذوقش آشکار | دود او ظاهر شود پایان کار
تو مگو آن مدح را من کی خرم | از طمع می‌گوید او پی می‌برم
مادحت گر هجو گوید بر ملا | روزها سوزد دلت زان سوزها
گرچه دانی کو ز حرمان گفت آن | کان طمع که داشت از تو شد زیان
آن اثر می‌ماندت در اندرون | در مدیح این حالتت هست آزمون
آن اثر هم روزها باقی بود | مایهٔ کبر و خداع جان شود
نیک بنماید چو شیرین است مدح | بد نماید زانکه تلخ افتاد قدح
م۱-۱۸۴۹

فربهی از مدح

جانور فربه شود لیک از علف | آدمی فربه ز عزّ است و شرف
آدمی فربه شود از راه گوش | جانور فربه شود از حلق و نوش
م۶۹۹

مدح مستغنی الصفات

مدح تعریف است و تخریق حجاب | فارغ است از مدح و تعریف آفتاب
مادح خورشید مداح خود است | که دو چشمم روشن و نامرمد است
م۵۹۶

۴۵۱

میلِ زن و عوشش از مدحِ شتی   بدگمان گردد زمدحش متقی

مدح نا اہل

شاہ را گوید کسے جولاہ نیست   این چہ مدح است این مگر آگاہ نیست

مدح نا موزوں

مدارج

اختلافِ احوال

در مقامے زہر و در جائے دوا   در مقامے کفر و در جائے روا

در مقامے خار و در جائے چو گل   در مقامے سرکہ و در جائے چو مل

در مقامے خوف و در جائے رجا   در مقامے منع و در جائے عطا

در مقامے فقر و در جائے غنا   در مقامے قہر و در جائے رضا

در مقامے جور و در جائے وفا   در مقامے بخل و در جائے سخا

در مقامے درد و در جائے شفا   در مقامے خاک و جائے کیمیا

در مقامے عیب و در جائے ہنر   در مقامے سنگ و در جائے گہر

در مقامے حنظل و جائے شکر   در مقامے خشکئ و جائے مطر

در مقامے ظلم و جائے محض عدل   در مقامے جہل و جائے عین عقل

گرچہ این جا او گزند جان بود   چون بدانجا در رسد درمان بود

آب در غورہ ترشش باشد ولیک   چون بہ انگورے رسد شیرین و نیک

باز در خم این شود تلخ و حرام   در مقامے سرکگے نعم الادام

این چنین باشد تفاوت در امور   مردِ کامل این شناسد در ظہور

مشـ ۱۳۵

اشتباہِ صوری

کارِ پاکان را قیاس از خود مگیر   گرچہ باشد در نوشتن شیر شیر

جملہ عالم زین سبب گمراہ شد   کم کسے ز ابدالِ حق آگاہ شد

اشقیا را دیدهٔ بینا نبود | نیک و بد در دیده‌شان یکسان نمود
همسری با انبیا بر داشتند | اولیا را همچو خود پنداشتند
گفته اینک ما بشر ایشان بشر | ما و ایشان بستهٔ خوابیم و خور
این ندانستند ایشان از عمیٰ | هست فرقے درمیان بے منتہیٰ
هر دو صورت گر بہم ماند رواست | آبِ تلخ و آبِ شیرین را صفاست
سحر را با معجزہ کردہ قیاس | ہر دو را بر مکر پنہادہ اساس
ساحران با موسیٰ از استیزہا | بر گرفتہ چون عصائے او عصا
زین عصا تا آن عصا فرقیست ژرف | زین عمل تا آن عمل راہے شگرف

اشتراک لفظی

آن شراب حق بدان مطرب برد | وین شراب تن ازین مطرب خرد
ہر دو گر یک نام دارد در سخن | لیک فرق است زین حسن تا آن حسن
اشتباہے ہست لفظی در میان | لیک خود کو آسمان کو ریسمان
اشتراک لفظ دایم رہزن است | اشتراک گبر و مومن در تن است
جسمہا چون کوزہائے بستہ سر | تا کہ در ہر کوزہ چہ بود در نگر
کوزۂ این تن پر از آب حیات | کوزۂ آن تن پر از زہر ممات
گر بظرفش نظر داری شہی | ور بمظروفش عاشقی تو گمرہی
لفظ را مانندۂ این جسم دان | معنیش در اندرون مانند جان

دفع اشتباہ فی غیر محلہ

من ز سر کہ می بجویم شکری | در مخنث می بجویم لشکری

مردوزن — وحدالحکم

ہیچ گبان می نجویم از بتے — کو بود حق یا زحق او آیتے
من زسرگین می نجویم بوئے مشک — من درآب جو نجویم خشت خشک
من نجویم پاسبانی را از دزد — کار ناکرده نجویم ہیچ مزد

صفحہ ۱۶۱-۱۶۲

مراقبہ

نور بصر

گر مراقب باشی و بیدار تو — ہر دمے بینی جزائے کار تو
چون مراقب باشی و گیری رسن — حاجتت ناید قیامت آمدن

صفحہ ۲۵۸

این مراقب باش گر دل بایدت — کز پئے ہر فعل چیزے زایدت
ور ازین ہمت ترا افزون بود — از مراقب کار بالا تر رود

صفحہ ۲۵۸

دمبدم چون تو مراقب میشوی — داد می بینی ز داور اے غوی
ور ببندی چشم خود را از احتجاب — کار خود را کے گزارد آفتاب

صفحہ ۵۱

مرد و زن

اقسام زنان

گفت سہ گونہ زنند اندر جہان — آن دو رنج واین یکے گنج روان
آن یکے را چون بخواہی کل تراست — وین دگر نیمے ترا نیمے جداست
وان سوم ہیچ ترا نبود بدان — این شنیدی دور شو رفتم روان

. . . .

کہ بیا آخر بگو تفسیر این — این زنان سہ نوع گفتی برگزین
راند سوئے او و گفتش بکر خاص — کل ترا باشد زغم یابی خلاص

واںکہ نیمے آن تو، بیوہ بود واںکہ ہیچ است آن عیال با ولد
چون ز شوے اولش کودک بود مہر کل خاطر شش آنسو رود
صـ۱۵۴

تلخ از شیرین لبان خوش میشود خار از گلزار دلکش میشود
حنظل از معشوق خرما میشود خانہ از ہمخانہ صحرا میشود
اے بسا از نازنینان خارکش بر امید گلعذارے ماہ وش
اے بسا حمال گشتہ پشت ریش از برائے دلبر مہروے خویش
کردہ آہنگر جمال خود سیاہ تا کہ شب آید، بوسد روے ماہ
خواجہ تا شب بر دکانے چار میخ زانکہ سروے در دلش کردہ است بیخ
تاجرے دریا و خشکی میدود آن بہ ہمخانہ شینے میدود
صـ۲۰۰

چند با آدم بلیس افسانہ کرد چونکہ حوا گفت خور، آنگاہ خورد
اولین خون در جہان ظلم و داد درکف قابیل بہر زن فتاد
نوح تا بہ خانہ می پرداختے واہلہ بر تابہ سنگ انداختے
مکر زن بر فن او چیرہ شدے آب صافی وعظ او تیرہ شدے
قوم را پیغام کردہ از نہان کہ نگہدارید دین زین گمرہان
لوط را زن ہمچنین بد کافرہ خواندہ باشی قصہ آن فاجرہ
یوسف از کید زلیخاے جوان ماندہ در زندان برائے امتحان
ہر بلا کاندر جہان بینی عیان باشد از شومے زن در ہر مکان
صـ۵۹۲

گفت پیغمبر کہ زن بر عاقلان غالب آید سخت بر صاحبدلان

حاشیہ: نزد عشق شدائد برابر و جمال؛ نحوست از زنان؛ غلبہ بر عاقل

درر الحکم

ستم

بانگ بر زن جاهلان چیره شوند — زانکه ایشان تند و بس خیره روند
کم بود شان رقت و لطف و داد — زانکه حیوانیست غالب بر نهاد

صـ۹۲

پ زنان

روح را از عرش آرد در حطیم — لاجرم کید زنان باشد عظیم
اول و آخر هبوط من ز زن — چونکه بودم روح و چون گشتم بدن

۵۵

مستمع

ز مستمع

این سخن شیر است در پستان جان — بی کشنده خوش نمی‌گردد روان
مستمع چون تشنه و جوینده شد — واعظ ار مرده بود گوینده شد
مستمع را چون از او آید ملال — صد زبان گردد بگفتن گنگ و لال

صـ۶۱

در زمین گر نیشکر ور خود نی است — ترجمان هر زمین نبت وی است
پس زمین دل که نبتش فکر بود — فکرها اسرار دل را می‌نمود
گر سخن‌کش یابم اندر انجمن — صد هزاران گل بروید زین چمن
مستمع چون نیست خاموشی به است — نکته از نااهل گر پوشی به است

صـ۳۳۲

گرچه ناصح را بود صد داعیه — پند را اذنی بباید واعیه
تو به صد تلطیف پندش می‌دهی — او ز پندت می‌کند پهلو تهی
یک کسی نامستمع ز استیز و رد — صد کس گوینده را عاجز کند

صـ۳۲۹

اجتناب مشورت

امر ہم شورے بخوان اندر صحف یار را باش و مکن از ناز اف
ص۵۲۵

پوشیدگی مشورت

مشورت دارند سرپوشیدہ خوب در کنایت با غلط افگن مشوب
ص۲۰

مشورت با صالحان

مشورت کن با گروہ صالحان بر پیمبر امر شاورہم بدان
ص۵۵۰

مشورت با نفس خود

آنچہ گوید نفس تو کاینجا بد است مشنوش چون کار او ضد آمدہ است
تو خلاف نفس کن کہ از پیغمبران اینچنین آمد وصیت در جہان

. . . .

مشورت با نفس خود گر میکنی ہر چہ گوید، کن خلاف آن دنی
گر نماز و روزہ میفرمایدت نفس مکارہ است مکرے زایدت
مشورت با نفس خود اندر فعال ہر چہ گوید عکس آن باشد کمال
ص۱۵۱

نفع مشورت

مشورت ادراک و ہشیاری دہد عقلہا مر عقل را یاری دہد
ص۲۹

امر ہم شورے برائے این بود کز تشاور سہو و کژ کمتر شود
کاین خردہا چون مصابیح انور است بیست مصباح از یکے روشن تر است
بو کہ مصباحے فتد اندر میان مشتعل گشتہ ز نور آسمان
غیرت حق پردہ انگیختہ است سفلی و علوی بہم آمیختہ است
ص۵۵

مشورت ۔ در محکم

گفت پیغمبر بکن اے رائے زن ۔ مشورت کالمستشار موتمن

صفحہ ۲۹

مشورت در کار ہا واجب شود ۔ تا پشیمانی در آخر کم بود

سعیہا کردند بسیار انبیا ۔ تا کہ گردان شد برین سنگ آسیا

صفحہ ۵

معجزہ

گمرہی را منہج ایمان کند ۔ کژ روی را مقصد عرفان کند

گر نہ انکار آمدے از ہر بدے ۔ معجزہ و برہان چرا نازل شدے

خصم منکر تا نشد مصداق خواہ ۔ کے کند قاضی تقاضاے گواہ

معجزہ ہمچون گواہ آمد زکی ۔ بہر صدق مدعی در بیکی

طعنہ چون می آمد از ہر ناشناخت ۔ معجزہ میداد حق و مینواخت

صفحہ ۵۸۹

عدم لزوم معجزہ برای ایمان

موجب ایمان نہ باشد معجزات ۔ بوے جنسیت کند جذب صفات

معجزات از بہر قہر دشمن است ۔ بوے جنسیت سوئے دل بردن است

قہر گردد دشمن اما دوست نے ۔ دوست کے گردد بہ بستہ گردنے

صفحہ ۵۱۹

معرفت ۔ عارف

آفتے نبود بتر از ناشناخت ۔ تو بر یار و ندانی عشق باخت

یار را اغیار پنداری ہمی ۔ شادیے را نام بنہادی غمی

صفحہ ۲۲۵

چشم عارف دان امان ہر دو کون ۔ کہ بدو یابید ہر ہارون عون

زان محمد شافع ہر داغ بود   کہ ز جز حق چشم او ما داغ بود
۵۵۵

خود شناسی و عرفان ذات

بہر این پیغمبر آن را شرح ساخت   کانکہ خود بشناخت یزدان را شناخت
صد ۶۷

اے خنک آن را کہ ذات خود شناخت   اندر امن سرمدی قصرے بساخت
۳۶۹

عدم ادراک حدود وجود خود را

ایکہ اندر چشمۂ شوراست جات   تو چہ دانی شط و جیحون و فرات
صد ۶۹

دود گلخن کے رسد در آفتاب   چون شود عنقا شکستہ از غراب
صد ۱۳۲

پیش بحید ہرچہ محدود است لاست   کل شیئ غیر وجہ اللہ فناست
صد ۱۷۴

ہرچہ اندیشی پذیرائے فناست   وانکہ در اندیشہ نایدآن خداست
صد ۱۷۹

درگزر از نام و بنگر از صفات   تا صفاتت رہ نماید سوئے ذات
اختلاف خلق از نام اوفتاد   چون بمعنی رفت آرام اوفتاد
صد ۱۸۲

خود نباشد آفتابے را دلیل   جز کہ نور آفتاب مستطیل
صد ۲۷۴

نہ اشارت می پذیرد، نہ بیان   نہ کسے زو علم دارد نہ عیان
ہر کسے نوعے دگر در معرفت   میکند موصوف غیبی را صفت

آفتاب معرفت را نقل نیست — مشرق او غیر جان عقل نیست
ص۱۰۱

کافر و مومن خدا گویند لیک — در میان هر دو فرقی هست نیک
آن گدا گوید خدا از بهر نان — متقی گوید خدا از عین جان
الله الله میزنی از بهر نان — بی طمع پیش آی و الله را بخوان
گر بدانستی گدا از گفت خویش — پیش چشم او نه کم ماندی نه بیش
ص۱۱۱

ظاهر است آثار میوه رحمتش — لیک کی داند جز او ماهیتش
هیچ ماهیات اوصاف کمال — کس نداند جز به آثار و مثال
لیک نسبت کرد از روی خوشی — با تو آن عاقل که تو کودک وشی
تا بداند کودک آن را از مثال — گر نداند ماهیت یا عین حال
پس اگر گوئی بدانم دور نیست — ور بگوئی که ندانم زور نیست
ص۲۷۲

ور درون یک ذره نور عارفی — به بود از صد معرف ای صفی
آنکه آن را چشم دل شد دیده بان — دید خواهد چشم او عین العیان
با تواتر نیست قانع جان او — بل ز چشم دل رسد ایقان او
ص۵۰۵

مکاشفه و مشاهده

پاک کن دو چشم را از موی عیب — تا ببینی باغ و سروستان غیب
ص۱۴۳

ای برادر چون ببینی قصر او — زانکه در چشم دلت رست است مو

چشم دل از موئے علت پاک دار / وانگہان دیدار قصرش چشم دار
ہر کرا ہست از ہوسہا جان پاک / زود بیند حضرت ایوان پاک
ہر کرا باشد ز سینہ فتح یاب / او ز ہر ذرہ بہ بیند آفتاب
حق پدید است از میان دیگران / ہمچو ماہ اندر میان اختران
دو سر انگشت بر دو چشم نہ / ہیچ بینی از جہان انصاف دہ
ور نہ بینی این جہان معدوم نیست / نقص جز انگشت چشم شوم نیست
تو ز چشم انگشت را بردار ہین / وانگہانے ہر چہ میخواہی بہ بین

ص۳۸

چرخ را در زیر پا آر اے شجاع / بشنو از فوق فلک بانگ سماع
پنبۂ وسواس بیرون کن ز گوش / تا بگوشت آید آن بانگ خروش
پاک کن دو چشم را از موے عیب / تا بہ بینی باغ و سروستان غیب
دفع کن از مغز و از بینی زکام / تاکہ ریح اللہ در آید در مشام
ہیچ مگزار از تب و صفرا اثر / تا بیابی از جہان طعم شکر

ص۱۴۳

چون ز حس بیرون نیامد آدمی / باشد از تصویر غیبی اعجمی

ص۲۱۱

کشف این نز عقل کار افزا شود / بندگی کن تا ترا پیدا شود

ص۲۴۶

گر حجابستت برون رو ز احتجاب / تا بہ بینی بادشاہئ عجاب

ص۴۹

این جہان منتظم محشر شود / گر دو دیدہ مبدل و انور شود

زان نماید این حقایق ناتمام — کہ برین خامان بود فهمش حرام

در دو چشم حق‌شناس آمد ترا — دوست پر عیب است عیب هر دو سرا

آدمی دید است باقی پوست است — دید آن باشد که دید دوست است

چونکه دید دوست نبود کور به — دوست کو باقی نباشد دور به

زانکه بی‌حاجت خداوند عزیز — می‌نبخشد هیچ کس را هیچ چیز

گر نبودی حاجت عالم زمین — نافریدی هیچ رب العالمین

وین زمین مضطرب محتاج کوه — گر نبودی نافریدی پر شکوه

ور نبودی حاجت افلاک هم — هفت گردون نافریدی از عدم

پس کمند هستها حاجت بود — قدر حاجت مرد را آلت بود

پس بیفزا حاجت ای محتاج زود — تا بجوشد از کرم دریای جود

هرچه روید از پی محتاج رست — تا بیابد طالبی چیزی که جست

حق تعالی گاین سماوات آفرید — از برای رفع حاجات آفرید

هر که جویا شد بیابد عاقبت — مایهٔ دردست اصل مرحمت

هر کجا دردی دوا آنجا رود — هر کجا فقری نوا آنجا رود

هر کجا مشکل جواب آنجا رود — هر کجا پستیست آب آنجا رود

زرع جان را کش جواهر مضمر است — ابر رحمت پر ز آب کوثر است

سماع

دُر راحکم　　　　موہب

ذی گوشِ ما ہوش است چون گویا توئی　　　خشک ما بحر است چون دریا توئی

مثنوی ۳

نام بدل

ہر لقب کو داد آن مبدل نشد　　　آنکہ چستش خواند او کاہل نشد

ہر کرا او مقبل و آزاد خواند　　　او عزیز و خرم و دلشاد ماند

ہر کہ آخر مومن است اول بدید　　　ہر کہ آخر کافر او را شد پدید

۳۳

اثر بیان و بیب و کر

صد ہزاران نیزۂ فرعون را　　　در شکست آن عصائے با یک عصا

صد ہزاران طب جالینوس بود　　　پیش عیسے و دمش افسوس بود

صد ہزاران دفتر اشعار بود　　　پیش حرف امیش آن عار بود

۷

مومن

فراست مومن

مومنا ینظر بنور اللہ شدی　　　از خطا و سہو بیرون آمدی

۳

ہر کراہست در دل مرد بہی　　　چون در آید ز آفتے تنبود تہی

وحی حق دان آن فراست را توہم　　　نور دل از لوح کل کردہ است فہم

۵۵

مومن و منافق

آن منافق با موافق در نماز　　　از پئے استیزہ آید نے نیاز

در نماز و روزہ و حج و زکات　　　با منافق مومنان در برد و مات

مومنان را برد باشد عاقبت　　　با منافق مات اندر آخرت

۱

ہر یکے سوئے مقام خود رود　　　ہر یکے بر وفق نام خود رود

مے

مؤمنش خوانند جانش خوش شود | ور منافق تند و پر آتش شود
نام آن محبوب از ذات وی است | نام این مبغوض از آفات وی است
میم و واو و میم و نون تشریف نیست | لفظ مؤمن جز پی تعریف نیست
گر منافق خوانیش این نام دون | همچو کژدم می‌خلد در اندرون
گر نه آن نام اشتقاق دوزخ است | پس چرا در وی مذاق دوزخ است
ص ۱۱

وسعت قلب مومن

گفت پیغمبر که حق فرموده است | من نگنجم هیچ در بالا و پست
در زمین و آسمان و عرش نیز | می نگنجم این یقین دان ای عزیز
در دل مؤمن بگنجم ای عجب | گر مرا جویی در آن دلها طلب
در فراخ عرصهٔ آن پاک جان | تنگ آید عرصهٔ هفت آسمان
ص ۵۹

وصف مومن

هر که آخربین بود او مؤمن است | هر که آخُربین بود او بی‌دین است
ص ۳۵

مؤمن آن باشد که اندر نیک و بد | کافر از ایمان او حسرت خورد
ص ۴۶۹

مے

آب جان

چون بجویی تو به توفیق حسن | باده آب جان بود ابریق تن
چون بیفزاید می توفیق را | قوت می بشکند ابریق را
ص ۲۹۷

بادهٔ روحانی

بادهٔ او درخور هر هوش نیست | حلقهٔ او سخرهٔ هر گوش نیست
ص ۴۳۶

بر کفِ من نِه شرابِ آتشین — وانگه آن کرّ و فرِ مستانه بین

درده ای ساقی یکی رطلِ گران — خواجه را از ریش و سبلت وارهان

دادهٔ تو بس چنین دارو مرا — باده چه بود که طرب آرد مرا

باده در جوشش گدای جوشِ ماست — چرخ در گردش اسیرِ هوشِ ماست

باده از ما مست شد نی ما ازو — قالب از ما هست شد نی ما ازو

زر بداد و باده چون زر خرید — سنگ داد و در عوض گوهر خرید

باده کان بر سرِ شاهان جهد — تاجِ زر بر تارکِ ساقی نهد

فتنه‌ها و شورها انگیخته — بندگان و خسروان آمیخته

استخوان‌ها رفته جمله جان شده — تخت و تخته آن زمان یکسان شده

وقتِ هشیاری چو آب و روغن اند — وقتِ مستی همچو جان اندر تن اند

ص ۴۷۲

مستِ می هشیار گردد از دبور — مستِ حق ناید بخود تا نفخِ صور

بیخود از می باادب گردد تمام — باخود از می بی‌ادب گردد مدام

لیک اغلب چون بد اند و ناپسند — بر همه می را محرم کرده اند

حکمِ غالب راست چون غالب بد اند — تیغ را از دستِ رهزن بستدند

ص ۲۵۱

می ازان آمد حرام اندر جهان — که خوری خودبین شوی اندر زمان

ص ۵۹۹

نجاست عبارت

ای بابهن

این نجاست ظاهر از آبے رود
وان نجاست باطن افزون میشود

جز بآب چشم نتوان شستن آن
چون نجاسات بواطن شد عیان

۲۳۶

چون نجس خوانده است کافر را خدا
آن نجاست نیست در ظاهر ورا

ظاهر کافر ملوث نیست زین
آن نجاست هست در اخلاق و دین

این نجاست بویش از دے بست گام
وان نجاست بویش از رے تا به شام

بلکه بویش آسمانها بر رود
بر دماغ حور و رضوان بر شود

۲۳۶

نصیحت

آن دلیلے کو ترا مانع شود
از عمل آن نقمت صانع شود

خایفان راه را کردی دلیر
از همه لرزان تری تو زیر زیر

بر همه درس توکل میکنی
در هوا تو پشه را رگ میزنی

اے مخنث پیش رفته از سپاه
بر دروغ ریش تو گیرد گواه

چون زنا دانی دل آگنده بود
ریش و سبلت موجب خنده بود

۲۵۰

اے دمے که جمله را کردی تو گرم
گرم کن خود را و از خود دار شرم

اے زبان که جمله را ناصح بدی
نوبت تو گشت، از چه تن زدی

اے خرد کو پند شکر خائے تو
دور تست، اینَدم چه شد میهاے تو

اے زدلها برده صد تشویش را
نوبت تو شد، بجنبان ریش را

وقت پند دیگران ہائے ہائے
در غم خود چون زنانے وائے وائے

۲۵۱

نصیحت — در حکم

گر ز تو گویند وحشت زایدت — ور ز دیگر آن فسانہ آیدت
صفحہ ۲۱

نطق

گویائی — ۶۰ — جوشش نطق

جوش نطق از دل نشان دوستیست — بستگی نطق از بے الفتیست
دل کہ دلبر دید کے ماند ترش — بلبل گل دیدہ کے ماند خمش
صفحہ ۵۵

محل

زبان آدمی مخفیست در زیر زبان — این زبان پردہ است بر درگاہ جان
صفحہ ۱۸۱

و کل

این سخن شیر است در پستان جان — بے کشندہ خوش نمی گردد روان

ہمزبانی

ہمزبانی خویشی و پیوندی است — مرد با نامحرمان چون بندی است
اے بسا ہندو و ترک ہمزبان — اے بسا دو ترک چون بیگانگان
پس زبان محرمے خود دیگر است — ہمدلی از ہمزبانی بہتر است
صفحہ ۲۲۳

نفاق

مثال نفاق

آن محک کہ او نہان دارد صفت — نے محک باشد نہ نور معرفت
آئینہ کہ عیب رو دارد نہان — از برائے خاطر ہر قلتبان
آئینہ نبود منافق باشد او — این چنین آئینہ تا توان مجو
صفحہ ۶۹

نفس و ہوا — شہوت

النفس الحیٰوانی ادنیٰ الیٰ...

نفس اژدرہاست او کے مردہ است — از غم بے آلتی افسردہ است

گر بیابد آلت فرعون او　　　که بامر او همی رفت آب جو
آنگه او بنیاد فرعونی کند　　　راه صد موسی و صد هارون زند
ص ۲۱۲

بت نفس

مادر بتها بت نفس شماست　　　زانکه آن بت مار و این بت اژدهاست
آهن و سنگ است نفس و بت شرار　　　آن شرار از آب میگردد قرار
سنگ و آهن ز آب کی ساکن شود　　　آدمی با این دو کی ایمن شود
بت سیاه آب است در کوزه نهان　　　نفس مر آب سیه را چشمه دان
ص ۲۳

جزو دوزخ

دوزخ است این نفس و دوزخ اژدهاست　　　کو بدریاها نگردد کم و کاست
هفت دریا را در آشامد هنوز　　　کم نگردد سوزش آن خلق سوز
عالمی را لقمه کرد و درکشید　　　معده اش نعره زنان هل من مزید
این قدم حق را بود کو را کشد　　　غیر حق خود که کمان او کشد
ص ۳۸

هیچ نکشد نفس را جز ظل پیر　　　دامن آن نفس کش را سخت گیر
چون بگیری سخت آن توفیق هواست　　　در تو هر قوت که آید جذب اوست
ص ۱۵۶

دشمن پنهانی

آدمی را دشمن پنهان بسیست　　　آدمی با حذر عاقل کسیست
دشمن ار چه دوستانه گویدت　　　دام دان گرچه ز دانه گویدت
ص ۲۹

ای شهان کشتیم ما خصم برون　　　ماند خصمی زان بتر در اندرون
کشتن این کار عقل و هوش نیست　　　شیر باطن سخرهٔ خرگوش نیست

دررالحکم — نفس وہو

سہل شیرے دان کہ صفہا بشکند — شیر آن باشد کہ خود را بشکند

ص ۳۵

بجز بشہوت

خلق دیوانند و شہوت سلسلہ — میکشدشان سوے دکان و غلہ

ہست این زنجیر از خوف و ولہ — تو مبین این خلق را بے سلسلہ

میکشاندشان سوے کشت و شکار — میکشدشان سوے کانہا و بحار

میکشاندشان بسوے نیک و بد — گفت حق فی جیدہا حبل مسد

سالک را معدہ پرور نفس

نفس تو تامست نقل است و نبید — وانکہ روحت خوشہ غیبی ندید

خوے معدہ زین کہ و جو باز کن — خوردن ریحان و گل آغاز کن

معدہ را خو کن بدان ریحان و گل — تا بیابی حکمت و قوت رسل

طالب یزدان و انگہ عیش و نوش — یا وہ شیطان دانگہ فہم و ہوش

شکست ہوا کمترین بحد — مرادان

با ہوا و آرزو کم باش دوست — چون یضلک عن سبیل اللہ اوست

این ہوا را نشکند اندر جہان — ہیچ چیزے ہمچو سایہ ہمرہان

ص ۵۵

علم طاعت

وانچہ میگوید غفور است و رحیم — نیست آن جز حیلہ نفس لئیم

اے ز غم مردہ کہ دست از نان تہیست — چون غفور است و رحیم این ترس چیست

۱۶۹

عجز نفس

حملہ زن در میان کارزار — نشکند صف بلکہ گردد کارزار

گرچہ می بینی چو شیر اندر صفش — تیغ بگرفتہ ہمی اندر کفش

۸۴

در الحکم

وای آنکه عقل او ماده بود   نفس زشتش نر و آماده بود
لاجرم مغلوب باشد عقل او   جز سوی خسران نباشد نقل او
ص ۱۴۷

دفع کردن نار شهوت

نار خصم آب و فرزندان اوست   همچنانکه آب خصم جان اوست
آب آتش را کشد زیرا که او   خصم فرزندان آبست و عدو
بعد از ان این نار، نار شهوت است   کاندرو اصل گناه و زلت است
نار بیرونی، بآبی بفسرد   نار شهوت تا بدوزخ می برد
نار شهوت می نیارامد بآب   زانکه دارد طبع دوزخ در عذاب
نار شهوت را چه چاره، نور دین   نورکم اطفاء نار الکافرین
ص ۹۱-۹۲

نار بیرونی بآبی بفسرد   نار شهوت تا بدوزخ می برد
چه کشد این نار را، نور خدا   نور ابراهیم را ساز اوستا
ص ۹۲

نفس فرعون است، این سیرش مکن   تا نیارد یاد زان کفر کهن
گر بگرید ور بنالد زار زار   او نخواهد شد مسلمان هوشدار
ص ۳۸۵

معنی نفس

هرکه مرد اندر تن او نفس گبر   مر ورا فرمان برد خورشید و ابر
ص ۷

نفس خود را کش، جهانی زنده کن   خواجه کشت است او را بنده کن
ص ۱۲۵

نان جو حقا حرام است و فسوس   نفس را در پیش نه نان سبوس

دشمنِ راهِ خدا را خوار دار   دزد را منبر منه بر دار دار
ص ۷۲۳

نتائج ہوائے نفس

خلق در زندان نشسته از هواست   مرغ را پرها ببسته از هواست
ماهی اندر تابهٔ گرم از هواست   رفته از مستوریان شرم از هواست
خشم شحنه و شعلهٔ نار از هواست   چارمیخ و هیبتِ دار از هواست
ص ۵۲۶

نفس و ایمان

تا هوا تازه است ایمان تازه نیست   کاین هوا جز قفلِ آن دروازه نیست
ص ۳۰

نفس و شیطان

نفس و شیطان هر دو یک تن بوده‌اند   در دو صورت خویش را بنموده‌اند
چون فرشته و عقل که ایشان یک بدند   بهرِ حکمتهاش دو صورت شدند
دشمنی داری چنین در سرِ خویش   مانعِ عقل است و خصمِ جان و کیش
یک نفس حمله کند چون سوسمار   پس بسوراخی گریزد در فرار
در دل او سوراخها دارد کنون   سر ز هر سوراخ می‌آرد برون
ص ۲۸۱

نماز، صلوٰۃ
صلوٰۃ عاشقان

پنج وقت آمد نماز رهنمون   عاشقان را فی صلوٰۃ دائمون
نه به پنج آرام گیرد آن خمار   راست گویم نه به صد نه صد هزار
ص ۵۵۰

معنی ارکان نماز

معنی تکبیر اینست ای امیم   کای خدا پیشِ تو ما قربان شویم
وقتِ ذبح الله اکبر میکنی   همچنین در ذبحِ نفسِ کشتنی

. . . .

گشت کشته تن ز شهوتها و آز　　شد به بسم الله بسمل در نماز
چون قیامت پیشِ حق صفها زده　　در حساب و در مناجات آمده
ایستاده پیشِ یزدان اشک ریز　　بر مثال راست خیز رستخیز
حق همی گوید که چه آوردی مرا　　اندرین مهلت که من دادم ترا
عمر خود را در چه پایان بردهٔ　　قوت و قوت در چه فانی کردهٔ

. . . .

همچنین پیغامهائے دردناک　　صد هزاران آید از یزدانِ پاک
در قیام این گفتها دارد رجوع　　وز خجالت شد دوتا اندر رکوع
قوتِ استادن از خجلت نماند　　در رکوع از شرم تسبیحے بخواند
باز فرمان میرسد بردار سر　　از رکوع و پاسخ حق برشمر
سر برآرد از رکوع آن شرمسار　　باز اندر رو فتد آن خامکار
باز فرمان آیدش بردار سر　　از سجود و واده از کرده خبر
سر برآرد او دگر ره شرمسار　　اندر افتد باز در رو همچو مار
باز گوید سر برآر و باز گو　　که بخواهم جست از تو مو بمو
قوتِ پا ایستادن نبودش　　که خطاب هیبتے بر جان زدش
پس نشیند قعده زان بارِ گران　　حضرتش گوید سخن گو با بیان
نعمتت دادم بگو شکرت چه بود　　دادمت سرمایه هین بنمائے سود
چون نه سرمایه بود او را نه سود　　شافعے خواهد که آرد عذر زود
رو بدستِ راست آرد در سلام　　سوئے جانِ انبیا و آن کرام
یعنی اے شاهان شفاعت کاین لئیم　　سخت در گل ماندش پا و گلیم
انبیا گویند روز چاره رفت　　چاره آنجا بود و دست افزار رفت

. . . .

رو بگرداند بسوئے دستِ چپ   در تبار و خویش گویندش کہ خپ

یعنی جواب خویش گو با کردگار   ما کہ ایم اے خواجہ دست از ما بدار

. . . .

از ہمہ نومید گردد آن دغا   پس برآرد ہر دو دست اندر دعا

کز ہمہ نومید گشتم اے خدا   اول و آخر توئی و منتہا

در نماز این خوش اشارتہا ببین   تا بدانی کاین بخواہد شد یقین

ص ۲۳۶-۲۳۸

من چہ گویم یک رگم ہشیار نیست   شرحِ آن یارے کہ آنرا یار نیست

ص ۵

آنکہ او ہشیار خود تند است و مست   چون بود چون او قدح گیرد بدست

خیر مستے کز صفت بیرون بود   از بسیطِ مرغزار افزون بود

ص ۴۶

آبِ رحمت بایدت رو پست شو   وانگہان خور خمرِ رحمت مست شو

رحمت اندر رحمت آید تا بسر   ہر یکے رحمت فرو مآ اے پسر

ص ۱۴۳

من غلامِ آنکہ نفروشد وجود   جز بدان سلطانِ با افضال و جود

من غلامِ آن مسِ ہمت پرست   کہ بغیرِ کیمیا نارد شکست

ص ۲۰۳

عاشقان در سیلِ تیز افتادہ اند   بر قضائے عشق دل بنہادہ اند

وحی

همچو سنگ آسیا اندر مدار | روز و شب گردان و نالان بیقرار
گردشش بر جوی جویان شاهد است | تا نگوید کس که آن جو راکد است
گر نمی‌بینی تو جو را در کمین | گردش دولاب گردونی ببین

ص ۵۱۲

وحی و الهام

وحی

اهل الهام

اهل الهام خدا عین الحیات | اهل تسویل هوا سم الممات

ص ۲۲۶

بالاتر از بیان عقل

آفت مرغ است چشم کام بین | مخلص مرغ است چشم دام بین
دام دیگر بد که عقلش در نیافت | وحی غایب بین بدان رو می‌شتافت

ص ۵۵۵

استدلال

گیرم این وحی نبی گنجور نیست | هم کم از وحی دل زنبور نیست
چونکه اوحی الرب الی النحل آمده است | خانهٔ وحیش پر از حلوا شده است
او بنور وحی حق عز و جل | کرد عالم را پر از شمع و عسل
این که کرمناست و بالا میرود | وحیش از زنبور کی کمتر بود
نی تو اعطیناک کوثر خوانده‌ای | پس چرا خشکی و تشنه مانده‌ای

ص ۳۲۰

وحی دل

لوح محفوظ است او را پیشوا | از چه محفوظ است محفوظ از خطا
نی نجوم است و نه رمل است و نه خواب | وحی حق و الله اعلم بالصواب
از پی روپوش عامه در بیان | وحی دل گویند او را صوفیان
وحی دل گیرش که منظرگاه اوست | چون خطا باشد چو دل آگاه اوست

ص ۳۴۴

هر دل ار سامع بدی وحیِ نهان / حرف و صوتی کی بدی اندر میان

(در راه گم — وحی)

م ۳۷

رمز وحی

پنبهٔ وسواس بیرون کن ز گوش / تا بگوش آید از گردون خروش

تا کنی فهم آن معماهاش را / تا کنی ادراک رمز و فاش را

پس محلِ وحی گردد گوشِ جان / وحی چه بود، گفتن از حس نهان

گوشِ جان و چشمِ جان جز این حس است / گوشِ عقل و گوشِ حس زان منکر است

م ۳۹

وصل و فصل

نہان و پیدا

بی تعلق نیست مخلوقی بدو / آن تعلق هست بیچون ای عمو

زانکه وصل و فصل نبود در روان / غیرِ فصل و وصل نندیشد گمان

غیرِ فصل و وصل پی بر از دلیل / لیک پی بردن نیندیشد علیل

پی بپایی می برانَد دوریِ اصل / تا رگِ مردیت آرد سوی وصل

این تعلق را خرد چون ره برد / بستهٔ فصل است و وصل است این خرد

م ۳۸۶

بقای کار بہتر از فراقِ یار

لاشک این ترکِ هوا تلخی ده است / لیک از تلخیِ بعدِ حق به است

گر جهاد و صوم سخت است و خشن / لیک این بهتر ز بعد ای ممتحن

رنج کی ماند دمی که ذو المنن / گویدت چونی تو ای رنجورِ من

ور نه گوید، کت نه آن فهم و فن است / لیک آن ذوقِ تو پرسش کردن است

م ۵۳۲

ملاقاتِ وصل

خسرو شیرین جان نوبت زده است / لاجرم در شهر قند ارزان شده است

یوسفانِ غیب لشکر می کشند / تنگهای قندِ مصری می کشند

استران مصر را رو سوے ماست — بشنوید اے طوطیان بانگ درست
شهر ما فردا پر از شکر شود — شکر ارزان است ارزان تر شود
یک ترش در شهر ما اکنون نماند — چونکه شیرین خسروان را بر نشاند
نقل بر نقل است و مے بر مے ہلا — بر مناره رو بزن بانگ صلا
چشمها مخمور شد از سبزه زار — گل شگوفه میکند بر شاخسار
چشم دولت سحر مطلق میکند — روح شد منصور انا الحق میزند
تو بحال خویشتن میباش شاد — تا بیابی در جهان جان مراد
۲۵۱

ایها العشاق اقبال جدید — از جهان کهنه بخت نو رسید
۵۱

طلب وصل

هر کسے کو دور ماند از اصل خویش — باز جوید روزگار وصل خویش
ص۲

گوهر جان ہے ورائے فصل

گوهر جان چون ورائے فصلهاست — خوے او این نیست خوے کبریاست
۲۹۶

وصل

من غلام آنکه او در ہر رباط — خویش را واصل نداند بر سماط
بس رباطے که بباید ترک کرد — تا بمسکن در رسد یک روز مرد
۸۲

طاعت عامه گناه خاصگان — وصلت عامه حجاب خاص دان
۱۲۳

صنع بیند مرد محجوب از صفات — در صفات آنست کو گم کرد ذات

دراکم وصل

واصلان چون غرق ذات اند اے پسر	کے کنند اندر صفات او نظر
چونکہ اندر قعر جو باشد سرت	کے برنگ آب افتد منظرت

ص ۱۶۳

واصلان را نیست جز چشم و چراغ	از دلیل راہ شان باشد فراغ
گر دلیلے گفت آن مرد وصال	گفت بہر فہم اصحاب جدال

ص ۱۷۳

وعدہ ٔ عہد صادق کاذب

وعدہ ہا باشد حقیقی دلپذیر	وعدہ ہا باشد مجازی تاسہ گیر
وعدۂ اہل کرم گنج روان	وعدۂ نااہل شد رنج روان
وعدہ را باید وفا کردن تمام	ور نخواہی کرد باشی سرد و خام

ص ۹

دل نیارامد زگفتار دروغ	زآب و روغن ہیچ نفروزد فروغ
در حدیث راست آرام دل است	راستیہا دانۂ دام دل است

ص ۱۶۱

دل بیارامد زگفتار صواب	آنچنانکہ تشنہ آرامد زآب

ص ۵۸۵

رانبہہر

چونکہ بے سوگند پیمان بشکند	گر خورد سوگند او بدتر کند
زانکہ نفس آشفتہ تر گردد ازان	کہ کنی بندش بہ زنجیر گران
چون اسیرے بند بر حاکم نہد	حاکم آزا بردرد بیرون جہد

ص ۱۶۸

رانہ دل از نقض عہد

نقض میثاق و شکست توبہا	موجب لعنت بود در انتہا

وعده — درر الحکم

نقض عهد و توبهٔ اصحاب سبت — موجب مسخ آمد و اهلاک و مقت
پس خدا آن قوم را بوزینه کرد — چونکه عهد خود شکستند از نبرد
اندرین امت نبد مسخ بدن — لیک مسخ دل بود ای ذو الفطن
چون دل بوزینه گردد آن دلش — از دل بوزینه شد خوار آن گلش
گر هنر بودی دلش را ز اختیار — خوار کی بودی ز صورت آن حمار

ص ۲۵۲

خلق مست آرزو هستند و هوا — زان پذیرا اند کذب و حیله را
هر که خود را از هوا خو باز کرد — جان خود را آشنای راز کرد

ص ۱۶۱

عقل را باشد وفای عهدها — تو نداری عقل رو ای خر بها
عقل را یاد آید از پیمان خود — پردهٔ نسیان بدراند خرد

ص ۳۵۲

جرعه بر خاک وفا آنکس که ریخت — کی تواند صید دولت زو گریخت

ص ۲۱۵

چونکه در عهد خدا کردی وفا — از کرم عهدت نگه دارد خدا
از وفای حق تو بسته دیده‌ای — اذکرونی و اذکرکم نشنیده‌ای
گوش نه اوفوا بعهدی گوش دار — تا که اوف بعهدکم آید ز یار
عهد و قرض ما چه باشد ای حزین — همچو دانهٔ خشک کشتن بر زمین
نی زمین را زان فروغ و لمتری — نی خداوند زمین را سروری
جز اشارت که ازین می بایدم — که تو دادی اصل این را از عدم
خوردم و دانه بیاوردم نشان — که ازین نعمت بسوی ما کشان

ص ۲۱۹

ہیبت و انس

اثرِ ہیبت

ہیبتش بیدارئے و فطنت بود سہو و نسیان از دلش بیرون جہد
ص۲۵۳

اجتماعِ ہیبت و انس

مہر و ہیبت ہست ضد یکدگر این دو ضد را دید جمع اندر جگر
ص۳۹

ہیبتِ قبول

ہیبت باز است بر کبک نجیب مر مگس را نیست زان ہیبت نصیب
زانکہ نبود باز صیادِ مگس عنکبوتان می مگس گیرند و بس
ص۲۸۸

یادِ رفتگان

چونکہ گل رفت و گلستان شد خراب بوئے گل را از کہ جوئیم از گلاب
ص۵

یار، دوست

انبساط از ملاقاتِ یارِ نیک

یار چون با یار خوش بنشستہ شد صد ہزاران لوحِ سر دانستہ شد
لوحِ محفوظ است پیشانئے یار راز کونینش نماید آشکار
ص۵۵۱

تعریفِ یار

راہ چہ بود پُر نشانِ پایہا یار چہ بود، نردبانِ رایہا
ص۵۰۰

یار باشد راہ را پشت و پناہ چونکہ نیکو بنگری، یار است راہ
ص۵۲۸

ناقدرئے یار

اینچنین لطفے کہ دارد یارِ ما تو گریزانی از و، اے بیوفا
اینچنین نخلے کہ قدِ یارِ ماست چونکہ ما دزدیم، نخلش دارِ ماست

اینچنین مشکین که زلف میر ماست | چونکه بے تعلیم آن زنجیر ماست
اینچنین لطفے چو نیلے میرود | چونکه فرعونیم، بر ما خون شود
تو نمی بینی که یار بردبار | چونکه با او ضد شوی گردد چو مار
جسم او و شحم او دیگر نشد | بر قرار اول است آن سان که بد

صـ ۸۸

هر که باشد همنشین دوستان | هست در گلخن میان بوستان
هر که با دشمن نشیند در زمن | هست او در بوستان در گولخن

صـ ۳۴۷

همنشینی با دوستان

دوستے مقبلان خود کیمیا است | چون نظر شان کیمیائے خود کجاست

صـ

یار بد

جاہل ار با تو نماید ہمدمی | عاقبت زخمت زند از جاہلی

صـ ۱۰۰

حق ذات پاک الله الصمد | که بود به مار بد از یار بد
مار بد جانے ستاند از سلیم | یار بد آرد سوئے نار جحیم
مار بد زخمے ار زند بر جان زند | یار بد بر جان و بر ایمان زند
از قرین بے قول و گفت گوے او | خو بدزدد دل نہان از خوے او
چونکه او افگند بر تو سایه را | دزد آن بے مایه از تو مایه را
عقل تو گر اژدہائے گشت مست | یار بد آن را زمردان که ہست

صـ ۲۵۳

دوستئے جاہل شیرین سخن | کم شنو کان ہست چون سم کہن

صـ ۵۲۲

کم گریز از شیر و اژدرهای نر / ز آشنایان و ز خویشان کن حذر

در تلاقی روزگارت میبرند / چون شدی غایب هم از تو میخورند

ای فغان از یار ناجنس ای فغان / همنشین نیک جوئید ای مهان

همنشین اهل معنی باش تا / هم عطا یابی و هم باشی فتی

گر انار است ای سحر خندان بخر / تا دهد خنده ز دانه او خبر

مهر پاکان درمیان جان نشان / دل مده الا به مهر دلخوشان

یار غالب جو که تا غالب شوی / یار مغلوبان مشو هین ای غوی

۳۲۸

یقین

ظن، علم، یقین

هر گمان تشنه یقین است ای پسر / می زند اندر تزاید بال و پر

چون رسد در علم پس پر پا شود / مر یقین را علم او بویا شود

زانکه هست اندر طریق مفتتن / علم کمتر از یقین و فوق ظن

علم جویای یقین باشد بدان / وان یقین جویای دید است و عیان

دید زاید از یقین بی امتهال / آنچنان کز ظن همی زاید خیال

عین الیقین

اهل صیقل رسته اند از بو و رنگ / هر دمی بینند خوبی بی درنگ

نقش و قشر علم را بگذاشتند / رایت عین الیقین افراشتند

رفت فکر و روشنائی یافتند / بحر و بر را آشنائی یافتند

ز آتش ار علمت یقین شد از سخن — پختگی جو در یقین منزل مکن

تا نسوزی نیست آن عین الیقین

این یقین خواهی در آتش در نشین

صـ۱۱۹

جواہر القرآن

مغزِ قرآں ز قرآں پرس و بس

وز کسے کآتش زدہ است اندر ہوس

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ

لا الٰہ گفت و الا اللہ گفت
گوہر احمد رسول اللہ سفت ص۵۶

تا نخوانی لا و الا اللہ را
در نیابی منہج این راہ را ص۲۳

لا الٰہ گفت و الا اللہ گفت
کشت لا الا اللہ و وحدت شگفت ص۴۲۳

اَلْفَاتِحَة

اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيْمَ بنما مارا راہ راست

اھدنا گفتی صراط المستقیم
دست تو بگرفت و بردت تا نعیم ص۳۸

الَّذِيْنَ يُؤْمِنُوْنَ بِالْغَيْبِ — آنانکه ایمان می آرند بنادیده و بر امیدارند
وَيُقِيْمُوْنَ الصَّلٰوةَ وَمِمَّا — نماز را و از انچه ایشان را روزی
رَزَقْنٰهُمْ يُنْفِقُوْنَ ۙ ع — داده ایم خرج می کنند.

یومنون بالغیب میباید مرا
زان ببستم روزن فانی سرا ص۸۰

خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوْبِهِمْ — مهر نهاد خدا بر دلهاے ایشان و
وَعَلٰى سَمْعِهِمْ وَعَلٰى اَبْصَارِهِمْ — شنوائی ایشان و بر چشمهاے ایشان
غِشَاوَةٌ ع — پرده ایست

ہست بر سمع و بصر مہر خدا
در حجب بس صورت است و بس صدا ص۱۱۵

يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْ ع — نزدیک است که برق برباید چشمہاے ایشان را

برق را چون یخطف الابصار دان
نور باقی را ہمہ انصار دان ص۱۳۲

فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِيْ وَقُوْدُهَا — پس حذر کنید از ان آتش که آتش انگیز وے
النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ اُعِدَّتْ — مردمان و سنگہا باشد آماده کرده شده است
لِلْكٰفِرِيْنَ ۙ ع — براے کافران

فاتقوا النار التی اوقدتموا

انکم فی المعصیۃ ازدوتموا مھھ

يُضِلُّ بِهٖ كَثِيْرًا وَّيَهْدِيْ بِهٖ	گمراہ میکند بسبب وے بسیارے را
كَثِيْرًا وَمَا يُضِلُّ بِهٖٓ اِلَّا	وہدایت میکند بسبب وے بسیارے را
الْفٰسِقِيْنَ ع	وگمراہ نمی کند بوے مگر بدکاران را

در نبے فرمود کاین قرآن ز دل
ہادیٔ بعضے و بعضے را مضل مھھ

عَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَآءَ كُلَّهَا ع	بیاموخت خدا آدم را نامہائے مخلوقات تمام آن

بوالبشر کو علم الاسماء بگ است
صد ہزاران علمش اندر ہر رگ است مھھ

آدمی کو علم الاسماء بگ است
در تگ چون برق این سگ بیتگ است مـ۱۶۰

علم الاسماء بد آدم را امام
لیک نے اندر لباس عین و لام مـ۳۷۰

قَالُوْا سُبْحٰنَكَ لَا عِلْمَ لَنَآ	گفتند بپاکی یاد میکنیم ترا ہیچ دانش نیست
اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا اِنَّكَ اَنْتَ	مارا مگر آنچہ تو آموختی بما ہر آئینہ توئی دانا
الْعَلِيْمُ الْحَكِيْمُ ع	باحکمت

چون ملائک گوئے لاعلم لنا
تا بگیرد دستِ تو علمتنا ص ۲۱۳

قَالَ يٰٓاٰدَمُ اَنْۢبِئْهُمْ بِاَسْمَآئِهِمْ فرمود اے آدم خبر دہ فرشتگان را بنامہائے

فَلَمَّآ اَنْۢبَاَهُمْ بِاَسْمَآئِهِمْ قَالَ اینہا پس چون خبر داد ایشانرا بنامہائے اینہا

اَلَمْ اَقُلْ لَّكُمْ اِنِّیْٓ اَعْلَمُ غَيْبَ فرمود آیا نگفتہ بودم شمارا کہ ہرآئینہ من

السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ع میدانم پنہان آسمانہا و زمین

آدم انبئہم باسما درس گو
شرح کن اسرارِ حق را مو بمو ص ۱۰۳

وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوْا وچون گفتیم بہ فرشتگان سجدہ کنید آدم

لِاٰدَمَ فَسَجَدُوْٓا اِلَّآ اِبْلِيْسَ را پس سجدہ کردند مگر ابلیس قبول

اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ نکرد و سرکشی نمود و گشت از

مِنَ الْكٰفِرِيْنَ ع کافران

آن گروہ با بات را بودہ عدے
وز خطابِ اسجدوا کردہ ابا ص ۲۶۲

اسجدوا لآدم ندا آمد ہمی
کادمید و خویش بینند شد ہمی ص ۵۲۲۔

قُلْنَا اهْبِطُوْا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ فرمودیم فرود روید بعض شما دشمن باشد

عَدُوٌّ ؏ بعضے را

جانہاے خلق پیش از دست و پا
می پریدند از وفا سوے صفا
چون بامر اہبطوا بندی شدند
حبس خشم و حرص و خرسندی شدند ۲

چون عتاب اہبطوا انگیختند
ہمچو ہاروت ش نگون آویختند ۳

اَوْفُوْا بِعَهْدِيْٓ اُوْفِ بِعَهْدِكُمْ ؏ وفا کنید پیمان مرا تا وفا کنم پیمان شمارا

گوش نہ اوفوا بعہدی گوش دار
تا کہ اوف عہدکم آید زیار ۱۲

وَاِذْ قُلْتُمْ يٰمُوْسٰى لَنْ نَّصْبِرَ عَلٰى طَعَامٍ وَّاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْۢبِتُ الْاَرْضُ مِنْۢ بَقْلِهَا وَقِثَّآئِهَا وَفُوْمِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا ؏

و آن وقت کہ گفتید اے موسے ہرگز شکیبائی نکنیم بر یک طعام پس طلب براے ما از پروردگار خود تا بیرون آرد براے ما ازان جنس کہ میرویاندش زمین از ترہ وے و بادرنگ وے و گندم وے و عدس وے و پیاز وے

مائدہ از آسمان در میرسید
بے شرے و بیع و بے گفت و شنید
درمیان قوم موسےٰ چند کس

بے ادب گفتند کو سیر و عدس
منقطع شد خوان و نان از آسمان
ماند رنج زرع و بیل و داسمان مث

فَقُلْنَا اضْرِبُوْهُ بِبَعْضِهَا ؕ — پس فرمودیم بزنیدایں شخص را بعضے از گاؤ
كَذٰلِكَ يُحْيِ اللّٰهُ الْمَوْتٰى ع — این طور زندہ می کند خدا مردگان را

زندہ شد کشتہ ز زخم دم گاؤ
ہمچو مس از کیمیا شد زر ساؤ مئلا

گاؤ موسےٰ بود قربان گشتۂ
کمترین جزوش حیات کشتۂ
بر جہید آن کشتہ ز آسیبش ز جا
در خطاب اضربوا ببعضها
یا کرامی اذبحوا ھذا البقر
ان اردتم حشر ارواح النظر مثلا

وَكَانُوْا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُوْنَ — و پیش از این طلب فتح میکردند بر مشرکان
عَلَى الَّذِيْنَ كَفَرُوْا ۚ فَلَمَّا — پس ہرگاہ آمد بایشان انچہ میدانستند
جَآءَهُمْ مَّا عَرَفُوْا كَفَرُوْا — منکر شدند وے را پس لعنت خدا
بِهٖ ۚ فَلَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الْكٰفِرِيْنَ ع — است بر آن کافران

تا بنام احمد از یستفتحون

با فیان شان بشد ندے سرنگون
ہر کجا حربے بُدے ہولے آمدے
غوث شان کرزارے احمد بدے
ہر کجا بیمار مزمن بدے
یاد او شان دار وے شافی بدے
این ہمہ انکار و کفران او شان
چون ور آمد سید آخر زمان
آن ہمہ تعظیم و تفخیم ودا
چون بدید ند شش بصورت بر دباد ص۳۹۰

قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللهِ خَالِصَةً مِنْ دُوْنِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِيْنَ ع

بگو اگر ہست شما را سرائے بازپسین نزدیک خدا تخصیص بجز از مردمان دیگر پس آرزو کنید مرگ را اگر ہستید راست گو

چون تمنوا الموت گفت اے صادقین
صادقم جان را برافشانم برین ص۲۷۹

مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا ع

ہر چہ نسخ میکنیم از آیتے یا فراموش میگردانیم آن را می آریم بہتر از و یا مانند وے

گرت برہان باید و حجت مہا
باز خوان من آیۃ او ننسہا ص۴۴

رمز ننسخ آیةً او ننسها
نأت خیرا در عقب میدان نہا
ہر شریعت را کہ حق منسوخ کرد
او گیا برد و عوض آورد ورد مث۹۵

وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوْا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ ع — و خدا راست مشرق و مغرب ہر سو کہ رو در آرید ہمانجاست روے خدا

چون محمد پاک شد ازنار و دود
ہر کجا رو کرد وجہ اللہ بود مث۳۸

بہر آن فرمود با آن اسپہ او
حیث ولیتم فثم وجہہ مث۵۰۳

وَعَهِدْنَا اِلٰى اِبْرٰهٖمَ وَاِسْمٰعِيْلَ اَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّآئِفِيْنَ وَالْعٰكِفِيْنَ وَالرُّكَّعِ السُّجُوْدِ ع — و وحی فرستادیم بسوے ابراہیمؑ و اسمٰعیلؑ کہ پاک سازید خانۂ مرا براے طواف کنندگان و اعتکاف کنندگان و رکوع و سجود کنندگان

طہرا بیتی بیان پاکیست
گنج نور است ار طلسمش خاکیست مث۵

وَمَآ اُوْتِيَ النَّبِيُّوْنَ مِنْ رَّبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِّنْهُمْ ع — و آنچہ دادہ شد پیغامبران از پروردگار خویش تفریق نمیکنیم درمیان ہیچکس از ایشان

لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِّنْ رُّسُلِهٖ ع — فرق نمی کنیم میان ہیچکس از پیغامبران او

اطلب المعنی من الفرقان وقل
لا نفرق بین آحادِ الرسل ص۲۱

صِبْغَةَ اللّٰهِ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ صِبْغَةً ع — (قبول کردیم) رنگ خدا را وکیست بہتر از خدا باعتبار رنگ

صبغة اللہ ہست رنگِ خُمِّ ہو
پیسہا یک رنگ گردد اندرو ص۱۳۰

يَعْرِفُوْنَهٗ كَمَا يَعْرِفُوْنَ اَبْنَآءَهُمْ ع — می شناسند ویرا چنانکہ می شناسند پسرانِ خود را

یعرفون الانبیاء اضدادہم
مثل ما لا یشتبہ اولادہم ص۲۴۳

فَاذْكُرُوْنِيْٓ اَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوْا لِيْ وَلَا تَكْفُرُوْنِ ع — پس یاد کنید مرا تا یاد کنم شما را و سپاس گوئید مرا و ناسپاسی من نکنید

از وفائے حق تو دیدہ بستۂ
اذکروا اذکرکم نشنیدۂ ص۲۱۹

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوْعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْاَمْوَالِ — وہر آئینہ بیازمائیم شما را بچیزے از ترس و گرسنگی و نقصانِ مالہا

وَالْاَنْفُسِ وَالثَّمَرٰتِ ؕ ع جانہا و میوہا

حق تعالیٰ گرم و سرد و رنج و درد
بر تن ما می نہد اے شیر مرد
خوف و جوع و نقص اموال و بدن
جملہ بہر نقد جان ظاہر شدن ص ۱۶۶

وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ ۔ و شما را بسبب قصاص زندگانی است
يّٰاُولِي الْاَلْبَابِ ع اے خداوندانِ خرد

گر نبودے قصاص اوبرجنات
یا نگفتے فی القصاص آمد حیات
خود کرا زہرہ بدے تا او ز خود
بر اسیر حکم حق تیغے زند ص ۹۶

وَاِذَا سَاَلَكَ عِبَادِيْ عَنِّيْ ۔ و چون استفسار کنند ترا بندگان من
فَاِنِّيْ قَرِيْبٌ ؕ اُجِيْبُ دَعْوَةَ ۔ از حال من پس ہر آئینہ من نزدیکم
الدَّاعِ ع قبول میکنم دعائے دعا کنندہ

آن غریب از ذوق آواز غریب
در سجود آید بحق گردد قریب
چون کند سجدہ ز جان و دل غریب
از زبان حق شنود انی قریب ص ۱۸۰

وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا — و در آیید در خانها از راہ دروازہا و حذر
اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ع — کنید از خدا تا باشد کہ شما رستگار شوید

ادخلوا الاوطان من ابوابہا
واطلبوا الارزاق من اسبابہا ص۴۳

وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى — و میفگنید خویشتن را بسوے
التَّهْلُكَةِ ع — ہلاکت

آنکہ مردن پیش جانش تہلکہ است
امر لا تلقوا بگیرد او بدست
چون مرا سوے اجل عشق و ہواست
نہئ لا تلقوا بایدیکم مراست ص۹۷

سنے تو لا تلقوا بایدیکم اے
تہلکہ خواندی ز پیغام خدا ص۲۶۷

سیلیں اندر برم و در معرکہ
زانکہ لا تلقوا بایدی تہلکہ ص۵۲۳

رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً — اے پروردگار ما بدہ ما را در دنیا نعمت
وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا — و در آخرت نعمت و محفوظ دار ما را از
عَذَابَ النَّارِ ع — عذاب دوزخ

آتنا فی دارِ دنیا نا حسن
آتنا فی دارِ عقبا نا حسن ص۱۵۱

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَّاحِدَةً فَبَعَثَ	بودند مردان یک گروہ پس فرستاد
اللّٰهُ النَّبِيّٖنَ مُبَشِّرِيْنَ وَمُنْذِرِيْنَ	خدا یتعالیٰ پیغامبران را بشارت
وَاَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتٰبَ بِالْحَقِّ	دہندہ و بیم کنندہ و فرود آورد بایشان
لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيْمَا	کتاب براستی تا حکم کند آن کتاب میان
اخْتَلَفُوْا فِيْهِ ؏	مردمان در آنچہ اختلاف کردند دران

حق فرستاد انبیا را بہر این
تا جدا گردد ز ایشان کفر و دین ص۱۰۶

عَسٰۤى اَنْ تَكْرَهُوْا شَيْئًا وَّهُوَ	شاید کہ شما ناخوش دارید چیزے را و
خَيْرٌ لَّكُمْ وَعَسٰۤى اَنْ تُحِبُّوْا شَيْئًا	حال آنکہ وے بہتر باشد شمارا و شاید کہ
وَّهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ ؏	دوست دارید چیزے را حال آنکہ وے بد باشد شمارا

شکر حق را کان دعا مردود شد
من زیان پنداشتم آن سود شد ص۱۰۲

لَاۤ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ ؏	ہیچ معبود نیست بجز وے

من چو لب گویم، لب دریا بود
من چو لا گویم، مراد اِلّا بود ص۳۶

لا الٰہ الا ہو نیست اے پناہ
کہ نماید مہ ترا دیگ سیاہ ص۲۲۲

مَن ذَا الَّذِیْ یَشْفَعُ عِنْدَهٗۤ اِلَّا ——— کیست آنکہ شفاعت کند نزدیک او
بِاِذْنِهٖ ؕ ع ——— الا بحکم او

من ہنا یشفع بہ پیش علم او
لا ابالی وار الا حلم او ص۳۲

فَمَنْ یَّكْفُرْ بِالطَّاغُوْتِ وَ یُؤْمِنْ ——— پس ہر کہ منکر بت شود و ایمان آرد
بِاللّٰهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ ——— بخدا پس ہر آئینہ چنگ زدہ است
الْوُثْقٰی ع ——— بدست آویزے محکم

عروۃ الوثقے است این ترک ہوا
برکشد این شاخ جان را بر سما ص۱۲۵

فَاَمَاتَهُ اللّٰهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ ——— پس مردہ کرد او را خدا تعالیٰ صد سال بعد
بَعَثَهٗ ؕ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ ؕ قَالَ ——— ازان برانگیختش گفت چہ قدر درنگ
لَبِثْتُ یَوْمًا اَوْ بَعْضَ یَوْمٍ ؕ ——— کردی گفت درنگ کردم یک روز
قَالَ بَلْ لَّبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ ——— یا پارہ از روز گفت بلکہ درنگ کردی
فَانْظُرْ اِلٰی طَعَامِكَ وَ شَرَابِكَ ——— صد سال پس ببین سوئے طعام خود و آشامیدنئ
لَمْ یَتَسَنَّهْ ۚ ع ——— خود کہ متغیر نشدہ

بین عزیزا در نگر اندر خرت
کہ بوسیدہ است و ریزیدہ برت
پیش تو گرد آوریم اجزاش را
آن سر و دم و دو گوش و پاش را

تا ببینی جا عیسیٰ را مسلم
تا لرزی و قتیں مردن ز اہتمام ص۲۲۹

اَلشَّیْطٰنُ یَعِدُکُمُ الْفَقْرَ — شیطان وعدہ می دہد شما تنگدستی را
وَیَاْمُرُکُمْ بِالْفَحْشَآءِ ع — وی فرماید بجیائی

گہ بدرویشی کنم تہدیدشان
گہ بزلف و خال بندم دیدشان ص۱۱۴

از نبی بشنو کہ شیطان در وعید
میکند تہدیدت از فقر شدید ص۲۹۳

رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا اِنْ نَّسِیْنَا — اے پروردگار ما بعقوبت مگیر ما را
اَوْ اَخْطَاْنَا ع — اگر فراموش کنیم یا خطا کنیم

لا تؤاخذ ان نسینا شد گواہ
کہ بود نسیان بوجہے ہم گناہ ص۲۸۸

آل عمران

رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوْبَنَا بَعْدَ — اے پروردگار ما کج مکن دلہا ما را
اِذْ ھَدَیْتَنَا وَھَبْ لَنَا مِنْ — بعد ازانکہ راہ نمودی ما را و عطا کن
لَّدُنْکَ رَحْمَۃً اِنَّکَ — برائے ما از نزد خود نعمت ہر آئینہ
اَنْتَ الْوَھَّابُ ع — توئی عطا کنندہ

یا غیاث المستغیثین اہدنا
لا افتخار بالعلوم والغنا
لا تزغ قلباً ہدیت بالکرم
واصرف السوء الذی خط القلم
بگذران از جانِ ما سوء القضا
وا مبر ما را از اخوان الصفا صفحہ ۹۶

بِئْسَ الْمِهَادُ ع — و بد جائے گاہ است او

رہزدہ و زہرن یقین در حکم وداد
در چہ بعد اند و در بئس المہاد صفحہ ۵۷۲

زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوٰتِ — آراستہ کردہ شدہ است برائے مردمان
مِنَ النِّسَآءِ وَالْبَنِيْنَ وَالْقَنَاطِيْرِ — دوستے آرزوہائے نفس از زنان و
الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ — فرزندان و خزانہا جمع ساختہ از زر
وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْاَنْعَامِ — و سیم و اسپان نشانمند ساختہ چہارپایان
وَالْحَرْثِ ع — و زراعت

زُیِّنَ للنّاس حق آراستہ است
زانچہ حق آراست کی پیراستہ است صفحہ ۶۲

شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهٗ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ — گواہی داد خدا آنکہ نیست ہیچ معبود دگر
وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُولُوا الْعِلْمِ — او گواہی دادند فرشتگان و خداوندان دانش

قَآئِمًا بِالْقِسْطِ ؕ ع مدان حال کہ خدا تدبیر کنندہ عالم است بعدل

یشہد اللہ و الملک و اہل العلوم
انہ لا رب الا من یدوم
چون گواہی داد حق کہ بد ملک
تا شود اندر گواہی مشترک منو

وَتُعِزُّ مَنْ تَشَآءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَآءُ ؕ وارجمندی سازی ہر کرا خواہی و خوار
بِيَدِكَ الْخَيْرُ ؕ اِنَّكَ عَلٰى كُلِّ می سازی ہر کرا خواہی بدست تست نیکی
شَیْءٍ قَدِیْرٌ ع ہر آئینہ تو بر ہمہ چیز توانائی

پس یقین شد کہ تعز من تشاء
خاک کے را گفت پر ہا بر کشا منہ ۱۳۶

اللّٰهُ يَفْعَلُ مَا يَشَآءُ ع خدا می کند انچہ می خواہد

حاکم است او یفعل اللہ ما یشاء
او ز عین درد انگیزد دوا ملہ ۱۳۶

اے معاف یفعل اللہ ما یشا
بے محابا رو، زبان را بر کشا منہ ۱۳۰

اوست بر ہر بادشاہے بادشاہ
کار ساز یفعل اللہ ما یشاء منہ ۱۸

اوست بر ہر بادشاہے بادشاہ
حکم او را یفعل اللہ ما یشاء ملا۳

ہین طلب کن خوش دمے عقدہ کشا
راز دان یفعل اللہ ما یشاء ملا۳

قَالَ اٰيَتُكَ اَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلٰثَةَ اَيَّامٍ اِلَّا رَمْزًا ؏ — فرمود کہ نشان تو آنست کہ سخن نتوانی گفت با مردمان سہ روز مگر باشارت

زان نشان با والد یحییٰ بگفت
کہ نیائی تا سہ روز اصلا بگفت
تا سہ شب خامش کن این نیک و بدت
این نشان باید کہ یحییٰ آیدت
دم مزن سہ روز اندر گفتگو
کہ سکوتست آیت مقصود تو ملا۳

وَمَكَرُوْا وَمَكَرَ اللّٰهُ وَاللّٰهُ خَيْرُ الْمٰكِرِيْنَ ؏ — و بسگالیدند کافران و بسگالید خدا و خدا قوی تر است از ہمہ بسگالان

ور نداری باور از من رو ببین
در نبے واللہ خیر الماکرین ملا۳

ماکران بسیار لیکن بازبین

ورسبے واللہ خیر الماکرین ص۱۸۲

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ ع — اے مسلمانان بترسید از خدا حق ترسیدن از وے

کاین قران احمد ست و دور او

بین بگیرید امر او را اتقوا ص۲۶۶

اختیار آنرا نکو باشد کہ او

مالک خود باشد اندر اتقوا ص۲۰۰

يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ ع — آن روز کہ سپید شود یکپارہ رویہا و سیاہ گردد یکپارہ رویہا

این زمان پیدا شدہ بر این گروہ

یوم تبیض و تسود وجوہ ص۵۷

يَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ ع — قتل کنند انبیا را بغیر حق

چون سفیہان راہ بود کار و کیا

لازم آید یقتلون الانبیا ص۱۳۵

وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ ع — و مشورت کن بایشان در این کار پس آنگاہ کہ قصد محکم کنی پس اعتماد کن بر خدا

امر شاورہم پیمبر را رسید
گرچہ رائے نیست رایش اندید ۵۵ ث

مشورت کن با گروہ صالحان
بر پیمبر امر شاورہم بدان ۵۵

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِيْنَ قُتِلُوْا فِيْ	و مردہ گمان مکن کسانے را کہ کشتہ شدند در راہ
سَبِيْلِ اللّٰهِ اَمْوَاتًا بَلْ اَحْيَاۤءٌ	خدا بلکہ زندہ اند نزدیک پروردگار خویش
عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُوْنَ ۙ فَرِحِيْنَ	روزی دادہ می شوند شادان بآنچہ عطا
بِمَاۤ اٰتٰىهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ ع	کردہ است خدا ایشان را از فضل خود

چون بریدہ گشت حلق رزق خوار
یرزقون فرحین شد خوشگوار ۹۶

در شہیدان یرزقون فرمود حق
آن غذا را نے دہان بد نے طبق ۱۲۴

لَتُبْلَوُنَّ فِيْۤ اَمْوَالِكُمْ	البتہ آزمایش کردہ خواہد شد شمارا در
وَاَنْفُسِكُمْ ع	اموالِ شما و جانِ شما

مالِ دنیا شد تبسمہائے حق
کردہ ما راست وہم مغرور دق
فقر و رنجوری بہستت اے سند

کان تبسم دامِ خود را بر کند ص۳۵

النساء

كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُوْدُهُمْ — ہرگاہ کہ پختہ گردد پوستہائے ایشان بوض
بَدَّلْنٰهُمْ جُلُوْدًا غَيْرَهَا — پیدا کنیم برائے ایشان پوستہائے دیگرعوض
لِيَذُوْقُوا الْعَذَابَ ع — آن تا بچشند عذاب را

دوزخی کہ پوست باشد دو تش
داد بدلنا جلودا پوستش ص۴۳۶

مَنْ يُّطِعِ الرَّسُوْلَ فَقَدْ اَطَاعَ — ہرکہ فرمانبرداری کند رسول را پس ہرآئینہ
اللّٰهَ ع — فرمانبرداری خدا کرد

خدمت او خدمت حق کردن است
روزِ دیدن دیدن آن روزنست ص۶۳۵

وَاِذَا قَامُوْا اِلَى الصَّلٰوةِ — و چون منافقان بسوئے نماز برخیزند
قَامُوْا كُسَالٰى ع — کاہلی کنان برخیزند

پس بخوان قاموا کسالی از نبی
چون نیابد شاخ از بیخش طبی ص۶۶۵

المائدة

يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْۤا اَوْفُوْا — اے مومنان وفا کنید بعہدہائے عہدے کہ

بِالْعُقُوْدِ	ع	با عهد بسته اید
وَاحْفَظُوْٓا اَيْمَانَكُمْ	ع	ونگاه دارید سوگندهاے خود را

توز او فوا بالعقود سرکش مست شو
احفظوا ایمانکم با او مگو ص۱۴۷

فَسَوْفَ يَاْتِى اللّٰهُ بِقَوْمٍ		پس خواهد آورد خدا گروہے را که دوست
يُّحِبُّهُمْ وَيُحِبُّوْنَهٗٓ	ع	میدارد ایشان را و ایشان دوست میدارند او را

میل وعشق آن شرف ہم سوئے جان
زین یحب را و یحبون را بدان ص۲۲۶

چون یحبونہ بخواندی از نبے
با یحبہم شو قرین در مطلبے ص۲۲۰

رَبَّنَآ اَنْزِلْ عَلَيْنَا مَآئِدَةً مِّنَ		اے پروردگار ما فرو د آر بر ما خوانے پر از
السَّمَآءِ تَكُوْنُ لَنَا عِيْدًا		طعام از آسمان تا باشد عیدے برائے ما
لِّاَوَّلِنَا وَاٰخِرِنَا وَاٰيَةً مِّنْكَ		برائے اوائل امت ما و آخر امت ما
وَارْزُقْنَا وَاَنْتَ خَيْرُ		و معجزہ از جانب تو و روزی دہ ما را و تو
الرّٰزِقِيْنَ	ع	بہترین روزی دہندگانی

باز عیسیٰ چون شفاعت کرد حق
خوان فرستاد و غنیمت بر طبق
مائدہ از آسمان شد عائدہ
چونکہ گفت انزل علینا مائدہ ص۔

هُوَ الَّذِيْ خَلَقَكُمْ مِّنْ طِيْنٍ — اوست آنکه بیافرید شما را از گل باز مقرر کرد
ثُمَّ قَضٰٓى اَجَلًا ؕ وَاَجَلٌ مُّسَمًّى — وقتِ مرگ را و مدتے معین است
عِنْدَهٗ ع — نزدیک او

بہر این فرمود حق عز وجل
سورۃ الانعام در ذکرِ اجل
این شنیدی مو بموئیت گوش باد
آب حیوانست خوردی نوش باد ص۶۶

فَقَدْ كَذَّبُوْا بِالْحَقِّ لَمَّا — پس ثابت که ایشان بدروغ نسبت
جَآءَهُمْ ؕ ع — کردند سخن راست را

تن ببین و جان مکن کان بکم صم
کذبوا بالحق لما جاءهم ص۵۶۳

وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ ع — و او رزق میدہد و رزق داده نمیشود

و ہو یطعمکم ولا یطعم چو اوست
نیست حق ماکول و آکل لحم و پوست ص۸۰۸

اِنْ هٰذَآ اِلَّآ اَسَاطِيْرُ الْاَوَّلِيْنَ ع — نیست این مگر قصہہائے پیشینیان

چون کتاب اللہ بیامد ہم بران
اینچنین طعنہ زدند آن کافران

کہ اساطیر است وافسانہ نژند
نیست تعمیقے وتحقیقے بلند ص۱۸۹

وَلَوْ رُدُّوْا لَعَادُوْا لِمَا نُهُوْا عَنْهُ ع
واگر بازگردانیدہ شوند البتہ رجوع کنند بسوے آنچہ منع کردہ می شدند ازان

گوید شن رُدُّوا لَعَادُوا کاذبست
اے تو اندر توبہ و میثاق ست ص۳۶

میکند او توبہ و پیر خرد
بانگ لو ردوا لعادوا میزند ص۳۵۲

فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوْا وَلٰكِنْ قَسَتْ قُلُوْبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطٰنُ مَا كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ ع
پس چرا نہ زاری کردند وقتیکہ آمد بایشان عذاب ما ولیکن سخت شد دل ایشان وزینت داد در نظر ایشان شیطان آنچہ میکردند

گفتہ اندر نبے کان امتان
کہ بر ایشان آمد آن قہر گران
چون تضرع می نکردند آن نفس
تا بلا از ایشان بگشتے بار پس
لیک دلہاشان چو قاسی گشتہ بود
آن گنہ باشان عبادت می نمود ص۴۲۹

هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ ؏ آیا برابر می شود نابینا و بینا

یستوی الاعمی لدیکم والبصیر
فی المقام والنزول والمسیر ۲۲۹

وَمَا تَسْقُطُ مِن وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا — و نمی افتد ہیچ برگ مگر مید اندش
وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا — و نمی افتد ہیچ دانہ در تاریکیہائے
رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ — زمین و ہیچ تری و خشکی الا ثبت است
مُّبِينٍ ۝ ؏ — در کتاب روشن.

ہیچ برگے در نیفتد از درخت
بے قضا وحکم آن سلطان بخت ۲۳

فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَىٰ كَوْكَبًا — پس چون تاریک شد بروے شب دید ستارہ
قَالَ هَٰذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ — گفت اینست پروردگار من پس چون فرو رفت
لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ ؏ — گفت دوست ندارم فرو روندگان را

اندرین وادی مرو بے این دلیل
لا احب الآفلین گو چون خلیل ۱۵

از خلیلے لا احب الآفلین
پس فنا چون خواست رب العلمین
لا احب الآفلین گفت آن خلیل
کے فنا خواہد ازین رب جلیل ۱۰

گفت ہذا ربی ابراہیم راد
چونکہ اندر عالم وہم اوفتاد م۵

تا خوشت آید مقال آن امین
در نبیے کہ لا احب الآفلین م۲۹۲

خوے باحق ساختی چون نگین
با لبن کہ لا احب الآفلین
لا احبم تنہا نماندی ہمچنان
کاستے ماندہ براہ از کاروان م۵

هُوَ الَّذِيْٓ اَنْشَاَكُمْ مِّنْ نَّفْسٍ وَّاحِدَةٍ ع — اوست آنکہ پیدا کرد شمارا از یک شخص

تفرقہ در روحِ حیوانی بود
نفسِ واحد روحِ انسانی بود م۱

لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيْفُ الْخَبِيْرُ ع۱۳ — در نمی یابد اورا چشمہا یعنے در دنیا و او در می یابد چشمہا را و اوست مہربان آگاہ

نورِ حق را نیست ضدے در وجود
تا بضد او را توان پیدا نمود

لا تبصرم ابصارنا لا تدرکه
وہو یدرک بین تو از موئے وگہ ص۳۲

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا	وہمچنین پیدا کردیم برائے ہر پیغامبرے
شَيٰطِيْنَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ يُوْحِيْ	دشمنان را کہ شیاطین اند از آدمیان واز
بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ زُخْرُفَ	جن بطریق وسوسہ القامی کنند بعضے ایشان
الْقَوْلِ غُرُوْرًا ع	بسوئے بعض سخن آراستہ تا فریب دہند

از نبے برخوان کہ شیطانانِ انس
گشتہ اند از مسخ حق با دیو جنس
دیو چون عاجز شود از افتتان
استعانت جوید او از انسیان ص۲۲

كُلُوْا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ ع	بخورید از آنچہ روزی دادہ است خدا شما را
فَكُلُوْا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلٰلًا	پس بخورید آنچہ غنیمت گرفتید
طَيِّبًا (الانفال ع)	حلال پاکیزہ

در زمان پیش آید آن دوزخ گلو
حجتش اینکہ خدا گفتہ کلوا ص۱۱۳

قُلْ تَعَالَوْا اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ	بگو بیائید تا بخوانم آنچہ حرام کردہ است پروردگار
عَلَيْكُمْ اَلَّا تُشْرِكُوْا بِهٖ شَيْئًا	شما بر شما فرمودہ است کہ شریک او مقرر مکنید
وَّبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا ع	چیزے را و بوالدین نیکوکاری کنید

قل تعالوا گفت حق ما را بدان
تا بود شرم اشکنے ما را نشان ص۵۵

خر نخواندت اسپ خواندت ذوالجلال
اسپ تازی را عرب گوید تعال
قل تعالوا گفت از جذب کرم
تا ریاضت تان دہم من انفم ص۲۴۳

مَنْ جَآءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهٗ عَشْرُ اَمْثَالِهَا ع — ہر کہ آورد نیکی پس او را است دہ چند آن

آن زمان کین جانِ حیوانی نماند
جانِ باقی بایدت بر جا نشاند
شرطِ من جا بالحسن نے کردن است
بل حسن را سوئے حضرت بردن است ص۱۲۱

ہر یکے جان را ستاند دہ بہا
از نبی برخوان تو عشر امثالہا ص۲۶۶

قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ خَلَقْتَنِيْ مِنْ نَّارٍ وَّخَلَقْتَهٗ مِنْ طِيْنٍ ع — گفت من بہترم از و آفریدہٗ مرا از آتش و آفریدہٗ او

تو ہمان دیدی کہ ابلیس لعین
گفت من از آتشم آدم زطین ص۲۴۱

بندگی او بہ از سلطانی است
کہ انا خیر دم شیطانی است ص۲۰۹

قَالَ اَنْظِرْنِیْۤ اِلٰی یَوْمِ		گفت بارخدایا مہلت دہ مرا تا روزے
یُبْعَثُوْنَ	ع	کہ آدمیان برانگیختہ شوند
رَبِّ فَاَنْظِرْنِیْۤ اِلٰی یَوْمِ		اے پروردگار من مہلت دہ مرا
یُبْعَثُوْنَ ۝	(الحجر ع)	تا روزیکہ برانگیختہ شوند مردمان

ہمچو ابلیسے کہ میگفت اے سلام
رب انظرنی الی یوم القیام ص۲۱۱

ہمچو ابلیس از خدائے پاک فرد
تا قیامت عمر تن درخواست کرد
گفت انظرنی الی یوم الجزا
کاشکے گفتے کہ تبنا ربنا ص۲۰۹

فَبِمَاۤ اَغْوَیْتَنِیْ لَاَقْعُدَنَّ لَهُمْ		بسبب آنکہ گمراہ کردی مرا البتہ بنشینم برائے آدمیان
صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِیْمَ ۝	ع	بر راہ راست تو یعنی تا ازان منع کنم

گفت شیطان کہ بما اغویتنی

کردفعل خود نہاں ویو دنی ص

باز آن ابلیس بحث آغاز کرد

کہ بدم من سرخرو کردیم زرد

رنگ رنگ تست صباغم توئی

اصل جرم و آفت و داغم توئی

ہین بخوان رب بما اغویتنی

تا نگردی جبری و کژ کم تنی ص

ہمچو ابلیسے کہ گفت اغویتنی

تو شکستی جام و ما را می زنی ص

فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطٰنُ — پس وسوسہ داد ایشان را شیطان تا آشکار

لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وٗرِيَ عَنْهُمَا — گرداند برائے ایشان انچہ پوشیدہ بود از نظر

مِنْ سَوْاٰتِهِمَا .... ع — ایشان از شرمگاہہائے ایشان

اَوْ تَكُوْنَا مِنَ الْخٰلِدِيْنَ — یا شوید از جاوید باشندگان

کہ خورید این دانہ اے دو مستعین

بہر دارو تا تکونا خالدین ص

رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا وَاِنْ لَّمْ — اے پروردگار ما ستم کردیم برخویش و اگر

تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُوْنَنَّ مِنَ — نیامرزی ما را و مہربانی نکنی بر ما البتہ از زیان

الْخٰسِرِيْنَ ع — کاران باشیم

ربنا انا ظلمنا گفت و آہ
یعنی آمد ظلمت و گم گشت راہ ص۲۲۴

گفت آدم که ظلمنا نفسنا
او ز فعل حق نبد غافل چو ما ص۴۰

از بہشت اندا ختش بر روئے خاک
چون سمک در شستِ او شد او دہناک
نوحۂ انا ظلمنا میزدے
نیست دستان و فسونش را حدے ص۱۶۱

ربنا انا ظلمنا گفت و بس
چونکہ جاندارانِ بدید از پیش و پس ص۲۰۲

آنکہ فرزندانِ خاص آدم اند
نفخۂ انا ظلمنا میدمند ص۲۱۰

از پدر آموز اے روشن جبین
ربنا گفت و ظلمنا پیش ازین
نے بہانہ کرد و نے تزویر ساخت
نے لوائے مکر و حیلت برفراخت ص۲۳۵

ربنا انا ظلمنا بهو رفت
رحمتے کن اے حیمہات رفت ص۸۵

ورنہ آدم کے بگفتے با خدا
ربنا انا ظلمنا انفسنا
خود بگفتے کاین گناہ از بخت بود
چون قضا این بود حزم ما چہ سود ص۸۵

اِنَّ رَبَّكُمُ اللّٰهُ الَّذِيْ خَلَقَ	ہر آئینہ پروردگار شما آن خدا ست
السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ فِيْ سِتَّةِ	کہ آفرید آسمانہا و زمین را در
اَيَّامٍ ع	شش روز
وَاِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَاَلْفِ	و ہر آئینہ یک روز نزدیک پروردگار تو مانند
سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّوْنَ (الحج ع)	ہزار سال است از انچہ می شمرند

حق نہ قادر بود بر خلق فلک
در یکے لحظہ بکن بے ہیچ شک
پس چرا شش روز آنرا در کشید
کل یوم الف عام اے مستفید ص۸۵

اَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْاَمْرُ تَبٰرَكَ	آگاہ شو او راست آفریدن و فرمانروائی
اللّٰهُ رَبُّ الْعٰلَمِيْنَ ع	بغایت بزرگ است خدا پروردگار عالمہا

پس لہ الخلق ولہ الامر شد بدان

حلِ صورت امرِہم از اکبرِ بدان ص۲۹۳

اُدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَّخُفْيَةً ۚ پرستید پروردگار خود را زاری کنان و پوشیده اندر دل

کامِ تو موقوف زارئے دل است

بے تضرع کامیابی مشکل است ص۱۱

گفت ادعوا اللہ بے زارے مباش

تا بجوشد شیرہائے مہرپاش ص۱۳۳

فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهٗ لِلْجَبَلِ پس وقتیکہ ظہور کرد پروردگارِ او برآں کوہ

جَعَلَهٗ دَكًّا وَّخَرَّ مُوْسٰى گردانید آں کوہ را بزمین ہموار ساختہ و افتاد

صَعِقًا ۚ موسیٰ بیہوش

عشقِ جانِ طور آمد عاشقا

طور مست و خر موسیٰ صعقا ص۵

کوہِ طور اندر تجلی حلق یافت

تا کہ می نوشید و مے را بر نتافت

صار دکّا منہ وانشق الجبل

ہل رأیتم من جبل رقص الجبل ص۱۸۸

اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ ؕ آیا نیستم پروردگارِ شما

بہرِ این لفظ الست مستبین

نفی و اثبات است در لفظ قرین
دانکہ استفہام اثبات است این
لیک در وے نفظ امیں ہم ببین ص۴۱

هُوَ الَّذِىْ خَلَقَكُمْ مِّنْ نَّفْسٍ	اوست آنکہ پیدا کرد شمارا از یک شخص
وَّاحِدَةٍ وَّجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا	پیدا کرد ازان یک شخص زنش را تا آرام
لِيَسْكُنَ اِلَيْهَا ؕ ع	گیرد باوے

چون پے یسکن الیہا شش آفرید
کے تواند آدم از حوا برید ص۴۲

وَاِنْ تَدْعُوْهُمْ اِلَى الْهُدٰى	واگر دعوت کنید ایشان را بسوئے راہ ہدایت
لَا يَسْمَعُوْا ؕ وَتَرٰىهُمْ يَنْظُرُوْنَ	نشنوند سخن شمارا و اے بنیند می بینی تان را
اِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُوْنَ ع	کہ می نگرند بسوئے تو و حال آنکہ ایشان ہیچ نمی دانند

گفت یزدان کہ تراہم ینظرون
نقش حمام اند ہم لا یبصرون ص۴۲

وَاِذَا قُرِئَ الْقُرْاٰنُ	و چون خواندہ شود قرآن پس گوش نہید
فَاسْتَمِعُوْا لَهٗ وَاَنْصِتُوْا	بسوئے آن و خاموش باشید تا مہربانی
لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُوْنَ ع	کردہ شود بر شما

تو چو گوشی او زبان نے جنس تو
گوشہا را حق بفرمود انصتوا ص۴۳

انصتوا را گوش کن خاموش باش
چون زبانِ حق نگشتی گوش باش مثنا

انصتوا بپذیر تا بر جانِ تو
آید از جانان جزائے انصتوا منـ۲۵

پیشِ بینایان خبر گفتن خطاست
کان دلیلِ غفلت و نقصانِ ماست
پیش بینا شد خموشی نفعِ تو
بہرِ این آمد خطاب انصتوا مـ۳۲۱

الأنفال

وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰى ؏ — و تو یا محمدؐ نا فگندی وقتیکہ افگندی ولیکن خدا افگند

تو ز قرآن باز خوان تفسیرِ بیت
گفت ایزد ما رمیت اذ رمیت
گر بپرانیم تیر آن نے ز ماست
ما کمان و تیر اندازش خداست صـ۱۹

من چو تیغم وان زنندہ آفتاب
ما رمیت اذ رمیت در خراب

رخت خود را من ز رہ برداشتم
غیرِ حق را من عدم انگاشتم ص۹۰

ما رمیت اذ رمیت گفت حق
کار حق بر کارہا دارد سبق ص۱۲۹

ما رمیت اذ رمیت راست دان
ہر چہ دارد جان بود از جانِ جان ص۱۵۵

ما رمیت اذ رمیت از نسبت است
نفی و اثبات ست ہر دو مثبت است
آن تو افگندی کہ بر دست تو بود
تو نیفگندی کہ قوت حق نمود ص۲۶۲

ما رمیت اذ رمیت ابتلاست
بر نبی کم نہ گنہ کان از خداست ص۳۴۱

اِنَّ اللّٰهَ مُوْهِنُ كَيْدِ الْكٰفِرِيْنَ ع بدانید کہ خدا سست کنندہ است حیلہ کافران را

باز از یادش رود توبہ وائین
کاو ہن الرحمٰن کید الکافرین ص۵۰

وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَاَنْتَ فِيْهِمْ ۚ

و نیست خدا که عذاب کند ایشان را و تو میانِ ایشان باشی

چون دلِ آن شاه زیشان خون بود
عصمتِ وانت فیهم چون بود ملـ۱۳۱

لِّيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْۢ بَيِّنَةٍ وَّيَحْيٰى مَنْ حَيَّ عَنْۢ بَيِّنَةٍ ۚ

تا ہلاک شود کسیکہ ہلاک شدہ است بعد قیامِ حجت و زندہ ماند کسیکہ زندہ شدہ بعد قیامِ حجت

تا کہ یہلک من ہلک عن بینہ
تا کہ ینجو من نجا و استیقنہ ملـ۵۳۴

وَاِذْ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطٰنُ اَعْمَالَهُمْ وَقَالَ لَا غَالِبَ لَكُمُ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَاِنِّيْ جَارٌ لَّكُمْ ۚ فَلَمَّا تَرَآءَتِ الْفِئَتٰنِ نَكَصَ عَلٰى عَقِبَيْهِ وَقَالَ اِنِّيْ بَرِيْٓءٌ مِّنْكُمْ اِنِّيْٓ اَرٰى مَا لَا تَرَوْنَ ۚ

و آنگاہ کہ شیطان بیاراست برای کافران کردارہای اینہا و گفت نیست ہیچ غلبہ کنندہ بر شما امروز و ہر آئینہ من مددکنندہ ام شما را پس چون روبرو شدند ہر دو گروہ بازگشت شیطان بر پاشنہائے خود گفت ہر آئینہ من بے تعلقم از شما ہر آئینہ من می بینم آنچہ شما نمی بینید

وَاَنْزَلَ جُنُوْدًا لَّمْ تَرَوْهَا (التوبہ ع)

و فرو فرستاد لشکرہائے کہ شما ندیدید ایشان را

چونکہ شیطان در سپہ شد صد یکم
خواند افسون کہ انی جار لکم

چون سپاہ گرد آمدند از گفت او
کرد با ایشان بحیلت گفتگو
چون قریش از گفت او عاجز شدند
ہر دو لشکر در ملاقات آمدند
دید شیطان از ملائک اسپہے
سوئے صف مومنان رہ بر رہے
آن جنود الم تروہا صف زدہ
گشت جان او زبیم آتشکدہ
پائے خود واپس کشیدن میگرفت
کہ ہمی بینم سپاہے بس شگفت
کہ اخاف اللہ مالی منہ عون
اذ ہوا انی اری مالا ترون ص۲۸۱

التوبۃ

إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا	جز این نیست کہ مشرکان پلید اند
يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ	پس باید کہ نزدیک نشوند بمسجد حرام
عَامِهِمْ هٰذَا ۚ ع	بعد ازین سال

مشرکان را زان نجس خواندست حق
کاندرون پشک زادند از سبق ص۳۰۹

لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَّا زَادُوكُمْ	اگر می آمدند میان شما نمی افزودند

اِلَّا خَبَالًا ع در حق شما گر فسادرا

زانکہ زاد و کم خبالا گفت حق

کز رفیق سست برگردان ورق ص۲۸۱

فَلْيَضْحَكُوْا قَلِيْلًا وَّلْيَبْكُوْا پس باید کہ بخندند اندکے و بگریند

كَثِيْرًا ع بسیارے

گفت ولیبکوا کثیرا گوش دار

تا بریزد شیر فضل کردگار ص۳۹۵

زامرِ حق وابکوا کثیرا خواندۂ

چون سر بریان چہ خندان ماندۂ

روشنئے خانہ باشی ہمچو شمع

گر فرو باری تو ہمچون شمع دمع ص۵۲۸

اِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِنِيْنَ ہر آئینہ خدا خرید کردہ است از مسلمانان

اَنْفُسَهُمْ وَاَمْوَالَهُمْ بِاَنَّ جانِ ایشان را و مال ایشان را بعوض آنکہ

لَهُمُ الْجَنَّةَ ع ایشان را باشد بہشت

اے خداوند این خم و کوزہ مرا

در پذیر از فضلِ اللہ اشترے ص۶۹

مشترے من خدا ایست و مرا

میکشد بالا کہ اللہ اشترے ص۱۵۸

شربتے خوردم ز اللہ اشترے
تا بحشر تشنگی ناید مرا ص۳۸۲

مشترئے ماست اللہ اشترے
از غم ہر مشتری ہین بر تر آ ص۴۲۶

اَنَّهُمْ يُفْتَنُوْنَ فِيْ كُلِّ عَامٍ — ایشان عقوبت کردہ می شوند در ہر سال
مَرَّةً اَوْ مَرَّتَيْنِ ع — یکبار یا دوبار

گفت یزدان از ولادت تا بحین
یفتنون فی کل عام مرتین ص۲۰۲

يُونُس

وَجَاوَزْنَا بِبَنِيْٓ اِسْرَآئِيْلَ — وگذرانیدیم اولاد یعقوب را
الْبَحْرَ ع — از دریا

بے سبب بر بحر را بشگافتند
بے زراعت چاشِ گندم یافتند

هُوْد

قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ — گفت نوح ہیچ نگاہدارندہ نیست امروز از عذاب

أَمْرِ اللّٰهِ إِلَّا مَنْ رَّحِمَ ۚ ع — خدا لیکن معصوم کسے باشد کہ خدا رحم کردہ است

کہ رہد از مکرِ تو اے مختصم
غرقِ طوفانیم الا من عصم ص ۱۵۹۱

ہمچو کنعان سوئے ہر کوہے مرو
از نبے لا عاصم الیوم شنو ص ۳۷۹

وَقِيْلَ يٰۤاَرْضُ ابْلَعِيْ مَآءَكِ — وگفتہ شد اے زمین فرو بر آب خود را و اے
وَيٰسَمَآءُ اَقْلِعِيْ وَغِيْضَ الْمَآءُ ع — آسمان باز مان و کم کردہ شد آب

نیست خود بے چشم ترکو راز زمین
این زمین از فضلِ حق شد خصم بین
رحف کرد اندر ہلاکِ ہر دغے
فہم کرد از حق کہ یا ارض ابلعی ص ۱۵۲۳

يٰقَوْمِ لَآ اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا ۭ — اے قوم من نمی طلبم از شما برین پیغام مزدے
اِنْ اَجْرِيَ اِلَّا عَلَى الَّذِيْ فَطَرَنِيْ ۭ — را نیست مزد من مگر بر کسیکہ آفریدہ است
اَفَلَا تَعْقِلُوْنَ ۝ ع — مرا آیا در نمی یابید

ہر نبیؑ میگفت یا قوم از صفا
من نخواہم مزد پیغام از شما
من دلیلم حق شما را مشتری
داد حق دلالیم ہر دو سری ص ۱۱۲ / ۱۱۳

دست مزدے می نخواہم از کسے
دست مزدم میرسد از حق بسے　ص۲۵

وَلَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرٰهِيْمَ بِالْبُشْرٰى قَالُوْا سَلٰمًا قَالَ سَلٰمٌ فَمَا لَبِثَ أَنْ جَاءَ بِعِجْلٍ حَنِيْذٍ ۝ ع

وہر آئینہ آمدند فرستادگان ما پیش ابراہیم بہ بشارت، سلام گفتند ابراہیم جواب سلام داد پس توقف نکرد در آنکہ آورد گوسالہ بریان

جبرئیلے را براستن بستہ
پر و بالش را بصد جا جا خستہ
پیش او گوسالہ بریان آوری
گہ کشی او را بکہدان آوری
کہ بخور اینست ما را لوت و پوت
نیست او را جز لقاء اللہ قوت　ص۱۹۷

یوسف

أَرْسِلْهُ مَعَنَا غَدًا يَّرْتَعْ وَيَلْعَبْ وَإِنَّا لَهٗ لَحٰفِظُوْنَ ۝ ع

بفرست او را با ما فردا تا میوہ بسیار خورد و بازی کند وہر آئینہ ما او را نگہبانیم

ہم از انجا کودکانش در پسند
زرتع و نلعب بشادی می زدند
ہمچو یوسف کش ز تقدیر عجب
یرتع و یلعب ببرو از ظل اب　ص۱۹۰

قَالُوْا يٰۤاَبَانَاۤ اِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ — گفتند اے پدر ما ہر آئینہ ما شروع کردیم
وَتَرَكْنَا يُوْسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا — در مسابقت و گذاشتیم یوسف را نزدیک رخت
فَاَكَلَهُ الذِّئْبُ ع — خویش پس بخورد او را گرگ

زخم کرد این گرگ وز عذر لبق
آمدہ کانا ذہبنا نستبق مـ۱۳۱

وَقَالَ لِلَّذِيْ ظَنَّ اَنَّهٗ نَاجٍ — و گفت یوسف شخصے کہ دانستہ بود کہ خلاص
مِّنْهُمَا اذْكُرْنِيْ عِنْدَ رَبِّكَ — یابندہ است ازان دو کس یاد کن مرا نزدیک
فَاَنْسٰىهُ الشَّيْطٰنُ ذِكْرَ رَبِّهٖ — مولائے خود پس شیطان فراموش گردانید از
فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ — خاطر وے کہ یاد کند پیش مولائے خود پس
سِنِيْنَ ۝ ع — ماند یوسف در زندان چند سال

پس جزائے آنکہ دید او را معین
ماند یوسف حبس در بضع سنین
یاد یوسف دیو از عقلش سترد
وز دلش دیو آن سخن از یاد برد مـ۵۶۷

وَقَالَ الْمَلِكُ اِنِّيْۤ اَرٰى — و گفت پادشاہ ہر آئینہ من بخواب می بینم
سَبْعَ بَقَرٰتٍ سِمَانٍ — کہ ہفت گاو فربہ بخورند آنہارا
يَّاْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ — ہفت گاو لاغر و می بینم
وَّسَبْعَ سُنْۢبُلٰتٍ خُضْرٍ — ہفت خوشہ سبز را و ہفت خوشۂ
وَّاُخَرَ يٰبِسٰتٍ ع — دیگر خشک را

وخلاص او کے خواب میں
زود کان اللہ یحب المحسنین
ہفت گاو لاغر پر از گزند
ہفت گاو فربہش را می خورند
ہفت خوشہ زشت خشک ناپسند
سنبلات تازہ اش را می چرند ص۵۵

نَرْفَعُ دَرَجٰتٍ مَّنْ نَّشَآءُ وَفَوْقَ — بلند می گردانیم درجہا کسے را کہ خواہیم و
كُلِّ ذِىْ عِلْمٍ عَلِيْمٌ ؁ غ — بالائے ہر خداوند دانش دانائے ہست

دست شد بالائے دست این تا کجا
تا بہ یزدان کہ الیہ المنتہیٰ ص۲۱۰

لَا تَايْـَٔسُوْا مِنْ رَّوْحِ اللّٰهِ غ — نا امید مباشید از رحمت خدا

نیستم امیدوار از ہیچ سو
وان کرم میگوید م لاتا یسوا ص۵۵

اِذْهَبُوْا بِقَمِيْصِىْ هٰذَا فَاَلْقُوْهُ — ببرید این پیراہن مرا پس بافگنیدش
عَلٰى وَجْهِ اَبِىْ يَاْتِ بَصِيْرًا غ — برروئے پدر من تا شود بینا

گفت یوسف ابن یعقوب نبی
بہر بوالقوا علی وجہ ابی ص۲۷۲

حَتّٰٓى اِذَا اسْتَايْــَٔسَ الرُّسُلُ — (مہلت دادیم) تا وقتیکہ نا امید شدند پیغامبران

وَظَنُّوْٓا اَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوْا — وگمان کردند قوم ایشان کہ بدروغ وعدہ کردہ شد

جَاۗءَهُمْ نَصْرُنَا — ع — بایشان آمد بایشان نصرت ما

ہین بخوان استیأس الرسل سے عمو

تا بہ ظنوا انہم قد کذبوا ۲۲۵۰

الرعد

اِنَّ اللّٰهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى — ہر آئینہ خدا بدل نمیکند حالتے را کہ بقومے بُود

يُغَيِّرُوْا مَا بِاَنْفُسِهِمْ — ع — تا وقتیکہ ایشان بدل کنند آنچہ ضمیر ایشان است

ہم گناہے کردہ باشد آن وزیر

بے سبب نبود تغیر ناگزیر ۱۱۳۰

يَمْحُوا اللّٰهُ مَا يَشَاۗءُ وَيُثْبِتُ — نابود میسازد خدا ہرچہ میخواہد و ثابت میکند ہرچہ

وَعِنْدَهٗٓ اُمُّ الْكِتٰبِ — ع — خواہد و نزد یک اوست ام الکتاب یعنی لوح محفوظ

حرف ظرف آمد در و معنی چو آب

بحر معنی عندہ ام الکتاب ۱۰

ابراھیم

لَىِٕنْ شَكَرْتُمْ لَاَزِيْدَنَّكُمْ — ع — اگر شکر کنید زیادہ می دہم شمارا

زانکہ شاکر را زیادت وعدہ است

آنچنانکہ قرب مزد سجدہ است ۳۰۰

اَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا	آیا ندیدی چگونه بیان کرد خدای داستانی را
كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ اَصْلُهَا	ساخت سخن پاکیزه را که بیخش استوار باشد
ثَابِتٌ وَّفَرْعُهَا فِي السَّمَآءِ ۞ ع	و شاخش در آسمان

بر فلک برهاست ز اشجار وفا

اصلها ثابت و فرعٌ فی السما. مثنوی

شد درخت کج مقوم حق نما

اصلها ثابت و فرعٌ فی السما. مثنوی

وَاِنْ تَعُدُّوْا نِعْمَتَ اللّٰهِ لَا	و اگر بشمارید نعمت خدا را احاطه نتوانید کرد
تُحْصُوْهَا ۞ ع	آن را

لا تعد این داد لا یحصی ز تو

من کلیلم از بیانش شرم رو مثنوی

وَقَدْ مَكَرُوْا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللّٰهِ	و هر آئینه بسگالیدند بدسگالی خویش را و نزدیک
مَكْرُهُمْ ۚ وَاِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ	خداست علم بدسگالی ایشان اگرچه بود بدسگالی
لِتَزُوْلَ مِنْهُ الْجِبَالُ ۞ ع	ایشان آن چنان که از جای روند بسبب آن کوهها

کرده مکر و حیله آن قوم خبیث

ور ز ما باور نداری این حدیث

کرد وصف مکرشان را ذوالجلال

لتزول منه اقلال الجبال "

زین بخوان قرآن ببین سحر حلال
سر نگونی کرا ماتے کا لجبال ص۲۰۳

يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ ع — روزیکه بدل کرده شود این زمین بغیر این زمین

پس قیامت نقد حال تو بود
پیش تو چرخ و زمین مبدل شود ص۳۰۰

الحجر

وَإِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ وَنَحْنُ الْوَارِثُونَ ع — و هر آئینه ما زنده می سازیم و می میرانم و مائیم وارث

جور و احسان رنج و شادی حادث است
حادثان میرند و حق شان وارث است ص۲۷

فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ ع — پس چون راست کنمش و بدمم درو روح خود را پس افتید پیش او سجده کنان

چون نفخت بود دم از لطف خدا
نفخ حق باشم ز نائے تن جدا ص۲۶

لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ ع — این کافران در گمراهی خویش سرگردان می شود

اے بسا کس رو حق مر خواند
پس خلیفہ کرد و بر کرسی نشاند ص۴۹۲

النحل

وَاَوْحٰى رَبُّكَ اِلَى النَّحْلِ اَنِ	و الہام داد پروردگار تو به سوے زنبور عسل
اتَّخِذِيْ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوْتًا	بساز خانہا از کوہہا و از درختان
وَّمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُوْنَ ﴿ع﴾	و از آنچہ مردمان بنا می کنند

چونکہ اوحی الرب الی النحل آمدہ است
خانۂ وحیش پر از حلوا شدہ است ص۲۲

بنی اسرائیل

وَاِنْ عُدْتُّمْ عُدْنَا ۘ وَ	و اگر رجوع کنید به نافرمانی ما رجوع
جَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكٰفِرِيْنَ	کنیم به عقوبت و ساختیم دوزخ برائے
حَصِيْرًا ﴿ع﴾	کافران زندانے

گفت ان عدتم کذا عدنا کذا
نحن زوجنا الفعال بالجزا ص۲۵

داد حق مان باز مکافات آگہی
گفت اِن عدتم به عدنا به ص

وَكُلَّ اِنْسَانٍ اَلْزَمْنٰهُ طٰٓئِرَهٗ	و ہر آدمی متصل ساختیم شامت عمل او را

فِي عُنُقِهٖ ع بسته در گردنِ او

لیس من مشتقه زمشتبه

قد الاطائره فی عنقه ص۳

وَشَارِكْهُمْ فِي الْاَمْوَالِ — یک شو با ایشان در اموال و فرزندان

وَالْاَوْلَادِ وَعِدْهُمْ ع — و وعده ده ایشان را

در نبے شارکہم گفت است حق

ہم در اموال و در اولاد از سبق ص۳۹۸

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِيْ اٰدَمَ — و ہر آئینہ بزرگ ساختیم فرزندانِ آدم را و

وَحَمَلْنٰهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ ع — برداشتیم ایشان را در بیابان و در دریا

اِنَّآ اَعْطَيْنٰكَ الْكَوْثَرَ (الکوثر) — یا محمد ہر آئینہ ما عطا کردیم ترا کوثر

اینکہ کرّمنا است بالا میرود

و پیش از زنبور کے کمتر بود ص۴۲

پیک اگرچہ در زمین چابک تک است

چون بدریا رفت بگسستہ رگ است

او حملناہم بود فی البر و بس

آنکہ محمول است در بحر اوست کس ص۴۲

تاجِ کرّمنا است بر فرقِ سرت

طوقِ اعطیناک آویزِ برت ص۴۳

وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّي	و سوال می کنند ترا از روح بگو روح از فرمان پروردگار منست ع

روح چون من امر ربی مختفیست
هر مثالے کہ بگویم منتفیست م۵۲۹

سورۂ کہف

وَتَرَى الشَّمْسَ اِذَا طَلَعَتْ تَزٰوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِيْنِ وَاِذَا غَرَبَتْ تَّقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ ع	و بینی اے بینده آفتاب را چونکه طالع شود میل کند از غار ایشان بجانب راست و چون غروب شود تجاوز میکند از ایشان بجانب چپ

گفت حق در آفتاب منتجم
ذکر تزاور کذا عن کہفہم
خفتگانے کہ خداوند کار شان
میل کردے آفتاب از غار شان ص۷

وَتَحْسَبُهُمْ اَيْقَاظًا وَّهُمْ رُقُوْدٌ ع	و پنداری اے بینده ایشان را بیدار و ایشان خفته اند

شب ز زندان بیخبر زندانیان
شب ز دولت بیخبر سلطانیان
حال عارف این بود بیخواب هم
گفت یزدان هم رقود زین مرم ص۱۲

پچو آن اصحابِ کہف اے خواجہ رُد
رو بایقاظا کہ تحسبہم رقود ص۵۱۴

وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ | وسگ ایشان کشادہ است دو دست
بِالْوَصِيْدِ ع | خود را بر عتبۂ دروازہ

کلہ کلہ از مرید و از مرید
چو سگ باسطٌ ذراعے بالوصید ص۲۶۰

وَلَا تَقُوْلَنَّ لِشَايْءٍ اِنِّيْ فَاعِلٌ | و مگو ہیچ چیزے را کہ من البتہ
ذٰلِكَ غَدًا ۙ اِلَّآ اَنْ يَّشَآءَ | خواہم کرد آنرا فردا مگر مقرون
اللّٰهُ ع | بذکر مشیتِ خدا

زین سبب فرمود استثنا کنید
کہ خدا خواہد بپیمان بزنید ص۲۲۶

وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ | و حسنات پایندہ شائستہ بہتر اند
خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا | نزدیکِ خدا از جہت ثواب و خوبتر اند
وَّخَيْرٌ اَمَلًا ۚ ع | از جہت امید داشتن

باقیات الصالحات آمد کریم
رستہ از صد آفت و اخطار و بیم ص۱۵۱

وَاِذْ قَالَ مُوْسٰى لِفَتٰىهُ لَآ اَبْرَحُ | و یاد کن چون گفت موسےٰ نوجوان خود

حَتّٰۤى اَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ اَوْ اَمْضِيَ حُقُبًا ۝ ع — دا ہیشہ را ہ میروم تا آنکہ برسم بحل مجمع شدن دو دریا یا بروم مدتہاے دراز

گرم رو چون جسم موسٰے کلیم
تا بجر رفتش چو پہناے گلیم
ہست صد سالہ راہ آن حقب
کہ بکرد او عزم بسیاری جب ص۵۱

قَالَ هٰذَا فِرَاقُ بَيْنِيْ وَبَيْنِكَ ع — گفت اینست جدائی درمیان من و تو

صبر کن بر کار خضر اے بے نفاق
تا نگوید خضر رو ہذا فراق ص۵۰

قُلْ اِنَّمَاۤ اَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ — بگو جز این نیست کہ من آدمی ام مانند شما
يُوْحٰۤى اِلَيَّ اَنَّمَاۤ اِلٰـهُكُمْ اِلٰهٌ — وحی فرستادہ شود بسوے من کہ معبود
وَّاحِدٌ ۝ ع — شما ہمان معبود یکتاست

ماہ می گوید بابر و خاک و فے
من بشر بودم ولے یوحے الی
چون شما تاریک بودم در نہاد
وحے خورشیدم چنین نورے بداد

پس بشر فرمود خود را مثلکم
تا بجنس آیند و کم گردند گم ص۶۳

قَالَتْ إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَٰنِ — گفت ہرآئینہ من می پناہ ہم بخدا از
مِنكَ إِن كُنتَ تَقِيًّا ۞ ع — تو اگرچہ پرہیزگار باشی

ہمچو مریم گوئے پیش از فوت ملک
نفس را کہ اعوذ بالرحمٰن منک ص۲۷۳

طٰہٰ

قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ — گفت بگیر این را و مترس باز خواہیم گردانید
سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَىٰ ۞ ع — او را بشکل نخستین او

حکم خذہا لا تخف دادت خدا
تا بدستت اژدہا گردد عصا ص۱۵۱

لَا تَخَافَا إِنَّنِي مَعَكُمَا أَسْمَعُ — مترسید ہرآئینہ من باشما ام می شنوم
وَأَرَىٰ ع — دمی بینم
وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ (المائدہ ع) — و خدا نگہدارد ترا از مردمان

پاسبان من عنایات وی است
ہر کجا کہ من روم شہ در پی است ص۱۲۶

وَعَصَىٰ آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَىٰ ۞ ع — و نافرمانی کرد آدم پروردگار خود را

چون عصا شد آلت جنگ و نفیر
آن عصا را خرد بشکن اے ضریر

دامن او گیر کو داد ت عصا
ور نگاہ دم چہ شاید اژدہا مثنوی

وَمَنْ اَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِيْ فَاِنَّ	و ہر کہ روگردان شود از یاد کردن من
لَهٗ مَعِيْشَةً ضَنْكًا وَّنَحْشُرُهٗ	پس او را بود زندگانی تنگ و نابینا
يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اَعْمٰى ع	بر انگیزیم او را روز قیامت

در معاصی قبضہا دلگیر شد
قبضہا بعد از اجل زنجیر شد
نعطہ من اعرض ہینا عن ذکرنا
عیشۃ ضنکا و نحشر بالعمی مثنوی

قُلْنَا يٰنَارُ كُوْنِيْ بَرْدًا وَّ	گفتیم اے آتش سرد شو و سلامت
سَلٰمًا عَلٰٓى اِبْرٰهِيْمَ ع	باش بر ابراہیم

عصمت یا نار کونی باردا
لا تکون البتار حر اشاردا مثنوی
نعرہ یا نار کونی باردا
عصمت جان تو گشت اے مقتدا

وَزَكَرِيَّآ اِذْ نَادٰى رَبَّهٗ	و یاد کن زکریا
رَبِّ لَا تَذَرْنِيْ فَرْدًا وَّاَنْتَ	پروردگار خود اے پروردگار من گزار

خَيْرُ الْوَارِثِينَ ۝ ع مرا تنہا و تو بہترین وارثانی

توبمانی با فغان اندلحد

لا تذرنی فرد خوانان ازاحد ص۲۲

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً و نفرستادیم ترا مگر از روے

لِّلْعَالَمِينَ ۝ ع مہربانی بر عالمہا

حق مرا او را برگزید از انس وجان

رحمۃ للعلمینش خواند ازان ص۶۳

الحج

إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ ہر آئینہ زلزلہ کہ نزدیک قیامت باشد

شَيْءٌ عَظِيمٌ ۝ ع چیزے بزرگ است

الْقَارِعَةُ ۝ مَا الْقَارِعَةُ ۝ (القارعۃ) قیامت چیست آن قیامت

شاہ آمد تا بہ بیند واقعہ

دیدہ آنجا زلزلہ والقارعہ ص۸

وَمَن يُعَظِّمْ شَعَائِرَ اللَّهِ ہر کہ تعظیم کند شعائر خدا را پس این تعظیم

فَإِنَّهَا مِن تَقْوَى الْقُلُوبِ ع از تقوے دلہاست

عاشق آئینہ باشد روئے خوب

صیقل جان آمد از تقوے القلوب ص۸

که سیه گردد بآتش وے خوب
کو ہمہ گلگونہ از تقوے قلوب مثنوی

ز المؤمنون

فَاِذَا نُفِخَ فِی الصُّوْرِ فَلَآ اَنْسَابَ بَیْنَهُمْ یَوْمَئِذٍ وَّلَا یَتَسَآءَلُوْنَ ۝ ع
پس چون دمیده شود در صورش قرابتها نباشد میان ایشان آن روز و نه باہم جواب سوال کنند

گفت حق نے بلکہ لا انساب شد
زہد و تقوے فضل را محراب شد مثنوی

رَبَّنَآ اَخْرِجْنَا مِنْهَا فَاِنْ عُدْنَا فَاِنَّا ظٰلِمُوْنَ ۝ ع
اے پروردگار ما بیرون آر ما را ازینجا اگر عود کنیم بکفر پس ہر آئینہ ما ستمگاران باشیم

کافران کارند در نعمت جفا
باز در دوزخ ندا شان ربنا مثنوی

قَالَ اخْسَئُوْا فِیْهَا وَلَا تُكَلِّمُوْنِ ع
خدا فرماید برسوائی دور شوید درینجا و سخن نگوئید با من

اخسئوا بر زشت آواز آمدست
کو ز خون خلق چون سگ بود مست

اخسئوا آید جواب آن دعا

چوب رد باشد جزائے ہر دغا ص۱۱۳

اِنَّهٗ كَانَ فَرِيْقٌ مِّنْ عِبَادِيْ	ہر آئینہ گروہے از بندگان من بگفتند
يَقُوْلُوْنَ رَبَّنَآ اٰمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا	اے پروردگار ما ایمان آوردیم
وَارْحَمْنَا وَاَنْتَ خَيْرُ	پس بیآمرز مارا و بخشائے بر ما
الرّٰحِمِيْنَ ۝ فَاتَّخَذْتُمُوْهُمْ	و تو بہترین بخشایندگانی پس مسخرہ گرفتید
سِخْرِيًّا حَتّٰٓى اَنْسَوْكُمْ ذِكْرِيْ	ایشان را تا عدیکہ فراموش گردانید ند یاد مرا
وَكُنْتُمْ مِّنْهُمْ تَضْحَكُوْنَ ۝ ع	از دل شما و شما بر ایشان می خندید ید

آیۂ انسوکم ذکری بخوان
قوت نسیان نہادن شان بدان
خذ تموا سخریہ اہل السمو
از نبے خوانید تا انسوکم ص۲۵

النور

اَلْخَبِيْثٰتُ لِلْخَبِيْثِيْنَ	زنان ناپاک لایق اند بمردانِ ناپاک
وَالْخَبِيْثُوْنَ لِلْخَبِيْثٰتِ	و مردان ناپاک لایق اند بزنانِ ناپاک
وَالطَّيِّبٰتُ لِلطَّيِّبِيْنَ	و زنانِ پاک لایق اند بمردانِ پاک و مردان
وَالطَّيِّبُوْنَ لِلطَّيِّبٰتِ ع	پاک لایق اند بزنانِ پاک

طیبات آمد برائے طیبین
مر خبیثین را خبیثات ست بین ص۱۰۶

بر دو عالم جمع می آید دروغ
للخبیثات الخبیثون زد فروغ ص۱۸۱

الخبیثات الخبیثین ای جوان
رو ببیت این سخن را باز دان
مر خبیثان را نساز د طیبات
در خور و لایق نباشد ای ثقات ص۳۰۳

قُلْ لِلْمُؤْمِنِيْنَ يَغُضُّوْا مِنْ	بگو مردان مسلمانان که بپوشند چشم خود را
اَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوْا فُرُوْجَهُمْ	و نگاهدارند شرمگاہ خود را این پاکیزہ
ذٰلِكَ اَزْكٰى لَهُمْ ع	است ایشان را

روبها بر بند و بر دارش ز خم
گفت غضوا عن ہوا ابصارکم ص۶۹

امر غضوا غضۃ ابصارکم
ہم شنیدی راست ننهادی تو سُم ص۲۳۶

	خدا نور آسمانها
اَللّٰهُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ	نور وے در قلب
مَثَلُ نُوْرِهٖ كَمِشْكٰوةٍ فِيْهَا	دران چراغ است
مِصْبَاحٌ اَلْمِصْبَاحُ فِيْ زُجَاجَةٍ	آن شیشه گویا ستاره
اَلزُّجَاجَةُ كَاَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ	افروخته می شود از روغن درختے با برکت که

يُوْقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُّبٰرَكَةٍ	عبارت از درخت زیتونے است ونیست
زَيْتُوْنَةٍ لَّا شَرْقِيَّةٍ وَّلَا غَرْبِيَّةٍ	مشرق رویندہ و نہ بجانب مغرب
يَّكَادُ زَيْتُهَا يُضِيْٓءُ وَلَوْ لَمْ	رویندہ نزدیک است کہ زیت وے
تَمْسَسْهُ نَارٌ نُوْرٌ عَلٰى نُوْرٍ	روشنی دہد اگرچہ نرسیدہ باشد فی
يَهْدِي اللّٰهُ لِنُوْرِهٖ مَنْ	آتشے روشنی بر روشنی است راہ می نماید
يَّشَآءُ ۚ ع	خدا بنور خود ہر کرا خواہد ۔

نورِ حس را نورِ حق تزئین بود
معنیٔ نورٌ علی نور این بود
نورِ حسے میکشد سوئے ثرے
نورِ حقش می برد سوئے علا ص۱۲۹

اوست بے تغیر کہ لا شرقیۃ
بے ز تبدیلے کہ لا غربیۃ ص۳۸۹

يَكَادُ سَنَا بَرْقِهٖ يَذْهَبُ	نزدیک است درخشندگی برقے کہ دران
بِالْاَبْصَارِ ۝ ع	ابر بودہ است دور کند چشمہارا

آن سنا برقے کہ بر ارواح تافت
تا کہ آدم معرفت زان نور یافت ص۱۲۰

الفرقان

اَلَمْ تَرَ اِلٰى رَبِّكَ كَيْفَ	آیا ندیدی بسوئے پروردگار خود چگونہ

مثل النمل ۶ ع ومادکر و سایہ را
کیف ما النمل تفسیر و آیات
کو دلیل نور خورشید خداست ص ۱۵

وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِيْنَ — و بندگان خدا آنانند کہ میروند
يَمْشُوْنَ عَلَى الْاَرْضِ هَوْنًا — بر زمین آہستگی و چون سخن گویند
وَاِذَا خَاطَبَهُمُ الْجٰهِلُوْنَ — با ایشان نادانان گویند سلام
قَالُوْا سَلٰمًا ۶ ع بر شما باد

نفس از بس مدحہا فرعون شد
کن ذلیل النفس ہونا لا تسد ص ۴۹

الشعراء

لَا ضَيْرَ ۶ ع ہیچ زیان نیست

نعرۂ لا ضیر بر گردون رسید
مین بیر چون جان ز جان کندن رہید ص ۲۶۹

نعرۂ لا ضیر بشنید آسمان
چرخ گوئے شد پئے آن صولجان

عُلِّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ ۶ ع آموختہ شد ما را گفتار مرغان

دیو بر شبہ سلیمان کردہ ایست
علم مکر ش ہست علمناش نیست
چون سلیمان از خدا بشاش بود
منطق الطیر سے ز علمناش بود ص۱۸۸

قَالَتْ نَمْلَةٌ يّٰۤاَيُّهَا النَّمْلُ — گفت مورچہ اے مورچگان در آئید
ادْخُلُوْا مَسٰكِنَكُمْ ۚ — بجا ہائے خود

آنکہ گوید راز قالت نملۃ
ہم بداند راز این طاق کہن ص۳۳۳

رَبِّ اَوْزِعْنِيْۤ اَنْ اَشْكُرَ — اے پروردگار من الہام کن مرا کہ شکر
نِعْمَتَكَ الَّتِيْۤ اَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلٰى — این نعمت تو کنم کہ انعام کردہ بر من و بر پدر
وَالِدَيَّ وَاَنْ اَعْمَلَ صَالِحًا — و مادر من و الہام کن مرا کہ بجا آرم
تَرْضٰىهُ وَاَدْخِلْنِيْ بِرَحْمَتِكَ — کردار شائستہ کہ خوشنود شوی بآن و در آر
فِيْ عِبَادِكَ الصّٰلِحِيْنَ ۚ — مرا برحمت خود در زمرۂ بندگان شائستہ خویش

رب اوزعنی ان اشکر ما ارے
لاتعقب حسرۃ لی ان مضے ص۲۴

مَالِيَ لَاۤ اَرَى الْهُدْهُدَ ۖ اَمْ — پس گفت چیست بمن کہ نمی بینم ہدہد
كَانَ مِنَ الْغَآئِبِيْنَ — را یا ہست از غائب شدگان
لَاُعَذِّبَنَّهٗ عَذَابًا شَدِيْدًا — ہر آئینہ عقوبت کنم او را عقوبت

اَوْلَاَذْبَحَنَّهٗ اَوْلَيَاْتِيَنِّيْ بِسُلْطٰنٍ مُّبِيْنٍ ۚ سخت یا ذبح کنم او را یا نیست کہ بیارد پیش من حجت ظاہر۔

تا سلیمان گفت آن ہدہد اگر
ہجر را عذرے نگوید معتبر
بکشمش یا خود دہم او را عذاب
یک عذاب سخت بیرون از حساب ص۳۱۱

قَالَتْ رَبِّ اِنِّيْ ظَلَمْتُ نَفْسِيْ ۚ گفت بلقیس اے پروردگار من ہر آئینہ من ستم کردہ ام بر خویش

چونکہ بلقیس از دل و جان عزم کرد
بر زمان رفتہ ہم افسوس خورد ص۳۲۳

القصص

يٰمُوْسٰٓى اَقْبِلْ وَلَا تَخَفْ اِنَّكَ مِنَ الْاٰمِنِيْنَ ۚ اے موسیٰ پیش آے و مترس ہر آئینہ تو از ایمانی

نے ز دریا ترس و نے از موج کف
چون شنیدی تو خطاب لاتخف ص۱۹۹

اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِيْنَ ۚ ہر آئینہ خدا دوست نمی دارد شادشوند گان را

من ریاح اللہ کو نوا راحمین
ان ربی لایحب الفرحین ص۱۹۹

كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهٗ غ ہر چیز ہلاک شوندہ است مگر روئے او

کل شئی ہالک جز وجہہ
چون نہ در وجہ او ہستی مجو مثنوی

عقل کے ماند چو شد سر دہ او
کل شئی ہالک الا وجہہ
ہالک آید پیش وجہش ہست و نیست
ہستی اندر نیستی خود طرفہ ایست مثنوی ۲۹۵

تیغ لا در غیر قتل حق براند
درنگر زان پس کہ بعد از لا چہ ماند
ماند الا اللہ باقی جملہ رفت
شاد باش اے عشق شرکت سوز رفت مثنوی ۲۰۵

نے خیال و نے حقیقت را امان
زین چنین آتش کہ شعلہ زد زجان
خصم ہر شیر آمد و ہر روبہ او
کل شئی ہالک الا وجہہ مثنوی ۵۳۲

العنکبوت

وَمَا هٰذِهِ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا نیست این زندگانی دنیا مگر بازی

آ ز البیّنة
اِلّا لَهْوٌ وَّلَعِبٌ
و بیهوده ع
گفت دنیا لهو و لعب است و شما
کودکید و راست فرماید خدا ۸۶

وَالَّذِیْنَ جَاهَدُوْا فِیْنَا — و آنانکه جهاد کردند در راه ما البته دلالت کنیم
لَنَهْدِیَنَّهُمْ سُبُلَنَا ع — ایشان را براههای خود

جان بده از بهر انجام ای پسر
بی جهاد و صبر کی باشد ظفر ۱۹۳

آ ز الروم

فَانْتَقَمْنَا مِنَ الَّذِیْنَ اَجْرَمُوْا ع — پس انتقام کشیدیم از آنکه نافرمانی کردند
فانتقمنا منهم است ای گرگ پیر
چون نبودی مرده در پیش امیر ۳۹

فَانْظُرْ اِلٰی اٰثَارِ رَحْمَتِ اللّٰهِ — پس در نگر بسوی آثار رحمت خدا چگونه
کَیْفَ یُحْیِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا ع — زنده میکند زمین را بعد مرده بودن آن
امر حق بشنو که گفت است انظروا
سوی این آثار رحمت آر رو ۴

فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ وَانْتَظِرْ — پس رو بگردان از ایشان و انتظار بکن هرآئینه

اِنَّهُمْ مُّنْتَظِرُوْنَ ۝ ع ایشان نیز منتظر اند

گفت چون از جد و پند و از جدال
در دل او بیش می زاید خیال
پس رہِ پند و نصیحت بستہ شد
امر اَعْرِضْ عَنْهُمْ پیوستہ شد ۲۳۵۵

تا تو بستیزی ستیز نداے حرون
فانتظرهم انهم منتظرون ۳۹۸

الاحزاب

رِجَالٌ صَدَقُوْا مَا عَاهَدُوا اللّٰهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَّنْ قَضٰى نَحْبَهٗ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَّنْتَظِرُ ع

مردانند کہ راست کردند آنچہ عہد بستہ بود با خدا برآن پس از ایشان کسے ہست کہ بانجام رسانید قرار داد خود را و از ایشان کسے ہست کہ انتظار می کشد

صدق جان دادن بود ہین سابقوا
از نبی برخوان رجال صدقوا ۲۸۱

اِنَّمَا يُرِيْدُ اللّٰهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ اَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيْرًا

جزاین نیست کہ می خواہد تا دور کند از شما پلیدی را اے اہل بیت پیغمبر و پاک گرداند شما را پاک کردنی

دین پلیدی برہد و پاکی برد
از یطہرکم تن او برخورد ۳۹۵

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ	یاد کنید خدا را یاد کردن
ذِكْرًا كَثِيرًا وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً	بسیار و به پاکی بخوانید او را
وَأَصِيلًا ۝ ع	صبح و شام

اذکروا الله شاه ما دستور داد
اندر آتش دید ما را نور داد ۱۳۵

إِنَّ ذَٰلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ	بدرستیکه این کار شما رنج میدهد پیغامبر را
فَيَسْتَحْيِي مِنكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي	پس شرم میدارد از شما و خدا شرم نمیدارد
مِنَ الْحَقِّ ع	از سخن راست

همچنین میگفت سرمست و خراب
داد پیغمبر گریبانش بتاب
گفت هین برکش که اسپت گرم شد
عکس حق استحیی زو شرم شد ۸۸

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ	ای مسلمانان بترسید از خدا و بگوئید سخن راست
وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا يُصْلِحْ لَكُمْ	تا اصلاح آرد خدا کردارهای شما را و
أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ ع	بیامرزد برا

ما فرستادیم از چرخ
کیمیا یصلح لکم اعم

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى	هر آئینه ما پیش آوردیم امانت را بر آسمانها

السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ فَاَبَيْنَ اَنْ يَّحْمِلْنَهَا وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ اِنَّهٗ كَانَ ظَلُوْمًا جَهُوْلًا ع

وزمین و برکوہہا پس قبول نکردند که بردارند آنرا و ترسیدند از ان و برداشت آنرا آدمی ہر آئینه وے ستمگار نادان است

خود زبیم این دم بے منتہا
باز خوان فابین ان یحملنہا
ورنہ خود اشفقن منہا چون بدے
گرنہ از بیمش دل شان خون شدے ص۱۵

لاجرم اشفقن منہا جملہ شان
کند شد ز آمیز حیوان حملہ شان ص۵۳

زین دورہ گرچہ عجز تو عزم نیست
لیک ہرگز رزم ہمچون بزم نیست
ورنے بشنو بیانش از خدا
آیت اشفقن ان یحملنہا ص۲۹

السبا

يَاجِبَالُ اَوِّبِيْ مَعَهٗ وَالطَّيْرَ وَاَلَنَّا لَهُ الْحَدِيْدَ ع

گفتیم اے کوہہا بزیر و بم تسبیح گوئید ہمراہ او و مسخرش ساختیم مرغان را او نرم گردانیدیم برائے او آہن را

یاجبال اوبی امر آمده

بر دو هم آوازه هم پرده شده مثنه

يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَآءُ مِن مَّحَارِيبَ — می ساختند برای او آنچه می خواست از

وَتَمَاثِيلَ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَ — قلعها و صورتها و کاسها چند حوضها

قُدُورٍ رَّاسِيَاتٍ ع — و دیگهای ثابت در جای خود

دیو می ساز د جفان کالجواب
زبروسنے آدمی گوید یا جواب مث

لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكَنِهِمْ — هرآئینه بود قوم سبا را در جای ماندن

آيَةٌ جَنَّتَانِ عَن يَمِينٍ — از ایشان نشانه مر ایشان را بود دو بوستان

وَشِمَالٍ ع — از جانب راست و از جانب چپ

داد شان چندین ضیاع و باغ و راغ
از چپ و از راست از بهر فراغ مث

فاطر

الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ — همه ستایش خدای راست آفریننده آسمانها

وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ — و زمین سازنده

رُسُلًا أُولِي أَجْنِحَةٍ مَّثْنَىٰ وَ — سازنده ایشان

ثُلَاثَ وَرُبَاعَ ع — سه سه و چهار

چون سه و یا سه روزه یا که بد
مرتبه هریک بود در نور و قدر

زانجمہ نور ثلاث شد و رباع
بر مراتب ہر ملک را آن شعاع ص۹

فَاِنَّ اللّٰهَ يُضِلُّ مَنْ يَّشَآءُ وَ يَهْدِيْ مَنْ يَّشَآءُ ع
ہر آئینہ خدا گمراہ می کند ہر کرا خواہد و راہ می نماید ہر کرا خواہد

چشم بندی بد عجب بر دیدہا
بند شان میکرد یہدی من یشاء ص۳۳۴

اِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهٗ ع
بسوئے او بالا میرود سخن پاکیزہ و عمل صالح بلند میگرداندش خدا

تا الیہ یصعد اطیاب الکلم
صاعدا منا الی حیث علم ص۲۵

وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ مِّنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُّطْفَةٍ ع
و خدا آفرید شما را از خاک پس از نطفہ

چون خلقناکم شنیدی من تراب
خاک باشی جست از وے رومتاب ص۱۹۵۸

وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰى ع
و نمی بردارد ہیچ بردارندہ بار دیگرے را

ہیچ وازر وزر غیرے برنداشت

ہیچکس ندر و تا چیزے نگاشت ملا ۲۲۶

یٰسٓ

اِنَّا جَعَلْنَا فِیْٓ اَعْنَاقِهِمْ اَغْلٰلًا	ہر آئینہ ساختیم در گردن ایشان طوقہا
فَهِیَ اِلَى الْاَذْقَانِ فَهُمْ	پس آن طوقہا تا زنخ باشد پس ایشان
مُّقْمَحُوْنَ ۝ وَجَعَلْنَا مِنْۢ بَیْنِ	سر بالا کردگانند و ساختیم پیش روے
اَیْدِیْهِمْ سَدًّا وَّمِنْ خَلْفِهِمْ	ایشان دیوارے و پس پشت ایشان
سَدًّا فَاَغْشَیْنٰهُمْ فَهُمْ	دیوارے باز پوشیدیم ایشان را
لَا یُبْصِرُوْنَ ع	پس ایشان ہیچ نہ بینید

گفت اغلالاً فہم : مقمحون
نیست آن اغلال مارا از برون
خلفہم سدا فاغشینا ہم
می نہ بیند بند را پیش و پس او ملا ۸۲

بین ایدی خلفہم سدا مباش
کہ نہ بینی خصم را وان خصم فاش ملا ۳۰۹

پیش آب و پس ہم آب با مدد
چشمہا را پیش سد و خلف سد ملا ۳۱۶

قَالُوْا مَآ اَنْتُمْ اِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا ع	گفتند نیستید شما مگر آدمی مانند ما

همسری با انبیا برداشتند
اولیا را همچو خود پنداشتند
گفت اینک ما بشر ایشان بشر
ما و ایشان بستهٔ خوابیم و خور م۱

قَالُوْٓا اِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ لَئِنْ لَّمْ تَنْتَهُوْا لَنَرْجُمَنَّكُمْ وَلَيَمَسَّنَّكُمْ مِّنَّا عَذَابٌ اَلِيْمٌ ع

گفتند هرآئینه ما شگون بد گرفتیم بشما اگر بازنیائید سنگسار کنیم شمارا والبته برسد بشما ازجانب ما عقوبت درد دهنده

انبیا را گفته قوم راه گم
از سفه انا تطیرنا بکم م۱۳۱

چون ز عطر وحی کژ گشتند و گم
بد فغان شان که تطیرنا بکم م۳

قَالَ يٰلَيْتَ قَوْمِيْ يَعْلَمُوْنَ ۝ بِمَا غَفَرَ لِيْ رَبِّيْ وَجَعَلَنِيْ مِنَ الْمُكْرَمِيْنَ ۝ ع

گفت اے کاش قوم من بدانند که بچه چیز بیامرزید مرا پروردگار من و ساخت مرا از نواختگان

می‌زنم نعره درین روضهٔ عیون
خلق را یا لیت قومی یعلمون م۲۲۵

وَاِنْ كُلٌّ لَّمَّا جَمِيْعٌ لَّدَيْنَا

ونیست هر طبقه مگر جمع آورده نزدیک ما

مُحْضَرُوْنَ ۝ حاضر کردہ شدہ

إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَّاحِدَةً — نباشد این واقعہ مگر نعرہ تندے پس ناگہان ایشان

فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَّدَيْنَا مُحْضَرُوْنَ ۝ ع — جمع آوردہ نزدیک ما حاضر کردہ شدہ باشد

حسہا و عقلہا شان درون

موج در موج لدینا محضرون مث

رحمتے افشان بر ایشان ہم نمون

ورنہ ما نحانہ لدینا محضرون ملکہ

گر ز قران نقل خواہی اے حرون

خوان جمیع ہم لدینا محضرون

محضرون معدوم نبود نیک بین

تا بقائے روحہا دانی یقین م۳۱۲

جمع و ہائے علم مادے القرون

ہست حق کل لدینا محضرون ملکہ

اَلْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلٰٓى أَفْوَاهِهِمْ — امروز مہر نہیم

وَتُكَلِّمُنَآ أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُم — با ما در

بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ۝ ع — ایشان

دست و پائے او جماد و جان او
ہر چہ گوید آن دو در فرمان او
با زبان گرچہ کہ تہمت می نہند
دست و پاہا شان گواہی میدہند ص۵۵

دست ہر کافر گواہی میدہد
لشکر حق می شود سر می نہد ص۳۲۰

معنئ نختم علی افواھم
این شناس اینست رہرو راہم
تا ز راہ خاتم پیغمبران
بو کہ برخیزد ز لب ختم گران ص۲۹۶

وَمَنْ نُّعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ ع — وہر کرا عمر دراز میدہیم نگونسار می کنیمش در آفرینش

اندک اندک می ستاند زان جمال
اندک اندک خشک میگردد نہال
رو نعمرہ ننکسہ بخوان
دل طلب کن دل منہ بر استخوان ص۱۱۳

وَعِنْدَهُمْ قٰصِرٰتُ الطَّرْفِ	و نزدیک ایشان فرو دارندهٔ چشم باشند فراخ
عِيْنٌ ۝ كَاَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَّكْنُوْنٌ ع	چشمان گو یا ایشان بیضها شتر مرغ ویده دو پوشیده
فِيْهِنَّ قٰصِرٰتُ الطَّرْفِ لَمْ	دران او شکها حوران باشند فرو دارنده چشم
يَطْمِثْهُنَّ اِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا	جماع نکرده است با نها هیچ آدمی پیش
جَآنٌّ ۚ (الرحمن ع)	از ایشان و هیچ جنی

قاصرات الطرف باشد ذوق جان
جز بخصم خویش نسپد یشان مثله

فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ	پس چون رسید آن طفل بدین سن که سعی تواند
يٰبُنَيَّ اِنِّيْٓ اَرٰى فِي الْمَنَامِ اَنِّيْٓ	همراه والد خود را برا آنهم گفت ای پسرک
اَذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرٰى ۚ	من هر آینه من می بینم در خواب که من ذبح
قَالَ يٰٓاَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ ۖ	میکنم ترا پس در نگر چه چیز بخاطر تو میرسد
سَتَجِدُنِيْٓ اِنْ شَآءَ اللّٰهُ مِنَ	گفت اے پدر من بکن آنچه فرموده میشود
الصّٰبِرِيْنَ ۝ ع	ترا خواهی یافت مرا اگر خدا خواسته است از شکیبائی کنندگان

من خلیلم تو پسر پیش بچک
سر ببین انی ارانی اذبحک صـ٢٨٩

ما چو اسمعیل زابراهیم خود
سر نه پیچیم گرچه قربانی کند

فَلَوْلَآ اَنَّهٗ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِيْنَ ع	پس اگر نه آنست که وے از تسبیح کنندگان

لَلَبِثَ فِي بَطْنِهِ إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ ۝ ع — می بود باقی میاند در شکم ماہی تا روزیکه مردمان برانگیخته شوند

یونسؑ در بطنِ ماہی پخته شد
مخلصش را نیست از تسبیح بد
گر نبودے او مسبح بطنِ نون
حبس و زندانش بدے تا یبعثون م۳

ص

يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ ۚ ع — گفتیم اے داؤدؑ ہر آئینه ساختیم ترا بادشاه در زمین پس حکم کن میان مردمان براستی و پیروی مکن خواہش نفس را که آن گمراه کند ترا از راهِ خدا

با ہوا و آرزو کم باش دوست
چون یضلّک عن سبیل اللہ اوست م۵

ارْكُضْ بِرِجْلِكَ ۖ هَٰذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ ۝ ع — بزن زمین را بپائے خود ناگہان آن چشمه باشد که ہیاہ برائے غسل سرد بود و آشامیدنی باشد

مرغِ آبی غرقِ دریائے عسل
عینِ ایوبی شراب و مغتسل م۲

وَأَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةٌ ۔ ع ۔ و زمین خدا کشادہ است

صحن ارض اللہ واسع آمدہ
ہر درختے از زمینے سر زدہ ۲۵۱

أَلَيْسَ اللّٰهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ ۔ ع ۔ آیا نیست خدا کارساز بندۂ خود را

گفت الیس اللہ بکاف عبدہ
تا نگردد بندہ بر ہر حیلہ جو ۹۰

قُلْ يٰعِبَادِيَ الَّذِيْنَ اَسْرَفُوْا ۔ بگو اے محمد مر بندگان مرا آنکہ اسراف
عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ ۔ کردند بر خود نا امید مشوید از رحمت
اللّٰهِ ۚ اِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوْبَ ۔ خدا ہر آئینہ خدا می آمرزد گناہان
جَمِيْعًا ۔ ع ۔ ہمہ یکجا

بندۂ خود خواند احمد در رشاد
جملہ عالم را بخوان قل یا عباد ۲۶۳

حَتّٰٓى اِذَا جَآءُوْهَا فُتِحَتْ ۔ تا وقتیکہ بیایند نزد آن
اَبْوَابُهَا ۔ ع ۔ وا کردہ شود درہا

آن دلے کو مطلع مہتابہاست
بہر عارف فتحت ابوابہاست
با تو دیوار است با ایشان در است

باتو سنگ و باعزیزان گوہر است مثنوی

المؤمن

اِنَّمَا هٰذِهِ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَّاِنَّ الْاٰخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ ع

جز این نیست کہ این زندگانی دنیا اندک بہرہ است و ہر آئینہ آخرت ہمونست سرای ہمیشہ بودن

درزمان بر جہت کاسے یاران وداع

انما الدنیا و ما فیہا متاع مثنوی

حم السجدة

لِّنُذِيْقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَخْزٰى وَهُمْ لَا يُنْصَرُوْنَ ع

تا بچشانیم ایشان را عذاب رسوائی در زندگانی دنیا و ہر آئینہ عذاب آخرت رسوا کنندہ تر است و ایشان نصرت دادہ نشوند

تو عذاب الخزی بشنو از یقین

در چنین ننگے مکن جان را فدا مثنوی

اِنَّ الَّذِيْنَ قَالُوْا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوْا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةُ اَلَّا تَخَافُوْا وَلَا تَحْزَنُوْا وَاَبْشِرُوْا بِالْجَنَّةِ الَّتِيْ كُنْتُمْ تُوْعَدُوْنَ ع

ہر آئینہ آنانکہ گفتند پروردگار ما خداست باز قائم ماندند فرود می آیند بر ایشان فرشتگان کہ مترسید و اندوہ مخورید و خوش حال شوید بہ بہشتے کہ وعدہ دادہ می شدید

ہر کہ ترسد مر ورا ایمن کنند

مر دل ترسندہ را ساکن کنند

حاشیہ

فصاعد واہست تل خائفان
ہست در خور از برائے خائف آں صلہ ۳۹۰

اعملوا ما شئتم انہ بما تعملون بصیر ۝ ع — بکنید ہرچہ خواہید ہر آئینہ خدا بآنچہ میکنید بیناست

ایچنین درخور را گفت لے عمو
حق تعالیٰ اعملوا شئتم صلہ ۵۱۰

الشوریٰ

والذین استجابوا لربھم واقاموا الصلوٰۃ وامرھم شوریٰ بینھم ع — و آنانکہ قبول کردند فرمان پرودگار خود را و برپا داشتند نماز را و کار ایشان از سر مشورت باشد با یکدگر

امر ہم شوریٰ بخوان اندر صحف
یار را باش و مکن از ناز اُف صلہ ۵۲۸

امرہم شوریٰ برائے این بود
کز تشاور سہو و کژ کمتر شود صلہ ۵۹

وقالوا ما ھی الا حیاتنا الدنیا نموت ونحیا وما — وگفتند نیست زندگانی مر ایں ... این جہان بامی میریم و زندہ

يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُمْ بِذَٰلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ ○ ع

می شویم و ہلاک نمیکند ما را مگر زمانہ و نیست ایشان را باینمعنی ہیچ دانش نیستند ایشان مگر گمان کنندہ

ہمدرین عالم بدان کہ ما نیست
از منافق کم شنو کہ گفت نیست
حجتش اینست و گوید ہر دمے
گر بدے چیزے دگر من دیدمے منشہ

محمد

الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ ○ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَىٰ مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ ○ ع

آنانکہ کافر شدند و باز داشتند مردان از راہ خدا حبط کرد خدا اعمال ایشان را و آنانکہ ایمان آوردند و کردند کارہائے شائستہ و معتقد شدند بانچہ فرود آوردہ شد بر محمد و آن راست است آمدہ از پروردگار ایشان دور ساخت از ایشان جرمہائے ایشان را و بصلاح آورد حال ایشان را

آمدہ الکفران ضل اعمالہم
آمدہ الایمان اصلح بالہم منشہ

إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ ○ ع

اگر نصرت دہید دین خدا را نصرت دہد خدا شما را و ثابت کند قدمہائے شما را

کمن هو خالد فی النار — آیا این جماعت مانند آنست که همیشه باشد
و سقوا ماء حمیما فقطع — در آتش و نوشانیده شوند آب گرم پس
امعاءهم ع — پاره پاره ساخت روده‌های ایشان را

چون سقوا ماء حمیما قطعت
جمله الاستار حتا افصحت

الفتح

انا فتحنا لک فتحا مبینا ع — هر آئینه ما حکم کردیم برائے تو فتح ظاهر

قفلهائے ناکشاده مانده بود
از کف انا فتحنا برگشود

و یعذب المنفقین — تا عذاب کند مردان منافق را و زنان
و المنافقات و المشرکین — منافق را و مردان شرک آرنده را و
و المشرکات الظانین بالله — زنان شرک آرنده را که گمان کننده اند
ظن السوء ع — بر خدا گمان بد

ظانین بالله ظن السوء را
گر نبینم سزا بود عین خطا

إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللّٰهَ يَدُ اللّٰهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ ع

ہر آئینہ آنانکہ بیعت میکنند با تو جز این نیست کہ بیعت میکنند با خدا دست خداست بالائے دست ایشان

دست او را حق چو دست خویش خواند
تا یداللہ فوق ایدیہم براند مثلہ

چون یداللہ فوق ایدیہم بود
دست ما را دست خود فرمود احد ۱۴۲

رو یداللہ فوق ایدیہم تو باش
ہمچو دست حق گزافہ رزق باش مثلہ

لَيْسَ عَلَى الْأَعْمٰى حَرَجٌ وَّلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرَجٌ وَّلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرَجٌ ع

نیست بر نابینا گناہے و بر لنگ گناہے و نہ بر بیمار گناہے۔

بہر نقصان بدن آمد حرج
در نبے کہ ما علی الاعمے حرج مثلہ

بار بر گیرند چون آمد عرج
گفت حق لیس علی الاعمے حرج
ہمچنین لیس علے الاعرج حرج
نیست رنجے چون عمے و چون عرج مثلہ

گفت یزدان ما علے الاعمے حرج

که نهد بر کس حرج رب الفرج ص [illegible]

مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللّٰهِ وَالَّذِيْنَ مَعَهٗ — محمد پیغامبر خداست و آنانکه همراه اویند

اَشِدَّآءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَآءُ — سخت اند بر کافران مهربان

بَيْنَهُمْ ع — اند در میان خود

رو اشداء علی الکفار باش

خاک بر دلداری اغیار باش ص ۱۲۱

که اشداء علی الکفار شد

با ولی گل با عدو چون خار شد ص [illegible]

سِيْمَاهُمْ فِيْ وُجُوْهِهِمْ مِّنْ — صلاح ایشان در روے ایشان

اَثَرِ السُّجُوْدِ ع — است از اثر سجده

حق چو سیما را معرف خوانده است

چشم عارف سوی سیما مانده است ص ۳۵

گفت حق سیماهم فی وجههم

زانکه غماز است سیما منهم ص ۵۲۹

كَزَرْعٍ اَخْرَجَ شَطْاَهٗ فَاٰزَرَهٗ — مانند زراعتے هستند که برآورد گیاه

فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوٰى عَلٰى — سبز خود را پس قوی کرد آنرا پس سطبر

سُوْقِهٖ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيْظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ ؏

شد پس بالستاد بر ساقہای خود بشگفت می آرد زراعت کنندگان تا خشم گیرند بانہا کافران

برگہا چون شاخ را بشگافتند
تا ببالاے درخت اشتافتند
با زبان شطأه شکر خدا
می سراید ہر برو برگے جدا ص۳۰

باز آن جان چونکہ محو عشق گشت
یعجب الزراع آمد بعد کشت ص۳

الحجرات

اِنَّمَا الْمُؤْمِنُوْنَ اِخْوَةٌ ؏

جز این نیست کہ مسلمانان برادر یکدگر اند

اولا اخوان شدند آن دشمنان
ہمچو اعداد عنب در بوستان
واز دم المومنون اخوه بپند
در شکستند و تن واحد شدند ص۱۸۳

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا اجْتَنِبُوْا كَثِيْرًا مِّنَ الظَّنِّ اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ ؏

اے مسلمانان احتراز کنید از بسیاری گمان بدہر آئینہ بعض بدگمانی گناہ است

بگذر از ظن خطا اے بدگمان

ان بعض الظن اثم را بخوان ص۱۱

وَلَا يَغْتَبْ بَّعْضُكُمْ بَعْضًا اَيُحِبُّ اَحَدُكُمْ اَنْ يَّاْكُلَ لَحْمَ اَخِيْهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوْهُ ۚ ع

وغیبت نکند بعض شما بعض را آیا دوست می دارد کسے از شما کہ بخورد گوشت برادر خود کہ مردہ باشد پس متنفر شوید از وے

بدگمان بودیم مارا کن حلال
لحم تو خوردیم اندر قیل و قال ص۲۵

چون زغیبت اکل لحم مردمان
شصت سالت سیر نے ناداران ص۵۵

اَفَعَيِيْنَا بِالْخَلْقِ الْاَوَّلِ ۚ بَلْ هُمْ فِيْ لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيْدٍ ۝ ع

آیا عاجز شدہ بودیم در آفرینش نخستین بلکہ ایشان در شبہ اند از آفرینش نو

غیب را ابرے و آبے دیگر است
آسمان و آفتابے دیگر است
ناید آن الا کہ بر خاصان پدید
باقیان فی لبس من خلق جدید ص۵۳

وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيْدِ ۝ ع

ما نزدیک تریم با آدمی از رگ جان

خفتہ می بیند عطشہائے شدید
آب اقرب منہ من حبل الورید ص٦٣٢

آنچہ حق است اقرب از حبل الورید
تو فگندی تیر فکرت را بعید ص٥٣٢

وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْشًا فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ هَلْ مِنْ مَحِيصٍ ع

وبسیار ہلاک کردیم پیش ازین استہاکہ قوی تر بودند ازین جماعت در دست درازی پس تفحص کردند در شہرہا کہ ہیچ گریزگاہے ہست

صد ہزاران مرغ پرہاشان شکست
وان کمینگاہ عوارض را نہ بست
حال ایشان از نبے خوان اے حریص
نقبوا فیہا ببین ہل من محیص ص١٨٣

الذاریات

وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ ع قسم بآسمانہا خداوند راہ

روے زرد و پائے سست و دل سبک
کو غذائے والسماء ذات الحبک ص١٢٤

يُؤْفَكُ عَنْهُ مَنْ أُفِكَ ع

بازگردانیدہ شود از قرآن ہر کہ در علم الٰہی از خیر مصروفیت

ہم عرب ما ہم سبو ما ہم ملک
جملۂ ما یوفک عنہ من افک مث

وَفِيْٓ اَنْفُسِكُمْ ۭ اَفَلَا تُبْصِرُوْنَ ۝ ع ودر ذات شما نشانہاست کہ آیا نمی نگرید

گر تو آدم زادۂ چون او نشین
جملۂ ذرات را در خود ببین مث

وَفِي السَّمَاۗءِ رِزْقُكُمْ وَمَا ۔ در آسمان است رزق شما و آنچہ وعدہ
تُوْعَدُوْنَ ۝ ع دادہ می شود شما را

فی السما رزقکم نشنیدۂ
اندرین پستی چہ بر چفسیدۂ مث

گر نخواہد بے بدن جان تو زیست
فی السما رزقکم روزی کیست مث

وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ واز ہر چیزے آفریدیم دو قسم تا شما
لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُوْنَ ع پند پذیر شوید

حق ز ہر جنسے چو زوجین آفرید
پس نتائج شد ز جمعیت پدید مث

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ ونیافریدہ ام

إِلَّا لِيَعْبُدُوْنِ ۝ ع آنکه پرستند مرا

ما خلقت الجن و الانس این بخوان
جز عبادت نیست مقصود از جهان مثنا

الطّور

وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَاتَّبَعَتْهُمْ — وآنانکه ایمان آوردند و رسپے ایشان
ذُرِّيَّتُهُمْ بِاِيْمَانٍ اَلْحَقْنَا بِهِمْ — رفت اولادِ ایشان در ایمان برسانیم
ذُرِّيَّتَهُمْ ع — بدیشان اولادِ ایشان را

منتظر میباش آن میقات را
صدق دان الحاقِ ذریات را مثنا

النجم

وَالنَّجْمِ اِذَا هَوٰى ۝ مَا ضَلَّ — قسم ستاره چون فرو افتد گمراه نشد این یار
صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى ۝ وَمَا — شما و غلط نکرده است راه را و سخن
يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى ۝ اِنْ هُوَ — نمیگوید از خواهش نفس نیست قرآن مگر وحی که
اِلَّا وَحْيٌ يُّوْحٰى ۝ ع — بسوے او فرستاده

از ستاره دیده تعریف هوا
تا خوشت آید اذا النجم هوٰے مثنا

گر نماید خواجه را اهدِ غلط
ز اول و النجم بر خوان چند خط

تا کہ ما ینطق محمد عن ہوا
ان ہو الا یوحی احتوسے ۵۵۵

مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰی ۝ ع کج نہ ہوئی نگاہ چشم پیغمبر و از مقصد بجا وز ننمود

آنکہ او از مخزن ہفت آسمان
چشم دل بربست روز امتحان ۹۶

عقل کل را گفت مازاغ البصر
عقل جزوی میکند ہر سو نظر ۲۲۳

چشم مازاغش شدہ پرزخم زاغ
چشم نیک از چشم بد بادر دو داغ ۳۶۲

چشم ظاہر ضابطہ حلیہ بشر
چشم سر حیران مازاغ البصر ۲۷۳

زان محمد شافع ہر داغ بود
کہ ز جز حق چشم او مازاغ بود ۲۹۵

وَاَنْ لَّيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا و آنکہ نیست
مَا سَعٰی ع عمل کرد

چون نکردی کاز مزد و شش ہست لا
لیس للانسان الا ما سعیٰ ص۲۶۶

قدر ہمت باشد آن جہد و دعا
لیس للانسان الا ما سعیٰ ص۲۶۹

القمر

اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ	نزدیک آمد قیامت و بشگافت
الْقَمَرُ ۝ ع	ماہ

دست سن بنمود بر گردون ہنر
مقریا برخوان کہ انشق القمر ص۱۳۳

اِنَّ الْمُتَّقِيْنَ فِيْ جَنّٰتٍ وَّنَهَرٍ ۙ	ہر آئینہ پرہیزگاران در بوستانہا و چشمہا
فِيْ مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ	باشند و ہر آئینہ متقیان در مجلس راستی
مَلِيْكٍ مُّقْتَدِرٍ ع	باشند نزدیک بادشاہ توانا

برتر اند از عرش و کرسی و خلا
ساکنان مقعد صدق خدا ص۸

الرحمٰن

وَالسَّمَآءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ	و آسمانہا را برافراشت و فرو آورده
الْمِيْزَانَ ۝ ع	ترازو

حق تعالیٰ داد میزان از بان
بین ز قرآن سورۂ رحمٰن بخوان ص۲۲۴

مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ ۝ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَّا يَبْغِيَانِ ۝ ع — گذاشت دو دریا را تا بہم جمع شوند میان این ہر دو حاجبیست کہ یکے بر دیگرے تعدی نکنند

بحر تلخ و بحر شیرین ہم عنان
درمیان شان برزخ لا یبغیان ص۱۱

اہل نار و خلد را بین ہم دکان
درمیان شان برزخ لا یبغیان ص۵

بحر را نیمیش شیرین چون شکر
طعم شیرین رنگ روشن چون قمر
نیم دیگر تلخ ہمچو زہر مار
طعم تلخ و رنگ مظلم قیر وار
ہر دو برہم میزنند از تحت و اوج
بر مثال آب دریا موج موج ص۶۶

كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَاْنٍ ۝ ع — ہر روزے خدا در حالے است

کل اصباح لنا شان جدید
کل شیئ عن مرادی لا یحید

يٰمَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ اِنِ اسْتَطَعْتُمْ اَنْ تَنْفُذُوْا مِنْ اَقْطَارِ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ فَانْفُذُوْا ۭ لَا تَنْفُذُوْنَ اِلَّا بِسُلْطٰنٍ ۚ ع

اے قوم جن و انس اگر می توانید که بیرون روید از کنارہائے آسمان و زمین پس بیرون روید بیرون نخواہید رفت مگر بقوی

که پری و آدمی زاندنی اند
ہر دو در زندان این نادانی اند
معشر الجن سورهٔ رحمٰن بخوان
تستطیعوا تنفذوا را باز دان ص۵

لیس للجن و لا للانس ان
تنفذوا من حبس اقطار الزمن
لا نفوذ الا بسلطان الہدیٰ
من تجاویف السموات العلیٰ ص۲۹۶

در بنے ان استطعتم تنفذوا
این سخن با جن و انس آمد زہو ص۵۹۳

الواقعة

وَالسّٰبِقُوْنَ السّٰبِقُوْنَ ۙ اُولٰۗىِٕكَ الْمُقَرَّبُوْنَ ۚ ع

و پیش روندگان خود ایشانند پیش روندگان آن پیش روندگان ایشانند نزدیک کردگان

مثقلان خاک برجا ماندند
سابقون السابقون در راندند مثنوی

حدید

لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوْا بِمَا اٰتٰكُمْ ع
خبر دادہ ایم تا اندوہ نخورید بر آنچہ رفت از دست شما و شادمان نشوید با عطائے شما

گفت لا تاسوا علی ما فاتکم
ان اتے السرحان وارد شاتکم
گفت ہرچہ آن فوت شد غمگین مشو
زانکہ گر شد ہمچنان آید باز نو مثنوی

گفت لا تاسوا علی ما فاتکم
کے شود از قدرتش مطلوب گم مثنوی

مجادلہ

اِتَّخَذُوْٓا اَيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوْا عَنْ سَبِيْلِ اللّٰهِ فَلَهُمْ عَذَابٌ مُّهِيْنٌ ع
سپر گرفتہ اند سوگندان خود را پس باز داشتند مردم را از راہ خدا پس ایشان راست عذاب خوار کنندہ

ہر منافق مصحفے زیر بغل
سوئے پیغمبر بیاورد از دغل
تا خورد سوگندا ایمان جنتیت

زانکہ سوگند آن کژان را سنتیست مثنوی

الحشر

بَأْسُهُمْ بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ تَحْسَبُهُمْ	جنگ ایشان درمیان خویش سخت است می پنداری
جَمِيعًا وَقُلُوبُهُمْ شَتَّىٰ ذَٰلِكَ	ایشان را یکجا مجمع شدہ و دلہائی ایشان پراگندہ است
بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ ع	این بسبب آنست کہ ایشان قومے ہستند کہ درنمی یابند

گفت حق زاہل نفاق ناسدید

باسہم ما بینہم باسش شدید مثنوی

لَا يَسْتَوِي أَصْحَابُ النَّارِ	برابر نیستند اہل دوزخ و اہل
وَأَصْحَابُ الْجَنَّةِ ع	بہشت

چون کنی از خلد در دوزخ قرار

غافل از لایستوی اصحاب نار مثنوی

لَوْ أَنزَلْنَا هَٰذَا الْقُرْآنَ عَلَىٰ جَبَلٍ	اگر فرود می آوردیم این قرآن را بر کوہے
لَّرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا	ہر آئینہ میدیدی آن را نیایش کردہ پارہ
مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ ع	پارہ شدہ از خوف خدا

حق ہمی گوید اے مغرور کور

نے ز نامم پارہ پارہ گشت طور

کہ لو انزلنا کتابا للجبل

لانصدع ثم انقطع ثم ارتحل

از من ار کوہ احد واقف بدے
پارہ گشتے و دلش پرخون شدے

الصف

سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ ○ — بپاکی یاد کرد خدا را آنچه در آسمانہاست وآنچه در زمین است و اوست غالب باحکمت

سبح لله ہست آن شتاب شان
تنقیه تن میکنند از بہر جان

الجمعة

مَثَلُ الَّذِيْنَ حُمِّلُوا التَّوْرٰىةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوْهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ اَسْفَارًا — داستان آنانکه نہاده شد بر سر ایشان توریت باز نه برداشتند آنرا مانند داستان خر است که بر دارد کتابہا را

گفت ایزد یحمل اسفاره
بار باشد علم کان نبود زہو

قُلْ يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ هَادُوْۤا اِنْ زَعَمْتُمْ اَنَّكُمْ اَوْلِيَآءُ لِلّٰهِ مِنْ دُوْنِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ○ — بگو اے یہود اگر گمان دارید که شما دوستان خدائید آرزو کنید (مرگ را) اگر هستید راست گویان

در بنی فرمود کاے قوم یہود

صادقان را مرگ باشد برگ و سود
اے جہودان بہر ناموس کسان
بگزرانید این تمنا بر زبان ص ۹۸

التغابن

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ فَمِنكُمْ كَافِرٌ	آنکہ آفرید شما را پس بعض از شما کافر است
وَمِنكُم مُّؤْمِنٌ ع	وبعض از شما مومن

گفت یزدانت فمنکم مومن
باز منکم کافر گبر کہن ص ۳۱۱

التحریم

يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ	روزیکہ رسوا نکند خدا پیغامبر را و آنانرا کہ
آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَىٰ	ایمان آوردہ اند ہمراہ او نور ایشان میرود
بَيْنَ أَيْدِيهِمْ ع	میان دو دست ایشان

یوم لا یخزی النبی راست دان
نور یسعیٰ بین ایدیہم بخوان ص ۳۱۶

الملک

فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَىٰ مِن	پس بگردان چشم را آیا می بینی ہیچ
فُطُورٍ ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ	شکستگی پس باز گردان چشم را
كَرَّتَيْنِ يَنقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ	دو بارہ تا باز آید بجانب تو

عَالِيًا وَهُوَ حَسِيْرٌ ع چشم خوار شدہ ماندہ گشتہ

چون نگاہم آسمان را در ظہور
چہ بگویم بل ترے فیہا فطور ۞

اندرین گردون مکرر کن نظر
زانکہ حق فرمود ثم ارجع بصر
یک نظر قانع مشو زین سقف نور
بارہا بنگر ہبین ہل من فطور ۞

اَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ ؕ وَهُوَ — آیا نداند کسیکہ آفریدہ واوست باریک
اللَّطِيْفُ الْخَبِيْرُ ع — بین خبردار

کیف لا یعلم ہواک من خلق
ان فی نجواک صدقًا ام ملق ۞

اَفَمَنْ يَّمْشِيْ مُكِبًّا عَلٰى وَجْهِهٖٓ — آیا کسیکہ برود نگونسار افتادہ بر روی
اَهْدٰٓى اَمَّنْ يَّمْشِيْ سَوِيًّا — خود راہ یافتہ تر است یا کسیکہ
عَلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ ع — می رود راست براہ راست

بعد ازان یمشی سویا مستقیم
نے علی وجہہ مکبا او سقیم ۞

در روش یمشی مکبا خود چرا

چون ہمی شاید شدن در استوا منہ

قُلْ اَرَءَيْتُمْ اِنْ اَصْبَحَ مَآؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَّاْتِيْكُمْ بِمَآءٍ مَّعِيْنٍ ع

بگو آیا بہ بینید اگر شود آب شما فرو رفتہ پس کہ بیاورد بشما آب روان را

معنوی میخواند از روئے کتاب
ماؤکم غورا، چشمہ بندم آب
آب را در غورہا پنہان کنم
چشمہا را خشک و خشکستان کنم
آب را در چشمہ کہ آرد اگر
جز من بے مثل با فضل و خطر ص۱۳۶۱

القلم

وَاِنْ يَّكَادُ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا لَيُزْلِقُوْنَكَ بِاَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُوْلُوْنَ اِنَّهٗ لَمَجْنُوْنٌ ع

و ہر آئینہ نزدیک اند کافران کہ بلغزانند ترا بچشمہائے تیز خود چون شنیدند قرآن را و میگویند ہر آئینہ این پیغامبر دیوانہ است

پر طاؤس ست مبین و پائے بین
تا کہ سوء العین نکشاید کمین
کہ بلغزد کوہ از چشم بدان
یزلقونک از نبی برخوان عیان ص۲۰۲

وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ ۝ ع — و بردار ند تخت پروردگار ترا بالائے خویش آن روز ہشت کس

روز محشر ہشت بینی حاملانش
ہم تو باشی افضل ہشت آن زمانش مثنوی

فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَّاضِيَةٍ ۝ فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ ۝ قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ ۝ ع — پس آن شخص در زندگانی پسندیده باشد در بہشتے بلند میوه آن قریب الحصول است

آن درختان مر ترا فرمانبرند
کان درختان از صفاتت بابرند مثنوی

المعارج

تَعْرُجُ الْمَلٰئِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ ۝ ع — بالا میروند فرشتگان و روح نیز بسوے خدا روزیکہ ہست مقدار آن پنجاہ ہزار سال

تعرج الروح الیہ والملک
من عروج الروح یہتز الفلک مثنوی

گرچہ زاہد را بود روزے شگرف
کے بود یک روز او خمسین الف
قدر ہر روزے ز عمر مرد کار

باشد از سال جہان پنجہ ہزار مثنوی

نوح

وَاِنِّیْ كُلَّمَا دَعَوْتُهُمْ لِتَغْفِرَ لَهُمْ جَعَلُوْٓا اَصَابِعَهُمْ فِیْٓ اٰذَانِهِمْ وَاسْتَغْشَوْا ثِیَابَهُمْ وَاَصَرُّوْا وَاسْتَكْبَرُوا اسْتِكْبَارًا ۝ ع

و ہر آئینہ من ہر گاہ کہ دعوت کردم ایشان را تا بیامرزی برائے ایشان درآوردند انگشتان خود را در گوشہائے خویش و بود در پیچیدند جامہائے خویش را و مداومت کردند بر کفر سرکشی نمودند سرکشی تمام

نوح را گفتند امت کو ثواب
گفت او زانسوئے واستغشوا ثیاب
رو و سر در جامہا پیچیدہ اند
لاجرم با دیدہ و نادیدہ اند ص۳۸

المزمل

یٰٓاَیُّهَا الْمُزَّمِّلُ ۝ قُمِ الَّیْلَ اِلَّا قَلِیْلًا ۝ ع

اے مرد جامہ بر خود پیچیدہ برخیز بشب مگر اندکے

خواند مزمل نبی را زین سبب
کہ برون آ از گلیم اے بوالہرب
ہین قم اللیل کہ شمعی اے ہمام
شمع دایم شب بود اندر قیام ص۳۲۵

وَاَقْرِضُوا اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا ؏ — و وام دہید خدا را وام دادن نیک

اقرضوا اللہ قرض دہ زین برگِ تن
تا بروید در عوض در دل چمن ۲۹۵

وَمَا يَعْلَمُ جُنُوْدَ رَبِّكَ اِلَّا هُوَ ۚ وَ مَا هِيَ اِلَّا ذِكْرٰى لِلْبَشَرِ ؏ — و نمی‌داند لشکر پروردگار ترا مگر او تبارک و تعالیٰ ونیست این مگر پندے برائے بنی آدم

اینست لشکرہائے حق بے حد و مر
از پئے این گفت ذکرٰی للبشر ۶ ص

كَاَنَّهُمْ حُمُرٌ مُّسْتَنْفِرَةٌ ۙ فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ ؏ — گویا ایشان خران رم کردہ اند کہ گریختہ باشند از شیرے۔

پس چہ عزت باشدت اے ناسرہ
چون شدی تو حمر مستنفرہ ۳۰ ص

يَقُوْلُ الْاِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ اَيْنَ الْمَفَرُّ ۚ كَلَّا لَا وَزَرَ ۚ اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذِ ۨالْمُسْتَقَرُّ ؏ — بگوید آدمی آن روز کجاست جائے گریز نے نیست پناہے بسوئے پروردگار تست امروز قرار۔

بانگ می آید زغیرت بر شجر
چشم شان بستیم کلا لا وزر ۳۵ ص

هَلْ اَتٰى عَلَى الْاِنْسَانِ حِيْنٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُوْرًا ع
ہر آئینہ آمدہ است بر آدمی مدتے از زمان کہ نبود چیزے ذکر کردہ باشد

جملہ عالم خود عرض بودند تا
اندرین معنے بیا مد ہل اتے ص۳۲۲

چند صنعت رفت اے انکار تا
آب و گل انکار زاد از ہل اتے ص۳۲۶

وَسَقٰهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُوْرًا ع
و بنوشاند ایشان را پروردگار ایشان شراب نہایت پاک

آب کم جو تشنگی آور بدست
تا بجوشد آبت از بالا و پست
تا سقاہم ربہم آید خطاب
تشنہ باش اللہ اعلم بالصواب ص۲۶۲

النّبا

يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدٰهُ وَيَقُوْلُ الْكٰفِرُ يٰلَيْتَنِيْ كُنْتُ تُرٰبًا ع
روزیکہ ببیند آدمی آنچہ پیش فرستادہ بود دو دست وے و بگوید کافر کاش من خاک بودمے۔

گفت واپس رفته ام من در ذہاب
حسرتا یالیتنی کنت تراب ص۱۴۰

عبس

يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ ۝

روزیکہ بگریزد مرد از برادر خود واز مادر خود واز پدر خود واز زن خود و فرزندان خود

گفت اینم با قیامت شد شبیہ
تا برادر شد یفر من اخیہ ص۳۰

این دم او را اخوان و باقی را بمان
تا تو باشی وارث ملک جہان
چون یفر المرء آمد من اخیہ
یہرب المولود یوما من ابیہ ص۳۲۶

التکویر

إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ ۝

وقتیکہ آفتاب پیچیدہ شود

منکری این را کہ شمس کورت
شمس ہیش ہست اعلیٰ مرتبت ص۱۹۹

وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ ۝

وقتیکہ ارواح

تا رسی اندر نفوس زوجت
کاسۂ مسحور اینک مخرجت ص۲۰۶

الانشقاق

إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ ۝ وَأَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ ۝

وقتیکہ آسمان بشگافد و گوش کند فرمان پروردگار خود را و آسمان سزاوار گوش کردن است

السما انشقت آخر از چہ بود
از یکے چشمے کہ ناگہ برکشود ص۱۳۶

فَلَا أُقْسِمُ بِالشَّفَقِ ۝ وَاللَّيْلِ وَمَا وَسَقَ ۝

پس سوگند میخورم بسرخی کنارہ آسمان اول شب و قسم میخورم بشب و آنچہ شب آنرا جمع کردہ است

آن قسم بر جسم احمد راند حق
آنچہ فرمودہ است کلا والشفق ص۵۲۶

الطارق

إِن كُلُّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ ۝

نیست ہیچ شخصے گر بروے فرشتہ نگہبانی کنندہ است

منتصب بر ہر طویلہ رایضے
جز بدستوری نیاید رافضے ص۲۳۶

يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ ۝ فَمَا لَهُ مِن

روزیکہ امتحان کردہ شود ضمیرہا مردان الہی پس

لؤتؤ لالا ناصیرہ

نا باشد آدمی المتقی و نا باشد نصرت و بندہ

یوم تبلی السرائر کہا

بان منکم کامن لا یشتہی مد۹

سورۃ الفجر

یَآ اَیَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ
ارْجِعِیْ اِلٰی رَبِّكِ رَاضِیَةً
مَّرْضِیَّةً فَادْخُلِیْ فِیْ
عِبَادِیْ وَادْخُلِیْ جَنَّتِیْ

گفتہ شود روح مومن را وقت مرگ اے نفس
آرام گیرندہ باز گرد بسوے پروردگار خویش تو خوشنود
شدہ واز تو نیز خوشنود گشتہ پس درآ بزمرہ
بندگان خاص من و درآ بہ بہشت من

بے حس و بے گوش و بے فکرت شوید
تا خطاب ارجعی را بشنوید مثل

اذکروا اللہ کار ہر اوباش نیست
ارجعی بر پاے ہر قلاش نیست مثل۳

ادخلی چون فی عبادی یافتی
ادخلی فی جنتی دریافتی مثل۳

ارجعی بشنید نور آفتاب
سوے اصل خویش باز آمد شتاب مثل۳

البلد

لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِیْ کَبَدٍ ۝ ہر آئینہ آفریدیم آدمی را در شدت

عاشق رنج است نادان تا ابد

خیز و لا اقسم بخوان تا فی کبد ص۲۵

الشمس

فَقَالَ لَهُمْ رَسُوْلُ اللّٰهِ پس گفت ایشان را پیغامبر خدا بگذارید ماده شتر را

نَاقَةَ اللّٰهِ وَ سُقْیٰهَا که خدا آفریده است و معترض نشوید بخوردن او و آب

فَكَذَّبُوْهُ فَعَقَرُوْهَا دروغ شمردند پیغمبر را پس کشتند ناقہ را پس عقوبت

فَدَمْدَمَ عَلَیْهِمْ فرود آورد بر ایشان پروردگار ایشان بسبب گناه ایشان

رَبُّهُمْ بِذَنْۢبِهِمْ فَسَوّٰىهَا ۝ پس ہموار کرد عقوبت را بر سر ایشان

ناقۂ صالح چو جسم صالحان

شد کمینے در ہلاک طالحان

تا بران امت زحکم مرگ و درد

ناقۃ اللہ و سقیہا چہ کرد ص۲۶

واللیل

اِنَّ سَعْیَكُمْ لَشَتّٰى ۝ ہر آئینہ سعی شما مختلف است

سعیکم شتّٰی، تناقض اندرید

روز میدوزید و شب بر میدرید ص۲۶

وَالضُّحٰى ۙ وَاللَّيْلِ اِذَا سَجٰى ۙ مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلٰى ۙ

قسم بوقت چاشت وقسم بشب چون بپوشد فرو نگذاشت ترا پروردگار تو و دشمن نداشت

زان سبب فرمود یزدان والضحی
الضحی نور ضمیر مصطفی مث

باز واللیل است ستاری او
زین تن خاکی زنگاری او مث

دیر گیرد سخت گیرد رحمتش
یک دمت غائب ندارد حضرتش
در تو خواہی شرح این فضل وولا
از سر اندیشہ میخوان والضحی مث ۱۵۶

التین

لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِیْۤ اَحْسَنِ تَقْوِیْمٍ

ہر آئینہ آفریدیم آدمی در نیکوترین صورتے

میدہد رنگ احسن التقویم را
تا بہ اسفل می برند آن نیم را مث

احسن التقویم در والتین بخ

کہ گرامی گوہر است اے دوستان
احسن التقویم از فکرت برون
احسن التقویم از عرش فزون ص۵۱۵

العلق

كَلَّا لَئِنْ لَّمْ يَنْتَهِ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ — نے نے اگر باز نخواہد ایستاد خواہیم کشید او را بموئے
نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ — پیشانی آن موئے پیشانی دروغ زن خطاکار

در جہان روئے خبیث عاصیہ
گفت یزدان نسفعا بالناصیہ ص۳۰۱

وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ — و نماز گذار و قرب خدا طلب نما

گفت واسجد واقترب یزدان ما
قرب جان شد سجدۂ ابدان ما ص۳۰۲

الزلزال

إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ — وقتیکہ جنبانیدہ شود زمین را
زِلْزَالَهَا — بآن جنبش خودش
يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا — آن روز تقریر کند زمین قصہائے خود را

یوم دین کہ زلزلت زلزالہا
این زمین باشد گواہ حالہا
کو تحدث جہرۃ اخبارہا

در سخن آید زمین و غار ہا

کہ تحدث حالہا و اخبارہا
تظہر الارض لنا اسرارہا

فَمَنْ يَّعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَّرَهٗ ۝ وَمَنْ يَّعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَّرَهٗ

پس ہر کہ کردہ باشد ہم سنگ یک ذرہ عمل نیک بہ بیند آنرا و ہر کہ کردہ باشد ہم سنگ یک ذرہ عمل بد بہ بیند آنرا

تو بکن مردانہ سر آور برہ
کہ فمن یعمل بمثقال یرہ

القارعۃ

وَتَكُوْنُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوْشِ

و باشد کوہہا مانند پشم رنگین محلوج نمودہ

باش تا روزے کہ آن فکر و خیال
بر کشاید بے حجابے پر و بال
کوہہا بینی شدہ چون پشم نرم
نیست گشتہ این زمین سرد و گرم
نے سما بینی نہ اختر نے وجود
جز خدائے واحد حی ودود

وَاَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِیْنُهٗ ۝ واما ہر کہ سبک شد پلہ حسنات وے

فَاُمُّهٗ هَاوِیَةٌ ۝ وَمَآ اَدْرٰىكَ ماندن آن شخص ہاویہ باشد وچہ چیز مطلع

مَاهِیَهْ ۝ نَارٌ حَامِیَةٌ ۝ ساخت ترا کہ چیست ہاویہ آتشے جوشیدہ

آنکہ بودہ است اسمہ ہاویہ
ہاویہ آمد مر اورا زاویہ
مادر فرزندجویان وے است
اصلہا مر فرعہا را در پے است ۲۵

العصر

وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ ۝ وَ ویکدیگر را وصیت کردند بدین درست

تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ ۝ ویکدیگر را وصیت کردند بشکیبائی

صبر را با حق قرین کن اے فلان
آخر والعصر را آنکہ بخوان ۲۳

الفیل

وَاَرْسَلَ عَلَیْهِمْ طَیْرًا اَبَابِیْلَ ۝ وفرستاد بر ایشان جانوران فوج فوج

گر تو پیلی خصم تو از تو رمید
نک جزا طیرًا ابابیلت رسید ۳۶

الکوثر

اِنَّآ اَعْطَیْنٰكَ الْكَوْثَرَ ۝ یا محمد ہر آئینہ ما عطا کردیم ترا کوثر

نے تو اعطیناک کوثر خوانده
پس چرا خشکی و تشنه مانده مت

الکافرون

لَكُمْ دِيْنُكُمْ وَلِيَ دِيْنِ ۝ مر شمار است دین شما و مراست دین من

این ترا و آن مرا بردیم سود
من لکم دینٌ ولی دین اے جہود مت

النصر

إِذَا جَآءَ نَصْرُ اللّٰهِ وَالْفَتْحُ ۝ وقتیکہ بیاید نصرت خدا وبظہور آید فتح

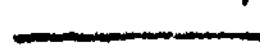
مر ضعیفان را تو بے خصمے مدان
از نبے اذ جاء نصر الله بخوان مت

اللهب

حَمَّالَةَ الْحَطَبِ فِيْ جِيْدِهَا حَبْلٌ مِّنْ مَّسَدٍ ۝ بردارنده ہیزم باشد که در گردن او رسنے است از لیف خرما

ہیزم دوزخ تن است و کم کنش
در بروید ہین تو از بن بر کنش
ور نہ حمال حطب باشی
در دو عالم ہمچو جفت

آن ہنر بی حبید یا حبل مسد
روز مردن نیست زین فہما مدد

الاخلاص

قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ اَللّٰهُ الصَّمَدُ ۚ بگر خدا یگانہ است خدا بے نیاز است

حق ذات پاک اللہ الصمد
کہ بود بہ مار بد از یار بد

لَمْ يَكُنْ لَّهٗ كُفُوًا اَحَدٌ ۚ نیست ہیچ کس او را ہمسر

رو کزین جو بر بنائی تا ابد
لم یکن حقا لہ کفوا احد

الفلق

قُلْ اَعُوْذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ ۙ وَمِنْ شَرِّ النَّفّٰثٰتِ فِي الْعُقَدِ بگو پناہ میگیرم بہ پروردگار صبح واز شر زنان سحر کنندہ در گرہا دم زنندہ

چون درافگندت درین آلودہ رود
دمبدم میخوان ومیدم قل اعوذ
تا رہی زین جادوئے وزین قلق
استعانت خواہ از رب الفلق

قل اعوذت خواند باید کاے صمد
ہین ز نفاثات افغان وز عقد
میدمند اندر گرہ آن ساحرات
الغیاث اے مستغاث از برد و مات ۲۱۵

لآلی السنن

زان سبب قل گفتهٔ دریا بود
گرچه نطق احمدی گویا بود
گفتهٔ او جمله دُرِّ بحر بود
که دلش را بود در دریا نفوذ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

الف

اتقوا فراسۃ المومن — حذر کنید از فراست مومن که او بنور

فانہ ینظر بنور اللہ — خدا می بیند

مومن از ینظر بنور اللہ بود

عیبِ مومن را بر مومن چون نبود ص ۳۰

شیخ کو ینظر بنور اللہ شد

از نہایت وز نخست آگاہ شد ص ۱۰۵

مومنا ینظر بنور اللہ شدی

از خطا و سہو ایمن آمدی ص ۳۹۲

نیست آن ینظر بنور اللہ گزاف

نورِ ربانی بود گردون شگاف ص ۳۸۰

واَنکه او ظهیر بنور اللہ بود
هم ز مرغ و هم ز مور آگه بود (مثنوی)

اخروا النساء حیث اخرهن الله تعالیٰ

موخر کنید زنان را در صفہائے نماز چنانکه موخر کرده است خدائے تعالیٰ ایشان را در بیان)

ز آخر و هن مرادش نفس تست
کو بآخر باید و عقلت نخست (مثنوی)

اذا تقرب الناس الی خالقهم بانواع البر فتقرب الی الله بالعقل والسر

چون دیگر کسان از انواع نکوئی قرب خدا جوینده تو از عقل و سرِ خود تقرب جو

گفت پیغمبر علیؑ را کاے علیؑ
شیرِ حقی، پہلوانے پر دلی
لیک بر شیری مکن هم اعتمید
اندر آ در سایۂ نخل امید
هر کسے کز طاعتے پیش آورند
بهرِ قرب حضرت بیچون و چند
تو تقرب جو بعقل و سرِ خویش
نے چو ایشان بر کمال و برِ خویش (مثنوی)

اذا دخل القدر بطل الحذر

چون داخل شد تقدیر باطل شد حذر

جملہ گفت ندائے حکیم با خبر
الحذر وع لیس یغنی عن قدر

اذا قضی اللہ لعبد ان | چون خدا مقرر می کند برائے بندہ جان
یموت بارض جعل اللہ له | دادن بہ زمینے قراری دہد برائے
الیہا حاجۃ | او حاجتے بدان سرزمین

از کہ بگریزیم از حق این محال
از کہ برتابیم از حق این وبال

اذا مدح الشقی غضب الرب | ہر گاہ شقی را مدح کند حق تعالیٰ در غضب آید
واھتز العرش | و عرش بلرزد

می بلرزد عرش از مدح شقی
بدگمان گردد ز مدحش متقی

اذا وصل النور فی القلب | وقتیکہ نور در قلب رسد قلب منشرح
انشرح۔ التجافی عن دار الغرور | شود۔ اجتناب از دار الغرور و رجوع سوئے
والانابۃ الی دار الخلود | دار الخلود و مستعد شدن برائے موت
والاستعداد للموت قبل النزول | قبل نزول موت

آنچنانکہ گفت پیغمبر ز نور
کہ نشانش آن بود اندر صدور
کہ تجافی جوید از دار الغرور

ہم انابت آرد از دار الشود ص۲۵

ارحنا یا بلال رض — راحت رسان مارا اے بلال رض

جان کمال است و ندائے او کمال
مصطفیٰ گویان ارحنا یا بلال رض

اے بلال رض افراز بانگ سلسلت
زان دمے کاندم دمیدم در دلت ص۱۵

آفتابے رفت در کازہ بلال رض
در تقاضا که ارحنا یا بلال رض ص۱۵

استفت قلبك و ان افتاك المفتيون — فتوی طلب کن از دل خود اگرچہ مفتیان ترا فتوی دادہ باشند

آنچہ گفت استفت قلبک مصطفیٰ
آن کسے داند کہ پر بود از وفا ص۱۱

پس پیمبر گفت استفت القلوب
گرچہ مفتی شان برون گوید خطوب ص۱۵

گوش کن استفت قلبک از رسول
گرچہ مفتی ات برون گوید فضول ص۱۵

الاسلام بدأ غریبا وسیعود | ابتدای اسلام غربت بود و آخر نیز
غریبا کما بدأ فطوبی للغرباء | غربت خواهد شد پس خوشی باد مر غربا را

بهر این گفت آن پیمبر مستجیب
رمز الاسلام فی الدنیا غریب ص۹۰۹

اسلم الشیطان علی | سلام آورد شیطان بر دست من (دیلمی)
یدی | شیطان خود را بدست من سپرد

اسلم الشیطان درینجا شد پدید
که یزیدی شد ز فضلش بایزید ص۵۹

اصحابی کالنجوم بایهم | اصحاب من چون ستارگانند هر کدام را
اقتدیتم اهتدیتم | پیروی کنید هدایت یابید

مقتبس شو زود چون یابی نجوم
گفت پیغمبر که اصحابی نجوم
خواه ز آدم گیر نورش خواه ازو
خواه از خم گیر مے خواه از کدو ص۶

گفت پیغمبر که اصحابی نجوم
رهروان را شمع و شیطان را رجوم ص۹۱

ماه می گوید که اصحابی

الٰہ سے قدوہ وللطاغی رجوم ص۱۸۵

گفت پیغمبر کہ در بحر ہموم
در دلالت دان تو یاران را نجوم ص۴۸۶

اطعموا الاذناب مما تاکلون — بخورانید بندگان را از آنچہ خود می خورید

مصطفیٰ کرد این وصیت با بنون
اطعموا الاذناب مما تاکلون ص۵۸۶

اعدی عدوک نفسک التی بین جنبیک — شدید ترین دشمنِ تو نفس تست کہ درمیان دو پہلوے تست

این سگ نفس ترا زندہ مخواہ
کو عدوے جانِ تست از دیرگاہ ص۱۱

در خبر بشنو تو این پند نکو
بین جنبیکم لکم اعدا عدو ص۲۸۵

(قال اللہ اعددت لعبادی الصالحین مالاعین رأت ولا اذن سمعت ولا خطر علی قلب احد من البشر — (فرمود خداے تعالیٰ کہ) ہمیا کردہ ام براے بندگان صالح چیزے را کہ نہ چشم دیدہ است و نہ گوش شنیدہ است و نہ خیال او در دل گذشتہ

ورنہ لاعین رأت چہ جائے باغ
گفت نور غیب۔ ایزدان چراغ ص۲۶۱

قرض دہ کم کن ازین لقمہ تنت
تا نماید وجہ لاعین رأت ص۲۹۶

آن دہ حق شان کہ لاعین رأت
کہ نگنجد در زبان و در لغت ص۶۹۶

اعقلہا و توکل علی اللہ — پائے اورا (اشتر را) ببند و توکل کن بر خدا

گفت پیغمبر بآواز بلند
با توکل زانوے اشتر ببند ص۲۴

اکثر اھل الجنۃ بلہ — بیشتر از اہل جنت ابلہان اند

اکثر اہل الجنۃ ابلہ اے پدر
بہر این گفت است سلطان بشر ص۳۳۴

بیشتر اصحاب جنت ابلہ اند
تا ز شر فیلسوفی میرہند

اکسبوا ثم انفقوا — مال حاصل کنید و بعد ازان (در راہ خدا) خرچ کنید

انفقوا گفت است پس کیسہ بکن
زانکہ نبود خرج بے دخل کہن
گرچہ آورد انفقوا مطلق او
تو بخوان کہ اکسبوا ثم انفقوا ۵-۴

اللہ جمیل ویحب الجمال — اللہ جمیل است و جمال را دوست میدارد

او جمال است و یحب للجمال
کے جوان نو گزیند پیر زال ۱-۵

اللھم ارزقنی عینین ھطالتین — خدایا روزی کن مرا دو چشم اشک بارندہ

در دعا ندا ہے آبم دہ زعین
ہمچو عینین نبی ہطالتین ۵-۴

اللھم ارنا الاشیاء کما ھی — خدایا آنچنان بنما با اشیا را کہ (حقیقۃً) ہست

طعمہ بنمودہ بما وان بود شست
آن چنان بنما بما آن را کہ ہست ۱-۵

اے خدا بنمائے تو ہر چیز را
آنچنانکہ ہست در خدعہ سرا ۲-۴

الف
اللّٰهم اهدِ قومی فانهم لایعلمون — خدایا هدایت کن قوم مرا که ایشان نادان اند

ز آتش این ظالمانت دل کباب
از تو جمله اهدِ قومی بُد خطاب

ای دو صد بلقیس حلمت را زبون
کاهدِ قومی انهم لایعلمون

پیشه است اندر ظهور در رکمون
اهدِ قومی انهم لایعلمون

انا نبی السیف — من نبی شمشیرام
چون نبی السیف بوده است آن رسول
امت او صفدرانند و فحول

ان تمارضتم لدیا تمرضوا — اگر برای دنیا مرض ابرخود بند ید (دقیمی) بر شخص
قول پیغمبر قبوله یُفترض
ان تمارضتم لدینا تمرضوا

الانسان سری و انا سرہٗ — آدمی ستر من است و من ستر اویم
کعبه هر چند ان که خانه بر او ست

خلعتِ من غیرِ خانہ سیرِ اوست [illegible]

ان اللہ تعالی خلق الخلق فی — خدائے تعالی خلق را آفرید در تاریکی پس

ظلمۃ فرش علیہم من نورہ فمن — ترشح کرد بر ایشان از نورِ خود پس ہر کرا رسید

اصاب من ذلک النور فقد — ازان نور ہدایت یافت و ہر کہ محروم

اھتدی ومن اخطا فقد ضل — ماند گمراہ شد

چونکہ حق رَشّش علیہم نورہٗ

مفترق ہرگز نگردد نورِ او [illegible]

انما الاعمال بالنیات — جز این نیست کہ آدمی است آنچہ نیت کردہ است

گفت الاعمال بالنیات گفت

نیتِ خیرت بسے گلہا شگفت

نیتِ مومن بود بہ از عمل

اینچنین فرمود سلطانِ دول [illegible]

ان من البیان لسحرا — بعض بیان سحر است

گفت پیغمبر کہ ان فی البیان

سحر او حق گفت آن خوش پہلوان [illegible]

انی ابیت عند ربی وھو — شب بروز آورم نزدِ پروردگارِ خود و

یطعمنی ویسقینی — او خورانید مرا و آب داد مرا

چون ابیتُ عندَ ربی فاش شد

کلیم و سیقی کنایت زاتش شد ۱۳۰

تا بنیت عند ربی خواندی
در دل دریاے آتش راندی ۳۵۰

انی لاجد نفس الرحمن من قبل الیمن — بوستیکه می یابم خوشبوی رحمن از طرف یمن

چون دم رحمن بود کان از یمن
میرسد سوے محمد بے دہن ۱۲۰

آنکه یابد بوے حق را از یمن
چون نیابد بوے باطل از من ۱۹۰

بوے رامین میرسد از جان ویس
بوئے رحمن میرسد ہم از اویس
از اویس و از قرن بوے عجب
مر نبی را مست کرد و پرطرب ۳۴۰

ایاك ولو فان لو من الشیطان — حذر کن از گفتن اگر که اگر از شیطان است

کز اگر گفتن رسول با وفاق
منع کرد و گفت ہست این از نفاق ۱۱۶

إياكم وخضراء الدمن — حذر کنید از سبزه که بر سرگین روید (یعنی از زن با جمال که بے اصل و بدنژاد باشد)

در حدیث آمد که تسبیح از ریا
همچو سبزه گولخن دان اے کیا ص۱۲۲

ت

تفکروا فی آلاء الله ولا تفکروا فی ذات الله — تفکر کنید در نعم خدا و تفکر کنید در ذات خدا

زین وصیت کرد ما را مصطفیٰ
بحث کم جوئید در ذات خدا
آنکه در ذاتش تفکر کردنیست
در حقیقت آن نظر در ذات نیست
در عجبهائیش بفکر اندر روید
از عظیمی وز مهابت گم شوید ص۳۸

ج

جز یا مومن فان نورک اطفا ناری — بگذر اے مومن که نور تو نار مرا سرد کرد

تو مثال دوزخی او مومن است
کشتن آتش بمومن ممکن است
مصطفیٰ فرمود از گفت جحیم
که بمومن لابه گر گردد ز بیم

گویدش بگذر زمن اے شاہ زود
ہین کہ نورت سوز نارم را ربود ص۱۲۸

کشتن این نار نبود جز بنور
نورک اطفاء نار نا نحن اشکور ص۳۶۸

زانکہ دوزخ گوید اے مومن تو زود
برگذر کہ نورت آتش را ربود
بگذر اے مومن کہ نورت میکشد
آتشم را چونکہ دامن میکشد ص۳۶۷

ز آتش مومن ازین رو اے صفی
میشود دوزخ ضعیف و منطفی
گویدش بگذر سبک اے محتشم
ورنہ ز آتشہائے تو مرد آتشم ص۵۸۵

جفّ القلم بما ھو کائن   خشک شد قلم از انچہ شدنی بود
من ہمی گویم برو جفّ القلم
زان قلم بس سرنگون گردد علم ص۹۵

راز پنہان با چنین طبل و علم

آب جوشان گشته از جف القلم مثنوی

فعل تست این غصہاے دمبدم
این بود معنی قد جف القلم مثنوی

الجماعة رحمة	جماعت رحمت است
(ید الله علی الجماعة)	(دست خدا بر جماعت است)

گفت یا اینہا مرا صد حجت است
لیک جمع اند و جماعت رحمت است مثنوی

الجنة تحت اقدام امهاتکم	جنت زیر قدمہاے مادران (و پدران) است

من نگرم در تو زان دل بنگرم
تحفہ او را آنچہ ازاسے جان بردرم
با تو او چون است ہستم من چنان
زیر پاے مادران باشد جنان مثنوی

حُبّب الیّ من دنیاکم ثلاث	محبوب گردانیده شد نزد من از دنیاے
الطیب والنساء وقرة عینی	شما سہ چیز بوے خوش و زنان و خنکی چشم
فی الصلوٰة	من در نماز است

بہر این بگفت احمد در عظات

قال النبی
و انما قرۃ عینی فی الصلوٰۃ ۱۶۷

خوئے دارم در نماز آن التفات
معنئ قرۃ عینی فی الصلوٰۃ ۲۳۲

حبک الشیء یعمی و یصم — دوست داشتن تو شئے را کور می کند و کر می سازد

حبک الاشیاء یعمیک و یصم
نفسک السوء قد جنت یا مختصم ۱۶۱

الحزم سوء الظن — حزم بدگمان شدن است

باز گفتے حزم سوء الظن تست
ہر کہ بدظن نیست کے ماند درست ۱۰۵

حزم آن باشد کہ ظن بد بری
تا گریزی و شوی از بد بری
حزم سوء الظن فرمود آن رسولؐ
ہر قدم را دام میدان اے فضول ۱۹۳

حُفّتِ الجنۃ بالمکارہ وحُفّتِ النار بالشھوات — گرد کردہ شدہ است بہشت بہ نامرغوبات نفس و گرد شدہ است دوزخ بہ مرغوباتِ نفس

بے مرادی شد قلاوُز بہشت

حُفّتِ الجنہ شنو اے خوش سرشت ملا

حُفّتِ الجنہ مکارہ را رسید
حُفّتِ النار از ہوا آمد پدید ملا

الحکمۃ ضالۃ المومن — حکمت (مال) گم شدہ مومن است

زین سبب کہ علم ضالہ مومن است
عارف ضالہ خود است و موقن است ملا

الحیاء یمنع الایمان — شرم باز می دارد از ایمان

ز آب ہر آلودہ گر پنہان شود
الحیاء یمنع الایمان بود ملا

سانح

الخلق عیال اللہ فاحب الخلق	خلق عیال خدا اند پس محبوب تر از خلائق
الی اللہ من احسن الی عیالہ۔	نزد خدا کسیست کہ نیکو تر است با عیالِ او۔
الخلق عیال اللہ احبھم الی اللہ	خلق عیال خدا اند محبوب تر نزد خدا کسیست
انفعھم بعیالہ وابغضھم الی اللہ	کہ نفع او بعیالِ او بیشتر باشد و مبغوض ترکسے
آذاھم بعیالہ	کہ اذیت ایشان بیش کند

ما عیال حضرتیم و شیر خواہ
گفت الخلق عیال للالہ ملا

د

قال الحسن

گفت اطفال من اند این اولیا
در غریبی فرد از کار و کیا
از برای امتحان خوار و یتیم
لیک اندر سر منم یار و ندیم

خیر الناس من ینفع الناس — بهترین مردمان آنست که نفع رساند مردمان را

خیر ناس آن ینفع الناس است بد
گر نه سنگی چه حریفی با مدد

ل

دع ما یریبک الی ما لا یریبک — واگذار چیزی را که بشک اندازد ترا
فان الصدق طمانینة — و بگیر چیزی را که بشک نیندازد ترا
والکذب ریبة — زیرا راستی آرامش دل است و دروغ شک

گفته است الکذب ریب فی القلوب
باز الصدق طمانین و طرب
دل نیارامد ز گفتار دروغ
ز آب و روغن هیچ نفروزد فروغ

در حدیث راست آ
راستیها دانه دا

دل بیارامد ز گفتار صواب

آنچنانکہ تشنہ آرامد آب مـ۱۸۸

الدنیا جیفۃ وطالبوھا کلاب — دنیا مردار است وطالبان او سگانند

چشم شیر چون باخر بود جفت
پس بدان دیدہ جہان را جیفہ گفت مـ۱۸۸

الدنیا سحارۃ غدارۃ — دنیا ساحرہ ودغاباز است

زان نبی دنیات را سحارہ خواند
کو بافسون خلق را در چہ نشاند مـ۲۷۶

الدین النصیحۃ للہ ولرسولہ ولکتابہ ولائمۃ المسلمین وعامتھم — دین نکوخواہی است برائے خدا وبرائے رسول خدا وبرائے کتاب خدا وبرائے ایمۂ مسلمین وبرائے عامۂ مسلمین

گفت الدین النصیحۃ آن رسول
آن نصیحت در لغت ضد غول مـ۲۷۹

ز

زر غبا تزدد حبا — یک روز درمیان دادہ ملاقات کن کہ دوستی یادہ شود

نیست زر غبا طریق عاشقان
سخت مستسقی است جان عاشقان
نیست زر غبا طریق ماہیان

زانکہ بے دریا ندارند انس و جان ص۳۵

سافروا تصحوا و تغنموا — سفر کنید پس صحت یابید و برکات حاصل کنید

شادمانہ سوئے صحرا راندند
سافروا کے تغنموا بر خواندند ص۴۳

سبقت رحمتی علی غضبی — رحمتِ من بر غضب سبقت دارد

با چنین قہرے کہ زفت و فایق است
بردِ لطفش بین کہ بر وے سابق است ص۳۸۸

السخا شجرۃ من اشجار الجنۃ اغصانها متدلیات فی الدنیا فمن اخذ غصنا منها قادہ ذلک الغصن الی الجنۃ — سخا درختیست از درختہائے بہشت و شاخہائے او فرو هشتہ اند در دنیا ہر کہ شاخے ازان بگیرد سبب شد آن شاخ او را سوئے بہشت

این سخا شاخیست از سرو بہشت
وائے او کز کف چنین شاخے بہشت ص۱۲۸

السعید من وعظ بغیرہ — سعادت

این نگر کہ مبتلا شد
در چہے افتاد تا

السلام علیک قم فصل — السلام علیک برخیز و نماز گزار کہ نماز

فانک لم تصل — نگزاردہ

گفت پیغمبر بیک صاحب ریا

صل انک لم تصل یا فتیٰ مث

السیف محاء الذنوب — شمشیر یعنی تیغ زدن و کشتہ شدن در راہ خدا محو کنندہ گناہانست

تیغ جانہا را کند پاک از عیوب

زانکہ سیف افتاد محاء الذنوب مث

ش

شاوروھن وخالفوھن

شاوروھن پس آنگہ خالفوا

ان من لم یعصھن تالف مث

الشقی شقی فی بطن امہ — بدبخت بدبخت است در شکم مادرِ خود و نیکبخت

والسعید سعید فی بطن امہ — نیکبخت است در شکم مادرِ خود

الشقی من شقی فی بطن ام

من سمات الجسم یعرف حالہم مث

ص

الصدقۃ ترد البلاء — صدقہ میگرداند بلا را

ع

لآلی المثنوی

گفت الصدقۃ حرزٌ للبلا
داو مرضاک بصدقہ یافتے مثنوی ۵

ط

طوبی لمن ذلت نفسہ — خوشا بحال آنکہ نفسش خوار شد

گفت آنکہ مست خورشید راہ او
حرفِ طوبیٰ ہر کہ ذلت نفسہ مثنوی ۳

طوبی لمن رانی و طوبیٰ سبع — خوشا بحال آنکہ مرا دید و ہفت بار خوشا
مرات لمن لم یرنی و امن بی — بحال آنکہ مرا ندید و ایمان آورد

گفت طوبےٰ من رأنی مصطفیٰ
والذی یبصر لمن وجہی رأے مثنوی ۵

ع

عزّ من قنع و ذلّ من طمع — عزت یافت ہر کہ قناعت کرد و ذلیل شد ہر کہ طمع کرد

شد ز دید لب جملہ تن طمع
خوار و عاشق شد کہ ذلّ من طمع
چون نہ بیند مغز قانع شد بہ پوست
بندِ عزّ من قنع زندا

اتاز یادست گردد از شک

پس نباتے دیگر است اندر نبات)
عکس آن ایجاست ذل من قنع
اندرین طرز است عز من طمع ص۲۹۶

علیکم بدین العجائز — لازم گیرید دین پیر زنان را

ہم درا ول عجز خود را او بدید
مرده شد دین عجائز برگزید ص۲۶

ق

فقل لاخلابة ولی الخیار — پس بگو نیست فریب و مرا اختیار است
ثلثة ایام — سه روز

در ندانی این دو فکرت از گمان
لا خلابه گوئے و شتابه مران ص۲۶۹

ق

قال الله خلقت هولاء للجنة ولا ابالی و خلقت هولاء للنار ولا ابالی — فرمود خدائے تعالٰی پیدا کردم این جماعت را برائے جنت و ہیچ پروا ندارم و پیدا کردم این جماعت را برائے دوزخ و ہم ہیچ پروا ندارم

کاسئه ملائک باز آریدش بما
که بدستش چشم و دل سوئے رجا
لاابالی وار آزادش کنیم

وان خطا را ہمہ خطا بر زنیم ص۲۳

قد رجعنا من الجہاد الاصغر الی الجہاد الاکبر — برگشتیم از کارزار کوچک بہ کارزار بزرگ

چونکہ واگشتیم ز پیکار برون
روی آوردم بہ پیکار درون
قد رجعنا من جہاد الاصغریم
با نبی اندر جہاد اکبریم ص۳

القسام فی النار — قسمت کنندہ در دوزخ است

آن دو گفتندش ز قسمت در گذر
گوش کن قسام فی النار از خبر ص۵۲۶

قلب المومن بین الاصبعین من اصابع الرحمن ان شاء اثبتہ وان شاء ازاغہ — دلِ مومن درمیانِ دو انگشتہای رحمن است اگر خواہد ثابت دارد اورا و اگر خواہد مائل گرداند اورا

دیدہ و دل ہست بین الاصبعین
چون قلم در دستِ کاتب ای حسین ص۲۶۲

مرغ مردہ مضطر اندر وصل او
خواندہ القلب بین الاصبعین

جنگ ما و صلح ما در نور عین
نیست از ما ہست بین الاصبعین ۵۰۶

کرح سر چشمہ این کرات
قلب بین الاصبعین کبریاست ۵۰۰۵

ک

کاد الفقران یکون کفرا — قریب است فقر کہ منجر گردد بکفر

صوفیان درویش بودند و فقیر
کاد فقر ان یکن کفرا کبیر
اے توانگر تو کہ سیری ہین مخند
بر کژئے آن فقیر دردمند ۵۱۱۱

کلکم راع و کل راع مسئول — ہر یکے از شما محافظ است و ہر یکے محافظ
عن رعیتہ — سوال کردہ شدہ است از رعیت خود

کلکم راع، نبیؐ چون راعی است
خلق مانند رمہ او ساعی است ۲۸۳

کلکم راع بد انداز رمہ
کہ علف خوار است و کہ در ملحمہ ۵۹۰

ک

کلموا الناس علی قدر عقولہم گفتگو کنید با خلق باندازہ فہم ایشان

پست می گویم باندازہ عقول
عیب نبود این بود کار رسول ص ۲۷

کلمینی یا حمیرا چیزے بگو با من اے گلفام

مصطفےٰ آمد کہ سازد ہمدمے
کَلِّمِینِی یا حمیرا اے کلمے
اے حمیرا آتش اندر نہ تو نعل
تا ز نعل تو شود این کوہ لعل ص ۱۵

آنکہ عالم بندۂ گفتش بدے
کَلِّمِینِی یا حمیرا می زدے ص ۶۲

کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لکی اعرف بودم من گنج پنہانی پس خواستم کہ شناختہ شوم پس آفریدم خلق را تا شناختہ شوم

کنت کنزاً رحمۃ مخفیۃ
فَابْتَعَثْتُ اُمَّۃً مہدیۃ ص ۱

کنت کنزاً گفت مخفیاً شنو
جوہر خود گم مکن اظہار شو

لا احصی ثناء علیك انت کما اثنیت علی نفسك — من ثنائے تا جمع نتوانم کرد تو چنانی کہ ثنائے خود کردۂ

جز کہ لا احصی نگوید او ز جان
کز شمار و حد برون است آن بیان م۵۳

لاتفضلونی علی یونس — فضیلت مدہید مرا بر یونس

گفت پیغمبر کہ معراج را
نیست بر معراج یونس اجتبا م۲۱۳

لا رھبانیۃ فی الاسلام — نیست رہبانیت در اسلام، لازم
علیکم بالجھاد فانہ رھبانیۃ — گیرید جہاد را کہ ہمان است رہبانیۃ
امتی. رھب امتی الجلوس فی — امت من . رہبانیت امت من
المساجد وانتظار الصلوۃ — نشستن در مسجد و انتظار کردن نماز است

ہین مکن خود را خصی رہبان مشو
زانکہ عفت ہست شہوت را گرو
بے ہوا نہی از ہوا ممکن نبود
ہم غزا با مردگان نتوان نمود م۵

مرغ گفتش خواجہ در خلوت مایست
دین احمدؐ را ترہب نیک نیست

از ترهیب نہی فرمود آن رسول
بدعتے چون برگرفتی اے فضول
جمعہ شرط است وجماعت در نماز
امرِ معروف وز منکر احتراز ص۲۰۸

لاشجاعة قبل الحرب   نیست شجاعت قبل از حرب

گفت پیغمبر بپهدا رعیوب
لاشجاعة یافتے قبل الحروب

از خیال حرب نهراسید کس
لاشجاعة قبل حرب این دان و بس ص۳۸۳

لاصلوٰة الا بحضور القلب   نماز صحیح نیست مگر بحضور قلب

بشنو از اخبار آن صدرِ صدوُ
لاصلوٰة تم الا بالحضور ص۳۳

لا یزال عبدی یتقرب الیّ بالنوافل حتی احبه فاذا احببته کنت سمعه الذی یسمع به و بصره الذی یبصر به و یده التی یبطش بها و رجله   میجوید بنده من نزدیکی من بذریعه عبادات وخیرات تا آنکه او را دوست میگیرم وچون او را دوست گوش او که با می بیند و د

التی یشی بہا — وپاسئے او کہ بان راہ میرود

رو کہ بی یسمع و بی یبصر توئی
سر توئی چہ جائے صاحب سر توئی
چون شدی من کان للہ از ولہ
حق ترا باشد کہ کان اللہ لہ ؁

لا یلدغ المومن من جحر واحد مرتین — مرد مومن از یک سوراخ دوبار گزیدہ نمی شود

گوش من لا یلدغ المومن شنید
قول پیغمبر بجان و دل گزید ؁

لکل داء دواء فاذا اصیب دواء الداء برء باذن اللہ تعالیٰ — برائے ہر دردے دوائیست چون دوائے آن درد میرسد شفا دست می دہد بحکم خدا

گفت پیغمبر کہ یزدان مجید
از پئے ہر درد درمان آفرید
لیک زان درمان نہ بینی رنگ و بو
بہر درد خویش بے فرمان او ؁

لیس الماضین ہم الموت انما لہم حسرۃ الفوت — نیست گذشتگان را غم بر موت بلکہ ایشان را حسرت است بر فوت

راست فرمود آن سپہدار بعر

کہ ہر آن کو کرد از دنیا گذر
نیستش درد و دریغ و غبنِ موت
بلکہ ہستش صد دریغ از بہرِ فوت
لیس للماضین ہمّ الموت گفت
لیک شان با حسرتِ فوتِ اند جفت مثلا

لی مع اللہ وقت لا یسعنی فیہ | مرا با خدائے خود وقتیست کہ نمی گنجد با من
ملک مقرب ولا نبی مرسل | دران وقت ہیچ فرشتہ مقرب و ہیچ پیغمبر مرسل

آن چنان پر گشتہ از اجلالِ حق
کاندرو ہم رہ نیابد آلِ حق
لا یسع فینا نبیٌ مرسلٌ
والملک والروح ایضاً فاعقلوا مثلا

لی مع اللہ وقت بود آندم مرا
لا یسع فیہ نبیٌ مجتبیٰ مثلا

مثل القلب کریشۃ فی فلاۃ | مثالِ دل مانند پریست در بیابان می گرداند
یقلبہا الریاح کیف یشاء | آنرا باد بہ ہر طرف

در حدیث آمد کہ دل ہمچو پری
در بیابانے اسیرِ صرصرے

مثل المومن کمثل المزمار لایحسن صوته الا بخلاء بطنه — مثال مومن چو نے است، نیکو نمیشود آواز او مگر بخالی کردن شکم او

چون پیمبر گفت مومن مزمر است
در زمانِ خالیئے نالہ گر است ص۵۹۶

مثلی کمثل رجل استوقد نارا فلما اضاءت ما حولها جعل الفراش وهذا الدواب التی تقع فی النار یقعن فیها وجعل یحجزهن ویغلبنه فیقتحمن فیها فانا آخذ بحجزکم عن النار وانتم تقحمون — مثال من ہمچو مردیست کہ آتش افروختہ، چون روشن شد گرد آن این پروانہا و کرمہا کہ در آتش افتند در آن آتش افتادن گرفتند و آن مرد دفع میکرد آنہارا و آنہا غلبہ میکردند ہمچنان من باز میدارم شمارا از آتش و شما غلبہ می کنید

راست می فرمود آن بحرِ کرم
من شمارا از شما مشفق ترم
من نشستہ بر کنارِ آتشے
با فروغ و شعلۂ بس ناخوشے
ہمچو پروانہ شما آنسو روان
ہر دو دست من شدہ پروانہ ران ص۱۶۱

المرء مخبوء تحت لسانه — آدمی پنہان است در زیرِ زبانِ خود

گفت پیغمبر بہ تمیزِ کسان
مرد مخفی ما لدےٰ طیّ اللسان ص۳۵

آدمی مخفی است در زیر زبان
این زبان پرده است بر درگاهِ جان ص۱۱۹

المرء مع من احب — آدمی با کسے است کہ دوست میدارد او را

گفت المرء مع محبوبہ
لا یفک القلب من مطلوبہ ص۲۰۹

المستشار موتمن — از کسے کہ طلب مشورہ کردہ شود باید امانت باشد

گفت پیغمبر بکن اے رائے زن
مشورت کالمستشار موتمن ص۲۰

من حفر بیرًا لاخیہ وقع فیہ — ہر کہ چاہے کند برائے برادرِ خود ہم دران چاہ خواہد افتاد

من حفر بیرًا نخواندی از خبر
آنچہ خواندی کن عمل جانِ پدر ص۵۲۰

من رأنی فقد راء الحق — ہر کہ

مارسیت اذ رمیت احمد
دیدنِ او دیدنِ خالق شد

من سن فی الاسلام سنۃ — ہر کہ بنا نہاد در اسلام طریقۂ حسنۂ

حسنة فله اجرها واجر من	اجرِ آن واجرِ ہر آنکہ بدان طریقہ عمل کند
عمل بها من بعده من غیران	برائے اوست بغیر آنکہ از اجر آنہا کہ بدان
ینقص من اجورهم شیئًا	عمل کردہ اند چیزے کم شود و ہر کہ بنا نہاد
ومن سن فی الاسلام سنة	در اسلام طریقہ بدے را وزر آن
سیئة فله وزرها ووزر من	کار و وزر ہر آنکہ بدان طریقہ عمل کند
عمل بها من بعده من غیران	بر اوست بغیر آنکہ از وزرِ عمل کنندگان
ینقص من اوزارهم شیئًا	ہیچ کم شود

ہر کہ او بنہاد ناخوش سنتے
سوئے او نفرین رود ہر ساعتے
نیکوان رفتند و سنتہا باند
وز لئیمان ظلم و لعنتہا بماند م۲۲

ہر کہ بنہد سنتے بد اے فتے
تا در افتد بعد از و خلق اندمے
جمع گردد بروے آن جملہ بزہ
کو سرے بودست و ایشان دم غزہ م۳۳

من عرف الله کلّ لسانہ	ہر کہ خدا را شناخت زبانِ او خاموش ماند

لفظ در معنے ہمیشہ نارسان
زان پیمبر گفت قد کلّ اللسان م۱۶۷

من عرف نفسه فقد عرف ربه — ہر کہ خود را بشناخت خدا را بشناخت

تو یئے تو در دیگرے آمد فین
من غلام مرد خود بین چنین ص ۵۰۶

من قاد مکفوفا اربعین خطوة — ہر کہ برساند کورے را چہل قدم امرزیدہ شود
غفر له ما تقدم من ذنبه وما تاخر — گناہانِ او قبل و ما بعد

ہر کہ او چہل گام کورے را کشد
گشت آمرزیدہ و یابد رشد ص ۲۱۶

من کان لله کان الله له — ہر کہ خدا را باشد خدا او را باشد

کانَ لله بودہ در ما مضٰی
تا کہ کانَ اللہ لہٗ آید جزا ص ۳۰۲

کان للہ دادن آن حبہ است
تا کہ کان اللہ لہ آید بدست ص ۳۶۲

موتوا قبل ان تموتوا — بمیرید پیش از مرگ
گفت موتوا کلکم من قبل ان
یاتی الموت تموتوا بالفتن ص ۳۵۲

بہر این گفت آن رسولِ خوش پیام

رمز مو تو اقبل مو تو ایا کرام ص۲۰۵

المومن مرآۃ المومن — مومن آئینہ مومن است

چونکہ مومن آئینہ مومن بود
روئے او ز آلودگی ایمن بود
یار آئینہ است جان را در حزن
بر رخ آئینہ اے جان دم مزن ص۳۰

المومن یالف ویولف به — مومن کسے است کہ الفت گیرد با خلق و
والمنافق لا یالف ولا — خلق الفت گیرد با او ومنافق کسے است
یولف به — کہ نہ او با خلق الفت گیرد و نہ خلق با او

لیس یالف لیس یولف جسمہٗ
لیس الا شُحّ نفس قسمہٗ ص۱۷۴

الناس علی دین ملوکھم — مردم بر روش شاہان خود اند

بگذر این حیلہ زبصرہ وتبوک
زانکہ الناس علی دین الملوک ص۱۳۶

الناس معادن کمعادن الذھب — مردم کانہا است مثل کانہائے
والفضۃ خیارھم فی — زر و سیم، خیار آنہا در جاہلیت
الجاھلیۃ خیارھم فی — اگر علم وفہم دارند در اسلام
الاسلام اذا فقھوا — ہم خیار اند

قال النبی

یا دِ الناسُ معادنٌ مِن بیار
معدنے باشد فزون از صد ہزار
معدن لعل و عقیق مکتنس
بہتر است از صد ہزاران کان مس ۱۲۶

زرِ کان بود آب و گل ما زرگریم
گہ کنش خلخال و گہ خاتم بریم ۲۲۶

الناس نیام فاذا ماتوا انتبھوا — مردم در خواب اند چون بمیرند بیدار شوند

این جہان را کہ بصورت قائم است
گفت پیغمبر کہ حُلم نائم است ۲۳۹

ہمچنین دنیا کہ حُلم نایم است
خفتہ پندارد کہ این خود دائم است ۳۸۵

نحن الآخرون السابقون — ما موخریم در دنیا و مقدیم در عقبے

بہر این فرمودہ است آن ذو فنون
رمزِ نحن الآخرون السابقون ۳۱۲

لاجرم گفت آن رسولِ ذو فنون
رمزِ نحن الآخرون السابقون ۳۸۸

نعم المال الصالح للرجل الصالح — خوب است مال پاک برائے مرد پاک

مال را گر بهر دین باشی حمول
نعم مال صالح گفت رسولؐ مثنوی

النوم اخو الموت ولا یموت اهل الجنة — خواب برادر مرگ است و اہل جنت را مرگ نیست

اسپ جانہا را کند عاری زین
سر النوم اخ الموت است این مثنوی

نوم ما چون شد اخ الموت اے فلان
زین برادر آن برادر را بدان مثنوی

و

الولد سر ابیہ — فرزند راز پدر است

شعلہ میزد آتش جان سفیہ
کاتشے بود الولد سر ابیہ مثنوی

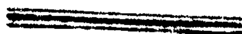
ی

یا معاذ ما خلق اللہ شیئا علی وجہ الارض احب الیہ — اے معاذؓ نیافرید خدائے تعالیٰ ہیچ چیزے را بر روئے زمین کہ دوست تر

ی

من العتاق وما خلق الله — باشد نزد او از آزاد کردن غلام و
علی وجه الارض ابغض — نیافرید هیچ چیزے را بر روئے زمین
الیه من الطلاق — که مبغوض تر باشد نزد او از طلاق

تا توانی پا منہ اندر فراق
ابغض الاشیاء عندی الطلاق ص ۱۲۰

مرجانة المديح

مدحہا شد جملگی آمیختہ

کوزہا در یک لگن در ریختہ

زآنکہ خود ممدوح جز یک بیش نیست

کیشہا زین روے جز یک کیش نیست

بسم اللہ الرحمن الرحیم

سید برہان الدین محقق ترمذی

پختہ گرد و از تغیر دور شو | رو چون برہان محقق نور شو
چون ز خود رستی ہمہ برہان شدی | چونکہ گفتی بندہ ام سلطان شدی

ص ۱۲۹

حضرت شمس الدین تبریزی

آفتاب آمد دلیل آفتاب | گر دلیلت باید از وے رو متاب
از وے ار سایہ نشانے میدہد | شمس ہر دم نور جانے میدہد
سایہ خواب آرد ترا ہمچو سمر | چون برآید شمس انشق القمر
خود غریبے در جہان چون شمس نیست | شمس جان باقیست کو را امس نیست
شمس در خارج اگرچہ ہست فرد | مثل او ہم میتوان تصویر کرد
لیک آن شمسے کہ شد ہستش اثیر | نبودش در ذہن و در خارج نظیر
در تصور ذات او را گنج کو | تا درآید در
شمس تبریزی کہ نور مطلق است | آفتاب است

مرجعانه البدیع

چو حدیث روئے شمس الدین رسید — شمس چارم آسمان سر در کشید

واجب آمد چونکہ بردم نام او — شرح کردن رمزے از انعام او

این نفس جان دامنم برتافته است — بوئے پیراہان یوسف یافته است

کز برائے حق صحبت سالہا — باز گو رمزے ازان خوش حالہا

تا زمین و آسمان خندہ شود — عقل و روح و دیدہ صد چندان شود

گفتم اے دور افتادہ از حبیب — ہمچو بیمارے کہ دور است از طبیب

لا تکلفنی فانی فی الفنا — کلّت افہامی فلا احصی ثنا

کل شیءٍ قالہ غیر المفیق — ان تکلف او تصلف لا یلیق

ہر چہ میگوید موافق چون نبود — چون تکلف نیک نالایق بود

من چہ گویم یک رگم ہشیار نیست — شرح آن یارے کہ او را یار نیست

خود ثنا گفتن ز من ترک ثناست — کاین دلیل ہستی و ہستی خطاست

شرح این ہجران و این خون جگر — این زمان بگذار تا وقت دگر

صث

مشرق خورشید برج قیرگون[عہ] — آفتاب ما ز مشرقہا برون

مشرق او نسبت ذرات او — نے برآمد نے فرو شد ذات او

ص ١٢٢

باز گرد شمس میگردم عجب — ہم ز فر شمس باشد این سبب

شمس باشد بر سببہا مطلع — ہم ازو حبل سببہا منقطع

صد ہزاران بار ببریدم امید — از کہ از شمس این شما باور کنید

تو مرا باور مکن کز آفتاب — صبر دارم من و یا ماہی ز آب

ور شوم نومید نومیدے من — عین صنع آفتاب است اے حسن

عہ بکنایۂ بعیدہ

در [illegible] با این سبب تا خستیم — ورنه ما آن کور را بینا کنیم
صہ ۱۳۹

شیخ صلاح الدین زرکوب

در وصال خواهی صلاح الدین نمود — دیده‌ها را کرد و بینا و گشود
نظر را از چشم و از سیمای او — دیده هر چشمی که دارد نور هو
شیخ فعال است بے آلت چو حق — با مریدان داده بے گفتے سبق
دل بدست او چو موم نرم رام — مهر او که ننگ سازد گاه نام

. . . .

این صدا در کوهِ دلها بانگ کیست — گه پر است از بانگ این که گه تهیست
هر کجا هست آن حکیم و اوستاد — بانگِ او زین کوهِ دل خالی مباد
صہ ۱۴۰

چلپی حسام الدین ابن اخی ترک

اے ضیاء الحق حسام الدین بیا — که نروید بے تو از شوره گیا
از فلک آویخته شد پردهٔ — از پئے نفرین دل آزردهٔ
این قضا را هم قضا داند علاج — عقلِ خلقان در قضا گیج است و کاج
اژدها گشت است آن مار سیاه — آنکه کرمے بود افتاده براه
اژدها و مار اندر دستِ تو — شد عصا اے جان موسیٰ مستِ تو
حکم خذها لاتخف دادت خدا — تا بدستت اژدها گردد عصا
هین ید بیضا نما اے بادشاه — صبحِ نو بگشا ز شبهائے سیاه
صہ ۱۵۱

زان ضیا گفتم حسام الدین ترا — که تو خورشیدی و این دو وصفها

کاین حسام و این ضیا یک هست هین
تیغ خورشید از ضیا باشد یقین

نور از آن ماه باشد وین ضیا
آن خورشید این فرو خوان از نبا

شمس را قرآن ضیا خواند ای پدر
وان قمر را نور خواند این نگر

شمس چون عالی تر آمد خود زماه
پس ضیا از نور افزون دان بجاه

ص ۳۲

بر فلک محمودی ای خورشید فاش
بر زمین هم تا ابد محمود باش

تا زمینی با سمائی بس بلند
یکدل و یک قبله و یک خو شوند

تفرقه برخیزد و شرک و دوئی
وحدت است اندر وجود معنوی

چون شناسد جان من جان ترا
یاد دارند اتحاد و ماجرا

موشئ و هارون شوند اندر زمین
مختلط خوش همچو شیر و انگبین

ص ۳۸۹

ای ضیاء الحق حسام الدین راد
اوستادان صفا را اوستاد

گر نبودی خلق محجوب و کثیف
ور نبودی خلقها تنگ و ضعیف

در مدیحت داد معنی دادمی
غیر این منطق لبی بگشادمی

شرح تو غیب است بر اهل جهان
همچو راز عشق دارم در نهان

مدح تو حیف است با زندانیان
گویم اندر مجمع روحانیان

قدر تو بگذشت از درک عقول
عقل در شرح شما شد بوالفضول

من بگویم وصف تو تا ره برند
پیش از آن کز فوت آن حسرت خورند

نور حقی و بحق جذاب جان
خلق در ظلمات وهم اند و گمان

شرط تعظیم است تا این نور خوش
گرد این بیدیدگان را سرمه کش

ص ۳۱۲

ای ضیاء الحق حسام الدین و دل — کی توان اندود خورشیدی بگل

قصد کردستند این گل پارها — که بپوشانند خورشید ترا

در دل که لعلها دلال تست — باغها از خنده مالامال تست

محرم مردیت را کو رستمی — تا ز صد خرمن یکی جو گفتمی

چون بخواهم کز سرت آهی کنم — چون علیؓ سر را فرو چاهی کنم

چونکه اخوان را دل کینه ور است — یوسفم را قعر چه اولی تر است

ضمیمه

نظمِ دُررِ الحکم

نظم درر حکم

الف

كشف الابيات

(درر الحكم)

کشف الابیات

(درر الحکم)

الف

ب

پ

ت

ج

چ

ح

خ

د

ذ

ر

ز

س

ش

ص

ض

ط

ظ

ع

غ

ف

ق

ک

گ

م

ن

و

ہ

ی

فرهنگ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

آئس، نا امید، مایوس (۲۳۳)
آبی، اباکنندہ، سرکش
آتنا فی دار دنیا ناحسن، عطاکن مارا در
دار دنیا نکوئی۔
آتنا فی دار عقبا ناحسن، عطاکن مارا در دار عقبی
نکوئی اشارہ بآیہ ربنا آتنا فی الدنیا
حسنۃ و فی الاخرۃ حسنۃ سورہ
آثار زاد، بقیہ توشہ ضبینہ
آجلہ، آیندہ
آخرون السابقون، ما آخریم و سابق ایم
اشارہ بحدیث نبوی نحن الاخرون
السابقون
آذر، آتش نام ماہ اول سنہ ایرانی
آز، خواہش، حرص
آشنا، ـ شنا، غواصی (۱۱)

آفل، فرو روندہ
آفلی، ـ آفل ہستی
آل یٰسین، مراد، آل پیغمبر صلعم
آوازہا، آوازہا
آوہ، افسوس
اُئتنا طوعاً، بیائید بخوشدلی
اُئتنا کرہاً، بیائید بکراہت
اِبا، انکار، سرکشی
اباب، آمادگی رفتن، واپسی
اباحت، پروانگی، ہر کار سے وخلافے را
روا داشتن وحلال و مباح گردانیدن،
اباد اللہ کید الکافرین، تباہ کند خدا تعالیٰ
مکر کافران را
ابتر، ناقص، دم بریدہ
ابتلا، در بلا افگندن آزمودن امتحان حق تعالیٰ

بنده را (۳۶۹)

ابتهاج، بہجت، خوشی و فرحی

ابرام، اصرار، تقید، بستوه آوردن

ابریشم بہا، تارساز کہ از ابریشم سازند، معاوضہ

ستار نوازی، مراد شئے قلیل

ابریق، آوندے کہ دارادستہ ولولہ باشد

ظرف آب

ابشروا یا قوم اذجاء البشیر، مژده باد شمارا

اے قوم کہ مژده دہنده بیاید

ابغض الاشیاء عندی الطلاق، مبغوض ترین شئے

نزد من طلاق است، اشاره بحدیث نبوی

یا معاذ... ما خلق اللہ علی

وجہ الارض ابغض عند اللہ

من الطلاق

ابکوا کثیرا، بگریید بسیار، اشاره آیہ

فلیضحکوا قلیلا و لیبکوا کثیرا

سوره توبہ

ابلوج، قند، شکر سفید

ابناء السبیل، ج ابن السبیل راه گزار مسافر

ابن الوقت، شخصے کہ بمقتضائے وقت عمل

کند (ایضاً اصطلاح تصوف)

آتنک راغما من نفسہا، بیاید نزد تو (دنیا)

از خود ذلیل و خوار شده

اتق من شر من احسنت الیہ، پرہیز کن از شر

کسے کہ بروے احسان کرده

اتقوا، پرہیز کنید، اشاره آیہ اتقوا اللہ

حق تقاتہ سوره آل عمران

اتلاف، تلف کردن

اثمار، ج ثمر

اجتبا، برگزیدن، برگزیدگی

اجداد، ج جد، پدر کلان

اجرنی، پناه ده مرا

اجل، بزرگ

اچہ، برادر بزرگ

احتجاب، پرده کردن، در پرده شدن

احتراز، پرہیز کردن، خویش انگاه داشتن

احتراف، پیشہ ورزیدن پیشہ وری

احتراق، سوختن

احتساب، شماره کار، در شمار آوردن،

شمار کار خود کردن، نہی کردن از چیزے کہ

در شرع ممنوع باشد

احتما، پرہیز

احتیال، حیله کردن، حیله گری

احسن التقویم، نیکوترین صورت، اشاره بآیه

لقد خلقنا الانسان فی احسن

التقویم سوره التین

احقاد، کینه داشتن کینه

احمال، ج، حمل بار

احیا، ج، حی، زنده

اخاف الله مالی منه عون، می ترسم از حق تعالی

نیست مارا یاری از دے

اختیار، برگزیدن، (۱۳۸) برگزیده (۲۰۵)

اخضر، سبز، صفت چرخ، مجازاً چرخ

اخطار، ج خطر، امر عظیم خطره

ادبار، ج، دبره، هزیمت

ادبار، پشت دادن دولت

ادبیر = ادبار مراد، مدبر، بدبخت

ادخلوا، داخل شوید

ادخلی، داخل شو، اشاره بآیه وادخلی فی عبادی سوره فجر

ادرار، وظیفه، روزینه (۳۰۴) احسان

اذا جاء القضا ضاق الفضا چون قضا آید

فضا (میدان) تنگ شود

اذبحوا هذا البقر، ذبح کنید این گاو را

اذکروا الله، یاد کنید خدا را، اشاره بآیه

یا ایها الذین آمنوا اذکروا الله

ذکرا کثیرا سوره احزاب

اذکرونی اذکرکم، یاد کنید مرا یاد کنیم شما را

اشاره بآیه اذکرونی اذکرکم سوره بقره

اذن واعیه، گوش محفوظ دارنده سخن

اذواق، ج، ذوق

اذهبوا، بروید شما

ارب، مقصد

ارتجاج، جنبیدن، لرزیدن، رعشه

ارتعاش، لرزیدن

ارتفاع، بلند شدن

ارتفاق، رفاقت

ارتقا، بلندی جستن پایه به پایه بلند شدن

ارتیاح، مسرور شدن، مسرت خرمی

ارج، گردن

ارجا، امیدوار گردانیدن

ارجعی، برگرد، اشاره بآیه یا ایتها النفس

المطمئنة ارجعی الی ربک

راضیة مرضیة سوره فجر

رجوع شو، باز آ (۳۶۱)

ارزن، درختیست که از چوب آن عصا سازند

ارسلان، شیر

ارض الکرام، باغ کریان

ارغنون، ارغن، نام سازے

ارمغان، تحفہ

ازار، تہ بند، جامہ

ازو انش قلل، کم عقل (۲۱۲)

ازیز، آواز جوش دیگ، نالہ و فریاد

اساس، بنیاد

اسبغ امر، تمام کن حکم را، اشارہ بحدیث نبوی

اسبغ الوضوء تزد فی عمرك

استا = استاد

استافیل، انگور

استبعاد، دور شدن، دوری

استبقا، باقی داشتن

استجب، قبول کن، جواب دہ

استراق، گوش داشتن پنہانی سخن کسے را، پوشیدہ حاصل کردن (۶۵۹)

استسقا، طلب آب، آب خوردن

استغراق، ہمہ را فرا گرفتن، غرق شدن در کارے

استکبار، گردن کشی کردن از کبر

استم = ستم

استنشاق، آب در بینی کردن

استثنا (کردن)، انشاء اللہ گفتن

استودہ = ستودہ، ستایش کردہ شدہ

اسطقس، عنصر

اسقمتہ، اندوہناک کردی او

اسکیزہ، شلنگ، جفتہ انداختن ستور

اشباہ ج شبہ

اشجان، ج شجن، اندوہ

اشد قسوۃ، سخت تر (از سنگ) اشارہ بآیہ فھی کالحجارۃ او اشد قسوۃ سورہ بقرہ

اشکار = شکار

اشکال، ج شکل، مانند

اشکال، پوشیدہ شدن، دشواری

اشکم = شکم

اشکنبہ، معدہ جانوران کہ غذا اولاً دران جمع شود، معدہ

اشیاع، ج شیعہ، دوست

اصابت، صحت راے

اصبع، انگشت

اصبعت = اصبع تو، انگشت تو

اصبعین، دو انگشت

اصحاب سبت، مراد یہود کہ بروز سبت

(شنبہ) کار کردند و ملعون شدند

اصحاب شمال، کفار، اہل نار

اصحابی نجوم، اصحاب من مثل ستارہ اند

اشارہ بحدیث نبوی، اصحابی

کالنجوم بایہم اقتدیتم اہتدیتم

اصرف السوء الذی خط القلم، باز دار آن

بدی را کہ نوشتہ است او را قلم

اصطرلاب، آلہ برائے دریافت ارتفاع

آفتاب و ستارگان

اصطفاء، بزرگی و برگزیدگی

اصطنبلی، منسوب بہ استنبول (در نسخہائے

مثنوی شریف بصاد نوشتہ اند)

اصطیاد، صید کردن

اصغا، گوش داشتن بسخن

اصلع، کل، شخصے کہ موئے سرش زائل

شدہ باشد،

اضطرار، کار بے اختیار صادر شدن،

بے اختیاری

اضل، گمراہ تر (اسم تفضیل) گمراہ شد (ماضی)

اطفاء، دور کردن آتش

اطلاق، کشاد

اطلبوا الارزاق من ابوابہا، طلب کنید روزیہا را

(ادخلوا البیوت من ابوابہا) از درہائے او

و درآیید خانہا را از درہائے آن

اطیار، ج طیور، ج طیر، پرندہ

اعتداد، شمار کردن، شمار و عداد

اعتذار، عذر آوردن

اعتزال، بیک سو شدن، طریق معتزلہ کہ عباد را

خالق افعال خود پندارند

اعتمید = اعتماد

اعتناق، معانقہ

اعتیا، ج عتو، سرکش

اعتیاض، عوض دادن، عوض

اعجمی، ناواقف، نافہم

اعرض عنہم، اعراض کن از آنہا، اشارہ

بآیہ فاعرض عنہم و انتظر

انہم منتظرون سورہ الم سجدہ

اعطنا، عطا کن ما را

اعطنی، عطا کن مرا

اعطیناک، عطا کردیم ترا، اشارہ بآیہ انا اعطیناک الکوثر سورۃ الکوثر

اعطیناک کوثر، عطا کردیم ترا کوثر، اشارہ بآیہ حسب بالا

اعما = اعمی، کور

اعملوا ما شئتم، بکنید انچہ خواہید، اشارہ بآیہ اعملوا ما شئتم انہ بما تعملون بصیر سورہ حم سجدہ

اعور، یک چشم

اعبری، غباری، خاک آلود، مراد زمین (از اغبر باے نسبتی)

اغویتنی، گمراہ کردی مرا، اشارہ بآیہ فبما اغویتنی ... سورہ الاعراف

افتراق، از ہمدگر جدا کردن، تفرقہ انداختن

افتقاد، گم کردن گم شدہ رجستن (ہمی تفقد ۴۵۳)

افتقار، فقر، درویشی

افتکار، فکر، اندیشہ

افتتان، در فتنہ افتادن

افسوس، بازی، فریب

افصح من اخیک، فصیح تر از برادر تو

افواہ، ج فوہ، دہن

اقچ = اقچہ، بستہ زر و نقرہ، ہر زر و نقرہ صندوقچہ

اقرب من حبل الورید، قریب تر است از رگ گردن، اشارہ بآیہ ونحن اقرب الیہ من حبل الورید سورہ ق

اقرضوا اللہ = قرض دہید خدا را، اشارہ بآیہ اقرضوا اللہ قرضا حسنا سورہ المدثر

اکال، خورندہ، بسیار خورندہ

اکتساب، حاصل کردن، ورزیدن

اکتئاب، شوریگین شدن وست،

اکتناف، پناہ دادن

اکرمتہ، بزرگ داشتی او را

اکول، خورندہ

الاسلام فی الدنیا غریب، اسلام در دنیا غریب است اشارہ بحدیث نبوی الاسلام بدا غریبا...

الاغ، برید، قاصد

الاغی، قاصد

الامن عصم، مگر کسے کہ پناہ دادہ شدہ است

اشاره بآیه لاعاصم الیوم

لامرالله سوره نور

الپ' بزرگ

التباس' پوشیدن کار' اشتباه

الترک راحة' ترک راحت است

التون' کنیزک' زر سرخ

الجار ثم الدار' اول همسایه پس از خانه

الحاح' ستیهیدن' الحاجت خوشامد کردن

الحب یعمی و یصم' حب کر و کور میگرداند

حبك الشیء یعمی و یصم

الحذر لا یغنی عن قدر' حذر را اگر

فائده نمیکند حذر از قدر' حدیث نبوی

اذا جاء القدر بطل الحذر

الحق مر' سخن راست تلخ است

الخلق عیال الله' خلق عیال خدا است

اشاره به حدیث نبوی الخلق

عیال الله

الدنیا وما فیها متاع' دنیا و هر چه در وست

قلیل است اشاره بآیه انما هذه

الحیوة الدنیا متاع سوره المومن

الدین النصیحة' دین نیکو خواهی است حدیث نبوی

الست' آیا نیستم' اشاره بآیه الست

بربکم سوره الاعراف

الصبر مفتاح الصدر' صبر کلید نجات است

الصبر مفتاح الفرج' صبر کلید گشایش است

الصدق طمانینة' طروب' صدق آرامش

وطرب است' اشاره بحدیث نبوی

دع ما یریبك ...

الطیبات للطیبین' زنان پاک برای

مردان پاک اند آیه سوره النور

العجل نعم المحل' عجلت کننده تا بای خوش

فرود آید

الغ' بزرگ

القارعة' قیامت

القدر یعمی البصر' قضا چشم را کور میکند

الکاسب حبیب الله' کسب کننده دوست

خدا است

الکذب ریب فی القلوب' دروغ شک

اندازنده است در دلها' اشاره

بحدیث نبوی ما یریبك ...

الکن' آنکه زبانش در سخن گرفته باشد

الله اشتری' الله خرید کرد

اللہ اعلم السر والخفی، خدا دانا تراست براز ہائے پوشیدہ

الیتاد اللتی، چنین چنان، حیلہ وتعویق

المستشار موتمن، از کسے کہ طلب مشورت کردہ شود باید کہ امانت دار باشد، حدیث قدسی

المغلوب کالمعدوم، مغلوب مثل معدوم است

الملک عقیم، ملک لاولد است یعنی صلۂ رحم ندارد

الم نشرح، آیا کشادہ نکردم، اشارہ بآیہ الم نشرح لک صدرک سورۂ الم

الم یاتکم نذیر، آیا نیامد شمارا رسول ترسانندہ اشارہ بآیہ الم یاتکم نذیر سورۂ الملک

الولد سر لابیہ، فرزند راز پدر است، حدیث نبوی

الہنا فی ہواجنا الیک } دیوانہ شدہ ایم در
والتمسنا وجدنا لدیک } ہوا شدن آن جاجتہائے خود بسوئے تو آرزو کردیم آن جاجتہا را و یافتیم آنرا نزد تو

الیاس احدی الراحتین، یاس یکے از دو راحتہاست

الی اللہ المآب، بازگشتن است بجانب خدا

الیف، الفت گرفتہ، خو کردہ، صاحب الفت، دوست

الی یوم القیام، تا بہ قیامت

امارہ، امر کنندہ، نفس

ام الکتاب، قرآن مجید، سورہ فاتحہ

امت، گروہ

امتثال، فرمانبرداری نمودن

امساک، نگاہ داشتن، باز داشتن

امہال، مہلت دادن، مہلت

امتہان، خواری

امر ربی، حکم خدائے ما، اشارہ بآیہ قل الروح من امر ربی سورہ بنی اسرائیل

امرہم شوری، کار آنہا مشورہ است، اشارہ بآیہ امرہم شوری بینہم سورۂ الشوریٰ

امعان، سیراب شدن، باریک نگریستن

امکان، ممکن شدن، قدرت دادن

املا، نوشتن، مراد بیان کردن

املاک، ج ملک (۲۰۸) املاک جمع ملک و ملیک است، جمع ملک ملائکہ است، گر حضرت مولویؒ املاک جمع ملک زاید ازینجا استعمال کردہ اند این جمع در

غات یافتہ نمی شود)

اُمنیت، خواہش، امید

امہال، مہلت دادن

امیان، ہمیان، کیسہ

انا، من، خودی

انا الیہ راجعون، بدرستیکہ بسوئے حق باز گردیدہ ایم، آیہ سورہ البقرہ

انابت، آرزو، رجوع آمدن، ترک

ان اتے الرحان وارد سے شاتکم، اگرچہ گرگ باید، ہلاک کند گوسفند شارا،

ان اردتم حشر ارواح النظر، اگر ہیچ امید شما حشر روحہاسے دیدہ را

انا فتحنا، ہر آئینہ ما حکم کردیم، اشارہ آیہ سورہ الفتح

انباز، شریک، شریک کار

انبان، کیسہ، زمبیل و باحصہ مزنبیل گداگران

انبساط، کشادہ شدن، خوشی، فرحت

ان بعض الظن اثم، بعض گمان گناہ اند آیہ سورہ الحجرات

انتباہ، آگاہ کردن

انتسال، نسل شدن

انتصاح، نصیحت پذیرفتن،

ان تمارضتم لدینا تمرضوا، اگر برائے دنیا مرض را برخود ببندید (واقعی) مریض شوید، حدیث نبوی

اند، اندک، مراد از سہ تا نہ

اندہان، اندوہ

انصتوا، خاموش باشید، گوش دہید، شارہ بآیہ اذا قری القرآن فاستمعوا لہ وانصتوا سورہ الانفال

انظرنی الی یوم الجزا، مہلت دہ مرا تا روز جزا اشارہ بآیہ انظرنی الی یوم یبعثون سورہ الاعراف

ان عدتم عدنا، اگر برگردید شما ما نیز برگردیم اشارہ بآیہ واقعہ سورہ بنی اسرائیل

ان فی موتی حیاتی، حیات من در مرگ من است

انکم فی المعصیۃ ازددتموا، شما در گناہ زیادتی کردہ اید

انگلیون، انجیل

انما الدنیا وما فیہا متاع، جز این نیست کہ دنیا و ہرچہ در وست قلیل است اشارہ بآیہ سورہ الرعد

ان لم یعصہن بالف، بدرستیکہ ہر کہ خلاف

ایشان نگر دلطف شونده است، اشاره
بحدیث قدسی شاورهن
وخالفواهن
انوس، مانوس
انه لاارب لامن یدوم، نیست پروردگار
مگر که همیشه بباشد
انی قریب، من نزدیک ام اشاره بآیه
اذا سئالک عبادی عنی
فانی قریب اجیب دعوة
الداعی سوره بقره
انی لم امت، من مرده نیم
انین، آواز گریه، گریه
اوانی، ج آنیه، ظرف
اوحدی، اوحد، اہل زمانه
اوحی الرب الی النحل، وحی کرد پروردگار
بنور عسل، اشاره بآیه واوحی
ربک الی النحل، سوره نحل
اوزه، انگور
اوساخ، ج وسخ، چرک
اوستاخ، گستاخ
اوف بعهدکم، وفاکنیم عهد شما، اشاره

بآیه اوفوا بعهدی اوف
بعهدکم سوره بقره
اوفوا بالعقود، عهد را وفاکنید
اوفوا بعهدی، وفاکنید عهد مرا (حسب سابق)
اوقدتموا، آتش افروختید
اوہن الرحمٰن کید الکافرین، خداست
گرداند کید کافران را، اشاره بآیه
ان اللہ موهن کید الکافرین
سوره الانفال
اهاب، پوست ناپیراسته
اہبطوا، فرود آئید
اہتزاز جنبیدن، شادمانی، تحرک
(از مسرت)
اہتمام، غمخواری (۴۹۰)
اہدنا، ہدایت کن مرا، اشاره بآیه
اہدنا الصراط المستقیم
سورة الفاتحه
اہمال، فروگذاشتن چیزے را بخود
ایاب، واپسی، بازگشت
ایبک، بزرگ، مراد غلام (۲۰۳)
ایتام، ج یتیم

ایچ = ہیچ

ایدر، اینجا، اکنون

ایرا = زیرا، برائے آن

ایراد، فرود آوردن، چیزے را بر کسے وارد کردن

ایقان، یقین

ایمان، ج یمین۔ سوگند

ایناس، انس داشتن

اینت، زہ، کلمہ تحسین و تعجب

ایہا الناس احذروا، اے مردان حذر کنید

ب

بئس، بد

بئس العوض، عوض بد

بئس القرین، رفیق بد

با = ابا، خوردنی

باب، پدر

بادبروت، کبر و غرور

بادشا = بادشاہ

بارو، دیوار قلعہ، حصار

باریک بین، خیال بیہودہ کنندہ

بازغ، بر آمدن آفتاب، روشن

باعد بیننا، دوری کن درمیان ما، اشارہ آیہ باعد بین اسفارنا سورۂ السبا

بجل، بخشیدن جرم، معاف، اسم اہل

بختی، شتر قوی، منسوب بہ بخت نصر

بجز یدہ اند، اختیار کردہ بد

بخ لک، آفرین مرترا

بُد، چارہ کار

بد داوری، داورے بد

بُدنہ، شتر قربانی

بر، نیکی

بَرد، سردی

برطلہ، نوعے از کلاہ

بری، برارت

بَریق، درخشان

بُرین، تراشہ، قاش

بُزان، شہوت زنان، شہوت

بَزہ، گناہ، خطا

بصل، پیاز

بطال النہار، روز بدروغ گزارندہ

بطر، سخت دلی، شادے بمفرط غفلت

نافرمانی، تکبر و خودبینی (۶۴۳)

بطیخ، خربزه

بعد العسر یسرا، بعد از تنگی کشایش است، اشاره بآیه ان بعد العسر یسرا سوره الانشراح

بغا، خوار، بدکار

بقول، ج بقل، تره، سبزی

بگ = بیگ، بزرگ

بلغ، برسان، اشاره آیه بلغ ما انزل الیک سوره المایده

بلو، امتحان

بلوا، بلائے بسیار

بلیسانه نظر، ظاهر بینی مثل ابلیس

بنگیان، بنگ خواران

بنه، رخت و اسباب

بوالحزن، صاحب غم و غصه، صاحب رنج

بوالعلا، صاحب بلندی، نام شاعرے و کنیت هبنق، و ازین رو مراد احمق و نادان

بور، اسپ سرخ رنگ

بوشش، خودنمائی

بوغ، قرط حمام، مهره سفید که در حمام می نوازند

بنچه،

بوقحط، پدر قحط، مراد بسیار خوار

بوک، شاید، مراد، اتفاق و امید و بیم

بول قاروره، قاروره بول، شیشه بول

بها، خوبی

بهاریات، بهار

بیات، آنچه شب گذاشته باشند

بیذق، پیاده

بیگلربیگ = بگلربیگ، حاکم اعلی، بزرگ

بین الاصبعین، درمیان دو انگشتان، اشاره بحدیث نبوی قلب المومن بین الاصبعین من اصابع الرحمن

بیورود، شخصے که هیچ کس بجاء او نیاید

بیوقوف، ناواقف، بے وقعه

پ

پاچیله = پاچله، پا افزار، پاتابه

پائیز، خزان

پار، سال گذشته

پاردم، چرمے کہ در پس پالان چارپایان دوزند

پالہنگ، ریسمانے کہ بر کنار لگام اسپان بندند

پائمرد، مددگار

پدرود، رخصت

پردل، بہادر، شجاع

پرویز، غربال، آردبیز

پرویزن، ایضاً

پرہ، کنارہ، برگ کاہ خرد

پریر، پریروز

پژولانند، درہم کنند، رنجہ کنند

پژولانیدن، پریشان کردن

پژولیدہ، آشفتہ و پریشان

پسیچ، قصد، آہنگ کارسازی (۳۲۴)

پشک، سرگین

پگاہ، وقت صبح، صباح (۵۰۹)

پناغ، تار ریسمان، تار خام

پنبہ کردن، بتنبیہ کردن، نرم کردن، مراد زد و کوب،

پنج و شش، مراد از پنج حواس خمسہ و از شش جہات ستہ

پندتوز، پندخواہ

پنہان پری، پوشیدہ روی

پوتہ و پوتک، خزانہ

پوز، دہان

پوزبند، بند دہان

ت

تابہ خایہ، تابہ قرص آہن کہ بر آن نان زنند خنور

تاری، تاریک

تازیان، اسپان تازی

تاسہ، اندوہ، ملال

تاسہ گیر، اندوہ افزا

تاعلیہا، قصہ طلب (علیہا)

تانی، تاخیر، درنگ

تباب، زیان کاری

تبار، خاندان

تبتل، انقطاع (ایضاً اصطلاح تصوف)

تبختر، خرامیدن از روئے تکبر

تبرک، مبارک گرفتن

تبنا ربنا، توبه ده مرا اے پروردگار

توبآریم تسوئے تو اے پروردگار

تبوراک، طبلکے کہ مزارعان را ے دفع

مرغان درکشت نہند

تسترپو، لہو ولعب

تنق، سرادق، سراپردہ

تنماج، نوشے از آتش

تجافی، یکسو شدن، وجدا شدن، کاواکی

بیرون آمدن (ایضاً اصطلاح تصوف)

تجمش، لطف وخوشی

تجوع، گرسنگی

تحت القہوہ، خوردنی قلیل کہ پیش از

قہوہ خورند

تجب الابصار اذا جاء القضا، چون قضا

آید برچشمہا پردہ افتد

تحری، فکر، جستجو وقیاس قبلہ قیاس (۴۹۲)

تحسیر، دریغ خورانیدن دیگرے را، دریغ

خوردن

تحشم، غضب نمودن صاحب خدمتگاران

شدن یعنی باحشم رفتن

تحول، برگشتن (از جاے بر جائے)

تحویل، برگشتن

تخریق، سوختن

تخسیر، زیان کاری، نقصان

تخلیط، فساد افگندن در کار

تخئیل، خیال آرائی مراد حیلہ سازی (۴۲۱)

تخئیلی، خیال آورندہ، شخصے کہ بخیال

منسوب باشد

ترب، فجل کہ بہندی مولی گویند

تربت، خاک

تربیع، اصطلاح نجوم کہ چند سیارگان

باین طور جمع شوند کہ درمیان شان

سہ برج باشد کہ ربع فلک است،

مراد، دشمنی

ترجمان، کسے کہ زبان یک کس را بدیگرے

فہماند

ترحال، کوچ کردن

ترحب، مرحبا گفتن

ترحیب، مرحبا گفتن

ترسا نصرانی

ترکان، ج ترک، مراد معشوق

ترهات: سخنان بیهوده، لاف و گزاف
گفتار بیهوده و دروغ (۱۶۳)

ترهب: رهبانیت اختیار کردن، رهبانیت

تریاق فاروقی: نوعی از پازهر، تریاق
(تلمیح بحضرت فاروق اعظم ۵۴۵)

تزویر: مکر کردن، حیله سازی، مکر (۲۰۳)

تسخر: مسخرگی، استهزا، تمسخر (۳۰۵)

تسخر کن: تسخر کننده

تسعیر: نرخ

تسفسط: امور را محض خیال دانستن، سوفسطائیت
نمودن یا کردن

تسلس: سالوس فروشی

تسو: یک دوم حبه یا ستار چهار جو، قدر قلیل
مراد حقیر و خفیف (۴۶۶)

تسویل: حیله و مکر آراستن، زشت را نکو نمودن
آراستن کارے

تش = تواشش

تشاور: مشورت

تشریف: خلعت انعام

تشنج: کشیده شدن عضو که از حرکت باز ماند

تصحیف: تحریف و خلاف اصل کردن

تصدیع: درد سر دادن، پریشانی

تضرع: گریه و زاری

تعال: بیا، اشاره بلفظ قرآن تعالوا

تعب: رنج، درماندگی

تعبیه: آراستن لشکر برائے جنگ، پوشیدن
مراد تقدیر

تعرف: شناسائی

تعریش: بر تخت بردن عشرت خانه (۶۷۷)

تعمیق: دور اندیشیدن در کارے، معانی
عمیق و مطالب دقیق

تعویق: درنگ کردن

تف: تپ

تفانی: فنا، نیستی

تفت: تیز، چالاک

تفتیق: دریدن و شگافتن

تفخیم: بزرگ داشتن

تقا: پرهیزگاری

تقلب: دگرگون کردن، گردش

تقلیب: دگرگون کردن

تک: دویدن
تکیف: کیف، چگونگی

تگ، تہ
تگین، آتش پرشہوت
تلاق، ملاقات
تلاقی، ایضاً
تلطیف، لطف، نرمی، نکوئی
تلو، تابع
تلون، گونہ گون
تلویم، ہر آن چیزے کہ باعث ملامت باشد
تلوین، گوناگون کردن (ایضاً اصطلاح تصوف)
تلہب، سوزش
تمکین، جاے صبر جاے کردن (ایضاً
اصطلاح تصوف)
تملق، چاپلوسی
تویہ، مس ابزراندودن، باطل راحق نمودن
تن زدن، خاموش شدن
تنگ جوال، بارخوار
تنبل سست، کاہل
تواب، توبہ پذیرندہ
توختہ، جمع کردہ
توزیع، اندک اندک جمع نمودن، عطائے کہ
جمع باتفاق بہ کسے بخشد، قسمت کردن

برجھے براۓ دیگرے یعنی پارہ پارہ
جمع آوردن (۴۰۸)
توسن، اسپ سرکش
توفیر، مال زاید
تون، خاک و خاشاک، جاۓ خاک و خاشاک
تونی، دزد، عیار، رہزن، سرگین کشندہ
حمام کناس
توہیم، در شک انداختن
تہلکہ، ہلاکت
تیبا، دفع، انکار نمودن
تیمار، غمخواری
تیہہ، میدان
تیہو، پرندہ ایست مشابہ کبک

ث

ثالث ثلثہ، یکے از ثلثہ، عقیدہ مسیحیان
ثبت العرش، مثل ثبت العرش ثم
النقش اول تخت را ثابت کن
بعد ازان نقش کن
ثبور، ہلاکی، زیان
ثبورا و اثبورا، ثبور، ہلاکی، مرادو اۓ واۓ

ثری، زمین نمناک، زمین

ثرید، نان پارہا کہ در یخنی وشل آن بسرشند

ثعبان، اژدہا

ثغر، سرحد

ثمین، پر بہا، گران بہا، قیمتی (۲۳۰)

ج

جافی، جفاکنندہ

جامد، فسردہ

جامگی، وظیفہ مقررہ، جزے، وظیفہ (۱۴۴)

جانی، منسوب بہ جان بمعنی عزیز، از جنایت بمعنی گنہگار

جاوز الاوہام طرا و اعتزل، از اوہام کلی بگذشت و گوشہ گیر شد

جبار، بستن شکستہ، مراد بدر (۲۶۶)

جبال راسیات، کوہہائے محکم

جبری، اعتقاد دارندہ بر جبر

جبیرہ، چوبہا کہ بر شکستہ بندند

جحود، انکار باوجود علم، دیدہ و دانستہ انکار کردن (بالفتح) انکار کنندہ

جحیم، آتش بزرگ کہ در مغاک افروختہ شود، یکے از نامہائے دوزخ

جد، اصرار و تاکید

جذوب، جاذب، کشندہ

جرای، وظیفہ، روزینہ، راتبہ

جریر، تیز زبان، فصیح، نام شاعرے

جبریل

جعد، موئے مرغول سر

جف القلم، خشک شد قلم، اشارہ بحدیث قدسی جف القلم بما هو کائن

جلاب، آب خالص، آب صافی (۱۷۵) آب گل، گلاب

جلدی، جرأت

جناح، گناہ

جنان، ج جنت، بہشت

جنان، دل

جنایت، گناہ

جنت الماوی، بہشت کہ جائے ہمیشہ بودن است

جواد، مخفف جواد

جواری، ج جاریہ، کنیزک

جواسیس القلوب، جواسیس ج جاسوس

جاسوسانِ دل

جوال، چیزے کہ دران غلہ پر کردہ بر جانور نہند ظرفے باشد از پشم بافتہ کہ چیزہا دران کنند، تنگ (۱۳۶)

جوجی، نام مسخرہ

جولقی، ژندہ پوش

جہاز، سامان

جہد المقل، سعی بینوا

جہول، جاہل، بسیار جاہل

جیفہ، مردار

جیفۃ اللیل، مردار شب یعنی چون مردار شب بخواب رفتہ

چ

چارپرہ، چار بازو

چارق، موزہ، پاسے افراز کہ برپاے بندند نوعے از کفش صحرائیان

چارمیخ، نوعے از تعذیب کہ دست و پاے مجرم بچہار میخ بندند

چارمیخ کردن، مراد محکم بستن (۱۲۶) پاسے بندکردن

چاشش، غلہ از کاہ پاک کردہ

چال، چاہ، مغاک

چالش و چالیش، جنگ و جدال

چانہ، ذقن

چاؤش، نقیب لشکر، خادم

چرمدان، کیسہ چرمی

چیرہ، دلیر، غالب

چغز، غوک

چیک چیک، آواز ہمچے مرغان

ح

حائک، جولاہ، بافندہ

حاجب، پردہ دار، مراد خادم محل شاہی

حادث، نو پیدا

حادی، سرودگر، حُدی خوان

حارث، کشتکار

حارس، پاسبان، نگہبان، (۱۵۷) حفاظت کنندہ (۲۳۹)

حازم، صاحب حزم، ہوشیار

حاکی، حکایت کنندہ

حالب، دوشندہ شیر

حانوت، دکان

حایط، دیوار

حَب، دانہ

حبر، سیاہی دوات، دانشمند جہودان

(جمع احبار)، دانشمند

حبل، رسن

حبل الورید، رگ گردن

حبل اللہ، رسن خدا

حبل من مسد، رسن از لیف خرما، اشارہ

آیہ فی جیدھا حبل من

مسد سورہ اللہب

حب یعمی ویصم، حب کور میکند و کری سازد

اشارہ بحدیث نبوی حبک الشئ

یعمی ویصم

حجت بارد، عذر لنگ، دلیل ضعیف

حجل، حجلہ

حجیب = حجاب (۱۲۷)

حجیج = حجاج

حدیث انداز، سخن درمیان آورندہ سخن گو

حدید، آہن

حدیقہ، باغ

حَذَر، باپرہیز، ترسناک

حذور، حذر کنندہ

حُر، آزاد

حراب، جنگ آزما، جنگ حرب (۲۱۱، ۷۴۳)

حرارہ، ترانہ کہ چند نغز از یک آواز و یک

حلق باہم خوانند

حُراقہ (صحیح حُراق) سوختہ چقماق، حراقہ

نوعے از کشتیہا کہ نفت اندازان

آلہ نفت و روسے دارند آلہ نفت

اندازی

حرج، تنگی، تنگ دل

حُراس، ج حارس، پاسبان

حَرَس، نگاہبان درگاہ سلطان

حَرِّض، صیغہ امر، آمادہ کن، گرم کن

حَرَض، بیمارے دل بیاری باطنی، بیاری

حِرف، حرفت

حرکوا، حرکت کنید

حرون، سرکش، گردنکش، تند و توسن

حَرِیّ، سزاوار، لایق

حریر، لباس ابریشم

حزم، ہوشیاری و احتیاط

حسبان، حسب خواه، موافق
حَسَن، نیکو و خوب
حسن الفعال، اعمال نیک
حسیب = حساب، اسم فاعل بمعنی اندازہ کنندہ
حشایش، گیاہ
حشر، برانگیختن، مجازاً بمعنی قیامت، انبوہ
حشیش، گیاہ، گیاہ خانہ
حصر، گرہ گرفتن چیزے را
حصور، باز دارندہ، مردے کہ گرد زنان
نگردد
حصیر، بوریا
حصین، استوار، مراد قلعہ
حضانت، دایگی، محافظت طفل
حطب، ہیزم
حطیم، دیوار، دیوار بیرون کعبہ پستی
(۷۵۵)
حفرہ، نقب کندہ شدن، سوراخ (۳۷۵)
حفرہ گر، نقب زن
حفی، مہربان
حفیر، نقب زن، مراد دزد
حقد، کینہ

حق لا یستحی، خدائے تعالےٰ از حق
گفتن شرم ندارد، اشارہ بآیہ
ذلکم کان یوذی النبی
فیستحی منکم واللہ لا یستحی
من الحق سورہ الاحزاب
حِکَم، ج حکمت
حُکْمِ مُر، فرمان تلخ
حکیم، صاحب حکمت، دانا
حُلقُوم، حلق
حُلَل، ج حُلّہ زیور و لباس خوش، جامہ
حُلْم، خواب
حَلُوب، شیردار
حُلّہ، بردیمانی، مراد لباس نفیس
حِلیت، بزیور آراستن
حَام، مرگ
حُمُر مستنفرہ، خران رم کردہ، اشارہ بآیہ
کانہم حمر مستنفرہ سورہ مدثر
حَمُول، تحمل کنندہ
حَمِیم، آب گرم، گرم
حُمیہ، پرہیز
حَنّانہ، فریاد کنندہ، مراد ستون مسجد نبوی

حنوط، خوشبو

حنین، آواز زیر لب از درد، رنج و افسوس

(۲۰۸)، ناله و فریاد (۳۷۰)

حوالی، اطراف

حَوْرا، واحد حُور، زنے کہ در چشمہاے او

سفیدی و سیاہی ہر دو بنہایت باشد،

زن حسین

حَوَل، کج دیدن

حَوْل، قوت

حیّ، زندہ، قبیلہ

حیث لاصبرٌ فلا ایمان لہٗ (= من لاصبر لہٗ

لا ایمان لہٗ) کسے کہ صبر ندارد ایمان

ندارد (حدیث نبویؐ)

حیث ولیتم فثم وجہہٗ، ہر سو کہ روآرید ہماںجا

روے خدا، اشارہ بآیۂ

فاینما تولوا فثم وجہ اللہ سوۂ البقرہ

حیز، نامرد، مخنث، مبتذل

حیف، ظلم، نقصان، جور، ستم

حِیَل، ج حیلہ

حیّہ، مار

خ

خائبہ، ناامید

خارا، سنگ سخت

خاشع، فروتنی کنندہ (در صورت)

خاضع، فروتنی کنندہ (در باطن)

خافض، پست کنندہ

خالِ مومنان، زیب و زینت مومنان،

مراد حضرت امیر معاویہؓ

خام ریش، ناتجربہ کار، بےعقل

خانہ کندہ، خانہ خراب

خبب، پویہ دویدن، امرد ورشو (۴۲۲)

خب، مرد کریز

خباز، نان پز

خباط، گام زدن اسپ در بیہوشی،

علتے مانند دیوانگی، خبط و پریشانی

(۱۸۴) لغزش (۵۳۹) بیراہی

خبیص، روغن و خرما بہم آمیختہ، حلوا

ختم، مہر

خجلت، شرمندگی

خجیدن، خود را بہم کشیدن

خداع، فریب، مکر

خدعہ، مکر و حیلہ، فریب (۳۱۸)

خدعه سرا، فریب گاه، دنیا

خدو، آب دہن

خدیو، شاه

خراسی، گردانندہ آسیا، خراس آسیا است

که خر و گاؤ بگردانند

خرازیں می خسپد، غفلت رو نماید

خربها، نادان

خردمرد، ریزہ ریزہ

خرزن، تازیانه

خرطوم، بینی و بالخصوص بینی فیل

خرف، بازگشتن عقل از پیران سالی خرف

نعت منه مراد معقل

خرق، دریدن، پاره کردن

خرگله، گله خر، مراد العوام کالانعام

خرم شاه = خوارزم شاه

خر مغشیا، خر و افتاد بیهوش

خر موسیٰ صعقا، افتاد موسیٰ بیهوش

اشاره بآیه فلما تجلی ربه

للجبل سوره اعراف

خرنوب، گیاہے کہ ہر جا روید نشان خرابی

خریق، پرده دریده

خسران، نقصان

خس گدایان، گدایانے کہ بسیار الحاح کنند

خشب، چوب

خشت خشت، آواز کاغذ وغیرآن

خشن، سخت، درشت، کرخت (۲۷۵)

خشوع، فروتنی (در صورت)

خشیت، خوف

خصومت، دشمنی

خضرا، سبز، مراد چرخ

خضریان، جماعت منسوب بہ خضر

خضوع، فروتنی (در باطن)

خطرت، آنچه در دل افتد، اندیشه

خطوب، ج خطب، کار بزرگ، جمع

خطبه (۹۰۲)

خطیره، بقعه پست، مراد گورستان (۲۹۸)

خف، موزه

خفاش، شپره

خفض، پستی

خفیر، رہبر، بدرقه

خلا، تنہائی، خلوت (۲۰۳) خلوتی شدن

مراد خلوئے شکم (۱۵۶)

غلاب، زمین گلناک کہ پادران بلند (۱۲۲)
غلاعت، ناسامانی، ترسیدن از فراق عشق
غُلت، خصلت، بتشدید لام دوستی
خلخال، پازیب
خلق، کہنہ
خلم، دوستی
خماد، وزدسشدن آتش فسردہ
خمار، چادر زنان کہ برسر پوشند
خُمار، دردسرو اعضاشکنی بعد از زایل شدن نشہ
خمّار، مے فروش
خمرہ، خم کوچک
خُمرہ، بوریا
خمسین الف، پنجاہ ہزار
خمول، گمنامی، گوشہ گیری، بیقدری
خُم ہو، منبع افادات ربانی
خمیدن، خم شدن
خمیس، لشکر
خمیس اندر خمیس، لشکر در لشکر
خناق، بیمارے گلو
خنبک زدن، برہم زدن کفہا کہ آواز بنوے خاص پیدا شود
خنگ، اسپ، علی الخصوص اسپ سپید

خنور، کوزہ وخم، مطبخ
خواجہ بوالعلا، مراد احمق
خواجہ تاش، غلامان و نوکران یک خواجہ
خوان باشی، صاحب خوان، خوان سالار
خودکامہ، خودکام، خودرائے، شخصیکہ درکار خود بکسے مشورہ نکند
خہ خہ، عجب عجب، کلمہ تعجب
خیّاط، درزی
خیرالاموراوساطہا، بہترامور اوسط است
خیرناس ان ینفع الناس، بہترین مردمان کسے است کہ نفع رساند مردمان را، حدیث شریف خیرالناس من ینفع الناس
خیرہ خند، بسیار خندہ کنندہ
خیط، رشتہ، مراد صبح
خیک، مشک کہ درو آب پر کردہ اند
خیل، گروہ سواران، قبیلہ، جماعت (۵۱۴)

د

دادار، عادل، خدائے تعالے
دادر، برادر

دادستان، ستاننده داد، انصاف کننده
دارالشرور، عقبیٰ
دارالغرور، دنیا
دارالملام، خانهٔ ملامت، مراد دنیا
داس، آله بریدن کشت، آله آهنی که بدان
کاه و زراعت را قطع کنند، منجل
داعی، دعاکننده، دعوت کننده
داعیه، خواهش، اراده
دانگاه، متاع قلیل، حبه
داو، فریب
داهی، زیرک، چالاک، دانا (۲۹۲)
دب، آهنگ جماع
دبور، بادے که از مغرب وزد
دبوس، گرز، آله حرب براے زدن،
تازیانه (۴۱۲)
دبه، ظرف چرمین که از چرم خام باشد
واکثر دران روغن پر کنند
دخل، آمد
دخل جهاد، آمد از سعی
دخول، داخل شدن، درآمدن
دخیل، دخل دهنده در کار غیر، غیر ملکی

دد، بهائم
دده، درنده، جانوران درنده
درج، صندوقچه
درج، بزرگی
درگهی (مرکب درگهی) مرکب مستعد و هوشیار
درودگر، نجار
دره، تازیانه
دست افشان، بادل خوش، رقص کنان
دستمزد، اجرت، مزدوری
دستور، اجازت، رخصت، وزیر
دشت، بادیه، صحرا، میدان
دع، امر، ترک کن
دعی، فرزندخوانده شده، متبنیٰ
دغل، دغا، دغاباز، فریب (۱۳۰)
فریب کار (۴۷۳)
دفع الحرض، دفع کننده هلاکت
دق، اعتراض
دقیق، باریک
دلاک، مالنده، خادم گرمابه، کبودی کننده
بر اعضا (۵۶)
دلاکی، مالش کردن بدن را

دلال، ناز

دل ربا، ہولناک (۳۹۰)

دلقک، تصغیر دلق، نام مسخرہ

دلیل، راہ نمائندہ

دم، دعوے بالتخصیص دعواے پرغرور

دمار، ہلاک، مراد قصاص

دمدمہ، مکر، فریب، افسون (۹۴۸)

دمع، اشک

دُم غزہ، پیچ دم حیوانات، مراد ایں بندہ (۹۳۰)

دنی، پست طبع، کمینہ

دوار، گردش

دوتو، دوچند

دودمان، خاندان

دودہ، خاندان

دوشاب، شیرہ انگور

دوک، سوزن، آہن درازکہ در چرخہ باشد

دولاب، گردندہ، چرخے کہ بآن آب کشند

دون، پست ہمت

دوی، آواز نرم، آواز پشہ و زنبور

دویست، دوصد

دہا، (دہی) زیرکی، چالاکی

دہ بداد، کیسہ کرد، ملیدہ کرد

دہلیزی، بیرونی

دے، ماہ دے، خزاں

دیار، ساکن، مکان

دیان، پاداش دہندہ، یکے از اسماے الٰہی، ال اندیانت (۵۱۲)

ذ

ذات الصور، پر نقش و نگار

ذبال، ج ذبالہ، فتیلہ

ذکاوات، ج ذکاوت

ذلت نفسہ، ذلیل شد نفس او

ذل من طمع، ذلیل شد ہر کہ طمع کرد

ذوالمنن، صاحب نعمت، صاحب احسانہا

ذوالنورین، صاحب دو روشنی، مراد حضرت عثمانؓ

ذولباب، صاحب عقل، دانشمند

ذی النورین، (در حالت جر) ذوالنورین)

ذیل، دامن

رائحہ، بو

راح، شراب

راحت الانسان فی حفظ اللسان، راحت

انسان در محفوظ داشتن زبان است

راد، خردمند، دانا، جوانمرد، فیاض (۲۹۳)

رافع، بلند کنندہ

راغ، صحرا، دامن کوہ، مرغزار

راویہ، مشک

رایت، علم

رایض، ریاضت کنندہ، ریاضت دہندۂ

اسپان

رایضی، اسپان را ریاضت آموختن،

ریاضت

رائگان، مفت

رباط، مسافرخانہ

رب الفلق، پروردگار صبح، اشارہ آیہ

قل اعوذ برب الفلق سورۃ الفلق

ربانی، منسوب بہ رب (خلاف قیاس)

رب سلّم، یارب من سلامت دار

رُبع، منزل و جایگاہ فرود آمدن، چہارم

رُبع عشر، یک چہل

ربنا انا ظلمنا، اے پروردگار ما ستم کردیم

اشارہ آیہ ربنا ظلمنا

اَنفُسنا سورۃ الاعراف

ربنا انا ظلمنا انفسنا، اے پروردگار ما

ستم کردیم بر نفس خود (حسب بالا)

ربوہ، خاک، پشتۂ خاک

رب یسّر، اے رب آسان کن

رتاج، بند در

رتم، رشتہ کہ بر انگشت بندند کہ چیزے

بخاطر ماند، مراد، رشتہ

رجا، امید

رِجَالٌ صَدَقُوا، مردمان کہ وفا کردند عہد خود

را، اشارہ آیہ رجال صدقوا

ما عاهدوا الله، سورۃ احزاب

رجیم، مرجوم، سنگسار کردہ شدہ

رحیق، شراب صاف و خالص

رخصت، اجازت

رُخُوت ج رخت واز رخو بمعنی نرمی

ردا، چادر، پوشش

رُدّوا العادوا، اگر برگردیدہ (بدین)

عود کنید (بسوے چیزیکہ نہی کردہ شدہ اید)

اشارہ آیہ لو ردوا العادوا

سورہ الانعام

ردی = ردا

رُسُل، ج رسول

رسیل، ہم نامہ و پیام

رشاد، براہ آمدن

رشد، راہ راست

رصد، چشم داشتن، نظر کردن در سیارگان،

رصدگاہ

رضی، کسے کہ از وے خوشنود باشند،

خوشنودی

رضیع، طفل شیرخوار

رعا، ج داعی، شبان، مراد حاکم

رعیب، مرعوب

رغم، بخاک آلودن، مراد کارے برعکس

کسے کردن

رغید، وسیع، فراخ

رغیف، نان، گردۂ نان (۳۹۱)

رفاق، ج رفیق، دوست

رفع، بلندی

رفق، نرمی

رفق راس الحکمت، نرمی اصل دانائی است،

رقاق، نان تنک

رقو، ترقی

رقیق، باریک

رکو، پارچہ یکپارہ

رمال، ج رمل، ریگ

رُمح، نیزہ

رمد، درد چشم

رمہ، گروہ، گلہ گوسپند

رمیم، بوسیدہ

رنگِ آل، رنگ سرخ، مراد اہل اسلام

رنگِ کفر، رنگ سیاہ، مراد کفار

رنود، ج رند، مفسد

روا، مخفف رواج

رواق، کاشانہ، پیشگاہ

روزبار، روز بارگاہ

روحنت، خوش شدن، خوبی

روسپی، فاحشہ

روضۃ الکرام، باغ کریمان

رہ آوردہ، ارمغان

رہط، گروہ، قبیلہ

رہی، بندہ، غلام

ریب، شک

ریب المنون، حوادث زمانی، موت

ریبت، شک، شبہ، کر

ریشخند، مذاق، تمسخر، کسیکہ آنرا بتمسخر گیرند
مراد ذلیل و خوار (۱۸۶) استہزا
(۴۷۹)

ریع، زمین بلند، حاصل کشت، مال افزونی
محصول کشت (۳۸۷)

ریع تقصیر، کمی محصول

ز

زادا، معمار

زاویہ، گوشہ

زُبّ، زہ، ریش، مجازاً آسان (۳۴۷)

زبانہ، شعلۂ آتش

زجاج، ج زجاجہ

زجاجہ، آبگینہ، ظرف آبگینہ

زجر، باز داشتن، نہی کردن، سرزنش

زحف، جمع شدن برائے جنگ

زحم، انبوہ

زحیر، رنج و تعب، درد شکم، مرض پیچش
مراد درد و غم
(۱۳۳) مرض پیچش مراد ناخوش ناگوار (۴۶۵)

زدودن، پاک کردن، صیقل کردن

زراد، زرہ ساز

زرادی، زرہ سازی

زراق، ریاکار

زرجعری، زر خالص

زردہ دہی، ایضاً

زرساؤ، ایضاً

زرغبّا، ایک روز درمیان دادہ ملاقات
کن، اشارہ بحدیث قدسی

زرق، فریب

زروع، ج زرع، زراعت

زعیم، ضامن، سردار قوم

زفاف، فرستادن عروس بخانۂ شوہر

زفت، قوی، فربہ، بزرگ (۳۴۸)

زلال، آب خالص

زلت، گمراہی، لغزش

زلزال، جنبانیدن، پریشان حالی

زلق، لغزش

زن بمزد، دیوث

زنبیل، کیسہ (چرمی) کہ گدایان دران چیزہا نگاہ دارند

زوتر = زودتر

زہار، شرمگاہ

زہرہا، آشے کہ دران زہر بود

زہف، سخن دروغ

زیت، روغن

زیرا، از براسے

زیردست، پوشیدہ، نہان (۴۰۹)

ژ

ژاژ، ہذیان، گفتار بیہودہ

ژاژخا، بیہودہ گو

ژاژخائیدن، بیہودہ گوئی کردن

ژرف، پہن، طویل و عمیق

ژغژغ، آواز بہم زدن دندان

ژند، خرقہ کہنہ، پارہ دلق

ژندہ، عظیم، مہیب

ژیغ ژیغ، حسب بالا، آواز بہم زدن دندان

س

سابقوا، پیش روید، سبقت کنید

سابقون السابقون، پیش پیش روندگان اشارہ آیۂ السابقون السابقون سورۂ الواقعہ

سارعوا، بسرعت روان شوید

سافرت مدے فی نافقیہ، سفر کردم مدتے در مشرق و مغرب

سافروا کے تغنموا، سفر کنید (و صحت و) برکت حاصل کنید، اشارہ بحدیث نبوی، سافروا تصحوا و تغنموا

سالفہ، گذشتہ

سالوس، مکر، مکار، فریب، فریبندہ (۴۷۵) چرب زبان، حیلہ گر (۴۸۲)

سباحی، شناوری

سبال، ج سبلت، بروت، موئے لب

سبت، روز شنبہ، یوم متبرک برائے یہود

سبطی، بنی اسرئیل در مصر، قوم موسے (۴۸۲)

سبق، سبقت، پیشی، سابق (۶۱۱)
سبلت، بروت، موے لب
سپرغم، ریحان
سپس، کرم خورد که در جامه مردم پیدا شود
ستاره بار، اشک بار
ستاره بارگشتن، اشک راندن از چشم
ستان = استان، سر بالا افتاده بر پشت
خوابیده (۳۹۳)
ستم = توانستم
ستن = ستون
ستی = سیدی، کدبانو
ستیر، مستور، پرده نشین، مستوره (۳۶۵)
زن پاکباز (۳۱۵)
سجاف، آنچه گرد جامه دوزند، پرده،
سجن، قید خانه
سجین، طبقه دوزخ، کتابے که اعمال
مجرمین دران مسطور است، زندان
سحاب، ابر
سحوری، نغمها که در وقت سحری سرایند
سخته کمان، سخت کمان
سخره، آنکه برو فسوس کنند، مطیع

سخره، کاربیزد، بیگار
سخوط، غضب کرده شده، مراد شیطان (۶۲۴)
سداد، راستی، راستی در گفتار و کردار
سدره، درخت کنار، سدرة المنتهی
سرار، نهانی
سرایر، ج سر، راز
سرمدی، ابدی
سرهنگ، سردار لشکر، لشکری
سطبر، قوی
سطوت، غلبه
سعاد، مسعود، نیک بخت
سعت، وسعت، فراخی، گنجایش
سعیر، آتش افروخته، نام دوزخ
سغراق، کاسهٔ بزرگ
سغری، سخت روئی، بے حیائی، ترش
روئی (۳۹۷)
سِفال، کمینگی
سفال، آوندگلی
سفره، دستارخوان، جامه چرمین (۴۶۳)
سفلی، پست، خاکی
سفول، پستی

سفہ، سفاہت، نادانی

سفیہ، نادان، بیوقوف

سقاہم ربہم، سیرابکرد ایشانا خدائے آنہا

سقر، دوزخ

سقط، افتادن، انداختن، افتادن چیزے
مراد مرگ (۲۴۲)

سقوط، افتادن چیزے

سُکر، مستی (ایضاً اصطلاح تصوف)

سکرہ = سکورہ، کاسہ گلی

سکسک، اسپ کم رفتار

سکن، مسکن

سکین، کارد

سگال، حیلہ و اندیشہ

سگالش، فکر، اندیشہ

سلاخ، پوست کشندہ

سلح، سلاح، آلات جنگ

سلطان عبس، مراد آنحضرت صلعم اشارہ
بہ عبس و تولے

سِلم، صلح، آشتی

سُلم، نردبان، زینہ

سلوت، خرسندی و بعنی آرام (۴۹۵)

سلہ، سبد، زنبیل

سلیم، فہمیدہ، مراد نادان، سلامت ماندہ
تفاولاً مار گزیدہ

سماط، دستارخوان

سماک، نام ستارہ

سم الممات، زہر موت

سمر، افسانہ، و بالخصوص افسانہ کہ در شب
گویند (۴۱۶)

سمعنا طاعتہ اصحابنا، قبول کردیم اے
اصحاب ما

سمعہ، آوازے کہ برائے خبر دادن بود

سمک، ماہی

سمین، فربہ

سنا برق، روشنی برق

سنا برقے (یائے واحد)، تابش برق،
اشارہ بآیہ سنا برقہ یذہب
الابصار سورہ النور

سنان، سرنیزہ

سنج، دو طبق کوچک آہنی کہ باہم زنند و
آواز پیدا کنند

سند، تکیہ گاہ، پشت پناہ

سنقر، نام غلام
سنگ، حجر، وزن
سنی، روشن، مراد بزرگ، روشن و نفیر،
(۳۵۳) بلند (۵۰۲)
سوار، دست برنجن
سوائم، جانوران چرا
سوء الظن، بدگمانی
سوء القضا، بدفالی، سوء اتفاق
سور، پس خورده طعام، جشن و شادی
(۴۱۶) میزبانی (۷۶۳)
سوسمار، نام جانورے
سهم، خوف
سیاه، سیاه فام، حبشی
سیبویه، مخفف سیب بویه، مراد سیب
رخسار (۱۲۲)، نام نحوی
سیروابی، ببرید مارا
سیلفک، آهسته
سیما، بشره
سیج، ته خانه

ش

شادروان، سراپرده، خیمه
شارد، رمنده مثل اسپ وغیره
شارع، راه، صاحب شرع
شاورهم، مشوره کن با ایشان، اشاره
آیه شاورهم فی الامر
سوره آل عمران
شاه مات، کسے که درمات کردن (در
شطرنج) برهمه غالب بود
شبچره، مختصر طعام شب
شبدیز، شب رنگ، اسپ سیاه
شبر، بالشت
شبکوک، نوعے از گدایان که شب بر سر
بلندی در محله درآیند و یک یک
اهل آن محله را دعا کنند تا بایشان
خیرے رسد
شبه، مانند، گوهر مصنوعی
شبع، سیری
شتا، سرما
شح، بخل
شحم، پیه
شحون، پر کردن، عظیم

شحیح، بخیل

شخ، کوه، زمین سخت

شخص، جسم

شخول شخیل، فریاد، بانگ

شدق، کنج دهان

شدیار، زمینے که برائے زراعت قلبه
رانی شگافته باشند، مراد زراعت
(۶۹۹)

شرفه، آواز باریک، کنگره

شره، حرص

شستر = شوشتر

شسته = نشسته

شش و پنج زن، سعی کننده

شط، کناره رود، جوے

شطاء، گیاه سبز خورد، (۸۶۶)

شعار، طریق

شعاف، قلعه کوه

شعر، مو

شعری، نام ستاره

شعشع، پراگنده، تنک، روشنی،
تابنده (۶۲۸)

شغاف، بیاری مخصوص به مردان

شفے، شفا

شقی، بدبخت

شکرباره، دوست (۹۸۰)

شکل، اشکال، دشواری

شگرف، نادر، زیبا، وسیع

شم، بلندی خاک و کوه

شمس، آفتاب

شمن، خادم صنم اصنام، بت پرست

شمول، شرابے که از بوے اوست
شوند، شراب، سوئے دست
چپ برگشتن باد، باد

شمیم، خوشبو

شنار، عیب، عار

شناعت، قباحت، زشتی

شنگ، شوخ، رعنا

شورابه، آب شور، مراد اشک

شورش، بیقراری، فتنه

شه، اصطلاح شطرنج معروف

شه، کلمه کراهت و نفرت، کلمه
افسوس و دریغ

شہرتاس، ہمشہر

شہرزادؔ، زاوُ، معار، اضافت مقلوب

زاوُ شہر، معار شہر

شہ شہ گفتن، عبارتیست کہ در ہنگام بازے

شطرنج حریف را از مات شدن

خبر کنند دامر کنند کہ شاہ را حرکت دہ

شہناز، عروس، نواے از موسیقی

شہود، ج شاہد، حاضر شدگان گواہان

شہور، ج شہر، ماہ

شہی، خواہش پیدا کنندہ

شید، مکر

شیشک، گوسپند یکسالہ

شیشہ جان، کمزور

شَین، زشتی

شَینا خیرلنا خذ زتیا، عیوب با برائے

ما خیراند، خوبی ما را از ما بستان

شیون، فریاد، شور

ص

صائب، راست، درست

صابون سلطانی، توزیع حاکم، محصول

شاہی (ایضاً)

صاحب، رفیق، وزیر

صار دگا منہ وانشق الجبل | شکستہ وپارہ

ہل اُتم من جبل رقص الجبل | پارہ شد این

کوہ آیا دیدہ اید شما کہ کوہ مثل شتر رقص کند

صارم، شمشیر

صامت، خاموش، زر و سیم

صب، آرزومند، مشتاق، عاشق

صبا، ہوائے صبح، کودکی، میل دل

صبر مفتاح الصلہ، صبر کلید بخشائش است

صبغۃ اللہ، رنگ خدا، مراد دین

خدا، اشارہ آیہ صبغۃ اللہ

ومن احسن من اللہ صبغۃ

سورہ البقرہ

صبی، طفل

صُح، صحت باد، خوب

صحاک نعیم دائم، مرزا باد نعیم جاودانی

صحف، ج صحیفہ

صحن، طبق، صحن خانہ

صحو، ہوشیاری از مستی (ایضاً اصطلاح

تصوف)

صداع، درد سر
صَدَّق، مراد تصدیق
صدلہ، پریشان
صدید، آب زرد، بانگ
صَدیق، دوست
صِدّیق، راست گو، لقب حضرت ابوبکرؓ
صرّاف، تصرف کنندہ، متصرف، مراد حاکم، سرہ کنندہ سیم وزر
صرصر، باد تند
صریر، صدائے قلم مراد آواز
صعب، سخت
صعقہ، بیہوشی
صَعود، برآمدن، بلندی
صعوہ، نام مرغے
صعید، خاک، زمین بلند
صفا، روشنی خلاف کدر، صفائی (ممکن است کہ مخفف صفات باشد ۵۲)
صفدر، (صف در) درندۂ صفِ لشکر
صفر، خالی
صفع، سیلی، سیلی زدن (۴۶۵)
صفوة، خلاصہ
صفی، صاحب صفا، دوست، برگزیدہ
صفیر، آواز مرغ، بانگ مرغان (۲۰۸)
صقر، چرغ، ہر مرغ شکاری
صلا، صلوٰة
صلابت، سختی
صلوٰة دائمون، نماز ہمیشگی
صمصام، شمشیر
صنادید، ج صندید، مہتر قوم
صنم، بت
صُوَر، ج صورت
صُور، انچہ اسرافیل در و سے دمد
صوفی، پیرو طریق تصوف
صولجان، چوگان
صومعہ، خانقاہ
صہر، خُسر
صہیل، آواز اسپ
صیاح، آواز، فغان
صیت، آوازہ
صیرافی، صراف
صیف، گرما

ض

ضائر، گزندرسان، ہلاک کنندہ
ضاق، تنگ شد
ضال، گمراہ
ضالہ، گم گشتہ
ضب، سوسمار، کینہ دل
ضجیع، ہم خوابہ
ضحکہ، انچہ بروسے خندند
ضحو، نیم چاشت، طعام چاشت، پیداو کشادہ شدن
ضخم، سطبر، درشت
ضد، دشمنی
ضر، نقصان
ضراب، ضرب شمشیر
ضرار نقصان
ضراعت، نالہ وزاری
ضرت، نقصان رسانی
ضرتان، دو سنگ آسیا، دو زن کہ درحبالۂ نکاح یک مرد باشند
ضریر، نابینا
ضعاف، ج ضعیف
ضمان، ضمانت
ضمیر، دل
ضنت، بخل
ضنک، تنگ
ضوء، روشنی
ضیاء، ایضاً
ضیاع، مقطعات، جاگیر، زمین
ضیر، نقصان وزیان
ضیف، مہمان
ضیمران، ریحان

ط

طاحون، آسیا
طارق، بشب آئندہ
طاس، طشت کلان، کاسہ ظرف (۳۳۵)
طاغوت، طغیان کنندہ، شیطان
طاغی، طغیان کنندہ
طاق، (وطرب) تنہاروی (شادیہا نمودن ۵۰۶)
طاق وطرم، کروفر
طالب الدنیا وتوفیرتہا | طالب دنیا وزیادتی
طالب العلم وتدبیراتہا | آن طالب علم وتدبیراو

طالع، بدبخت، بدکردار
طامات، سخنان پراگنده
طبتم فادخلوها بابها، شاد باشید پس
داخل شوید از دروازه
طبلخوار، شکم خوار، بسیار خوار
طبے، پستان چار پائیگان، مراد شیر،
آب (۴۰۴)
طراز، زینت، آرائش نقش ونگار ہر چیز
نقش جامہ، سجاف جامہ (۲۲۴)
طراق، پارہ نعل بر موزہ زدن، مراد آواز
پیدا کردن
طرب، خوشی
طُرق، ج طریق
طروب، اہل طرب، طرب، خوشی
طروقی، طروق، راہرو
طریف، نو، نازک
طشت از بام افتادن، بلند شدن آوازہ
بدنامی، فاش شدن راز
طغیان، از حد درگزشتن
طفیلی، ناخواندہ در مجالس طعام روندہ
طقطق، آواز باہم زدن دو شے، آواز پا

طقطقی، حسب بالا
طُلب، گردہ
طمطراق، خودنمائی، کروفر (۵۱۷)
طناز، ناز کنندہ
طنطنہ، کروفر
طنین، آواز مگس
طوع، بخوشی
طومار، دستاویز، مجموعہ تحریرات
طَہور، پاک کنندہ، پاک
طے، پیچیدن
طَیِّب، پاکیزہ
طیبت، خوش طبعی
طین، گل، خاک

ظ

ظالم، اشارہ بر ظالم منھم لنفسہ سورۃ الکہف
ظریف، خوش طبع
ظل، سایہ
ظلال، ایضاً
ظلم، تاریکی
ظلمت، ایضاً

ظلام، تاریکی

ظلوم، ظلم کننده، درظلمت ماندہ

ظلہ، سایہ پوش، ابرے کہ سایہ کند

ع

عارض، پیش کنندہ، رخسارہ

عارف، شناسندہ، صاحب معرفت

عاریہ، عارضی، عاریتی

عاصم، پناہ دہندہ، محفوظ دارندہ

عاطل، معطل، بیکار

عاق، نافرمان، سرکش با مادر وپدر

عاقلہ، دیت، مراد دیت از بیت المال (۳۳)

عاکف، گوشہ نشین بالخصوص در مسجد

عامدی، (یاے مصدری) عمدًا

عامرہ، آباد، معمور

عامل، کارکن

عانہ، زیرناف

عُبّادیہ، عبادت کنندگان (ممکن است بالتخفیف منسوب بقبیلہ عباد بود)

عباس، ترشرو، نام عم پیغمبر صلعم، ایضًا نام شخصے کہ بلطایف گدیہ میکرد

عبدالبطون، شکم بندہ

عبر، عبور، گذار

عِبَر، عبرت

عبس، اشارہ است بہ عبس وتولےٰ (ترشرو وروگردان شد)

عبور، گزشتن از چیزے

عبوس، ترشرو

عِبید، ج عبد

عُبَیْد، تصغیر عبد

عتل، درشت گو، سخت آواز، غلیظ الطبع،

عتو، از حد در گزشتن، سرکش (۲۶۵) پریشانی (۴۸۲)

عتیب، = عتاب

عتید، آمادہ

عتیق، آزاد

عثار، لغزش

عجاب، شگفت، تعجب

عجل، عجلت، زودی

عِجل، گوسالہ

عجلوا الطاعات قبل الفوت، شتاب کنید در

لاعات قبل فوت شدن (وقت)

عجوز، زن پیر، زن

عجول، بغایت عجلت کننده

عجین، خمیر

عد، (امر) شمار کن

عد، عدد

عداة، ج عدو، دشمن

عداد، شمار

عدس، نوعے از غلہ، زسک

عدوان، زیادتی، ظلم

عدول، ج عدل، عادل

عدول، (مصدر) برگشتن از راہ

عدی = عدو، ایضاً جمع عدو، دشمن

عذار، رخسارہ

عذب، آب پاکیزہ، شیرین (۲۵)

عرج، لنگ

عرجون، شاخ درخت خرما

عرصہ، میدان، مراد فرش خانہ (۲۷۷)

عرض، پہن، وسیع، پیش کردن

عرض، خلاف جوہر، قایم بالغیر

عرض، ناموس

عرضہ، پیش کردن، نالش

عرق، رگ

عروۃ الوثقیٰ، دست آویز محکم اشارہ آیہ

فقد استمسك بالعروة

الوثقی سورہ البقرہ

عروق، ج عرق، رگ

عریش، ہر پوشش کہ سایہ افگند، کلبہ

مکان نے

عرین، بیشہ

عزب، بے زن

عزل، بیکسو شدن و کردن

عزم، قصد، ارادہ

عزیزی، عزت

عس، صاحب شرطہ، پولیس، شحنہ

(۲۵۸)

عسے، شاید

عسیر، دشوار

عشا، تاریکی شب کہ وقت نماز شب است،

عشا، طعام شب

عشرت، خوش گزرانی

عشرۃ امثالہا، دہ بار مانند آن، اشارہ

آیہ من جاء بالحسنۃ فلہ
عشر امثالہا سورہ الانعام
عشرہائے مصحف، نشان آیات قرآنی
کہ از زر باشد
عِشوہ، ناز، فریب
عشیق، معشوق
عصاۃ ج، عاصی، گنہگار
عصفور، کنجشک
عصیر، افشردہ، شراب
عَضُد، بازو، یاری دادن
عطب، ہلاکی
عطش، تشنگی
عطشان، تشنہ
عطن، گندگی
عظات، ج عظ، پند، نصیحت
عُظام، ج عَظم، استخوان
عظّام، بزرگ
عفریت، دیو
عفن، بوسیدہ، بوسیدگی
عَقار، اراضی، املاک، متاع، ساز و سامان
عُقار، شراب کہنہ

عقال، زانو بند شتر
عقبہ، راہ دشوار در کوہ، دشواری
عقدہ، گرہ
عقر، زخم
عَقول، عقلمند
عُقول، ج عقل
عکاشہ، نام شخصے
علف، خوردنی ستوران، گیاہ، چرا،
عَلّمَ الاسماء، آموختن نامہا، اشارہ آیہ
علم آدم الاسماء کلہا
سورہ بقرہ
عِلم من لدن، علمے کہ از جانب خدائے
تعالی باشد
علن، علانیہ
علو، بلندی
عُلوی، بلند، آسمانی
علی عیب العمی، کورانہ
علیہا، ناگاہ، ہم قصہ دارد کہ در ماورا النہر
طلاب مدرسہ یکے را کہ بسیار بلید
باشد بر جائے صدارت نشانند و از وے
سوالہائے لایعنی کنند تا دم آخر

پرسند که بگو ضمیر علیها بچه راجع میشود، نتواند گفت، او را بگو بند مسخرگی کنند، پس مراد "آفت ناگهانی

علیّین، مقامے در بہشت، کتابے که اعمال بندگان صالح دران مسطور است

عمران، آبادانی، نام پدر موسیٰ

عمش، ضعف بصر و دویدن آب در چشم بوجه علتے

عمود، ستون

عمیٰ، نابینا، کور، کوری (۳۸۹)

عمیا، زن نابینا

عنا، تعب، درماندگی، تکلیف (۲۱۵)

عناد، دشمنی

عناق، معانقه

عنب، انگور

عنده ام الکتاب، نزد اوست اصل کتاب

عنف، فساد، گناه

عنف، ج عنیف، درشت (۳۱)

عنق، گردن

عنود، از راه برگشته، گمراه، سرکش

عنید = عنود، از راه برگشته، گمراه

عنیف، سخت، خشن

عوان، سرهنگ، بالتخصیص اہل شرطه (پولیس)

عوانی، ظلم

عوز، (بالضم و واو معروف) برهنه تن برهنه، مراد مفلس (۲۷۵) تنگدستی و فقر

عوران، ج اعور، یکچشم

عون، مدد

عیان، ظاهر

عین، چشم، چشمه آب، زر

عین، ج عیناء، زن خوش چشم

عین العیان، چشم ظاهر

عین الکمال، چشم زخم، نظرے که شئے زیبا و خوش را ضرر رساند

عین الملح، چشم نمکین

غ

غابر، از اضداد است بمعنی گذشته و آینده

غارب، فرو رونده

غبرا، زمین
غبین، رنج و افسوس، نقصان، ضرر (۲۲۳)
غُز، زن فاحشه، قحبه
غراب البین، زاغ جدائی، محاوره اہل
عرب، مراد وقت جدائی
غرامت، تاوان
غرّ، فریبندگی
غرس، نشاندن درخت
غرف، بریدن، مراد روزن و شگافِ در
غرفہ، دریچه
غَرّہ، فریب خورده
غُرّہ، ابتداے ماه، آغاز
غریم، قرضخواه
غژ غژان، خود را کشان کشان آوردن،
نشسته بسرین رفتن مثل طفل،
نشسته رفتن (۲۲۲)
غَسول، غسل دہنده
غِش، خیانت، آلودگی (۳۹۰)
غشوم، ظالم
غشیان، بیہوشی
غصن، شاخ

غطا، پوشیده، پرده
غِل، کینه، آمیزش، بند آہنی
غلو، از حد در گزشتن
غلول، خیانت در غنیمت، خیانت
غمّاز، چغل، سخن چین
غمام، ابر
غمان، غم
غمد، غلاف شمشیر، نیام
غمز، اشاره به چشم، غمزه
غنج، کرشمه و ناز
غواص، بدریا فرو شونده
غوایت، گمراہی
غوث، فریادرس، یکے از دو تن که
یمین و یسار قطب باشند
غوغا، شور، انبوهِ عوام
غول، جن و دیو که در صحرا و کوه می باشند
و مردمان را گمراه و ہلاک کنند، راہزن
غوی، گمراه
غے، گمراہی، کجروی، گمراه، کجرد
غیاث المستغیث، بفریاد دادخواه
رسیدن و ہم رسنده

غیوث، ج غیث، باران

غیور، رشکناک

ف

فایض، قابل فیض

فاجتهد بالبیع ان لایخدعوک، جهد کن در خرید که فریب نخوری

فاروق، فرق کننده درمیان حق و باطل، لقب حضرت عمرؓ

فاضحه، رسوا کننده

فاضل، بهتر، زاید

فاطن، آگاه

فانفلق، پس شگافته شد

فتا = فتی، جوان

فترت، زمان میان دو پیغمبرؑ

فتوت، مروت، مردانگی

فتوح، کشاد، کشائش، فیروزی، ایضاً جمع فتح

فتیل، فتیله، رشتهٔ چراغ

فتین، فتنه انگیز

فجفجی، سخن باهم آهسته گفتن

فجل، ترب

فحل، نر، مراد بزرگ، عظیم، جوانمرد (۲۴۴)

فحول، ج فحل

فخ، دام

فدفد، صحرا، بیابان

فدی = فدا

فر، فرار، برگشتن

فرار، لایطاق، فرار، آنچه طاقت نبود، حدیث نبویؐ الفرار مما لا یطاق من سنن المرسلینؑ

فراز، بند

فرتوت، پیر بسیار سال خورده

فرجه، کشائش، تفرج، سیر و تفریح

فرح، فرحت

فرخ، چوزه، بچهٔ مرغ

فردی، تنهائی، تجرد

فرق، سر، کشادگی میان موی سر

فرق، ج فرق، فرقه (جمع افاریق)

فرمانروان، فرمانروا

فره، افزون و بسیار، شادمانی

فزع، ترس

فسحت، فراخی

فسوس، افسوس و دریغ، ہوشیار، زیرک

فشار، ہذیان، بیہودہ گوئی، فضول گوئی (۳۰۴)

فشر، بیہودہ، ہذیان

فص، نگین

فصیل، دیوار درون حصار

فضا، کشادگی، جاے فراخ،

فضلہ، زیادتی، بقیہ

فضوح، فضیحت، رسوائی

فُضُول، فزونی

فَضول، زیادہ گو، با فعال غیر ضروری پردازندہ

فطام، از شیر باز کردن کودک را

فطس، پہن بینی

فطن، زیرکی

فطنت، ایضا

فقاع، شربت، نوعے از شراب کہ سکر نیارد

فک، جدا کردن دو چیز بہم در شدہ، کشاد

فلا، فلاۃ بیابان، میدان

فلق، شگافتن

فلک، کشتی

فم، دہان

فمن یعمل مثقال ذرہ، ہر کہ عمل کند بمقدار ذرہ می بیند (پاداش آنرا) اشارہ بآیہ فمن یعمل مثقال ذرۃ سورۃ الزلزال

فوات، ترک شدہ

فواد، دل

فواق، بادے کہ از سینہ برآید، ہکھک

فوز، کامیاب شدن، کامیابی

فیے، سایہ

فی السماء رزقکم، رزق شما در آسمان است اشارہ بآیہ وفی السماء رزقکم وما توعدون سورہ الذاریات

فی المقام والنزول والمیسر، در جاے گرفتن، و در فرود آمدن و در روان شدن

فی جیدہا حبل من مسد، در گردن او رسن از لیف خرما، آیہ سورہ اللہب

فیصل، فیصلہ کنندہ، حاکم

فی عبادی، در بندگان من، اشارہ بآیہ وادخلی فی عبادی سورہ فجر

ق

قائد، پیشوا
قائدی، پیشروی
قارعہ، سختی، قیامت
قارورہ، شیشہ
قاسی، سخت دل
قاصد، پیغامبر، قصداً، بالارادہ کارکنندہ
قاصرات الطرف، زنانے کہ چشم ایشان
از غیر شوہر خود بستہ شدہ اشارہ
بآیہ سورہ رحمٰن
قالوا بلےٰ، گفتند آرے، اشارہ بآیہ
اَلَسْتُ بربکم قَالُوا بلےٰ
سورہ الاعراف
قانت، فرمانبردار
قانتات، ج قانتہ، زن فرمانبردار
قباب، ج قبہ
قباد، نام بادشاہ ہے، مراد بادشاہ بزرگ
بادشاہ (۴۷۸)
قبولہ بفرض، قبول کردن او فرض است
قبطی، قوم فرعون
قبیل، قبیلہ، گروہ
قچ، قوچ، میش نر
قد جف القلم، خشک شد قلم اشارہ
بحدیث نبوی جف القلم
بما ھو کائن
قد زال الحزن، زایل شد رنج
قد کذبتم، بیشک دروغ گفتید
قِدَم، قدیم
قدید، گوشت خشک
قذر، نجاست، گندگی
قراضہ، زر ریزہ، ریزہ زر و سیم (۲۱۵)
قِران، یکجا شدن دو چیز، قرب
قِرب، ج قربہ، مشک
قرۃ عینی فی الصلوٰۃ، خنکی چشم من در
نماز است اشارہ بحدیث نبویؐ
الی احب من دنیاکم......
قرطین، تثنیہ قرط، گوشوارہ
قرع، کوفتن در، کدو
قرع باب، کوفتن در
قرناق، خدمتگار، کنیزک
قری، قرک، خنک

قساوت، سخت دلی، بیرحمی

قسام فی النار، قسمت کنندہ در دوزخ آت

حدیث نبوی، القسام فی النار

قسم، حصہ مقررہ، حصہ (۳۶۸)

قشر، پوست

قصاص، قصہ گو

قصاص، کشندہ را باز کشتن و جراحت

کردن عوض جراحت

قصور البیان، کمتر از بیان

قضیب، شاخ درخت

قضیب البان، شاخ باریک

قطاریق، آواز و غوغائے جنگ

قطاع الطریق، راہزن

قطایف، لوزینہ

قطوع، قاطع، قطع کنندہ

قفا، پس پشت

قفص، (دست و پابستن) با ملائے

قدیم قفس

قلاش، مرد بے نام و ننگ

قلاع ج قلعہ

قلاوز، پیشرو

قلب، دل

قلب، ناقص، ناسرہ

قلتبان، مرد بےحمیت، قواد

قلق، بے آرامی، بے آرام

قلہ، سرکوہ

قماش، رخت، متاع خانہ

قنوت، فرمانبرداری

قنوط، نومیدی

قنق، میہمان

قواد، کشندہ، (۵۰۴) قلتبان

قواسی، تیراندازی

قوام، نظام کار

قوت، روزی

قہرا، قہر کشندہ

قیر، سیاہ

قیروان، تاریکی، نام شہرے

قیماز، کنیزک

ک

کئیب، اندوہناک

کابشروا یا قوم اذا جاء البشیر، کاف فارسی

رجوع کنید به الشرد ا
کابولی، کابلی
کابین، مهرزن
کادفقران یکون یکن کفراکبیر، قریب است
فقر که منجرگردد بکفر کبیر، اشاره بحدیث
نبوی کادالفقران یکون کفرا
کارکیا، خداوندگار کارها، بادشاه
کاریز، جوی آب در زیرزمین
کاز = کازه
کاز، مقراض، مراد سوزن (۵۶) کارد
(۶۵۱)
کازه، خانه که از نی وعلف یاشاخهای
درخت سازند بالخصوص صیادان
برای پنهان شدن، مراد صیادی
(۴۸۵)
کاسه لیس، حریص
کالدخلوا، (کاف فارسی) ادخلوا، داخل شوید
کاله، متاع
کالیوه، سرگشته
کامن پوشیده کننده
کان الله یدعوا بالسلام، حق می خواند بجانب

سلام یا سلامتی
کانا الیه راجعون، (کاف فارسی)
کانون، یکی از ماههای سرما
کانی لم امت، (کاف فارسی) من مُردیم
کُبتت، خوار شد، ذلیل شد
کَبَد، سختی
کَبِد، جگر
کُتّاب، مکتب
کتمان، پوشیدگی، پوشیدگی راز
کتیب = کتاب
کتیم، پوشیده
کثبان، ع کثیب، پشته و توده ریگ
کُحل، سرمه
کدر، تیره، تیرگی
کذب آمیخ، کذب آمیز
کر، گران گوش
کرّ، حمله آوردن
کران، اختتام، انتها
کرب، رنج، اندوه
کربت، تکلیف
کرپز، دانا و حیله ساز

کرچ، برین
کرخ، مخفف کرخت بمعنی بجیس شدہ و بیخبر،
نام محلہ در بغداد (۵۷۶)
کرد ہام = کردہاے ما

کُرم، اندوہ، دل گرفتگی
کرّمنا، مکرم کردم (بنی آدم) را، اشارہ آیہ
لقد کرمنا بنی آدم، سورہ بنی اسرائیل
کروم، کرم درختان انگور
کرّوبی، فرشتہ
کُرہ، کارہ، مراد منکر (۸۸۷)
کُریوہ، کوہ پست، پشتہ
کز بام من افتاد طشت، طشت از بام افتادن،
بلند شدن آوازہ بدنامی فاش شدن راز
کساد، بے رواج
کُسب، کنجارہ روغن کشیدن
کسر، شکستن
کسوف، گرفتن آفتاب
کسوہ، لباس
کش، گوشہ بغل و سینہ
کشا، فتح

کشّاف الکروب، کشایندہ سختیہا
کشکنجہ، آلہ شکستن قلعہ
کشیش، عالم نصارے، قسیس
کفتر، کبوتر
کفل، ہم رتبہ
کفو، ایضاً
کفویت، برابری
کل، کسے کہ سراو بے موئے باشد، اقرع
کلاپیہ، دگرگون
کلاغ، زاغ بسیار سیاہ
کلال، رنج درماندگی، تعب
کل حین، ہیچ وقت
کل سر جاوز الاثنین شاع، رازے کہ
از دو کس تجاوز کرد، شایع شد
کل شئے غیر وجہ اللہ (فنات)، ہر شے
کہ غیر ذات خداے تعالے بود
(فانیست)
کل شئے قالہ غیر المفیق | ہرچہ میگوید
ان تکلف او تصلف لا ملیق | کسے کہ عقلش
بجانیست اگر تکلف نماید یا لاف زند
فائدہ ندارد

کل شیئ ہالک الاوجہہ، ہمہ اشیا فنا شوند

غیر ذات خدا

کلاک، کل مکسے کہ سر او بے موئے باشد

کلوا، بخورید اشارہ بآیہ کلوا مما

رزقکم اللہ سورہ انعام

کلوا لا تسرفوا، بخورید و اسراف نکنید، اشارہ

بآیہ کلوا واشربوا ولا تسرفوا

سورہ الاعراف

کلوا من رزقہ، بخورید از رزق او، اشارہ

بآیہ کلوا من رزق ربکم سورہ السبا

کلیل، سست، گنگ

کل یوم ھو فی شان، ہر روز او در ساختن

و پرداختن کاریست سورہ الرحمن

کمپیر، زن سالخوردہ و فرتوت

کم زدن، وقعت نداشتن، کم خوردن (۵۹۰)

کمون، پوشیدہ

کمیز، بول جانوران

کنجکاو، متفحص متجسس

کن دری، دستر خوان

کندہ، چوب سطبر

کن ذلیل النفس مع نالاتسد، ذلت دہ نفس خود را

بطریق خواری، بزرگی مکن

گذشت، سعید ترسایان

کنگ، قوی و گندہ

کنگ، بیجیا

کنود، ناسپاس

کورہ، آتش دان

کورم = کورام، چشم من

کوسہ، کم ریش

کولہ، گو آب

کہف، غار (اشارہ بہ سگ اصحاب کہف

پناہ (۴۱۱)

کیا، ہوشیار، بزرگ (۴۰۹)

کیاست، زیرکی

کیج، پریشان خاطر، سرگشتہ، احمق

کیف اصبحت، چگونہ صبح کردی یا چگونہ شب

گذاشتی

کیف تلقی الرزق ان لم یرزقوک، چگونہ یابی

روزی را اگر ترا روزی ندہند

کیف لا یعلم ھو اک من خلق } چگونہ نداند

ان فی نجواک صدقا ام ملق } خواہش تو آنکہ

پیدا کردہ است ترا کہ در سر پوشیدہ تو

راستی است یا چاپلوسی

کیف مدّ الظل، چگونه برکشید سایہ را، اشارہ بآیہ الم ترالی ربک کیف مدالظل سورہ فرقان

کیک، کرمے گزندہ سرخ رنگ، نوعے از سپش (۳۷۲)

کیل، پیانہ

کیم = کہ ام، کہ مرا

گ

گال، فریب (۹ ۴۳)

گبز، قوی وسطبر

گد، گدیہ گری، گدیہ، گدائی (۳۸۴)

گدی، گدائی

گرا، حجام، غلام

گربگان، ج گربہ

گروبان، کوہان شتر

گردک، گرد، دلیر

گردک، حجلہ عروس (۴۳۹)

گردگان، ج گرد، گوے خردکہ طفلان بانگشت بازند

گردن مخار، گردن خاریدن، عذر آوردن، شرمندہ شدن

گرم، جلدی، شتابی

گرو، گرو داشتہ

گزاف، بیہودہ گوئی، ہرزہ سرائی

گزافہ، بیہودہ، بیحد وحساب

گش، خوش

گنبد کردن، برجستن

گو، غار

گول، نادان، نادانستہ (۶۳۲)

گولخن، جائے افگندن خس وخاشاک، آتش گاہ حمام

گول گیر، تسخر کنندہ ابلہان

گہ، جائے، وقت، صبح

گیج، پریشان خاطر وسرگشتہ، دیوانہ

گیرا، گیرندہ، وسعت، اثر

ل

لئام، ج لئیم، کمینہ، بخیل

لاابالی، باک ندارم، بیباک وبے پروا،

لا احب الآفلین، دوست ندارم
فرو روندگان را اشاره بآیہ فلما
جن علیہ اللیل سورہ انعام
لا افتخار بالعلوم لا الغنا، فخر نیست بعلوم
و دولتمندی
لابس، جامہ پوشش
لابہ، خوشامد
لا تاسوا علی ما فاتکم، غم مخورید بر آن کہ
فوت شد آیہ سورہ الحدید
لا تخافوا، مترسید
لا تسرفوا، اسراف مکنید
لا تعقب حسرۃ لی ان مضے، اگر بگذرد نباشد
از پس او حسرت
لا تقنطنا فقد طال الحزن، نا امید مکن ما را
کہ بتحقیق دراز شدہ است اندوہ
لا تکلفنی فانی فی الفنا، تکلیف مدہ مارا کہ
کلت افہامی فلا احصی ثنا، من در عالم فنا ام
فہم من بیکار شدہ است پس نتوانم
کہ ثنائے تو شمار کنم
لا تکون النار حرًّا اشاردًا، نشود آتش گرم
سرکش
لا تلقوا بایدی تہلکہ، خود را بدست (خود)

ہلاکی نیندازید، اشارہ آیہ
لا تلقوا بایدیکم
الی التہلکۃ سورۃ البقرہ
لا تلقوا بایدیکم الی تہلکہ، دالی التہلکہ حسب بالا
لا تلم، ملامت مکنید
لا حول و لا = لا حول و لا قوۃ
لا شی، لا شے، ہیچ
لا شجاعۃ یا فتے قبل الحروب، نیست شجاعت
اے جوان قبل از جنگ (حدیث قدسی)
لا علم لنا، ما را علم نیست، اشارہ بآیہ
سبحانک لا علم لنا الا
ما علمتنا سورہ البقرہ
لا عین رات و لا اذن سمعت، ندید ہیچ
چشمے آنرا نشنید ہیچ گوشے آنرا
لاغ، مزاح، مذاق، تمسخر (۳۵۹)
ظرافت، بازیچہ (۴۱۰) شوخی
(۴۷۳) ریشخند (۴۹۲)
لاف کیش، لاف زنندہ
لال، گنگ، زبان گرفتہ
لا لنگ، زلہ، پس خوردہ، مداد طعام
صدقہ (۲۴۳) نان پارہ و طعامہا کہ

گدایان از مهانیها و سفرها جمع
نمایند (۴۵۳)

لاله، غلام، چاکر

لانه، آشیانه

لاهوت، عالم ارواح، عالم الله

لایبال الله فی ای واد هلک، خدا پروا
نمیکند که (چنین کس) در کدام وادی
هلاک شود

لایبصرون، نمی بینند، اشاره بآیه و
جعلنا من بین ایدیهم
سدا سوره یسین

لایحب الآفلین، دوست نمیدارد فرو
روندگان را

لایحصی، بے حصر

لایستحی، شرم نمی دارد، اشاره بآیه
ان ذلکم کان یوذی النبی
... ... سوره احزاب «اینجا» از
عکس حق یستحی» مراد ذات پیغمبر صلعم
است

لایعد، بے تعداد

لایکن، ناممکن

لا ینظر الی تصویرکم فابتغوا | نظر نمیکند بصورتها
یا ذا القلب فی تدبیرکم } شما پس بجوئید
صاحب دل را براے تدبیر خود

لایوفی، وفا نمیکند، بیوفا

لباد، پارچه بارانی، نمد

لبس، لباس، جامه

لبق، زیرک، چرب زبان، زیرکی

لبن، شیر

لبیب، خردمند

لبیک، ایستاده ام در خدمت تو

لتزول منه قلال الجبال، از جاے روند
قلهاے کوه، اشاره بآیه وقد
مکروا مکرا سوره ابراهیم

لجاج، ستیزه کردن، ستهیدن

لجام، لگام

لجوج، ستیهنده، ستیزه کننده

لحم، گوشت

لحم تو خوردیم، لحم کس خوردن، غیبت کردن

لدّ، ج الد، جدال کننده و لجوج، مراد
گمراه، ستیزنده

لدغ، گزیدن مار و کژدم

لدیغ، گزیده مار یا گژدم

لدینا محضرون، نزد ما حاضر اند

لسان الطیر، زبان پرندگان

لعب، بازی

لعمرک، قسم بجان تو، اشاره آیه لعمرک
انهم فی سکرتهم یعمهون
سورة الحجر اینجا لعمرک بطور اسم
استعمال شد (۳۵۰)

لُغز، سوراخ موش، چیستان

لغوب، مانده شدن

لقا، ملاقات

لقیه، یک ملاقات، ملاقات (۵۳۶)

لکم دینکم ولی دین، برای شما دین (شما)
است و برای ما دین (ما) است
اشاره آیه لکم دینکم ولی دین
سورة الکافرون

للخبیثات الخبیثون، زنان پلید، مردان
پلید اند، اشاره آیه الخبیثات
للخبیثون سوره النور

للسری قدوه وللطاغی رجوم، برای سیر
کننده شب نجوم اند و برای سرکش
دیگر، رجوم، اشاره بحدیث قدسی
اصحابی کالنجوم ....

للطیبین، برای مردان پاک، اشاره
آیه الطیبات للطیبین
سوره النور

لمتر، بزرگ جثه، گنده، فربه (۴۰۰)

لمتری، فربهی مراد دلیری (۴۰۵)

لمع، درخشندگی، روشنی، درخشان (۵۲۲)

لمعه، روشنی

لم یکن، نباشد، اشاره آیه سوره الدهر

لنج، لب

لوا، علم، نشان

لواش، نان تنک، نان

لوت، طعام، بالخصوص طعمه که در زنان
پیچیده میزند

لوت پوت، خورشها

لولاک، اگر نبودی تو اشاره بحدیث
قدسی، لولاک لما خلقت
الافلاک

لوله، کاریز آب (۲۷۶)

لوتد، آنکه خراباتیان را مهمان طفیلی باشد

وحق خدا وحق خلق بر خود مباح دارد

ہیچ کارہ، زن بدکار (۳۸۲)

لہب، زبانہ آتش، آتش

لہف، درد، اندوہ

لیس للانسان الاماسعی، نیست برائے

انسان مگر آنکہ برائے او سعی کرد

اشارہ بآیہ وان لیس... سوہ نجم

لیکرم ضیفہ، اکرام کند ضیف خود را

لین الخطاب، نرم گفتن سخن برروئے

م

مآل، انجام (۵۱۲)

ماء، آب

ماء وطین، آب وخاک

ما التصوف قال وجدان الفرح | چیست

فی الفوادی عند اتیان الترح | تصوف،

گفت فرح دردل وقت آمدن

اندوہ، مراد تسلیم ورضا

مابون، شخصے کہ بعلت ابنہ گرفتار باشد

مات، مطیع

ماخلقت الجن والانس، نہ پیدا کردم جن

والنس را مگر برائے آنکہ عبادت

کنند مرا) اشارہ بآیہ ماخلقت

الجن والانس الا لیعبدون

سورہ الذاریات

مادرغر، مادر قحبہ

مادون، پست تر

ماذون، جائز

ما رمیت اذ رمیت، تو نیفگندی وقتیکہ

افگندی اشارہ بآیہ سورۃ الانفال

ماش، ماد ماش

ماشرا، دانہ سوزش

ماشطہ، زنے کہ موئے سر زنان را

شانہ میکند، مشاطہ

ماعلمتنا، آنچہ آموختی تو مارا، اشارہ

بآیہ سبحانک لا علم لنا

الا ما علمتنا سورہ بقرہ

ما علی الاعمی حرج، نیست بر نابینا گناہ،

اشارہ بآیہ لیس علی الاعمی

حرج سورہ فتح

ماکر، مکر کنندہ

مالہ کفوا احد، نیست او را ہمتا ہیچکس،

آیہ سورہ اخلاص

مام، مادر

مانستہ، مانند

مانع کش، رفع کنندہ مانع

مایدہ، خوان

مبارز، جنگجو

مبدع، ابداع کنندہ، از خود چیزے پیدا کنندہ

مبغوض، بغض داشتہ شدہ

متسع، کشادہ

متعذر، معذور

متکی، تکیہ کردہ

متواریہ، پنہان

متیم، مشتاق، مقید

متثملان، گران باران

مثوی، مقام

مجاعت، گرسنگی

مجاوبات، باہم سوال و جواب کردن

مجمر، ظرف بوے سوز

مجنون بند، دیوانہ کہ در زنجیر باشد

مجہود، کوشش کردہ شدہ، مراد جہد

مجیر، پناہ دہندہ

محاق، تحت الشعاع، آخر ماہ، شب آخر ماہ (۲۹۸)

محاکات، باہم حکایت کردن

محتال، حیلہ کار

محتبس، بند شدہ

محتشم، ذی احتشام، بزرگ

مُجَلّی، پلیدی ستہ یا ستور، تابناک

مُحَرَّم، حرام

مُحِق، صاحب حق

محک، سنگ زرکش، آزمایش

محمدہ، ثنا گفتن، نیکوکاری

محیص، خلاص

محیط، نام کتابے در علم فقہ

مختصم، بفتح صاد، دشمن کردہ شدہ

بکسر صاد، دشمن کنندہ

مختفی، پوشیدہ

مخذول، فروگذاشتہ

مخرامخرام، خوش رفتاری کن

مخلل، از ہم گسیختہ

مخلص، ذریعہ خلاص، جاے خلاص

مخمصہ، گرسنگی، شدت

مدام، شراب، از ادامت یعنی ہمیشہ داشتہ شدہ

مُدّت، مَدّ، کشش

مدبر، بدبخت

مَدَر، کلوخ

مُدرَج، درج شدہ

مُدمغ، مغرور، بد دماغ

مدہشت، دہشتناک

مدینہ علم، شہر علم، اشارہ بحدیث نبویؐ انا مدینۃ العلم و علیؓ بابہا

مذہب، راہ، طریق

مَر، شمار، بے مر، بے شمار

مُر، تلخ

مُراد، آنکہ باو ارادت آرند

مراقب، نگاہ دارندہ، مراقبہ کنندہ

مراہق، نزدیک رسیدن کودک ببلوغ

مرتجے، آنکہ امید باو دارند، امیدگاہ (۵۰۴) امید داشتہ شدہ (۵۳۰)

مرتعش، صاحب رعشہ

مرتعہ، چراگاہ، مراد بازار (۲۷۰)

مرتقد، خوابگاہ

مرج، چراگاہ

مرجوم، سنگسار کردہ شدہ

مرد دید، مرد کہ سراپا دیدبود

مُرَوَّع، ترسیدہ شدہ، ہیب

مردہ ریگ، مال مردہ، مراد شئے قلیل و ناقص

مرصد، جائے نگہداشتن

مرعود، خوف زدہ

مرعے، چراگاہ، چرا (۵۱۹)

مرفہ، آسودہ

مرکب درگہی، مرکب سعد، حاضر درگاہ

مرکوب، مرکب

مِروحہ، بادکش، بادزن

مروق، (از روق) موجب شگفت

مِری، برابری کردن، ہمسری (۱۹۱)

مَرید، راندہ شدہ، سرکش

مُرید، ارادت آورند،

مزاح، مذاق

مَزبلہ، جائے انداختن سرگین، نجس

مزمن، دیرینہ

مُزوِر، صاحب زور، مکر کنندہ
مزی، مزیت، زیادت، افزونی، آراستہ
مزیج، مزاج، مرکب، جائے روان
شدن، روانی، روش (۵۱۱)
مسالک ج، مسلک، راہ
مُسبِّح، تسبیح خوان
مسبع، جاسے درندگان
مستبین، واضح، روشن
مستتر، پوشیدہ
مستجیر، پناہ برندہ
مستتم، بانجام رسانندہ
مستحاضہ، زنے کہ اور ازیادہ از ایام
خونِ حیض آید۔
مستحب، پسندیدہ
مستحل، حلول کنندہ
مستحیف، طالب حیف کنندہ، ستم کنندہ
مستحیل، محال، ناممکن، حیلہ گر از حالے
بہ حالے گردندہ
مستخف، سبک شمردہ شدہ
مستسعد، بہرہ مند
مستطاب، خوش آمدہ، پسندیدہ

مستطیل، دراز
مستعار، بعاریت گرفتہ
مستعان، اعانت کنندہ
مستقذر، پلید
مستمر، دوام
مستمری، مستمر، دوام
مستمع، سامع
مستمند، اندوہگین، حاجتمند
مستنکر، انکار کردہ شدہ
مستنیر، صاحب نور، پرنور، روشن (۴۲۹)
مستوفا، وفا کردہ شدہ
مستوی، قایم شدہ
مستہ، مخفف، مستیز، ستیزہ مکن
مستہان، ذلیل
مستہزی، استہزا کنندہ، مسخرہ
مسلمات، مومنات، قانتات، زنان
مسلمہ مومنہ، فرمانبردار
مسیر، سیر، سفر (۵۱۵)
مشام، محل بوئیدن، قوت شامہ
مشرف، نگران (اشراف، اطلاع یافتن
واز بالا بزیر نگریستن)

مشوب، آمیختہ

مشہد، جائے دفن شہیدان

مُشَیَّد، ایضاً مُشَیّد، گچ کردہ شدہ

مصاب، مصیبت زدہ، مراد مردن (۲۴۲)

مصابیح، ج مصباح، چراغ

مصاف، جنگ گاہ

مصباح، چراغ

مصید، شکار

مضاحک، تمسخر

مضل، گمراہ کنندہ

مضیق، جائے تنگ، تنگی

مطار، پریدن، جائے پریدن

مطاف، جائے طواف

مطاع الامر، مطیع الامر، اطاعت کنندہ حکم

مطعم، طعام

مطحن، آسیا

مَطَر، باران

مطرحہ، جائے افگندن خس و خاشاک

مطرود، رانده، دور کرده

مطعوم، خورش

مطلق، آزاد، بیقید

مَطوی، پیچیده شده

مُظلِم، تاریک شده

مقتنع، قناعت کننده

مقل، قلیل

مُعَبِّر، تعبیر کنندهٔ خواب

مَعبَر، گذرگاه (۵۲۳)

مُعتَصِم، پناه گیرنده

معتق، آزاد کرده شده

مُعَذَّب، عذاب کرده شده

مُعرِض، اعراض کننده

مُعَرِّف، تعریف کننده کسے که پیش سلاطین وامرا اوصاف اشخاص مجہول الحال را بیان نماید

معطی المنیٰ، عطا کننده آرزوہا

مُعَلَّم، آموزانیده

معہود، مرسوم، عادت کرده

معید، اعاده کننده

معیل، عیال دار

مَعین، صاف، آب صاف، آب شیرین

(۲۸۰)

مَغ، عمیق
مُغ، آتش پرست
مغبون، زیان رسیده
مغتذی، غذا
مغرس، محل نشانیدن درخت، جایگاه
مغرف، بدست آب گیرنده
مغز خر خوردن، احمق شدن
مغش، مخرام
مغلق، وابسته شده
مُغیر، غارت کننده
مفازه، بیابان مهلک، تفاولاً صحرائے
پر خوف راگویند که دران بیم هلاک
باشد (۳۰۸)
مقترض، قرض کرده شده
مُفتتن، مفتون درفتنه انداخته شده شیفته
مُفضِل، نیکوئی
مفضول، کهتر، کمتر
مفاسف، فلسفی (بہ تکلف)
مُقبل، با اقبال، سعادتمند
مَقت، دشمنی
مُقتبِس، نور فراگیرنده

مَقدَم (وقت) آمدن
مَقضی، گزارده شده، تمام کرده شده
مقل، اندک کننده، کم (از دانش مقل،
کم عقل، ۱۲) بیچیز، درویش
مِقنع، برسر افگندنے زنان
مُقنِع، سروا کننده، دعا کننده
مُقنَّع، خود برسر نهاده، نام مردے که
پسراو (ابن مُقنَّع) شهرت تام دارد
مُکاری، خر بنده، اسپ خرکرایه دهنده
مکتم، پنهان
مکتنس، بکسر نون، پنهان شونده، بفتح نون
پنهان شده
مکتوم، پوشیده
مَکر، مکر، فکر، تدبیر
مَکَّار، مکر ساز
مُکرِم، اکرام کننده
مُکرَّم، اکرام کرده شده
مکروب، رنج کشیده، آزار دیده
مکسب، کسب
مکسبی، از کسب حاصل آمده
متکلم، کلام کننده

مکمن، کمین گاہ، پوشیدگی

مکنون، پوشیدہ

مُکید، کید کنندہ

مَکید، کید

مکیسی، مبالغہ در خرید و فروخت

مُل، شراب

ملحمہ، رزمگاہ، جائے جنگ، فتنہ

ملہم، الہام کنندہ

ممتحق، ضایع شدہ، نیست شدہ

ممتحن، در محنت افتادہ، آزمودہ شدہ

ممتہن، خوار وضیف، مصیبتناک

مناخ، جائے نشستن شتر، محل خواب

منازع، نزاع کنندہ

مناط، جائے در آویختن چیزے، مراد

مطلب، مقصد

مناص، نیک باریکی کردن در پریدن

تا غایت آنرا بدانی، گریز، رہائی

خلاص

منام، خواب

من امر ربی، از حکم خدائے من

مناہج، ج منہج، راہ

منبت، جائے روئیدگی

منبت گاہ، منبت، جائے روئیدگی

گاہ، زاید

منبل، دارو سے کہ بجہت نیک شدن

زخمہا استعمال نمایند، زخم، صاحب

زخم (۲۵۴) کاہل (۴۷۹)

منبلی، کاہلی

منتجب، نجیب، برگزیدہ

من تجاویف السماوات العلیٰ، از جوفہائے

آسمانہائے بلند

منتجع، (موضع بستن آب) طلب گیاہ

وطلب چراگاہ

منتجم، روشن

منتعش، عیش کنندہ (نامتعش ضعیف

ونحیف ۲۱۴)

منتہک، پردہ درندہ، پردہ دریدہ

منثنی، پیچیدہ، پژمردہ، سرنگون

منجل، داس

منجنیق، آلۂ شکستن قلعہ

منحس، منحوس

من حفر ابئرا، کسے کہ چاہ کند اشارت

بحدیث قدسیؐ من حفر بئرا لاخیہ
فقد وقع فیہ

خمیدہ، کوزہ پشت، ضعیف

مندرج، درج شدہ

مندک، پارہ پارہ، ریزہ ریزہ شدہ

مندمج، نہفتہ

مندیل، دستار، دستارچہ کہ برمیان بندند

من یباح اللہ کو نوار یحیین، باشید از بادئے
خداے تعالٰی بوکشندہ

منزوی، گوشہ گیر

منزہ، پاک کردہ

منسحب، کشیدہ شدہ

من سمات الجسم یعرف حالہم، از روشہاے
جسم معلوم شود حال ایشان

منطفی، آتش فرو بردہ

منطمس، کوفتہ شدہ، ناپدید شدہ

منطیق، کثیر المنطق، فصیح الکلام

منظرہ، دریچہ

من عروج الروح یہتز الافلاک، از بالا شدن
روح بجنبد آسمان

منقاد، مطیع، فرمانبردار

منقصت، نقصان

منقل، انگشتدان

منقلع، جدا کردہ شدہ، برکندہ شدہ

منقنع، قناعت کنندہ، قانع

منقی، صاف

منکسر، شکنندہ، فروتنی نمایندہ

منکید، منکیدن، آہستہ سخن گفتن زیر لب
کہ دیگرے نشنود

من لدن (علم من لدن) علم ملا واسطہ از
جانب خدا

من لم یذق لم یدر، ہر کہ نچشد نہ داند

منن، ج من، عطا

منوب، جانشین

منہج، راہ کشادہ

منہزم، گریزندہ

منہومان لایشبعان، دو حریص سیر نمی شوند
اشارہ بحدیث نبویؐ

منہی، نہی کردہ شدہ،

منہی، پیغام رسانندہ

من یزید، کیست کہ زیادہ کند

مواسا = مواسات، مراعات، رعایت

یاری، غمخواری

موتفک، برگردیده و برگرداننده ضعیف
رائے

موتمر، امتثال کننده امر

موتمن، اعتماد کرده شده

موتوا قبل موتوا } بمیرند پیش از مرگ،
موتوا قبل ان تموتوا } حدیث نبوی موتوا
قبل ان تموتوا

موتوا قبل موت یا کرام، بمیرید پیش از مرگ
اے کرام، اشاره بحدیث شریف
حسب بالا

موتوا کلکم قبل ان یاتی } بمیرید پیش ازانکه
الموت، تموتوا بالفتن } آید موت و بمیرید
از فتنها،

موعد، وعده گاه

موقن، صاحب ایقان، یقین دارنده
صاحب یقین (۲۰۷)

موکب، جمع سواران بالخصوص که در
رکاب امیر خود باشند

موکل، شخصے که کار بادسپرده باشد،
عقوبت کننده

مُول، معشوق زن، درنگ (۶۸۱)

مولع، حریص پر رغبت، پُرشوق (۲۷۴)

موله، حیرت زده

موهبت، بخشش

مهراس، خوف کن

مهرب، جائے فرار، فرارگاه

مهجور، متروک

مهلل، لا اله الا الله گوینده

مهول، پُر بیم و ترس، هیبتاک

مهولے، ترسناک، شدید

مهین (فارسی)، بزرگ، بزرگتر، بزرگترین

میراثی، شخصے که مال وارث یافته باشد

میرداد، حاکم عدالت

میزاب، ناودان

میزر، ته بند، چادر، جامه

میزک، میزه، بول

میقات، وقت

میغ، ابر

میناگر، شیشه گر، کیمیاگر

میمون، نیک

ن

نائم، خفتہ، خوابیدہ
نازل، ذات النزول
نازل تر، کم قیمت و کم حیثیت (۵۰۸)
ناسوت، عالم اجسام، عالم خلق
ناشتہ، ناشتا، گرسنہ بودن از بامداد،
طعام صبح
ناقور، نائے بزرگ، صور
نبلغ، چوب خشک، تار عنکبوت، مراد
ریزہ ریزہ (۲۳۰)
نبت، روئیدگی
نبل، ج نبیل، دانا، زیرک، استاد
نبی السیف، نبی شمشیر، حدیث شریف انا
نبی السیف
نبیل، بزرگ، استاد
نحن زوجنا الفعال بالجزا، ما افعال را
باجزا جفت کردہ ام
نحول، لاغری، مراد افسردگی
ندم، پشیمانی، تامل (۲۳۵)
ندے، تری، باران
ندید، مثل
نذیر، تراسندہ، ترسناک

نرتع، میوہ خوریم
نرد، پانسہ، بازے است مقابل شطرنج
نرگدا، گداے بے شرم
نزل، ضیافت، مہمانی، طعامے کہ پیش
مہمان نہند
نژند، پست، خوار، غمناک
نساخ، کاتب
نسناس، نوعے از حیوان کہ بشکل قریب ترین
بانسان رسیدہ است
نشأة، آفریدن، آفرینش
نشاف، بخود کشیدن، مراد بیخودی از
وفور خواہش (۲۴۶) ناوانی،
خشک دماغی
نشکہید، تعجب نکنید۔
نشید، شعر خواندن، مراد آہ و نالہ (۵۰۴)
نصاب، مقدار معینہ از ہر چیز
نصرت الدولہ، شخصے در دہلی کہ آنرا اسعد شمرند
نضار، زر، تازگی
نظار، اسم امر بمعنی انظر، بنگر، مراد
نگریستن
نعم، ج نعمت

نَعَم، آرے

نعم العبید، بندگانِ خوب

نعم الماہدون، نیک گسترانندہ، اشارہ بآیہ والارض فرشنا ھا فنعم الماھدون سورہ الذاریات

نعم المعین، بہترین معاون، مددگار خوب

نعم مال صالح، خوب است مال پاک، اشارہ بحدیث نبویؐ نعم المال الصالح للرجل الصالح

نعز، خوش

نغول، دور دراز، جاے کہ در کوہ بہت گوسپندان سازند، مراد چاہ عمیق

(۲۸۶)

نفت، روغن آتشگیر

نَفَخْتُ، دمیدم، اشارہ بآیہ ونفخت فیہ من روحی سورہ ابراہیمؑ

نفور، نفرت

نفیر، نالہ، فریاد، قرنا

نقم، نقمت، عتاب، عقوبت (۲۹۸)

نقمت، عقوبت، عذاب، معتوب، ناپسندیدہ (۲۱۶) عتاب، بلا

(۲۷۹)

نقی، صاف

نقیب، مہتر، دانندۂ قوم، مراد خدمتگار شاہی

نقیر، دانۂ خرما، شئے اندک

نک، اینک

نکال، عقوبت، رنج

نکر، گران، گرانی طبع

نکول، باز ایستادن (از دشمن و) از سوگند

نلعب، بازیچہ کنیم

نما، نمو

نمام، سخن چین

نمط، طریق، قسم

نوا، آواز، مقامے خاص در موسیقی، سامان تونگری، خوراک

نوال، بخشش

نوبتی، ساعتی، ہنگامی

نوحادث (نو) زاید، حادث، جدید الوجود

نورکم اطفا، نار الکافرین، نور شما فرو کرد آتش کافران را

نول، منقار

نُون، ماہی (ذوالنون)

نوید، خبر خوش

نُہا = نُہے، دانش

نہایات الوصال، غایت وصل

نہیب، خوف، دہشت (۴۹۸)

نیرنجات، شعبدہ وغیرہ

و

وابکوا کثیرا، بگرئید بسیار، اشارہ بآیہ

فلیضحکوا قلیلا ولیبکوا

کثیرا سورہ التوبہ

واحد کالالف، یک مانند ہزار

واسجد واقترب، سجدہ کن و قرب

حاصل کن آیہ سورہ علق

واعیہ، محفوظ

وافرحتاہ، فرحت

وافی، وفا کنندہ، کافی

والنجم والشجر یسجدان، ستارہ و درخت

سجدہ میکنند، آیہ سورہ الرحمٰن

والہ، حیران، بیخود، سرگشتہ (۴۷۸)

والہم، والہ ام، حیران ام

وامدار، قرضدار

وامی، وام گیرندہ، مقروض

وثاق، خانہ

وثن، بت

وثیق، استوار

وجا، خستگی، خوف، درد (۵۳۳)

وجع، درد

وجہ، رو، بزرگ قوم، مراد، مدمعاش

وجہ العرب، بزرگ عرب

وحدت، تنہائی

ودّ، دوستی، محبت

وداد، ایضاً

ودود، مہربان، محبوب، از اسمائے

خدائے تعالی

ورّاق، کاغذ برندہ، ورق سازندہ

ورد، گل

ورطہ، ہلاکی، دشت بے راہ و نشان

مجازاً گرداب

ورئے = ورا، مخلوقات، عالم

وسادہ، بالین

وشخ، چرک
وسن، مقدمہ خواب، غنودگی
وسیط، نام کتابے در علم فقہ
وشت، خوب، خوش
وصم، عیب و ننگ
وطاء، کوبیدن زمین با پائے
وظیفہ، روزمرہ از طعام، خدمت وغیرہ
وعدہ گاہ، جائے وعدہ
وغا، جنگ، کارزار (۱۹۴)
وقود، آنچہ بدان آتش افروزند، افروختہ
وقیح، بے شرم، نااہل
وکر، آشیانہ
ولا، دوستی
وَلَہ، شوق، شوق فراوان (۲۰۹)
ویل، سختی، عذاب، نام طبقہ جہنم

ہا انا ادعوک کے تسعیٰ الیٰ باش، من
ترا میخوانم تا سوے من بشتابی
ہادم، شکست کنندہ، خراب کنندہ
ہبا، گرد
ہبوط، فرود آمدن
ہدر، باطل
ہدائے، ہدایت
ہروب، فرار کنندہ
ہرائے، ہرات
ہزہ، حرکت، جنبش
ہش، ہوش
ہل، بگذار
ہلا، آگاہ باش
ہل من مزید، آیا ہیچ باقیست
ہمام، بزرگ
ہم رقود، ایشان خفتہ اند، اشارہ بآیہ
وتحسبہم ایقاظًا وہم
رقود سورۃ الکہف
ہم شدے = ہم شدے
ہم قوم فلا یشقی جلیس، آن کسانند کہ ہمنشین
آنہا محروم نمی شود
ہوام، ج ہامہ، حشرات الارض
ہول، دہشت، خوف
ہَوْن، آہستگی
ہیمہ، ہیزم سوختنی

ی

یا رسول اللہ قد جئنا الیک، اے رسول خدا ما بسوے تو آدیم

یاسہ، قانون، قاعدہ

یاوہ، ضائع، گم

یاوہ شدن، گم شدن

یجوز لایجوز، جائز، ناجائز

ید اللہ فوق ایدیھم، دست خدا بالاے دستہاے ایشان، اشارہ بآیہ ان الذین یبایعونک ...... سورہ الفتح

یخ، برف

یرغ، یرغا، تیز رو

یسار، چپ

یستفتحون، طلب فتح میکردند، اشارہ بآیہ وکانوا یستفتحون سورہ البقرہ

یشم، سنگے معروف کہ یشب نیز گویند

یضلک من سبیل اللہ، گمراہ کند ترا از راہ خدا اشارہ بآیہ فیضلک من سبیل اللہ سورہ ص

یطھرکم، پاک کند شمارا، اشارہ بآیہ انما یرید اللہ لیذھب عنکم الرجس اھل البیت ویطھرکم تطھیرا سورہ الاحزاب

یعجب الزراع، خوش می آید کشتکاران آیہ سورہ الفتح

یفر من اخیہ، فرار کند برادر از برادر اشارہ بآیہ یوم یفر المرء من اخیہ سورہ عبس

یفعل اللہ ما یشاء، میکند خدا ہر چہ میخواہد

یقتلون الانبیاء، قتل میکنند انبیاء را، اشارہ بآیہ یقتلون الانبیاء بغیر حق سورہ آل عمران

ینبوع، سرچشمہ

ینجو من نجا واستیقنہ، رستگاری یافت کسے کہ رستگار شد وطلب یقین کرد

ینظر بنور اللہ، می بیند بنور خدا، اشارہ بحدیث نبویؐ اتقوا من فراست المومن فانہ ینظر بنور اللہ

یم، دریا

یوز، جانورے شکاری کوچکتر از شیر

یوفک عنه من افک، روگردانیده شد (از قرآن) کسے که گردانیده شد (از ازل) آیه سوره الذاریات

یوفی، بیهوده گو

یولهون فی الحوائج هم لدیه، دیوانه شده اند (فریاد میکنند) در قضاے حاجات خود نزد او

یهدی من یشاء، هدایت دهد هر کرا میخواهد اشاره بآیه سوره البقر

صواب الخطا

صواب الخطا

صفحه	سطر	خطا	صواب	صفحه	سطر	خطا	صواب
۹	۹	طوق	طوق)	۹۴	۷	۹	۱۰
۱۱	۱۸	بحر	بحرسے	"	۱۴	بیا	بیا
۱۳	۱۴	در دو	درد و	۱۱۵	۴	مفقهیے	فقهیے
۱۵	۱۴	پابنده	پاینده	۱۲۳	۱۸	نبفت	بسفت
۲۹	حاشیه	۱۸	۲۸	۱۲۷	۱۲	۲۹	۲۸
۳۷	۷	قضا	قضا	۱۲۹	۳۰	فسروان	فراوان
"	۱۱	یدید	پدید	۱۳۰	۵	اجابث	اجابت
۴۰	۱۴	قفسها	قفسها	۱۴۵	۶	توراست	تورٰست
۴۰	۱۶	این	زین	۱۴۷	پیشانی	دفترسوم	دفتردوم
۴۱	۱	۹	۱۰	۱۵۳	۲	حسام الدین	حسام الدّین
۴۲	۱۴	ذریعا	دریغا	۱۵۶	۶	ظریف	طریف
۵۶	۱۶	گفت او	گفت او،	۱۶۳	۱۷	درشتی	درشتی
۷۱	۱۶	شمسیر	شمشیر	۱۶۶	۱۱	بیخوشیم	بیخویشیم
۸۵	۴	صونی	صوفی	۱۷۴	۴	ودا شد	دو اشد
				۱۷۷	۳	ابخوشیدی	بجوشیدی

صفحہ	سطر	خطا	صواب	صفحہ	سطر	خطا	صواب
۱۸۰	۱۶	دفتند	رفتند	۲۷۳	۶	داؤد	داؤدؑ
۱۸۲	۱۱	چرچ	چرخ	۲۷۵	۱۳	عمرمم	عمرمؓ
۱۹۸	۱۳	رهسرنے	رہزنے	۲۷۶	۱۷	سلیمان	سلیمانؑ
۱۹۹	۵	خبنے	خنبے	۲۸۰	۱۵	برو زر	بروز
۲۰۴	۲۰	گفش	گفتش	۲۸۵	۱۳(حاشیہ)	×	۳۲۱
۲۲۵	۱۰	زستیے	زشتیے	"	۱۴(")	×	۳۱۹
۲۲۶	۲	نقطش	نطقش	۲۸۶	۴	بیشتر	بیشتر
۲۲۹	۱۷	گور	کور	۲۸۳	۵(حاشیہ)	۳۱۶	۳۲۶
۲۳۰	۱۴	نابنیا	نابینا	"	۹(")	۳۱۷	۳۲۷
۲۳۲	حاشیہ	۴۵۹	۲۵۹	۲۸۳	۲۰(")	۲۱۸	۳۲۸
۲۵۲	۱۶	نجیف	نحیف	۲۹۴	۱۹	بگداشتے	بگذاشتے
۲۵۹	۴	ہقت	ہفت	۲۹۶	۲۰	کرکین	گرگین
۲۶۱	۲	حسام الدین	حسام الدینؒ			کرک	گرگ
۲۶۳	"	"	"	۳۰۰	۱۹	بوالحسن	بوالحسنؒ
۲۶۶	۶	پارسے	یارسے	۳۰۵	۱	بک	یک
۲۶۷	۱۷	قیاشش	قیاسش	۳۱۱	۲	پست	پشت
۲۶۸	۳	سسمج	سمج	۳۱۶	۱۶	بیحان	بیجان
"	۱۴	اتقاقاً	اتفاقاً	۳۲۲	۱۱	پسیج	بسیج
"	۲۰	ہمنقس	ہمنفس	۳۲۷	۳	نماد	نماند
۲۷۰	۲۱	چنین	حنین	۳۳۵	۲۰	مقتی	متقی

صفحه	سطر	خطا	صواب	صفحه	سطر	خطا	صواب
۳۴۲	۲	(حاشیه)	۳۹۰	۴۳۲	۱	غیسر	غیر
۳۴۵	۱۲	"	۳۹۳	۴۴۳	۱۱	آنجب	آنجا
۳۵۳	۲۰	حافظاں	حافظان	۴۵۱	۱۴	امیرالمحشرین	امیرالصادقین
۳۵۶	۱۶	(حاشیه)	۴۱۱	۴۶۲	۱۳	زینگو	زینگونه
"	۱۷	طبائع	طبایع	۴۷۲	۴	دعوے کنند	دعوے کننده
۳۶۰	۶	مبرود	میرود	۴۷۸	۸	اکتناب	اکتناف
۳۶۵	۱۳	دوه‌انگ	دودانگ	"	۱۱	فرقد	فدفد
۳۶۸	۱۲	رغیب	زغیب	۴۷۹	۱۹	پیچس	پیچش
۳۷۵	۱۰	حنیس	خنیس	۴۸۴	۲۰	نورهٔ	نورِ
۳۷۹	۲	فناق	خناق	۵۰۰	۷	بردرهند	بروے هند
۳۸۳	۱۷	حان	جان	۵۰۴	۸	بحز	بحر
۳۸۴	۱۲	ذانم	دانم	۵۰۷	۵	چشم ودل	چشمِ دل
۳۸۷	۱۴	ربع	ریع	۵۱۲	۷	نغز	لغز
۳۹۵	۹	حر	خر	۵۱۳	۱۲	قلعهاتں	قلعهاش
۳۹۹	۱۶	احدا	احد	۵۱۷	۶	ابراهیم	ابراهیم
۴۰۰	۱۲	حاشیه	۴۵۹	۵۱۸	۱۸	کاآگاه	کاگاه
۴۰۳	۱۸	منگر	منکر	۵۲۳	۱۶	سعدود	سعدود
۴۲۰	۱۰	گیبر	گبر	۵۳۳	۱۳	جوجے	جوجی
۴۲۵	۶	آنش	آتش	۵۴۵	۲	صـ۱۱	صـ۱۲۰
۴۲۹	۱۶	وحله	حله	۵۴۹	۳	از	اذ

صفحہ	سطر	خطا	صواب	صفحہ	سطر	خطا	صواب
۵۵۱	۹	گشتہ	گشتے	۶۰۷	۱۲	نورتان	نورآن
〃	۱۲	ذوالمنن	ذوالمنن	۶۰۸	۱۰	جابلانہ	جاہلانہ
۵۵۴	حاشیہ	بعدازاں	بعداز	۶۰۹	۷	ضاق القضا	مناق القضا
۵۵۵	۷	خو	خود	۶۱۳	۶	مبتلان	مبتلاں
۵۵۷	۱۴	ماند	مانداز	۶۱۶	۸	چاریار	چاریارؓ
۵۵۹	۹	باد	یاد	۶۲۰	۱۰	ستان	سنان
۵۶۰	حاشیہ	قیاس آورند	قیاس آوردہ	۶۲۳	۱۰	کاز	کار
۵۶۲	۶	شاہُش	شاہِش	۶۲۵	۳	مد	بدؔ
〃	۸	گر	دگر	۶۲۷	۸	او	و
〃	۱۲	ابراہیم	ابراہیم	۶۳۲	۳	جر	جز
〃	۱۵	خریق	غریق	۶۳۵	۱۰	اوسنے	اوسنے
۵۶۳	۱۱	یوسفے	یوسف				
۵۶۴	۱۵	بتیرمیت	بیشترمیت	۶۳۷	۱۴	غیب	عیب
۵۸۱	۵	ساخیت	شاخیت	۶۳۸	۸	ماران	یاران
۵۸۶	۸	تاپستان	تابستان	۶۴۰	۱۴	ببیبد	ببیند
۵۹۴	۱۱	آنیسو	انیسو	〃	حاشیہ	کعنم	کنظم
۵۹۷	۷	رشیطان	زشیطان	۶۴۱	۱۴	درویشیں ہ	درویشیں ہ
۵۸۱	حاشیہ	نفاق	انفاق	۶۴۴	۳	رفع	دفع
۶۰۱	۸	عنین	غمین	〃	۵	سمے	غمے
۶۰۲	۵	فور	نور	۶۴۸	۷	بقا	تقا
۶۰۴	۳	نوّاب	توّاب	۶۵۰	۱۴	مرسلوں	مرسلونؑ

صفحہ	سطر	خطا	صواب	صفحہ	سطر	خطا	صواب
۶۵۲	حاشیہ	مردکی	مردگی	۶۹۸	۱۰(حاشیہ)	×	وصف ظلم
۶۶۴	۱۴	بنجاه	پنجاه	۷۰۰	حاشیہ	یارو	یاُر
۶۷۰	۹	بماما	بما	″	۱۱	اہل	اہِل
۶۷۱	۱۱	رخسان	رخشان	۷۰۱	۸	باچیلہ	پاچیلہ
۶۷۳	۱	ہست	ہاست	″	۱۰	علت	ملت
۶۷۴	۲	چیز	چیر	۷۰۴	حاشیہ	شورِشش	شورسش
۶۷۵	۱	زرشئے	زرشتئے	۷۰۷	۱۱	عسق	عشق
۶۷۶	۶	نہ	ز	۷۱۰	۱۵	وہ	دہ
″	حاشیہ	عقبہ را	عقبہ راہ	۷۱۴	۸	سخنگوے	سخنگوئی
۶۷۸	۱۱	بس	پس	۷۳۰	۱۵	شگونہ	شگوفہ
۶۷۹	۳	بہرو فع	بہرِ دفع	۷۴۲	حاشیہ	سلوک کریم و لئیم	سلوک باکریم و لئیم
۶۸۲	۷	انگستک	انگشتک	۷۴۷	۳	آپ	آب
۶۸۳	۱۰	ہترہ	ہترۂ	۷۵۵	۲	و داد	و وداد
″	۱۱	یعقر	بعقر	۷۵۶	۱	بکن	کمن
″	۱۵	سکت	سکت	″	حاشیہ ۱۶		فواید مشورت (مفاد مشورت)
۶۸۷	۱۶	ست	سبت	۷۵۹	۱۴	نہ	بہ
۶۸۸	۱۴	خشتِ مدر	خشت و مدر	۷۶۰	۱۱	سام	مشام
۶۸۹	۳	تازی	تاری	۷۶۵	۱۴	دیگراے	دیگرانے
۶۹۱	۲	نفغ	نفخ	۷۶۶	۲	دوستت	دوستیت
″	۴	صفای	صافی	۷۶۸	۶	بیمید	نبید

صفحه	سطر	خطا	صواب	صفحه	سطر	خطا	صواب
۷۶۸	۱۰	من	عن	۸۷۵	۶	شائکم	شائکم
۷۷۵	۱	استران	اشتران	۸۸۰	۸	اگر	دگر
۷۸۰	۳	تاجنس	ناجنس	۸۹۰	۱	خان	جان
۸۱۸	۱۶	خراب	حراب	۸۹۴	۷	بربنای	برنیائی
۸۲۱	″	منه	عنه	۸۹۷	۴	حمله	جمله
۸۲۵	۸	جاجا	جا	۹۰۶	۳	انفقوا ا	انفقوارا
۸۲۹	۴	برہامت	برہاست	۹۱۶	۱۲	غول	غلول
۸۴۴	۴	اذرعنی	اوزعنی	۹۲۴	۶	را	مرا
۸۴۵	۱۴	لاتحف	لاتخف	۹۲۵	۶	عیوب	غیوب
″	۱۶	رابحین	رابحین	۹۳۷	۵	حز	جز
۸۵۰	۵	مسح	مُسبّح	۹۴۱	۱۲	آزاۀ	آزادهٔ
۸۷۰	۱۳	ہوا	هوا	۹۴۳	۱۶	خواند	خورند

نقد المثنوی

(زیرِ طبع)

تمہید

شعرِ مولاناؒ ـ ادوارِ شعرگوئی مولاناؒ ـ تخلص ـ مجموعۂ ملفوظات ـ کلیات ـ

دیوان

دیوان شمسؒ تبریز ـ وجہ تسمیہ ـ تعداد اشعار ـ تجزیہ دیوان ـ (غزلیات شمسؒ تبریزؒ، سلطانؒ ولد و دیگر اصحاب مولاناؒ) ـ ترتیبِ دیوان، خلط انواع مختلفہ (حمد، نعت، منقبت، مکتوبات، تہنیات، مراثی، محامد اصحاب وغیرہا) غزلیات عربیہ، اشعار ترکیہ، خصوصیات کلام (عرفان عریان، تسلسل، یکسانی بیان، کثرت اشعار غزل، تکرارِ غزلیات، ندرت قوافی، اضافہ) مقابلۂ غزلیات مولاناؒ با غزلیات بعضے از دیگر شعرا (سنائیؒ، عطارؒ، سعدیؒ، عراقیؒ، حافظؒ، جامیؒ)

انتخاب غزلیات و رباعیات ـ فردیات

مثنوی شریف

نام ـ سبب تصنیف ـ طریق تصنیف ـ مدت تصنیف ـ موضوع و غایت ـ

انتساب - مخاطب - طریقِ استفاده - وزن - حصص - تعداد اشعار - الحاق - تصحیف - اثراتِ الحاق و تصحیف - مکررات - اشعارِ متحد المعانی - عنوانات - خصوصیات [باطنی ("معنوی" - حال خود و اصحاب خود) - ظاهری (طرزِ ترتیب - وصل و فصل - ارتباطِ جامع :- اسلوبِ بیان - تخاطب - تکلم - ماضی بصیغه حال - الفاظ و معانی)] - امتیازاتِ فارقه [(الف) مثبت - تضمینِ آیاتِ قرآنی و احادیثِ نبوی، اشعارِ عربیه، الفاظ ترکیه، تشبیه، تمثیل، ایجاز و اطناب، یکسانی اندازِ بیان، انتخابِ حکایات، هیئتِ حکایات، استخراجِ نتایج، استدلال، تعدیل در مسایل مختلف فیه، اشعارِ مشهوره - (ب) منفی عدم پیروی اصول معلومه در باره حمد، نعت، مدح صحابه، ستایش سلطانِ وقت، خطاب به ساقی و ذکرِ معشوق، واقعه نگاری، خیال آرای - آزادی از عواید رسمیه و قیود عایده] نتیجۂ حاصله - شکوک و اعتراضات و تنقید آنها - (ضعفِ احادیث، عدمِ ترتیب، نقصِ قوافی، ہزل) - اثراتِ دیوان بر مثنوی - تصوف و مثنوی - مقابلۂ مثنوی شریف با بعضے از دیگر مثنویات (حدیقۂ سنائیؒ، تحفۃ العراقین خاقانیؒ، خمسۂ نظامیؒ، منطق الطیر عطارؒ، بوستانِ سعدیؒ، جامِ جم اوحدیؒ، رباب نامۂ سلطانؒ ولد، خمسۂ خسروؒ، خمسۂ جامیؒ، مرأۃ المعانی جمال الدینؒ معنوی، گلشنِ راز محمود شبستریؒ، چند دیگر مثنویات که چندان معروف نیند) تبجیلِ مولانا و کلامِ مولانا - حکایاتِ مثنوی شریف که با سماۓ مخصوصه منقول اند (الف) انبیا علیهم الصلوة والسلام (ب) اولیاء اللہ (ج) سلاطین (د) دیگر افراد -

ضمیمہ

۱ - دفتر هفتم مثنوی، نسبت آن بمولانا و ابطال این نسبت،
۲ - (الف) شروح مثنوی شریف، (ب) تراجم مثنوی شریف،
(ج) تلخیصات مثنوی شریف، (د) فرهنگهای مخصوصه
برای مثنوی شریف
۳ - انطباعات مثنوی شریف در ممالک مختلفه -
۴ - نسخهای قلمی مثنوی شریف که در کتبخانهای عامه هند محفوظ اند -
حجم تخمینًا ۸۰۰ صفحات

صاحب المثنوی

(زیر طبع)

دیباچہ

ماخذ و اسناد سوانح مولانا

فصل اوّل

اصل ثابت و فرع نابت

نام ۔ نسب ۔ وطن ۔ تعلقاتِ قرابت ۔ ملقب شدن حضرت بہاء الدینؒ ولد (پدر بزرگوار مولاناؒ) بخطاب "سلطان العلما" ۔ طریق حضرت سلطان العلماؒ در بارہ لباس، معیشت، مجلس، ترتیب اوقات ۔ عظمت و ہیبت حضرت سلطان العلماؒ ۔ ولادت مولاناؒ ۔ برادر و خواہر مولاناؒ ۔ تعلیم و تربیت ۔ بعضے از واردات و واقعات ایام طفولیت ۔ ترک وطن ۔ ورود بہ نیشاپور و ملاقات با شیخ فریدالدینؒ عطار ۔ ورود بہ بغداد ۔ حج و زیارت ۔ ورود بہ آقشہر ۔ ورود بہ لارندہ ۔ عقد مولانا با گوہر خاتون ۔ ورود بہ قونیہ و توطن پذیری ۔ بنائے مدرسہ ۔ ارادت سلطان علاء الدین کیقباد بہ حضرت سلطان العلماؒ ۔ بعضے از کوائف و کرامات حضرت سلطان العلماؒ ۔

وفات حضرت سلطان العلما -

تتمہ

(۱) شاہان خوارزم (۲) سلاجقہ روم

فصل دوم

اتمام الکمال

نشستن مولانا بجاے حضرت سلطان العلما - سلسلہ باطنی - سید برہان الدین محقق ترمذی - ورود سید بہ قونیہ - ارادت مولانا بہ سید - وفات سید - اسفار مولانا بطلب علم بجانب حلب و دمشق - اقامت مستقل بہ قونیہ - ارادت سلطان غیاث الدین - تدریس و افتا -

فصل سیوم

قران النیرین

ملاقات بہ شمس تبریز و تغیر حالت - سرگذشت شمس تبریز - روایات مختلفہ - زمان ملاقات (سنہ ۶۴۲ھ) - گرویدگی مولانا بہ حضرت شمس - اثر صحبت - رغبت بسماع - آغاز شعرگوی - شورش نااہلان - غیبت اولی حضرت شمس - بیقراری مولانا - نامہ و پیام - روانگی سلطان ولد (فرزند مولانا) بجانب دمشق - بازآمدن حضرت شمس بہ قونیہ - تردید روایت سفر مولانا بہ تبریز - عقد حضرت شمس با کیمیا خاتون - غیبت ثانیہ حضرت شمس - روایات قتل حضرت شمس و تنقید آنہا - وارفتگی مولانا در ہجر حضرت شمس - اسفار مولانا در جستجوے حضرت شمس - کیفیت تعلقات مولانا با حضرت

فصل چہارم

شمایل وخصایل

اثر کلام، مقولات، فتاوی نادرہ، زندہ دلی۔
(ج) کمالات باطنی - پابندی شریعت، نماز، روزہ، شب بیداری، استغراق، روشنضمیری، آزمایش، فقر و فاقہ، تقوی، اشاعت اسلام، کرامات، اعانت اہل اسلام، جہاد، سماع، رباب، مسلک،

تتمہ

انضباط و توسع سلسلۂ مولویہ

فصل پنجم

زمان و اہل زمان
حالات سیاسیہ - سلاطین و امرا - صوفیا - علما - شعرا

ضمیمہ

۱ - احباب و اصحاب مولانا
۲ - انتخاب رباب نامہ (سلطان ولد) محتوی بر حالات مولانا و اصحاب مولانا -

حجم تخمیناً ۷۰۰ صفحات

کتبہٗ شیخ حسین شاہ آبادی علاقہ پائگاہ خورشید جاہی ریاست حیدرآباد دکن